OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN

EKONOMİK VE SOSYAL TARİHİ

EDİTÖR:
HALİL İNALCIK
DONALD QUATAERT

Cilt 2
1600-1914

Suraiya Faroqhi
Bruce McGowan
Donald Quataert
Şevket Pamuk

EREN

Yayımlayan: Muhittin Salih EREN
İstanbul,
1. baskı 2004
2. baskı 2006

ISBN 975-6372-05-2

Dizgi, sayfa düzeni ve montaj Eren Yayıncılık tarafından yapılmış,
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. basılmış ve ciltlenmiştir.

EREN Yayıncılık
Kitap-Dağıtım Tic.. ve San. Ltd. Şti.
Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No: 34
80050 BEYOĞLU - İSTANBUL
Tel: (212) 251 28 58 - (212) 252 05 60
Fax: (212) 243 30 16
e-mail: eren@eren.com.tr
http://www.eren.com.tr

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi

Cilt 2
1600 - 1914

Editör
Halil İnalcık
ve
Donald Quataert

Bu cildin yazarları

Suraiya Faroqhi
Münih Üniversitesi

Bruce McGowan
ABD Dışişleri Bakanlığı

Donald Quataert
New York Devlet Üniversitesi (SUNY), Binghamton

Şevket Pamuk
Boğaziçi Üniversitesi

Türkçe'ye çevirenler:
Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper

 EREN

I. Baskı, Cambridge University Press 1994

II. 1997 Paperback baskısı üzerinde not: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ilk kez, bir cilt halinde ciltli olarak basılmıştır, Karton kapaklı yayınında iki cilde ayrılmış, Halil İnalcık tarafından yazılmış olan ilk kısmı I. cilt olarak; Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert tarafından yazılmış olan II - IV. kısımlar ile ilk baskıda Appendix (Zeyil) olarak basılmış olan Şevket Pamuk'a ait bölüm, karton kapaklı baskıda, II. ciltte V. kısım olarak ayrı bir başlık altında yayınlanmıştır.

I. Cilt: 1300 - 1600

Halil İnalcık

II. Cilt: 1600 - 1914

Suraiya Faroqhi

Bruce McGowan

Donald Quataert

Şevket Pamuk

İçindekiler

TABLOLARIN LİSTESİ

HARİTALARIN LİSTESİ

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

OSMANLI HANEDANININ SOYKÜTÜĞÜ

Osman I, Gazi (ö. 1324)

Alâeddin Ali | Orhan (1324-62)

Süleyman Paşa (ö. 1357) | Halil | Murad I. Hüdavendigâr (1362-1389)

Savcı | Ya'kub (ö. 1389) | Bayezid I. Yıldırım (1389-1402)

Süleyman Çelebi (1402-11) | Musa Çelebi (1411-13) | Mustafa, Düzme (1421-22) | Mehmed I. Kirişçi (1413-21) | İsa Çelebi (1402)

Orhan (son of Süleyman Çelebi) | Mustafa Küçük (1422-23) | Murad II (1421-44, 1446-51)

Alâeddin Ali (ö. 1443) | Ahmed (ö. 1451) | Mehmed II. Fatih (1444-46, 1451-81)

Mustafa (ö. 1474) | Cem (1481, ö. 1495) | Bayezid II. Veli (1481-1512)

Korkud (ö. 1513) | Ahmed (ö. 1513) | Şehinşah (ö. 1511) | Alemşah (ö. 1510) | Selim I. Yavuz (1512-20)

Süleyman, Kanunî (1520-66)

Bayezid (ö. 1561) | Mustafa (ö. 1553) | Selim II. Sarı (1566-74) | Mehmed (ö. 1543)

Murad III (1574-95)

Mehmed III (1595-1603)

Mustafa I (1617-18, 1622-23) | Ahmed I (1603-17)

İbrahim I. Deli (1640-48) | Osman II (1618-22) | Murad IV (1623-40)

Süleyman II (1687-91) | Mehmed IV. Avcı (1648-87) | Ahmed II (1691-95)

Ahmed III (1703-30) | Mustafa II (1695-1703)

Mustafa III (1757-74) | Abdülhamid I (1774-89) | Mahmud I (1730-54) | Osman III (1754-57)

Selim III (1789-1807) | Mahmud II. Adlî (1808-39) | Mustafa IV (1807-08)

Abdülmecid (1839-61) | Abdülaziz (1861-76)

Murad V (1876) | Mehmed V. Reşad (1909-18) | Abdülhamid II (1876-1909) | Mehmed VI. Vahideddin (1918-22)

Abdülmecid, Halife (1922-24) | Yusuf İzzeddin (ö. 1916)

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

1 2 6 1 - 1 9 2 3

1261-1300 Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı gazi beyliklerinin kurulması

1290?-1324 I. Osman

1324-1362 Orhan

1326 Bursa'nın Osmanlılarca fethi (6 Nisan)

1331 Nikeia'nın (İznik) Osmanlılarca fethi

1336 İran'da İlhanlı Moğol İmparatorluğu'nun yıkılması

1354 Ankara ve Gelibolu'nun Osmanlıların eline geçmesi

1361 Adrianopolis'in (Edirne) Osmanlılarca fethi (bahar)

1362-1389 I. Murad

1363-65 Güney Bulgaristan ve Trakya'da Osmanlı yayılması

1371-73 Edirne'nin kuzeybatısındaki Çirmen'de (Chernomen) Osmanlı zaferi; Balkan hükümdarlarının Osmanlı üstün egemenliğini tanıması

1385 Sofya'nın Osmanlılarca fethi

1389 Osmanlıların Balkan devletleri koalisyonuna karşı Kosova'da kazandığı zafer (15 Haziran)

1389-1402 I. Bayezid, Yıldırım

1396 Niğbolu (Nicopolis)'da Osmanlı zaferi (25 Eylül)

1402 Ankara savaşı, I. Bayezid'in imparatorluğunun dağılması (28 Temmuz)

1402-13 İç savaş: Bayezid'in oğulları arasında saltanat kavgası

1413-1421 I. Mehmed

1421-1444 II. Murad

1446-1451

1423-30 Selânik (Thessaloniki) nedeniyle çıkan Osmanlı-Venedik savaşı

1425 Osmanlıların İzmir'i ilhak ve batı Anadolu'yu yeniden fethetmeleri

1439 Sırbistan'ın Osmanlılarca ilhakı

1443 János Hunyadi'nin Balkanları istilâ etmesi, İzladi savaşı

1444 Varna savaşı (10 Kasım) Balkanlardaki Osmanlı egemenliğinin yeniden yerleşmesi

1448	İkinci Kosova savaşı (17-19 Ekim)
1444-1446	**II. Mehmed, Fatih**
1451-1481	
1453	Konstantinopolis (İstanbul) fethi (29 Mayıs); Pera'nın teslim olması (1 Haziran)
1459	Sırbistan'ın ve Mora'nın fethi
1461	Trabzon İmparatorluğu'nun fethi
1463-79	Venedik'le savaş
1468	Karaman'ın ilhakı
1473	Başkent savaşı (11 Ağustos)
1475	Kırım'daki Cenova kolonilerinin fethi
1481-1512	**II. Bayezid, Veli**
1485-91	Mısır Memlûklarıyla savaş
1495	Sultan Cem'in Ölümü
1499-1503	Venedik'le savaş
1512-1520	**I. Selim, Yavuz**
1514	Selim'in Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratması (23 Ağustos)
1516	Diyarbekir'in fethi; Doğu Anadolu'nun ilhakı Memlûkların Mercidâbık'ta yenilgiye uğratılması (24 Ağustos)
1517	Ridaniye savaşı (22 Ocak) ve Mısır'ın fethi; Mekke şerifinin Osmanlı metbûluğunu tanıması
1520-1566	**I. Süleyman, Kanunî**
1521	Belgrad'ın fethi (29 Ağustos)
1522	Rodos'un fethi (21 Ocak)
1526	Mohaç (Mohács) meydan savaşı (29 Ağustos); Macaristan Krallığı'nın Osmanlı vasalları arasına katılması
1529	Viyana kuşatması (26 Eylül-16 Ekim)
1534	Tebriz'in ve Bağdat'ın fethi
1537-40	Venedik'le savaş
1538	Hindistan'da Diu kuşatması
1541	Macaristan'ın ilhakı
1553-55	İran'la savaş, Amasya barış andlaşması (20 Mayıs)
1565	Malta kuşatması (20 Mayıs-11 Eylül)
1566-74	**II. Selim, Sarı**
1569	Fransız kapitülasyonları; Rusya'ya karşı ilk Osmanlı seferi; Astrahan'ın kuşatılması

1570	Uluç Ali'nin Tunus'u alması (Ocak); Kıbrıs seferi ve Lefkoşa'nın (Nikosia veya Levkosia) zaptı
1571	Lepanto (İnebahtı) deniz savaşı (7 Ekim)
1573	Venedik'le ve Roma Cermen imparatoruyla barış
1574-1595	**III. Murad**
1578-90	İran'la savaş, Azerbaycan'ın ilhakı
1580	İngiliz kapitülasyonları
1589	İstanbul'da yeniçeri ayaklanması
1591-92	Yeniçeri isyanları
1593-1606	Habsburglarla savaş
1595-1603	**III. Mehmed**
1596	Anadolu'da Celalî isyanları
1603-39	İran savaşları
1603-1617	**I. Ahmed**
1606	Habsburglarla Zsitvatörök barışı
1609	Anadolu'da Celalîlerin bastırılması
1612	Hollandalılara kapitülasyonların verilmesi
1613-35	Ma'noğlu Fahreddin ayaklanması
1618	İran'la barış, Osmanlıların Azerbaycan'dan çekilmesi
1617-1618	**I. Mustafa**
1618-1622	**II. Osman**
1621	Polonya'nın istilâsı
1622	II. Osman'ın katli
1622-1623	**I. Mustafa**
1623-1640	**IV. Murad**
1624-28	Anadolu'da isyanlar; İstanbul'da anarşi
1624-37	Kazakların Karadeniz kıyılarını vurmaları
1632	Murad'ın yönetime hâkim olması
1635	Revan (Erivan) kuşatması (26 Temmuz-8 Ağustos)
1637	Azak (Azov) kalesinin Kazakların eline geçmesi
1638	Osmanlıların Bağdat'ı geri alması (24 Aralık)
1639	İran'la barış (17 Mayıs)
1640-1648	**I. İbrahim**
1640	Azak'ın geri alınması
1645-69	Venedik'le savaş; Girit'in istilâsı; Kandiye (İraklion) kuşatması
1648-56	Çanakkale Boğazı'nı Venedik ablukası
1648	Sultanın tahttan indirilmesi ve katli

1648-1687	**IV. Mehmed, Avcı**
1648-51	Valide Sultan Mahpeker (Kösem)'in idaresi
1649-51	İstanbul'a yeniçerilerin hâkim olması ve Asya eyaletlerinde Celalî paşaların boy göstermesi
1651-55	İstanbul'da anarşi; Venedik ablukası sürüyor
1656	Köprülü Mehmed'in geniş diktatörlük yetkileriyle başvezirliğe atanması (15 Eylül)
1656-59	Merkezî yönetimin gerek yeniçerileri, gerekse taşra eyaletlerini tekrar denetim altına alması
1657	Venedik ablukasının kaldırılması (10 Temmuz)
1657-59	Osmanlıların Eflak ve Transilvanya'da duruma tekrar hâkim olmaları
1661-76	Köprülü Fazıl Ahmed'in veziriâzamlığı
1663	Habsburglarla savaş (12 Eylül)
1664	Saint Gotthard savaşı (1 Ağustos), Vasvar barışı (10 Ağustos)
1669	Kandiye'nın zaptı, Venedik'le barış (15 Eylül)
1672-76	Polonya ile savaş, Kamaniçe'nin (Kaminiec) Podolya ile birlikte ilhakı, Zuravno andlaşması (27 Ekim 1676)
1676-83	Kara Mustafa'nın vezir-i âzamlığı
1677-81	Ukrayna üzerinde Rusya ile rekabet, Cihrin fethi (21 Ağustos 1678)
1681	Sakız adasına Fransız saldırısı (24 Temmuz)
1683	Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos)
1684	İmparatorun, Polonya kralının ve Venedik'in Osmanlılara karşı Kutsal Birlik kurması
1686	Buda'nın düşmesi (2 Eylül); Rusya'nın Kutsal Birlik'e katılması; Venediklilerin Mora'ya çıkması
1687	Habsburg ordusu karşısında ikinci Mohaç savaşında bozgun (12 Ağustos), ordunun isyanı; IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi (8 Kasım)
1687-1691	**II. Süleyman**
1688	Belgrad'ın düşmesi (8 Eylül)
1689	Avusturyalıların Kosova'ya ulaşması; Rusların Kırım'a saldırması
1689-91	Köprülü Fazıl Mustafa'nın veziriâzamlığı; vergi reformları
1690	Belgrad'ın Avusturyalılardan geri alınması
1691-1695	**II. Ahmed**
1691	Salankamen savaşı; Fazıl Mustafa'nın ölümü (19 Ağustos)
1695-1703	**II. Mustafa**
1696	Azak kalesinin düşmesi (6 Ağustos)

1696 Osmanlıların Macaristan'da karşı-taarruza geçmesi
1697 Osmanlıların Zenta yenilgisi (11 Eylül)
1698-1702 Köprülü Hüseyin'in vezir-i âzamlığı
1699 Karlofça (Karlowitz) andlaşması (26 Ocak)
1700 Rusya ile barış (14 Temmuz)
1703 Orduda isyan; II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi (22 Ağustos)
1703-1730 III. Ahmed
1709 İsveç kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) Osmanlı topraklarına sığınması
1711 Prut savaşında Osmanlıların Rus çarı I. Petro'yu yenilgiye uğratmaları (19-21 Temmuz); Kahire'de ayaklanma, Memlûklar arasında yeni bir saflaşma; Cebel-i Lübnan'da Şihabi egemenliği
1712 Rusya ile barış andlaşması: Azak'ın geri alınması,
1713 XII. Karl'ın İsveç'e dönmesi, Eflak ve Boğdan'da Fener beyleri yönetiminin başlaması
1714-18 Venedik'le savaş, Mora'nın geri alınması
1716 Avusturya ile savaş (24 Nisan)
1717 Belgrad'ın düşmesi (18 Ağustos)
1718-30 Damad İbrahim Paşa'nın veziriâzamlığı
1718 Avusturya ve Venedik ile Pasarofça (Passarowitz) barış andlaşması (21 Temmuz): Mora'nın geri alınması, Sırbistan ve Eflak'ın önemli bölümlerinin Avusturya'ya bırakılması
1723-27 İran'la savaş, Osmanlıların Azerbaycan'ı istilâsı, Hamadan barışı (4 Ekim)
1730 Patrona Halil isyanı (28 Eylül), III. Ahmed'in tahttan indirilmesi (1 Ekim), Lâle Devri'nin sonu
1730-36 İran'ın karşı-taarruza geçmesi; Azerbaycan ile Batı İran'ın kaybı
1730-1754 I. Mahmud
1736-39 Rusya ve Avusturya ile savaş (16 Haziran 1736-Eylül 1739)
1739 Rusya ve Avusturya ile barış andlaşması; Belgrad'ın geri alınması (18 Eylül)
1740 Fransız kapitülasyonlarının genişletilmesi; Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifakı
1743-46 Nadir Şah yönetimindeki İran'a karşı savaş
1754-1757 III. Osman
1757-1774 III. Mustafa
1768-74 Rus İmparatorluğu ile savaş (8 Ekim 1768-21 Temmuz 1774)
1770 Ege'de Rus filosu; Tuna boyunda Osmanlı yenilgisi

1771	Rusya'nın Kırım'ı istilâsı (24 Haziran)
1773	Mısır'da Ali Bey'in ayaklanması
1774-1789	**I. Abdülhamid**
1774	Küçük Kaynarca andlaşması (21 Temmuz): Kırım Hanlığı ve Karadeniz kuzey bölgelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşması
1783	Rusya'nın Kırım Hanlığı'nı ilhakı (9 Temmuz)
1787	Rusya ile savaş
1788	İsveç'in Rus İmparatorluğu'na savaş açması
1789-1807	**III. Selim**
1792	Yaş (Jassy) andlaşması (9 Ocak)
1798	Napolyon'un Mısır'ı istilâsı (2 Temmuz)
1804	Sırpların ayaklanması
1805-48	Mısır'da Mehmed Ali yönetimi
1807	Selim'in reform programının bir ayaklanmayla alaşağı edilmesi (29 Mayıs)
1807-1808	**IV. Mustafa**
1808	**Selim'in Katli**
1808-39	**II. Mahmud, Adlî**
1808	Sened-i İttifak (29 Eylül)
1811	Mehmed Ali'nin Mısır'daki Memlûk kalıntılarını kılıçtan geçirmesi
1812	Bükreş andlaşması
1813	Sırp İsyanının bastırılması
1815	Ayanlara karşı harekât
1820-1822	Tepedelenli'ye karşı harekât
1821	Yunan İsyanı, Rum Patrik'inin idamı (22 Nisan)
1825	Mora İsyanının bastırılması
1826	Yeniçerilerin ortadan kaldırılması
1827	Rusya ile Akkerman andlaşması (7 Ekim), Navarin'de Osmanlı donanması yakıldı
1828	Rusya ile savaş
1829	Rusya ile Edirne andlaşması (14 Eylül)
1830	Yunan bağımsızlığı (24 Nisan)
1832	Mehmed Ali' ile Konya savaşı
1833	Rusya ile Hünkâr İskelesi andlaşması (8 Temmuz)
1838	Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi (16 Ağustos)
1839	Nizib savaşı (24 Haziran)

1839-1861	**I. Abdülmecid**
1839	Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile Tanzimat döneminin açılması (3 Kasım)
1853-56	Kırım Savaşı
1856	Islâhat Fermanı (18 Şubat); Paris andlaşması (30 Mart)
1861-1876	**Abdülaziz**
1863	Abdülaziz'in Mısır'ı ziyareti
1864	Memleketeyn birliği
1866	Girit İsyanı
1867	Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Abdülaziz'in Avrupa ziyareti
1869	Süveyş Kanalı'nın açılması
1872	Midhat Paşa sadrazam (31 Temmuz)
1875	Osmanlı devletinin malî iflâsı
1876	Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, İlk Osmanlı Anayasası
1876	**V. Murad**
1876-1909	**II. Abdülhamid**
1876	Kanun-i Esasî'nin ilânı (5 Şubat)
1877	Rusya'nın savaş ilânı (24 Nisan)
1878	Berlin andlaşması (13 Temmuz)
1881	Düyun-i Umumiye İdaresi'nin kurulması
1885	Bulgaristan'ın Doğu Rumeli Vilâyetinin işgali (18 Eylül)
1896-97	Girit'te ayaklanma; Yunanistan ile savaş
1903	Makedonya'da isyan
1908	Jön Türk Devrimi ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması (23 Temmuz)
1909-1918	**V. Mehmed Reşad**
1911	İtalya ile savaş (23 Eylül-4 Ekim)
1912-1913	Balkan Savaşı
1914	I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi
1918-1922	**VI. Mehmed Vahideddin**
1920	Suriye ve Lübnan üzerinde Fransız mandasının, Irak ve Filistin üzerinde ayrı ayrı İngiliz mandalarının tesisi
1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin İlânı (29 Ekim).

ÖNSÖZ

HALİL İNALCIK VE DONALD QUATAERT

Bu kitap öncelikle öğrenciler, daha genel olarak da bilgili okuyucular için tasarlandı. Ama aynı zamanda, konunun uzmanlarının da ilgi çekici bulacağı önemli miktarda yeni malzeme içeriyor. Yazarlar, kendi alanlarının ve irdelemeyi üstlendikleri dönemlerin uzmanlarından oluşuyor. Eseri ilk defa Halil İnalcık düşünüp tasarladı ve sonra, Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu da dahil olmak üzere en tanınmış bilim adamlarını projeye katılmaya dâvet etti. Genel bir yaklaşım olarak, her zaman diliminin yazarının, önce dönemin siyasal olaylarını gözden geçirip sonra ekonomiye ve topluma eğildiği görülecektir.

Bazı inceleme konularını, ya araştırma malzemesi yetersiz kaldığı için, ya da yer kısıtlamaları nedeniyle dahil edemediğimizi ve bu takdirde, yazarların okuyucuları mevcut literatüre gönderme yoluna sevkettiğini belirtmeliyiz. Bu uygulamaya bir örnek, taslak metnini istenen sınırlar içinde tutmak amacıyla Halil İnalcık'ın, 1600 öncesi kent hayatı ve sanayi tarihini yazmayı bir başka sefere bırakıp okuyuculara bu konuda yeterli bibliyografya sunmakla yetinmesidir.

1985'te başlayan projenin tamamlanmasında kaçınılmaz birtakım gecikmeler başgösterdi. Bazı kısımların daha 1989 sonlarında bitirilmesine karşılık, bazıları ancak 1992 İlkbaharı kadar yakın bir geçmişte hazırlanabildi. Dolayısıyla yer yer, metinlerin teslim tarihinden bu yana piyasaya çıkan yeni yayınları değerlendirmek mümkün olamadı. Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu, kişisel nedenlerle projeyi sürdürmekten vaz geçtiler. Bunun üzerine onsekizinci yüzyıl bölümünün sorumluluğunu tek başına Bruce McGowan üstlendi ve para tarihini yazması Şevket Pamuk'tan rica edildi. Profesör Genç ve Profesör Sahillioğlu'na, yayınlanmamış malzemelerini kullanmamıza izin verdikleri için teşekkür ederiz.

Kişi ve yer isimleri ile teknik terimlerin imlâsında, Osmanlı tarihinin uzunluğu ve karmaşıklığına saygı göstermeye çalıştık. Bu doğrultuda, her özel bölge ve zaman dilimine en uygun imlâya başvururken, bunun dışında, mümkün olduğu ölçüde çağdaş Türkçe'nin imlâsını yeğledik. İngilizce'ye geçmiş bulunan Arapça, Türkçe ve Farsça sözcükler için İngilizce terimleri kullandık. Metindeki teknik terimlerin sayısını mümkün olduğu kadar az tutmaya çalıştıksa da, bilimsel titizlik açısından bazılarını alıkoymamız kaçınılmaz oldu. Örneğin bu nedenle *timar*'ı fiyef'e tercih ettik.

Halil İnalcık projeye katılmayı kabul eden meslektaşlarına teşekkür eder. Projeyi tamamlamaya yönelik çabaları için Donald Quataert'a özel şükranlarını

ifade etmek ister. Ayrıca, İngilizce üslûp konusunda önerilerde bulunmaya cömertçe ayırdığı zaman için C. Max Kortepeter'e teşekkürü borç bilir.

Suraiya Faroqhi, Rifa'at Abou-El-Haj'a, İdris Bostan'a, Linda Darling'e, Neşe Erim'e, Cornell Fleischer'e, Daniel Goffman'a, Ronald Jennings'e, Gülru Necipoğlu'na, Cemal Kafadar'a, Heath Lowry'ye ve Leslie Peirce'e teşekkür eder. Taslak metnine ilişkin görüşleri için, Halil İnalcık ve Donald Quataert ile birlikte Engin Akarlı, Halil Berktay ve Nükhet Sirman Eralp'e; nihayet, historiyografik sorunlarla ilgili yardımlarından ötürü Rifa'at Abou-El-Haj, Chris Bayly, Huri İslamoğlu-İnan, Ariel Salzmann, Sanjay Subrahmanyam ve İsenbike Togan'a da teşekkürlerini iletir.

Bruce McGowan herşeyden önce, III. Bölümde geçen çeşitli tarihsel kavramlara ilişkin uzmanlık birikimini kendisiyle cömertçe paylaşan Marmara Üniversitesi'nden Mehmet Genç'e teşekkürlerini ifade eder. Yazar bu bölümün, metnin öbür bölümlerine tam oturmadığının farkındadır. Kendisi baştan itibaren, özlü ve ilginç bir literatür taramasını öğrencilerin yararına sunmayı amaçlamıştır. Yazar, özellikle Chicago Üniversitesi Regenstein Kütüphanesi'nde, Viyana Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Bölümü'nün koleksiyonlarında ve Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği'nde çalışabilmiş olmaktan mutluluk duymaktadır.

Donald Quataert, henüz taslak halindeki araştırma bulgularını kendisine açan Cem Behar, Alan Duben ve Judith Tucker'a teşekkür eder. Bölümün İlk taslaklarından birini dikkatle okuyan Tom Dublin'e özellikle minnettardır. Binghamton Üniversitesi'nden Faruk Tabak ve Fernand Braudel Merkezi'ndeki Osmanlı okuma grubu ile Rifa'at Abou-El-Haj, taslağın çeşitli bölümlerine ilişkin çok değerli gözlemlerde bulunmuşlar; Binghamton Üniversitesi, personel desteğini büyük bir cömertlikle sağlamıştır ki, bunsuz bu cilt yayına çıkamazdı; Marion Tillis her dört büyük katkının hatırı sayılır bölümlerinin tapajını hiç aksamayan bir yetkinlikle gerçekleştirmiş; Faruk Tabak redaksiyon ve provaların tashihi işlerine omuz vermiştir. Hepsinin adını anmayı borç bilir.

Şevket Pamuk, gerek Halil Sahillioğlu'nun son otuz yıldaki çalışmalarının, gerekse 1990 yazındaki kapsamlı görüşmelerinin kendisi açısından vazgeçilmezliğini vurgulamak ister. Ayrıca, Cüneyt Ölçer, Mehmet Genç, Zafer Toprak, Yavuz Cezar, İsa Akbaş, Mehmet Arat, Linda Darling, Reşat Kasaba, Faruk Tabak, Oktar Türel ve Halil İnalcık'a teşekkürlerini iletir.

Kronolojinin 1700 dolaylarına kadar olan bölümü Halil İnalcık, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıla ilişkin kısmı ise sırasıyla Bruce McGowan ve Donald Quataert tarafından hazırlanmıştır. Soykütüğü, ağırlık ve ölçüler listesi ile terimler sözlüğü, gene Halil İnalcık tarafından kaleme alınmıştır.

Kısaltmalar

AA	Auswärtiges Amt
A&P	Parliamentary Papers, Accounts and Papers, GB
AAH	*Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
AAS	*Asian and African Studies* (Jerusalem)
AE	Archives du Ministère des affaires étrangères, Quai d'Orsay, Paris, Fr.
AHR	*American Historical Review*
AIESEE	*Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen,* Bulletin
Annales, ESC	*Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*
AOr	*Acta Orientalia* (Budapest)
AO	*Archivum Ottomanicum* (The Hague)
AS	Annual Series, GB
ASI	*Archivio Storico Italiano*
Aus	Austria
B	*Belleten* (Ankara)
BAN	Bılgarska Akademia na Naukite, *Istoria na Bılgaria*
BBA	Başbakanlık Arşivi, now Osmanlı Arşivi, İstanbul, Turkey
BCF	*Bulletin consulaire franqais. Recueil des rapports commerciaux adressés au Ministère des affaires étrangères par les agents diplomatiques et consulaires de France à I'étranger*
BEO	Bab-i Ali Evrak Odası, BBA
Bel	Belediye, BBA
BF	*Byzantinische Forschungen*
Bl	*Belgeler* (Ankara)
BN	*Bibliotheque Nationale, Paris*
BN, MS	*Bibliothèque National, Paris, MS fonds turc*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
BS	*Byzantinoslavica*
BSt	*Balkan Studies* (Thessaloniki)
BTTD	*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (İstanbul)

BuHI	*Berichte über Handel und Industrie.* Deutsches Reich (Germany)
CC	Correspondance commerciale, Fr
CED	*Coğrafya Enstitüsü Dergisi* (İstanbul)
Cev	Cevdet Tasnifi, BBA
CIEPO	*Comité International d'Études Pre-Ottomanes et Ottomanes* (İstanbul)
CMRS	*Cahiers du Monde russe et soviétique (Paris)*
CSP	*Calendar of State papers and manuscripts relating to English affairs existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of northern Italy*: Venice, 38 vols., London 1864—1947.
Dah	Dahiliye, *BBA*
DII	*Documenta Islamica Inedita (Berlin)*
DO	*Dumbarton Oaks (Washington, D.C.)*
EB	*Études Balkaniques (Sofia)*
EI^2	*Encyclopaedia of Islam*, 2nd *edition*
EcHR	*The Economic History Review*
EHR	*English Historical Review*
EUQ	*East European Quarterly*
FO	Foreign Office, GB
Fr	France
GB	Great Britain
GDAD	*Güney Doğu Araştırmaları Dergisi* (İstanbul)
Ger	Germany
HEMM	*Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650, Mélanges en l'honneur de Femand Braudel*, I-II, Toulouse 1973
HH	Hatt-ı Hümayun, BBA
HHSt A	Haus-Hof und Staatsarchiv, Vienna, Politiches Archiv (PA), Austria
HUS	*Harvard Ukrainian Studies* (Cambridge, Mass.)
IHR	*The International History Review* (Canada)
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
IJTS	*International Journal of Turkish Studies* (Madison)
ISN	*Istorija Srpskoga Naroda* (Belgrade, 1986)
İ	İradeler, BBA
İA	*İslam Ansiklopedisi* (İstanbul)
İFM	*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*

JAH	*Journal of Asian History*
JAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JEEH	*The Journal of European Economic History*
JEH	*The Journal of Economic History*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JMH	*Journal of Modem History*
JOS	*Journal of Ottoman Studies (Osmanlı Araştırmaları)* (İstanbul)
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JSAH	*Journal of South Asian History*
JTS	*Journal of Turkish Studies*
Kepeci	Kamil Kepeci Tasnifi, BBA
k und k	*Berichte der k. u. k. Österr.-ung. Konsularämter über das Jahr . . .,* Austria
Mai	Maliye, BBA
MD	Maliyyeden Müdevver, BBA
MES	*Middle Eastern Studies*
MHR	*Mediterranean Historical Review* (London)
MM	Meclis-i Mahsus, BBA
MOG	*Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* (Vienna)
MOI	Mediterraneo e Oceano Indiana, 1970: *Atti del VI colloquio Interml. di storia marittima,* 1962, Florence
MTM	*Milli Tetebbu'lar Mecmuası* (İstanbul)
MV	Meclis-i Valâ, BBA
PP	*Past and Present* (Oxford)
R	*Review: A Journal of the Fernand Braudel Center* (Binghamton)
RC	*Rocznik Orientalistyczny* (Warsaw)
RCC	Rapports commerciaux des agents diplomatiques et consulaires de France
RCL	*La Revue commercial du Levant, bulletin mensuel de la chambre de commerce française de Constantinople*, 1896-1912
RESEE	*Revue des Études du Sud-est Européennes* (Bucharest, 1924-42)
RH	*Revue Historique*
RHES	*Revue d'Histoire Économique et Social*
RIR	*Revista Istorica Romana*
RMMM	*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* (Paris)

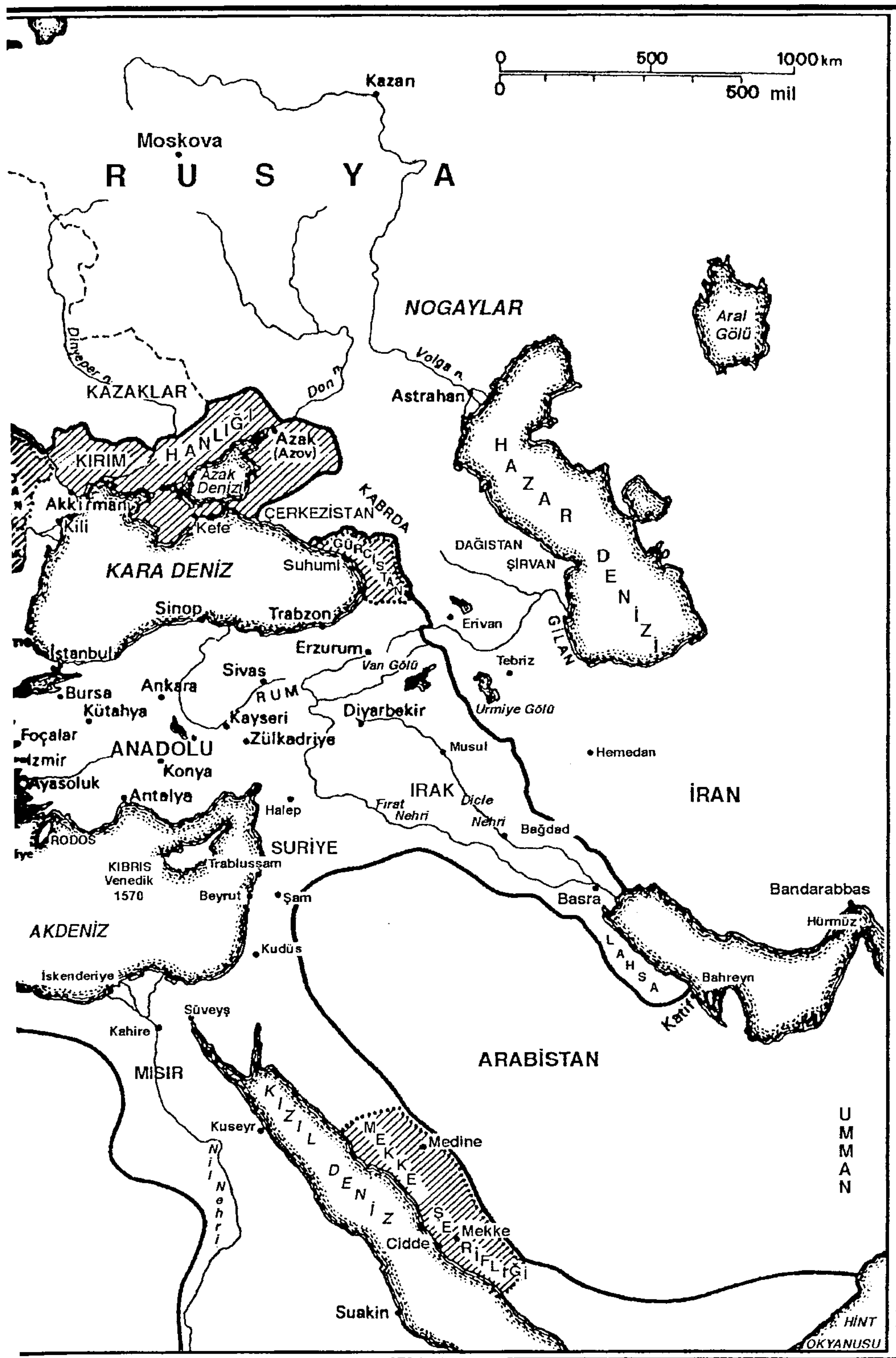
ROMM	*Revue de l'Occident Musulmane et de la Méditerranée* (Aix-en-Provence)
RRJTS	"Raiyyet Rüsumu, Essays presented to Halil İnalcik," *Journal of Turkish Studies*, X-XI, 1986
SB	*Studia Balkanica* (Sofia)
SF	*Südost-Forschungen*
SI	*Studia Islamica* (Paris)
SR	*Slavonic Review*
ŞD	Şura-yı Devlet, BBA
TA	*Türkologischer Anzeiger, Turkology Annual* (Vienna)
TAD	*Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara)
TD	*Tarih Dergisi* (İstanbul)
TED	*Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul)
THİM	*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (İstanbul)
TİTA	*Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ÖDTÜ Gelişme Dergisi* (Ankara, Middle East Technical University)
TOEM	*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*
TM	*Türkiyat Mecmuası* (İstanbul)
TSAB	*Turkish Studies Association Bulletin*
TTD	Tapu Tahrir Defterleri, BBA
TV	*Tarih Vesikaları* (İstanbul)
Ü	*Ülkü* (Ankara)
UPA	University Publications of America
USCR	Consular Reports of the United States
VD	*Vakıflar Dergisi* (Ankara)
VS	Vilayet Salnameleri
VSWG	*Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*
WI	*Die Welt des Islams*
WZKM	*Wiener Zeitschrift für der Kunde des Morgenlandes* (Vienna)
ZDMG	*Zeitschrift für der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*
ZstA	Zentrales Staatsarchiv, Potsdam, Auswärtiges Amt, Ger., former Democratic Republic

1 Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1512

2 1550 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu

0
500
1000 km
0
500 mil
Kazan
Moskova
R U S Y A
NOGAYLAR
Aral Gölü
Dinyeper n.
Volga n.
Don n.
KAZAKLAR
Astrahan
KIRIM HANLIĞI
Azak (Azov)
Azak Denizi
Akkirman
Kili
Kefe
ÇERKEZİSTAN
KABARDA
HAZAR DENİZİ
GÜRCİSTAN
DAĞISTAN
ŞIRVAN
KARA DENİZ
Suhumi
Sinop
Trabzon
Erivan
GİLAN
İstanbul
Erzurum
Tebriz
Van Gölü
Sivas
Bursa
Ankara
RUM
Kütahya
Kayseri
Diyarbekir
Urmiye Gölü
Foçalar
Zülkadriye
Musul
Hemedan
ANADOLU
İzmir
Konya
Ayasoluk
Antalya
IRAK
İRAN
Dicle Nehri
Fırat Nehri
Halep
Bağdad
RODOS
SURİYE
KIBRIS Venedik 1570
Trablusşam
Beyrut
Şam
Basra
Bandarabbas
Hürmüz
AKDENİZ
LAHSA
Kudüs
İskenderiye
Bahreyn
Katif
Süveyş
Kahire
ARABİSTAN
MISIR
KIZIL DENİZ
Kuseyr
MEKKE ŞERİFLİĞİ
Medine
UMMAN
Nil Nehri
Mekke
Cidde
Suakin
HİNT OKYANUSU

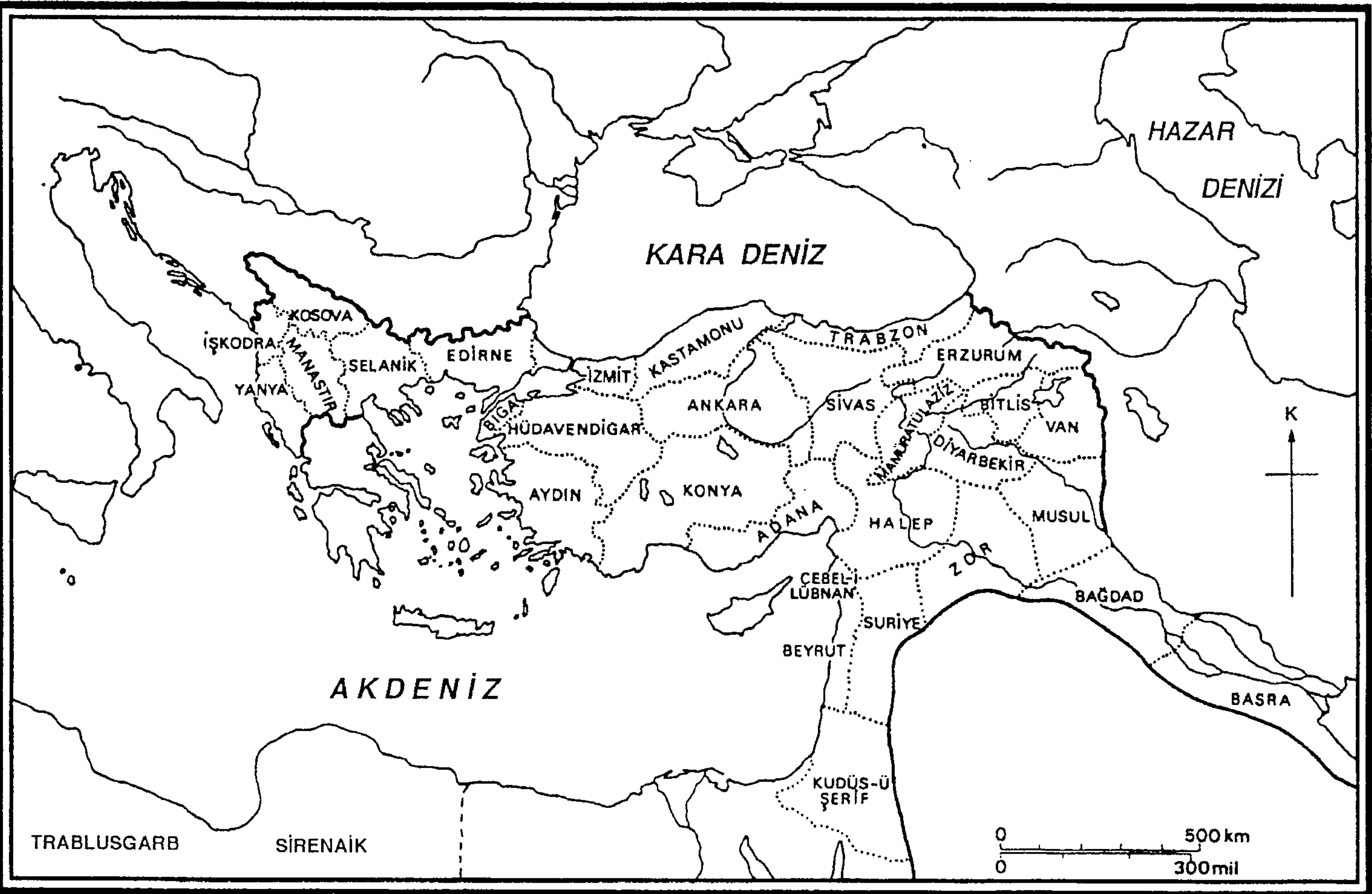

3 1609'da Osmanlı beylerbeylikleri ve vasal devletleri

4 1683'ten 1800 dolaylarına Osmanlı İmparatorluğu

5 **Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı, 1672-1913**

6 1900 yıllarında Osmanlı Eyaletleri

GENEL GİRİŞ

HALİL İNALCIK VE DONALD QUATAERT

Elinizdeki eser, hem Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi alanını özetliyor, hem de yeni bilgi ve perspektiflere açılıyor. Yarım yüzyıllık bir bilgi ve araştırmalar birikimine yaslanırken, hâlâ emekleme aşamasında olan bir çalışma sahasını tek bir ciltte toparlamaya çalışıyor. Aynı zamanda, değişik bölümlerin yazarları kendi araştırma bulgularını sunuyor, bilinenlerin sentezinden yeni sorgulama ve çözümlemelere uzanıyorlar.

Altı yüzyıllık Osmanlı tarihinin bölümlenmesinde, 1300-1600 arasındaki klasik çağ, otokratik ve merkeziyetçi yönetimi, emir ve kumanda ekonomisi ile, belirgin ve kendi içinde bütünlüklü bir dönemdi; buna karşılık daha sonraki "gerileme" döneminde, bu geleneksel siyasî kuruluşun yapıtaşları bir dönüşüm sürecine girdi. Gerçekten de 17. yüzyıl bir geçiş dönemi karakterine büründü ve kapsamlı değişimlere tanık oldu. Köprülülerin eski otokratik ve merkeziyetçi sistemi canlandırma girişimleri, 1683'ten 1699'a kadarki felâketli savaş döneminde tam bir çöküntüye uğradı. 18. yüzyılda ise, taşra eşraf ve âyan "hanedan"larının yerel güçler olarak sahneye çıkmalarıyla birlikte, hayli değişik, bir bakıma merkeziyetçiliğini kaybetmiş bir Osmanlı İmparatorluğu ortaya çıktı. Merkezî hükümet yalnız imparatorluk idaresinde değil, toprak düzeni ve genel olarak ekonomi alanında da "liberal" politikalar izlemeye koyuldu. Aynı zamanda, Osmanlıların Avrupa'ya ve Avrupa uygarlığına ilişkin tutumları da radikal biçimde değişti. İlk defa bu dönemde Osmanlılar Avrupalıların üstünlüğünü kabullenerek batı usûllerini taklit ve iktibas yoluna gittiler. Bu, Osmanlı devletinin ayakta kalabilmek için giderek Batılı güçlere bağımlılaşmasına yol açtı. 19. yüzyıl, hem Osmanlıların gerek siyasal ve gerekse ekonomik bakımdan Batı'ya bağımlılığının artışına tanık oldu, hem de batılılaşmaya yönelik radikal reformlara sahne oldu.

Editörlüğünü yaptığımız ciltte bu dört dönemin --yani sırasıyla 1300-1600 arası ile 17., 18. ve 19. yüzyılların-- her biri, konunun bir uzmanı tarafından bağımsız olarak hazırlanmış; buna karşılık tüm eserin yaklaşım birliği, her dönemi siyasal, ekonomik ve toplumsal yönleriyle kucaklayan ortak bir plan yoluyla sağlanmıştır, kanısındayız.

Tek tek her bölüm, ayrıntılı istatistikî bilgiler içeren tablolarla önemli ölçüde genişletilmiş; ayrıca cilde bir soy kütüğü, genel bir kronoloji, bir ölçü ve

ağırlıklar listesi ile çevrim yazılı bir terimler sözlüğü eklenmiştir. Her yazarın kendi bölümünün sonunda yer alan kaynakçalar, ilgili döneme ilişkin temel literatürü kucaklamayı amaçlamaktadır. Yazarlar, kitabın tamamı boyunca okuyucunun, tüm imparatorluğun dönüşümünü belli başlı cepheleriyle izleyebileceği umudundadırlar.

Dileğimiz, hazırladığımız cildin bir süre için tam kabul edilmesi ve sonra, sunulan sentezlerin yeni araştırmaların katkısıyla da, çok uzak olmayan bir gelecekte aşılmasıdır. Bu eser, henüz olgunlaşma halindeki bir alanda, mirası 20. yüzyılın büyük kısmında görmezlikten gelinmiş olan bir imparatorluğun sosyo-ekonomik yapılarını gün ışığına çıkarmak açısından şu âna kadar yapılanları ve yapılmayanları yansıtmaya çalışmaktadır. Söz konusu ihmal, Osmanlıların günümüz üzerindeki etkilerini, bir zamanlar ne kadar güçlü olmuş olursa olsun, göz ardı etmeye yönelik genel yaklaşımların bir sonucudur. Daha erken bir dönemin ünlü tarihçileri örneğin, William Langer'in *The Diplomacy of Imperialism*'i (1935) gibi bazı eserlerde, kendine İstanbul'u merkez alan bu imparatorluğu Avrupa (siyasal) tarihinin tam göbeğine yerleştirmişler. Bu yüzden, onyılların ihmali büsbütün tuhaf kaçmaktadır. Buna karşılık son zamanlarda Osmanlı geçmişi, tarihte oynadığı gerçek rolle orantılı bir ilgi toplamaya başlamış bulunuyor. Buna örnek, David Fromkin'in Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluğun Orta Doğu'daki topraklarını konu alan *Peace to End all Peace* kitabının (1989), bütün kusurlarına karşın sağladığı başarıdır. 1990'lı yılların başlarında Türkiye'nin gerek Güneydoğu Avrupa'da ve gerekse Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya'nın birbirine kavuştuğu alanda uluslararası bir güç haline gelmesi, herhalde Osmanlı tarihine duyulan ilgiyi tırmandırmaya devam edecektir. Gün olur imparatorluklar çöker elbet; ama etkileri devam eder.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı tarihi araştırmaları, hemen hemen tamamen askerî ve siyasî olaylar üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu vurgu, o sırada Avrupa tarihçiliğine hâkim olan genel eğilimin bir sonucuydu. Daha özel olarak, Osmanlılar, Avrupalılar için öncelikle askerî bir saldırıyı simgeliyor; buna karşı girişilen haçlı seferleri Batı'nın hafızasından silinmiyordu. Ancak 1945'ten itibaren, kısmen Osmanlı arşivlerinin araştırmacılara daha açık hale gelmesi, kısmen de Batı'da araştırmalarda ağırlığın toplumsal ve ekonomik tarihe kayması sonucu, Osmanlı tarihsel tecrübesinin sosyo-ekonomik boyutları öne çıkmaya başladı. Başka bir deyişle, Osmanlı tarihçiliği, eskiden olduğu gibi, gene başka tarihçilik alanlarındaki yönelimleri izliyor.

Fernand Braudel'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız hegemonya mücadelesi bakımından değil, ekonomik ilişkiler düzleminde de Akdeniz dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiren *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* adlı eseri (1949), bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Bundan önceki çalışmalarda, tipik olarak da Wilhelm Heyd'in *Histoire du commerce du Levant* başlıklı klasiğinde (1936), Osmanlıların Akdeniz ticaretindeki rolü yalnızca Avrupalı (bu somut durumda,

İtalyan) ortaklarının gözüyle ele alınıyor; dolayısıyla Doğu Akdeniz'de Osmanlı konumlarını etkileyen gelişmeler salt olumsuz açıdan değerlendiriliyor ve bölge halkı açısından doğmuş olabilecek olumlu sonuçlar üzerinde hiç durulmuyordu. Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki İtalyan ticaretini yok etmeyi değil, kontrol altına almayı ve bundan yararlanmayı amaçladıkları, bunun da Bizans'ın gerileme döneminde kurulmuş bulunan Latin egemenliği ve sömürüsünün tasfiyesi anlamına geldiği üzerinde pek durulmuyordu. Elinizdeki eser ise, diğer özelliklerinin yanı sıra, olaylara Osmanlı açısından yaklaşmakta; Osmanlıları, çok uzun süre sanıldığı gibi, Avrupa dramının pasif seyircileri olarak değil, bağımsız ve kendi içinde tutarlı eylemlerde bulunma yeteneğine sahip bir özne olarak yorumlamaktadır.

Ayrıca, hiç abartmaksızın denilebilir ki, Doğu'daki Osmanlı süper gücü, çağdaş Avrupa'nın biçimlenmesine de önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Örneğin, Venedik'e ve onun Avrupa'ya egemen kudretli Habsburg müttefikine karşı belirleyici bir mücadelenin patlak verdiği bir ortamda, Osmanlılar daha önce Venedik Cumhuriyeti'ne tanımış oldukları ticarî ayrıcalıklar, kapitülasyonları Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya da tanımaktan çekinmediler. Osmanlı siyasetindeki bu değişiklik, Batı'da yeni yükselmekte olan bu ulus-devletlerin merkantalist-kapitalist büyüme süreçlerinin ilk aşamasına damgasını vurdu ve tabiî Osmanlı ekonomisi açısından da önemli sonuçları oldu. Bundan böyle, ekonomik gelişme için bir önkoşul olarak merkantalist yayılma peşinde koşan her Avrupa ülkesi, sultandan aynı ekonomik ayrıcalıkları koparmaya çalışacaktır. Batı, yeni kurulmakta olan ipekli ve pamuklu dokuma sanayileri için en azından başlangıçta, bizzat Osmanlı İmparatorluğu'ndan ya da Osmanlı İmparatorluğu üzerinden sağlanan hammadde kaynaklarına muhtaçtı. Batı'da ilk tutunan imtiyazlı şirketler, Levant kumpanyalarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki –bugüne kadar tarihçilerce küçümsenen– ekonomik önemi, elinizdeki çalışmada dramatik bir vurguya kavuşuyor. Bu esere katkıda bulunan yazarlar bir yandan Batı'daki tarihçilerin çoktan göz ardı ettikleri bazı ticaret örüntülerini günışığına çıkarıyorlar. Örneğin, Orta Doğu'dan başlayıp Akdeniz'i enlemesine keserek Venedik veya Cenova'ya ulaşan ticaret yolunun, Arabistan ve Hindistan'la esas bağlantıyı oluşturduğunun düşünülmesine karşılık, 1400 dolaylarından itibaren Şam-Bursa-Akkerman-Lviv üzerinden Osmanlı topraklarını kuzey-güney yönünde diklemesine kat eden bir başka uluslararası ticaret yolu ilkin bu eserde gösteriliyor. Baharat, ipekliler ve pamuklu kumaşlar dahil şark memleketlerinin ürünleri olarak bilinen çeşitli mallar, bu yol üzerinden Polonya'ya, Baltık ülkelerine ve Moskova'ya ulaşıyordu. Bu hattın biraz daha batısında, Tuna limanları ile Transilvanya'daki Braşov kenti üzerinden ulaşılan Macaristan ve Slovakya da, güney-kuzey ticaretinin kapsamında bir diğer pazardı. Macaristan'a gelen baharat, bazen Venedik'ten çok, bu hattan geçmiş oluyordu.

Bu gibi noktalarda Osmanlı gümrük kayıtları, Polonyalı, Macar ve Romen tarihçilerin bulgularını tamamen doğrulamaktadır.

Diğer yandan yazarlarımız, Akdeniz ve Osmanlı ticaretinin küresel bağlamda değişen önemine de parmak basıyorlar. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaretinde belirleyici bir rol oynuyordu. İmparatorluğun Volga nehrinden Akdeniz'e, Azerbaycan'dan ve Hazar Denizi'nden Yemen'e, Aden ve Diu'dan Sumatra ve Mombasa'ya kadar çok geniş bir alana yayılan girişimlerinin hepsi ekonomik bakımdan da anlamlıydı. Osmanlıların askerî eylemleri, Tebriz-Bursa ipek yolunun, Akkerman-Lviv yolunun, Karadeniz'in İstanbul'u besleyen yiyecek ve inşaat malzemesi kaynaklarının, ya da Hindistan ticareti açısından Yemen ve Aden'in denetim altına alınması gibi malî-ekonomik kaygılarla yakından ilişkiliydi. Ancak Lepanto deniz savaşı (1571) sonrası İngilizlerin ve Hollandalıların Akdeniz'de boy göstermesi (1580-90), imparatorluğun bölgesel bir devlete indirgenmesinin başlangıcını ifade ediyordu. Aşağı yukarı aynı sıralarda, Amerika'nın bütün o ucuz gümüş, pamuk ve şeker kaynaklarıyla Atlantik ekonomisinin yükselmesi ve hepsinden önemlisi Avrupa'nın güttüğü saldırgan merkantalist politika, Osmanlı para sistemini çökertti ve 17. yüzyılda çarpıcı değişimlere yol açtı. Sonraki dönemde Osmanlı dış ticaretinin dünya ekonomisi içindeki göreli ağırlığının azalmasına karşılık, 1750 dolaylarından özellikle 1850'ye kadar mutlak miktar bakımından büyük bir artış gözlendi ve uluslararası ticaret hacmi Osmanlı tarihinde görülmedik düzeylere çıktı. Böylece, 1914'e gelindiğinde Osmanlı ekonomisiyle Batı ekonomileri eskisinden çok daha fazla iç içe geçmiş, ama aynı zamanda Osmanlılar ekonomik önem bakımından ilk sıradan ikinci sıraya düşmüş bulunuyordu.

Dış ticarete bakışımız, Osmanlıların dünya ekonomisinde ne kadar dinamik bir rol oynadıklarını haklı olarak vurguluyor. Ama yazarlarımız aynı zamanda, dış ticaret karşısında çoğu zaman görmezlikten gelinmiş olan, Osmanlı sınırları içindeki ticaretin önemi konusuna da oldukça geniş yer ayırmaktadırlar. Osmanlı iç ticaretinin, son yıllarında bile imparatorluğun ekonomik yaşantısında ne kadar can alıcı bir rol oynadığı, şimdiye kadar ki literatürde yeterince vurgulanmamıştır. Olayları Osmanlılar açısından sunma çabamızın bir parçası olarak, bu yerel ticaret örüntülerinin zaman içinde izlenmesi, yüzlerce yıllık devamlılıklarını ortaya koyuyor. Madalyonun diğer yüzünde, Osmanlı'nın son dönemlerinde meydana gelen toprak kayıplarının, mevcut yerel ticaret şebekelerini rayından çıkarmak, budamak ya da tümüyle ortadan kaldırmak yoluyla ne kadar yıkıcı bir etki yaptığı da daha fazla açıklık kazanıyor.

Aynı şekilde yazarlarımız, toprak mülkiyeti örüntülerinin ve tarımsal işletme tarzlarının incelenmesi üzerine de önemle eğiliyorlar. Sonuçta, Osmanlı döneminin tümü boyunca kilit tarım sektörünün kapsamlı bir tablosu ortaya çıkıyor. Bir yandan, toprak üzerinde küçük köylü işletmeciliğinin gösterdiği çarpıcı devamlılığı izlemeye ve açıklamaya çalışırken, diğer yandan, büyük

çiftliklerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına da işaret ediliyor. Zaman ve mekân içindeki dağılımlarıyla büyük çiftliklerin genel olarak, eski yerleşim alanlarından çok yeni işletmeye açılan topraklarda oluştuğunu görüyoruz. Bu eğilim devletin gerek kaybedilen eyaletlerden kopup gelen muhacir ve mültecileri, gerekse iskâna ayak direyen aşiretleri bir zamanların boş arazilerine yerleştirmeye giriştiği 19. yüzyılda büsbütün belirginleşiyor. Tarım alanına eğilirken, otuz-kırk yıldır tarihçilerle tarihsel sosyologları meşgul eden bir tartışmaya da uzanıyoruz. Osmanlı toplumsal kuruluşunun niteliği nasıl karakterize edilebileceği etrafında dönen bu tartışmada, Marx ve Weber'den türeyen bazı paradigmaların yararı da gündeme gelmiştir. Elinizdeki cildin yaslandığı araştırma öbeklerinden bir bölümü, böyle modellerin ancak sınırlı bir yararı olabileceğini, çünkü Osmanlı köyünün kentten bağımsız ve kendi kendine yeterli bir toplumsal birim olmadığını düşündürüyor. Osmanlı dünyasında hayli gelişkin bir para ekonomisi çok erken bir tarihten itibaren mevcut olduğu gibi, 19. yüzyılda yeni bir büyüme ve genişleme yaşanmıştır. Ayrıca, bütün Osmanlı döneminde pazarlanabilir ürün fazlalarının büyük kısmını büyük malikâneler değil, küçük işletmeler yaratıyordu. Bürokrasinin titiz ve ayrıntılı vergi ve nüfus tahrirleri sayesinde gözlerimizin önünde, kırsal bölgelerde *çift-hane* birimine dayalı bir Osmanlı toplumsal formasyonu şekillenmiştir. Bu temel agro-sosyal sistem (İnalcık tarafından) ilk defa bu ciltte tam olarak tarif ve tasvir ediliyor. Gerçekte bu, A. V. Chayanov'un bağımsız bir üretim tarzı olarak irdelediği "aile emeğine dayalı köylü çiftliği"nden başka bir şey değildir.

Önsöz'de belirtilen nedenlerle değinmediğimiz 1600 öncesine ait elsanatları faaliyetlerinin 1600 dolaylarından 1914'e kadar olan dönemdeki seyrine yaklaşımımız, mevcut anlatımları bazı bakımlardan geliştiriyor, bazı bakımlardan ise onlardan ayrılıyor. Birincisi, çeşitli yazarların katkıları bir arada ele alındığında, kapsamlı bir bütün oluşturuyor ve imalâtta dikkat çekici devamlılıklara işaret ediyor. Bir çok örnekte, 1600 dolaylarında canlılık gösteren sanayi merkezlerinin 1914'e gelindiğinde hâlâ aktif olduğunu görüyoruz. İkincisi, ticaret ve tarım sektörleriyle birlikte Osmanlı imalâtçılığının da kendi iç dinamiğine sahip olduğu ve gerek yerel, gerek uluslararası koşullardaki değişmelere yaratıcı biçimde uyarlandığı ortaya çıkıyor. Nitekim bazen yeni üretim merkezlerinin, daha ziyade yeni üretim yöntemlerinin ve/veya yeni ürünlerin belirmesinin, mevcut pazarların elde tutulmasını ya da yeni olanakların ele geçirilmesini sağladığı gözleniyor. Keza, devletin siyasî bahtının kararması ile buna bağlı olarak meydana gelen toprak kayıpları, ticaret ve tarım için olduğu gibi, Osmanlı imalâtçılığının öyküsü açısından da çok kritik sonuçlar vermiştir.

Bu kitapta imparatorluğun Batı ile 16. yüzyıldan sonra yoğunlaşan ilişkileri ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Osmanlı devleti, Avrupa'nın geniş ekonomik ve askerî alanlarda gösterdiği olağanüstü gelişme ve yayılmanın etkilerinden ilk etkilenen Asya imparatorluğu oldu. Bir yandan merkantalist Batı, ekonomisi bu

hayatî pazarı kaptırmamaya ve sömürmeye bağlanırken, diğer yandan Habsburg ve Rus imparatorlukları, yeni ve ileri savaş teknolojisinin sağladığı olanaklarla, Osmanlı İmparatorluğu'nu istilâ ve paylaşmaya yönelik saldırgan askerî bir politika izlemeye koyuldular. Böylece, daha 18. yüzyılın başlarında Doğu Sorunu Avrupa siyasetine girdi ve doğrudan doğruya imparatorluğun varlığının sürüp sürmemesi sorunu gündeme geldi. Avrupa hegemonyası, Osmanlı İmparatorluğu'nu üstünlük konumundan derinleşen bir bağımlılık konumuna itti. Bu krizden bir çıkış yolu bulmak amacıyla Osmanlılar, önce askerî, sonra da idarî örgütlenmelerini değiştirmeyi denediler. Böylece, Osmanlılar açısından, geleneksel bir Müslüman toplumunun ne ölçüde Avrupa'nın yolundan gidebileceğini belirleme çabası anlamında, Batı Sorunu diye ifade edebileceğimiz bir durum ortaya çıktı.

Bu askerî ve idarî değişiklikler veya reformlar, Batı'dan yalnız silâh değil, günlük hayatta kullanılan her çeşit emtia ithalâtının hızlanmasıyla elele gitti ve ona katkıda bulundu. 18. yüzyılda Avrupa'da imalât ve ulaştırma maliyetlerinde meydana gelen büyük düşüş, Osmanlı diyarlarıyla ticarette eşi görülmedik bir büyümeye yol açtı. 19. yüzyıl boyunca ulaştırma teknolojisinde peş peşe gelen yenilikler ülkenin çehresini ve çeşitli bölgelerde nüfus yoğunluklarını değişikliğe uğrattı.

Klasik çağ sonrasında görülen çok ilginç bir gelişme, Osmanlıların kültürel ve ekonomik konulardaki "liberalizm"iydi. Yeni dönemde bütün Avrupa ülkelerine kapitülasyon ayrıcalıkları tanındı. Yazarlarımızın gösterdiği gibi, toprak tasarrufunda da vakıflar ve iltizam yoluyla ortaya çıkan liberal bir politika söz konusu oldu; yönetimde merkeziyeti zayıflatan uygulamalar, taşra eşraf ve âyânının yükselmesine, buna karşılık merkezî bürokrasinin eyaletler üzerindeki denetiminin yitirilmesine yol açtı. Osmanlıların son yüzyılında liberalizm, lonca ayrıcalıklarının koruyucusu konumundaki yeniçerilerin 1826'da ortadan kaldırılması ve 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla tekrar öne çıktı. Hükümetin 18. yüzyıl sonlarında nerdeyse tamamen batan ekonomiyi yönlendirme girişimleri, bundan sonra hızla inişe geçti. Gene de 19. yüzyılda devlet, ekonomiye müdahale ve himayeye çalışmaktan geri durmuyordu. Askerî değişikliklerle idarî merkezîleşme elele gitmiş; bürokratların sayısında ve yetkilerinde muazzam bir patlama olmuş; önceki dönemden çok daha büyük ve güçlü bir devlet aygıtı ortaya çıkmıştı. Buna karşılık savaşlar ve toprak kayıpları eski ticaret şebekelerini yıkıp yenilerini kuruyor; bu da gerek tarım, gerekse imalât faaliyetlerini derinden etkilemeye devam ediyordu.

Özetlersek, bu eserde, mümkün olan her noktada yeni perspektiflerden hareketle ve gerek özgün arşiv malzemelerine, gerekse bu kaynakları kullanarak yapılmış en son çalışmalara dayanarak, Osmanlı toplumsal ve ekonomik gerçekliğini küresel bağlamı içinde yorumlamaya çalışmış bulunuyoruz.

KRİZLER VE DEĞİŞİM

1590-1699

SURAIYA FAROQHI

YAKIN DOĞU TARİH VE KÜLTÜR ENSTİTÜSÜ,
MÜNİH ÜNİVERSİTESİ

Türkçeye çeviren: Ayşe Berktay

BAŞLICA SİYASİ OLAYLAR

Osmanlı dünyasının 17. yüzyılda yaşadıklarının öyküsüne başlangıç noktası olarak 1580'ler ve 1590'lardaki mali krizi alıyoruz. Genelde bu buhranın bir siyasi gerileme, demografik kriz ve ekonomik sıkıntılar dönemini açtığı kabul edilir. Dönemin seçkin Osmanlı yazarlarından Gelibolulu Mustafa Ali, 16. yüzyıl sonlarını Osmanlı yönetici sınıfının yetkinliğinin giderek azaldığı bir dönem olarak tasvir etmişti; Mustafa Ali'nin bu hükmü çok yakın zamana kadar da sorgulanmadı.[1] Başka yazarlar ise 17. yüzyılı kronolojik anlamda ele alırken, deneyimsiz padişahların ve saray kadınlarının idaresinin yarattığı olumsuzluklar üzerinde durdular; ancak, 1654 yılından itibaren Köprülü soyundan sadrazamların durumu bir ölçüde düzelttiği de genel olarak kabul edildi. Fakat Köprülüler döneminde siyasi istikrar açısından elde edilen kazanımlar, genellikle kesin bir siyasi gerileme döneminin başlangıcı olarak görülen uzun ve tüketici 1683-1699 Osmanlı-Habsburg Savaşı ile silinip gitti.

Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar, bu resimde bazı önemli değişikliklere yol açmıştır. "Osmanlı gerilemesini gözlemleyen Osmanlılar"ın fikirlerine bakıldığında, gerilemenin, 15. yüzyıl sonlarında veya 16. yüzyıl başlarında bile belirli yazarlar tarafından işlenen popüler bir tema olduğunu artık biliyoruz. Oysa 20. yüzyıl tarihçileri arasında bu yıllar genellikle bir genişleme ve başarı dönemi olarak kabul edilmektedir. Tarihin daha sonraki dönemlerini değerlendirirken Kanuni Sultan Süleyman devrini (1520-1566) ölçüt olarak kabul etme ve dirlik erbabının Osmanlı merkezi hükümetine askeri ve idari hizmet vermesine dayalı dirlik tevcih etme (ya da timar, zeamet) sistemini imparatorluğun bütün sorunlarının en uygun çözümü olarak görme eğilimimiz de daha az. Feminist araştırmalar "Kadınlar Saltanatı"nı tümden suçlayan daha önceki yorumları da sorguluyor.[2] Dolayısıyla, artık 17. yüzyıl Osmanlı siyasasının giderek daha hastane bir niteliğe bürünen bir siyasi ortamda varlığını sürdürebilmesine imkân veren dikkate değer değişikliklerin meydana geldiği bir dönem olarak görülüyor. Şu anda bizi asıl ilgilendiren Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai olarak bütünlüğünü yitirip siyasi arenadan

---

[1] Fleischer (1986), s. 153ff.

[2] Fleischer (1986); Pierce (1988).

kaybolmuş olması değil, Osmanlı devletinin ve toplumunun ilk büyük krizden sonra üç yüz yılı aşkın bir süre ayakta kalmasına imkân vermiş olan mekanizmalardır. Bu bağlamda, 17. yüzyılda meydana gelen siyasî değişiklikler can alıcı rol oynamıştır.

SARAY HİZİPLERİ VE ASKERİ İSYANLAR

Ele aldığımız dönem, zamanın Osmanlı tarihçilerince "Beylerbeyi Vak'ası" (1589) olarak adlandırılan, ekonomik ve malî nedenlere dayalı büyük bir askeri isyanla başlar. Maaşları mağşuş sikkelerle ödenen İstanbul'daki yeniçeriler ayaklandılar (Bkz. Geçim: Bölümüne). Tahtta bulunan Sultan III. Murad isyancıları bu durumdan sorumlu tuttuğu devlet erkânından Rumeli beylerbeyinin ve baş defterdarın idam edilmesini kabul etti. Bu tarihten itibaren de, saray hizipleri askerî sınıf ile, yani ya yeniçeriler ya da yeniçerilerin rakibi merkezi hükümete bağlı sipahiler içinde ilişkiler kurdular. Bu isyan ve ittifaklar 17. yüzyıl boyunca tekrar tekrar gündeme gelecekti. IV. Murad (1623-1640) daha çok genç ve idare belirli ölçüde annesi Kösem Sultan'ın elinde iken, Sadrazam Hüsrev Paşa, Şah Abbas'ın birkaç yıl önce ele geçirdiği Bağdat kentini geri alma girişiminde bulundu. Ama bu sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Sadrazam, hükümdarına kafiyeli bir mektup yazarak takviye kuvvet istediğinde, genç padişah aynı kafiye ve vezinde bir cevap yazarak edebi hünerini gösterdi. Ama bu şairane cevap hiç de üstü örtülü olmayan tehditler içermekteydi. Cepheden dönen Hüsrev Paşa padişah tarafından azledilince, Anadolu'daki eyalet askerleri ayaklanarak, konuşlandıkları yerleri terk edip başkente yürüdüler ve genç hükümdara yakınlıklarıyla tanınan on yedi kişinin kellesini istediler. IV. Murad yeni sadrazamı Hafız Paşa'yı isyancılara teslim etmek ve yüksek mevkilerdeki bir takım görevlileri değiştirmek zorunda kaldı. Fakat eyalet askerlerinin isyanını eski sadrazamın kışkırttığını düşünen padişah, onu Tokat'ta boğdurarak intikamını aldı (1632).

I. İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilmesinden önceki kriz ayları sırasında da, Osmanlı yönetim kurumu içindeki hiziplerle başkentte konuşlanmış askerler arasında ittifaklar kuruldu. Bu kez, padişahın giderek bozulan aklî dengesi, hükümdarın teveccühüne mazhar olan çeşitli devlet erkânının hatırı sayılır miktarlarda maddi çıkar sağlamasına fırsat vermişti. Nihayet, kendi can güvenliklerinin de tehlikede olduğu kanaatine varan yeniçeri ocak ağaları ulemanın da desteğiyle isyan çıkardılar. Sadrazamın katliyle başlayan isyanın sonunda tahttan indirilen padişah, birkaç gün sonra da öldürüldü. İsyancılar sadrazamlığa kendi adaylarını getirdiler. Askerlerle saray hizipleri arasındaki ittifaklar, padişahın küçük oğlu IV. Mehmed (1648-87) namıyla tahta çıkarıldıktan sonra bile genel personel değişiklikleri yapabildiler. 1651'de ayaklanan sipahiler harem ağalarıyla ittifak kurarak, yeniçerilerin desteklediği Valide Kösem Mahpeyker Sultan'ın katledilmesini sağladılar;

valide sultanla birlikte bir çok yeniçeri de öldü.[3] Ancak Köprülü Mehmed Paşa sadrazam olup yerini sağlamlaştırdıktan sonra, o da, bir sipahi komplosunun başlangıcı olarak değerlendirdiği bu durumu gidermek için yeniçeri ve ulema desteğinden yararlandı (1657).[4]

Özellikle Osmanlı hükümdarlarının tahttan indirildiği ve/veya öldürüldüğü isyanlarda yeniçeriler hep çok önemli roller oynadılar. Bunun ilk ve çarpıcı örneklerinden biri Sultan II. Osman'ın bir yeniçeri isyanı sonucunda 1622'de tahttan indirilip öldürülmesiydi. Bu ayaklanma sonucunda göreve gelen sadrazam saray entrikalarına kendini o kadar kaptırmıştı ki, 1623'te IV. Murad olarak tahta geçen genç şehzadenin bile hayatına kastetmişti. Ancak, IV. Murad, yaşı küçük olduğu için yıllarca annesinin vesayeti altında saltanat sürdükten sonra, 1632'de Osmanlı devlet aygıtı üzerinde kendi denetimini tesis edince, siyasî hakimiyetini bir süre tehdit eden yeniçeriler, kapıkulu sipahileri ve saray mensupları koalisyonunu dağıttı. Daha sonraki bir aşamada, IV. Mehmed 1687'de tahttan indirilmeden önce, maaşları geciken cephedeki asker arasında bir ayaklanma çıktı. Fakat bu ayaklanmanın siyaseten önem kazanması, ancak asiler, IV. Mehmed'in hükümetin dizginlerini kendi eline almak için iktidar mevkilerinden söküp atmaya çalıştığı Köprülü ailesi mensuplarıyla ittifak kurduktan sonra gerçekleşti. Sultan II. Mustafa da, aynı şekilde, ulema ve askeri-idari erkân arasında müttefiklere sahip yeniçerilerin ve cebecilerin çıkardığı bir askeri ayaklanma ile 1703'te tahttan indirildi.[5]

1570-1590 DOLAYLARINDAKİ SUHTE AYAKLANMALARI

Anadolu beylerbeyliklerinde, isyancıların iktidar merkezlerinden uzak bulunması nedeniyle siyasal sonuçları daha sınırlı kalan oldukça farklı bir tür ayaklanma gözlemlenebilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında katiplik, fıkıh veya müderrislik alanlarında kariyer yapmak üzere medreselere kaydolan öğrenci sayısında önemli bir artış olmuştu. Ancak bütün adayların taleplerini karşılamaya yeterli imkân hiç bir zaman olmadı. Üstelik enflasyon nedeniyle bir çok medresenin geliri eriyip azalıyor, maddi koşullar yoksul öğrenciler için çok sıkıntılı bir hal alıyordu. Bu durum çok sayıda medrese öğrencisini yetersiz kaynaklarını çoğaltma çareleri aramaya sevk etti. Yoksul öğrencilere sadaka dilenme (cerre çıkma) izni verildiyse de, taşra zenginlerinden topluca sadaka dilenme faaliyeti kolaylıkla eşkıyalığa dönüştü. Taşradaki yöneticiler (provincial governors) medrese öğrencilerini dağıtmak için sekban da denilen

---

[3] *İA* makaleleri: "Murad IV", Cavit Baysun; "Hüsrev Paşa", Halil İnalcık; Hammer (1827-35), V., s. 543-48.

[4] Eickhoff (1970), s. 118.

[5] Abou-El-Haj (1984), s. 22-29; 44-45.

düzensiz asker birlikleri (troops of irregular soldiers, *başıbozuk*) seferber ettiler; bu politika da çok fazla can kaybına neden oldu.[6]

İstanbul'daki devlet yetkilileri de kâh baskı politikasını tam anlamıyla destekliyor kâh öğrencilerin yer temin taleplerini karşılamak üzere bazı göstermelik girişimlerde bulunuyorlardı. İstanbul'daki bazı öğrenciler "temsilci" tayin edildiler; bunların kendi tabanlarıyla hükümet yetkilileri arasında irtibatı sağlaması bekleniyordu. 1579'da isyancıların belirli bir kesimini devlet hizmetine tayin etme girişiminde bulunuldu. Oysa genel isyancı kitlesine sunulan, o da yerleşip reayalık etmeye razı olmaları koşuluyla, sadece af imkânıydı. Bu teklifin hiç bir cazip yanı yoktu, dolayısıyla da özellikle 1579-1583 arasında suhte ayaklanmaları tekrar tekrar alevlendi. Ancak anlaşılan o ki, uzun vadede, merkezi hükümet bu hareketi asileri fiilen ortadan kaldırarak tasfiye etmiş, taşradaki çok sayıda medresenin kapatılmasıyla düşük gelirli öğrencilerin herhalde ulemalık kariyerinin hayalini bile kurması zorlaşmıştır.[7]

CELALİ SEFERLERİ VE CANBULAD İSYANI, 1590-1610

Taşra idarecilerinin ve bu idarecilerin silah altına almakla yükümlü olduğu düzensiz tüfekli askerlerin (sekbanların) ayaklanmaları askeri açıdan çok daha büyük ciddiyet taşımaktaydı (bkz. Geçim: Bölümü). 16. yüzyılın son yıllarında bazı paralı asker şefleri (sekban bölükbaşıları), bütün Anadolu'da boydan boya at koşturup, belli başlı muhkem kentleri kuşatmayı, hatta Bursa ve Urfa gibi bunların en önemlilerinden bazılarını ele geçirmeyi başardılar. Kariyerine bir paşa kapısında bölükbaşı olarak başlayan Karayazıcı 1599'da isyan etti ve üzerine yollanan hükümet kuvvetlerine karşı büyük bir zafer kazandı. Güneydoğu Anadolu'daki Urfa kalesini ele geçirdikten sonra çeşitli resmi makamlara tayin ile meşruiyet kazandı. Fakat Anadolu taşra yöneticileri arasındaki düşmanları onu önce Urfa'yı terk edip orta Anadolu'ya gitmek, daha sonra da Samsun civarındaki tepelere sığınmak zorunda bıraktılar; Karayazıcı kısa bir sonra da burada öldü.[8]

Karayazıcı isyanı merkezi hükümette önemli Celali şeflerine karşı izlenecek politika konusunda bölünmeler olduğunu ortaya koyar; zira Karayazıcı'nın İstanbul'dan destek almaksızın bu kadar uzun süre dayanması mümkün değildi. Bazı vezirlere göre, tek tek Celali şeflerini ehlileştirip peyderpey icaplarına bakmak daha akla uygun bir yöntemdi. Aynı zamanda, isyanlarının temel gerekçesi yanlarındaki paralı askerleri (sekbanları) beslemek olan Karayazıcı gibi önemli Celalilere devlet görevi verilince ayaklanma gereği kendiliğinden ortadan kalkacağından, onları sistemle kolayca bütünleştirmek

---

[6] Akdağ (1963), s. 85-108.

[7] Akdağ (1963), s. 107-8.

[8] Ay., s. 190-201.

mümkündü. Bu uzlaşma politikası, uzun vadede, asilerin daha ileri gelenleri üzerinde başarılı oldu. Ne ki, bu isyanları güden kuvvet paralı askerlerin temel talep ve ihtiyaçlarıydı, dolayısıyla belirli bir önderin yenilgiye uğratılması ileride yeni isyanlar çıkmasını olanaksız kılmadı.

Bu dönemde Anadolu'da meydana gelen askeri ayaklanmalar arasında, yönetim açısından daha tehlikeli olanlardan biri de Kalenderoğlu isyanı idi. Kalenderoğlu tek başına hareket etmiyordu; Anadolu dışından, Canbuladoğlu Ali Paşa adında, isyancı bir beylerbeyini kendine müttefik edinmişti. Ali Paşa, desteği karşılığında dikkate değer ticari imtiyazlar vaad ettiği Toskana dükünün yardımıyla kuzey Suriye'de ayrı bir devlet kurmak için hazırlıklar yapmıştı. Bu isyan Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın komutasındaki top yekûn bir seferle 1607'de bastırıldı.[9]

MA'NOŞLU FAHREDDİN İSYANI, 1613-1635

Canbuladoğlu Ali Paşa'nın Suriye'deki isyanının örüntüsü yıllar sonra, eski müttefiği Dürzi emiri Fahreddin Ma'n'ın isyanında yinelendi. Beyrut ve Sayda liman kentlerini denetimi altına alan Ma'n, Osmanlıların Şam ve Trablusşam beylerbeyleri üzerinde büyük baskı kurdu. Fahreddin, yarı-bağımsız iktidarını Osmanlıların girişeceği siyasi ve askeri hareketlere karşı korumak için sadece Toskana düküyle değil, Papa ve İspanya'nın Napoli genel valisiyle de iyi ilişkiler kurdu.[10] 1613'te Fahreddin, Osmanlılara karşı saldırgan bir ittifak kurmak üzere İtalya'yı şahsen ziyaret etti fakat bu işbirliği hayata geçmedi. Dürzi önder Lübnan'a 1618'de döndü. Osmanlı beylerbeyleriyle devam eden kavga ve mücadelede Floransalı müttefikleri tarafından yalnız bırakıldı ve nihayet 1635'te yakalanıp idam edildi.[11] Ma'n ailesinin yenilgisi Osmanlı Suriyesi'nde yerel sülaleler kanalıyla "dolaylı yönetim"in sonunu getirerek daha yoğun merkezi kontrol dönemini açtı (ayrıca bkz. 18. Bölüm).

ASİ BEYLERBEYLERİ ÇAĞI

Beylerbeylerinin daha sonraki yıllarda çıkardığı isyanlar arasında, hayatı boyunca yeniçerilerin düşmanı olmuş Abaza Mehmed Paşa önderliğinde yapılan ayaklanmalar vardır. Abaza Mehmed Paşa 1623'te Erzurum beylerbeyliğinden azledilince, bir yıl önce öldürülen Sultan II. Osman'ın intikamını almak için sefer açtı. Zamanın kuvvet politikaları açısından bakılacak olursa, Abaza

---

[9] Griswold (1983), s. 132-46.

[10] Ay., s. 78ff.

[11] *EI*[2] makalesi "Fakhr al-Din", Kamal Salibi; Abu Husayn (1985), s. 67-128; Eickhoff (1970), s. 142ff.

Mehmed Paşa, 1622-1656 yılları arasında İstanbul ve Osmanlı merkezi idaresi üzerinde kurulmuş olan hemen hemen mutlak yeniçeri hakimiyetine karşı mücadele ediyordu.

Bu dönemde başkent ile eyaletler arasındaki gerginlikler sıklıkla İstanbul yeniçerileriyle eyaletlerdeki hasımları arasındaki çatışmalar şeklinde tezahür etmekteydi. Abaza'nın isyanını da bu bağlamda görmek gerekebilir. Mehmed Paşa'nın başlattığı sefer Anadolu'yu bir uçtan bir uca aştı. Paşa Bursa'yı almayı başardı ama başkente giremedi.[12] Tekrar orta Anadolu'ya çekildi; sadrazam ile Kayseri'de yaptığı çarpışmayı kaybetti fakat af edilerek yeniden Erzurum beylerbeyliğine atandı. Ancak yeniçerilere karşı düşmanlığı sürdüğü için 1627'de yeniden isyan etti. Bu isyan İran sınırına gitmekte olan Hüsrev Paşa tarafından bastırıldı.[13] İkinci bir aftan sonra Abaza Mehmed Paşa Rumeli'de çeşitli makamlarda görevlendirildi. IV. Murad tarafından 1634'te idam edilene kadar buralarda da yeniçerilere karşı mücadeleye devam etti.

Dönemin bir diğer isyancı beylerbeyi Abaza Hasan Paşa idi. Gücünü kariyerinin çeşitli dönemlerinde bir kaç kez voyvodalığını yaptığı Anadolu Türkmenleri içindeki tabanından alıyordu. Ayrıca, Abaza Hasan Paşa kaderini, taşrada daha fazla sorun çıkartmasını engelleme umuduyla sadrazam yapılan yine Abaza kökenli İpşir Mustafa Paşa'nınkine bağlamıştı.[14] Hamisinin göreve getirilişinden (1655) bir yıl sonra idam edilmesi üzerine, Abaza Hasan Paşa taşradaki mücadelesini sürdürdü; artık esas olarak Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'yı hedef alıyordu. Hasan Paşa, hükümet kuvvetlerine karşı 1658'de büyük bir zafer kazandıktan kısa bir süre sonra öldürüldü.[15] Onun yenilgisiyle başlayan nisbî sükûnet dönemi 1683-1699 savaşı sırasındaki karışıklıklara kadar sürdü. Bu beylerbeyinin ayaklanmalarında, Abaza himaye ağlarıyla ilişkiler ve Anadolu göçerleriyle bağlar, paralı askerlerinden kaynaklanan mutad sıkıntıları perdeledi.

Bir yanda yeniçeriler ve düzenli askeri birliklerin diğer üyeleriyle, öte yanda köy kökenli paralı askerler (sekbanlar) arasındaki husumet Yeğen Osman Ağa adıyla ilişkilendirilen isyanlar sırasında doruk noktasına ulaştı.[16] Rumeli cephesinde yenilgiye uğrayan yeniçeriler 1687'de Sultan IV. Mehmed'in tahttan indirilmesini isteyerek İstanbul üzerine yürüdükleri zaman, padişah hasımlarını sekbanların rütbesi kendinden menkul komutanlarından Yeğen Osman Ağa'yı resmen serdar tayin ederek kontrol altına almaya çalıştı. Ancak iş Yeğen Osman Ağa'yı aşmıştı ve IV. Mehmed tahttan indirildi. IV. Mehmed'in yerine geçen II.

---

[12] İnalcık (1980), s. 290-98.

[13] *EI*[2] makalesi "Abaza", Cl. Huart; de Groot (1978), s. 74-80; *İA* makalesi "Hüsrev Pasha", Halil İnalcık.

[14] Aktepe (1970).

[15] *EI*[2] makalesi "Abaza", Cl. Huart.

[16] İnalcık (1980), s. 299-300.

Süleyman (1687-91) aynı siyaseti sürdürerek Yeğen Osman Paşa'yı Rumeli beylerbeyliğine ve kritik bir önem taşıyan Habsburg cephesi komutanlığına atadı. Yeğen Osman Paşa bu sefer de ısrarla sadrazamlığa talip oldu. Görevde bulunan sadrazam bu hamleye bütün sekban bölüklerini yasadışı ilan ederek karşılık verdi. Dağılmaya razı olmayan askerler idamla tehdid ediliyordu. Anadolu'da yerel milis kuvvetleri zaten kendiliklerinden paralı askerlere karşı mücadeleye girişmişlerdi ve iç savaş çıktı. Siyaset sahnesinde ansızın şans yüzlerine gülünce, sekbanlar Anadolu'da yeniden üstünlük kazandılar, böylelikle Yeğen Osman Paşa'nın İstanbul üzerine bir kez daha yürüme hazırlığı yapmasına imkân doğdu. Bunun ardından Osmanlı merkezi idaresi bir kez daha siyasetini değiştirdi. Yeğen Osman Paşa esir alındı ve öldürüldü. Ancak bu sekban ayaklanmalarının sona erdiği anlamına gelmemekteydi. Öyle ki, devam eden isyanlar neticesinde padişah, 1698'de yapılan kısa ömürlü bir anlaşmayla sekbanlara gelecekte iyi hal ve hareket içinde olmaları koşuluyla bazı güvenceler verme noktasına bile geldi. Anlaşma tez zamanda bozuldu ve sekbanların ya da tüfekli paralı askerlerin isyanları çeşitli adlar altında 18. yüzyıl boyunca devam etti.

İSTANBUL'DA SİYASİ KRİZ VE KÖPRÜLÜ RESTORASYONU

1654-91

Yukarıda anlatılan iç gerginliklerin yanı sıra, Girit savaşının ilk dönemlerinde Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nda yarattığı tehlike, Valide Turhan Sultan'ın 1654'te Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa tayinini ayarlamasına yol açtı. Köprülü bir idareci olarak uzun fakat özel bir parlaklığı olmayan bir kariyeri vardı, ama olağanüstü enerjisiyle ün salmıştı. Tayini için önkoşul olarak valide sultanın ve padişahın kendisine olağanüstü yetkiler tanımasını istedi: Gerekli gördüğü tüm önlemler padişah tarafından kabul edilecek, daha alt mevkilerdeki görevlilerin ve hatta vezirlerin kendisininkilerle çelişen teklifleri otomatikman reddedilecekti. Ayrıca, yeni sadrazam tayinler konusunda serbest bırakılacak ve padişahın sadrazamın hasımlarına kulak vermeyeceği hükmüyle görev süresi içinde belirli ölçüde korunacaktı. Köprülü Mehmed Paşa Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alan Venedik donanmasını yendi ve Anadolu'da yeniden merkezi idarenin hakimiyetini tesis etti; politikalarına kapıkulu sipahilerinden gelen bütün muhalefeti çok kanlı bir şekilde bastırdı.

Köprülü Mehmed Paşa 1661'de ölünce yerini alan oğlu Fazıl Ahmed Paşa 1676'da ölene kadar bu makamda kaldı. Köprülü dönemini karakterize eden askeri başarılar dizisini Fazıl Ahmed Paşa da sürdürdü. Kandiye'yi alıp (1669) Girit'in fethini tamamlayan bu sadrazam döneminde (1672-76) Osmanlı İmparatorluğu Podolya'yı alarak en geniş sınırlarına ulaştı. Köprülülerin siyaset

hayatının önde gelen bir sülâlesi olarak sahip oldukları güç, Fazıl Ahmed Paşa 1676'da öldükten sonra, küçük kardeşi Fazıl Mustafa Paşa'nın 1689'da sadrazamlığa getirilmesiyle devam etti. Fazıl Mustafa Paşa, 1692'de Salankamen savaşında ölünceye kadar bu görevi sürdürdü. Ayrıca 1676-1689 arasındaki en nüfuzlu sadrazam da, Köprülü ailesi içinde yetiştirilip Köprülü Mehmed Paşa'nın kızlarından biriyle evlendirilen Kara Mustafa Paşa olmuştu. Fazıl Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra, sadrazam yine Köprülülerden atandı. 1698-1702 yılları arasında sadrazamlık yapan Amcazade Hüseyin Paşa, Karlofça müzakerelerine bizzat katılmamakla birlikte nezaret etti. Köprülülerden bazılarının 1703'te II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine yol açan isyanda aktif rol oynadıkları ve 18. yüzyılda bazı aile mensuplarının yüksek makamlara tayinine devam edildiği anlaşılıyor.[17]

1603-1639 İRAN SAVAŞLARI

İran cephesinde 1590'da uzun bir savaş sona ermiş ve Azerbaycan Osmanlılarda kalmıştı. Ancak 16. yüzyılın son yıllarında Şah Abbas, Kızılbaş aşiret vergilerine ek olarak ve giderek onların yerini almak üzere, Osmanlı kul sistemini örnek alan bir gulam ordusu toplayarak gücünü pekiştirmişti.[18] Celali isyanlarının Osmanlıların misilleme imkânını büyük ölçüde sınırlamasından yararlanarak, bu kuvvetlerle 1603'te Tebriz'i ele geçirdi.[19] İranlıların birkaç ay sonra da Erivan'ı fethetmesinin ardından Osmanlı ordularının komutanlığına getirilen Cağalzade Sinan Paşa, önce Van sonra da Urmiye Gölü (Kasım 1605) muharebelerini kaybederek Şah Abbas'ın Gence ve Şirvan'ı yeniden fethetmesine imkân verdi.[20] Böylelikle İran Şahı 1555 ve 1590 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na terkedilmiş bir bölgeyi yeniden kontrolü altına almış oldu. Üstelik Şah Abbas, yaklaşık 15.000 kişilik bir Celali ordusunu ve bu arada Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'dan kaçan ünlü Kalenderoğlu'nu konuk ederek askeri gücünü de artırma imkânı buldu. Ancak disiplinsizlikleri nedeniyle İranlı yetkililer için büyük sorunlar yaratan bu askerlerin çoğu, Nasuh Paşa tarafından 1610'da ilan edilen aftan sonra Anadolu'ya döndü. 1612'de çatışmalar resmen sona erdirildi ve Şah Abbas, yılda 200 yük ipek haraç ödeme koşuluyla yeni fethettiği yerleri elinde tutma güvencesi elde etti. 1618'de Osmanlı veziri Halil Paşa komutasında yapılan seferde uğranılan büyük yenilgiden sonra bu barış yenilendi.[21]

---

[17] Karş. *İA* makalesi "Köprülü", Tayyip Gökbilgin; *EI*[2] makalesi Hüseyin Paşa ("Amudja-Zade"), Orhan Köprülü ve *EI*[2] makalesi "Karlofça", Colin Heywood.

[18] Savory (1970), s. 418-19.

[19] Bellan (1932), s. 123ff.

[20] Griswold (1983), s. 104-9.

[21] Bellan (1932), s. 187-211, 241.

Barış sadece beş yıl sürdü. 1623'te isyan eden Bağdat subaşısı Bekir Paşa, Şah Abbas'ın himayesine girdiyse de kısa bir süre sonra Osmanlı mertubiyetine geri döndü. Şah Abbas bu fırsattan yararlanarak kuşattığı Bağdat'ı 1624'te aldı. Sünni ahalinin büyük kısmı öldürüldü ve Sünni Osmanlılar için özellikle mukaddes olan Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylani türbeleri baştan aşağı yağmalandı.[22]

Şah Abbas'ın kuvvetleri bir kaç hafta sonra Musul'u aldı. Osmanlıların Irak'taki varlığı Basra'da bulunan küçük bir garnizondan ibaret kaldı. Ancak baş gösteren bir salgın ve bazı Arap aşiretlerinin isyanı nedeniyle askeri gidişat tersine dönünce Musul yeniden Osmanlıların eline geçti. Fakat Osmanlıların 1626'daki Bağdat kuşatması tam bir fiyasko ile sonuçlandı.[23] Dahası Erzurum'da Abaza Paşa'nın ayaklanması, Osmanlı iç işlerini etkilemek için İran nüfuzunun kullanılmasına fırsat yarattı. Abaza Paşa bir zamanlar şaha bağlılığını ilan etmişti; İran da kendisini desteklemek üzere silahlı bir müfreze gönderdi.[24]

Sultan IV. Murad rüştünü kazandıktan sonra Bağdat'ın geri alınmasının daha büyük bir aciliyetle üzerine düşüldü. 1630'daki ikinci Osmanlı kuşatması sonuçsuz kaldı, hatta Şah Abbas'ın yerine geçen Şah Safi, Hilla kalesini aldı. Bunun üzerine, IV. Murad, payitahtta siyasi hakimiyetini kurduktan sonra İranlılara karşı bizzat kendisi sefere çıktı. 1635 seferi Erivan'ın fethiyle sonuçlandıysa da, kent ertesi yıl İran kuvvetleri tarafından geri alındı. 1638'de girişilen yeni bir sefer Osmanlı kuvvetlerini Bağdat kapılarına ulaştırdı. Kent nihai saldırının hemen öncesinde teslim oldu. Kentin Osmanlıların eline geçmesinin nişanesi, İmam-ı Azam ve Abdülkadir Geylani'nin türbelerinin restorasyonu oldu. 1639'da Kasr-ı Şirin'de yapılan barış anlaşması Osmanlı-İran sınırlarını belirledi; daha sonraki yüzyıllarda yapılan barış müzakerelerinde genellikle burada üzerinde anlaşmaya varılan sınır hattı temel alındı.[25]

"UZUN SAVAŞ" VE ZİTVATOROK BARIŞ ANLAŞMASI, 1593-1606

Celali isyanlarıyla ilgili eski anlatılanlar genellikle bu ayaklanmaların başlangıcını Habsburg-Osmanlı "Uzun Savaş"ında (1593-1606) Osmanlıların kazandığı büyük bir zaferle ilişkilendirir. 1596'da Haçova savaş meydanından kaçan askerlerin mal, mülk ve geçim kaynakları ellerinden alınmış ve iddiaya göre bunlar, Anadolu'daki isyanları başlatmışlardır. Ancak artık genel olarak kabul edilen görüş, Celali isyanlarının, Macar savaşı kaçkınları Anadolu'ya dönmeden çoktan hızını almış olduğu şeklindedir. Macaristan'daki savaşın bir

[22] Ay., s. 280.

[23] Ay.

[24] Ay., s. 288.

[25] *İA* makalesi "Murad IV", Cavid Baysun.

etkisinden söz edilecekse, 1603'teki önemli isyancılardan birinin Bosna'ya beylerbeyi tayin edilerek Rumeli cephesine gönderilmesi sayesinde daha ileri baskı önlemleri alınması gereğinin ortadan kalktığı, dolayısıyla bu savaşın Anadolu'daki siyasi sorunlara en azından geçici bir çözüm getirmiş olduğu belirtilebilir.[26]

"Uzun Savaş" Haçova meydan savaşı dışında bir dizi kuşatmadan oluşmuştu. Osmanlılar 1594'te Raab'ı fethettiler ama Habsburg orduları burayı 1598'de geri aldı. 1601'de Habsburgların eline geçen Szekesfehervar ertesi yıl geri alındı.[27] Macar soylularının Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihleri sonrasında Hıristiyanların elinde kalan Macar kentlerindeki Habsburg hakimiyetine karşı Erdel prensi Stephan Bocksay önderliğinde ayaklanmasıyla çıkan iç savaş, uluslararası çelişkileri daha da karmaşıklaştırdı. Bocksay Orta Avrupa bağlamında reddettiği Macar kralı unvanını 1605'te Sultan I. Ahmed'in elinden kabul etti ve kendisine sadrazam Lala Mehmed Paşa tarafından taç giydirildi.[28] Bocksay 1606'da ölmeden kısa bir süre önce Habsburg imparatoruyla barış yaptı, fakat olaylar, Macar sınır bölgelerinde Habsburg egemenliğinin pamuk ipliğine bağlı olduğunu kanıtlamıştı.

1606'da imzalanan, 1615-1663 arasında bir kaç kez uzatılan Zitvatorok barış anlaşması diplomasi tarihçileri tarafında farklı şekillerde yorumlanmıştır.[29] Bu anlaşmayla Habsburg hükümdarının diplomatik açıdan Osmanlı padişahına eşit kabul edilip edilmediği tartışma konusu olmuştur. Anlaşmanın Macarca ve Osmanlıca metinleri arasındaki farklar birbirine zıt yorumları desteklemektedir. Bunlardan biri haraç konusudur. Habsburg tarafı bir defaya mahsus olmak üzere 200.000 florin ödenmesini öngörürken, Osmanlıca metin haraca üç yıl sonra yeniden başlamak üzere ara verileceğini ifade etmekteydi. Ancak 17. yüzyılda teamül, iki hükümdar arasında yapılacak az çok eşit hediye alışverişinin haraç ödemelerinin yerini alabileceği şeklindeydi. Belli ki düşmanlığın sona ermesinin iki tarafın da çıkarına olması, anlaşmanın ayrıntılarından daha ağır basıyordu. Bunu izleyen yıllarda Habsburglar ülke içinde ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kaldılar. Osmanlılar açısından da Polonya ve İran cephelerindeki çatışmalar ve iç isyanlar, Macar cephesinde savaşın sona ermesini cazip kılıyordu. Sonuçta, Zitvatorok barışıyla Habsburg-Osmanlı sınırında yarım yüzyıl süreyle istikrar sağlandı.

---

[26] Akdağ (1963), s. 214.

[27] Parry (1976), s. 118-20.

[28] Nehring (1984).

[29] Bayerle (1980); Nehring (1983).

GİRİT KRİZİ, 1654-69

Osmanlı donanmasının 16. yüzyıldaki faaliyet düzeyiyle karşılaştırılacak olursa, 1590 sonrasında deniz seferleri sayısında düşme meydana geldiği görülür. Donanmanın 17. yüzyıldaki tek büyük harekâtı Girit'in fethi oldu. Girit Venediklilerin elinde kalan en büyük Akdeniz adasıydı. Ada halkı, Katolik "Latin" aristokrasisinin idaresinde yaşayan Ortodoks köylülerden oluşmaktaydı. Bu mezhep farklılığı adanın yönetenleri ile yönetilenleri arasındaki mesafeyi artırıyordu. Girit'in Venediklilerin elinde olması, özellikle de adadaki Venedikli yetkililerin zaman zaman Malta korsanlarını desteklemesi nedeniyle, Osmanlılar açısından Mısır ulaşımını tehlikeye sokuyordu. Bunlara ek olarak, İstanbul, ticareti 17. yüzyıl başlarında müthiş bir gerileme içine giren Venedik'in yaşadığı sıkıntıların muhakkak farkında olmuş olmalıdır. Ne var ki, (Kandiye kuşatması devam ederken tahta çıkan) genç padişah IV. Mehmed döneminde hükümet içinde yaşanan siyasi gerginlikler, süren savaş çabasının desteklenmesinde ve komutasında zaaflara yol açtı. Ayrıca da hâlâ iyi yönetilen Venedik donanması oldukça etkiliydi. Adanın büyük bölümü 1645-46'da fethedildi ama Kandiye kalesi kuşatması 1669'a kadar sürdü. Her iki taraf da adada tuttukları kuvvetleri ikmal etmek ve yenilemek zorunda kaldıklarından, savaş bir yandan da iki donanma arasında dayanıklılık yarışına dönüştü. 1656'da Çanakkale açıklarında yapılan büyük çarpışmada Osmanlı filosu yok edildi; Limni ve Bozcaada (Tenedos) kısa süreliğine de olsa Venedikliler tarafından işgal edildi. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olarak kazandığı ilk başarı, Çanakkale'deki Venedik ablukasını kırmak oldu. Venedik, savaş harcamalarının altından kalkmayı, Papa'nın sübvansiyonları ve korsan Malta devletinin aralıksız yardımları sayesinde başarabildi. Ayrıca Fransız kralı XIV. Louis tarafından gönderilen gayrı resmi yardım kapsamından olmak üzere, adada, Sadrazam Köprülüzade Ahmed Paşa Kandiye'nin fethini tamamlamadan hemen önce Fransız Kralı IV. Henry'nin gayrı meşru bir torununun komutasında Fransız askerleri bulunmaktaydı.[30]

HABSBURGLAR, ERDEL VE 1683 ÖNCESİ MACARİSTAN POLİTİKASI

1593-1606'daki "Uzun Savaş" sırasında Erdel prensleri önemli sayılabilecek bir rol oynadılar. Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları arasındaki tampon devletlerden biri olan Erdel prensliği, Fatih Sultan Mehmed ile Kanuni Sultan Süleyman'ın seferlerinden beri Osmanlılara bağımlı bir devlet olagelmişti. Ancak, Macar soyluları, Alman maden kasabaları ve yoksul Ortodoks Romen köylülüğünden oluşan nüfusuyla Erdel, Habsburglar'ın denetimindeki

[30] Eickhoff (1970).

Macaristan ile de bağlarını korudu ve Uzun Savaş'ta Habsburglar'ın safında yer aldı. Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) ilk yıllarında, kendisi Protestan olan Erdel hükümdarı Bethlen Gabor, büyük siyasi iktidar mücadelesinde başa güreşenlerden biri olarak ortaya çıktı.[31] İmparatorluk tahtına Katolikleri coşkuyla ve militanca desteklemesiyle ünlü II. Ferdinand çıkmıştı ve Gabor, bu durumdan hoşnutsuzluk duyan Protestan Macar soyluları arasında önemli sayıda taraftar bulacağına güvenebilirdi.

Bethlen Gabor, Sultan II. Osman'ı, hâlâ Habsburg egemenliği altında yaşayan Macarların hamiliğini üstlenmeye ikna etti (1620). Padişah isyancı Macar soylularının yanında yer alacak, asker göndererek onları destekleyecek ve bu kuvvetler sadece Habsburg imparatorunun topraklarına değil, Polonya'ya da saldıracaktı.[32] Buna karşılık Vacz (Waitzen) sınır boyu kaleleri Osmanlılara teslim edilecekti. Ayrıca, isyancı Bohemya soylularının Habsburg hakimiyetinden kurtulup Protestan V. Frederik'i kral seçtikten sonra yanlarına çekebildikleri büyük güç statüsündeki tek müttefik, Bethlen Gabor'un çabaları sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu oldu. Frederik Prag'a gönderilen Osmanlı elçisine hem sadakat hem de yıllık haraç ödeme vaadinde bulundu; bu vaatler İstanbul'da tam yetkili bir elçilik açılarak da teyid edildi (Kasım 1620).[33] Ancak bir yandan Polonya'ya savaş açma taahhüdü altına girmiş olmak, bir yandan da İran sınırı konusunda duydukları kaygılar, Osmanlıların vaad edilen yardımı hızla Bohemyalı isyancılara ulaştırmasının aleyhine çalıştı. Kasım 1620'ye gelindiğinde, V. Frederik'in ve Bohemya soylularının ordularının yok olmasıyla sonuçlanan Ak Dağ muharebesi Osmanlı askeri müdahalesiyle ilgili planları boşa düşürdü.

Dolayısıyla 17. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan Orta Avrupa devletlerinin siyasetine boylu boyunca karışmış durumdaydı. 1620-1660 yılları arasında kesintiye uğrayan bu ilişki, Köprülüler döneminde güçlerini toparlayan Osmanlılarda, yeniden yayılmacı bir siyaset izleyebilecekleri kanısı uyanınca tekrar kuruldu. Erdel'de Prens George Rakoczi Avrupa'daki güç siyasetinde söz sahibi olmak için geniş çapta harekete geçerek Kuzey Savaşı'na katıldı, Mazarin Fransası ile yakın ilişkiler sürdürdü ve 1657'de Polonya'yı istila etti. Rakoczi bu istilaya girişirken Osmanlı süzereninin onayını almamıştı. Prens herhangi bir fetihte bulunamadan Polonya'dan döndüğünde, bir yandan Osmanlı padişahının emirlerini yerine getirirken, bir yandan da Macaristan'da ganimet toplamak fırsatını kaçırmayan Kırım Tatarlarının tenkil seferiyle karşı karşıya kaldı. Rakoczi'nin bir Osmanlı-Habsburg savaşı tehlikesi yaratan askeri maceraları Osmanlılar kadar Habsburg hükümdarında da hoşnutsuzluk uyandırmıştı; imparator ve nazırları böyle bir

[31] Heinisch (1974, 1975).

[32] Heinisch (1974, 1975), 2. bölüm, s. 99-100.

[33] Ay., s. 106-13.

savaş için hazırlıklı değillerdi. Erdel prensi sonunda tahttan çekilmek zorunda bırakıldı ama, bazı hisar-kentlerin Osmanlılara ilhakıyla sonuçlanacak bir Osmanlı seferini önlemek için çok geç kalınmıştı (1658). Erdel her an patlamaya hazır bir bomba gibiydi. 1660'daki yeni bir Osmanlı seferinden sonra, Macar topraklarında beşinci bir Osmanlı *vilayet*i kuruldu. Erdel'in bütünüyle Osmanlı İmparatorluğu'na entegre olmasının sadece Habsburg Macaristan'ında soylu ayaklanmaları çıkması olasılığını artırmakla kalmayacağını; bunun, henüz Habsburg denetimi altında bulunan Macar topraklarının Osmanlılar tarafından fethinin ilk adımı olacağını düşünen Habsburglar kuşkularında haklı çıkmışlardı.[34]

1663'te Osmanlılar Habsburg ülkesine karşı top yekûn bir sefere kalktılar. Habsburg imparatoru alelacele Alman prensleri arasından müttefikler toplamıştı. Yasal olarak "Ren Federasyonu" müfrezesi kisvesine bürünmüş sınırlı bir yardım da Fransa'dan geldi. "Ren Federasyonu" Fransız kralı ile Reich'ın batı sınırlarındaki bazı prensler tarafından oluşturulmuş bir örgüttü. Osmanlı topraklarından Avusturya'ya geçişin en kolay olduğu bölgede, Raab ırmağı üzerindeki St. Gotthard manastırı yakınında bir çarpışma meydana geldi. Osmanlı ordusunun nehri geçme girişimi başarısızlığa uğradı; verilen ağır kayıplar sadrazamın 1664'te, 1683 Viyana seferine kadar sürecek, yirmi yıllık bir barış anlaşması imzalamasına yol açtı.[35]

Kelimenin dar anlamıyla "Macaristan" (Erdel soyluluğu ve köylülüğü içinde güçlü bir Macar unsur mevcut olmasına karşın, ülke asıl Macaristan'ın bir parçası sayılmıyordu) olaylarıyla ilgili olarak, Osmanlı müdahalesini davet edenler, Habsburg denetimindeki Macar topraklarında yaşayan bazı Macar soyluları idi. Habsburg imparatorunun prensliklerinin Orta Çağdan beri sahip olduğu ayrıcalıkları kaldırması, çoğu Protestan olan bu soyluları endişelendiriyordu. "Hoşnutsuzlar" denilen bu grup, 1667-68'de tasarladıkları bir ayaklanma için Osmanlı sadrazamı Köprülüzade Ahmed Paşa'dan destek istediler, fakat o sırada Kandiye'nin fethiyle meşgul olan sadrazam bu teklifi reddetti. Hanedanının geleneksel çizgisini izleyen Habsburg imparatoru I. Leopold'un, hakimiyeti altındaki Macar topraklarında Karşı Reform hareketini yürürlüğe koymaya kalkışmasıyla Macaristan'daki çelişki daha da keskinleşti. İmparator ve piskoposları, Protestan tebaanın kendi okullarına ve vaizlerine sahip olma hakkını elinden alarak, doğu Habsburg topraklarından Protestanlığı silmeyi amaçlıyorlardı. Dolayısıyla, mezhep sorunu bazı Macar soylu isyanlarının halk arasından destek bulmasına yol açtı. Özellikle de Protestan soylusu E. Tököli bir gerilla direniş hareketi yürüttü. Ancak 1681'de, yaklaşan Osmanlı-Habsburg savaşının baskısını hissetmeye başlayan I. Leopold anayasal ve dini konularda esaslı tavizler vermeye ikna edildi. Bu gelişmeler sonunda

---

[34] Eickhoff (1970), s. 196-227.

[35] Ay., s. 208-21.

Macaristan'da tek başına kalan Tököli, bir yandan Habsburgların elindeki toprakların Osmanlılar tarafından istilasını tüm gücüyle destekliyor, bir yandan da saldırılarıyla Habsburgları doğu sınırlarında oyaladığı için Fransızlardan yardım alıyordu. Tököli, bir müttefik ve Osmanlı siyasetinin bir aracı olarak taşıdığı değeri, ancak 1683'te Viyana seferinin bozguna uğramasından sonra yitirdi.[36]

POLONYA, UKRAYNA VE MOSKOF PRENSLİĞİ, 1600-81

Polonya'nın Ukrayna'ya yayılması ve Leh süzerenliğini tanıyan Kazaklar ile Tatar hasımları arasındaki çelişki, Avrupa'daki baş hasmı her zaman Habsburglar olan Osmanlılara Doğu Avrupa'ya da müdahale fırsatları verdi. Kazaklar, zaman zaman Rus veya Leh-Litvanyalı hükümdarlara hizmet eden, zaman zaman da engin bozkırlarda haydutluk yapan uç boyu savaşçıları idiler. Kazak tarihinin ilk dönemlerinde, çeşitli Tatar hanlıklarının hükümdar hanedanları içinde yaşanan kanlı iç kavgalar sonrasında siyasi mülteci olarak Moskof Prensliği'ne sığınmış olan Tatar prenslerinin bir çoğu sonradan Kazak önderlerine dönüştüler. 16. yüzyıla gelindiğinde, Kazaklar genellikle Ukrayna'lı ve Rus'tu; üst tabakaları da çoğunlukla yoksullaşmış soylular oluşturuyordu. Sıradan ahali ise köylü kökenliydi; serfleştirilmiş Rus ve Leh köylüleri daha iyi bir hayat arayışı içinde sık sık kaçıp Kazaklara sığınırlardı.[37] Yaz aylarında sefere çıkma zamanı gelince, iyi silahlanmış atlı gruplar sınır bölgelerine giderlerdi. Şeflerini (*hetman*) kendileri seçerlerdi; seferdeyken gerektiğinde erzak ve silahlar paylaşılırdı. Soylular açısından köylülerin serfleşmesinin genele yayılması önünde sürekli bir engel oluşturan Kazaklar, sınır boylarındaki savaşlarda vazgeçilmez bir unsur olmalarına karşın, olabildiğince kontrol altına alınması gereken bir güç idiler.

Öte yandan, küçük ve hızlı tekneleriyle güney Karadeniz kıyılarına ve hatta İstanbul civarındaki köylere saldıran Kazakların seferleri Polonya kralları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasını açıyordu. 1621'de meydana gelen böyle bir çatışma neticesinde büyük bir savaş çıktı. Padişah II. Osman Podolya'nın o sırada Lehlere ait olan önemli kentlerinden Hotin önlerine geldi. Kenti alamadı fakat yapılan barış anlaşmasında Kazakların Osmanlı topraklarında yaptıkları yağmalama eylemlerinin sona erdirilmesi hükme bağlandı. Bu anlaşma Kazak çapulculuğunun önünü kesmedi. Hem Boğaz bölgesine 1624 ve 1626'da yeni saldırılar yapıldı, hem de Osmanlı donanması 1634'te bir Kazak filotillasıyla ile Varna yakınlarında büyük bir çarpışmaya girmek zorunda kaldı.[38]

---

[36] Eickhoff (1970), s. 366ff, 391-416; Barker (1982), s. 110-40; Cenner-Wilhelmb (1983).

[37] Stökl (1953), s. 147-77; Gordon (1983), s. 181ff.

[38] Eickhoff (1970), s. 265-72.

Kazaklarla Polonya kralı ve soyluları arasında dini nitelik taşıyan başka uzun vadeli gerginlikler de vardı. 17. yüzyılın ilk yarısında Polonya'daki hükümdar ve nüfuzlu kişiler de tıpkı Habsburglar gibi, Katolik dininin egemenliğini tesis etmeye çalıştılar. Oysa Ukrayna bölgesindeki köylüler genellikle Ortodoks'tu. İki kilisenin 1596'da zorla "birleştirilmesi" yeni kurulmuş Ortodoks okullarının ve matbaalarının Katoliklerin kontrolü altına sokulması için bir bahane oluşturarak büyük sürtüşmelere yol açtı ve uzun vadede de 1648'deki büyük Kazak isyanının nedenlerinden birini oluşturdu. Kazak isyanının önderi *hetman* Chmelnickij önce Tatarlarla ve Osmanlı padişahı ile ittifak kurmaya çalıştı. Fakat 1653'te Moskof Prensliği'nin hakimiyetine girmeyi kabul etti; öyle ki 1655'teki bir muharebede Leh-Tatar ve Rus-Kazak ittifakları karşı karşıya geldiler.[39] Bu gruplaşma, uzun vadede, çarların Ukrayna'da hakimiyeti ele geçirmesine, Kırım Tatarlarını topraklarından atmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tatarlar üzerindeki süzerenliğine son vermesine ve bölgedeki Leh-Litvanya varlığını ortadan kaldırmasına imkân verdi.

Fakat kısa vadede, Rus-Leh savaşını 1667'de sona erdiren Andrussowo ateşkesiyle Ukrayna, batısı Polonyalılarda, doğusu Ruslarda kalmak üzere iki bölgeye ayrıldı. Ertesi yıl "Leh" Kazaklarının *hetmanı* Doroshenko, tercihini Osmanlı himayesine girme yönünde kullandı. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu ile Polonya arasında çıkan savaşta, Sadrazam Köprülüzade Ahmed Paşa bir orduyla Podolya'ya girerek büyük önem taşıyan Kamaniçe-Podolya kalesini aldı. 1672'de yapılan ateşkes anlaşması Podolya'da bir Osmanlı eyaleti kurulmasını, batı Ukrayna Kazakları üzerindeki Osmanlı himayesinin devamını, Polonyalıların Osmanlı devletine haraç ödemesini ve Osmanlıların elindeki topraklarda yaşan Leh ahalinin çoğunun başka yerlere naklini öngörüyordu.

Ancak yeni seçilen Polonya kralı Jan Sobieski bu koşullara boyun eğmeyi reddetti; savaş, Ukrayna'nın geniş bölgeleri fiilen terkedilmiş alanlar haline gelene kadar devam etti. 1676'da imzalanan barış anlaşmasıyla Podolya'nın küçük bir kısmı Leh kralına geri verildi ve haraç ödenmesi koşulu kaldırıldı.[40] Doğu Ukrayna hakimiyeti, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1681'e kadar süren savaşlara yol açtı. Bu sefer çatışmaya konu olan bölgenin insansızlaştırılması bizzat anlaşma koşulları arasında yer aldı. Rus ve Kırım topraklarını boş bir tampon bölge ayıracak ve iki taraf da burasını iskân veya tahkim edemeyecekti.[41]

---

[39] Ay., s. 270-81.

[40] Eickhoff (1970), s. 288-301.

[41] Eickhoff (1970), s. 303.

OSMANLI-HABSBURG SAVAŞI, 1683-99

Polonya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki Zuravno barışının imzalanmasına Fransız diplomatları bir ölçüde aracılık etmişti. XIV. Louis rejiminin olgunluk çağına ulaştığı bu yıllarda Fransız diplomasisinin hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avusturyalı Habsburglar dışındaki Avrupa devletleriyle olan ilişkilerindeki sıkıntıları sona erdirmekti. Osmanlı-Habsburg çelişkisi, Habsburgların dikkatini Louis'nin parça parça ilhak politikasını hayata geçirmeye başladığı Fransız-Alman sınır bölgesinden uzaklaştırdığı için XIV. Louis'nin çıkarlarına hizmet etmekteydi. Leh soyluluğu içindeki Fransız kliğinin başı olarak Polonya krallığına seçilen Sobieski, Habsburg karşıtı bir siyaseti temsil ediyordu. Fakat Sobieski 1678'de yapılan bir hükümet darbesiyle Fransız kliğinin en önde gelen üyelerinden bazılarını siyasetten tasfiye etti, Macaristan'daki Protestan isyancı Tököli ve adamlarına desteği kesti ve Zuravno barışının koşullarını değiştirme umuduyla Habsburglarla uzlaştı. Böyle bir yeni yönelişe cesaret verme ve teşvik konusunda Papalık diplomasisi hatırı sayılır bir rol oynamıştı, zira Papa, Osmanlılara karşı Hıristiyan devletlerin ittifakını gerçekleştirme çabası içindeydi. Papalık dış politikasının 1670 ve 1680'lerdeki uzun vadeli hedefi böyle olunca, Fransız ve Papalık diplomasileri genellikle birbirine zıt amaçlı faaliyetler içinde bulunmaktaydılar. Bir başka açıdan bakıldığında, Avusturya hükümdarları da Roma'dan hatırı sayılır bir mali destek geleceğine güvenebilirlerdi.[42]

Osmanlı yönetici çevreleri içindeki hangi gerginliklerin, Sultan IV. Mehmed'i Habsburglarla yeni bir savaşa girişmeye ittiği konusunda daha az şey bilinmektedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sarayda sağlam bir konuma sahip olmadığı ve bunun Paşa'nın IV. Mehmed'in rızasını almadan Viyana kuşatmasına kalkışmasına neden olduğu üzerinde durulmuştur. IV. Mehmed'in 1683 Viyana kuşatmasında aktif bir rol oynayan şeyhi Vani Efendi'nin etkisinin de hesaba katılması gerekir. Ayrıca, bir yandan XIV. Louis'nin yeni elçisi Guilleragues 1680'de İstanbul'a geldikten sonra da Fransız diplomasisi Osmanlıları Habsburglara müdahale konusunda teşvik etmeye devam ediyor, bir yandan da Tököli'nin Macaristan ve Erdel'de hâlâ oldukça güçlü bir konumda olması, başarılı bir müdahale için elverişli bir fırsat yaratmış gibi görünüyordu.[43]

1683 Viyana kuşatması, Polonya kralı Sobieski komutasındaki destek kuvvetlerinin duruma müdahale etmesi üzerine bozgunla sonuçlandı. Bunu izleyen yıllarda Macaristan'da hakimiyeti ele geçirmek için yapılan savaşlar sırasında Habsburg kuvvetleri 1688'de Belgrad'a ulaştı. Ancak aradan çok geçmeden, Sadrazam Köprülüzade Mustafa Paşa kenti geri aldı. 1684'te

---

[42] Forst de Battaglia, 2. basım (1982), s. 122-31; Eickhoff (1970), s. 355ff.

[43] Eickhoff (1970), s. 363.

Osmanlı karşıtı ittifaka katılan Venedik, Mora ve Atina'yı kısa bir süre elinde tuttu. Dahası, 1697'de Rus Çarı Petro kuzey Karadeniz kıyılarındaki fetihlerini genişletmek amacıyla, Avusturyalı Habsburgların Venedik ve Polonya ile kurduğu ittifaka katıldı. Ancak bu bağdaşıklıktan önemli çıkarlar sağlamak için biraz geç kalmıştı.[44] Viyana seferindeki başarısızlık ve Macar savaşı IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilmesine katkıda bulundu. Fakat, Osmanlı padişahları Balkan savaşlarına, IV. Mehmed'in iki kardeşinin kısa saltanatlarından sonra, oğlu II. Mustafa 1695'te tahta çıkana kadar aktif olarak katılamadı. 1697'de padişahın bizzat komuta ettiği Osmanlı ordusu Zenta muharebesinde büyük bir bozguna uğradı. Osmanlı vakanüvisi Raşid bu yenilginin saray tarafından atanan sadrazamla seferde görevli diğer devlet erkânı arasındaki husûmetten kaynaklandığını söyler.[45] Bu noktadan itibaren barış müzakerelerine gölge düştü. Osmanlıların savaşı, Ryswick barışının imzalanmasıyla Batı Avrupa cephesinde rahatlayan Avusturyalı Habsburglar ordularını yeniden Balkanlara yöneltmeden bitirmek istemesi için herhalde oldukça fazla neden vardı. Öte yandan İspanyol kralı II. Charles'ın varis bırakmadan ölümünün ardından ufukta beliren İspanyol Veraset Savaşları nedeniyle Avusturya İmparatoru Leopold da, Balkanlardaki çatışmaların sona ermesi arzusundaydı.[46]

Karlofça barışı öncesinde yapılan müzakereler, ilgili güçler arasında diplomatik eşitliğin gözetilmesi kaygılarının somutluk kazandığı bir yer oldu. Hatta, öncelik/üstünlük sorunlarını asgari düzeye indirmek için, dört simetrik giriş kapısına sahip özel bir salon bile inşa edildi.[47] Oysa zamanın Osmanlı devlet görevlileri Karlofça barış müzakerelerine diplomatik bir yenilik oluşturan bir olay gözüyle bakmamaktaydılar. Barışın *uti possidetis* ilkesine göre yapıldığı, dolayısıyla da Macaristan'ın ve Erdel süzerenliğinin yitirilmesini beraberinde getirdiği itiraf ediliyordu. Ancak Osmanlı resmi jargonunda padişahın şerefi olarak görülen şeyin korunmasına özen gösterildiğinden, Osmanlı diplomatları hep, sınıra yakın kalelerin boşaltılmasını ve/veya yıkılmasını ancak padişahı korumak için ve asla onun menfaatlerine zarar getirmeden kullanılabilecek bir araç olarak kabul eder ve "icbari" barış görüntüsü verecek her türlü şeyden titizlikle kaçınırlardı. Toprak kayıplarını kabul edilebilir hale getirmek için, İslâm hukukuna ilişkin, küffarla varılacak her türlü barışçıl anlaşmanın kesinlikle geçici olduğu ve dolayısıyla da bugün yapılmış aleyhte bir anlaşmanın yakın gelecekte değiştirilebileceği şeklindeki varsayım tekrarlanıp duruyordu. Bütün bunlara karşın, Karlofça müzakerelerini yürüten temsilcilerinin küffara verdiği tavizler, anlaşmayı imzalayan hükümdar

---

[44] Vaughan (1954), s. 273-76.

[45] Abou-El-Haj (1984), s. 54.

[46] Vaughan (1954), s. 277-78.

[47] Ay., s. 278.

olması hasebiyle II. Mustafa'nın meşruiyetine darbe vurmuş ve padişah 1703'te tahttan indirilmiştir.[48]

SONUÇ

Eğer II. Mustafa'nın verdiği diplomatik tavizler ile tahtına mâl olan ayaklanma arasında gerçekten bir ilişki var idiyse ve eğer babası IV. Mehmed Osmanlı ordularının Viyana önünde uğradığı bozgun nedeniyle tahttan indirildiyse, bu, 1650 sonrasında Rumeli sınırında meydana gelen olayların devletin en üst makamlarındaki Osmanlı ricâlinin kaderlerini belirleyen siyasi mücadeleler üzerinde önemli etkileri olduğu anlamına gelir. Aynı şekilde, 1730'larda İran'da yapılan ve Osmanlı hazinesine çok pahalıya patlayan savaş da Sultan III. Ahmed ile sadrazamının devrilmesini hızlandırdı. Olaylar arasında bu tür bağlantılar kurmak, çağdaş araştırmacıya gerçekten de mantıklı görünmektedir. Ancak aynı yıllarda, yaşlı Fransız kralı XIV. Louis'nin uzun bir askeri (ve iklimsel) felâketler döneminde ayakta kaldığını ve 19. yüzyıl Osmanlı padişahlarının imparatorluk sürekli toprak kaybettiği halde iktidarda kalmayı başardıklarını da hatırlamak yerinde olacaktır. Dolayısıyla, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı siyasal yapısını askeri bozgunlara karşı özellikle hassaslaştıran şeyin ne olduğu araştırmaya değer bir konudur. Elimizde ancak sınırlı sayıda dolaylı çalışma olduğundan, şu anda bu ve benzeri sorulara tatmin edici cevaplar vermek mümkün değildir. Fakat politik antropolojinin ilgi alanına girdiği kabul edilebilecek bu tür sorunları ortaya koymak, toplumsal ve siyasal tarih arasındaki ilişkiyi gözle görünür bir hale getirmektedir. Osmanlı toplumsal ve ekonomik yaşamını ele alan bir çalışmada siyasal tarihe yer verilmesinin gerekçesi, "siyasetin öncelik taşıdığı"na ilişkin boş varsayımlar değil, tam da budur.

---

[48] Abou-El-Haj (1984), s. 22.

GEÇİM: EKONOMİK KRİZ VE KISMİ CANLANMA

Bir zamanlar Fernand Braudel pre-kapitalist ekonomi ve toplumların söz konusu olduğu yerlerde, ticaret sektörü hakkında tarımsal üretim ya da endüstriyel üretim sektörleri konusunda olduğundan çok daha fazla bilgimiz olduğuna değinmişti.[1] Hiç kuşkusuz, bu konuda Osmanlı İmparatorluğu bir istisna değildir. Hatta, bugüne ulaşabilen belgeler büyük ölçüde resmi nitelikte olduğundan, üretim sektörü, Osmanlılarla kıyaslanabilir teknik gelişme düzeyindeki başka toplumlara göre daha da büyük bir bilinmezlik içindedir. "Resmi", "vergi tahsili ile bağlantılı" anlamına gelmektedir. Ve tabiî, vergi kayıtları da hiç bir toplumun, hele hele o toplumun bütün üretici faaliyetlerinin en sağlıklı aynası sayılamaz. Dolayısıyla, politik koşulların ekonomik konjonktürü belirlemesi, her ne kadar 17. yüzyıl Osmanlı tarihçisine yaşamın aşikâr bir gerçeği gibi görünse de, bunun bir dereceye kadar da, mevcut belgelerin resmi niteliğinin yarattığı bir yanılsama olması mümkündür. Fakat meydana gelen çarpıtmanın derecesinin belirlenmesi, hem bilgiye dayalı çok fazla tahminde bulunmayı gerektirir hem de ekonominin bir sektörü için geçerli olan diğerleri için de otomatikman geçerli değildir.

CELALİ İSYANLARI VE CELALİ İSYANLARININ SOSYO-EKONOMİK ARKA PLANI

16. yüzyılın son yirmi yılı Osmanlı İmparatorluğu için mali, siyasi, ekonomik ve demografik sıkıntılarla dolu bir dönemdi. Mali krizin bir belirtisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun saltanatı (1520-66) boyunca az çok istikrarlı bir gümüş oranına sahip olan akçede 1584-86'da meydana gelen dramatik devalüasyon oldu. Ayrıca, Bu devalüasyon bir yandan da dikkate değer siyasal sonuçlar doğurdu. 1589'da ücretlerinin yeni mağşuş akçe ile ödeneceğini öğrenen yeniçeriler ayaklandılar. Bu yeni politikadan sorumlu tuttukları baş defterdar ile diğer devlet erkânının idamını istediler ve dediklerini yaptırdılar.

[1] Braudel (1979), II, s. 12.

Bu, ne ilk ne de son askeri isyandı. Bu tür olayların Fatih Sultan Mehmed zamanında (1451-81) bile meydana geldiği ve Osmanlı tarihi boyunca yinelendiği bilinir. Ancak 16. yüzyılın son, 17. yüzyılın ilk yıllarına doğru askeri isyanlar çok sıklaştı; Osmanlı devletinin üst makamlarındaki görevliler gündelik kararları alırken ayaklanma olasılığını hesaba katmak zorundaydılar.[2]

Askeri isyanın bir başka boyutu daha vardı. Dönemin Osmanlı padişahları hem İran hem de Habsburg cephelerinde bir dizi uzun savaşla meşguldü. Üstelik daha önceki yüzyıllarda Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan timarlı sipahiler, ateşli silahların yaygınlaşmasıyla giderek saf dışı kalmaktaydılar. Dolayısıyla hem orduda geniş çaplı bir yeniden örgütlenme gerekli hale gelmiş, hem de 17. yüzyılda hâlâ yapılabilen sınırlı fütuhat artık savaşları kârlı kılmaya yetmez olmuş, tam tersine, savaşlar giderek Osmanlı devlet hazinesini tüketir hale gelmişti.

Bu koşullar altında, Osmanlı hazinesi taşrada konuşlanmış silahlı kuvvetlere yapılan harcamaları azaltmaya çalıştı ve kendi askeri maiyetlerini temin ve teçhiz edip paralarını ödemesi beklenen valilerin sayısı giderek arttı. İşverenleri azledildiğinde bu paralı askerler de işlerini kaybediyor, beylerbeylerinin görevde kalma süreleri de genellikle kısa oluyordu.[3] Sonuç olarak Anadolu kırsalında kapılanacak yer arayan, bu arada da köylülerin sırtından geçinen oldukça fazla sayıda silahlı çete at koşturur oldu. Aynı zamanda, beylerbeyleri de, iktidarlarını sürdürmek için muhtaç oldukları bu sekbanların parasını ödeyebilmek için görevde bulundukları süre içinde kasalarını doldurmak zorunda kaldılar. Bunu da genellikle kırsal alanı dolaşıp reayaya türlü çeşitli salmalar salarak gerçekleştiriyorlardı. Yaygın olan bu uygulamalar resmen onaylanmıyor, hatta dönemin padişahları tarafından şiddetle kınanıyordu. III. Murad hazinenin vergi kaynaklarını güvence altına almak için umutsuzca bir çıkış yaparak, reayanın valileri ve adamlarını köylerine sokmamasına bile izin verdi.[4] Ancak bu yasaklamalar beylerbeylerinin para gereksinmesini ortadan kaldırmadığından, reayanın korunmasına ilişkin padişah fermanlarının uygulanmasını sağlamak genellikle zor oldu.

Bunlara ek olarak, kendi besledikleri silahlı bir maiyetin varlığı beylerbeylerine isyan edebilme imkânı veriyordu. Sadece timarlı sipahilere komuta ettikleri dönemlerde, timarlı sipahilerin tayini üzerindeki denetimleri sınırlı olduğundan, bu seçenek o kadar belirgin değildi. Bazı hallerde, isyan inisiyatifinin beyin, yollara düşüp kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmaktan korkan paralı askerlerinden geldiği bile oluyordu. Bu isyanların çoğu

---

[2] Cemal Kafadar, yayımlanmamış doktora tezi, McGill Universitesi, Montreal, 1986. Yazara el yazması halindeki çalışmalarından yararlanmama izin verdiği için teşekkür ederim.

[3] Akdağ (1963), s. 81-82; Kunt (1983), s. 75.

[4] Akdağ (1963), s. 151.

ya azledilmiş bir beyin görevine geri getirilmesini sağlamayı hedefliyor ya da, bir beyin daha itibarlı bir makama terfi ettirilme talebi neticesinde çıkıyordu. Ancak, en azından, 1607'de kuzey Suriye odaklı bir isyan çıkaran Canbuladoğlu Ali Paşa çok daha ileri giderek kendi devletini kurmayı planlamıştı.[5] Canbuladoğlu olayında Floransa arşivlerindeki belgeler Paşa'nın hedeflerini ortaya koymaktadır. Ali Paşa, Floransalılara politik destek sağlamaları karşılığında çok geniş ticari imtiyazlar vermeyi tasarlamıştı. Bu dönemin bazı başka önderleri de buna benzer planlar yapmış olabilirler, fakat bu konuyla ilgili bilgilerimiz gerçekten de sınırlıdır.

Osmanlı beylerbeylerinin hizmetindeki paralı askerler, genellikle köylerini terk etmiş köy kökenli kişilerdi. Geçmişte, nüfus artışının yarattığı baskıyla reayanın topraklarını bırakıp levend gruplarına katılmaya itildiği ileri sürülmüşse de, yeni araştırmacıların çoğu bu varsayıma karşı çıkmaktadır.[6] Durum genel olarak tartıldığında, Anadolu'nun bütününde nüfus baskısına dayalı açıklamaları inandırıcı kılacak kadar nüfus bulunmuş olması pek muhtemel gözükmemektedir.[7] Tabiî belirli bazı bölgelerde durum farklı olmuş olabilir. Anadolu'nun genel nüfusu 16. yüzyıl sürecinde meydana gelen önemli artışa karşın, tarımsal nüfus fazlası olduğuna ilişkin belirtilerin önemli ölçekte ortaya çıkmasına neden olacak yoğunlukta değildi.[8] Bugün görünen o ki, dışarıda paralı asker ya da kent üreticileri olarak istihdam fırsatlarının yarattığı "çekim" gücü, köyden göçün teşvikinde kırsal alanın kalabalıklaşmış olmasının "itme" gücünden daha önemli bir rol oynamaktaydı. Ancak köylerin, taşra idarecilerinin cebrî salmaları ile aşırı vergilere tabi tutulduğu koşullarda, kırsal alandaki güvensiz ortam da kendi payına dikkate değer bir itiş faktörü oluşturmuş olmalıdır.

Anadolu kırsalındaki huzursuzluk bir dereceye kadar, büyük çoğunluğu Müslüman olan vergi mükellefi köylüler (ya da hem Müslüman hem de Hıristiyanların dönemin kaynaklarında adlandırıldığı şekliyle *reaya*) ile vergiden muaf askerî sınıf arasındaki çatışma şekline bürünmüştü. Sultanın kölesi sayılan askerler ve komutanlarına *kul* denir ve bunlar Osmanlı merkezi idaresinin hizmetindeki askerînin bir bölümünü oluştururlardı. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devlet görevlileri reaya ile idarenin bütün askeri ve sivil mensupları arasında katı bir ayrım bulunmasını devlet aygıtının düzgün işlemesinin vazgeçilmez bir koşulu sayıyorlardı. Fiiliyatta durum tam böyle olmasa da, ideali ve reayaya hiç bir şekilde askerliğe geçme imkânının tanınmaması ve silahsızlandırılması idi. 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı merkezi idaresi köylülerden ve hatta Rumeli'nin fethinde büyük rol oynamış

---

[5] Griswold (1983), s. 110-56.

[6] Cezar (1965), s. 83.

[7] Cook (1972), s. 10-11.

[8] Ayrıca bkz. Jennings, yakında çıkacak çalışma. El yazması halindeki çalışmalarını görmeme izin veren yazara teşekkür ederim.

olan göçer savaşçılardan oluşan askeri birlikleri ya "yavaş yavaş devreden çıkardı" ya da ordunun yedek kolları konumuna indirdi. Bu politikaların her zaman katı bir şekilde uygulanmadığı söylenmiştir. Fakat uygulandıkları kadarıyla da, imparatorluğun Müslüman reayasına verilen askerîye yükselme fırsatı yok denecek kadar azdır. Öte yandan önce Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında merkezi hükümet tarafından, daha sonra da beylerbeyleri tarafından toplanan askeri ve paramiliter (sekban, sarıca) gruplar büyük oranda Müslüman köylülerden oluşmuş, onlar da böylelikle askeri kariyere girme fırsatı elde etmişlerdi. Dolayısıyla, Celali isyanları, Müslüman Anadolu reayasından askerlerin, o zamana kadar sadece kullara tahsis edilmiş kimi ayrıcalıkları kazanmak için giriştikleri bir mücadele olarak görülebilir.[9] Eski reayadan oluşmuş askeri gruplar 17. yüzyıl siyasal yapısının kabul edilmiş bir unsuru halini aldığına göre, bu "yeni tarz" askerler bir dereceye kadar başarılı da olmuşlardır. Aynı zamanda da, bu reaya kökenli askerlerin itibar ve ücretleri her zaman ordu ocakları mensuplarınınkinden çok daha düşüktü; üstelik kendilerini istihdam eden kişinin hizmetlerine ihtiyacı kalmayınca işten de çıkarılıyorlardı. Bu seçkin olmayan askerler zümresinin iş güvencesi ve ücret artışı talepleri 17. yüzyılda oldukça fazla sayıda ayaklanmaya neden oldu.[10]

Yukarıda anlatılanlar, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başının Celali isyanı denilen ayaklanmalarının, modern çağın ilk dönemlerinde Batı Avrupa'da, Çin'de veya Rusya'da karşılaştığımız türden köylü ayaklanmaları olarak düşünülmemesi gerektiğini açıkça ortaya koyuyor. Taşradaki zorba devlet görevlileriyle ilgili şikâyetlerin sıklığı 1600 öncesi ve sonrası yıllarda Anadolu köylülerinin kaderlerinden hoşnut olmak için hiç bir nedenleri olmadığını gösterdiğine göre, Osmanlı'da köylü ayaklanmalarının yokluğu daha yakından incelenmeye değer bir konudur. Zaman zaman, padişahın ezici itibarının köylü isyanlarını önlediği varsayılmıştır. Ancak bunda Anadolu köylülerinin hareketliliğinin önemli bir rol oynamış olması daha muhtemel gözükmektedir. 16. yüzyıl vergi kanunlarında hep reayanın timarlıdan izinsiz köylerinden ayrılmasının yasak olduğu ve timarlının izinsiz kente veya kasabaya yerleşen köylülerin geri gönderilmesini emretme yetkisine sahip olduğu vurgulandığı için, bu, ilk bakışta garip gelebilir. Sonuçta, 16. yüzyıl Osmanlı reayası kanun hükmüyle köyüne ve işlediği toprağa bilfiil bağlanmıştı.[11] Ancak daha 16. yüzyılın ikinci yarısında bile bu kuralları hayata geçirmek oldukça zorlaşmıştı. İmparatorluğun çoğu bölgesinde, son mufassal vergi tahrir defterleri 1570'ler veya 1580'lerde tutulmuştu. Bu defterler bir kez kadük olduktan sonra, bir köylünün gerçekten belirli bir köyden olup olmadığını kanıtlamak çok zorlaştı ve mahkemeler genellikle göç etmiş köylüler lehine kararlar aldılar. Paralı askerlerin, köylerine dönmelerini buyuracak timar sahibinin gözüne çarpmaktan

[9] İnalcık (1980), s. 284.

[10] İnalcık (1980), s. 303 vd.

[11] İnalcık (1973), s. 110-11.

kurtulmaları daha kolay olmuş olmalıdır. Genellikle bölgelerinden uzaklarda seferde olan timar sahiplerinin, uzun yoklukları sırasında emirlerinin yerine getirilmesini sağlayacak etkin bir bürokratik aygıttan yoksun olmaları, köylülerin hareketliliği lehine işleyen ek bir etmen oluşturmuş olmalıdır.

Hıristiyan reayadan ayaklanmalara aktif katılım pek azdı. Bu olgu, Celali isyanlarının Müslüman Anadolu reayasının, kulların ayrıcalıklarından pay isteme girişimi olduğuna ilişkin yorumları güçlendirmektedir.[12] Eğer karışıklığın asıl nedeni köy içindeki nüfus artışının yarattığı baskı olmuş olsaydı, gayri Müslimlerin ayaklanmaya daha seve seve katılmış olması gerekirdi. Çok sayıda Hıristiyan reayanın ve ayaklanmalara doğrudan katılmayan Müslüman köylü ve kentlilerin, Trabzon ve Şebinkarahisar gibi yerlerdeki gergin ve karışık duruma tepkisi bu bölgeleri terk etmek oldu. Doğu Anadolu'dan göçmen grupları Varna, İstanbul, hatta Kırım'a kadar gidip yerleşti.[13] Ayrıca eşkıyalık Balkanlar'da da olağan bir olay olduğu halde, buralardaki (örneğin Trakya ve güney Bulgaristan'daki) Türk ve Müslüman ahali isyanlara Anadolu'dakilerle aynı ölçekte katılmadı. Bu duruma bir açıklama getirmeye çalışırken, Osmanlı Anadolu'sunun kendine özgü siyasal geleneklerine işaret edilebilir. Orta Anadolu'da, kimileri varlığını 1520'lere kadar sürdüren Osmanlı öncesi yerel beyliklerin anısı hâlâ canlıydı. Dolayısıyla, fetih öncesi yerel seçkinlerinin nüfuzunun bir ölçüde devam ettiği ve yerel önderlerin zaten var olduğu koşullarda, kulların siyasal ayrıcalıklarına karşı baş kaldırının, daha etkin bir biçimde ifade bulabildiği düşünülebilir. Ayrıca, Osmanlı idaresinin Anadolu göçerlerine bindirdiği vergi yükü yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmış ve muhtemelen de bazılarının Celalilere katılmasına yol açmıştır. Öte yandan Balkanlar'daki siyasal seçkinler daha ağır ve büyük değişikliklerle yüz yüze gelmişler, dolayısıyla da Osmanlı Rumeli'sinde fetih öncesi dönemin siyasi geleneklerinin geçerliliği kalmamıştı. Ancak bu, varsayımlar üzerine kurulu bir açıklamadır; ileride bu konuya ilişkin daha iyi yorumlar yapılabilir.

17. yüzyıl ve sonrasındaki Balkan *hayduk* hareketleri de aynı şekilde bir dizi askeri isyan olarak yorumlanmıştır.[14] Burada belirleyici faktör sınırların gerilemekte olmasıydı. Geçmişte düzensiz savaşçılar olarak çarpışmış ve ganimet peşinde yaşamaya alışmış göçerler, artık geriye, imparatorluğun çekirdek toprakları içine itiliyorlardı. Bunlar zaman zaman isyanlarla kesilen bir eşkıyalık yaşamı içine daldılar. Bu, Celali ayaklanmalarının meydana geliş koşullarından biraz farklı bir durumdur. 16. yüzyıl sonunda Osmanlı sınırları kesintili ve düzensiz bir şekilde de olsa hâlâ genişlemekteydi. Fakat askeri rollerinin değer yitirmesine karşı tepki gösteren ve vergi mükellefi reayaya

---

[12] İnalcık (1980), s. 287.

[13] Faroqhi (1984), s. 276.

[14] Adanır (1982).

dönüşmeye hiç niyetleri olmayan hayduklar da, aynı, Celali isyanlarının temelini oluşturan askerî-reaya çelişkisi çerçevesinde davrandılar. Ancak yine de aralarında önemli farklar vardı: Karayazıcı veya Kalenderoğlu gibi Anadolu isyanlarının önderleri büyük askeri itibar kazanmış ve kısa süreliğine de olsa kendi bölgesel güç merkezlerini oluşturabilmişlerdi. Göründüğü kadarıyla, 17. yüzyıl Rumeli'sinde böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Ayrıca Balkan hayduk hareketini bir dizi askeri isyan şeklinde yorumlamak, Müslüman Rumeli köylülerinin kul statüsünü elde etmeyi niye Anadolu'dakiler kadar istemediği konusuna açıklık getirmez. Sorunun daha fazla inceleme gerektirdiği ortadadır.

Bu tartışmayı toparlarsak, reaya statüsünden kurtularak, kentli ya da paralı asker olmak, hoşnutsuz Anadolu köylüleri için nispeten kolay bir işti. 17. yüzyıl risale yazarı Koçi Bey de bu durumu kaydetmiştir. Reaya ile alt makamlardaki idareciler arasında meydana gelen ve 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı kaynaklarında sık sık sözü edilen gerginliklerin niçin köylü ayaklanmalarına yol açmamış olduğu bu şekilde açıklanabilir.[15] Öte yandan, reaya kökenli paralı askerler de, daha büyük itibar sahibi kullar ile eşit hale gelmek bir yana, kolay kolay güvenceli bir statü bile edinemiyorlardı. İşte 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda sık sık çıkan askeri isyanların altında yatan koşullar bunlardı.

NÜFUS HAREKETLERİ VE NÜFUSUN AZALMASI: KENTTE YAŞAM

1600 öncesi ve sonrası yıllardaki yaygın karışıklıkların en iyi belgelenmiş sonuçlarından biri bölgeler arası ticarette sık sık yaşanan kesintilerdir. Kalenderoğlu ve Tavil gibi belli başlı bazı Celali önderleri kalelere yerleşip küçük ordular toplamış; Urfa gibi oldukça önemli kentlerde kışlamış; Ankara gibi bir ticaret merkezini kuşatmış, hatta kısa süreliğine Bursa'yı işgal bile etmişlerdi.[16] Bu koşullar altında, geleneksel hisar tarzı istihkâmlar yetersiz görülünce, Ankara gibi büyük kentler, ortaçağ Avrupa kentlerinden bildiğimiz türde kent surları inşa ederek kendilerini korumaya çalıştılar. Ancak bir çok küçük kent ve kasaba oldukça ağır hasara uğradı. Tosya'nın bedesteni saldırıya uğrayıp yağmalandı; Konya bedesteninde ise taş taş üstünde kalmadı. Ancak çok sayıda Anadolu kasabasında ticari yaşam yine de sürdü. Tosya gibi küçük bir yere bile yabancı tüccarlar geliyordu. 1613'te Sivas'ta yiyecek bol, dış ticaret hareketliydi.[17] Nüfus kaybına ve Celalilerin yol açtığı yıkıma karşın, bir çok Anadolu kent ve kasabasının 1600 dolaylarındaki krize göğüs gerebildiği anlaşılıyor.

---

[15] Koçi Bey (1885-86), s. 61; İnalcık (1980).

[16] Akdağ (1963), çeşitli yerlerde; Griswold (1983), s. 157-209.

[17] Andreasyan (1964), der., s. 84-87.

Yine de, mültecileri yeniden eski ikametgâhlarına iskân etmek için yapılan tüm resmi girişimlere karşın, bir çok Anadolu kent ve kasabası 17. yüzyıl ortalarında hâlâ çok ciddi sıkıntılar içindeydi. 1640'larda yapılan vergi mükellefi kentli nüfus sayımı belirli sayıda kent ve kasabayı kapsamıştı. Sonuçlar cesaret kırıcıydı: 1570 ve 1580'ler ile karşılaştırıldığında, Kayseri ve Amasya vergi ödeyen nüfusunun hemen hemen yarısını yitirmiş, Samsun müstahkem bir köy konumuna inmişti. İlk bakışta durumunu korumuş gibi görünen Tokat daha yakından incelendiğinde, 17. yüzyıl ortası vergi tahrir defterinde, daha eski defterlerde hiç rastlanmayan bir kategori, önemli sayıda kadın hane sahibi bulunduğu görülür. Yani, İran kervan ticaretinin bu önemli merkezi bile vergi mükellefi nüfusunun dikkate değer bir kısmını yitirmişti.[18] Öte yandan, 17. yüzyılı tam bir kentsel gerileme dönemi olarak görmek de yanlış olur. Bu dönemde İzmir gelişerek önemli bir liman kenti haline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin son yıllarında nüfusu 3.000'in altında olan bu yerleşmede, 17. yüzyıl ortasında 90.000'e yakın nüfus yaşamaktaydı.[19] Kuşkusuz İzmir bir istisna sayılabilir. Sadece gelişen Avrupa ticaretinin antreposu olmakla kalmayan kent, aynı zamanda, ırmakların taşıdığı alüvyonlarla son dönemlerde dolan Balat (Palatia-Milet) ve Ayasoluk (Altoluogo-Efes) gibi bazı başka Ege limanlarının işlevlerini de devralmıştı. Anadolu'nun diğer bölgelerinde de gelişip serpilen kent ve kasabalara rastlanıyordu. 17. yüzyıl sonunda Kayseri ve Ankara dışındaki verimli ve bakımlı bağ ve bahçeler el değiştirirken yüksek fiyatlardan alıcı buluyorlardı. Ayrıca, 1668'deki depremde ciddi hasar görmesine karşın Ankara'da çok kişi evlerini İstanbul modasına uygun şekilde bir kaç katlı olarak yeniden inşa etti. Bu, 16. yüzyıl ortasına egemen olan tek katlı düz damlı yapılara göre daha şık ve pahalı bir tarzdı. 1650-1670 yılları arasında çok sayıda Anadolu kent ve kasabasını gezen Evliya Çelebi'nin izlenimlerine yansıyan, gezginin abartma eğilimi için pay bırakılsa bile, kuşkusuz çöküş halindeki bir kent yaşamı değildir. Şimdilik, bir çok Anadolu kenti için yüzyılın ilk yıllarının muazzam sıkıntılarla dolu olduğu fakat 1650-1680 arasında gözle görülür bir canlanma eğilimi içine girildiği kabul edilebilir.[20]

17. yüzyıl Suriye ve Filistin hakkında çok daha fazla sayıda araştırma yapılmıştır. Son Osmanlı vergi tahrir defterinin tarihi olan 1597'ye kadar Halep ve Şam nüfusları önemli ölçülerde azalmıştı. Oysa dolaylı göstergeler Halep'in 17. yüzyılda canlandığını ortaya koyarken, aynı dönemde Şam'da durgunluğun sürdüğü, kentte ancak 1700'den sonra ani bir büyüme hamlesi yaşandığı anlaşılmaktadır.[21] Daha küçük Suriye kentlerinden Hama'nın 1581'deki nüfusu

---

[18] Jennings (1976), s. 41; Faroqhi (1978), s. 46-47.

[19] Faroqhi (1984), s. 120; Goffman (1990), s. 13ff. 17. yüzyıl rakamı Fransız gezgin ve tüccar Jean Baptiste Tavernier tarafından yapılmış bir tahmindir.

[20] Faroqhi (1987), s. 236.

[21] Daha başka monograflar bu ilk sonuçlarda değişiklikler yaratması muhtemeldir.

12 ilâ 14.000 olarak tahmin edilmektedir. Fakat 17. yüzyılda kentin nüfusu azalmıştır.[22] Küçük Suriye kentlerinin, Braudel'in ana hatlarını çizdiği, 16. yüzyılda büyüme, 17. yüzyılda durgunluk veya gerileme ve 1700'den sonra yeni bir büyüme hamlesi şeklindeki genel Akdeniz örüntüsü içinde yer almış olmaları da ihtimal dışı değildir.[23]

Mısır'ın bölgesel başkenti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti Kahire hakkında çok daha az şey bilinmektedir. 1660 dolaylarında kentte ekonomik bakımdan aktif olan, hemen hemen hepsi yetişkin erkek yaklaşık 147.000 nüfus bulunmuş olmalıdır. Sayıma kadınlar ve küçük çocuklar dahil edilmediğine göre, toplam nüfus 400.000'in üzerinde demektir.[24] 17. yüzyılın son yıllarında Kahire'nin nüfusunun, hiç değilse geçici bir süre için, azalmış olması muhtemeldir. Kent, 1694-1697 arasında eşine Fatımîler döneminden beri rastlanmamış bir kıtlık yaşamıştır.[25]

Osmanlı fetihleri Arapça konuşulan eyaletlerde kentlerin etnik bileşiminde büyük değişikliklere yol açmadı. Balkanlar'da ise durum biraz değişikti. Sınırdaki Macaristan eyaletinde kentlere, özellikle de eyalet merkezi Buda'ya zamanla giderek artan sayıda Müslüman Boşnak, Türk ve Ortodoks Sırp ahali yerleşirken Macarlar buralardan taşındı. 16. yüzyılda başlayan bu süreç, 17. yüzyıl boyunca devam etti. 17. yüzyıl sonunda Buda'da bir tek Macar aile kalmıştı.[26] Balkan kentleri, sadece mimari görünümleri açısından değil, ekonomik yaşamları bakımından da giderek birer Osmanlı kentine dönüşüyorlardı. Çekirdek Osmanlı topraklarında yapılmış el işi ürünlerin ticareti arttı. Balkan ticaretinin, savaşların yol açtığı ciddi yıkımlardan sonra bile, Erdel, Boğdan ve Eflâk kent ve kasabalarının göçle birlikte yeniden toparlanmasına imkân verecek kadar canlı olmuş olduğu anlaşılıyor. Fakat kuşkusuz, kentlere doğru yola çıkan göçmenlerin çoğu Balkan eyaletlerindeki kentlere değil, başkent İstanbul'a gitmişti.

---

[22] Abdel Nour (1982), s. 74.

[23] Kentsel gelişmeyi etkileyen faktörler konusunda, bkz. Braudel (1949, 2. basım 1966), s. 298-325. Bu çalışmada ikinci basımdan yararlanılmıştır.

[24] Raymond (1973-74), I, s. 204-5; Raymond, Evliya Çelebi'nin verdiği rakamları, bunların biraz iyimser rakamlar olabileceğini fakat verilen sayının mertebesinin muhtemelen doğru olduğunu varsayarak aktarmaktadır. 1798'den önce başka bir nüfus sayımı yapılmamış, o zaman da Napolyon'un hizmetindeki Fransız akademisyenler 263.000 rakamını elde etmişlerdir. Raymond, Osmanlıların Kahire'yi fethettiği 1517 yılında, kentin nüfusunun 150.000 olduğunu düşünüyor. Buna göre üç yüzyılık Osmanlı egemenliği sırasında nüfus %60 artmış oluyor.

[25] Raymond (1973-74), I, s. 86, 205.

[26] Perenyi (1970).

VEBA SALGINLARI, KITLIK VE DEPREMLER

Bu kentsel gelişme örüntüsünü ve durgunluğu açıklamak kolay değildir. Ancak kentsel büyümenin önündeki başlıca engellerden biri, yani veba, 18. yüzyıl bağlamında ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ancak vebanın yayılması bir yüzyıldan diğerine büyük bir değişiklik göstermediği için, oradaki bir çok bulgu bizim dönemimiz için de geçerlidir.[27] İstanbul'daki salgınlar genellikle Nisan sonu veya Mayıs başında çıkar, doruk noktasına Ağustos'ta ulaşır, Ekim ayına kadar yatışmazdı. İskenderiye'de veba salgınlarının daha Ocak'ta başladığı olur, Nisan'a kadar kenti kasıp kavurur, yaz sıcaklarının etkisiyle Haziran'da sona ererdi. Mısır'da veba salgınlarının en sık rastlanan nedeni deniz yoluyla bulaşan mikroplardı. Öte yandan, İzmir'e salgını genellikle Osmanlı-İran sınır bölgesini aşan kervanlar taşırdı. İstanbul, Osmanlı ulaşım sistemi içindeki merkezi konumu dolayısıyla, aynı zamanda vebanın yayılmasındaki aktarma noktalarından biriydi. Mısır ve Balkanlardaki çok sayıda salgının izi, Osmanlı başkentinden gelen gemi veya kervanlara sürülebilir.

Hasatın yerel ve bölgesel ölçeklerde kötü olması ve ürün alınamaması gibi diğer doğal felaketler konusunda sistematik araştırma daha azdır.[28] 16. yüzyıl ortasında Venedikliler yasal olarak Makedonya'dan ve diğer Osmanlı bölgelerinden tahıl ithal edebiliyorlardı, ama bu ticaret için gerekli izinler yüzyılın son çeyreğinde artık alınamaz olmuştu. Nüfus artışı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç karışıklıkların yanı sıra, özellikle 1590'ların bütün Akdeniz ülkeleri için büyük sıkıntılarla dolu bir dönem olarak bilindiği düşünülecek olursa, kötü hasatlar da tahıl ihracatının yasaklanmasına neden olmuş olabilir. Bu tür düşünceler ve 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl Avrupa'sında bir "Küçük Buzul Devri" yaşandığına ilişkin kanıtlar, araştırmacıları doğu Akdeniz'in bu dönemdeki iklimsel tarihi konusunu önlerine koymaya yöneltmiştir. Şu ana kadar, en azından uzman olmayan kişilerin erişebileceği türde ağaç gövdelerindeki büyüme halkalarıyla veya polen tabakalarıyla ilgili hiç bir veri yayımlanmamıştır. Dolayısıyla, (varsayılan) iklim değişikliklerinin olası toplumsal sonuçlarını araştırmanın henüz zamanı gelmemiştir.[29] Fakat bu, gelecekte cevaplandırılması gerekecek bir soru olarak durmaktadır.

---

[27] Panzac (1985b), s. 224-25. Panzac araştırdığı dönemde, çeşitli bölgelerde farelerin, topuz kuyruklu çöl farelerinin ve başka tarla kemirgenlerinin vebaya yakalanmış olduğunu ve bu bölgelerde insanların dış ülkelerden mikrop gelmeden bu hastalığa yakalanabileceğini ileri sürmektedir. Mikrobun yayılmasında uzun süre rol oynayan başlıca odaklardan biri Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınır bölgesi, bir diğeri ise Arnavutluk ve Epirus dağları idi. Her iki bölge de çok seyrek nüfusa sahipti ve dolayısıyla da fareler, sıçanlar, topuz kuyruklu çöl farelerinin ve diğer vahşi hayvanlar arasındaki salgınların insanları etkilemesi şart değildi. Başka daha geçici mikrop bulaşma odakları 18. yüzyılın büyük kentlerinin içinde ve civarında görülebilir.

[28] Griswold (1983), s. 238ff.

[29] Ay.

Osmanlı topraklarındaki deprem olayları hakkında daha çok bilgi vardır. 1688'de İzmir'i yerle bir eden deprem ünlü afetler arasındadır, fakat 1668 yazında Bolu ile Erzincan arasında kendini hissettiren bir dizi deprem daha az bilinir.[30] Depremlerle ilgili araştırmalar olayın bizatihi kendisinden ötürü değil de, onu izleyen toparlanma dönemi açısından ekonomik ve toplumsal tarihçiler için büyük anlam taşır. Genellikle, dikkate değer ticari potansiyele sahip bölgeler kısa sürede yeniden inşa edilirken, zaten "inişte" olan bölgelerin çöküşü böyle bir felâketle daha da hızlanmıştır. Ekonomik konjonktürlerin yeniden kurulmasına yarayacak çok az yazılı kayıt üretmiş bir ortamda, Ankara örneğinde aktarıldığı tarzdaki dolaylı kanıtlar, tarihçilerin "*faits divers*" (müteferrik) kategorisine karşı genellikle sergiledikleri küçümsemeyle ele alınamayacak kadar büyük değer taşımaktadır.

NÜFUS HAREKETLERİ VE NÜFUSTAKİ AZALMA: KIRSAL ALAN

17. yüzyılda Osmanlı kent ve kasabalarında neler olup bittiğine ilişkin kanıtlar zaman zaman belirsizlik taşımakla birlikte, kırsal alandaki nüfus eksilmesi oldukça iyi belgelenmiştir. Kanıtların çoğu dolaylıdır, zira 17. yüzyıl Osmanlı idaresi vergi mükellefi Müslümanlarla ilgili çok az sayım yapmıştı. Sadece cizye ödemekle yükümlü Hıristiyan ve Yahudiler sayılmış olmakla birlikte, 1691 tahsilat reformu öncesinde tutulan kayıtlar demografik kanıt olarak çok az değer taşımaktadır. Yine de 17. yüzyıl başına ve ortasına ait mali kayıtlar genellikle toplanan vergi miktarında çarpıcı bir düşüş olduğunu göstermektedir; dönemin yetkilileri bu durumu köylülerin yerlerini terk edip kaçmasına bağlamışlardı.

Bu türden en ayrıntılı bilgiler Celaleddin-i Rumi, Seyyid Gazi ve Fatih'in sadrazamı Mehmed Paşa'nınkiler gibi belirli vakıfların yıllık muhasebe defterlerinde bulunabilir. Vergi veren kimi köyler hesaplardan tümüyle kaybolmuş, bazı başka köylerin 1640-1650'lere gelindiğindeki gelirleri 16. yüzyıl sonu düzeylerinin sadece küçük bir yüzdesi seviyesine düşmüştür. Bu gerilemenin ne kadarının vergi ödeyen kişilerin ölümüne, ne kadarının ise yerlerini terk edip kaçmasına bağlanabileceği belirlenememektedir. Çok sayıda reayanın beylerbeylerinden ve onların paralı asker çetelerinden kurtulmak için kaçarak kentlere, kasabalara yerleştiklerini, buralarda da salgınlar ve kötü beslenme koşullarının çok sayıda can kaybına neden olduğunu varsaymak gerekir. Dolayısıyla ele alacağımız, sadece nüfusun yeniden dağılımı değil, aynı zamanda da, kesin rakamları saptamak olanaksız olsa da, azalması konusudur.

Nüfusun azalmasına ilişkin bir diğer tür kanıt, tarihsel iskân örüntüleri üzerinde çalışan coğrafyacılar tarafından saptanmıştır. Günümüzün Konya

[30] Ülker (1974), s. 42ff; Ambraseys ve Finkel (1987).

bölgesinde iskân edilmemiş bir çok yer, hâlâ 16. yüzyıldan kalma köy isimleriyle anılmaktadır. Bu da bu köylerin gerçekten de terkedilmiş olduğunu, meselenin köylerin sadece isimlerinin değişmiş olmasından ibaret olmadığını gösterir.[31]

Tablo II: 1
Harcanabilir gelirdeki düşüş:
Mevlâna Celaleddin ve Seyyid Gazi vakıfları

Yıl	Mevlana Celaleddin	Seyyid Gazi
1596-1597	296.475	-
1597-1598	450.185	-
1598-1599	267.122	-
1599-1600	403.484	249.317
1601-1602	371.272	356.306
1618-1619	-	92.690
1631-1632	-	138.425
1649-1650	199.626	-
1651-1652	188.801	-
1652-1653	-	98.300
1701-1702	-	128.800

Kaynak: Faroqhi (1988), s.119.

Arazinin konumu ve koşulları bu durum üzerinde çok etkili oluyordu. Dağlık arazideki köyler açık ovalardakilerden çok daha fazla ayakta kaldılar. Bu da açık ovalardaki yerleşmelerin güvenlik kaygılarıyla terkedilmiş olduğuna açıklık kazandırmaktadır. Öte yandan, 1595-96 Osmanlı Filistin'i ile 19. yüzyıl başlarındaki Filistin arasında yapılan karşılaştırma, hepsi de çölün sınırlarına yakın bir çok 16. yüzyıl sonu yerleşmesinin terk edildiğini göstermektedir. Bunun Konya bölgesiyle taşıdığı paralellik ortadadır; sadece Filistin'de sürekli hareket halindeki Celali çetelerinin yerini Bedeviler almıştır. Ancak, çöl sınırındaki meskûn toprakların kaybı, uzun vadede, Memlûk ve erken Osmanlı dönemlerinde çok seyrek nüfusun yaşadığı kıyı şeritlerinin iskânıyla dengelenmiştir.[32]

Kuzeybatı Anadolu ve Şebin Karahisar maden bölgesi hakkında daha fazla dolaysız kanıt vardır. 1547-1615 arasında kuzeybatıdaki İznik, Gebze ve Üsküdar bölgeleri de nüfuslarının bir kısmını kaybetti ama kayıplar Şebin Karahisar bölgesinde daha belirgindi. Her iki örnekte de nüfustaki azalma

[31] Hütteroth (1968), çeşitli sayfalarda.

[32] Hütteroth ve Abdulfattah (1977), s. 48-56; Abdel Bour (1982), s. 80-87.

fazlaca dramatik değildi; sık sık patlak veren salgınlar ve kırsal nüfusun çok hareketli olduğu göz önüne alındığında, bu, az çok "normal" bir dalgalanma sayılır. Fakat batı Anadolu'nun en azından bazı bölümlerinde (Anadolu beylerbeyliği) de 17. yüzyılın son yıllarında işler kötü gitti. 1677-1698 arasında avarız vergisi mükellefi birimlerin ("avarız haneleri") sayısı 51.292'den 34.700'e düştü. "Avarız haneleri"nin tekabül ettiği gerçek hane sayısı değişken olsa ve dolayısıyla zayıf bir nüfus ölçütü oluştursa bile, vergilendirilebilen birim hane sayısındaki açık düşüş nüfus kaybına ya da yoksullaşmaya, muhtemelen de her ikisine birden işaret etmektedir.[33]

17. yüzyılda orta Anadolu'da göçebe ve yarı göçebe toprak kullanım biçimleri giderek yaygınlaştı. Bu, kendi içinde nüfusta bir azalma göstergesi olarak alınabilir. 16. yüzyıldaki genişleme sırasında, baskı altındaki dikkate değer sayıda aşiret mensubu reaya olarak yerleşik hayata geçmişti. Oysa, 1600-1700 arasında doğu Anadolu'nun büyük aşiret konfederasyonlarına bağlı aşiretler, Anadolu yarımadasının orta ve batı bölgelerine girdiler. 1673'e gelindiğinde Boz Ulus'un bir bölümü Akşehir'e kadar gelmiş, hatta Ege Denizi'nde Sakız Adası'nı Anadolu ana karasından ayıran dar boğazı bile geçmişti.[34]

Sürecin ilk aşamalarında göçerler muhtemelen yerleşik reayanın terk ettikleri topraklara girdiler. Fakat daha sonraki bir aşamada, göçer ve yarı göçerler eski toprakları üzerinde yeniden tarım yapmak isteyen köylülere başarıyla karşı koydular, dolayısıyla da bölgede nüfus çok seyrek olmaya devam etti. Büyük bir nüfus artışı gerçekleşmedikçe, toprakların yeniden yerleşik tarıma açılması ancak Osmanlı devletinin aktif desteği olması halinde mümkündü. 17. yüzyıl sonu öncesinde bu tür destekler çok enderdi.

---

[33] McGowan (1981), s. 119.

[34] de Planhol (1968), s. 235-36.

Tablo II: 2
Vergi yükümlüsü rakamlarına dayalı toplam nüfus tahminleri: Şebin Karahisar ve Kocaeli

Bölge-Tarih	Vergi yükümlüleri	Çarpanlar	Toplam tahmini nüfus
Karahisar			
1547-48	5.197[a]	5[a]	25.985
	6.661	4.31	28.709
	6.661	2.72	18.118
1569	10.396	5	51.980
	13.679	4.31	58.956
	13.679	3.32	45.414
1613	5.972	5	29.860
	7.755	3.28	25.436
	7.755	2.47	21.094
Kocaeli			
1547-48	4.324	5	21.620
	5.439	4.31	23.442
	5.439	3.08	16.752
Ahmed I	3.595	5	17.975
(1615)	4.730	3.28	15.514
	4.730	2.72	12.866

[a] "Hane" çarpanı olarak beş kullanılırken sadece yetişkin, evli erkekler hesaba katılmıştır. *Kaynak:* Erder ve Faroqhi (1979).

Tablo II: 3
1620'de imparatorluk kilerinin ikmali

Meta	İzmir	Ayasoluk	Gördes	Manisa	Menderhorya	Menemen	Nif	Foça	Marmara	Toplam
Kuru üzüm	700					400	500	100		1.700
Balmumu	30		100							30
Zeytinyağı	40							5		145
Kuru fasulye	100									100
İncir	200					150				350
Bal	200[a]									200
Badem	40					10	10			60
Çekirdeksiz kuru üzüm				1.000	100				500	1.600
Zerdali		100				20				120
Meviz kelter								200		200

[a] Kutu cinsinden
Kaynak: Goffman (1990), s. 35.

1691-1696 arasında göçer ve yarı göçerler idari baskı yoluyla iskâna zorlanmaya çalışıldı.[35] Osmanlı merkezi idaresi, zorunlu iskân yoluyla, aşiretlerin çok daha iyi vergi mükellefleri olan yerleşik reayayı yağmalamasını sona erdirmeye çalışıyordu. Fakat aynı zamanda hükümet eski göçerlerin, yerleşikleşmiş de olsalar, güneydoğu Anadolu'yu Suriye çöl aşiretlerinin akınlarına karşı koruyacak askeri potansiyellerini kaybetmemelerini de istiyordu. Muhtemelen bu iki amaç uzlaştırılamamış ve yerleşme mevkileri genellikle tarımsal değerlerinden çok stratejik değerlerine göre seçilmiştir. Ayrıca, Osmanlı hükümeti daha nüfuzlu aşiret mensuplarının projeye desteğini kazanmak için bazı düzenlemeler yapmış ama, eski çobanların ilk sıkıntılı yılları aşabilmesine yönelik maddi yardım sağlamamıştı. Bu dönemde iskân edilenler hayvanlarının büyük kısmını yitirdikleri ve tarımdan da geçimlerini sağlayamadıkları için bu yardıma şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı. Sonuçta, 1691-1696 projesi felâketle sonuçlandı. Hasat kötü olup ürün alınamayınca, aç kalan aşiret mensupları kendilerine tahsis edilen yerleri terk edip eşkıyalığa başladılar. Türünün etraflıca belgelenmiş ilk örneğini oluşturan bu girişim anılmaya değer bir olaydır. 19. yüzyılda süren nüfus artışının karakterize ettiği bir ortamda, bu tür projeler yine ciddi çatışmalar pahasına olmakla birlikte, daha başarılı bir şekilde yinelenecekti.

Kırsal yerleşimin 17. yüzyıl başlarında çöküşü ertesinde toprakları tarıma açmak için yapılan bir başka girişim de, IV. Murad'ın kentlere, özellikle de İstanbul'a yerleşen göçmenleri kendi bölgelerine dönmeye zorlama siyaseti idi.[36] Bu önlem, doğu Anadolu'da belirsiz bir geleceğe doğru yürüyen, uzun kentli ve köylü göç katarları oluşmasına yol açtı. Çoğu reaya, surlarla çevrili kentlerin güvenliğine sığınmak üzere kaçmadan, kimi çok düşük fiyatlardan olmak üzere, topraklarını satmış, veya toprakları, idarenin baskılarına karşın onları geri vermeyi reddeden güç sahibi yerel kişiler tarafından gasp edilmişti. Bir kısım reaya borçları yüzünden geri dönemiyorlardı. Bazı durumlarda da aralarında derviş ve şeyhler de olan yerel nüfuza sahip kişiler belli bir köyün yeniden iskânı konusunda Osmanlı merkezi idaresiyle anlaşma yapıyorlardı. Bu düzenlemeye göre genellikle yeni yerleşmecilerin uzunca bir süre düşük vergi ödemesi öngörülüyordu. Ancak yerleşmede işler bir kez yerli yerine oturunca, müstakbel mültezimler hazineye söz konusu köyden alınan verginin artırılabileceğini bildireceklerdi. Bu söz konusu olduğunda ise, reaya genellikle çiftliklerini terk ediyor ve yeni kurulan yerleşme haritadan siliniyordu. Tek başına bu olgunun da nüfusun seyrek olduğunu ve eski reayanın, geçimlerini sağlamak için, uzak orman bölgelerine yerleşme gibi imkânlara sahip olduğunu gösterdiği kabul edilebilir.

---

[35] Orhonlu (1967), s. 27-52.

[36] Faroqhi (1984), s. 284-85.

KIRSAL YAŞAM VE TARIMDA TİCARİLEŞME SORUNU

Köylülerin üreticiler olarak kırsal nüfusun azalması karşısında nasıl bir tepki verdiğini izlememiz, veri yokluğu nedeniyle mümkün değil. Ekstansif koyun ve Balkanların Hıristiyan bölgelerinde domuz üreticiliğinin, 16. yüzyılın daha yoğun yerleşik nüfusa sahip kırsal kesiminde olduğundan daha yaygın hale geldiği varsayılabilir. Yerleşik reayanın zaten genellikle yaylalardaki yazlık otlaklara göçtükleri düşünülecek olursa, bu geçiş kolay olmuş olmalıdır.

Nüfus yoğunluğunun düşük olması, bir yandan da, Osmanlı merkezi idaresi üzerinde politik nüfuza sahip kişileri, çiftliklerini genişletmeye teşvik etmiştir. Bu süreç özellikle İstanbul'un yakın çevresinde belirgindi. 17. yüzyıl başında İznik sancağında oldukça fazla sayıda yeniçeri ve bölgenin yerlisi olmayan başka bir takım zengin kişiler kayıtlara toprak sahibi olarak geçmişti.[37] 1600 dolaylarında yapılan bazı şikâyetlerde kuzeybatı Anadolu'da yeniçeriler ve diğer toprak sahipleri tarafından istihdam edilen mevsimlik Arnavut işçilerden söz edilmiş olması da onların varlığını dolaylı olarak teyid etmektedir. Yeniçerilerin ve acemi oğlanların alışılageldiği üzere tersaneye veya saraya kereste ve yakacak odun sevk etmek için gönderildikleri kuzeybatı Anadolu'da bağlantılar kurmuş olduğu varsayılabilir. Bu davetsiz misafirlerin siyasi güç merkezlerine nispeten yakın olması reayanın onların tecavüzlerine karşı koymasını zorlaştırmış olmalıdır. Yine de zaman zaman direnme girişimlerinde de bulunulduğunu biliyoruz. Zamanın Osmanlı merkezi idaresinin tebaalarının elindeki tüm ateşli silahları toplamak için aralıksız bir seferberlik içinde olduğu göz önüne alındığında, köylülerin haklarına böyle sahip çıkması daha da büyük önem kazanmaktadır.[38] Yeniçerileri çiftliklerinin çoğunun gerçekten pazar için üretim yapma girişimi mi olduğunu, yoksa civar köylülerden ve zaman zaman da İstanbul'daki tüketicilerden ekonomi dışı rant elde etme aracı olarak mı kullanıldığını söylemek zordur. Zira şikâyetler, yeniçerilerin yarattıkları karışıklıkların hem odun fiyatlarını yükselttiğini hem de bahçıvanların mallarını satma çabalarını engellediğini göstermektedir.[39]

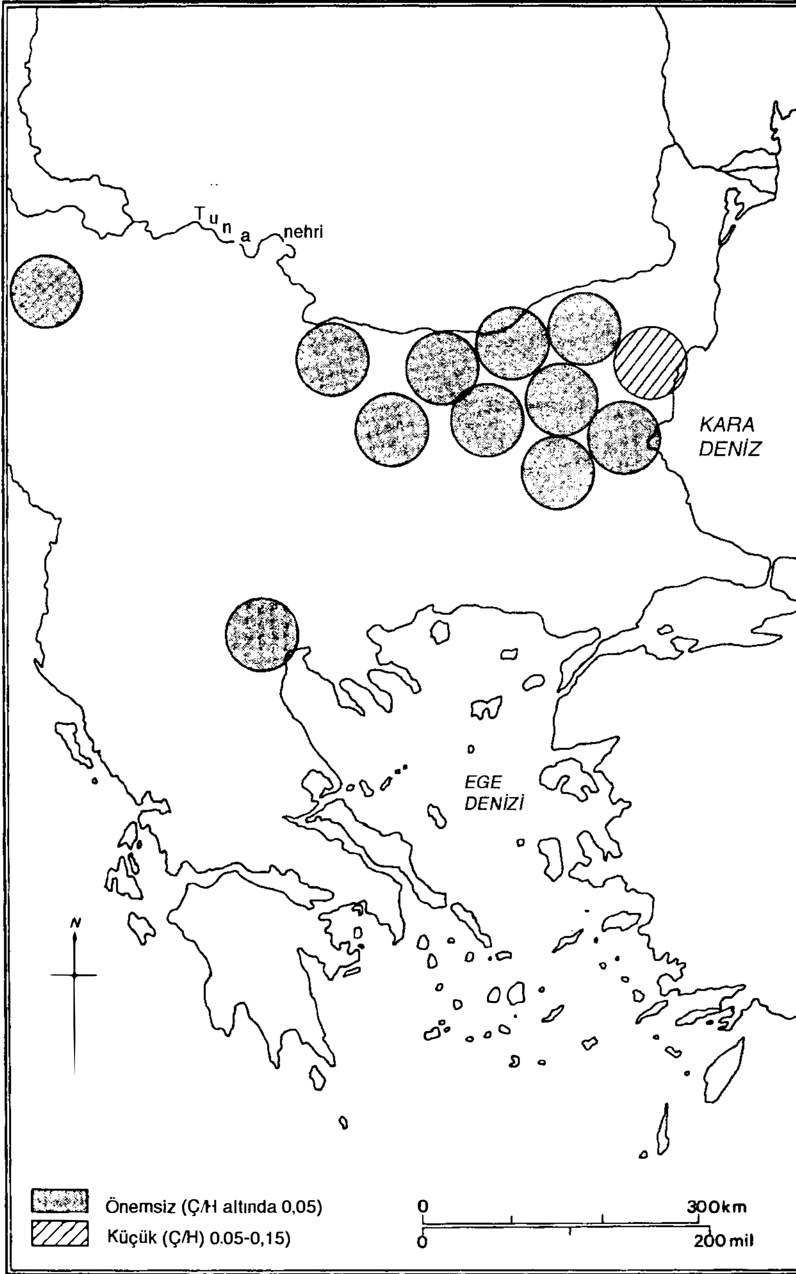
Bütün bu çekincelere karşın, İstanbul'un ikmalini yapan bölgeler pazar için üretimin erken tarihlerde gelişmiş olduğu bölgelerdi. 17. yüzyıl başında pazar için anlamlı miktarlarda üretim yapan oldukça büyük çiftlikler sadece batı Karadeniz kıyılarında bulunmaktaydı. 17. yüzyılın meşru veya yasadışı Avrupalı tüccarlarının Karadeniz bölgesinde çok az temsilcisi olduğuna göre, çiftliklerin oluşmasını İstanbul'un gıda maddesi talebi teşvik etmiş olmalıdır.

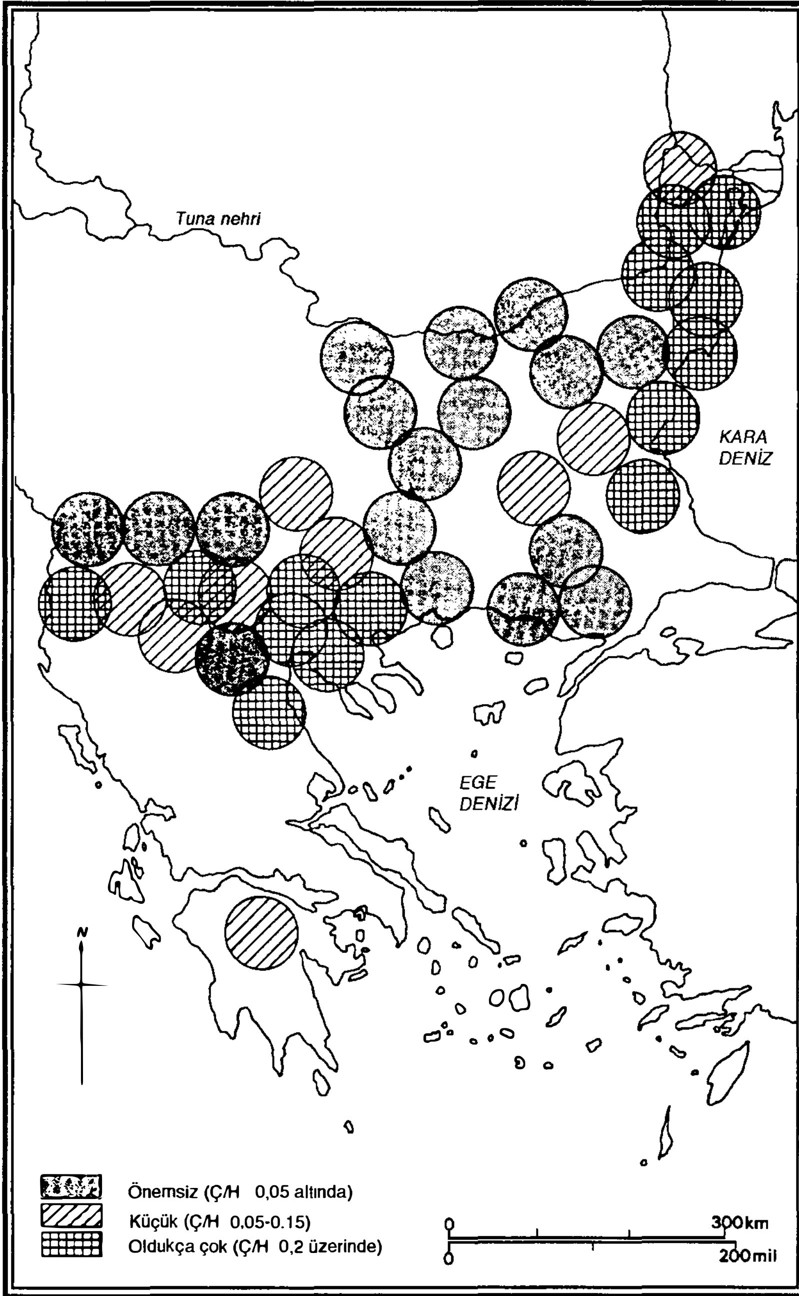
[37] Erder ve Faroqhi (1979), s. 330ff.

[38] İnalcık (1975); İlgürel (1979); Jennings (1980).

[39] Faroqhi (1984), s. 78; McGowan (1987).

13 17. yüzyılın başında, Osmanlı Avrupa'sında var olan çiftliklerin durumu

14 17. yüzyılın sonundan, 18. yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı Avrupa'sında var olan çiftliklerin durumu

17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Karadeniz'in batı kıyıları ve Makedonya-Teselya önemli çiftlik tarımı merkezleri haline gelecekti. Makedonya-Teselya çiftliklerinde esas olarak ihracat için üretim yapılmış olabilir ancak Karadeniz daha sonraki bu dönemde bile hâlâ Osmanlı tebaasından olmayan tüccarlara kapalı olduğundan başkentin ikmalinin genellikle sanıldığından daha kazançlı bir iş olması muhtemeldir.

Bu koşullar altında, çiftliklerin varlığı, merkezi hükümetin taleplerini karşıladıktan sonra ellerinde kalanları çiftlik sahiplerine ödeyen köylüleri kent pazarlarından elde edebilecekleri kârlardan yoksun bırakmış olmalıdır. Yani, siyasal güç sahibi kişilerin köylülerin pazarlanabilir ürün fazlasının oldukça büyük bir bölümüne el koyabildikleri varsayılabilir.[40] Reaya topraklarına niye daha yaygın bir şekilde el koyulmamış olduğunu bu şekilde açıklamak mümkündür; zira 18. ve 19. yüzyıllarda zirai meta ihracatı hızla arttığı halde, reaya çiftlikleri hem Anadolu'da hem de Rumeli'nin çoğu bölgesinde egemen toprak mülkiyet biçimi olmaya devam etmiştir.[41] Ticarileşmenin getirdiği tüm kârlar reayanın elinden zaten alındığı noktada, topraklarını da alma dürtüsü çok hafiflemiş olmalıdır.

Diğer yandan, reaya topraklarına yerel güç sahibi kişilerce gaspına bunu özendirici ticari bir unsur olmadığı koşullarda bile rastlanabiliyordu. Osmanlı klasik dönemindeki vergi sistemine göre, reayaya geçimleri için gerekli olana ek olarak, asgari belirli bir miktar ürün bırakıldığı için, köylüler üretimlerinin bir bölümüne el koyabilecek güce sahip kişiler için cazip birer av olabilirlerdi. Genellikle çeşitli hukukî veya fiili/fiziksel mülksüzleştirme yöntemleriyle reayanın toprağını tasarruf etme güvencesini ortadan kaldırmak yeterliydi. Bu noktadan itibaren, reayanın asgari geçim ihtiyaçları üstündeki tüm ürünleri, "sütün kaymağını alırcasına" çiftlik sahibi tarafından alınıp götürülebiliyordu.[42] Ancak Osmanlı merkezi idaresinin köylülerin topraklarına el konmasını desteklemeyi veya yasallaştırmayı reddetmesi ve imparatorlukta ticari fırsatların sınırlı olması, yerel güç sahibi kişilerin kendi adlarına çiftlikler edinmesini, yani reayanın toprağına el koyma sürecini mantıki sonucuna götürmesini çekici olmayan bir şey haline getirdi. Sonuçta, siyaseten egemen grup tarım ürünlerine, küçük arazileri işleyen reayanın ödemekle yükümlü tutulduğu yasal, yarı-yasal ve yasadışı rant türleri yoluyla el koyulmaya devam etti. Dolayısıyla da, yerel güç sahibi kişiler çok nadiren tarım işletmeciliğine geçtiler.

Hayvan çiftliklerinin yaygınlaşmasının köylüleri çiftliklerin büyümesinden daha dramatik bir tarzda etkilediği açıktır. Tarla tarımı için hiç değilse mevsimlik işgücü gerekliydi, oysa sığır ve koyunlar boş arazide kolaylıkla üretilip yetiştirilebiliyordu. "Klasik" Osmanlı toprak sistemini korumaya çalışan

---

[40] İslamoğlu-İnan (1987b), s. 123-25.

[41] İslamoğlu-İnan (1985-86), s. 206; McGowan (1981), s. 78-79.

[42] McGowan (1981), s. 65.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı emirnamelerinde, çiftlikler, muhtemelen köylü ekonomisi üzerindeki sarsıcı etkileri nedeniyle, özel dikkat gösterilmesi gereken bir konu olarak işaret edilmişti.[43] Toprakların gasp edilmesi olayları genellikle çok seyrek nüfuslu bölgelerde, ya da başka bir deyişle köylü yerleşmeleri arasındaki kalan açık alanlarda başladı. Güçlü biri bir kez ayaklarını basacak, vergi defterlerinde değirmen ya da koyun ağılı gibi masum görünüşlü bir başlık altında kaydedilmiş sağlam bir yer edindikten sonra, hizmetindekiler reayayı, topraklarını terk edinceye kadar aralıksız saldırılarla taciz ediyor, böylelikle civar arazileri de kontrolleri altına alıyorlardı. Trakya ve Anadolu'nun bir çok bölgesi yarı-kıraç nitelikte olduğundan, bunu genellikle köylülerin su kaynaklarından yararlanmasını engelleyerek de başarabiliyorlardı. Bir taraftan, bu tür yöntemler sadece seyrek nüfuslu ortamlarda etkili oluyordu ama, göründüğü kadarıyla, nüfus baskısının önemli bir sorun oluşturmadığı oldukça fazla sayıda bölge vardı.

Diğer taraftan, daha entansif tarım biçimleri de bilinmiyor değildi. Kent ve kasabaları genellikle bu bölge sakinlerinin mülk olarak sahibi olduğu bahçe ve bağlardan oluşan bir kuşak çevirirdi. Anadolu'nun bir çok bölgesindeki bağ ve bahçelerde yazın kalınan bağ evleri vardı. Bu bahçe arazilerinin bir çoğu aile fertlerinin emeğiyle işlenirdi; ürünün büyük kısmı da bahçe sahipleri tarafından tüketilmiş olmalıdır. Ancak Ege'nin kıyı bölgelerinde, zeytin, fasulye, badem, incir ve özellikle kuru üzüm üretiminin ticari amaçlarla da yapıldığı açıktı. Kiler-i hümayûnun ikmali bu bölgeden yapılıyordu; sadece geçimlik üretim yapan çok sayıda üreticiden büyük miktarlarda ürün toplandığını düşünmek pek anlamlı değildir. Fakat pazar için meyva üretimi daha uzak bölgelerde de yapılıyordu: Coğrafyacı ve tarihçi Katib Çelebi ve zamanın başka âlimleri, Malatya çevresinde dış görünüşü cazip meyvalar üretmek için ileri ve karmaşık teknikler kullanıldığını bildirmektedirler.[44] Bunlar oldukça emek-yoğun tekniklerdi; kâr beklentileri olmasa bahçe sahipleri muhtemelen bu kadar zahmete girmezlerdi. Ayrıca, Ege kıyısı boyundaki bağ ve bahçeler İstanbul piyasasına kuru üzüm, sirke ve gayri Müslimler için şarap tedarik ederdi. Bunun dışında, bağ ve bahçelerin öncelikle doğrudan tüketim için işlendiği yerlerde bile, bu topraklar oldukça yüksek fiyatlarla el değiştiriyordu. Dolayısıyla, bağ ve bahçelerdeki üretimin, hiç değilse batı ve orta Anadolu'da, toplam tarımsal ürünün önemli bir bölümünü oluşturduğu varsayılabilir.

EL SANATLARI ÜRETİMİ: KRİZ VE ESNEKLİK

Sanayi öncesi ekonomilerin çoğunda tekstil üretimi en önde gelen "sanayi" (aynı zamanda da en iyi belgelenmiş sektör) olduğundan, aşağıda ele alınan

[43] İnalcık (1965).
[44] Goffman (1990), s. 35; Katip Çelebi (1732), s. 900.

konuların çoğu ipek, yünlüler, tiftik ve pamuklular ile ilgili olacaktır. Osmanlı tekstil endüstrileri arasında en yoğun biçimde incelenen ipek imalâtı olmuştur. Doğu Akdeniz bölgesinde, özellikle Mora'da da ipek üretildiği halde 17. yüzyıla kadar hammaddenin çoğu Azerbaycan ve Gilan'dan ithal ediliyordu. İthalata bağımlılık sanayiyi zayıf bir duruma sokmuştu. Osmanlı İmparatorluğu İran ile savaş halinde olduğu zaman ipek gelişi kesilebilirdi. Öte yandan, zaman zaman da Azeri ipeği üzerinde denetim kurulması, İran'a karşı savaşla elde edilebilecek avantajlar arasında sayılıyordu.

16. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde Bursa'nın ipek imalâtçıları ham ipek fiyatlarında artışla karşı karşıya kaldılar.[45] Bu artış, kısmen Azerbaycan savaşla kasılıp kavrulurken ipekböceği üretmenin güçlüğünden kaynaklanmış olmalıdır. Fakat Avrupalı tüccarların, özellikle de İngiliz ve İtalyanların alımlarının artması da fiyatların yükselmesinde hatırı sayılır ve muhtemelen de daha önemli bir rol oynamıştır. Kuzey İtalya'da ipek sarma işi giderek makineleşince, çözgüleri makinede sarılmış İtalyan ipeğinden, atkıları İran ipeğinden ipekliler üretilmeye başlandı. Bu da Levanten, yani İran ipeğine talebi yükseltti. Öte yandan, ipekliler lüks tüketim malı olduğu ve rahatlıkla başka şeylerle ikame edilebileceği için, Bursalı imalâtçılar yükselen hammadde fiyatlarını müşterilerine yansıtamıyorlardı. Ayrıca Venedikli tüccarların raporlarından açıkça görüldüğü gibi, hali vakti yerinde Osmanlı tüketicilerinin çoğunun alım gücü 16. yüzyıl sonunda oldukça düşmüştü.[46]

Paranın değer kaybetmesi ve imparatorluğun mali sıkıntıları da normal koşullarda ipekli kumaşlar satın alacak Osmanlı devlet görevlilerinin gelirleri üzerinde de pekalâ iz bırakmış olabilir. Pazardaki küçülme karşısında bazı üreticiler daha ucuz ve hafif kumaşlar imal etmeye başladılar. İpekli pamuklu karışımı kumaşlar özellikle tutulur hale geldi. Ancak, hem daha gelenekçi zihniyetli zanaatkârların direnmesi, hem de en büyük değerli kumaş alıcısı olan sarayın varlığı ve geleneksel standartların korunması konusundaki ısrarı, daha ucuz kumaşların üretimini çok güçleştirmekteydi. Buna ek olarak ithal İtalyan kumaşları yerli ürünlerle rekabet halindeydi. Sonuçta, üreticiler kârlarında ciddi bir düşüşle karşı karşıya kaldılar; bu da sanayiyi 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda gerileme içine soktu. Çok sayıda imalâtçının üretimde, ancak yüksek kâr marjlarıyla kullanılması halinde kârlı olan, köle emeğine dayanıyor olması bunalımı daha da derinleştirdi. Dolayısıyla belirli yıllarda, üreticiler hem pazarda küçülme hem de işgücü sıkıntısı ile karşı karşıya kaldılar.

---

45 Çizakça (1987).

46 Sella (1968), s. 118.

Tablo II: 4
Başlıca ham ipek türlerinin bileşik fiyat endeksi

Yıllar	Bir lodranın bileşik endeksi
1548	59.00
1557	83.78
1559	80.83
1566	94.40
1569	68.44
1570	41.89
1571	74.93
1572	81.42
1573	67.85
1575	71.98
1576	83.19
1577	80.24
1578	99.71
1579	84.37
1580	84.37
1581	136.29
1582	151.63
1583	144.55
1584	250.16
1585	158.71
1587	178.18
1588	182.90
1589	192.93
1594	207.09
1595	197.06
1597	224.79
1603	351.05
1607	233.05
1608	224.79
1614	189.98
1617	174.64
1622	338.07
1627	306.80
1629	294.41
1630	99.71
1634	240.72
1635	373.47
1636	315.65
1637	394.12
1639	250.75
1646	199.42
1647	216.53
1648	129.80
1650	100.89
1651	143.96
1652	93.81
1653	175.23

[a] Lodra bir ağırlık birimidir. Metrik sistemdeki kesin karşılığının ne olduğu tartışma konusudur.

[b] Akçe temel Osmanlı madeni parasıydı. Alaşımında zaman içinde değişen miktarlarda saf gümüş bulunmaktaydı. *Kaynak*: Çizakça (1980, yeniden basım 1987), s. 249.

Selanik kumaş imalâtçıları da hammadde temini ve kâr marjları konusunda benzer baskılarla karşı karşıya idiler. Bu sanayi, 1492'de İspanya'dan sürülünce Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden İspanyol Yahudilerinin elindeydi. Ya vergi olarak ya da Osmanlı hükümeti tarafından belirlenen bir fiyat karşılığında yeniçeri üniformaları için kumaşı üretiyorlardı. Ayrıca Osmanlı pazarına orta kalitede yünlü kumaş temin ediyorlardı; daha pahalı kumaş türleri ise Avrupa'dan ithal ediliyordu. Bu sanayi, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca serbest piyasadaki yünlü kumaş satışları sayesinde zenginleşti. Fakat bir yandan da zorluklar kendini göstermeye başlamıştı. Bir taraftan, 1600 dolaylarında doruk noktasına ulaşan Venedik yünlü kumaş sanayisi, önemli ölçüde Balkanlardan gelen yüne dayanmaktaydı. Selanikli imalâtçıların, yasal olarak, ham (işlenmemiş) yün ikmallerini diğer tüccarlardan önce yapma hakları vardı, ancak Venediklilerin taleplerindeki bu artış, fiyatları yükseltmiş olmalıdır.[47] Bu açıklama karşısında, Selanik sanayisinin 1600 dolaylarında, yani Venedik'ten gelen talebin doruk noktasına ulaştığı yıllarda, canlılığını ve dinamizmini korumuş olduğu ve çöküşünün 1650 dolaylarında, yani Venedik sanayisinin önemini hayli yitirdiği bir sırada gerçekleştiği söylenerek itiraz edilebilir. Ancak, özellikle Fransız tüccarlarının Languedoc'un hızla gelişen imalâtçılarının ihtiyaçlarını karşılamak için Balkanlardan yün ithal ettiği ve bu alımların Venedik talebinde meydana gelen düşmeyi telafi ettiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan, Selanikli tekstil imalâtçıları, kâr konusunda Bursa ipek dokumacılarınınkinden hiç aşağı kalmayan bir sıkışıklık ile karşı karşıya idiler ve tıpkı onlar gibi, artan hammadde maliyetlerine koşut olarak satış fiyatlarını artıramamaktaydılar. Fakat Selanikli imalâtçıların örneğinde, kârlarla ilgili sıkışıklık, 15. yüzyıl sonlarından beri doğu Akdeniz pazarlarına girmiş olan İngiliz yünlüleri ile rekabetten kaynaklanmaktaydı.[48] 1581'de İngiliz Levant şirketi'nin kurulmasıyla birlikte İngiliz tüccarları yünlülerini aşırı ölçülerde kırılmış fiyatlardan satabilme imkânı buldular. Bu durum, Levant şirketi'nin esas kârını Avrupa'ya İran ham ipeği ithalatından elde etmesinden kaynaklanıyordu. Şirket gemilerini İran'a gönderirken safra yüklemektense, biraz olsun kâr getirecek herhangi bir yük taşımayı tercih ediyordu. Dolayısıyla, İngiliz tüccarları (zaten sınırlı büyüklükteki) orta-fiyatlı yünlü kumaş

[47] Braudel (1979).

[48] Ashtor (1984).

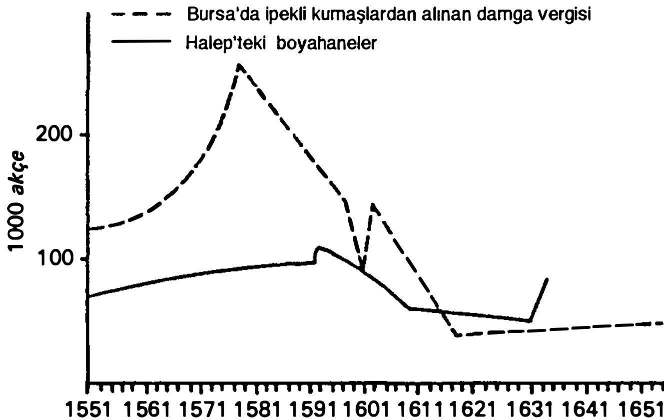
piyasasında dikkate değer bir pay sahibi olurken, Selanikli imalâtçıların bunun etkilerini hissetmesi kaçınılmazdı.

Tablo II: 5
Osmanlı ipeklilerinin fiyatları

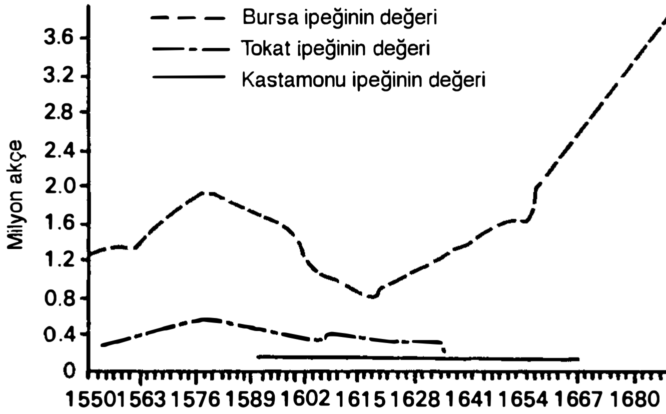
Yıl	1 zira tafta	Yıl	1 zira vale	Yıl	1 zira kutni	Yıl	1 zira kemha
1548	15	1545	14	1548	44	1545	29
1559	15	1557	7	1565	81	1548	35
1572	12	1559	14	1596	113	1553	40
1576	17	1571	13	1614	75	1567	59
1577	7.5	1572	9	1637	75	1571	59
1588	22	1580	8			1583	53
1596	55	1582	16			1595	45
1614	60	1588	18			1636	67
1617	32	1594	27			1646	74
1636	30	1597	35				
1647	25	1599	60				
1652	20	1600	40				
		1610	25				
		1637	35				

Kaynak: Çizakça (1980, yeniden basım 1987), s. 252.

Şekil II: 1
Bursa ve Halep'te Kumaş Üretimi, 1551-1561

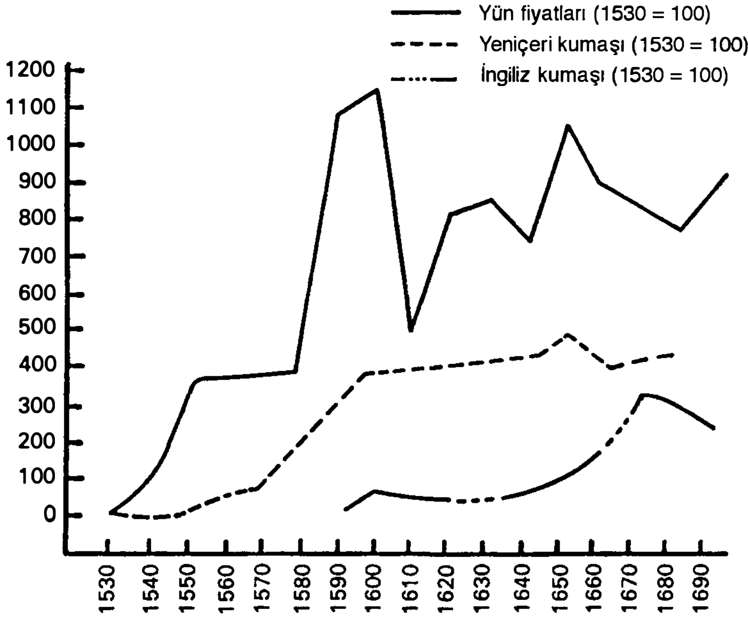
Şekil II: 2
Anadolu'da İpek Üretimi, 1550-1685

Özellikle Bursa sanayiinin kaderi, araştırmacıların Osmanlı sanayi tarihinin daha genel ana hatları üzerinde kafa yormasına yol açmıştır. Zaman zaman, Osmanlı el sanatlarının dinamik büyüme kapasitesini daha 1600'de yitirdiği, durgunluk ve hatta gerilemenin Batı Avrupalı tüccarın Akdeniz'e girmesinden ileri gelmiş olduğu varsayılmıştır. Ancak Fernand Braudel'in sanayi öncesi dönem Avrupa'sındaki "sanayiler" hakkında yazdığı eser, bu manüfaktürlerin genellikle başka hiç bir yerde de uzun bir canlı gelişme süreci yaşamadığını göstermektedir.[49] Hammadde temini, savaşlar, ticaret yollarının değişmesi ve hasım merkezlerle rekabet ile ilgili sorunların hepsi, manifaktürlerin kısa bir parlak dönemden sonra nispeten hızlı bir şekilde ortadan kaybolmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bütün bir bölgenin ekonomik performansını, bir ya da iki merkezin tarihine göre değerlendirmek geçerli bir yöntem gibi görünmemektedir. Kuşkusuz 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tekstil sanayileri hiç aralıksız bir gerileme içinde değillerdi. Bir örnek (nispeten iyi incelenmiş) verilecek olursa, Filibe yöresinde aba imalâtı 16. yüzyılın ikinci yarısından, hatta belki daha da erken bir tarihten itibaren yapılmaktaydı; bugünün Bulgaristan'ındaki Yanbol kasabası bir keçe imalât merkeziydi. Oldukça büyük bir kısmı köylülerden oluşan bu imalâtçılar tarafından üretilen kumaş, ithal Avrupa kumaşlarının 19. yıl öncesine kadar giremediği alanlarda, küçük kasabalarda ve panayırlarda satışa çıkarılır veya çerçiler tarafından köylere taşınırdı.

---

[49] Braudel (1979), II, s. 268.

Şekil II: 3
Yün Üretimi, Yeniçerilerin Kumaş İhtiyacı ve Levant'a İngiliz İhracatı Endeksleri, 1530-1690

Filibeli imalâtçılar muhtemelen, ürettikleri malların sadece Anadolu'nun uzak köylerine değil Hindistan'a kadar satıldığı 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında gelişip serpildiler. Filibe yünlülerinin salt yerel olarak üretilen özel bir mal olmaktan çıkıp bölgeler arası ticarete konu olan bir meta haline geldiği dönem 17. yüzyıl olmuş olmalıdır.[50]

Filibe'nin yünlü kumaşları ve onları palto haline getirirken kullanılan (braid) (ekstrafor) bölgeler arası ticarette yeni metalardı ama, Ankara'nın tiftik imalâtı 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında hem gerileme hem de canlanma dönemleri geçiren eski bir sanayi idi. 16. yüzyılda lüks bir madde sayılan tiftik kumaş imalâtı Ankara'da en azından bir önceki yüzyıldan beri yapılmaktaydı. Dahası, 19. yüzyıla kadar bu el sanatı Ankara'nın tekelindeydi. Tiftik keçisi, muhtemelen güneydoğu Anadolu istisnasıyla, Ankara dışında hiç bir iklime başarıyla uyum sağlayamamıştı.

---

[50] Todorov (1967-68), s. 5.

Celali isyanlarının doruk noktasına ulaştığı 1600 dolaylarında, Ankara tiftik sanayisi çok zor bir durum içindeydi.[51] Fakat 1615 yılı sıralarında yerel tüccarların bu sanayiyi yeniden ayakları üzerine kaldırmak için aktif çaba harcadıkları görülür. Ankara evlerindeki tiftik atölyelerinde 17. yüzyıl başında ve sonunda yapılmış sayımlar, sanayinin gerilemeyip, durumunu oldukça iyi koruduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla Celali ayaklanmalarının en şiddetli yıllarında yaşanan inişi, oldukça hızlı bir canlanmanın izlediğini varsayabiliriz.[52]

Ankara tiftik sanayiinin canlanmasının özel nedenleri de olmuş olabilir. Bunlar arasında, başka çok az sayıda Osmanlı sanayiine tanınmış bir avantaj olan devlet korumasına işaret etmek mümkündür. Özel bir presten geçirilen işlenmiş tiftik kumaştan alınan vergi, Ankara'da toplanan başlıca gelir kalemlerinden biriydi ve mültezim birinci kalite tiftik ipliğinin Ankara bölgesi dışında satılmasını engelleyebiliyordu. Ayrıca Avrupa'dan tiftik ipliğine gelen talep de zaten sınırlıydı.

17. yüzyılda, Avrupa'da tiftik ipliği esas olarak düğme imalinde kullanılıyordu. 1700'den sonra madeni düğmeler moda olunca, bu sınırlı talep de azaldı. Ayrıca 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başında İtalya'ya sınırlı miktarlarda işlenmiş tiftik kumaşı ithal edilmekteydi. Fransa'ya gelince, bu ticaret 18. yüzyıl başına kadar sürdü fakat 1730'dan sonra, Amiens'te imal edilen Ankara tiftik kumaşı taklitleri, Osmanlı kumaşına talebi ortadan kaldırdı.[53] Dolayısıyla, bu sanayinin yeniden canlanmasına dış talebin bir ölçüde yardımcı olduğu söylenebilir. 17. yüzyıl Osmanlı pamuklu sanayiinin tarihinde daha da büyük belirsizlikler vardır.[54] 16. yüzyılın son çeyreğinde ham pamuk, esas olarak Adana yöresinde, Kıbrıs'ta, kuzey Suriye'de, Anadolu'nun Ege kıyılarında ve Isparta ile Uluborlu civarındaki "göller bölgesi"nde, aynı zamanda da Ege'nin Rumeli yakasında Selanik'te üretiliyordu. Bu dönemde, muhtemelen tersanenin yelken bezi ikmalini güvence altına almak için pamuk ihracatı yasaklanmıştı.

İhracat yasağı arızi olarak uygulanıyor, zaman zaman özel ihracat izinleri çıkarılıyordu. Ancak 1623'e gelindiğinde Osmanlı idaresi siyasetini değiştirmiş ve pamuk ihracatına genel olarak izin vermişti. Hatta İzmir'in iç bölgelerinde faal olan Venedikli ihracatçılar özel imtiyazlar elde etmişlerdi. Sadece doğrudan pamuk üreticilerinden alım yapabilmekle kalmıyorlar, *pro rata* (nisbi) (reftiye) resimlerini İzmir fiyatlarına göre değil, kırsal alanda verilen daha düşük fiyatlar üzerinden ödüyorlardı.[55]

---

[51] Çizakça (1985), s. 367.

[52] Faroqhi (1987), s. 211.

[53] Kafadar (1986); Masson (1911), s. 457.

[54] 19. yüzyıl öncesi Osmanlı pamuk sanayisi konusunda henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

[55] Goffman (1986), s. 230; Faroqhi (1986a), s. 373.

Bu siyaset değişikliğinin yapılmasının çeşitli nedenleri ileri sürülebilir. Birincisi, 1580 Osmanlı-İspanyol ateşkesinden sonra donanmanın Akdeniz'deki faaliyeti azalmış, askeriyenin pamuklu kumaş talebi düşmüştü. Ayrıca, Avrupa'daki pamuklu kumaş talebi yüksek olduğundan, mukataalarının getirisini artırmak isteyen gümrük mültezimleri de muhtemelen yasağın kaldırılması için Osmanlı merkezi idaresine baskı yapmışlardır. 1623 öncesindeki özel izinlerin bir çoğunun çıkarılmasına herhalde mültezimlerin dilekçeleri vesile olmuştur. Fakat aynı zamanda, pamuk üretiminde de bir artış meydana gelmiş olması mümkündür. 1623'ten önce kaçakçılığa sık rastlanıyordu; yüksek fiyatlar da, kuşkusuz, köylüleri daha fazla üretmeye teşvik etmiştir. Kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değil ama, 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İzmir kırsalının tahıl, kuru üzüm ve pamuk üretiminde uzmanlaşmış olduğu izlenimi doğmaktadır.[56]

Bu dönemin pamuklu kumaş imalât süreçleri ve işlenmemiş pamuk ve pamuklu kumaşın pazarlanmasıyla ilgili ticari düzenlemeler konusunda çok az şey biliyoruz. Bazen işlenmemiş pamuk üretim alanından oldukça uzak yerlerde pazarlanıyor ve muhtemelen dokunuyordu. İşte Hamid (Isparta) eyaletinin muhtemelen yerel pamuk üretimi yapılmayan sancaklarında, 16. yüzyılda pamuklu kumaş dokunmaktaydı. Aynı şekilde, yüzyıl sonuna doğru Kayserili tüccarlar işlenmemiş pamuk alımıyla iştigal etmekteydiler. Ama bu pamuğu işlettirmek için mi, başka yerlere satmak için mi aldıklarını saptamak olanaksızdır. Dokumacılık Ege bölgesinin bir çok yerine yayılmıştı ama boyama işi bir dönem sınırlı sayıda kent ve kasabada yoğunlaştı. En azından 1678-79'da Hamid, Denizli, Buldan ve Manisa'nın işlenmemiş pamuğunun eskiden Tire'de işlendiğini ileri süren Tireli boyacıların iddiası buydu. Buldan ve başka yerlerde yeni açılan kumaş boyahanelerinin rekabetinden yakınan Ege'nin bu pamuklu kumaş imalâtçısı kasabalarındaki dokumacılar, ya tüccara çalışıyor ya da ürettiklerini tüccarlara satıyorlardı; zira boyanmamış pamukluları Tire'deki boyahanelere bu tüccarlar götürmekteydi.[57] Bu örüntü Bursa bölgesinde daha 16. yüzyılda bile gözlemlenen "pazar için üretim" düzenlemelerine yakından tekabül etmektedir.[58] Fakat "pazar için üretim" faaliyetlerinin 16. yüzyıl Ege'sinde de var olup olmadığı, yoksa bu yöreye ancak 17. yüzyılda mı yayıldığı saptanamamaktadır.[59]

Bazı 17. yüzyıl pamuklu dokuma merkezlerinin yerleri dolaylı olarak belirlenebilmektedir. Osmanlı merkezi idaresinin esas olarak yeniçerilerin iç

---

[56] 16. yüzyılda tarımda çok daha çeşitli ürünler üretilmekteydi, dolayısıyla 17. yüzyıl boyunca pamuk üretiminin arttığı hipotezinin doğru olması mümkün görünmektedir. Bkz. Veinstein (1976), çeşitli sayfalarda.

[57] BBA, MD 96, no. 639.

[58] İnalcık (1969), s. 118.

[59] Tüccarlar adına dokunmuş kumaş miktarının ne olduğuna ilişkin niceliksel veriler elde edilememiştir.

çamaşırları için kullanılmak üzere yaptığı pamuklu kumaş taleplerini üretim göstergesi olarak almak mümkündür. Aydın-Manisa-Bergama yöresinde böyle bir merkez vardı ve dokumacıların 1622-23'te ve 1627-28'de yılda 44.000 parça pamuklu kumaş teslim etmesi isteniyordu.[60] Herhalde bu parçaların her biri bir üniformaya yetecek büyüklükteydi. Bergama Anadolu kıyıları boyundaki tekstil üreticisi kent ve kasabalar arasında özellikle önemli bir yere sahipti. 17. yüzyıl başında yıllık kotası 28.000 parça kumaştı. Rumeli yakasında Yenişehir-i Fener (Larisa) ve Tırhala adlı Teselya kentlerinin 1036/1626-27'de devlet hazinesine 40.000 parça kumaş teslim etmesi gerekiyordu.[61]

Yirmi yıl sonra, sadece Yenişehir-i Fener'in yükümlülüğü 37.775 parça kumaş olmuştu. Osmanlı merkezi idaresi aldığı mallar için genellikle çok düşük fiyatlar ödediğinden, dokumacıların hazineden gelen parayla geçinememiş olmaları muhtemeldir. Ya özel müşterilere de mal satmış ya da temel geçimlerini tarımdan sağlamış olmalıdırlar.

Tekstil el sanatlarının yanı sıra, deri -çizme, ayakkabı ve diğer deri eşyalar-imalâtı da önemli bir sanayi idi. Hem Rumeli'de hem de batı ve orta Anadolu'nun belirli bölgelerinde sık sık kullanılan at ve yük arabalarının imalâtı da önemli bir yere sahip olmuş olmalıdır. Buna ek olarak madencilik, maden tasfiyeciliği (kalcılık) ve bakır kazan ve kaplar imali ile ilişkili çeşitli zanaatlarda da dikkate değer sayıda insan çalışıyordu. Fakat Osmanlı sanayiinin bu kolları üzerinde çok az araştırma yapılmış olduğundan, şu anda ayrıntılı bir şekilde ele alınmaları mümkün değildir.[62]

KAMU İNŞAATLARI

Kamu inşaat işleri 1600'den sonra da önemli bir faaliyet olmaya devam etti. Bu dönemde iki büyük İstanbul camiinin inşasına başlandı ve bitirildi: Sultan I. Ahmed ve Yeni Valide camileri.[63] Saray arazisinde Osmanlı-İran savaşlarında kazanılan zaferler anısına Bağdat ve Revan köşkleri inşa edildi. Ayrıca, İstanbul hanlarının çoğu da 17. yüzyıla tarihlenir. Mekke'de bir kasırga sırasında yıkılan Kâbe yeniden inşa edildi; bir methiye yazarı padişahı, bu dindarca davranışı nedeniyle daha önce Kâbe'nin restorasyonu için emek harcamış şanlı peygamberler soyu içine dahil etti. Halep'te 16. yüzyılda başlayan çarşı inşaatı 1600'den sonra da hızla devam etti. En önemli yapılardan biri olan Han el-Vezir 1678-1682 arasında yapıldı.[64] Ayrıca, bu dönemde sık sık çıkan savaşlar, ulaşım güvenliğini sağlama amaçlı oldukça fazla sayıda yol boyu hanı dışında dikkate

---

[60] BBA, MM 3457, s. 3, 31.

[61] BBA, MM 3457, s. 14.

[62] Ancak Faroqhi (1984), s. 156, 188 ile karşılaştırın.

[63] Goodwin (1975); Nayır (1975), çeşitli sayfalarda.

[64] Gaube ve Wirth (1984), s. 366.

değer miktarlarda kalenin inşa edilmesini ve onarılmasını gerektirdi. Bunların dışında, başkentte çıkan yangınlar koca koca semtleri periyodik olarak yok ettiğinden, muazzam miktarda özel inşaat işleri de olmuş olmalıdır.

Büyük kamusal inşaat şantiyelerinin örgütlenme yöntemlerinde 1550-1610 yılları arasında önemli bir değişiklik meydana gelmedi. Mimarbaşı olarak istihdam edilen kişiler, padişah tarafından kendilerine büyük bir inşaat projesi teslim edilmeden önce genellikle başka mesleklerde deneyim kazanmış oluyorlardı. Sultan Ahmed Camisi mimarı Mehmed Ağa, saray müzisyeni olmak üzere eğitilmiş, sonra mobilyacılığa geçmiş ve daha sonra da Suriye'de yerel idareci ve askeri komutan olarak hizmet etmişti. Çeşitli alanlara yayılan bu deneyim, daha önce yeniçeri olup Osmanlı ordusunda köprüler inşa eden büyük 16. yüzyıl yapı ustası Sinan'ınkine koşuttur. Ayrıca iki mimarın ayrıntılı yaşam öyküleri (Mehmed Ağa'nınkinin üslubu neredeyse azizlerin hayatlarıyla ilgili dini kitapların üslubunu andırıyordu) 16. ve 17. yüzyıllar Osmanlı toplumunda mimarlara anonim zanaatkârlar gözüyle bakılmadığını göstermektedir.[65] Tam tersine, bu tür insanlar üstün yetenek sahibi kişiler olarak ün kazanıyorlardı.

Sultan Ahmed Camii'nin inşaatı için Marmara Denizi civarından çıkarılan taşlar, ağır malzemeyi karadan taşımanın yaratacağı aşırı masraftan kurtulmak için deniz yoluyla İstanbul'a getirildi. Vakıf külliyesinin kiremitleri de hemen kentin civarında imal edildi. Bazı atölyelerin doğrudan devlet tarafından işletildiği fakat bunlara ilâveten dışarıya, çok sayıda Müslüman ve Hıristiyan özel girişimciye de iş verildiği anlaşılıyor. Mermer cinsleri arasından seçilen yerel bir tür, köleler tarafından Marmara Adası'ndaki mermer ocaklarından çıkarıldı. Sultan Ahmed Camii için imparatorluğun uzak köşelerinden yapı elemanları getirme çabasına girilmediği anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde olağan olan bu tür çarpıcı harcamalar, 17. yüzyıl başının daha sıkıntılı koşullarında aşırı görünmüş olmalıdır.[66]

Sultan Ahmed şantiyesinde hem eğitim görmüş usta zanaatkârlar hem de acemi oğlanlar çalışıyordu. Ancak bu iki grup arasındaki iş bölümünün, Süleymaniye'deki gibi olup olmadığını bilmiyoruz. Süleymaniye'de toplam iş-saatlerinin -büyük oranda vasıfsız işgücü- hemen hemen yarısı müstakbel yeniçeriler tarafından sağlanmıştı. Fakat acemi oğlanların Sultan Ahmed Camii şantiyesinde, 16. yüzyıl ortasında Süleymaniye'de oynadıklarından daha küçük bir rol oynamış olmaları muhtemeldir.

---

[65] Gökyay (1975); Cafer Efendi, çev. ve der. Crane (1987).

[66] Barkan (1972-79), I, s. 336-44.

TERSANE

Osmanlı merkezi idaresinin himayesindeki büyük ölçekli işletmeler arasında en dikkate değer olanı herhalde tersanedir. İnşaat şantiyeleri ancak kısa süreler için faaliyet gösteriyorlardı; oysa tersane, istihdam edilen zanaatkâr sayısı inşa edilen gemi sayısına göre değişse de, kalıcı bir kurumdu.[67] Esneklik sürekli ücret alan insan sayısını sınırlayarak sağlanıyordu. 1660-61 gibi faaliyetin en üst noktasına ulaştığı yıllarda ise kısa süreyle binlerce zanaatkâr istihdam edilebiliyordu. İşe alma muameleleri Süleymaniye'nin inşası ile ilgili olarak tarif edilenlere benziyordu.[68] Geçici olarak çalışanların çoğu mecburi hizmete tabi tutulmuş, bazı durumlarda özel gemi sahipleri için çalışan zanaatkârların tersanede hazır bulunması talep edilmişti.[69] Genellikle belirli bölgeler tersaneye ocaklık, yani sürekli bir insan ve malzeme kaynağı olarak tahsis edilirdi. Böyle durumlarda, tersanedeki faaliyet sürekli istihdam edilen kadronun kapasitesinin üstüne çıktığı zaman, bölge belirli sayıda zanaatkâr temin ediyordu. [70] Buna ek olarak acemi oğlanlar da tersanede çalışır, özel statüleri gereği Osmanlı merkezi idaresine hizmet vermek zorunda olan Rumeli göçerleri de zaman zaman istihdam edilirdi. Bütün bu özellikler 1550'lerde Süleymaniye şantiyesinde gözlemlenenlere çok benzer. İş gücü istihdamında belirli uzun vadeli örüntüler vardı ve bu örüntülerde çok belirgin bir zorla çalıştırma vurgusu mevcuttu. Süleymaniye şantiyesindeki işçilerin çok azı bu projede çalışmayı kendi özgür iradeleriyle seçmiş, ancak bilfiil köleler tarafından sağlanan iş günü sayısı kesinlikle sınırlanmıştı.[71] Oysa tersanede oldukça fazla sayıda köle çalışıyor ve dolayısıyla da, mıntıkayı korumak için epeyce asker istihdam ediliyordu.[72]

Osmanlı tersanesini incelemek 17. yüzyıl ekonomik ve politik konjonktürleri arasındaki etkileşimi izlemek için iyi bir fırsattır. Bir yandan tersanedeki faaliyetin düzeyini salt ekonomik kaygılar değil, savaşla ilgili ihtiyaçlar ve hazinenin borçlarını ödeyebilme kapasitesi belirlemiştir. Osmanlı idaresinin ödemeler konusunda çok kötü şöhrete sahip bir veznedar olması, siyasi faktörlerin bu egemenliğini daha da pekiştirmiştir. Örneğin 1660'ta tersane için çalışan kürek yontucular (*pârûtraş*) ücretlerini alamamaktan şikâyetçi olmuş, Osmanlı idaresi buna, maaşları 1500 akçeden 1000 akçeye

---

[67] 17. yüzyıl Osmanlı tersanesi hakkındaki tezinin el yazmalarından yararlanmama izin verdiği için Dr. İdris Bostan'a çok teşekkür ederim. Bu bölüm kendisinin yararlandığım sırada henüz basılmamış olan tezine dayanmaktadır. Tez şimdi yayımlanmıştır: Bostan (1992).

[68] Barkan (1972-79), I, s. 93-137.

[69] Bostan (1992), s. 71.

[70] Bostan (1992), s. 138.

[71] Barkan (1972-79), I, s. 132-37.

[72] Bostan (1992), s. 51ff.

indirivererek, dolayısıyla borçlarının yarısını bir kalemde silerek cevap vermişti.[73]

Muhtemelen daha kalifiye zanaatkârlar daha önemli gemilerin yapımında çalıştığı için veya kimi tekneler üzerinde diğerlerinden daha fazla emek harcamak gerektiği için, tersanedeki işçiler farklı farklı ücretler almaktaydılar. 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde tersanede özel vasıflar gerektiren işlerin çoğunu Rum zanaatkârlar yapıyor, dolayısıyla da daha yüksek ücretler alıyorlardı. Oysa 16. yüzyıl başlarındaki kalifiye işçilerin çoğu Müslüman'dı. Bu değişikliğin nasıl meydana geldiğine ilişkin hiç bir şey bilinmemektedir.[74]

Gemi yapımı ile ilgili hazırlık çalışmalarının büyük bir kısmı tersane dışında yapılmaktaydı. Reaya'ya ya ücret karşılığında ya da vergi yerine olmak üzere ağaç kestirilir ve biçtirilirdi. Bu şekilde nakit para harcamaları sınırlanmış oluyor ama ekonomik baskı mekanizmaları işletiliyordu: Köylüler nakit paraya sıkıştıkları zaman, tersaneye tahsis edilmiş ormanlarda yasa dışı ağaç kesimi artardı. Dahası, yoksul köylülerin çeteler kurup devlet görevlilerin tersane için hammadde toplamasını engellediği de olurdu. Politik ve ekonomik hiyerarşinin daha üst kademelerinde, tersanenin hammadde faturalarını kendi kaynaklarından ödeme talimatı alan mültezimler, ödemeleri sürüncemede bırakabiliyor ya da alacaklılardan kaçabiliyorlardı. Bu da bedelsiz hizmet sağlamaya razı olmayan reayanın köylerini terk edip kaçmasına yol açabiliyor; böylelikle ilerde toplanacak vergiler tehlikeye giriyordu. Dolayısıyla tersanenin faaliyet düzeyini padişahın tebaalarının vergilerini ödeme ve talep edilen aynî vergi ve hizmetleri temin etme kabiliyeti ve arzusu belirlemekteydi.

Köylüler ile Osmanlı devletinin temsilcileri arasındaki bu gerginlik, hammaddelerin en gereklisi olan kereste konusunda özellikle keskindi. Esas olarak 17. yüzyılın ikinci yarısında kadırgaların yerini yelkenli teknelerin alması, kereste talebini müthiş ölçülerde artırdı.[75] Fakat talepteki bu artış, vergi olarak talep edilen kereste miktarının artması şeklinde ifade bulmadı. Tabiî yıllık hesaplarda gözükmeyen "gayri nizami" talepler olmuş olabilir.[76]

Öte yandan, akçe bütün hızıyla değer kaybetmeye devam ettiği halde, devletin önceleri avarız vergisi olarak talep ettiği, zorunlu kereste teslimatları için ödediği ve zaten her zaman piyasa râyicinin çok altında kalan, mîrî fiyatta 17. yüzyıl boyunca hiç bir artış yapılmadı.[77] Bunun sonucu olarak da, bu başlık

---

[73] *Ae.*, s. 74.

[74] Çizakça (1981b).

[75] Bostan (1992), s. 101 vd.

[76] Bostan (1992), s. 105ff. Muhtemelen, ağaç kesme işinde çalıştırılan orman köylülerinden, düşük ücret karşılığında daha fazla hizmet istendiği takdirde yerlerini terkedip kaçabilecekleri endişesi, Osmanlı idaresini fazladan gereken keresteyi tüccarlardan sıradan müşterilerin de ödediği -idarece belirlenmiş- fiyatlardan satın almaya yöneltti.

[77] Mantran (1962), s. 284ff.

altında yapılan ödemeler giderek daha sembolik bir hal aldı. 1682'de devletin zorunlu teslimatlar için ödediği mîrî fiyat, normal piyasa fiyatının beşte biriydi.[78] Ayrıca kadılar ve devlet adına kereste toplama işiyle uğraşan diğer görevliler, genellikle kendi şahısları için ek bir ödeme yapılmasını da talep ediyorlardı ki, bunu engellemek çok güç olmuş olmalıdır.[79] Dolayısıyla, tersanenin kereste talepleri köylüler arasında büyük hoşnutsuzluk yaratmaktaydı. Reaya zaman zaman bu durumdan şikâyetçi olduysalar da, hiç bir zaman doyurucu bir sonuç alamadılar.[80] Zararlarını telâfî etmenin tek yolu, tüccara yasa dışı yollardan kereste satmaktı. Ancak 1675'te, aşırı miktarlarda ağaç kesimi, ormanlardaki kullanılabilir kereste miktarının azalmasına yol açtığı zamandır ki, reaya özlemle beklediği, kereste teslimatı yapmak yerine sabit bir miktar para ödeme ayrıcalığına kavuştu.[81]

Tersanenin kereste taleplerinin çoğu kuzeydoğu Anadolu, yani sınırları kuzeyde Marmara Denizi ve batıda Ege Denizi ile çizilen bölgeyi ilgilendirir. Buna ek olarak Anadolu'nun Şile ile Amasra arasındaki batı Karadeniz kıyısı ve Karadeniz'in Bulgaristan ve Trakya kıyıları da zengin kereste kaynaklarına sahipti. Tersane 15. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçekli işlere giriştiğinde, kıyıların hemen yakınındaki ormanlar muhtemelen bütün ihtiyacı karşılamaya yetmişti. Fakat 17. yüzyıla gelindiğinde örneğin Bolu civarındaki tepeler gibi çok daha içerilerde kalan kaynakları kullanmak gerekli hale geldi. Bu da, ağır yükler taşıyan yük arabalarının kullanabileceği yollar yapılmasını gerektirdi. Reaya böyle projeler için gerekli işgücünü sağlamaya mecbur tutulduğundan, tersanenin taleplerinin yarattığı gerginlikler daha da arttı.

Karadeniz'in Anadolu kıyısında küçük bir bölge olan Bafra ile Fatsa arasında yaşayan halk, halat yapımında vazgeçilmez bir malzeme olan kendirin teminiyle yükümlüydü. Ham kendir köylülerden toplanıyor, onlar da avarız vergilerini bu şekilde ödemiş oluyorlardı. 17. yüzyılda bölgenin nüfus kaybına uğradığı anlaşılıyor. 1644'te 5.612 olan avarız hane sayısı 1677'de 5.504'e indi. (Bu örnekte her bir avarız hane bir hanehalkına tekabül ediyordu.) 1670'lerde.

Osmanlı idaresi taleplerini, üretici sayısında meydana gelen azalmaya göre ayarlamak gibi bir girişimde bulunmadı. Fakat 1690'lara gelindiğinde, merkezi hükümet, köylülerin eskiden talep edilmiş miktarlarda kendiri temin edemeyeceklerini kabul ederek, miktarı yüzde 33 azalttı.[82]

---

[78] Bostan (1992), s. 109.

[79] *Ae.*, s. 115.

[80] *Ae.*, s. 111.

[81] *Ae.*, s. 111.

[82] *Ae.*, s. 221-22. Maalesef bu vergi indiriminin kaydedildiği belge bu sırada avarızhanelerin sayısındaki azalmanın da korkutucu boyutlara ulaşıp ulaşmadığı konusunda bilgi vermemektedir.

Tablo II: 6

1648-49'da İstanbul tersanesinde istihdam edilen marangozlar (neccar), burgucular ve kalafatçılar

	Marangozlar			Burgucular			Kalafatçılar				
Tekne türü	Sayı	Ücret	Kişi başına ücret	Sayı	Ücret	Kişi başına ücret	Sayı	Ücret	Kişi başına ücret	Toplam amele sayısı	Toplam ücret ödemesi
Baştarda, Bedek Kapudan	159	77.616	488	155	39.180	252	44	8.964	203	358	12.756
Mavna, Mustafa Kaptan	346	120.404	348	168	40.245	239	84	16.261	193	598	176.910
Mavna, Hüseyin	341	89.300	261	151	32.114	212	82	15.320	186	574	136.734
Mavna, Murad	355	97.499	274	154	36.917	239	69	14.065	204	578	148.481
Mavna, Ömer	361	112.604	312	248	53.161	214	61	15.692	257	670	181.457
Mavna, Ali	376	110.617	294	184	44.985	244	67	13.921	208	627	169.523
Mavna, Mustafa	446	132.878	298	157	33.535	214	55	14.402	262	658	180.815
Kadırga, İbrahim	168	56.281	335	93	22.397	240	31	7.212	233	292	85.890
Kadırga, Mustafa	185	60.185	325	80	24.320	304	34	6.925	204	299	91.430
Kadırga, Hüseyin	173	57.359	332	80	20.413	255	29	6.321	218	282	84.093
Kadırga, Hüseyin	166	55.633	335	91	22.204	244	30	6.435	215	287	84.272

Kaynak: Çizakça (1981b), s. 781.

SAVAŞ VE EKONOMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda yapılan silah imalâtı konusunda, tersane dışında pek fazla bilgimiz yok. Özellikle de tabanca imalâtı konusunda çok az şey biliyoruz. Sıradan köylü ve kentlilerin ateşli silah kullanmasına ilişkin kesin yasaklar olmasına karşın, tabanca bütün eyaletlerde oldukça yaygın görünmektedir. Bir beylerbeyinin maiyetindeki düzensiz birliklere katılmak isteyen köylü delikanlıları gerekli ateşli silahları kolaylıkla ediniyorlardı.[83] Yüzyıl sonuna gelindiğinde Anadolu kent ya da kasabalarının saygın sakinleri genellikle bir tüfek ya da tabanca sahibi idiler.

Ateşli silah imalâtçıları geride faaliyetlerine ilişkin çok az iz bıraktılar. Oysa Osmanlı idaresinin barut imalâtında kullanılan güherçileyi sağlama yöntemleri hakkında geniş ve hemen hemen hiç başvurulmamış belgeler mevcuttur. Daha 16. yüzyılın ikinci yarısında bile barut imalâtında zaman zaman su enerjisi kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bu yöntemle elde edilen sonuçların üstünlüğü biliniyordu; III. Selim devrinde (1789-1807) Avrupalı uzmanlar tarafından sunulan su enerjisi kullanılarak üretilmiş barut, tam bir yenilik değildi. Ancak, Anadolu'nun sınırlı su kaynaklarının kullanımı konusunda buğday değirmenleriyle girilen rekabetin bu tekniğin yaygınlaşmasını engellemiş olduğu anlaşılıyor. Öyle ki 17. yüzyılda barutun çoğu atların çevirdiği değirmenlerde üretilen düşük kaliteli türdeydi.[84]

Top mermilerinin imalâtında kullanılan demir Anadolu'daki daha küçük madenlerden geliyordu. Sivil amaçlı kullanım için demir ise, esas olarak modern Bulgaristan'daki Samakov'dan çıkarılıyordu. Anadolu madenlerinden Erzurum'un güneyindeki Kığı'ya bağlı olanlar İran cephesine yakın oldukları için özellikle önemliydi. Zorla çalıştırma olağan bir uygulamaydı. Belirli köyler madenlerde çalışmakla yükümlüydüler. Başka köyler de imal edilmiş top mermilerini cepheye nakletmekle yükümlü tutulmuştu. En azından bir kısım işçilere ücret veriliyordu ancak bu geçinmek için yeterli değildi. Başka köyler de vergi yükümlülüklerini, özellikle de avarız vergilerini, çalışarak ödemek için madenlerde hizmet vermiş olabilirler.[85]

Ekonominin savaşla bağlantılı sektörlerinde çalışanların çoğu muhtemelen nakliye işinde istihdam edilmişti. 16. yüzyıl sonlarında ya da 17. yüzyıl başlarında, ordunun izleyeceği güzergâhın uzağında kalan bölgeler, orduya tahıl teslim etmez, bir miktar para öderlerdi. Böyle durumlarda ödenen meblağlar, bu tahılın bedeli Osmanlı idaresinin normal pazar işlemlerinde uygulanmak üzere kendi belirlediği narhlar üzerinden ödenmiş olsa ortaya çıkacak maliyetin bir

---

[83] İnalcık (1980), s. 294.

[84] BBA, MD 34, s. 242 (1578-79).

[85] Faroqhi (1984), s. 184-87.

kaç katıydı. Böylelikle nakit ödeme yapanlar açıkça cezalandırılmış oluyordu. Üstelik deve bulma konusundaki kronik sıkıntı, bu hizmetleri köylüler için ağır bir külfet haline getiriyordu. Nakliye için yeterli hayvan bulmak güç olduğundan, merkezi idare kendisi deve sahibi olma girişiminde bulundu. Fakat develerin beslenmesi ve bakımı gerekliydi ve bu da köylü ve kentli tebaanın üstlenmesi talep edilebilecek bir başka harcama idi.[86]

Çok sayıda insanı ilgilendiren bir başka savaşla ilintili hizmet de ordugâhların ikmali idi. Disiplin sorunlarını asgari düzeye indirmek için Osmanlı ordularının imparatorluğun kentlerine girmesine çok nadiren izin verilirdi. Orduya eşlik eden çok sayıda zanaatkârın ordu herhangi bir yerde bir süre konakladığı zaman atölyelerini kurması beklenirdi. Osmanlı zanaatkâr loncalarının başlıca işlevlerinden biri ordu komutanlarının gerekli gördüğü sayıda zanaatkârı temin etmekti. İki katı zahmetli olan bu hizmeti yapmak üzere seçilen zanaatkârlar sefer süresince ev ve ailelerinden ayrılmak, geride kalanlar ise askerlere hizmet veren meslektaşlarının atölyelerini çalıştırmak için gerekli işletme sermayesini temin etmek zorunda kalırlardı. Sonuçta, bu sorumlulukların dağıtımı konusunda çıkan bir çok anlaşmazlık Osmanlı kent ve kasabalarının kadıları huzuruna çıkarılmış ve dolayısıyla da geleceğe aktarılmak üzere kayıtlarda muhafaza edilebilmişlerdir.

Bu daha özgün sorunlar dışında, savaşın biraz anakronistik bir şekilde Osmanlı ekonomisi diye adlandırdığımız o faaliyetler bütünü üzerinde ne gibi bir etkisi oldu?[87] Savaşın ne 16. ne de 18. yüzyıllarda ekonomik faaliyeti canlandırıcı bir etki yaratmamış olduğu artık açıktır. Dolayısıyla savaş muhtemelen 17. yüzyılda da ekonomiyi canlandırıcı bir işlev görmemişti. Paranın kıt ve nakil masraflarının yüksek olduğu koşullarda, Osmanlı devleti muntazaman doğrudan üreticilerin kendilerinden düşük bir fiyat karşılığında ya da bedelsiz olarak savaşla ilgili bir çok mal ve hizmet talep etmişti. İdare açısından bu, o kadar pratik bir çözümdü ki, doğru olup olmadığı hiç sorgulanmadı. Fakat böyle bir düzenleme, devletin taleplerini yöneltmeyi tercih ettiği daha büyük ve randımanlı çalışan üreticilerin cezalandırılması anlamına geliyordu. Sonuç olarak, uzun bir savaş sadece sivil tüketicilere yönelik faaliyet dallarının değil, bütün ekonomik faaliyetin küçülmesine yol açıyordu. Ayrıca, cephedeki orduların ihtiyaçlarının ikmali giderek güçleştiği için, böyle bir ekonomik küçülme de askeri yenilgilere yol açmış olmalıdır. Dolayısıyla "Uzun Savaş" denilen 1593-1606 savaşının çok sınırlı başarısını ve 1683-1699 döneminde yaşanan felâketleri benzer faktörlerle açıklamak oldukça cazip görünmektedir. Zaten 17. yüzyılın ilk ve son yıllarında ekonomik zafiyet ve demografik gerileme olduğuna ilişkin kanıtlar da mevcuttur.[88]

---

[86] Güçer (1964), s. 28-32; Faroqhi (1982), s. 527ff.

[87] Genç (1984); Finkel (1991).

[88] Akdağ (1963), s. 250-57; McGowan (1981), s. 85ff.

Ancak eğer bu analiz doğru ise, örneğin Kanuni döneminin aynı uzunluktaki savaşlarının niye aynı korkunç sonuçları yaratmamış olduğunun açıklanması gerekir. Aşağıdaki varsayım bunu cevaplayabilir: Timar sahipleri, kendi kişisel kullanımları için erzak ve malzeme sağlanmasını emretme hakkına sahip değillerdi; "köylüleri" tarafından kendilerine teslim edilen hububat ve gıda malzemeleri dışında ihtiyaç duydukları her şey için para ödemek zorundaydılar. Bu nedenlerle, "bir tüfek bir attan ucuz olsa da" timar sahiplerinin ekonomiye yükü, merkezi olarak finanse edilen bir ordunun yükünden daha az olmuş olabilir.[89] Dolayısıyla, bu analiz geçerli olduğu takdirde, 16. ve 17. yüzyıl yetkililerinin timar sisteminin çöküşüne ilişkin feryatları şimdiye kadar varsayıldığından daha anlamlı bir hal alabilir.

SONUÇ

"Uzun" 17. yüzyıl boyunca ciddi ekonomik sıkıntılar yaşandığına ilişkin bol bol kanıt olmakla birlikte, bu kanıtların yorumlanması ilk bakışta sanılabileceğinden daha karışık bir iştir. Belirli sanayi ve bölgelerde gelişme yaşanırken, aynı anda başkalarında küçülme meydana gelmiştir. Gelişen sektörlerle kriz içindeki sektörlerin eşit ağırlıklara sahip olduğunu kimse iddia etmemektedir, fakat genellikle Osmanlı 17. yüzyılı ile ilişkilendirilen aşamalı "gerileme" modeli artık sorgulanmaktadır. Bu dönemin 20. yüzyıl araştırmacılarının en gözde dönemi olduğu söylenemez. Yine de gelecekteki araştırmacıların izlemesi muhtemel yolun belirli hatlarını çizmek mümkündür. Başlangıç olarak, çok küçük iklim değişikliklerinin bile (17. yüzyılın "Küçük Buzul Çağı") endüstri öncesi teknolojiye dayalı bir toplumun tarımı ve besin ikmali üzerinde yapacağı etkiye ilişkin tartışmalar vardır.[90] Hiç ürün alınamayan kötü hasatlarla Celali isyanları arasında karşılıklı ilişki kurulmuştur.[91] Bu sorunun tarihçiler ve arkeometristler tarafından nispeten göz ardı edilmiş olması tam bir rastlantı olmayabilir. Osmanlı tarihi ile ilgili konular söz konusu olduğunda, politik yelpazenin hem sağındaki hem de solundaki tarihçiler farklı farklı nedenlerle "toplumsal bağlam dışı" faktörlerin insan toplumuna müdahale edebileceği ihtimalini göz önüne almak konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Genelde sol dünya görüşüne sahip olanlar açısından, iklimsel faktörlerin tartışılması, daha esaslı Avrupa emperyalizmi ve azgelişmişlik sorunlarından neredeyse suç teşkil eden bir sapma olarak görülebilir. Sağ eğilimliler açısından, insanlığın büyük kesimlerini, ulusal geleneklere bakmaksızın, tek ve aynı anda etkisi altına alan ortak bir kader olabileceğini kabul etmek kolay olmayabilir. İklimsel değişikliklerin polen tabakalarını ve ağaç gövdelerindeki büyüme/yaş halkalarından elde edilecek verileri inceleyerek saptanmasının pahalı olması ve

[89] Finkel (1991).

[90] Braudel (1979), I, s. 31-33.

[91] Griswold (1983), s. 238-39.

bu işin tarihçilerin kendileri tarafından yapılamaması, bu tekniklerin çekiciliğini daha da azaltmış olabilir. Öte yandan arkeologlar ve arkeometristler, isimlerinden de anlaşılacağı gibi, genellikle sadece antik dönemlerle ilgilenmektedirler. Dolayısıyla, Küçük Buzul Çağı'nın olası etkilerinin hak ettiği ilgiyi görmesi için düşünce tarzlarında hiç değilse küçük bir değişiklik meydana gelmesi gerekeceği anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tarihi konusunda bize dışarıdan verilmiş görüşler, algılarımızı başka açılardan da sınırlamıştır. En azından Osmanlı örneğinde "merkeziyetçilik" ile "başarı dönemi"nin fiilen bir ve aynı şey olduğunu varsaya geldik. Öte yandan "ademi merkeziyet" ve "gerileme" de eş anlamlı sayılıyor. Osmanlı tarihine, tarihinin arayışı içindeki belirli bir ulus devletin bakış açısından yaklaşıldığı takdirde, ademi merkeziyet meselesi konusunda ikilem içine düşüleceği bellidir. Ademi merkeziyet, egemen gücün gerilemesi olarak görülmekte, ama aynı zamanda da söz konusu ulus devletin doğuşunun ön koşullarından biri sayılmakta, dolayısıyla da kendisine olumlu değerler yüklenmektedir. Sonuç olarak, erken desantralizasyonun etkisi genellikle ölçüsüz bir şekilde büyütülmekte ve Osmanlı devlet aygıtının kendini hızla toparlama kabiliyeti, esnekliği büyük bir işgüzarlıkla göz ardı edilmektedir.[92] Modern ulus devletin geçmişi konusundaki bu kaygılar, Osmanlı tarihçilerinin farklı bölgesel gelişme çizgilerini tam olarak anlamasını imkânsız kılmaktadır. Zira, bölgelere 17. yüzyılda oldukları şekliyle bakmak yerine, elimizdeki veriler üzerine 19. ve 20. yüzyıl ulus devletlerinin çerçevesini oturtuyoruz. Çeşitli bölgelerin tarihlerini 17. yüzyıldaki halleriyle yeniden inşa etmek ve sonra da birbirleriyle karşılaştırmak gibi, bugüne kadar ancak Suriye-Filistin'in de aralarında bulunduğu çok az sayıda yerde girişilmiş bir işi yapmak için, artık bu oldukça kısıtlayıcı çerçevenin dışına çıkmak zorundayız. Ancak bu iş tamamlandıktan sonradır ki, 17. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda nerede ve ne ölçüde ekonomik gerileme yaşandığına karar verebileceğiz. Bu iş tamamlanana kadar, global bir gerileme olduğu iddialarını, kanıtlanmamış varsayımlar olarak kabul etmek gereklidir.

Zanaatlar ve tarımsal üretimin Osmanlı toplumunun ekonomik devrelerine entegrasyonu, hakkında çok az şey bildiğimiz bir başka konudur. Osmanlı zanaatkâr loncaları ve faaliyetleri kuşkusuz Osmanlı devletinin üretimi organize etmek için doğrudan müdahale ettiği sektörlere kıyasla daha az belgelenmiştir. Ama yine de, loncalarda örgütlenmiş zanaatkârlar hakkında, "pazar için" imalât diye adlandırılabilecek sektör hakkında olduğundan daha fazla bilgi vardır. "Pazar için" terimi ile genellikle kırsal alandaki loncalar dışı üreticiler adına üretimi finanse ve organize eden tüccarların faaliyetlerine işaret ediyoruz. Bu bilgi eksikliği, bazı gözlemcilerin Osmanlı toplumunda pazara sürme faaliyeti olmadığı ya da Osmanlı devlet aygıtının bu tür faaliyetin gelişmesini bilinçli

---

[92] Konunun Osmanlı Suriyesi açısından tartışması için, Barbir (1980), s.6ff ile karşılaştırın.

olarak engellediği sonucuna varmasına yol açmıştır. Bu görüş, kuşkusuz yanlıştır. Ancak en azından 17. yüzyıl söz konusu olduğu kadarıyla, bu tür faaliyete ilişkin örnekleri sadece sayabiliyor, fakat şu anda bunların bir bütün olarak ekonomi içindeki önemlerini ölçemiyoruz.

Çözülmemiş bir başka problem de ekonomik ve politik konjonktürlerin karşılıklı ilişkileri ile ilgilidir. Savaşların finanse ediliş tarzının ekonomiyi nihai olarak, üreticilerin kendilerini yeniden üretme kapasitelerine zarar verecek kertede "harap" ettiğini düşünebiliriz.[93] Ya da Osmanlı devleti ve toplumunun iç gerginliklerinin, meydana gelen ekonomik krizlerle çok az ilgisi olduğunu ve her şeyin kökünün nihai olarak kapitalist ve merkantalist Avrupa'nın etkilerine bağlanabileceğini varsayabiliriz.[94] Veya Avrupa toplumlarından alınan modelin olası uygulamaları üzerinde, yani çeşitli merkezi devlet aygıtlarının ve bunların yürüttükleri savaşların, üretkenliği düşük endüstri öncesi bir ekonominin kaldırabileceğinden fazla olduğuna dair kafa yorabiliriz.[95] Bu model benimsendiği takdirde, Osmanlı krizi sadece dünya ölçeğindeki "17. yüzyıl krizi"nin bir başka örneği hüviyetine bürünür; bu takdirde, gündemin bir sonraki maddesi, Osmanlı toplumunda yaşanan sıkıntıları dünyanın başka bölgelerindekilerle karşılaştırmak olacaktır.

Bazı değişiklikler yapıldığı takdirde, çeşitli yaklaşımları, özellikle de Genç ve Steensgaard modellerini birleştirmek kuşkusuz mümkündür. Hiç kuşku yok başka modeller de geliştirilecektir. Genç-Steensgaard modelleri ele alınan sosyal sistemin iç dinamikleri üzerinde önemle durur; bizim de araştırmamızın bu aşamasında, bu iç dinamikleri dış ekonomik baskıların etkileriyle eklemlememiz gereklidir. En modern silahlara sahip büyük bir dünya imparatorluğunu sadece kontrolü dışındaki bir takım koşulların çaresiz kurbanı olarak görmek pek ikna edici değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve ekonomisinin, zamanın belli bir noktasında, "başarı devri" aşamasından "çürüme devri" aşamasına geçtiğini varsayan "aşama teorileri"nin çekiciliği daha da azdır. Osmanlı siyasal düşünürlerinin, savaş yoluyla genişlemeyi hep Osmanlı devleti için önemli bir *raison d'être* (varlık nedeni) olarak görmüş olduğu bilindiğine göre, savaş masraflarının Osmanlı ekonomik krizinin meydana gelişinde can alıcı bir rol oynamış olduğunu varsaymak mantıklı görünmektedir. Fakat bunun biraz safça bir "kaderin tecellisiyle sağlanan adalet" anlayışı olmanın ötesine geçip geçmediğini ancak gelecekteki araştırmacılar anlayabilecektir.

---

[93] Genç (1984).

[94] Barkan (1975); Çizakça (1987) ve (1985).

[95] Steensgaard (1978), s. 26-57.

TİCARET: BÖLGESEL, BÖLGELERARASI VE ULUSLARARASI

GENEL KOŞULLAR

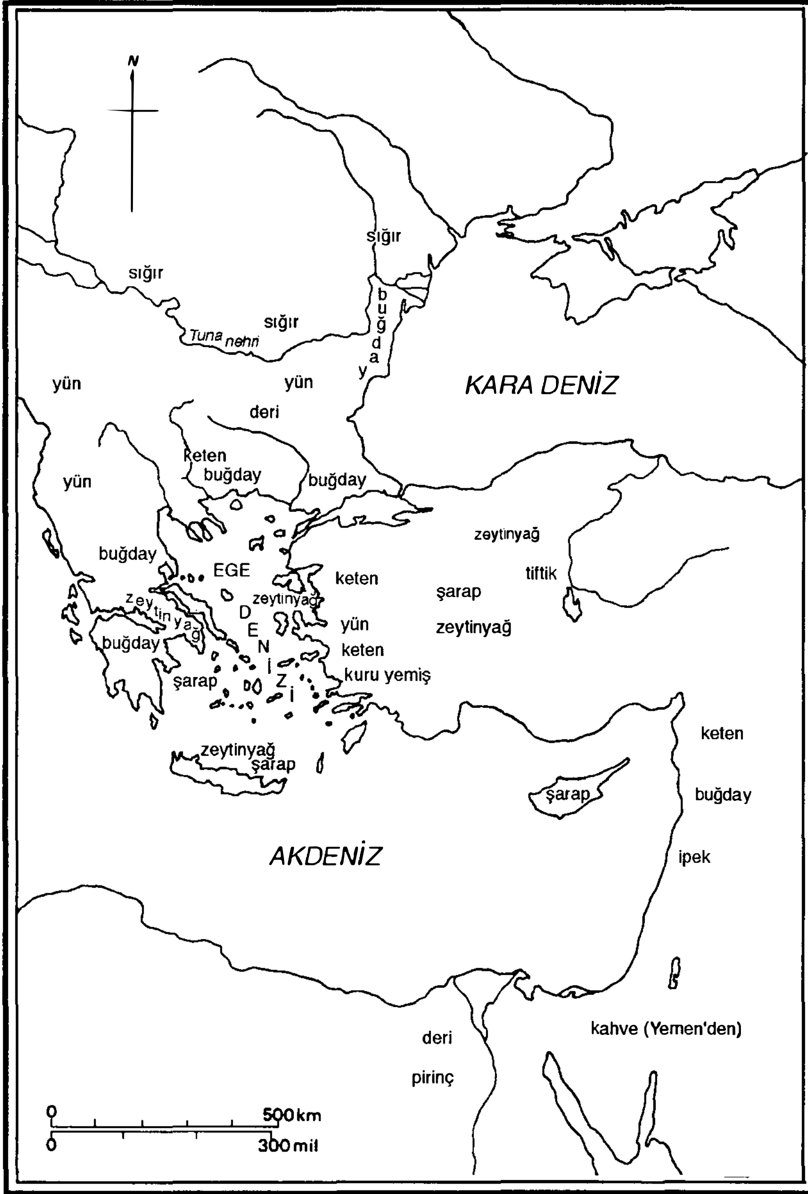
Ticaret ve tüccarın 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki statüsü ve rolü konusunda son yirmi-yirmi beş yıldır kopuk kopuk süre giden tartışma henüz hiç bir çözüme ulaşmamıştır.[1] 1860'lara kadar, Osmanlı ticareti, İstanbul'un ihtiyaçlarının ikmali için yapılan ticaret dışında, yabancı tüccar ve azınlıklar marifetiyle yürütülen bir faaliyet olarak görüldü. Ancak devletin çok sıkı denetimi altında olan ikmal ticareti genellikle gerçek anlamda ticaret sayılmamaktaydı. Bu işle uğraşan tüccara neredeyse Osmanlı merkezi idaresinin emrinde çalışan kişiler gözüyle bakılırdı. Kimi tüccarların bu ticaretten bile kâr sağlama yollarını bulabildiği kimi yazarlar tarafından kabul edilmekle birlikte, bu işin herhangi bir dinamizm potansiyeli taşıdığı düşünülmezdi. 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı yönetici zümresinin merkantalist Avrupa tüccarları karşısında tüm inisiyatifi elinden kaçırdığı varsayılırdı.

Ancak bu bakış açısı, son yıllarda bir ölçüde değişmiştir. Köylülerin, 16. yüzyılda ve kuşkusuz daha sonra da, sadece vergilerini ödemek için bile olsa, mallarının pazara sürülme sürecinde rol almış olduğu açıklık kazanmıştır. İç ticaret, hem 17. yüzyılın Ankara veya Bursa kentlerinde hem de 18. yüzyıl Balkan kasaba ve kentlerinde hatırı sayılır ölçülerde toplumsal farklılaşmaya ve sermaye birikimine yol açtı. Dolayısıyla da ticaretin Osmanlı devlet ve toplumunun bütünlüğünün vazgeçilmez bir unsuru olduğu fikri bugün genel olarak benimsenmektedir. Ticaret, hiç bir şekilde, devlet ve topluma sadece dışarıdan müdahalede bulunan bir faaliyet değildi. Osmanlı devlet idaresinin yak. 1600 yılında karşı karşıya kaldığı ana sorunlardan biri, tüccarların faaliyetlerinin, vergi tahsilâtının normal akışı için zorunlu görülen ticari faaliyeti engellemeden nasıl denetim altında tutulabileceği konusu idi.[2]

---

[1] Todorov (1970); İnalcık (1969), s. 10ff.

[2] İslamoğlu ve Keyder (1977), s. 46-7.

15

17. yüzyıl sonlarında doğu Akdeniz'in yerel ihracatı

Fakat yine de kavrayışımızda hâlâ önemli boşluklar var. Yönetici sınıftan ve profesyonel tüccarlardan oldukça fazla sayıda insan ticaretle uğraştığı halde, kapitalizmin ortaya çıkmamış olması olgusuna henüz bütünsel bir açıklama getirilememiştir.[3] Burada, Osmanlı sistemine ait, önemli etkenler söz konusuydu. Önemsiz sayılamayacak bir sermaye oluşumu vardı, ancak bu oluşum, mevcut siyasal güç dağılımı nedeniyle, asla işletmelerin kendi kaynaklarına dayanarak büyür hale gelmesini sağlayacak düzeye ulaşamadı.

Öte yandan Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun dışındaki etkenler arasında, Avrupa'nın, Osmanlı el sanatları, sanayiinin dinamizmini boğan, pazar ve hammadde rekabeti vardı (Bkz. Geçim: Bölümü).[4]

Osmanlı tekstil sanayii, özellikle de dinamizmi çok yüksek olan pamuklu dokuma sektörü, 17. yüzyıldan itibaren sadece Batı'nın değil, Hintli zanaatkârlara ödenen düşük ücretlerin ve etkin dağıtım şebekelerinin tehdidi altında kaldı; zira ithal Hint malları, bu sayede Anadolu ve Rumeli dokumacılarının ürünleriyle rahatlıkla rekabet edebiliyordu.[5] Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü uzun vadeli ekonomik sıkıntıları açıklarken, iç etkenlerle Osmanlı sisteminin dışındaki etkenler arasında bir tür buluşma gözlemlemek mümkün. Ancak farklı etkenlerin görece ağırlıklarını belirleme konusunda sistematik bir çaba gösterilmemiş olmasını, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihini kavrayışımızdaki başlıca boşluklardan biri saymak gerekir.

Kapitalizmin doğuşunun engellenmesinde ait etkenlerin oynadığı rolü değerlendirirken, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının statüleri, rolleri ve tabi oldukları sınırlamalar üzerinde durmak gerekir. Bu konuda yapılmış pek az çalışma olduğundan, Ortadoğu, Hint ve Malaya tüccarlarının sömürge öncesi dönemlerdeki statüleri üzerine son zamanlarda yapılmış tartışmaları gözden geçirmek yararlı olabilir, zira bu şekilde sorunun hangi ilişkiler içinde görülmesi gerektiği açıklık kazanabilir. Bir düşünce okuluna göre, Ortadoğulu tüccarlar, oldukça büyük miktarlarda mal alıp satsalar bile, esas itibariyle gezgin satıcıdır.[6] Bu okul, Ortadoğulu tüccarların ya mallarını alıp yollara düştüklerini, ya da bir ortaklarını yolladıklarını kabul eder. Bu tüccarlar, hedef piyasa hakkında çok az önbilgiye sahiptir. Piyasalar birbirinden kopuk olduğu için, çok uzak mesafelerde olmayan ticaret merkezleri arasında bile olağanüstü yüksek fiyat farkları vardı. Bu koşullar altında, herhangi bir pazara büyük miktarlarda mal götürmeye cesaret eden tüccar sayısı çok azdı ve en azından yüzde 25-30 arasında kâr yapabileceklerini kestirmedikleri takdirde alışverişe hiç girmiyorlardı. Aslına bakılırsa, "gezici" tüccarlar bir kısır

3 İnalcık (1969), s. 135-6.

4 Barkan (1975).

5 İnalcık (1979-80).

6 Van Leur (1955); Steensgaard (1974), s. 22ff. Karş. Braudel (1979), II, s. 545.

döngüye yakalanmışlardı. Tek bir yerdeki iş hacimleri sınırlı olduğu için, oradaki düşük mevsimlik fiyatlardan yararlanacak, yıl boyu yerleşik alıcılar istihdam etmeye de değmiyordu. Yine benzer nedenlerle, para yatırıp depolama yeri yapmaya razı olacak tüccar sayısı da azdı. Dahası, tek tek tüccarlar, genellikle hükümdarlara siyasal baskı yapabilecek güçte değillerdi.[7] Dolayısıyla da hükümdarlar geçiş/giriş vergilerini ve resimleri ("koruma masrafları") hiç bir engelle karşılaşmadan artırırlardı; ta ki tüccarlar belli bir yerdeki ticaretin artık ilgilerini çekmediğine karar verip, güzergâhlarını değiştirene kadar.[8] Organizasyona ilişkin bu zaafların Ortadoğulu tüccarı Avrupalı rakipleri karşısında silahsız bıraktığı, dolayısıyla da Avrupalı tüccarların uzun vadede Ortadoğu ve Asya ticaretini ellerine geçirdiği ileri sürülür.

Bu görüş son zamanlarda sorgulanmaktadır. Asya ticaretinin büyük bölümünün, gerçekten de gezgin satıcılar tarafından yürütülmüş olduğunu kimse yadsımamaktadır. Öte yandan, özellikle Hindistan'da, Fugger'lar veya Medici'lerle kıyaslanabilecek gerçek "tüccar prensler" de vardı.[9] İster Avrupa'da olsun ister Asya'da, sanayi öncesi dünyadaki tüm pazarların ortak özelliği küçüklükleri ve şiddetli fiyat dalgalanmalarıydı. Bu nedenle de, Avrupa ve Asya ya da Ortadoğu koşulları arasında sanıldığı kadar çarpıcı zıtlıklar yoktu. Sorgulanan bir diğer konu da, Asya pazarlarının soyutlanmış olduğu varsayımıdır. Dönemin Asya'daki büyük ticaret merkezlerinde, tüccarların ya peşin nakit karşılığı mal satın alabilecekleri, ya da daha sonra teslim edilmek üzere bağlantı yapabilecekleri ayrı toptancı pazarları vardı. Dolayısıyla Asya ticaretinin büyük antrepoları bir takım uzak ülke pazarlarını entegre etme işlevi görebiliyordu; en sazından daha önemli tüccarlar da piyasa hakkında önbilgi bakımından oldukça iyi donanımlıydı.

Osmanlı tarihiyle uğraşan araştırmacılar arasında bu tartışmada kendini hissettiren zorlu işi üstlenen insan sayısı çok azdır. Oysa, Hintli iktisat tarihçilerinin Hindistan alt-kıtasındaki tüccarların iş faaliyetleriyle ilgili gözlemlerine koşut bir durumun Osmanlı topraklarında söz olup olmadığını bilmenin büyük yararı olurdu. Somut bir örnek verilecek olursa, Şam yakınındaki Müzeyrib'de kurulan büyük hac panayırının sadece çok sayıda küçük alışverişin yapıldığı bir yer mi, yoksa aynı zamanda Hicaz'ın ikmalini yapan tüccarlar için bir toptancı pazarı mı olduğunu anlamamız gerekir. Anlaşıldığı kadarıyla, ticari teknikleri oldukça ilkel gibi görünse de, Kahireli kahve tüccarları, hiç değilse 18. yüzyılda gezgin satıcılar tarzında çalışmıyorlardı.[10] Farklı farklı türlerdeki Osmanlı tüccarlarının karakteristik iş yapma yöntemleri üzerinde genel belirlemeler yapmak için kuşkusuz henüz

---

[7] Steensgaard (1978), s. 61-2.

[8] Lane (1966), s. 373-428.

[9] Chaudhuri (1978), s. 138-39; Chaudhuri (1985), s. 198ff; Braudel (1979), II, s. 98ff.

[10] Raymond (1973-74), II, s. 292ff.

erkendir. Burada sorunun önemine işaret edip, ileride ele alınmasını bekleyebiliriz.

Braudel, Asyalı ve Ortadoğulu tüccarların rolüne ve sanayi öncesi dönemde pazar entegrasyonu problemine oldukça farklı bir açıdan yaklaşır.[11] "Dünya ekonomisi" kavramını kullanarak, her biri az çok sabit sınırlara sahip ve canlı bir iç ticaretin farklı şekillerde bütünleştirdiği Avrupa'daki ve Avrupa dışındaki bir takım iktisadi bölgeleri birbirinden ayırır. Her bir dünya ekonomisine tek bir kent hakimdir ama bu kent, söz konusu dünya ekonomisinin sınırlarında değişikliğe yol açmaksızın yerini daha şanslı bir rakibine de bırakabilir. Dahası, bir dünya ekonomisinin içine aldığı alan hiyerarşik bir örgütlenmeye tabidir. Egemen kentin etrafındaki kırsal alan genellikle bu kentin ayrıcalıklı konumundan yararlanır ve kente yakın mesafedeki zengin bölgeler "çevreye" doğru giderek silikleşir. Beri taraftan kırsal alan seyrek nüfuslu, iktisaden az gelişmiş ve merkezi kent tarafından rahatlıkla sömürülen bir konumdadır; düşük fiyat seviyeleri iktisadi yaşamdaki hareketsizliğin oldukça kesin bir göstergesidir.

İktisadi örgütlenmeye bu tarz bir bakış, pazarların birbirlerinden soyutlanmışlığına yapılan vurguyu kaldırır ve bütün Doğu veya Asya ticaretinin bir tür gezici satıcılıktan ibaret olduğu varsayımını yadsır. Dolayısıyla Braudel'in yerel ve bölgesel pazarları entegre eden tüccar şebekeleri üzerinde uzun uzadıya duruyor olması tesadüfî değildir. İnsan onun anlattıklarından, Hintli, Çinli ya da Ermeni tüccarlar tarafından geliştirilen "kapitalizm"in, bu tüccarların yerel ekonomiler üzerinde hatırı sayılır düzeyde denetim kurmasına izin vermiş olduğu izlenimini edinir. Bu görüş, eski Avrupa iktisat tarihçiliğinin üzerinde en fazla titrediği varsayımlardan birini tekzib eder. Bu sorun hiç doğrudan ele alınıp üzerinde tartışılmadığı halde, yıllarca, Osmanlı yönetici zümresinin ticaretle hemen hemen hiç ilgilenmediği, dolayısıyla da, güçlü bir devletin tüccarlarını deniz gücüyle desteklemesi halinde, Avrupalıların ekonomik açıdan Osmanlı ülkesine rahatlıkla nüfuz edebileceği varsayılmıştı.[12] Oysa Braudel, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi içinde bir dünya ekonomisi olarak görür. İmparatorluğun farklı bölgelerini karadan birbirine bağlayan yollar Osmanlı tüccarlarının kontrolü altındaydı. Braudel, bu anlamda, Osmanlı iktisadi bölgesini, 17. yüzyıla gelindiğinde Avrupa egemenliğindeki dünya piyasası ile çok az bağa sahip olan Rusya dünya ekonomisi ile karşılaştırır.[13]

"Dünya ekonomisi" kavramının bu kullanılışı, belirli bir bölgenin tüccarların faaliyetleriyle değil de, askerî güç ile entegre edilmiş olması halini dışlamaz. Bu daha geniş tanım benimsense bile, 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Braudel'in tanımına göre bir "dünya ekonomisi" sayılıp

---

[11] Braudel (1979), III, s. 11-70.

[12] Masson (1896), s. 8; Rambert ve Paris (1957), s. 80.

[13] Braudel (1979), III, s. 402.

sayılmaması gerektiğini belirsiz hale getiren bazı gözlemler vardır. Birincisi, bütün tam gelişmiş dünya ekonomilerinin tek bir ekonomik merkeze sahip olduğu kabul edilmekte, çok merkezlilik ya tam olgunlaşmamış, ya da çürüyen bir dünya ekonomisinin belirtisi olarak görülmektedir. Oysa 16. ve 17. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmış olan Osmanlı iktisadi bölgesi, bir değil, İstanbul, Halep ve Kahire olmak üzere üç merkeze sahipti. Üstelik 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyıl başında Halep gerilerken, İstanbul ve Kahire eskisiyle kabaca kıyaslanabilir ekonomik düzeylerini korudular. Aynı şekilde, bölgenin bütünündeki hiyerarşik yapılanma hiç de bekleneceği kadar gelişmemişti.[14] İstanbul'un etrafında, pazar için bahçecilik yapılan, tahıl üretilen ve koyun yetiştirilen, ama şekli suyollarının varlığı ile biraz bozulmuş, "Thünen" halkaları tabiî ki vardı. Fakat İstanbul'u çevreleyen kırsal alan Braudel'in modeline uymaz. 17. yüzyıl başı Osmanlı belgelerinde kuzeybatı Anadolu'da veya doğu Trakya'da özellikle zengin bir tarım alanı görülmez. Eğer söylenecek bir şey varsa, o da bunun tam tersinin doğru olduğudur. Sadece Suriye ve Mısır'da tarımın genişlediğini ve kırsal alanın iyi bir şekilde işlendiğini görüyoruz.[15] Çok merkezlilik ve İstanbul'u çeviren büyük ölçekli bir zengin kuşak olmaması koşullarında, Osmanlı diyarını Braudel'in kullandığı anlamda bir dünya ekonomisi olarak adlandırmak doğru görünmemektedir.

Immanuel Wallerstein'ın Osmanlı İmparatorluğu'na benzer sosyo politik varlıklar için kullandığı "dünya imparatorluğu" kavramı daha kullanışlıdır. "Dünya ekonomisi"nde tüccarlar devleti kendi çıkarlarına uygun davranışlara zorlamaya muktedirdir; "dünya imparatorluğu"nda ise sahneye devlet aygıtı egemendir, tüccarlar ikinci kemandır.[16] Bu, 17. yüzyıl Osmanlı gerçekliğinin akla yakın bir betimlemesi gibi görünmektedir. Ayrıca tipik bir dünya ekonomisi zaman zaman birbirleriyle savaş halinde olabilen birden fazla devletten meydana gelir.[17] Böyle gruplaşmaların ise 16., hatta 17. yüzyıl Osmanlı gerçeklikleriyle fazla bir ortak yanı olmadığı açıktır. Bu koşullar altında en iyisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Wallerstein'ın kullandığı anlamda bir "dünya imparatorluğu" olarak görmektir.

Okuyucu ister bu görüşü paylaşsın, ister Braudel'in yaptığı kategorizasyonu tercih etsin, temel sorun değişmez. Bilim adamları Osmanlı İmparatorluğu'nun

---

[14] Von Thünen, der. Lehmann ve Werner (1990), s. 16ff, 129ff, 161ff.

[15] Aigen, der. Tietze (1980), s. 59-60; Shaw (1962), s. 68 Mısır'da tarım ve yerleşmelerin genişlemesinin 17. yüzyılda da devam ettiğini belirtir.

[16] Wallerstein (1980), s. 117ff.

[17] Braudel (1979), III, s. 74ff. E. Ashtor (1978), s. 681 ff. gibi kimi araştırmalar Ortadoğu tekstil imalâtçılığının daha 15. yüzyılda çözülmeye başladığı konusunda ısrarla, bu gerilemeyi "sanayileşmekte" olan Avrupa karşısındaki teknolojik geriliğe bağlasalarda, bu önermenin ilk bölümü geçerliliğini korur. Ashtor'un savları, genelde Osmanlı tarihçileri üzerinde fazla bir etki yapmamıştır, özellikle de Halil İnalcık'ın çalışması 15. ve 16. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda zengin tekstil imalathanesi olduğunu ortaya koymuş olduğu için.

iktisaden, 16. yüzyıl başında genişlemekte olan Avrupa ekonomisinin uydusu olmadığı konusunda genellikle fikir birliği içindedir. Aynı şekilde, 1840'a gelindiğinde de artık bunun tam tersinin geçerli olduğuna ilişkin de genel bir fikir birliği vardır.[18] Fakat 17. yüzyılı ele alırken, Osmanlı sosyo politik sisteminin genişlemekte olan Avrupa dünya ekonomisi ile ilişkisi bir sorun teşkil eder. Osmanlı zanaatlarının büyük ölçekli bir yıkıma 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında uğradığı anlaşılmaktadır, daha önce değil. Bu, 17. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile, bir kaç lüks emtia alışverişi dışında yakın bağı olmadığı anlamına mı gelir? Kuşkusuz bu da doğru değildir. Öyleyse 17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bölgelerinin bir yandan Avrupa kumaşları ithal ederken bir yandan da tarım ürünleri ve (bir dereceye kadar) işlenmiş mallar ihraç ettiğini varsaymamız gerek. Fakat bölgesel düzeyde önemli olan bu alışverişler bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa dünya ekonomisine bağımlı kılacak kadar büyük değildi. Bu "ara" dönemi denize kıyısı olan ve olmayan bölgeler arasındaki belirgin ayrılıklar karakterize eder.

Osmanlı imalatçılarının Avrupa rekabetine hatırı sayılır bir süre direndiğini kabul edecek olursak, sanayinin ayakta kalmasının koşullarını ortaya koymamız gerekir. 17. yüzyılın büyük bölümünde Batı ve Orta Avrupa'nın oldukça fazla sayıda bölgesi ve sanayisi bir depresyon konağından geçmekte olduğu için, Avrupa'nın iktisadi etkisi sınırlı kaldı. Osmanlı tarafında ise, 17. yüzyılda Osmanlı devleti Avrupa'nın, bölgesine sınırsız bir şekilde nüfuz etmesini önlemeye yetecek askeri güce sahipti. Osmanlı tüccarları el sanatları sanayilerini organize etmeyi ve etkin dağıtım şebekeleri kurmayı başarmışlardı; Osmanlı pazarlarına girmeye çalışan Avrupalı tüccarlar karşılarında genellikle zorlu rakipler buluyorlardı.

Osmanlı tüccarları kendi ağlarını kurduğuna ve Avrupalılarla rekabet ettiğine göre, Osmanlı sosyo politik sistemini, Avrupalı tüccarların özgürce at oynattıkları edilgen ve atıl bir arena olarak görmek güçtür. Ayrıca, tarihçinin Avrupalı tüccarlar ve Osmanlı devletinin tersine bol bol evrak üretmeyen Osmanlı tüccarları hakkındaki algılamasının çarpık olması da muhtemeldir. Osmanlı tüccarlarının faaliyetleriyle ilgili kayıtlara yer yer kadı sicillerinde rastlanırsa, fakat bunlar da 17. yüzyılda yapılmayan ya da henüz bulunamayan muhasebe defterlerinin ve iş yazışmalarının yerini tutamaz. Ancak bu noktada Hintli tüccarlarla bir paralellik kurmak yararlı olabilir. Kimi Hintli tüccarların "fazla dikkat çekmemek" için kayıt tutmaktan kaçındıkları ileri sürülmüştür.[19] Osmanlı ve Ortadoğu tüccarlarıyla ilgili çok az kaydın bugüne ulaşmış olması, kuşkusuz bütün bu tüccarların sadece ilkel ticari tekniklere sahip ve birbirleriyle iletişimi sınırlı gezici satıcılar olarak faaliyet göstermiş olduğu anlamına

[18] Wallerstein (1980), s. 121.

[19] Chaudhuri (1985), s. 204.

gelmez. Tabiî ki böyle gezici satıcılar da vardı, fakat muhtemelen ticaret dünyasında farklı türlerde çok çeşitli faaliyetler yürütülmekteydi.

OSMANLI DEVLETİ VE YABANCI TÜCCARLAR

Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının Avrupalı rakiplerine ilişkin görüşleri hakkında çok az şey biliyoruz. Fakat Fransız, İngiliz ve Venedikli tüccarlar hakkındaki resmi görüşleri yansıtan bazı padişah buyrultuları vardır.[20] Bunlar çeşitli Avrupa uluslarına verilen ve daha çok kapitülasyonlar olarak bilinen imtiyazların hangi bağlamda yorumlanması gerektiğini belirlememize imkan verir. Kapitülasyonlar hakkında yaptığımız yorumlara Avrupalı diplomat ve avukatların yorumları egemen olduğu ve bunlar, Osmanlı görüşleriyle hiç uyuşmadığı için, yabancı tüccarların ve Osmanlı devlet görevlilerinin gündelik işlerini nasıl bir siyasal ilişkiler ağı içinde yürüttüklerini ana hatlarıyla ortaya koymak gereklidir.

Osmanlı merkezi idaresi, yabancı tüccarlarla ilgili işlerin mümkün olduğunca alt düzeydeki memurlar tarafından yürütülmesi gerektiği kanısındaydı. Dolayısıyla yabancı tüccarlar genellikle "emin" denilen geçici görevlilerle veya mültezimlerle muhatap olmaktaydı. Daha küçük ticaret merkezlerinde bir çok sorunun *ad hoc* müzakerelerle çözülmesi gerekiyordu. Önemli merkezlerde ise, daha önce alınmış kararlar bazen özel bir mühimme defterinde toplanır ve onay için, tahta çıkan her padişaha sunulurdu. Doğrudan ticaretle ilgili kararların çoğu bu yerel yönetmeliklerde yer almaktaydı; ancak 17. yüzyıl kapitülasyonlarının çoğu, özellikle de Venediklilere verilmiş olanlar, esas olarak devletlerarası ilişkilerle ilgiliydi, ticaretle ilgili konular ikinci planda kalmıştı.[21]

Bu dönemin yükselen kenti İzmir, üst mevkilerdeki görevlilerin işe karışmasından mümkün olduğu kadar kaçınabilmek için, özellikle basit bir kaza merkezi statüsünde bırakılmış, sancak merkezi seviyesine yükseltilmemişti. Yabancı tüccarlar açısından böyle bir düzenlemenin avantajlı yönleri de vardı. Böylelikle gündelik işler taraflar için en elverişli olacak koşullarda düzenlenebiliyordu; üst düzey görevliler işin içine girmiş olsalar bu mümkün olamayacaktı. Avrupalı tüccarların 17. ve 18. yüzyıl İzmir'inde yaşadıkları hiç de tatsız sayılamayacak hayata ilişkin bir modern dönem anlatısı *"la bienveillance des puissances*" (büyük güçlerin iyi niyeti) konusuna özellikle değinir.[22]

---

[20] Genellikle Avrupalı konsolos ve tüccarların talebi üzerine hazırlanan bu fermanlar, 17. yüzyılda genellikle her bir devletle ilgili işlere ayrılmış özel defterlerde (Ecnebi Defterleri) toplanırdı.

[21] Faroqhi (1986).

[22] Rambert ve Paris (1957), s. 443.

Öte yandan kapitülasyonlar genellikle uygulanışlarıyla değil, çiğnenişleriyle anılmaktaydı. Kapitülasyonlardaki belli maddeler taşra ve yerel görevlilerin derinlere yer etmiş kanaatlerine ters düşmekteydi. Şeriat, küffara karşı, ancak kısa ateşkeslerle kesintiye uğrayabilecek, sürekli bir gaza halinde olunduğunu kabul ederdi. Oysa, 17. yüzyıl padişahları bunları istedikleri zaman geri çekmekte özgür olsa da, kapitülasyonlar vermek, barışın az çok kalıcı bir durum olduğu kabulüne dayanıyordu.

Böyle bir gerginlik varken, örneğin Adriyatik kıyısındaki kalelerin komutanlarının, kapitülasyonlara rağmen Venedik veya diğer ülke gemilerini yağmalayan Kuzey Afrikalı korsanları barındırmaya devam etmiş olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Aynı şeylerin sınırın Venedikliler cephesinde de gerçekleştiği hatırlanırsa, bu tür olaylar daha anlaşılır bir hal alır. Bazı Venedikli komutanlar da "haçlı" kisvesine bürünmüş Hıristiyan korsanlara karşı gösterdikleri hoşgörüyle ün kazanmışlardı. Bu koşullar altında, Müslüman korsanların 17. yüzyılda saldırılarını sürdürmesinin nedenini merkezi hükümetin emirlerini Arnavutluk ve Kıbrıs'ta uygulatma konusunda düştüğü zaafa bağlamak yanıltıcı bir aşırı basitleştirme olacaktır. Osmanlı idarecileri ve askeri erkânının makamlarının gerektirdiği davranış biçimlerini belirleyen, kendi usul ve nizamları vardı. Padişaha itaat tabiî ki bu görevlilerin değer sisteminin bir parçasını oluşturmaktaydı; fakat tamamını değil, sadece bir parçasını.

Aynı zamanda, oturmuş bir değerler sistemine göre çalışabilen bir yönetici grubun varlığının devlet açısından bir zaaf değil, güç unsuru olduğunu da düşünmek mümkün. Devlet görevlilerinin davranışlarını, gayrı resmi ama yerleşik usul ve nizamlara bağlama eğilimi, hükümet muamelelerinde Fatih Sultan Mehmed döneminde başlayan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde hız kazanan ve 17. yüzyıl boyunca devam eden kurallara bağlama ve bürokratikleşme süreci ile herhalde daha da güç kazanmıştır. Osmanlı hükümetindeki giderek artan bürokratikleşme henüz tam olarak araştırılmamıştır.[23] Fakat kapitülasyonların nasıl uygulandığı problemi, pekala bu tür araştırmalar için yararlı bir başlangıç noktası oluşturabilir.[24]

16. yüzyıl sonunda, Osmanlı ülkesindeki dış ticaret dramatik bir değişikliğe uğradı. Büyük sayılarda İngiliz tüccar Akdeniz'e girerek Venediklileri gölgede bıraktılar ve muazzam miktarlarda yünlü kumaş ithal ettiler. Hızlı değişim 17. yüzyılda da devam etti. Kahve ithalatı artarken transit baharat ticareti azaldı;

---

[23] Abou-El-Haj (1991).

[24] Bu noktada Osmanlı idarecilerinin iç ticaret konusundaki görüşlerini de ele almak isterdik. Ancak şu ana kadar, 15. ve 16. yüzyıllar arasında ve 17. yüzyılda bu konuda herhangi bir önemli değişiklik olduğunu gösteren birinci elden bir kaynak saptanamamıştır. İleride kaynaklar daha ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, en azından bazı ince noktalarda değişiklikler meydana geldiği görülecektir. Ve şu anda birinci derecede kaynaklar üzerinde yapılmış bir çalışma olmadığından bu konuda daha kesin bir şey söylemek olanaksızdır.

artık İran ham ipeği satışları Bursa'da azalmış, ama İzmir'de artmıştı. Hintli tüccarlar hem Kızıldeniz hem de Basra ticaret yollarında etkindiler. Ancak Hint dokumaları ve pirincinin 17. yüzyılda, 16. yüzyıldakine göre gerçekten daha büyük önem mi kazandığını, yoksa evraklar daha iyi tutulduğu için mi daha dikkat çekici bir hal aldığını saptamak güçtür. Osmanlı yöneticileri bu değişiklikler karşısında yabancı tüccarların faaliyetlerini daha yakından ve titizlikle izlemeye başladı. Sorumlu görevlilerin belirli bir tüccar topluluğu ile ilişkilerin nasıl geliştiğini ve ihracatın yarattığı darlıklara karşı vergi yükümlülerini ve mültezimleri korumak gerekip gerekmediğini kolaylıkla belirleyebilmesi için özel kayıt defterleri açıldı.

ULAŞIM ŞEBEKELERİ: NEHİR TAŞIMACILIĞI

Taşımacılığı deve sırtında ya da kağnılarla yapmak, gemiyle yapmaktan pahalı olduğu halde Osmanlı ticaretinde kara yolları hatırı sayılır bir rol oynuyordu. Ulaşıma elverişli suyollarının sayıca az olması bu durumu kısmen açıklar. Anadolu, Suriye ve Irak'ın tümünde sadece Fırat-Dicle sisteminde düzenli olarak seyrüsefer yapılabiliyordu. Menderes gibi ulaşım için çok daha elverişsiz olan suyollarını kullanmak da zaman zaman mümkün oluyordu. Ancak Fırat nehrinin su seviyesi bile mevsime göre büyük değişiklikler gösterdiği için, seyrüsefer çok zordu. Ayrıca 17. yüzyıl Osmanlı devleti bu suyolunda asayişi sağlama konusunda da güçlük çekiyordu. Nehir taşımacılığını tehdit eden aşiretler arasında Fırat kıyısındaki Ana civarını merkez alan Ebu Riş bedevileri de vardı.[25] Osmanlı kaynaklarının Cezayir Arapları diye adlandırdığı, Şattülarap'taki küçük adalarda yaşayan ve haklarında hiç bir yazılı kayıt bulunmayan halk belki daha da tehlikeliydi.[26]

Ancak bu bölge 17. yüzyıl sonunda ansızın tarih sahnesinin ortasına düşüverdi. 1694'te, Muntafık aşiretinin reisi Mani, Osmanlıların Avusturya ile savaşmasından yararlanarak Basra'yı ele geçirdi. Osmanlılar, buna inşaat mühendisliği açısından da olağanüstü sayılabilecek başarılı bir sefer düzenleyerek karşılık verdiler. 1699'da Yukarı Fırat kıyısındaki Birecik tersanesinde bir savaş filosu inşa edildi. Fırat'ta oluşarak nehirde ulaşımı engelleyen yeni bir kol 1701-2'de yeniden ana nehir yatağına döndürüldü. Bu projede hemen hemen 4000 kişi istihdam edildi. Sonuç olarak, daha önce Basra'yı terk edip İran limanlarına gitmiş olan Hintli tüccarlar, özellikle de ticareti aktif bir biçimde destekleyen ve şat kaptanı denilen Irak nehirlerindeki seyrüseferden sorumlu Osmanlı görevlisi sayesinde, geri döndüler. 17. yüzyılda

---

[25] Orhonlu ve Işıksal (1962-63).

[26] Onlar hakkında bilinen o kadar azdır ki, Orhonlu, Cezayir araplarının farklı farklı alt kümelerinin nerelerde yaşadığını saptamak için, sık sık yaptıkları ayaklanmalarla ilgili dağınık bilgileri düzenlemeyi önerir.

Birecik-Bağdad arası nehir taşımacılığı kendi başının çaresine bakabilecek durumda değildi; bu yol ancak sürekli devlet müdahalesiyle açık tutulabiliyordu.

1699-1702 arasındaki sefer sonrasında, ilk şat kaptanı bu göreve, Tuna nehri üzerinde sahip olduğu tecrübeler göz önüne alınarak atanmıştı. Demek ki, Osmanlı yetkilileri birbirinden çok uzak bu iki bölgedeki seyrüseferin bir takım ortak sorunları olduğunu kabul ediyorlardı. Ancak 17. yüzyılın Tuna nehri, Orta Avrupa'yı Karadeniz'e bağlayan büyük bir ticaret arteri değildi.[27] Demirkapı Boğazı denilen doğal bir engel nehri tıkıyor ve sadece küçük teknelerin geçmesine izin veriyordu. Osmanlılar için ticari açıdan Tuna'nın sadece Demirkapı'nın aşağısında kalan çığırı İstanbul'a tahıl nakliyatı için uygundu. Dolayısıyla Aşağı Tuna Karadeniz'e doğru bir tür uzantı oluşturuyor, nehrin orta çığırı temel olarak askeri amaçlarla kullanılıyordu. Aynı zamanda Sirem ve Orta Tuna boyundaki diğer Osmanlı eyaletlerinde tarım, uzak ülke pazarlarına açılan kapıların yokluğundan zarar görmekteydi. Bölgedeki seyrek nüfus, ekstansif tarım ve besicilikle uğraşıyordu; ormanlık alanlarda domuz yetiştirmek de önemli iş alanlarından biriydi. Toprak entansif kullanıma ancak demiryollarının yapılmasından sonra açılabildi.

İmparatorluğun seyrüsefere elverişli tek diğer büyük nehri Nil idi. Hem nispeten ucuz olduğu, hem de çöl yolları güvensiz olduğu için tercih edilen bu nehir, Mısır'ın ana ticaret arteriydi. Tarım ürünleri Mısır'ın dört bir yanından Kahire'ye Nil yoluyla getirilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ikinci büyük kenti, Mısır'ın en önemli pazarıydı. 15. yüzyıldan itibaren Kahire'nin ana nehir limanı Bulak oldu. Tahıl, pirinç ve keten ticaretinin merkezi olan kentte çok sayıda han yapılmıştı. Öte yandan Ortaçağ sonlarından beri gerilemekte olan Mısır'da (Eski Kahire) da Yukarı Mısır ile sınırlı hacimde ticaret yürütülmekteydi. Nil'de çalışan, iki-üç direkli güvertesiz tekneler genellikle 200 ton civarında yük taşıyordu. Nil deltasında çalışan gemiler ise aynı zamanda Akdeniz'de kısa yolculuklara da çıkmalarına imkân verecek sağlamlıkta yapılmıştı. Yukarı Nil sularında sefer yapan tekneler, nehrin aşağı çığırında kullanılanlardan farklı olduğu için, Delta bölgesinden Yukarı Mısır'a nakledilen mallar genellikle Mısır ya da Bulak'ta başka teknelere aktarılırdı. Nil'deki tekne trafiğinin 17. yüzyıl boyunca iyice yerleşmiş bazı örüntüler çerçevesinde yürütüldüğü ve 17. yüzyılda bunlarda herhangi bir büyük değişiklik meydana gelmediği anlaşılıyor.[28]

---

[27] McGowan (1987).

[28] Ya da en azından Nelly Hanna (1983) ve André Raymond (1973-74)'un eserlerini inceleyince edinilen izlenim budur. Bulaq'ın 16. yüzyılda genişlemesi ticaret yollarında bir değişiklik olduğunu ve muhtemelen de Nil'deki trafiğin hacminin arttığını gösterir. Fakat bundan sonra, 18. yüzyıl sonuna kadar başka bir dönüşümden söz edilmemektedir.

ULAŞIM ŞEBEKELERİ: KERVAN YOLLARI

İmparatorluğun farklı bölgelerinin birbirine bağlanmasında kervanlar, nehir taşımacılığından daha önemli bir rol oynamaktaydı. 17. yüzyıl boyunca Osmanlı devletinin sıkı denetimi altında olan kervan yolları öncelikle Osmanlı tüccarları tarafından kullanılırdı. Kervan yolları ağını ele alırken, en uygun olanı işe, İstanbul, Edirne, Halep ve Kahire'deki dört temel kavşak noktasından başlamaktır (bkz. Harita 11). İstanbul, Belgrat ve Buda'ya, Edirne, Filibe (Plovdiv), Sofya ve Niş üzerinden, Romalıların *Via Egnatia*'sını izleyen bir yolla bağlanırdı. İmparatorluğa gelen Avrupalı yolcular tarafından en sık kullanılan güzergâh, dolayısıyla da Osmanlı yollarının en iyi bilineni herhalde burasıdır.[29]

İstanbul'u Anadolu'nun kervan kentlerine bağlayan üç önemli yol vardı. Bunların en tanınmışı İstanbul'u Halep ve Şam'a bağlayan yoldu. Mekke'ye hacca giden İstanbul ve Anadolu Müslümanlarının çoğu bu yolu kullanırdı. Kuru orta Anadolu bozkırının çevresinden dolaşan yolun başlıca durak noktaları Akşehir ve Konya idi. Sonra Toros Dağları geçiliyor ve yol sıcak Çukurova ovasına giriyordu. Buradaki konaklama noktası Adana idi. Buradan sonra kervanlar Akdeniz yakınından, Karanlık Kapu geçidinden geçer, sonra doğuya, İmparatorluğun en önemli ticaret merkezlerinden Halep'e doğru yönelirlerdi. Hacılar ve tüccarlar buradan doğruca Şam'a giderdi.[30]

İran ticaretinin sınır yakınındaki başlıca antrepoları Erzurum ve Diyarbekir idi. Diyarbekir, İstanbul'a oldukça dolambaçlı yollarla bağlanıyordu.[31] Oysa, İstanbul-Erzurum bağlantısı Anadolu'daki ticaret trafiğinin ana arterlerinden birini oluşturmaktaydı. İstanbul'dan yola çıkan bir tüccar veya yolcunun önünde iki seçenek vardı. Bunlardan biri Eskişehir üzerinden bozkırı geçip Ankara'ya varan, sonra Tokat'a kadar büyük yerleşmelerin olmadığı bir bölgeden giden yoldu. Diğer alternatif ise kuzey Anadolu'daki sıradağları aşmak, Osmancık'ta güzel bir köprüyle Kızılırmak'ı geçerek Amasya'ya ulaşmaktı. 16. yüzyılda ipek ticaretine antrepoluk eden, zaman zaman da padişahların ikamet ettiği Amasya, 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde sıkıntılı günler yaşadı ve kentin nüfusu yarı yarıya azaldı.[32] Buradan, bu güzergâh üzerindeki ana ticaret merkezi olan, dokuma ve bakır işleriyle ünlü Tokat'a kısa bir mesafe vardı. Ticari bakımdan önem taşıyan bir sonraki durak olan Erzincan ise, tersine nispeten

---

[29] Bu yolu tasvir etmiş olan bir çok 17. yüzyıl yazarı arasında, yakın zamanlarda yayımlanmış bir örnek olan 1606'da Zitvatorok barışını müzakere etmek üzere İstanbul'a gönderilen Habsburg sefaretinin anlattıklarından söz edilebilir: Nehring (1983).

[30] Taeschner (1924-26), I, passim.

[31] *Ae*., ekli harita.

[32] Jennings (1976), s. 4.

mütevazı bir kentti.[33] 16. yüzyılda bir dönem, insanlar Osmanlı-İran sınırındaki sürekli savaşlardan kaçarken sınır antreposu Erzurum neredeyse tamamen terkedilmiş duruma düştü.[34] 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde kent tekrar canlanmaya başlamıştı. Yeniden çıkan savaşların neden olduğu muhtemel dalgalanmalara karşın, bu durum 17. yüzyıl boyunca devam etti.

Edirne, Osmanlı kervan yolları sisteminin kavşak noktalarından biri olarak en az İstanbul kadar önemliydi. Buraya başkentten ve (Gelibolu yoluyla) Bursa'dan gelen yolcu, İslimye üzerinden Belgrad ya da Saraybosna yoluyla Eflâk ve Boğdan'a gitmek veya Selânik üzerinden Adriyatik kıyısındaki Durres'e (Durazzo) ulaşmak arasında seçim yapabilirdi. Bu yollar Rumeli eyaletlerini Orta Avrupa ve İtalya'ya bağlıyordu. Venedik gemileri ve İspanyol denetimindeki güney İtalya'dan gelen tekneler sık sık Durres'e uğrardı.[35] Saraybosna'dan biraz dolambaçlı bir yol Osmanlı İmparatorluğu'na haraç ödeyen ve bu bağlantıdan önemli çıkarlar sağlayan Dubrovnik kent-devletine giderdi. Eflâk ve Boğdan'a giden yollar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu Orta Avrupa'ya bağlamaktaydı. Sınırın en yakınındaki vasal Erdel prensliği, Osmanlı İmparatorluğu'na Sibiu'dan Niğbolu'ya, Braşov'dan Tuna'nın kuzey kıyısındaki Yergöğü'ne ve oradan da Rumeli eyaletinde bir kaza merkezi olan Rusçuk'a giden yollarla bağlanırdı. Rumelili tüccarlar bu yollardan Ankara'nın sofunu, çeşitli ipek ve baharatları götürür ve Romanya prensliklerinden satın aldıkları İngiliz yünlülerini satarlardı.[36]

Erdel'in ötesinde ticaret yolları Buda'ya ve Avusturya sınırına giderdi. Bu yol, 18. yüzyılda Levant Kumpanyası Akdeniz'deki faaliyetini azaltıp İngiliz malları Viyana üzerinden gelmeye başladıktan sonra daha da gelişecekti. Bir başka önemli yol da, üç Romanya prensliğini, o sıralarda bir Polonya kenti olan Lvov'a bağlardı. Polonya ile İstanbul arasında büyük at arabası kervanları gider gelirdi; bu trafiği organize eden Lvov'da yerleşik Ermeni tüccarlar büyük servetleriyle ünlüydü.[37]

Uzak mesafelere giden dört kervan yolu Halep'te buluşurdu. İstanbul'a bağlanan birinci yol daha önce de belirtildiği gibi, Şam'a gider ve oradan da Medine ve Mekke'ye devam ederdi. Şam'a kadar bozkırlar içinde ilerleyen yol, buradan sonra tam anlamıyla bir çöl yolu haline gelirdi. Bu da kervanların geceleri konaklayacağı yerler belirlenirken öncelikli kriterin su bulunup bulunmaması olduğu anlamına geliyordu. Şam'dan sonra Medine'ye kadar yol boyunca pek fazla kent/kasaba yoktu. Bu bölgedeki yerleşmeler genellikle

---

[33] Eğer 1591-92'de hazırlanan vergi defteri gerçekten de kentlerin 17. yüzyıldaki büyüklükleri hakkında da bir fikir verebiliyorsa, 1.777 vergi mükellefi.

[34] Jennings (1976), s. 47.

[35] Karş. İnalcık (1973), s. 122-23'teki harita.

[36] Cernovodeanu (1969), s. 652.

[37] Braudel (1979), II, s. 133.

kasaba veya köy değil, içlerinde buraya tayin edilmiş az sayıda insanın yaşadığı müstahkem mevkilerdi. Hacıların erzak ikmalini yaptığı büyük Müzeyrib panayırı bile kalıcı bir yerleşme haline gelmedi.

Halep bir de Fırat nehrinin mecrasını izleyen çok kullanılan bir kervan yolu ile Bağdad'a bağlanırdı. Yolcu Anadolu'nun oldukça kentleşmiş güneydoğu bölgesini boydan boya geçmeyi tercih edip, Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbekir ve Tebriz'e de ulaşabilirdi. Bunlara ek olarak Halep, İskenderun ve Payas üzerinden Akdeniz'deki deniz yollarına da bağlanıyordu. 16. yüzyıl Osmanlı idaresi Payas'a istihkâmlar, kapalı çarşı ve bir takım dükkânlar inşa ettiği halde, burası gelişip büyük bir liman kenti haline gelmedi. İran savaşları sırasında, Payas limanı savaş malzemelerinin yüklenip boşaltıldığı nokta olarak geçici bir önem kazanmıştı. 17. yüzyılda Payas'tan daha faal bir liman olan İskenderun'un kalıcı bir yerleşme olmasını ciddi bir sıtma sorunu engellemekteydi. Bir de Halep-Trablusşam yolu vardı ki, burası Suriye ipeği alan Avrupalı tüccarların kullandığı daha önemsiz bir güzergâhtı.[38]

Osmanlı yol sisteminin son kavşak noktası olarak Kahire'den söz etmek gerekir. Ancak burada deniz ve nehir trafiği çok önem taşıdığı için geri planda kalan kervanların en önemlilerinden biri Fas kervanıydı. Hacı ve tüccarlar Fas sultanının atadığı bir görevli önderliğinde çölü geçerek Kabis'e gelir, sonra Mısır'a kadar kıyı boyunca yol alarak Kahire'ye ulaşırlardı. Bir hac kervanı da Kahire'yi Mekke ve Medine'ye bağlamaktaydı. Güvenliği, Şam kervanında olduğu gibi, Osmanlı merkezi idaresinden ödenek alan aşiretler tarafından sağlanan bu kervan özel olarak korunaklı hale getirilmiş konaklama noktalarında mola verirdi. Bunun dışında bir çok hacı da çölü geçip Süveyş'e veya Kızıldeniz limanlarından birine gelir, buradan genellikle aşırı yüklü ve tehlikeli teknelere binerek Cidde'ye ulaşırdı. Kızıldeniz'de ticaret yapan tüccarlar, özellikle de kahve ithalatçıları, hacılarla aynı kara ve deniz yollarını kullanmaktaydılar. Ayrıca, Al-Ariş ve kapalı çarşılı Gazze'den geçip, Halil-ür Rahman (Hebron) hac merkezine ulaşan bir kervan yolu da Kahire'yi Filistin üzerinden Şam'a bağlıyordu. Çoğu 17. yüzyıl öncesine dayanan bu yollar daha sonraki yüzyıllarda da kullanıla gelmişlerdir. Fakat bizler, çok daha istikrarlı yapıların oluşturduğu bir arka plan önünde bir yüzyılda görünürlük kazanan "orta hızdaki" değişiklikleri gözümüzde canlandırmayı uzun süredir öğrenmiş bulunmaktayız.

DENİZ YOLLARI: OSMANLI HAKİMİYETİNDE GERİLEME

17. yüzyılda Kahire'nin kaderi Akdeniz ve Kızıldeniz ticaretlerine bağlıydı. Yemen ve Yemen kanalıyla Hint Okyanusu ticareti özellikle 16. yüzyıl sonlarından itibaren önem kazanmıştı. Bu dönemde kahve ithalatı, önce Avrupa

---

[38] Aigen, der. Tietze (1980), s. 114ff.

ile yapılan transit baharat ticaretini tamamlayıcı bir unsur oldu sonra da bu ticaret, üretimin yapıldığı adaların 1600 dolaylarında Hollandalılar tarafından işgaliyle altüst olunca onun yerini aldı. Mısırlı tüccarlar çok ender olarak aynı zamanda hareketli bir Hint dokumaları ithalat merkezi olan Cidde'nin ilerisine geçerlerdi. Hint dokumaları genellikle Hint Okyanusu'nun muson rüzgârlarından yararlanan Hint gemileriyle getirilirdi. Yemen ve Cidde tüccarları de Hindistan ile ticaret yaparlardı; ancak 1635'e gelindiğinde Yemen Osmanlı denetiminden çıktı.

17. yüzyılda Hint Okyanusu hiç bir büyük devletin hakimiyeti altında olmayan açık bir deniz olarak kaldı. Akdeniz ve Batı Avrupa'nın ticareti müstahkem mevkilerden yürütme ve deniz hakimiyeti ile ilişkilendirme örüntüleri henüz Hint Okyanusu'na hakim değildi.[39] 16. yüzyılda sanki bu örüntü kurulmak üzereymiş gibi gözükmüş, Goa ve diğer Hint Okyanusu limanlarındaki Portekizliler, kendilerinden himaye belgesi satın almak istemeyen yapan bütün Hintli ve Arap gemi taşımacılarını ortadan kaldırma girişiminde bulunmuştu. Bunun üzerine, Kanuni Sultan Süleyman savaş filoları göndererek Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan çıkartmaya çalışmıştı. Bu girişim başarısızlığa uğradıysa da, Osmanlı donanmasının harekâtı Portekizlilerin Kızıldeniz'e girmesini önledi. Osmanlı donanmasının bunun üzerine Hint Okyanusu'ndan çekilmesinin sonuçlarından biri Sumatra'daki Açe Sultanlığı'nın Osmanlı desteğinden yoksun kalması oldu.[40] Aynı çizgide, İran Körfezi de özellikle 1615-1635 döneminde İngilizlerle Portekizliler arasında şiddetli bir rekabete sahne oldu. Fakat Osmanlıların varlığı ancak şah Abbas 1623'te Basra'yı tehdit ettiği zaman kendini hissettirdi.[41] İngilizlerle Portekizlilerin çatışmasından yararlanan şah, İngiliz askerî desteğiyle 1622'de Hürmüz'ü yeniden ele geçirdi.[42] Portekizlilerin ticaretlerini yeniden Muskat ve Basra üzerinden yürütmeye başlaması Basra'da ticareti canlandırdıysa da, bu Osmanlı İmparatorluğu'nun Körfez siyasetinde önemli bir rol üstlenmesine yol açmadı.[43]

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeden siyasi olarak geri çekilmesine karşın, imparatorluğun Arapça konuşulan eyaletlerindeki tüccar ve armatörler Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda ticarete devam ettiler. Öte yandan, Osmanlı padişahları Akdeniz'de yüreklere korku salan bir donanma bulundurmaya devam ettikleri halde, Osmanlı gemi taşımacıları imparatorluk limanları arasındaki kıyı ticaretini Avrupalı rakiplerine kaptırdılar. Bu durum tonaj eksikliğinden değil, siyasi etkenlerden kaynaklanmaktaydı. Bu dönem boyunca

---

[39] Chaudhuri (1985), s. 14.

[40] Reid (1969).

[41] Steensgaard (1974), s. 355.

[42] *Ae.*, passim.

[43] Karş. Boxer (1935) ve Khoury (1991).

ellerindeki bütün gemileri korsanlık faaliyetinde kullanan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp "dayılık"ları, ticaret ve hatta hacıların Mısır'a taşınması işleri için Fransız ve İngiliz tekneleri tuttular. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'a hakim olan zümreler, Osmanlı padişahına bağlılıklarını bildirmekle birlikte, yerel hükümetleriyle özel anlaşmalar yapmamış tüm ülkelerin gemilerine saldırma hakkını saklı tuttukları için, Osmanlı kıyı ticaretinde "kervan" denilen Avrupa gemilerinin kullanılması uygulaması tercih ediliyordu. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'taki egemen zümreler bu konuda tek başlarına değillerdi; bu siyaset 17. yüzyılın Hıristiyanlık dünyasında da oldukça yaygındı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile ve özellikle de Cezayir, Tunus ve Trablusgarp ile anlaşmaları olan ülkelerin gemi taşımacıları genellikle bu avantaja sahip olmayan devletlerin kaptanlarıyla başarıyla rekabet etmekteydiler. Örneğin güney İtalyalı tüccarlar da Fransız kervanının hizmetlerinden yararlanıyorlardı.[44] Bu nedenle Osmanlı-Habsburg çatışması tarafsız ülkelerin gemi taşımacılarına ticari fırsatlar sağlamaktaydı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun dahili kıyı ticaretinde Avrupa gemilerinin bu şekilde kullanılması, yerli armatörlerin iş fırsatlarını kısıtlayarak ithal yarı-mamul mallara bağımlılığı artırdı. Cezayir veya Tunus egemen zümrelerinin siyasi tercihleri dışında, Fransız, Hollanda ve İngiliz gemi taşımacılığının güçlü konumu da rakip bir Osmanlı ticaret filosu kurma eğilimlerini caydırıcı rol oynadı.

İÇ TİCARETİN ÖRGÜTLENMESİ: PAZARLAR, PANAYIRLAR VE KREDİ

Toplamda, önemli hacimde ticaret, köy pazarları düzeyinde gerçekleşiyordu. 16. yüzyıl ortalarından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda kazalarda genellikle sadece birer pazar görüyoruz. Bu pazarlar vergi tahsil sisteminin pürüzsüz bir şekilde işlemesinde hayati önem taşımış olmalıdır. Köylülerin bazı vergileri nakden ödemesi gerekiyordu; timar sahiplerinin de at ve silah almak için herhalde topladıkları tahılın bir kısmını satmaları gerekliydi. Fakat 1560'lardan itibaren özellikle daha önemli ticaret yolları üzerinde bulunan yerleşmelerdeki, ama aynı zamanda da bölgelerarası alışveriş sistemlerine entegrasyonları nispeten zayıf olan eyaletlerdeki köy pazarlarının sayısı çoğaldı. Vakıfların bu tür köy pazarlarının dükkân ve ambarlarına yaptıkları yatırımlar da yerel ticaretin canlılığına işaret etmekteydi.[45]

17. yüzyıl başlarındaki karışıklıklar ve nüfus hareketleri bu tür çok sayıda kırsal pazarın geçici olarak veya tamamen ortadan kalkmasına yol açmış olmalıdır. Ancak belirli bölgelerde pazarlar varlığını sürdürmüş ya da yeniden kurulmuştur. 1671'de Antalya ile Alanya arasındaki kıyı düzlüklerini gezen

---

[44] Masson (1911), s. 401; Sadok (1987), s. 92ff.

[45] Faroqhi (1979a).

Evliya Çelebi, bölge yerlilerinin haftanın yedi gününün normal ismini bilmeyecek kadar cahil olduklarını iddia etmişti. Bunun yerine bu günleri "NN köyünün pazar günü" diyerek ifade ediyorlardı, bunun da çok ücra bir bölgenin sakinlerinin yakın çevrelerinde yedi pazar kurulduğunu bildikleri anlamına gelmesi gerekir.[46] Bu kırsal ve yarı kırsal pazarlara gezgin tüccarlar gelirdi. Trakya'da mallarını genellikle yük arabalarında taşır ve muhtemelen yerleşim alanlarının dış bölgelerinde bulunan özel pazarlarda toplanırlardı. Gezgin tüccarlar sadece tarım ürünleri değil, pamuk ipliği gibi kırsal sanayi ürünleri de satın alırlardı. Tüccarların, kimi zaman, Bursa gibi şehirlerde, üretimi bir *putting out* sistemi içinde organize eden (üretimin eşgüdümünü sağlayan) daha önemli tüccarlar için çalışmış olmaları mümkündür. Günümüzün kuzey Yunanistan ve güney Bulgaristan'ındaki panayırlar 16. ve 17. yüzyıllarda daha da dramatik bir gelişim gösterdiler. Bunların çoğu 16. yüzyıl sonunda, bazen yerel kilisenin koruyucu azizinin yortusu münasebetiyle insanları bir araya getiren mütevazı buluşmalar şeklinde zaten yapılmaktaydı. Ancak 1600 dolaylarında, Sadrazam Rüstem Paşa ve bizzat Sultan I. Ahmed gibi büyük dini vakıflara hamilik eden kişiler, bu panayırları gelir getiren kalemler olarak kendi vakıflarına ilhak eder oldular. Bu durum, o sırada panayırların bir kısmının, özellikle de Teselya'nın Maşkolur yerleşmesinde kurulan ünlü çarşının yüksek bir refah düzeyine ulaşmış olduğunu gösterir. Aralarında bazıları sabit satış kulübeleri ve alanı çevreleyen duvarlarıyla daha gösterişli ve ayrıntılı bir şekilde yapılan panayır yerlerinin inşa edilmesi buralara katılan tüccar sayısının artmasına herhalde yardımcı olmuştur.

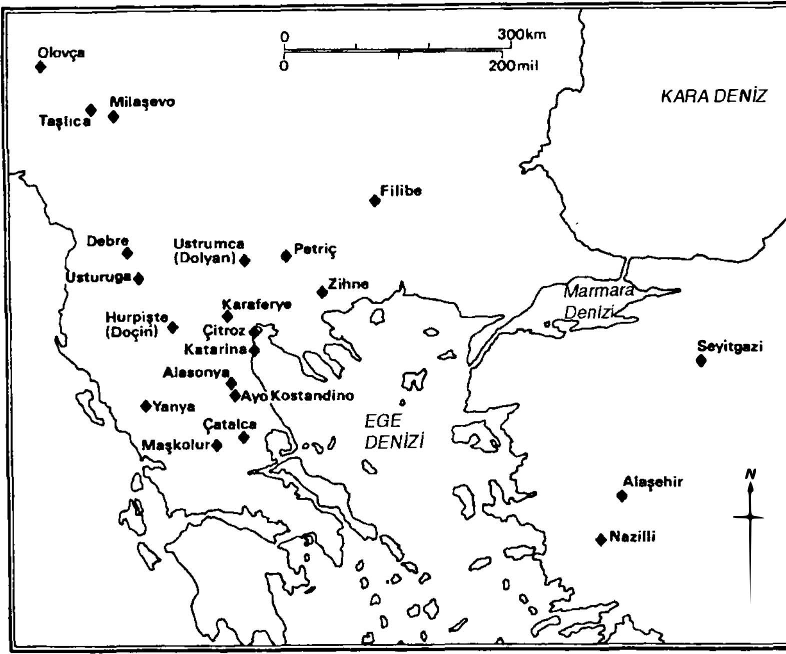
Bir çok panayır bölgelerarası ticaret ağlarının parçasıydı. 1560'lar ve 1570'lerde Anadolu halı ve kilimleri Maşkolur'da ticareti yapılan mallar arasında kaydedilmiştir.[47] Bu alışverişlerin 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başının belirsizlik taşıyan koşullarında devam edip etmediği belli değildir; 1650'den sonra Balkan panayırlarına ilişkin kaynak bulmak giderek zorlaşır.[48] 17. yüzyılın bir noktasında panayırların iç ticaretin kavşak noktaları olma işlevi herhalde geriledi ve 18. yüzyıl içinde "yeniden canlandırıldıklarında" daha çok ithal edilen mamul maddelerin dağıtım ağı işlevi gördüler.

---

[46] Evliya (1896-97'den 1938'e), IX, s. 291. Resmi evraklarda zaman zaman faaliyete devam eden köy pazarlarından söz edilir; bunların kimi zaman kentteki ticarete zarar verdiği söylenir (örn. karş. MD 80, s. 458, 1024/1615). Ancak bazı durumlarda da, yerel idarecilerin ek zoralımlarına vesile olmalarının dışında, haydutlar ve istenmeyen kişiler için çekim noktası olduklarından şikâyetçi olan köylüler dilekçe vererek bu pazarların kaldırılmasını istemişlerdir.

[47] Faroqhi (1978), s. 60.

[48] Bu kısmen Osmanlı arşiv belgelerinin niteliğinde meydana gelen değişiklikten kaynaklanmış olabilir. Ne de olsa Evliya'nın hayalinde, Maşkolur panayırı 1670'lerde bile büyük bir alıcılar ve satıcılar topluluğunun tipik örneğiydi, demek ki eski öneminden geriye kalan bir şeyler vardı.

16

16. ve 17. yüzyıllarda Balkanların ve Anadolu'nun panayırları

Kaynak: Faroqhi (1978), s. 68.

Hem yerleşik hem de gezgin tüccarlar kredileri, kişilerden olduğu gibi vakıflardan da sağlıyordu.[49] 16. yüzyılın ortasında büyük kentlerde, özellikle de İstanbul'da, faizle borç veren çok sayıda dini vakıf vardı. Ancak bir çok vakfın sermayesi 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında yaşanan enflasyonla eridi. Yine de yeni bağışlar gelmeye devam ettiği için, faizle borç veren dini vakıflar 17. yüzyılda da yaygınlığını korudu. Ulemanın belirli bir kesimi bunları gayrimeşru saydı, çünkü hem onlar bir dini vakfın temelini sadece gayrimenkul gibi kalıcı değere sahip malların oluşturabileceği kanısındaydılar hem de bu vakıflar faizle borç vererek dinin koyduğu faiz yasağını çiğniyordu.[50] 17. yüzyılda, yaptığı hayır işi, kentin bir semtine ağır avarız vergilerini ödemek için yardımdan ibaret olan, faizle borç veren yeni bir tür vakıf yaygınlık kazandı. Dini vakıflar teminat talep ediyorlardı; 17. yüzyılda Ankara ve Kayseri gibi yerlerde yaşanan örneklerden borçlananların genellikle evlerini vakfa bıraktığı anlaşılıyor. Dolayısıyla en azından bazı vakıflar varlıklı kişilere borç vermekte ve muhtemelen de ticari kredi kaynağı oluşturmaktaydılar.

---

[49] Barkan ve Ayverdi (1970), s. xxxvff; Barkan (1975).

[50] Mandaville (1979).

Yaygın ve dağınık bir başka kredi kaynağı ise özel kişiler tarafından verilen borçlardı.[51] 17. yüzyıl Haleb'inde yapılmış borçlanma işlemlerinin dağılımı Tablo II:7'de verilmiştir. Araştırma konusu Anadolu kentlerinde faizle borç vermeyi meslek edinmiş kimse yoktu, ama ellerindeki sermayenin çoğunu bu tür işlere yatıran dullar vardı. Banka da yoktu. 1570 dolaylarında tüccarlara yatırım kredisi sağlayacak devlet güvenceli bir vakıf kurma girişimi yapıldıysa da bu kısa ömürlü oldu.[52] Bu vakfın sermayesini esas olarak tüccar ve zanaatkârların ödedikleri vergiler meydana getiriyordu. Bu kredileri kullanma hakkı ise ancak daha varlıklı olanlara tanınmış olabilir; dolayısıyla, bu, küçük zanaatkâr ve tüccarlardan daha büyük tüccarlara satın alma gücü aktarmak üzere yaratılmış bir kurumdu. Muhtemelen de, dezavantajlı durumdaki küçük girişimcilerin direnmesi karşısında bu borçlanma fonu 1590'larda ortadan kalktı.

Tablo II: 7
Halep kadı sicillerindeki alacak-verecek dâvâları için özet bilgi, 1630-33 ve 1635-37

Borç alanlar	Vaka sayısı	Toplam içindeki %	Ortalama miktar (kuruş)	Birden fazla borçlu
Askerîden köylüye	239	34	318	123
Müslüman'dan köylüye	164	23	113	65
Askerîden Müslüman'a	62	9	90	13
Müslüman'dan Müslüman'a	122	17	50	11
Borç alan kadınlar	9	1	75	-
Borç veren kadınlar	19	3	56	6
Askerîden zımmiye	11	2	145	1
Müslüman'dan Zımmi'ye	31	4	64	3
Zımmî'den Müslüman'a	9	1	134	-
Zımmî'den zımmiye	13	2	63	-
Borç veren hami	8	1	45	1
Borç veren vakıf	11	2	145	-
Müslüman'dan askeriye	2		-	-
Askeriden askeriye	7	1	77	-
Toplam	707			

Kaynak: Masters (1988), s.154.

[51] Jennings (1973).

[52] Çağatay (1971); Faroqhi (1984); s. 233ff.

Dönemin kredi işlemlerinin çoğunda faiz alınıyor ve ödeniyor olmasının gizli saklı bir tarafı yoktu. Bazı gayrı resmi kurallara göre belirlenen "adil" faiz haddi, yüzde 10 ile 20 arasında değişiyordu. Dini vakıflar genellikle yüzde 15 faiz alırdı. Kuşkusuz Osmanlı idaresi üyeleri ve muhtemelen "sessiz çoğunluk" içinde de tefeciliğe ve tefecilere karşı şiddetli bir tepki vardı. Fakat göründüğü kadarıyla bu tepki, bizzat faizin kendisine değil, yüksek faizlere yönelikti.[53] Dini vakıflar tarafından faiz alınması, bu uygulamanın meşruiyet kazanmasına katkıda bulunmuş olmalıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ebussuud Efendi bu uygulamayı salt pratik bir açıdan savunmuştu: Faizlerin ilgası birçok vakfın iflâsına yol açar, bu da Müslüman cemaatinin zararına olurdu.[54]

Ancak 17. yüzyıl Haleb'inde dini vakıfların verdiği borçlar, kredi işlemleri toplamının çok küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. Halepliler, bu konuda diğer Arap kentleri ahalisi gibi davranmaktaydı; faizle borç veren dini vakıflar buralarda pek kök salamıyordu. Halep'te borç para verme işi büyük ölçüde askerî kişilerin elindeydi. Tablo II:7'de yer alan bütün vakaların yüzde 46'sında alacaklılar bu kategoriye girer. Faizle para veren askerîlerin çoğu, güçlü Halep garnizonundan olmalıdır. Gayrimüslim faizciler önemsiz bir azınlıktı; Halep'te de Anadolu kentlerinde de gayrimüslimlerin kısa bir süre içinde para piyasasının kontrolünü ele geçirebileceğine ilişkin hiç bir belirti yoktu.[55]

TİCARET ÇEŞİTLERİ VE BAŞLICA TİCARET MERKEZLERİ: İSTANBUL'UN İHTİYAÇLARININ İKMALİ

Elimizde İstanbul'un 17. yüzyıldaki nüfusuna ilişkin güvenilebilir tahminler olmamakla birlikte, 600.000-750.000 civarında bir rakam makul bir varsayım olarak kabul edilebilir. Payitaht sakinlerinin ihtiyaçları Rumeli ve Anadolu'nun kıyı bölgelerinden ve Marmara ve Karadeniz'de yapılan gemi ticareti yoluyla karşılanıyordu.[56] İstanbul bölgesindeki tarımsal üretim birçok bakımdan iktisadi coğrafyacılarca standart kabul edilen bir modele uygundu: Bahçecilik sadece İstanbul'un yakın çevresinde değil, surların içinde bile yapılıyordu.[57] Fakat İstanbul'un sebze ve meyva tüketimi yakın çevrede yapılabilen üretimin çok üstündeydi; nar ve diğer taze meyva Marmara Denizi kıyısındaki köylerden sağlanıyordu. Zeytin Anadolu'nun Ege kıyısındaki Edremit ve Ayvalık'tan geliyordu. Taze üzüm, 16. yüzyılın son çeyreğinde, Üsküdar'ı çevreleyen tarla ve çayırların yerini almaya başlayan bağlardan sağlanıyordu. Kuru üzüm uzun bir yol katederek Aydın bölgesinden gelirdi. Kereste ve odunun nakli güçtü;

---

[53] Karş. Barkan (1966), s. 38-39.

[54] Mandaville (1979).

[55] Masters (1988), s. 154ff.

[56] Mantran (1962), s. 179-213.

[57] Von Thünen, der. Lehmann ve Werner (1990), s. 16.

yakacak odun normal olarak bostan ve mandıraların hemen dışındaki bölgede yetiştirilen ağaçlardan temin edilirdi. Kent ahalisi ve Tersane'deki gemi inşa tezgâhları için kereste de kuzeybatı Anadolu'dan getirtildiği için İstanbul bu genel kalıba çok iyi oturur. Bu alanın sadece Tersane'nin kullanımına ayrılmış olan bölümlerinde, 17. yüzyıl başında yasal ve kaçak olarak odun kesen, genellikle yasa dışı Rumeli göçmenlerinin oluşturduğu sürekli yer değiştiren bir nüfus yaşamaktaydı.[58] Kahire'deki yüksek kereste talebi, kereste kaçakçılığını kârlı bir iş haline getirmişti. Bu ticareti, yeniçeriler, İstanbul tüketicisinin zararı pahasına örgütlemekteydi. İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılayan bölge, kuzeybatı Anadolu'nun ormanlarından daha geniş bir alanı kaplamaktaydı.[59] Karadeniz'in batı kıyılarının yanı sıra batı Anadolu, Dobruca, Teselya ve Makedonya gibi Trakya da İstanbul tüketicisinin hizmetindeydi. Mısır'dan tahıl ve pirinç, Nil ve Akdeniz yoluyla kolayca nakledilebiliyordu. Pirinç özellikle varlıklı tüketiciler ve varlıklı Osmanlı ailelerinin tüketim standartlarını benimsemiş vakıflara bağlı misafirhanelerde revaçta olan bir besin maddesiydi.[60] Anadolu ve Balkanların kıyıdan uzak bölgelerinde ise, İstanbul piyasasına yönelik olarak sadece koyun yetiştiriciliği yapılmaktaydı. İstanbul'a tahıl yollamakla yükümlü bölgeler ile bundan muaf olan komşuları arasındaki kesin sınırlar 20. yüzyıl araştırmacısı açısından genellikle bilinmezliğini korumaktadır. Fakat o dönemin köylüleri ve kentlileri bu sınırların mükemmel bir şekilde bilincindeydiler. Bu nedenledir ki, 1575-76'da bir alıcı Çorum'dan İstanbul için tahıl almak istediğinde, yerel çarşının müfettişi (*muhtesib*) o güne kadar hiç böyle bir sevkıyat yapılmamış olduğunu söyleyerek bunu reddetmişti.[61] Balkanların iç bölgelerinde, varlıklı kişiler, sürü sahibi olup olmadıklarına bakılmadan İstanbul'a belirli sayıda koyun teslimatı yapmakla yükümlü tutulurdu.[62] Öte yandan, Anadolu'dan göçebe aşiret üyeleri ta Erzurum ve Diyarbekir'den koyun getirir, yolda sürüleri genellikle Anadolu'nun göbeğindeki Erciyas Dağı'nın otlaklarında dinlendirirlerdi. İstanbul'a gidiyor olması gereken önemli sayıda koyun sık sık, fiyatları sıkı denetim altındaki başkent piyasasından yüksek olan Bursa'da hatta Rodos'ta boy gösterirdi.

---

[58] Faroqhi (1984), s. 79.

[59] Mantran (1962), s. 187ff.

[60] Barkan (1962-63), s. 276-77.

[61] MD 27, s. 390 (1575-76).

[62] Cvetkova (1976).

Tablo II: 8

İstanbul'da celeplik yapmaya aday gösterilen zenginler, 1570-94

Kişi sayısı	Yeri	Tahmini serveti	Notlar
1	Eğridir	3.000 filori	Tefeci, eski kadının ortağı
2	Ankara		Yürük
1	Beypazarı		
1	Kastamonu		
1	Bursa		Bursa kasaplar kethüdası
2	Ankara		Ankara'da kasap
1	Mudurnu	40-50.000 filori	Tefeci
1	Siroz (Serrai)		Tefeci, naip
1	Bender-Akkerman		
1	Mezistre		Gayrimüslim
1	İstanbul		Manav
2	Görice		Gayrimüslim, tefeci
1	Avlonya (Valona)		Tefeci
2	Arnavutluk kazası		Gayrimüslim, tefeci
1	Kasımpaşa (İstanbul)		Kasap
2	İstanbul		Biri başçı, biri tüccar ve meyhaneci (en az biri gayrimüslim)
1	İstanbul		Köle tüccarı
2	Atina		
1	Manisa		Manisa'da kasapbaşı
1	Urfa		
1	Kalavrita	30-40.000 filori	Gayrimüslim
1	Aydın	1.000.000 akçe	Çekirdeksiz üzüm spekülatörü
1	Gelibolu	2.000.000 akçe	Gayrimüslim
1	Ankara		Gayrimüslim, tüccar
17	İstanbul		Gayrimüslim, kasap yamağı tayin edilecek
15	Atina	toplam 4.300.000 akçe	Gayrimüslim
8	Bursa		
10	Galata (İstanbul)		Gayrimüslim
9	Edirne		
1	Ahyolu (Ahtopol)		Gayrimüslim
9	Sözebolu		Gayrimüslim
100 Toplam		en az 11.680.000 akçe	61 gayrimüslim, 9 tefeci

Not: Mümkün olduğu kadar fazla vakayı saptamak için çaba gösterilmekle birlikte, bu listenin eksiksiz olduğu ileri sürülemez.

Kaynak: Faroqhi (1984), s. 330.

Payitahtın çarşı ve gemilerinde imparatorluğun bütün bölgelerinden gelmiş mamul mallar satılırdı. Bir çok dokuma türünün en önemli menşei Anadolu idi.[63] Bunların en önde gelenleri, Bursa ve Bilecik'in ipekli kumaşları, Bolu ve Çağa'nın pamuk ipliği ile Ege'nin pamuklu kumaşlarıydı. Ayrıca Uşak, Selendi, Kula ve Gördes'teki halı imalât merkezlerinde, sadece saray ve büyük camiler için değil, varlıklı özel alıcılar için de halı ve kilim üretilmekteydi. Bu kısa listeye Kastamonu'nun bakır tasları da eklenebilir. Marmara Denizi'nin Rumeli yakasından İstanbul tüketicisine yünlü kumaşlar ulaştırılıyordu. Selanik ve yakın çevresindeki yünlü dokumaların çeşitliliği, daha sonraki yıllarda ordunun malzeme ikmali üzerinde yoğunlaşacak olan Selanik dokumacılarının, 1640'ta hâlâ özel müşteriler için üretim yapmakta olduğunu gösterir. Balkanların İstanbul'da biraz olsun önem taşıyan diğer endüstriyel ürünleri demir eşya ve deriydi. Suriyeli ve Mısırlı imalâtçıların ise, sadece dokumaları resmi fiyat listelerine girebilecek kadar önem taşımaktaydı.

Dolayısıyla İstanbul, Osmanlı ülkesindeki bölgesel organizasyon üzerinde çok güçlü bir etkiye sahipti. Ne de olsa, 17. yüzyılda İstanbul, Akdeniz ve Avrupa'nın en büyük kentiydi; Braudel'in defalarca belirttiği gibi, dünyanın her yerinde büyük kentler küçük kentlerin hizmetlerini kendilerine tabi kılar.[64] İstanbul da istisna değildi; dolayısıyla, örneğin, Karadeniz'de Ahyolu ve Marmara Denizi'nde Tekirdağ-Rodosçuk Osmanlı payitahtının yardımcı limanları olarak işlev görmekteydi. Tekirdağ'da, Trakya'dan gelen tahıl ve Mısır'dan gelen pirinci talep edildiğinde hemen başkente gönderilmeye hazır tutmak üzere özel ambarlar inşa edilmişti. Bursa, İstanbul'un bir "atölyesi" gibi hizmet yapıyordu; Selanik'in ekonomisi de, daha az ölçüde olmakla birlikte, İstanbul'a yönlenmişti. Ayrıca, başkentin taleplerinin kentsel gelişmeyi bir yandan hızlandırırken bir yandan da engellemiş olması da mümkündür. Başkentin ihtiyaçlarının ikmaliyle ilgili ticareti İstanbullu tüccarlar ellerinde tutuyor ve zaman zaman da kendilerine ciddi birer rakip haline gelebilecek taşra tüccarlarını kısıtlayacak müdahalelerde bulunuyorlardı. 17. yüzyıl Anadolu liman kentlerinin yeterli gelişmeyi gösterememiş olması, kısmen de olsa, İstanbul tüccarlarının yaptığı baskılardan kaynaklanmaktaydı. Bunun tek büyük istisnası İzmir'di, ama bu kent de büyük ölçüde dış ticaret sayesinde güç kazanmıştı.[65]

İstanbul'a yapılan bütün sevkıyatı, Osmanlı devleti 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar hiç değişmeyen denetleme mekanizmaları aracılığıyla sıkı bir şekilde kontrol altında tuttu.[66] Resmi denetimin kilit taşı, İstanbul kadısının tüccarlar ve kaptanlardan fikir aldıktan sonra belirlediği yasal fiyat (*narh*) idi.

[63] Kütükoğlu (1983).

[64] Braudel (1979), I, s. 494.

[65] Goffman (1990).

[66] Güçer (1949-50); Güçer (1951-52); Mantran (1962), s. 186-92.

Ancak İstanbul'daki idarî fiyatların uygulanabilmesi için, üretim bölgelerindeki satış fiyatlarının da bir düzene bağlanması şarttı. İdarece belirlenen fiyatlar, özellikle besin maddeleri söz konusu olduğunda, mevsimlere göre değişiyordu. Fakat paranın içindeki gümüş miktarında yapılan büyük bir değişiklik, bütün sistemin bozulmasına neden oldu ve bütünüyle yeni fiyat listelerinin oluşturulması gerekti.

Fiyatlar üzerindeki denetim, toptancıların büyük kârlar yapması önünde mutlak bir engel değildi. Halk, İstanbul'un tahıl toptancılarına başkalarının sefaleti üzerinde zenginleşen namussuzlar gözüyle bakardı. Bunun dışında, tahıl nakliyatı işinde de hatırı sayılır miktarlarda kâr vardı. Çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşan, her biri ortalama üç gemiye sahip varlıklı bir armatörler zümresi Boğaz'da, Yeniköy'de otururdu. Bu küçük balıkçı köyüne o kadar büyük ticari canlılık getirmişlerdi ki, bu bölgedeki alışverişlerde uygulanan fiyatlar, ayrıca kaydı tutulmaya değer görüldü. Vezirlerin ve diğer Osmanlı ricâlinin İstanbul'daki besin ticaretine yatırım yapması olağandışı değildi.

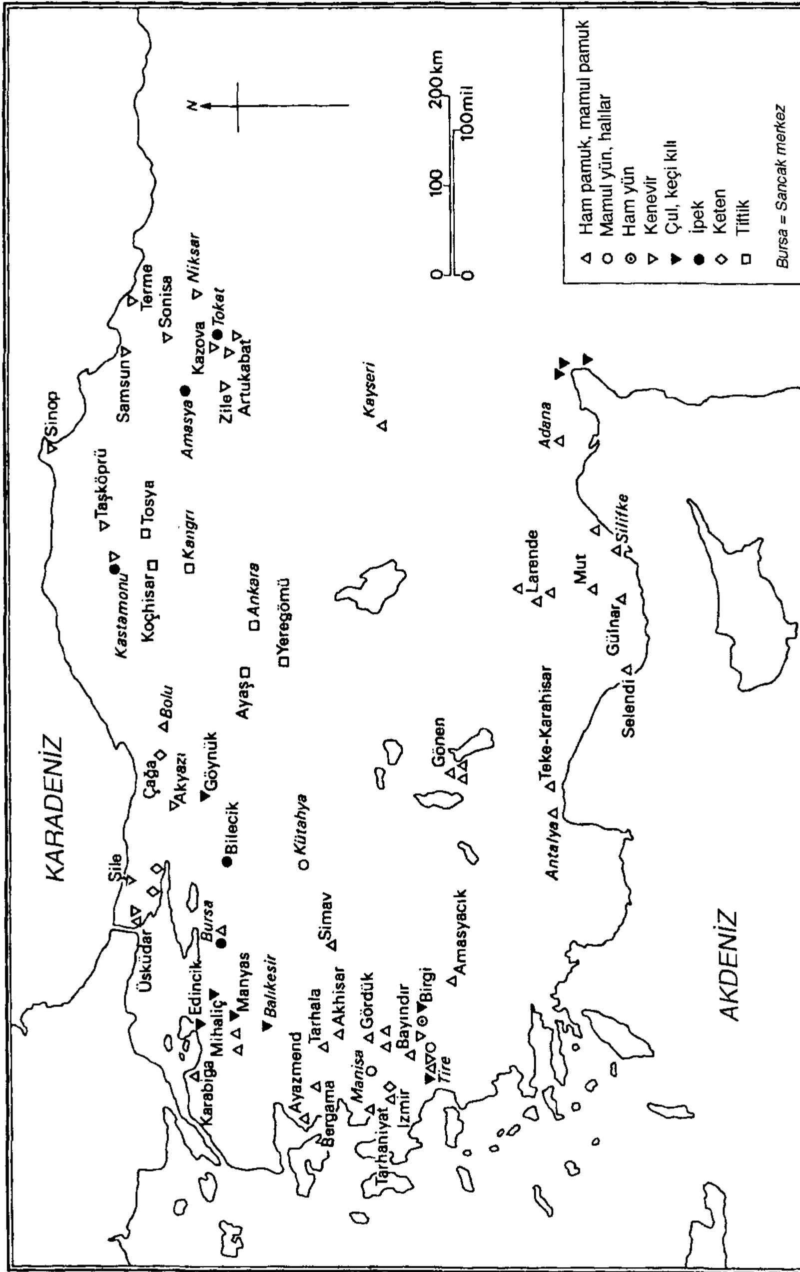
Canlı hayvan ticareti söz konusu olduğunda, 1650'ye gelindiğinde celeplerin ve kasapların durumu 16. yüzyılın son yıllarından itibaren dikkate değer bir gelişme göstermişti. 1600 öncesi dönemde ete koyulan perakende satış fiyatları genellikle o kadar düşüktü ki, tüccarlar işlerini sürdürmeye imkân bulamıyorlardı ve İstanbul'a celep tayin edilmek tefecilerin çok korktukları bir cezaydı. Fakat 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde et temin eden toptancıların servetleri artıyordu. Celeplerin kaderinin böyle kayda değer bir şekilde tersine dönmesinin arkasında resmi politikaların değişmesinin yattığına kuşku yoktur. Fakat şu anda bu politika değişikliğine ne gibi siyasi çatışmaların yol açtığı hakkında hiç bir bilgimiz yok.

Payitahtın iaşesinin denetlenmesinde kilit rolü İstanbul kadısı oynuyordu, zira resmen sadrazama bağlı olarak çalışmakla birlikte, kentin günlük işlerini fiilen yürüten oydu. Bir çok malın narhını belirliyor, bu fiyatların uygulanmasını sağlıyor ve ortaya çıkan anlaşmazlıkları karara bağlıyordu. Bu görevleri yerine getirirken kendisine Galata, Eyüp ve Üsküdar'da görevli iş arkadaşları ve özellikle de yardımcısı olan *muhtesib* yani çarşı müfettişi yardımcı oluyordu.[67] Muhtesib adamlarıyla çarşılarda fiilen devriye gezerdi; küçük suçları anında cezalandırma yetkisi vardı; daha önemli olanları kadıya bildirirdi. Buna ek olarak, hem gümrük mültezimleri hem de sarayın yiyecek alımlarından sorumlu bir sürü görevli de İstanbul'un iaşesi ile ilgilenmekteydi.

[67] Kütükoğlu (1983), s. 34ff. Şimdiye kadarki en ayrıntılı 17. yüzyıl fiyat listesi örneği Kütükoğlu tarafından yayınlanan 1640 tarihli belgedir. Fakat daha kısa listeler çok daha sık hazırlanmaktaydı. Bunların kimileri kadı sicillerinde muhafaza edilmiştir. Örnek için, karş. Kütükoğlu (1978).

17 16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'da koyun ticareti

Kaynak: Faroqhi (1984), s. 134.

18 Batı ve orta Anadolu'da tekstil üretimi, 1500-1650

Belli durumlarda aynı şey kentin inzibatından sorumlu yeniçeri ağaları için de geçerli olabilirdi. Su yollarından sorumlu görevliler (*su yolcuları*), bir polis şefi (*subaşı*) ve mimarbaşı (inşaat yönetmeliklerinden sorumlu) esas olarak başkentin sorunları ile ilgilenmekteydiler. Bu görevlilerin bazıları saray veya yeniçeri ocağı tarafından istihdam edilir ve buradan ücret alırdı. Ayrıca 17. yüzyıla gelindiğinde gümrük görevlileri ve muhtesibler genellikle makamlarını açık artırmayla kiralar (iltizamla alır) sonra da harcamalarını özel olarak konmuş vergilerle karşılarlardı. Kimi hallerde de ücretler ve para cezaları ilgili görevlilerin ana gelir kaynağını oluşturabiliyordu.

HALEP: ULUSLARARASI TİCARETE KARŞI YEREL TİCARET

Halep'te Basra, İran ve Hicaz ile yapılan kervan ticareti 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaştı. Aynı sıralarda doğu Akdeniz'deki kervan ticareti de kısa sürecek son parlaklık dönemine girmişti. 1602'ye kadar refah içinde olan Venedik ticareti, bu tarihten itibaren Venedik Senatosunun kentin deniz ticaret filosunu koruma çabalarının acısını çekmeye başladı.[68] Venedik'ten kargo yüklemek isteyen Hollanda ve İngiliz nakliyatçılarının önüne büyük engeller koyan bir karar, 17. yüzyıl başlarında işlerde ciddi bir durgunluğa, iflâslara ve muhtemelen Halep'e gelen Venedik tüccarlarının sayısının azalmasına yol açtı. Daha da önemlisi, Hollanda'nın Maluku Adaları'nı işgal etmesi, Avrupa'ya satılmak üzere Halep'ten alınabilecek baharat miktarını müthiş şekilde düşürdü. Ancak 17. yüzyılın büyük bölümünde, kente İran ipeği akışı devam etti ve Venediklilerin sayısı azalmış olsa da, İngiliz tüccarlarının çoğalması Halepli tüccarlar açısından bu kaybı dengeledi.[69] Dolayısıyla ticaretle ilgili altyapı yatırımları 17. yüzyıl boyunca hemen hemen bir önceki elli yıl ile aynı düzeyde devam etti. Halep'te sur içinde yer alan on bir büyük handan beşi 16., dördü de 17. yüzyılda yapılmış, çok sayıda daha küçük yapının inşaatı da bu iki yüzyıla eşit bir şekilde dağılmıştı.

Halep'in 16. ve 17. yüzyıllardaki zenginliği "arkasında yıkıntıdan başka bir şey olmayan bir dış görünüş" olarak tarif edilmiş, kentin 18. yüzyılda içine girdiği gerileme, Safevi hanedanının devrilmesine eşlik eden iç savaşlar nedeniyle ipek kervanlarının gidiş-gelişleri sona erince dış ticaretin çökmesine bağlanmıştı.[70] Aksi bir görüş de Halep'in zenginliğinin sadece çok az sayıda Avrupalı ve İranlı tüccarı ilgilendiren ve çok sayıda deveci ve katırcıya bile istihdam imkânı sağlamayan transit ticaretine dayanmadığı şeklindedir. Uluslararası ticaretin gerilemesi, belki de, Halep'in bölgesel ekonomisinin

---

[68] Sella (1968), s. 88-105.

[69] Davis (1967), passim; Abdel Nour (1982).

[70] Sauvaget (1941).

yararına olmuş, daha önce ihraç edilen kaynaklar şimdi yerel ekonominin hizmetine sunulmuştu.[71]

Tablo II: 9

1683'te Halep mahalleleri ve konut birimlerinin dağılımı

	Mahalleler		Konut birimleri		Mahalle başına
	No.	%	No	%	ortalama konut birimi
Suriçi	24	33.3	5.111	36.9	213
Banliyöler (toplam)	48	66.7	8.743	63.1	182
kuzey	21	29.2	3.689	26.6	176
doğu	20	27.8	3.446	24.9	172
güney	2	2.8	656	4.7	328
batı	5	6.9	952	6.9	190
Toplam	72	100.0	13.854	100.0	192

Kaynak: Raymond (1984), s. 457.

Böyle bir varsayım, ancak artan talebin üretimde buna denk bir artışa yol açmamış olması halinde anlamlıdır; 17. yüzyıl tarımının sınırlılığı ve niceliksel verilerin yokluğu da göz önüne alındığında, bu konuda açık fikirli olmak daha doğru olacaktır. Ayrıca, uluslararası ticaretin etkilerine önem vermeyen bazı araştırmacılar, Halep'in 18. yüzyıldaki gerilemesini art bölgesinde yaşanan tarımsal krize bağlamaktadırlar. Belki de Halep ekonomisindeki krizin en büyük sebebi İran iç savaşları ya da İngiliz tüccarlarının çekilmesi değil, hasatların kötü gitmesi ve köylerin terk edilmesi idi.

Eğer Halep'in bir kent olarak başarısının anahtarı gerçekten de tarımsal zenginlik idiyse, o zaman beklenen, kuzey Suriye'de 16. yüzyılın son yıllarını karakterize eden büyük bir tarımsal hamle yaşanmış olmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Halep'in art bölgesi 16. ve 17. yüzyıllarda canlı bir büyüme içindeydi ve 18. yüzyıla kadar gerçek bir kriz yaşanmadı. Ancak bazı bulgular Halep bölgesi tarımının takriben 1550 yılına kadar sıkıntılı bir dönem geçirdiğini düşündürmektedir.[72] Bölgeden toplanan öşür 1551-52 yılına kadar sürekli aşağı iniş eğilimi içindeydi ve ancak 1552-1570 arasında istikrara kavuştu. Dahası, 16. yüzyılın son dönemlerinde bir dizi kötü hasat yaşandı; bu bütün Akdeniz havzasını etkileyen bir felaketti. Öşürün 1552 yılına kadar düşüş içinde olması, üretimin fiilen azalmasından değil de, idari bazı özelliklerden ileri gelmiş

[71] Hem Steensgaard hem de Abdel Nour, Frank (1969), s. 10-12'yi anımsatan bir tutum alırlar; Steensgaard (1973), s. 175-93; Abdel Nour (1982), s. 276-77. Halep ekonomisi hakkında son zamanlarda yapılmış bir çalışma için, bkz. Masters (1988).

[72] Venzke (1984), s. 255ff.

olabilir. Halep öşüründeki düşüş muhtemelen sadece hasatın büyüklüğünün değil, kısmen de siyasal kontrolün şiddetinin ölçüsü idi. Kırsal ürünlerin ticaretinde yaşanan gelişmeye karşın, öşür gelirinin nasıl olup da gerilediğini bu şekilde açıklamak mümkündür.

Tablo II:10

1537, 1584 ve 1683 yıllarında Halep mahallelerinin dağılımı

	1537		1584		1683	
	No.	%	No.	%	No.	%
Suriçi	22	34.9	23	33.8	24	33.3
Banliyöler	41	65.1	45	66.1	48	66.7
Yeri saptanan toplam mahalle sayısı	63		68		72	
Toplam mahalle sayısı	72		73		74	

Kaynak: Raymond (1984), s. 457.

Halep'in art bölgesi sadece tarım alanı değildi, burada sanayi de vardı. Bu kuzey Suriye metropolisinin civarındaki Ma'arrat al-Nu'man gibi bazı küçük kentlerde ipek ve zeytinyağı üretiliyordu. Bu malları sadece yerel tüketiciler değil, Halepli tüccarlar da satın alıyordu. 1650'lerde hâlâ zengin bir kent olan Sarmin'in etrafı zeytinliklerle çevriliydi; kent 18. yüzyılda yıkıma uğrayınca, yerel ahali bu felâketi ağaçlarının yok edilmiş olmasına bağladı. İdlib'te zeytin üreticiliği sabun imalâthanelerinin gelişmesine yol açtı; kuzey Suriye sabunu 17. yüzyıl İstanbul'unda Trablus sabunu adıyla satılıyordu. İdlib ve büyük bir köy olan Darit Izza pamuklu kumaşlarıyla da tanınırdı. Halep'in art bölgesinin bu ürünleri, önemli miktarlarda yerel, bölgesel ve bölgelerarası ticarete yol açıyordu. Sonuç olarak Halep uluslararası ticarette yaşanan sıkıntılardan bu şekilde korunmuş olabilir.[73]

İRAN HAM İPEĞİNİN DAĞITIMI

Uluslararası ticaretin Halep'in genel gelişmesinde oynadığı rol her ne olursa olsun, kent, esas olarak Ermeni tüccarlar tarafından getirilen İran ipeğinin pazarlanmasında kullanılan en büyük antrepo niteliğindeydi. Ham ipek, uluslararası ticarete Osmanlı padişahından çok daha aktif bir şekilde katılan şahın kendisinden satın alınıyordu. Yeni Culfa'daki tüccarlar şahın aracıları olarak çalışmaktaydılar. Bu ipeğin bir kısmı İstanbul, Bursa ve İzmir'e

[73] Abdel Nour (1982), s. 273.

pazarlanır, buralara genellikle Erzurum ve Tokat üzerinden ulaşırdı. İmparatorluğa sokulan ham ipeğin önemli bir bölümü de İzmir üzerinden yeniden Avrupa'ya ihraç edilirdi. Yaklaşık olarak 1620'den sonra İranlı Ermeni tüccarlar ipeklerini doğrudan Marsilya'ya da satma girişiminde bulundular. Fakat bu girişime şiddetli tepki gösteren Marsilyalı tüccarlar, rakiplerinin bunu yapmaktan men edilmesi için Fransız kralına baskı yaptılar. Marsilya tüccarlarının şikâyetleri üzerine Ermenilere, Fransa'da yaptıkları ticareti felce uğratan özel bir vergi getirildi. Fakat başka Ermeni tüccarlar Rusya'ya hem ham ipek hem de İran ipekli kumaşları satmayı başardılar.[74] Yine başkaları da Hollanda'ya yerleşerek ipek ithal ettiler ve Hollandalı imalâtçıların ürünlerini ihraç ettiler. Bunların arasında en başta yünlü kumaşlar ve mobilya geliyordu. Hollanda uyruğuna geçmek yerli ticaret ve nakliyeciliği koruyan Hollanda yasalarını atlatmanın sıklıkla başvurulan bir yolu oldu ve 17. yüzyılda Ermeni tüccarlara ait bazı gemiler, Levant ticaretini Hollanda bandırası altında yürüttüler. Dolayısıyla İstanbul, Bursa ve İzmir'e sevk edilen İran ipeği, bu değerli malı bütün Avrupa ve Ortadoğu'ya dağıtan muazzam bir ağın önemli bir bölümünü, ama sadece bir bölümünü oluşturmaktaydı.

1620'lerde Avrupalılar tarafından Halep'te satın alınan bütün malların toplam değeri tahminen 1.465.002 İngiliz sterlin'iydi.[75] Bunun yüzde kırk biri ham ipekti, demek ki Avrupalı tüccarların alımlarında ham ipek ve karabiber eşit paylara sahipti. Bu ipek daha sonra İngiliz, Fransız, Venedik ve Hollanda tüccarları arasında bölüşülürdü. Rekabet büyüktü ve Fransız alımları 1669'da bir kaç yüz balyaya kadar düşerken, İngilizler giderek büyüyen miktarlarda ithalat yaptılar. Fakat 1700'den sonra İngiliz alımları düştü ve Fransızlarınkinde buna denk bir artış görüldü.

Tablo II: 11

İngiltere'nin yıllık "Levanten" (yani İran) ipeği alımları (kg.)

yak. 1590	1620'ler	1630'lar	1660-1700
13.000-14.000	65.000-70.000	130.000	170.000

Kaynak: Stoianovich (1974), s. 69.

1621-22'de Marsilya 137.000 kg. ham ipek ithal etti. Bunun çoğu İran ipeği olmakla birlikte bazı gemilerle de Suriye'de üretilmiş ipek gelmiş olmalıdır. Bu rakam, Venediklilerin 16. yüzyıl sonunda ithal ettiği miktara hemen hemen eşitti. Bu noktadan itibaren Venedikliler eski pazar paylarının büyük kısmını kaybettiler ve sonunda yılda sadece bir kaç yüz balya (yaklaşık 27.000

[74] Rambert ve Bergasse (1954), s. 64ff; Kévonian (1975), s. 205.

[75] Stoianovich (1974), s. 69.

kilograma eşit) ithal eder oldular. Bu dönemde gerçekleşen İngiliz ithalatı hakkında 38.000 kg. ile 65.000-70.000 kg. arasında oynayan tahminler yapılmıştır. Avrupalıların Asya ipeği tüketimi yılda 200.000-230.000 kg.ı buluyordu ve Avrupa'nın toplam ipek ithalatının yaklaşık yüzde 86'sı son tahlilde İran'dan geliyordu. Bu ipeğin tamamının Avrupalı tüccarların eline ya Halep üzerinden ya da Tokat güzergâhından ulaştığını varsayarsak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan transit olarak her yıl tahminen 198.000 kg. ham ipek geçmekteydi.[76] Dolayısıyla hem Osmanlı hazinesinin gümrük ve satış vergilerinden elde ettiği genel kazanç, hem de devecilerin ve erzak sağlayan kişilerin kazandığı para - yani bir bütün olarak Osmanlı ekonomisinin kazancı - oldukça büyük olmuş olmalıdır.

İpek ticaretinin "politikası" olarak adlandırılabilecek olgu, bu durumu yansıtır. İran'da şah Abbas, 1619'dan itibaren ipek ihracatını tekeline almak için kararlı girişimlerde bulundu. En büyük ipek pazarı, yani Halep, Osmanlı topraklarında yer aldığı ve 1639 öncesinde Osmanlılarla İranlılar sık sık savaş halinde olduğu için, İran'ın ham ipek ihracatı siyasi faktörlere karşı fazlaca duyarlıydı.[77] İngiliz kaptanları Hindistan ve Basra Körfezi'nde ticarete başlayınca mesele daha da karmaşık bir hal aldı. Şah Abbas Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan sevkıyatı kesip, İngiliz tüccarlarının Avrupa'ya ipeği Ümit Burnu'nu dolaşarak getirmesini sağlama, yani ipek ticaretinin yolunu değiştirme girişiminde bulundu. Bu planlar pek başarılı olmadı. Doğu Hindistan Kumpanyası konuyla ilgilendiğinde, proje o sırada padişahla barış halinde olan şah Abbas'ın öncelikleri arasından çıkmıştı. Yeniden çıkan savaş, şah Abbas'ın konuyla yeniden ilgilenmesine yol açtığında ise, Doğu Hindistan Kumpanyası ticaret olanakları konusunda tereddüt etti. Şah Abbas 1629'da öldükten sonra da, sarayın ipek ihracatı üzerindeki tekeli giderek parçalandı. Yine de, zirveye ulaşılan belli yıllarda (örneğin 1627-28, 1628-29, 1631-32, 1634-35) Hollanda ve İngiliz şirketleri 10.000 - 12.000 kg. arasında ipek taşıdılar.[78]

İpek ticaretinin yolunu değiştirmeyi amaçlayan diğer projeler de siyasi nitelikteydi. Rus Çarı Alexis Mihajlovich ile Yeni Culfa'daki bir Ermeni ticaret şirketinin iki temsilcisi arasında 1667'de böyle bir anlaşma imzalandı.[79] Bu anlaşma Ermeni tüccarların yüzde 5'lik bir resim ödeyerek Astrakhan'ı, Moskova üzerinden Rusya'nın en kuzey bölgelerindeki Arkhangelsk'e bağlayan yolu kullanmalarına izin vermekteydi. Yeni Culfalıların İran ipek ihracatıyla yakından ilgili oldukları düşünüldüğünde, Hazar Denizi - Beyaz Deniz hattını oluşturmaktaki amaç, muhtemelen, İran ipeğinin izlediği yolu, geleneksel Osmanlı ticaret yolları dışındaki bir güzergâha çevirmekti. Fakat burada esas

---

[76] Stoianovich (1974), s. 73; Steensgaard (1974), s. 161.

[77] Steensgaard (1974), s. 377ff. 16. yüzyıl İran ham ipeği ticaretiyle ilintili siyasal komplikasyonlar için, karş. İnalcık (1960 a ve b).

[78] Steensgaard (1974), s. 367-68, 395.

[79] Kévonian (1975), s. 213.

olarak ticari hedefler mi güdüldüğü, yoksa bu pazarlıkların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılmış bir siyasi hamle mi olduğu belli değildir.

17. yüzyıl sonunda başlatılan bir proje ancak Doğu Hindistan Kumpanyası ile rakibi Levant Kumpanyası arasındaki keskin ticari rekabet ortamında ele alındığı takdirde anlam kazanır. O sırada Doğu Hindistan Kumpanyası Hindistan'a altın ihraç ettiği için sert eleştirilere uğramaktaydı. İngiliz hükümeti, şirketin İngiliz kumaşı ihraç ederek ithalatının hiç değilse bir bölümünü dengelemesini istedi. Hindistan'daki İngiliz yünlüleri pazarı sınırlı olduğu için, şirket İran'daki satışlarını artırmaya çalıştı. Bu da ancak Levant Kumpanyası'nın pazar payını azaltarak sağlanabilirdi. Levant Kumpanyası 17. yüzyıl boyunca Halep'te önemli miktarlarda yünlü kumaş satışı yapmış, bu kumaşların bir kısmı Ermeni tüccarlar tarafından alınarak İran'a ihraç edilmişti. Yeni Culfalı Ermeniler açısından İran ipeğini Halep'te satmanın avantajları vardı, çünkü oradaki Fransız ve Venedikli tüccarlar, İsfahan'a gitme hakkına sahip tek grup olan İngiliz ve Hollandalılarla rekabete giriyorlardı. Dolayısıyla, Halep ticaretinden vazgeçmek Yeni Culfa tüccarının çıkarına değildi. Tam tersine, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın İran ham ipeği ticaretinin yönünü değiştirme girişimleri, Levant Kumpanyası ve ticaret yaptığı Ermenilerin ortak direnişi nedeniyle sonuçsuz kaldı. 18. yüzyılda bu sefer Levant Kumpanyası Halep ticaretini kısmak zorunda kaldı. Ancak bu kez boşluğu doldurmak için harekete geçen Doğu Hindistan Kumpanyası değil, Marsilyalı Fransız tüccarları oldu.[80]

İpek ticaretini Osmanlı topraklarından alıp başka yöne çevirmek için yapılan çok sayıda (başarısız) girişim, bu ticaretin değeri hakkında bir fikir verir. Ancak bu konudaki niceliksel veriler çok azdır. Bir tahmine göre 1702'de, İzmir'e yılda 2.000 balya İran ipeği getirilmekteydi. Bunun dışında, İstanbul'a, Bursa ipek imalâtçılarının yaşadığı sıkıntılar ve Bursa civarında ham ipek üretiminin artması İran ürününe talebi kısıtladığı halde, Bursa'ya da ipek getiriliyordu.[81] Bu zorluklara karşın, 17. yüzyılın ortalarında Bursa bölgesine İran ham ipeği girmeye devam etti. Bu ticaretin hâlâ sıkı devlet denetimi gerektirecek kadar değerli olduğu gözlemini yapabiliriz; fakat, çıkarılabilecek bir başka sonuç da, 1640'larda Bursa'nın büyük bir imalât merkezi olmadığı ve tezgâhlarının birçoğunun artık çalışmadığıdır. Bursa ipek satışlarından toplanan vergilere ilişkin veriler Bursa ipek dokumacılarının en kötü yıllarının 1617-18 olduğunu, 1649'a gelindiğinde bir miktar canlanma gerçekleştiğini gösteriyor.[82] Eğer bu doğruysa, 1640'tan sonra Bursa'ya İran ipeği akışı da artmış olabilir.

[80] Ferrier (1973).

[81] Ülker (1974), s. 82; Çizakça (1985, 1987).

[82] Çizakça (1987), s. 140-41.

İZMİR'İN YÜKSELİŞİ: İPEK İHRACATI İLE YERLİ ÜRÜN TİCARETİ KARŞI KARŞIYA

Uluslararası transit ticaretinin ve yerel ticaretin rollerine ilişkin tartışma İzmir ticaretinin öyküsünde de görülür. 1570-1650 arasındaki dönemde İzmir, gelişerek sadece yerel öneme sahip bir liman olmaktan çıkıp Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların geldiği büyük bir merkez halini aldı.[83] 17. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, İzmir eski Cenova antreposu Sakız'a önce rakip oldu, sonra da onu geçti. Limanın tarihinin bu ilk aşamalarında, İzmir'in 18. yüzyıldaki refah düzeyine erişmesinde önemli bir rol oynayan İran ipeği ihracatı, fazla önem taşımamaktaydı. İlk başlarda pamuk, mazı ve kaçak tahıl ihraç eden İzmir, kendisine ün kazandıracak olan İran ipek kervanlarını ancak daha sonraları cezbetti. Kentin dış ticareti, hayatlarını uluslararası ticaretten kazanmak için daha yoksul yerleri terk eden göçmenleri kendine çekti. Dolayısıyladır ki, İzmir'de, Selanik'te kumaş sanayiinin çökmesiyle doğan zor koşullardan kurtulmaya çalışan, çevirmenlik ve ticarette aracılık gibi roller üstlenen Yahudi göçmenlerle karşılaşıyoruz. Mültezimlerin ve kaçakçıların durumu da, oldukça farklı biçimlerde de olsa, uluslararası ticaretin refah düzeyine bağlıydılar. Bölgenin sunduğu ticari fırsatlar, "meşru" ticaretten beslenen haydut ve korsanları da aynı ölçüde kendine çekti; hatta bunların arasından korsanlıkla ticareti birleştirmeyi becerenler de çıktı. Dolayısıyla, İzmir bölgesinde hatırı sayılır miktarda insanın geçimlerini, dolaylı ya da dolaysız olarak, dış ticaretten sağladığı anlaşılıyor. Fakat 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başlarında İzmir henüz uluslararası transit ticaretin büyük kavşak noktalarından biri değildi; kentin zenginliği daha çok ihraç edilebilir mallar arayan yabancı tüccarların bölgesel ekonomiye etkin biçimde nüfuz etmiş olmasına dayanıyordu.

İzmir'i 1688'de yerle bir eden büyük depremden sonra yeniden inşa edilen kentin ticaretteki rolü hızla değişti. 17. yüzyıl sonu kentinin ticaret dalları arasında onur mevkii İran ipeği ihracatına ve tiftik üretiminin merkezi Ankara'dan İzmir'e getirilen tiftik ipliği ve yünü ticaretine aitti.[84] İzmir bölgesinin yerel ürünleri 1688 sonrasında, 1650 dolaylarında olduğundan çok daha önemsiz bir rol oynamış gözükmektedirler. İran'daki savaşların çöl yollarını emniyetsiz bir hale getirmesi üzerine Halep'in işlevlerini İzmir devraldı. Kentin bölgede üretilen malların ihracat merkezi olarak edindiği sağlam konum, sıra, daha geniş alanlara yayılan ve yabancı ülkelerden gelen transit ticareti için bir çekim alanı oluşturmaya geldiğinde, önemli bir avantaj teşkil etti.

---

[83] Goffman (1990), s. 50ff.

[84] Ülker (1974).

Tablo II: 12

Orta-batı Anadolu'nun gümrük gelirleri (akçe).

Liman	3 Mayıs 1604-3 Mayıs 1605	3 Mayıs 1605-3 Mayıs 1606	3 Mayıs 1606-3 Mayıs 1607
Sakız/Çeşme	1.064.025	859.005	600.192
İzmir	981.854	1.171.958	1.332.733
Urla	112.523	105.500	103.423
Kuşadası	33.402	55.458	48.012
Balat	6.000	5.200	6.000
Foça	135.434	155.378	158.434
Sığacık/Seferhisar	34.575	33.300	9.102
Sat	12.500	17.500	17.500
Mirdoğan	4.000	4.000	4.000
İpsara[a]	35.000	30.000	60.000
Musabey[a]	102	102	102
Koyun[a]	1.200	1.200	1.200
Köşedere	4.000	4.000	4.000
Haydarlı	iptal	iptal	iptal
Toplam	2.424.615	2.442.601	2.344.698

[a] Bu kent ve adalar tek mukataa veya resim olarak kaydedilmişti. Gümrük gelirleri ayrı ayrı düzenlenmemişti.

Kaynak: Goffman (1990), s. 58.

GÜNEY SURİYE İPEK TİCARETİ

1656-1663 yılları arasında Halep'te yaşayan ve Venedikli bir tacir namına ipek satın almak için seyahat eden tecrübeli bir ipek alıcısı bize 17. yüzyıl ortası Suriyesi'nde ipek ve ipek böceği üreticiliğinin rolü hakkında birinci elden bilgiler sağlamıştır. Buna göre, Trablus civarında sadece dut ağaçlarından oluşan ormanlık alanlar vardı. İpek böceklerinin yumurtalardan çıktığı Nisan ve Haziran ayları arasında kurtçukların beslenmesini kolaylaştırmak için ormanların içine özel olarak kulübeler kurulurdu.

Sadece Trablusşam bölgesinde tahminen 4.000 "kantar" (50 kg.lık bir ağırlık birimi) ham ipek üretilmekteydi.[85] Ancak Beyrut ve art bölgesinde ipeği daha bile ucuza satın almak mümkündü. Kisrawan'ın Lübnan Dağları bölgesinde, alıcı yerel ürünü, hem Maruni aracılarla hem de Durzi köylülerle pazarlık ederek satın alırdı. Suriye'deki Fransız ticareti 1675-1750 yılları arasında hep arttı; bölgenin en büyük limanı Sayda'dan ihraç edilen mallar

[85] Aigen, der. Tietze (1980), s. 15-26.

arasında ham ipek önemli bir yere sahipti.[86] Böylelikle, 1700-2 yıllarında toplam değeri 1.446.000 *livre* olan ihracatın yüzde 52'sini pamuk ipliği, yüzde 30'unu da ham ipek oluşturuyordu. Bunun karşılığında Marsilyalı tüccarlar esas olarak yünlü kumaş, şeker ve boya ilâçları satıyorlardı. Dolayısıyla, ihracata yönelik ham elyaf türleri üretiminin yanı sıra, yerel dokuma sanayii de belli bir canlılığı korudu.

BÖLGELERARASI VE ULUSLAR ARASI TİCARET MERKEZİ OLARAK KAHİRE

Hem 16. yüzyıldaki Avrupalı gözlemciler, hem de Frederic Lane ve Fernand Braudel zamanına kadarki araştırmacılar, Kahire'nin uluslararası bir antrepo olarak oynadığı rolün Portekizlilerin Hindistan'a giden okyanus yolunu açmasıyla birlikte sona erdiğini varsaymışlardı. Braudel, Hint ve Endonezya baharatları transit ticaretinin 1530'lardan sonra yeniden canlanarak yüzyıl sonuna kadar devam ettiğini savunmuştu.[87] Dolayısıyla Kahire'nin bir uluslararası ticaret merkezi olma rolü de bu zamana kadar devam etmiş olmalıdır. Fakat artık kahve, drog (sağaltıcı bitkiler), boya ilâçları ve Hint dokumaları ticaretinin 17. yüzyıl boyunca büyüdüğünü biliyoruz.[88] Ancak 1750'den sonra, kentin uluslararası ticaretteki rolü Antil kahvesinin rekabeti ve siyasal istikrarsızlık nedeniyle önemli ölçüde zayıfladı. Kahire'nin uluslararası ticareti birkaç yüzyıllık bir dönem boyunca devam ederek, ticaret ortağı Venedik'inkinden daha uzun ömürlü oldu.

Kahire'nin bir uluslararası ticaret merkezi olarak ortadan kalkışını ilan etme konusundaki aşırı acelecilik, Avrupa'nın ihtiyaç ve taleplerine cevap vermeyen ekonomik faaliyetleri gözle görünmez kılan Avrupa-merkezli önyargının sürdüğünü gösterir. Örneğin, hakkında kapsamlı rakamlar bulunan tek dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısında bile, Kahire'nin Anadolu, Balkanlar ve Mağrib ile ticareti Avrupa ile ticaretinden çok daha ağır basmaktaydı.[89] Buna ek olarak, kent, hem kahve ithalatını hem de Hicaz sakinlerinin ve hacıların ihtiyaçlarının teminini kapsayan Kızıldeniz ticaretine hakimdi. Kahire'nin ticaret bilançosunda imparatorluk içi ticaret 17. yüzyılda çok daha belirgin bir ağırlığa sahip olmuş olmalıdır.

[86] Rambert ve Paris (1957), s. 407.

[87] Braudel (1949, 2. baskı 1966); Lane (1941, yen. bas. 1966).

[88] Raymond (1973-74), I, s. 129-56.

[89] *Ae.*, s. 193.

Tablo II: 13
Kahire'nin "zengin ticaret dalları"nda (kahve ve tekstil) Mısırlı olmayan Ortadoğu tüccarı, 1679-1700

	Mülk envanterleri sayısı	Mülk değeri (para cinsinden, enflasyona göre ayarlanmış)[a]
Tüccarlar toplamı	169	50.589.237
Mısırlı olmayan Ortadoğulular	64	20.550.046
Toplam içindeki %	37.8	40.6

[a] *Para,* sadece bu tabloda ele alınan yirmi yıllık süre için değil, bütün 18. yüzyıl için enflasyonun etkilerini bertaraf edecek şekilde ayarlanmıştır.

Kaynak: Raymond (1973-74), I, s. 283.

17. yüzyıl Kahire'si asıl ününü kahve transit ticaretinin merkezi olarak kazandı. 16. yüzyılın son on yıllarına gelindiğinde bu uyarıcı maddenin tüketimi o kadar yaygınlaşmıştı ki, ücra Anadolu kent ve kasabalarında bile kahvehaneler vardı. Öte yandan, 17. yüzyıl kahvehanelerinin, özellikle de Sultan IV. Murad'ın emriyle kapatılması, henüz olağan olduğu için, kahve tüccarlarının enikonu sermaye sahibi olmaları gerekliydi.[90] İşlerin geçici olarak kesintiye uğraması küçük tüccarlar için ağır bir darbe olabilirdi, fakat varlıklı tüccarlar muhtemelen bir yolunu bulup karaborsadan kâr etmekteydiler. Gel gelelim, kahve ticaretine izin verilen yıllarda, Osmanlı devleti de kahve çekirdeğini kavurma hakkını artırmaya çıkarıp, en yüksek fiyatı teklif edene vererek kazanç sağlıyordu.[91] Elimizde Osmanlı İmparatorluğu'na 17. yüzyılda ithal edilen Yemen kahvesine ilişkin az rakam var, fakat 1697'de Mısır'a 32.000-40.000 ferde (4.096-5.120 ton) kahve ithal edildiğini biliyoruz. Bu miktarın 15.000 ilâ 20.000 *ferde*si İstanbul'a ve imparatorluğun diğer eyaletlerine gönderilmişti.[92] Ayrıca Avrupalı tüccarlar Yemen kahvesini Kahire'den satın alıyorlardı. Bu ticaret en parlak durumuna 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyıl başlarında ulaştı ama, 1624 ve 1630 yılları arasında da kahve ticaretiyle uğraşan bazı çok varlıklı Kahire toptancıları vardı.

Kahireli tüccarlar Hicaz ticaretinde de önemli bir yer tutmakla birlikte, çöl yollarının kontrolünü Şamlılarla paylaşıyorlardı. Tarımsal kaynakları çok kıt olan Mekke ve Medine, Memlûklar döneminden beri Mısır'dan yapılan tahıl

---

[90] Kissling (1957); Mantran (1962), s. 430.

[91] Mantran (1962), s. 431.

[92] Raymond, Thévenot'un 1660 civarında 30.000 yük kahve ithal edildiğine dair kayıtlarını aktarır: Raymond (1973-74), I, s. 147. Ayr. bkz. Mantran (1962), s. 209.

sevkiyatına bağımlıydı. Memlûk sultanlarının kurup Kanuni Sultan Süleyman ve ardıllarının genişlettiği kamu vakıfları buraya büyük miktarlarda bedava buğday gönderiyordu. Ne var ki, eksikler spekülatif kazançlara imkân veren ticari sevkıyatlarla kapatılıyor; yıllık hac kervanının erzağı gecikince, fiyatlar fırlıyordu. Yapay olarak yaratılan darlıklar da bilinmedik bir durum değildi; Süveyş liman idaresinin kalkışları ertelemesini sağlayarak veya Kızıldeniz'de taşımacılık yapan sınırlı sayıda gemiyi önceden kapatarak kolaylıkla darlık yaratmak mümkündü. Osmanlı merkezi idaresi, şikâyetler karşısında bağışlanmış tahılın sevkıyatının ticari mallardan önce yapılması gerektiğini ilan etmişti; ne var ki bu kuralı uygulamak genellikle güç oluyordu.[93]

Tablo II: 14
"Zengin ticaret dalları"nın (kahve, tekstil)
Kahire'deki toplam ticarî faaliyet ile karşılaştırılması, 1679-1700.

	Tüccar sayısı	**%**	**Mülkün toplam değeri (para cinsinden)[a]**	**%**	**Mülkün ortalama değeri**
"Zengin ticaret dalları"nda faaliyet gösteren tüccarlar	169	56.1	50.589.237	89.2	229.344
Diğer tüccarlar	132	43.9	6.168.850	10.8	46.734
Toplam	301	100	56.758.087	100	188.565

[a] *Para,* sadece bu tabloda ele alınan yirmi yıllık süre için değil, bütün 18. yüzyıl için enflasyonun etkilerini bertaraf edecek şekilde ayarlanmıştır.

Kaynak: Raymond (1973-74), I, s. 290.

Kahireli tüccarlar bu ticaret alanlarının hiç birinde İstanbullularla rekabete girmedikleri gibi, onların ikincil seviyedeki ortakları da olmadılar. Büyük bir ekonomik bölge Kahireli tüccarların kendi kontrolleri altındaydı; merkezi idarenin görevlileri bile buraya çok az müdahalede bulunurdu. Üstelik bu durum 16. yüzyıldan beri böyleydi, yani anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı İmparatorluğu "klasik" döneminde bile birden fazla ekonomik merkeze sahipti.

AKDENİZ BÖLGESİ ÜRÜNLERİ VE DIŞ TİCARET: TUNUS VE BATI AKDENİZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış bölgelerdeki eyaletlerinden Tunus, Marsilya ve Livorno ile yakın ticari bağlar kurdu; bölgeye yerleşik korsanların yaptığı esir

[93] Faroqhi (1990), s. 200-22.

avcılığı bile bunu fazla engellemedi. Eyaletin kuzeybatı kısmında Provence'a ihraç edilmek üzere buğday ekilirdi. Provence yüzyılın felâketlerle dolu son on yılı gibi kıtlık zamanlarında büyük miktarlarda buğday ithal ederdi. Fakat İspanya'nın Majorca eyaleti ve hatta zaman zaman Portekiz bile Tunus tahılına bel bağlamıştı; 17. yüzyıl içinde genel ihracatta müthiş bir artış oldu. 1690'lara gelindiğinde zeytinyağı da kârlı bir ticaret kalemi haline gelmişti. Sahil bölgesindeki zeytin plantasyonları genişletildi ve zeytinlik arazinin değeri arttı. Resim bedeli karşılığı ihracat izni veren, bizzat kendileri de bu pazara giren ve borçlarını bile zeytinyağı sevkıyatıyla ödeyen Tunus beyleri için, tahıl ve zeytin büyük bir gelir kaynağı haline geldi. 17. yüzyılda Tunus, Avrupalı Akdeniz ekonomileri ile, henüz Osmanlı ekonomik yörüngesine entegrasyonunu tehlikeye sokacak kadar yakın bağlar içinde değildi. Tunuslu zanaatkârların imal ettiği fesler Osmanlı ülkesinde hazır bir pazara sahipti. Fakat Fransa ile, iki yüzyıl sonra kolonyal bağımlılığa dönüştürülecek, güçlü bağlar kurulmuştu.[94]

İMPARATORLUĞUN HEM DIŞINDA HEM İÇİNDE: DUBROVNİK MESELESİ

İtalyanca konuşan, Slav kökenli Katolik ticaret aristokrasisiyle bu Adriyatik kenti, haraçgüzar bir devlet olarak Osmanlı diyarında önemli ticari ayrıcalıklara sahipti. Osmanlılar dışında kimsenin gemi taşımacılığı yapamadığı Karadeniz'e sadece Dubrovnik tüccarı girebiliyordu. Gerçi diğer yabancı tüccarlarınkinden daha düşük gümrük vergileri ödüyorlardı ama, padişaha her yıl global bir meblağ olarak toptan ödenen Dubrovnik haracı bu avantajı muhtemelen dengelemekteydi. Venediklilerle çıkan ticari anlaşmazlıklarda, Osmanlı idaresinin kendilerine diplomatik destek vermesi gibi dolaylı yararlar, daha büyük önem taşıyordu. Dubrovnik, yine haraçgüzarlık statüsü sayesinde, Balkan kara ticaretinin belli başlı merkezlerinde sürekli bir mevcudiyet tesis etti. Dubrovnikli tüccarlar tahıl, güherçile, ham deri ve postlar, yün, tabaklanmış deri, koyun ve sığır ticareti yapardı. Başka Avrupalı tüccarlar da kuşkusuz bu kıyıdan uzak ticaret merkezlerini zaman zaman ziyaret etmekle birlikte, Dubrovnik'in siyaseten "zararsız" oluşu, tüccarlarının bütün diğer Hıristiyan devletlerinkinden üstün bir ticaret şebekesi kurmasına imkân verdi.

---

[94] Sadok (1987), s. 111, 117.

Tablo II: 15
Tunus'dan Marsilya, Toulon ve Livorno'ya buğday ihracatı (kg.)

Yıl	Livorno	Marsilya	Toulon	Toplam
1609	265.000			265.500
1651	867.000			867.000
1652	119.090			119.090
1653	1.545.300			1.545.300
1654	587.100			587.100
1655	1.422.100			1.422.100
1656	234.000			234.000
1657	470.850			470.850
1692	11.700	82.875	1.564.560	1.659.135
1693		33.600	666.750	700.350
1694		1.050	632.610	633.660
1695	52.800	1.026.912	1.393.500	2.473.322
1696		174.205	40.500	214.705
1697	54.000	2.375.799	492.120	2.921.919
1698	60.000	1.876.553	764.610	2.701.163
1700	798.000		1.079.610	1.877.610
1701	96.300		131.550	227.850
1702				
1703	12.300			12.300
1704	40.500		5.400	45.900

Kaynak: Sadok (1987), s. 111'den çıkartılmıştır.

Tablo II: 16
Tunus'dan Marsilya'ya zeytinyağı ihracatı (kg.)

	1692	1693	1697	1698	1699
Tunus			14.400		
Sousse	12.348	48.353	3.876	86.240	
Sfax			11.358	9.288	540
Djerba					1.080
Bizerta				3.910	24.525
Toplam	12.348	48.353	29.683	99.438	26.145

Kaynak: Sadok (1987), s. 117.

Tablo II-17
17. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Dubrovnik'e yapılan ihracat

Yıl	Yer	Emtia
Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminden 1622-23'e kadar	Çatalca	Sınırlı miktarlarda tahıl
1621-22	Dıraç	Sınırlı miktarlarda tahıl
1622-23	Mısır	Güherçile
1622-23	Hersek	Saffian deri, deri, öküz derisi, tahıl
1623-24	Bosna	koyun, sığır
1623-24	Sofya, Samakov	Yün

Kaynak: Faroqhi (1983), s. 218.

Geç 16. yüzyıl Dubrovnik'i bir yandan da, büyük deniz ticaret filosunu Osmanlıların eski rakibi İspanyol İmparatorluğu'nun emrine vermişti. Bu hizmetler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını doğrudan etkilememesi koşuluyla, İspanyol askeri harekatlarına katılmayı bile içermekteydi. Dolayısıyla İngiltere'nin üstüne gönderilen Yenilmez Armada'nın hatırı sayılır bir bölümü Dubrovnik gemilerinden oluşmuştu.[95] Ancak bazı durumlarda kazanç sağlayan bu katılım, çok ağır kayıplara uğranmasına da yol açabiliyordu. Dubrovnik, İspanya ile böyle yakın bir işbirliği içine, muhtemelen ticaretinin doğası gereği itilmişti. Esas olarak Balkanlardan İtalya'ya emtia ihracı ve İtalya'dan Balkanlar'a dokuma ithalinden ibaret olan bu ticaretin yürümesi için İspanyol kralları ve onların İtalya'daki genel valileriyle iyi ilişkiler içinde olunması zorunluydu. Osmanlı hükümeti de bu duruma, muhtemelen Dubrovnik ticareti sayesinde, imparatorluğun teknik olarak savaş halinde olduğu devletlerden emtia ithal etme imkânı doğduğu için hoşgörü göstermekteydi.

İthalat vergilerinden elde edilen yıllık gelirler Dubrovnik ticaretinin uzun bir dönem süren refahını ve nihai gerileyişini yansıtır. Bu çalışmanın ilgi alanına giren süre içinde, yaklaşık 1578 ile 1645 yılları arasında ticaretin oldukça düşük düzeyde kaldığı, uzun bir yarı-durgunluk dönemi gözlemliyoruz. İş koşulları açısından vasat olan bu uzun dönemin öncesinde ve sonrasında, refah düzeyinin olağanüstü yüksek olduğu iki dönem yaşandı. Bunların ilki 1570-73 Kıbrıs Savaşı sırasındaydı; gelirlerdeki artış 1573'ten sonra bir kaç yıl daha devam etti ve yeniden önceki mütevazı düzeyine döndü. Fakat uzun

[95] Carter (1972), s. 404.

Kandiye Savaşı (1645-69) daha da olağanüstü bir refah yarattı. Gümrük gelirleri 1660 yılına kadar büyük bir hızla yükseldi, fakat sonra da aniden düştü. 1669 sonuna gelindiğinde gelirler zirveden, savaştan hemen önceki yıllardakinin yaklaşık iki katı düzeyine düşmüştü. Bunu izleyen dönemde istikrarlı bir seyir gösteren gelirler, on dört yıl sonra Avusturya-Osmanlı Savaşı başladığında, bu kez 1645'dekinden oldukça yüksek bir düzeyden başlayarak, yeniden çıkışa geçti. Bu refahı yaratan yine savaş olmuştu; savaş bitince de gelirler hızla düştü.

1530'dan itibaren sıkıntı içine giren Dubrovnik ithal ticaretinde daha sonra gerçekleşen bütün düzelmeler, rakiplerinin savaş nedeniyle tesadüfen tasfiye edilmesi sayesinde meydana geldi.[96] "Venedik'in ... gerilemesi ve Türklerin Akdeniz'deki yayılmasının sona ermesi," tarafsızlığın Dubrovnik'e sağladığı yararları dramatik biçimde azalttı. Kandiye Savaşı'nın Dubrovnik'e Kıbrıs Savaşı'ndan daha fazla yarar sağlamış olması, muhtemelen Kıbrıs Savaşı'nın çok kısa sürmesi, dolayısıyla ticaret yollarında yapılan değişikliğin sınırlı kalmış olması ile açıklanabilir. Hem zaten Venedik Kıbrıs'ı kaybetmeyi, gelişmeye devam eden Akdeniz ticareti uğruna kabullenmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ile ayrı bir barış imzalamıştı. Kandiye Savaşı'nın yarattığı refaha gelince, Dubrovnik'in gerçek ve potansiyel rakiplerinin durumunu hatırlamak yararlı olabilir. Fransa açısından bu, İspanyol Savaşı'na (1659'a kadar), Fronde iç savaşlarına ve XIV. Louis'nin saltanatının felâketlerle dolu ilk yıllarına eşlik eden kriz dönemiydi. İngiltere ve Hollanda ise, 1652 ile 1654 ve 1665 ile 1667 yılları arasında savaş halindeydiler. Dolayısıyla Dubrovnik gemilerinin ticareti sadece Venedik gemilerinden devralmakla kalmayıp, büyük Batı Avrupa devletlerinin bu dönemde içinde bulunduğu savaşlardan da yarar sağlamış olduğu sonucuna varılabilir.

Dubrovnik'in ithalattan elde ettiği gümrük gelirleriyle kent tüccarının Sofya'da ödediği yün ücretleri arasında sergiledikleri eğilimler açısından dikkate değer bir uyum vardır (Bkz. Şek. II-4 ve 5).[97] Bu bağlantı 1600'den kısa bir süre sonra, yün fiyatlarındaki, genellikle Venedik yünlü sanayiinin yarattığı talebe atfedilmiş, hızlı yükselmenin hemen ertesinde başlar.[98] Kandiye Savaşının başlangıcına kadar fiyatlardaki görece istikrar devam etti; belli ki, Venedik sanayiindeki gerileme başka talep faktörleri ile telafi edilmişti. Sonra yün fiyatlarının, tıpkı Kandiye Savaşı sırasında ithalata dayalı gelirler gibi, füze gibi yükseldiğini görüyoruz. Daha da şaşırtıcısı 1683-99 Avusturya-Osmanlı Savaşı sırasında fiyatlar aynı ölçüde artmadı, oysa insan böyle bir kara savaşında Osmanlıların yünlü kumaş talebinin Akdeniz'in sıcak sularında yapılan bir dizi sefer sırasındakinden yüksek olması gerektiğini düşünüyor. Fakat 1660'dan sonra İtalya'da yaşanan ağır ekonomik kriz nedeniyle, o sırada Balkan yünü için rekabet herhalde Kandiye Savaşının ilk yıllarındakinden daha

---

[96] *Ae.*, s. 396.

[97] *Ae.*, s. 386.

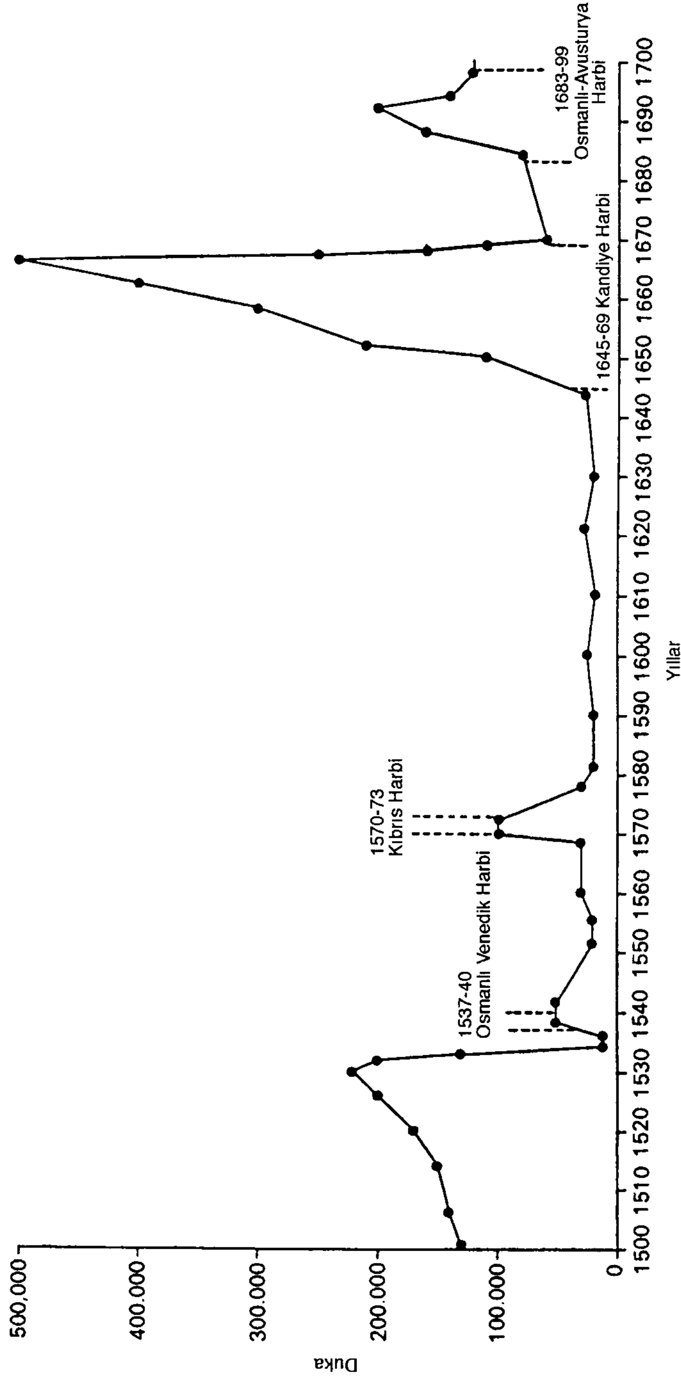
[98] *Ae.*, s. 385.

azdı. Muhtemelen Filibe (Plovdiv) bölgesinde gelişmekte olan aba imalâtçılığı (Bkz. Bölüm 16) da yün fiyatlarında 17. yüzyıl sonlarında görülen artışı açıklamaya yardımcı olacaktır; zira bu fiyatlar daha savaş çıkmadan yükselmeye başlamış ve 1690'dan çok önce doruk noktasına ulaşmıştı. İthalattan elde edilen gümrük gelirleri ile yün fiyatlarının gösterdiği paralel gelişme Dubrovnik ticaretinin kendi egemen zümresinin kontrolü dışındaki siyasi olaylara ve savaşlara aşırı bağlılığını açıkça göstermektedir. Dubrovnik'in hiç bir zaman kendine ait, canlı ve üretken bir yünlü sanayii yaratamamış olması, dolayısıyla da ithal ettiği işlenmemiş yünün anlamlı sayılabilecek bir bölümünü kendisinin tüketememesi bu bağımlılığı daha da derinleştirdi. Dubrovnik'i kentin çevresindeki siyasal ortamın yarattığı şok dalgalarından koruyan tek "yastık" hatırı sayılır büyüklükteki deniz ticaret filosunun faaliyetleriydi.[99] Dubrovnikli gemi kaptanları sadece 16. yüzyılın son yıllarında değil, 1620'lere kadar da büyük servetlere sahiptiler. Genellikle oldukça mütevazı ailelerden gelen bu adamlar likit sermaye sahipleri arasında özellikle önemli bir yer tutmaktaydılar.

Ancak Venedik'in elindeki Split'in rekabeti Dubrovnik gemi taşımacılığı için ciddi bir tehlike oluşturuyordu. Zira Split, Venedik tüccarının yanı sıra Balkan tüccarlarının, özellikle de Venedik'i ziyaret eden ve İtalya ile, Dubrovnik üzerinden değil de, doğrudan ilişki kurmaya istekli çok sayıda Bosnalı Müslüman'ın himayesi gibi bir güvenceye sahipti.[100] Ayrıca, özellikle Hollanda ve İngiliz rekabetinin Venedik'in Akdeniz ticareti için oluşturduğu tehdit koşullarında, Venedik hükümeti Adriyatik'teki Dubrovnik ticaretini boğmaya kararlıydı. Uzun vadede, Hollanda, İngiliz ve Fransız gemi taşımacılığı, Venedik kadar Dubrovnik için de zorluk yaratmaktaydı. 1643'e gelindiğinde Dubrovnik deniz ticaret filosunun gerilediğine ilişkin şikâyetler duyulmaya başlamıştı bile. Dubrovnik gemi taşımacılığı sektörünün bu uzun vadeli zayıflıkları, kentin bir ticaret ve gemicilik merkezi olarak daha önce taşımış olduğu önemi, özellikle 1700'den sonra neden yitirdiğini açıklamaktadır.

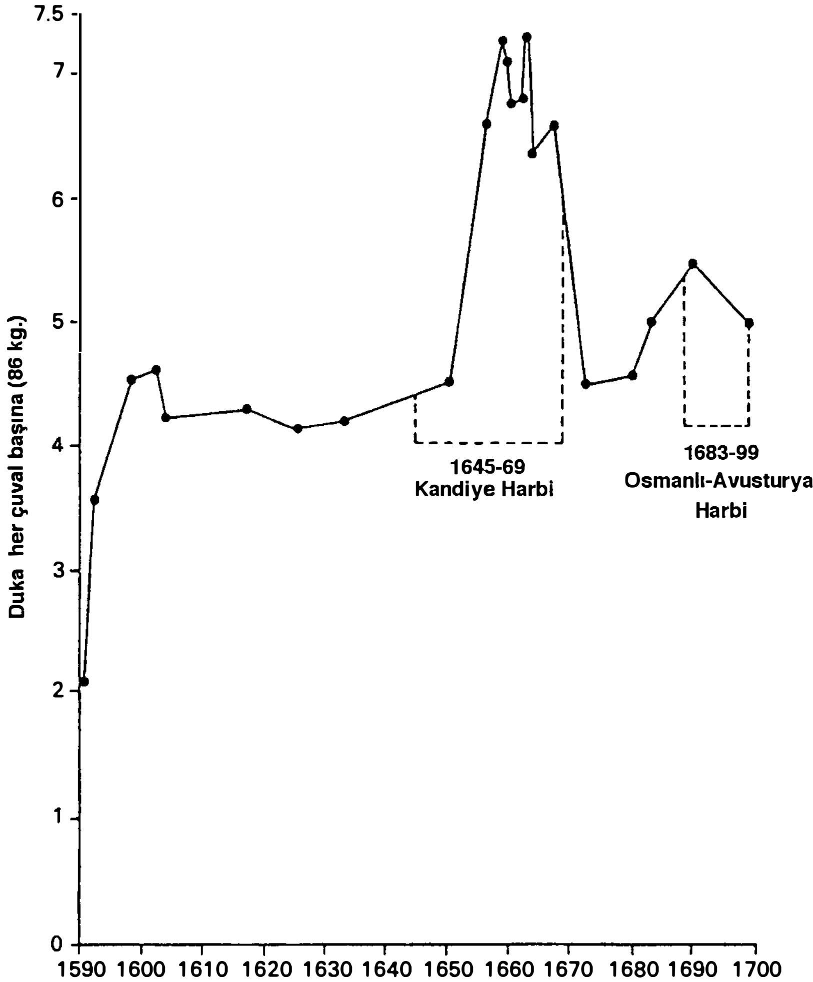
---

[99] Tadic (1961), s. 254.
[100] Kafadar (1986).

Şekil II: 4 Dubrovnik'in yıllık ithalat gümrüğü geliri, 1500-1700.

Kaynak: Carter (1972), s. 397.

Şekil II: 5 Dubrovnik tüccarının Sofya'da ödediği yün fiyatı, 1590-1700.
Kaynak: Carter (1972), s. 386.

TİCARET AĞLARI: MÜSLÜMANLAR

Bir çok araştırmacı 17. yüzyılı, eğer fatih Ortodoks tüccarların egemen olduğu bir dönem olarak değilse, en azından Müslüman tüccarların uzak yol ticaretine katılımının giderek azaldığı bir dönem olarak görürler.[101] Bu konuda sistematik bir araştırma yapılmamış olmasına karşın, muhtemelen Müslüman tüccarların katılımı gerçekten de azalmıştı; ancak 18. yüzyıl ticareti konusunda son zamanlarda yapılan çalışmalar Müslüman tüccarların yıldızının sönmesinin

[101] Stoianovich (1960).

geçmişte sanıldığından çok daha uzun bir süre aldığını düşündürmektedir.[102] İlk adım olarak, 17. yüzyıl boyunca işleyen Müslüman ticaret ağlarını tarif etmek ve bu ağların zaman içinde nasıl değişmiş olabileceğini algılamaya çalışmak gerekli görünmektedir.

Eldeki en ayrıntılı bilgi, genellikle kahve ve Hint dokumaları ticareti yapan 17. yüzyıl Kahire toptancılarıyla ilgilidir. İşlerini Mısır'ın başkentinden yürüten bu tüccarların çoğu Mısır'ın yerlisi değildi.[103] Yabancı ülke doğumlu bu tüccarların en varlıklıları Mağriblilerdi, fakat "Rumiler"in, yani Anadolulu ve Rumelili Müslüman tüccarların da zengin Kahire tüccarları arasında epey temsilcisi vardı. Ancak bu Müslüman tüccarlar "yabancı" sayılmadıklarından, onların ticaret ağlarının özellikleri ancak yakın ve yoğun bir inceleme sonrasında ayırt edilebilir. Bunların yaşam tarzları yerli tüccarlarınkine benziyordu; lüks konutları Kahire'deki ticari faaliyetin ana merkezi olan Halili Hanı civarındaki sakin yan sokaklarda yer alırdı. Ancak hem Mağripliler hem de Anadolu ve Rumeli tüccarları ortak kökenlere sahip olmaktan gelen dayanışma örüntülerini koruyor, dolayısıyla da toplumsal bağlılıkları nedeniyle diğer tüccarlara göre daha avantajlı bir başlangıç noktasında olan "azınlıklar"dan biri konumunda bulunuyorlardı.[104]

17. ve 18. yüzyıl Kahire tüccarlarının ticari faaliyeti çok ender olarak Hintli ve Yemenli tüccarlarla buluşma noktaları olan Cidde'nin ötesine geçerdi. Bu Kahirelilerin seçeneklerini sınırlamış olmalıdır, özellikle de ithal edilen kahve ve dokumaların karşılığını ödemek üzere Hicaz'a gönderilen Mısır'da imal edilmiş emtia miktarları sınırlı olduğuna göre. Sonuç olarak, Hintli meslektaşlarının *putting-out* (üretim faaliyetinin eşgüdümünü yapma) işinde aktif olduğu bu dönemde, Kahireli tüccarın büyük ölçekli tekstil imalatını örgütleme imkânı azdı.[105] Ayrıca Kızıldeniz'e kıyısı olan ülkelerin hepsinin de gemi yapımı için gerekli malzemelerden yoksun olması da Kahireli tüccarı engelliyerek, onları Hindistan'ın faal tersanelere sahip Malabar kıyısından gelen tüccarlar karşısında yine dezavantajlı konuma düşürmekteydi.[106] Gel gelelim Hindistan'da faaliyet gösteren Rumi tüccarlar olduğunu duyuyoruz; bunların çoğunun Kahire'deki Anadolulu ve Rumelili tüccarlar topluluğu kökenli olması muhtemeldir.[107] Müslüman tüccarlar Hicaz'a Mısır'dan besin maddeleri de götürüyorlardı. Kimileri de, muhtemelen hac törenlerinin tamamlanmasından sonra kurulan ünlü Muna panayırında iş yapmak için Şam'dan Mekke'ye giden hac kervanına eşlik ederdi. Mekke şeriflerinin himayesinde olan bu panayır vergiden muaftı. Bahreynli tüccarlar incilerini sergilerken, bir yandan da değerli

---

[102] Panzac (1985), s. 186.
[103] Raymond (1973-74), II, s. 464ff.
[104] Braudel (1979), II, s. 139ff.
[105] Chaudhuri (1978), s. 253ff.
[106] Chaudhuri (1985), s. 157-58.
[107] 16. yüzyıl kanıtları için bkz. Özbaran (1977), s. 111, 137, 140.

kumaş ve kokuların el değiştirdiği bu tipik "zengin ticaret dalları" örneği, çok sayıda Hintli tüccar ve hacının varlığıyla daha da canlanıyordu. Hac mevsiminde Mekke'de de epey ticaret yapılırdı; tüccarların adetleri, Arabistan yarımadasından göçmenlerin genellikle yerleştiği batı Hindistan kıyılarıyla yakın bir ilişki olduğunu gösteriyor. Kimi tüccarlar da kervan komutanlarına borç para vererek hac kervanlarını finanse ederlerdi; dolayısıyla hac farklı tüccar ağlarını birbirine bağlayan özgün bir ortam oluşturmaktaydı.[108]

Anadolu ve Rumeli'de de 17. yüzyılda bile Müslüman tüccar ve yatırımcıların varlığına ilişkin oldukça fazla kanıt vardır. Anadolu kent ve kasabalarında sayıları yüzleri bulan vakıf ve özel kişiler başkalarına borç para verir, genellikle de açık açık faiz alırlardı.[109] Bu borçların bir kısmı tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için alınmış olsa da, ticarî yatırımlar için alınan borçlar da oldukça önemli bir yer tutmuş olmalıdır. Kayserili ve Ankaralı Müslüman tüccarlar mallarını İstanbul'a ortakları vasıtasıyla iletir ve daha da önemlisi, toptancılık yaparken bir yandan da oraya buraya dağılmış kent veya kır zanaatkârlarının faaliyetlerini organize ederlerdi. Ankara'da faaliyet gösteren ve bir *putter-out* (üretim faaliyetinin eşgüdümünü yapan müteşebbis) olarak çalıştığı anlaşılan bir Müslüman ayakkabı tacirinin 1592 tarihli dükkân envanteri şans eseri bugüne ulaşmıştır.[110] Denizli'de ve Isparta'nın Göller Bölgesi'nde üretilen beyaz pamuklu bezleri boyanmak üzere Ege kasabası Tire'ye getiren tüccarlar vardı.[111] Tire'de fazla bir gayrimüslim nüfus olmadığına göre, bu *putter-out*'lar (üretim faaliyetinin eşgüdümünü yapan müteşebbisler) da muhtemelen Müslüman'dı. Dolayısıyla tüccarlar tarafından organize edilen *putting-out* (üretim faaliyetinin eşgüdümünün bir müteşebbis tarafından yapılması) sistemleri, 17. yüzyıl ekonomisinin hakim bir özelliği olmamakla birlikte, muhakkak ki yok değildi ve Müslümanlar tarafından organize edilmiş ticari ağlar bu önemli faaliyetlerde pay sahibiydi.

GAYRİMÜSLİM TİCARET AĞLARI

Bütün bunlara karşın, 17. yüzyılı karakterize eden gayrimüslimlerin ticari faaliyetlerindeki artıştır. "Fatih Balkan Ortodoks tüccarı"nın, gayrimüslim, ama Ortodoks olmayan ve faaliyetlerini Balkanlarla sınırlı tutmayan ataları vardı. Daha 15. yüzyılda bile, İran Ermenileriyle birlikte Bursa'da ticaret yapan İran Müslümanları vardı.[112] Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde mühimme defterlerinde adı geçen Acem tüccarlarının hemen hepsi gayrimüslimdi.

---

108 Faroqhi (1990), s. 216-17.

109 Jennings (1973).

110 Faroqhi (1984), s. 165.

111 BBA, MD 96, s. 127 (1678-79).

112 İnalcık (1960b), s. 52.

17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda faal olan Ermeni tüccarlar, İsfahan'ın Yeni Culfa adında bir varoşunu merkez alan bir uluslararası ticaret ağı ile ilişkileri vasıtasıyla sivrilmişlerdi. Bu kentin tüccarları, belli zamanlarda bizzat şahın tekelinde bulunan İran ipek ticaretinde aktif rol oynamaktaydılar. Yeni Culfalı tüccarlar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki rekabeti de kendilerine yeni ticaret yolları açmak için kullanıyorlardı. Fakat yaptıkları Doğu-Batı ticaretinin çoğu muhtemelen Osmanlı topraklarından geçmeye devam etti. Büyük ölçüde İranlı-Ermeni tüccarların ödediği gümrük vergileri sayesinde, Erzurum'un gümrük gelirleri 18. yüzyıl başlarında bile sabit kaldı ve yüzyılın ortasına kadar inişe geçmedi. Bu da[113] dahası, aynı istikrar 17. yüzyılın ikinci yarısında da gözlenebilir. 1643-56'da yıllık 92.250 *esedi guruş* olan gümrük gelirleri, 1666-7'de yılda 96.094 guruşa ve 1683-9'da da 100.094 esedi guruşa çıktı; daha sonra da 95.094 esediye düştü.[114] Bütün bunlar, Çar ile yapılan düzenlemelerin ticareti yerleşik Osmanlı ticaret yollarının pek fazla dışına çıkarmadığını gösterir gibidir.

Osmanlı nüfuz bölgesindeki Ermeni ticaretinin diğer merkezleri güney Polonya ve Erdel idi. Burada yerleşik tüccarın kontrolü altında bulunan ve Yeni Culfa tüccarının faaliyetlerinden oldukça bağımsız bir ticaret ağı vardı.[115] Lvov ve Erdel tüccarları faaliyetlerini Venedik ve Orta Avrupa'ya kadar yaydılar, ama genellikle ya Osmanlı imalatı ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan transit geçmiş malların ticaretini yapmaktaydılar. Dolayısıyla 17. yüzyıl Ermeni ticaret ağları Osmanlı sınırlarını aşmakla ve bu tüccarın ticaret merkezleri çoğunlukla Osmanlı devleti dışında yer almakla birlikte, bu ağların devamı için Osmanlı topraklarında yapılan ticaret can alıcı önem taşımaktaydı.

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren belli başlı Ermeni tüccarlar büyük bir uluslararası ticaret ağına dahildiler. Bu dönemin Rum tüccarları ise esas olarak Osmanlı ülkesindeki bölgelerarası ticaret alanında faaldiler. Rumların ticari faaliyetlerinin gelişmesi 1650 dolaylarına tarihlenir. Osmanlı başkentinde Rumlar özellikle tüccar ve kaptan olarak faaldiler; Karadeniz kıyısındaki Balkan bölgelerinden tahıl getirirlerdi.[116] Osmanlı merkezi idaresinin İstanbul'un iaşesinin temini konusunda uyguladığı sıkı denetime karşın bazıları servet yapmayı başardı. Fakat başkentteki Rumların çoğu küçük tüccar ve zanaatkârlar olarak dar ve sınırlı bir yaşam sürdürdüler.[117] Göründüğü kadarıyla, eyaletlerde insanların eline daha fazla zenginleşme fırsatı geçmekteydi. 18. yüzyılın Fenerli denilen ve Osmanlı hükümeti adına Romen eyaletlerini idare ettikleri için bir ölçüde siyasal güç sahibi olan aileleri ilk servetlerini İzmir, Sakız, Yanya veya Kastoria gibi

---

[113] Erim (1984), s. 177.

[114] *Ae.*, s. 21.

[115] Kévonian (1975), s. 213.

[116] Stoianovich (1960), s. 269.

[117] Mantran (1962), s. 451.

yerlerde yapmışlardı.[118] İzmir'in 17. yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişinden yararlanmayı özellikle Sakızlı tüccarlar başardı. Ayrıca Sakız'ın ipek imalatçıları da zenginleşiyor, birçok yerel tüccar gerek üretim sürecini kontrolleri altında tutarak, gerekse Mora, Rumeli ve Bursa'dan ham ipek ithal edip adadaki imalatçılara satarak önemli kârlar elde ediyorlardı.

Buna ek olarak, Yahudi tüccarlarla birlikte, Avrupalı tüccarlara aracılık eden Rumlar da 17. ve 18. yüzyıl İzmir'inde kendilerine ekonomi içinde bir yer buldular. Avrupalılar İzmir'de genellikle "aynî kredi"yi de içeren mekanizmalar vasıtasıyla mal alıp satıyorlardı.[119] Dolayısıyla Avrupalı tüccar yünlü kumaş ile pamuk veya tiftik ipliğini takas etme yoluyla hatırı sayılır miktarlarda iş yapabilmekteydi. Avrupalı tüccara, demir almaya hazır uygun bir gemi bulunduğunda, parası sonra ödenmek üzere dönüşte taşınacak hamule temin eden İzmirli Rum, Yahudi ya da Ermeni tüccarlar, kendilerini Avrupalılar için vazgeçilmez bir hale getirdiler. Bazı Rum tüccarların edindiği sermaye ve ticari deneyim birikimi, onların 18. yüzyılda Avrupa ticaretine bağımsız tüccarlar olarak katılmalarına imkân verdi. Fakat görünen o ki, incelemekte olduğumuz dönemde asıl rolleri yardımcılıktı.

17. yüzyıl sonunda İzmir'de faaliyet göstererek, Hollanda ve İngiliz yünlüleri, İtalyan ipeklileri ve Avrupalı tüccarlar tarafından da ticareti yapılan başka mallar satan Yahudi tüccarlar, İngiliz ve Fransız tüccarlarının en ciddi rakipleri sayılmaktaydılar.[120] Fakat genel itibariyle, Yahudi tüccarlar, en azından 1650'den sonra, Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın ikinci yarısındaki kadar aktif değillerdi. Bunun nedenlerinden biri, Yahudilerin batıya doğru göç etmiş olması olabilir. 17. yüzyıl İstanbul'unda Yahudiler önemli bir ticari rol oynamazken, 17. yüzyıl Avrupa dünya ekonomisinin parlayan merkezi Amsterdam ve Londra da tüccarları kendine çekmekteydi.[121] Büyük Balkan kentlerinde 1560-1660 arasında Yahudi nüfus oranında esaslı bir artış görüldüyse de, bu tarihten sonra düştü.[122] Belki de dış göçün başlamasında en büyük rolü konjonktürel etkenler oynamıştır: Örneğin uzun Girit Savaşı (1645-69) sırasında Selanik ticaretinin azalması ve Dubrovnik ticaretinin gerilemesi gibi. Ne var ki, Balkan ticaretinin 18. yüzyılda yaşadığı refah, anlamlı denilebilecek sayıda göçmenin geri dönmesine yol açmadı. Tam tersine dış göç devam etti. Çok sayıda Yahudi tüccarı Balkan ticaretinin dışına iten, belki de iş imkânlarının daralması ile Rum ve diğer Balkan tüccarlarının faaliyetlerinin genişlemesinin bir bileşimi olmuştu.[123]

---

[118] Stoianovich (1960), s. 271-71.

[119] Frangakis (1985), s. 33-34.

[120] *Ae.*, s. 33; Goffman (1990), s. 78ff.

[121] Stoianovich (1960), s. 270-1.

[122] *Ae.*, s. 245-6.

[123] *Ae.*, s. 261-62.

YABANCI TÜCCARLAR

17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlar Osmanlı ticari tarihinin en çok araştırılmış kesimini oluştururlar. Ancak onlara fazlaca büyük yer ayırmamaya dikkat etmek gerekir, yoksa okuyucu bundan, kolaylıkla, yerel ekonomik yaşamın üzerinde durulmaya değecek kadar gelişmemiş olduğu sonucunu çıkarabilir.[124] Ya da kişi, 17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ekonomisinin uzun sürecek bir Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisine entegrasyon sürecine başlamış olduğu ve dolayısıyla da gelişmesinin ancak Avrupa ekonomik tarihi bağlamı içinde anlaşılabileceği sonucuna bile varabilir. Ancak 17. yüzyıl üzerine son zamanlarda yapılan, çalışmalar, dönemin Osmanlı ekonomik yaşamının eskiden sanıldığından daha dinamik olduğunu ve bir çok yerel zanaatın 1600'lerin başında yaşanan krizi aşmış olduğunu göstermiştir. Avrupa-egemen dünya ekonomisine ilhak süreci 17. yüzyıl başında durmuştu; bunun nedeni, hiç değilse kısmen, belli başlı tüccar Avrupa uluslarının bütün dikkatlerini Atlantik ve Hindistan ticareti üzerinde toplamış olmalarıydı.[125] Bunun yanı sıra, Avrupa'daki 17. yüzyıl ekonomik buhranın Osmanlı İmparatorluğu'na ticari olarak nüfuz etme imkânlarını kısıtlamış olması da oldukça muhtemeldir. Osmanlı üreticileri, sınırlı da olsa, böyle bir hareket serbestisine sahipken, Avrupalı tüccarların faaliyetlerine aşırı bir ağırlık vermekten kaçınılması önemli görünmektedir. Bu nedenle, aşağıdaki bölümler olabildiğince kısa tutulmuştur.

VENEDİKLİLER

Venedik ticaretinde 17. yüzyıl başında gözle görülür bir hal alan ciddi krize karşın, 1620-30'larda Osmanlı limanlarındaki Venedik varlığı henüz göz ardı edilebilir olmaktan çok uzaktı.[126] Dolayısıyla doğu Akdeniz'deki Venedik ticaretinde yaşanan gerilemenin abartılmaması önemlidir. Daha erken tarihlerde başlamış olan sıkıntıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Venedik varlığı üzerinde yüzyılın ilk çeyreği boyunca fazlaca dramatik bir etkisi görülmedi. Ancak gerileme Kandiye Savaşı sırasında hız kazandı.

Başlıca nedenleri ve çeşitli yönleri derinlemesine irdelenmiş olan Venedik ticaretindeki krizi, burada kısaca özetlemek yeterli olacaktır. Portekizlilerin Afrika'yı denizden dolaşması baharat ticaretinde sadece geçici bir gerilemeye yol açmıştı, fakat Hollandalıların 1600'den sonra Moluk Adaları'na girmesiyle, doğu Akdeniz'e Kızıldeniz üzerinden yapılan baharat ithalatı büyük ölçüde sona erdi. Venedik yeni gelişmekte olan kahve ithalatından çıkar sağlayamadı. Kahire bu şoku kahve ticaretinde meydana gelen eşzamanlı büyüme sayesinde

---

[124] Anderson (1989), 17. yüzyıl İzmiri ile ilgili Avrupa-merkezli çalışmalara iyi bir örnektir.

[125] Çizakça (1985), s. 371.

[126] Goffman (1990), passim; Faroqhi (1986a).

göğüslerken, kahve Avrupa'ya hem daha geç ve üstelik de Venedik'ten geçmeyen bir yol üzerinden girmişti. Ayrıca İngilizlerin, seçmeci bir şekilde Venedik deniz taşımacılığını hedef alan ve sadece meşru ticari araçlarla değil korsanlık yoluyla da yürüttükleri rekabet söz konusuydu. Venedik gemi yapımcılığı ham madde kıtlığı nedeniyle zaten sıkıntı içindeydi.[127] Dahası 16. yüzyılda ticari fırsatların daralmasıyla birlikte gelişen Venedik yünlü sanayii 1600'e gelindiğinde en üst noktasına ulaşmış, sonra da ucuz İngiliz yünlülerinin rekabeti karşısında hızla gerilemişti.[128]

Daha önceleri Venediklilerin iyi müşterileri olan varlıklı Osmanlıların satın alma gücünü azaltan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali istikrarsızlığın da bunda payı olmuş olmalıdır. Eskiden Venedik ticari faaliyetinin önemli bir bölümünü oluşturan bölgede 1620 sonralarında Otuz Yıl Savaşları'nın yol açtığı yıkımın, doğal olarak Venedik üzerinde de etkileri görüldü. Kereste kıtlığı nedeniyle gemi yapımcılığı sıkıntı içindeydi. Bütün bunlara en son fakat bir o kadar da önemli olan, Venedik'in siyasal sorunlarını, özellikle de İtalya yarımadasındaki İspanyol hegemonyasına karşı yürütülen mücadeleyi eklemek gerekir. Venedikli tüccarların aleyhlerindeki bütün bu güçlü etkenlere karşın bu kadar uzun süre direnmesini mümkün kılan ticari faaliyetlerin çok sağlam bir şekilde örgütlenmiş olması oldu.[129]

Bu örgütlenmenin baş unsurlarından biri Venediklilere ticaret yapabilecekleri hemen hemen bütün kentlerde düzenli ve yasal bir biçimde temsil edilme güvencesi veren konsoloslar ağıydı. Venedik konsolosluk hizmetlerinin erken tarihlerde profesyonelleşmesi, muntazaman sabit maaşlar ödenmesi anlamına geliyordu, dolayısıyla da konsolosların Venedikli tüccarlardan doğrudan ödenek talep etmesine gerek yoktu. Maaşlar ve Venedikli görevliler arasında yürürlükte olan meslek ilke ve kuralları yüksek performans standartlarını daha da pekiştiriyordu.[130] Ne var ki, Venedik konsolosluk hizmetlerinin yetkinliği, ülke ticaretinin gerilemesini önleyemedi, sadece erteleyebildi.

FRANSIZLAR

Fransız kralı tarafından tanınmış resmi bir imtiyaza göre, Levant ile ticaret yapan bütün Fransızlar, Marsilya üzerinden çalışmak ve denetleyici organ olarak da Marsilya Ticaret Odası'nı tanımak zorundaydılar. Bu organ sadece karantina ve gemi taşımacılığı kurallarını uygulamakla değil, aynı zamanda doğu Akdeniz'e doğru yola çıkmak isteyen Fransız tüccarlarına lisans vermekle

---

127 Tenenti (1967), s. 58ff.
128 Sella (1968), s. 118.
129 Sella (1968); Lane (1973), s. 418ff.
130 Steensgaard (1967), s. 25-26.

de görevlendirilmişti. Fakat Fransız konsolosları makamlarını açık artırmada teklif verme yoluyla aldıkları için Marsilya Ticaret Odası ticaret topluluğunun resmi temsilcileri üzerinde nispeten az kontrole sahipti.[131] Ayrıca, konsolosluk görevlilerinin sorumlu olduğu Fransız sefirleri saray tarafından atanmış, ticaret ile doğrudan bağı olmayan kişilerdi. Bu nedenle, Fransız tüccarlarla konsolosları, konsoloslarla sefirleri arasında sık sık çelişkiler doğmuştur. 17. yüzyılda bu tür anlaşmazlıkları çözüme bağlaması için zaman zaman Osmanlı idaresine baş vurulduğu da olurdu.[132]

1661'den sonra, Fransızların Levant ticareti çok katı kraliyet yasalarına tabi oldu. XIV. Louis'nin bakanı Colbert, Hollandalıların konvoylar halinde seyahat etme adetini benimseyerek Marsilya tüccarlarının rekabet gücünü artırmaya çalıştı; böylelikle navlun giderleri büyük ölçüde azalmış oluyordu. Denetimi kolaylaştırmak için daha önce Hollandalı ve İngiliz tüccarlar tarafından uygulanan yöntemi izleyerek, defalarca Fransız Levant Kumpanyası kurma girişiminde bulunuldu. Fransız şirketleri birer fiyasko oldu, fakat Hollanda teknelerinden daha pahalı olmalarına karşın uzun zamandan beri "ekonomide kendilerine uygun bir yer" bulmuş olan küçük Marsilya gemileri, Akdeniz limanlarında faaliyet gösteren tüccarlar adına küçük miktarlarda emtia taşımaktaydılar. Osmanlı liman kentleri arasında taşımacılık ya da "kervan" ticareti bireysel müşterilere verilen böyle küçük ölçekli hizmet örneklerinden sadece biriydi. Sonuç olarak, 17. yüzyıl Fransız armatörleri çalışma tarzlarını değiştirme eğilimini pek göstermediler. Kimi armatörler de Fransız kralları Girit Savaşı sırasında Venediklileri destekleyince misillemeye uğramamak için geri planda kalmayı tercih etmiş olabilirler. Ayrıca Fransız ekonomisinin 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı uzun süreli ekonomik sıkıntılar da yatırımları caydırıcı rol oynamaktaydı. Yine de 18. yüzyılda Marsilyalı tüccarlar Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların en başında yer aldığı sırada Fransız ticaretinde yaşanan hızlı büyümeyi, kısmen de olsa, 17. yüzyılın ikinci yarısındaki ticari ve kurumsal reformlar hazırlamıştı.

HOLLANDALILAR

Osmanlılar açısından bakıldığında, doğu Akdeniz'de Hollanda ticaret ve diplomasisinin başlaması esas olarak bir devlet politikası meselesiydi. Hollanda'daki ayaklanmalar İspanyolların imkânlarını Akdeniz'de tam anlamıyla seferber etmesini 1560'lardan beri engellemekteydi.[133] Dolayısıyla, *kapudan paşa* ve vezir Halil Paşa, kendileriyle siyasi ilişki kurulduğu takdirde, Hollandalıların İspanya'ya karşı askeri faaliyetlerini artırabileceklerini varsaydı. Hollanda'ya 1612'de bir kapitülasyon (*ahidname*) verilmesini bu bağlamda ele

---

[131] *Ae.*, s. 28-31.

[132] Goffman (1990), s. 123.

[133] Braudel (1949, 2. basım 1966), II, s. 340-43.

almalıyız.[134] Ancak Osmanlı-Hollanda diplomatik ilişkilerinin başlaması, İspanya ile Hollanda arasındaki On İki Yıllık Ateşkes (1609-21) denilen döneme denk geldi, dolayısıyla Lahey, siyasi bir ittifak kurulmasına acil bir mesele gözüyle bakmadı. Hollandalıların bakış açısına göre, sefir, kapitülasyonların uygulanmasını gözeten ve vatandaşlarının ticaret yapmasına elverişli ortam hazırlayan bir irtibat görevlisi idi. İlk Hollanda sefiri, hamisi Halil Paşa görevde kaldığı sürece siyaseten aktif oldu. Fakat Osmanlı hükümet çevreleri İspanya'ya karşı girişilebilecek herhangi bir ortak savaş çabasına Hollanda katkısının kesinlikle sınırlı kalacağını kısa sürede fark ettikleri için, Hollanda sefirinin rolü kısıtlı kaldı. Hollanda ticaret ağı içinde Levant küçük bir rol oynadı: Halep'i de İzmir'i de ziyaret eden Hollandalı tüccarların ipek, pamuk, tahıl ve mazı ticaretindeki payları küçüktü. Varlıklı Osmanlı müşterilerine güneydoğu Asya'dan karabiber ve değerli baharatlar getirirlerdi. Fakat karabiber Basra ve Kızıldeniz üzerinden de temin edilebildiğine göre, Hollandalı tüccarlara kapitülasyonlar ekonomik olmaktan çok siyasi gerekçelerle verilmiş olmalıdır.

İNGİLİZLER

Venedikli rakiplerini bertaraf etmeyi hedefleyen İngiliz tüccar ve gemi taşımacıları, Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerini 16. yüzyılın ikinci yarısında artırdılar. Çünkü siyasi açıdan Venedik'in tersine avantajlı durumdaydılar, 17. yüzyıl İngiltere'si Osmanlı İmparatorluğu ile hiç savaş halinde olmamıştı. Ayrıca İngiliz tüccarları, Osmanlı hükümdarlarına kalay gibi değerli savaş malzemeleri sağlamaktaydı.[135] Hem İngiliz ticaretinin yapısı 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı İngiliz tüccarlarına belirgin bir üstünlük sağlamaktaydı. Levant (esas olarak İran) ipeğinin Avrupa'ya yeniden satılmasından çok yüksek kârlar eden Levant Kumpanyası tüccarları, yünlü kumaş fiyatlarında damping yaparak Venedik rekabetini saf dışı bırakma imkânına sahiptiler.[136] Bir başka avantajları da, kurumsal ticaret düzenlemelerinin İngiliz tüccarlarının lehine olmasıydı. Levant Kumpanyası ticaretle uğraşan ve kraliyet katının müdahalelerini savuşturma konusunda makul ölçülerde başarılı varlıklı kişilerden oluşmaktaydı. Ayrıca İstanbul'daki İngiliz sefiri ve konsoloslar İngiliz kralı tarafından değil, Levant Kumpanyası tarafından atanıyor, maaşlarını oradan alıyorlardı. Resmi temsilcilerin yetkin desteği İngilizlerin kârlı ticaret yapma imkânlarını artırırken, Fransız tüccarlarıyla sefirleri (ve/veya konsolosları) arasındaki çelişkiler siyasi sıkıntılara ve mali kayıplara yol açıyordu.[137]

---

[134] De Groot (1978), s. 231-65.
[135] McNeill (1974), s. 285.
[136] Braudel (1979).
[137] Skilliter (1977); Steensgaard (1967); Goffman (1986).

17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz ticareti diğer Avrupalı rakipleriyle arayı çok açtı. Örneğin 1680 civarında Halep'teki en büyük han İngiliz "millet"i ve konsolosunun kullanımındaydı.[138] Ancak yaklaşık olarak 1717'den sonra, savaş ve iç savaş İran ipeği ticaretini kesintiye uğrattı, bu arada da Hint ve Çin ipekleri İran ve Suriye ürünlerine karşı rekabetlerini daha avantajlı bir konumdan yürüttüler. Dönüşte taşıyacak yük bulmak giderek zorlaşınca, 18. yüzyıl ortasında yünlü kumaş ithal eden İngiliz tüccarlar, özellikle de Fransız imalatı yünlülerin rekabeti giderek daha belirgin bir hal aldığı için, birer birer faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldılar.[139] Yüz yılı aşkın bir süre devam eden refahtan sonra İngiltere'nin Levant ticareti belki geçici, ama keskin bir düşüş içine girdi.

HİNTLİLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan belli başlı tüccar grupları içinde, haklarında en az şey bilinen Hintlilerdir.[140] Hintliler, Osmanlı İmparatorluğu'na pahalı sarıkların yapımında çok aranan pamuklu bezleri getiriyorlardı. Hintli zanaatkârlara ödenen ücretler düşük olduğu için bu kumaşlar diğerleriyle rekabet edebilecek fiyatlara sahipti. 1640'ta Hint pamuk ipliğinin İstanbul piyasasındaki fiyatı Anadolu'da eğrilen bazı pahalı ipliklerinkinden ucuzdu. 1689-90 tarihli Basra gümrük yönetmeliklerinden Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilen Hint dokumalarının uzun bir listesi çıkarılabilir. Ayrıca bu yönetmeliklerde Müslüman tüccar ve kaptanlara öncelik sağlandığına göre, Hindistan ile Basra arasındaki ticarete hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin katılmış olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Bu gayrimüslimlerin bir kısmı muhtemelen İngiliz ve Portekizliydi. Fakat Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Hintlilerin çoğu Müslüman gibi görünmekle birlikte, aralarında muhtemelen Hindu tüccarlar da vardı.

16. yüzyıl sonunda Cidde'de faaliyet gösteren Hintli tüccarların ödedikleri gümrük vergileri hem Mekke şerifi hem de Osmanlı merkezi idaresi için hatırı sayılır bir gelir kalemi oluşturuyordu. Şerifin adamları tüccarlara kötü davranmaya ve mallarına el koymaya başlayınca, Hintli tüccarlar Cidde'yi terk ederek Süveyş'e ve diğer Kızıldeniz limanlarına gittiler. Çok sayıda tüccar da koruma bedellerinin katlanılmaz düzeylere ulaşması üzerine ticaret yollarını terk etti.[141] 17. yüzyıl başında Hintli Müslümanlar sadece İstanbul, Halep ve Bursa'da değil, Manisa gibi taşra kentlerinde de ticaret yapmaktaydı.[142] Ayrıca kendi aralarında örgütlenen bu tüccarlar, haksız suçlamalarıyla işlerini

---

[138] Davis (1967), s. 5.

[139] *Ae.*, s. 125.

[140] İnalcık (1979-80), s. 30-37.

[141] BBA, MD 53, s. 66 (1584); Steensgaard (1973), s. 66.

[142] BBA, MD 78, s. 555.

engellediklerini ileri sürdükleri Osmanlı rakiplerine karşı kendilerini bir grup olarak savunuyorlardı. Hintli tüccarlar sadece belirli bir yerin kadı veya yöneticisine değil, "Hintlilerin ticaret gereği gidebilecekleri her yerin kadılarına" hitaben yazılmış bir koruma buyrultusu aldılar. Dolayısıyla, uzak mesafelere erişen bir Hintli tüccarlar ağı bulunduğu çok açıktır; herhalde ileride yapılacak araştırmalardan sonra bu konuda bilgi edinmemiz mümkün olabilecektir.

SONUÇ

Bu bölümde tekrar tekrar Osmanlı ticaretini çevreleyen tartışmalı konulara değinildi. Daha öncelerinin Avrupa ticaretine odaklanmış yaklaşımı, son otuz yılda yerini Osmanlı-içi ticareti vurgulayan bir anlayışa bırakmış bulunmaktadır. O daha "ihtişamlı" uzun yol transit ticareti faaliyetleri giderek tarihçilerin gözündeki önemini yitirmiş; Halep ve İzmir gibi uzun yol ticaretinin merkezleri üzerinde çalışan araştırmacılar, artık bu iki kentin hemen civarlarındaki art bölgelerle ticari bağlarını vurgular olmuşlardır. Vurgulardaki bu değişiklik, belki biraz daha erken bir tarihte olmakla birlikte, Avrupa iktisat tarihçiliğinde yaşananlarla yakın bir koşutluk içindedir. Çünkü tahıl, tuz, inşaatlarda kullanılan taşlar ve diğer gündelik tüketim malları, Avrupa ortaçağ ve erken modern dönemler tarihçilerinin dikkatini uzun süredir çekmektedir. Osmanlı bölgesel ve yerel ticaretinin incelenmesi yeni bir tarz taşra tarihi yaratmıştır; bu tarihin en tutulan araştırma alanları da Suriye ve Tunus'tur. Bugün bölgesel ekonomiler hakkında kırk yıl öncekinden çok daha fazla bilgimiz var; fakat bu bilgileri daha geniş iktisat tarihi anlayışları içine oturtmak genellikle güç oluyor. Çoğu Osmanlı tarihçisi için bölgesel tarih henüz oldukça yeni bir ilgi alanı; dolayısıyla da Osmanlılarda dahili ve uluslararası ticaretin görece önemleri konusunda değerlendirme yapabilmemiz için daha biraz zaman geçmesi gerekecek. Aynı yeniden değerlendirme süreci Avrupa iktisat tarihçileri arasında uzunca bir süredir devam etmektedir.

Bir başka temel mesele de, Osmanlıların dönemin Avrupa dünya ekonomisi ile ekonomik ilişkilerinin doğasıdır. Geç 16. yüzyıl, erken 17. yüzyıl krizinden sonra, kimi Osmanlı zanaatleri toparlanıp yeniden canlandı, Filibe'nin (Plovdiv) ucuz yünlüleri gibi kimleri de bu sırada doğarak hızla gelişti. Dolayısıyla, Osmanlı ekonomisinin 1600 dolaylarında Avrupa dünya ekonomisinin kalıcı bir uzantısı haline dönüştürülmüş olduğunu varsaymak aşırı bir acelecilik gibi görünmektedir. Oysa anlaşıldığı kadarıyla, 17. yüzyıl başından 18. yüzyıl ortasına kadar süren bir "ekonomik kopuşma" dönemi yaşanmış gibidir.[143] Bu ertelemenin nedenleri arasında Avrupalı tüccarların Hindistan ve Çin ile ilgileniyor olması kuşkusuz önemli bir yer tutmaktaydı, fakat meselenin Osmanlı cephesini de hesaba katmak gerekir. Başka bir deyişle, Osmanlı

[143] Çizakça (1985), s. 370-74.

ekonomisinin kendine ait bir potansiyeli vardı; atıl ve savunmasız değildi. 18. yüzyılda bile, Halep'teki İngiliz tüccarlarının karşısında, varlıklı, ticari bakımdan gelişkin ve büyük ölçekli işler yapmaya alışkın Osmanlı meslektaşları vardı.[144] Dolayısıyla, Osmanlıların kervan yollarına hakim olmasının Osmanlı tüccarlarının kendi ticaret ağlarını kurmasına ve kontrol altında tutmasına imkân verdiği sonucuna varan Fernand Braudel oldukça haklı görünmektedir.[145] Kıyı bölgelerinden uzaklaşıldığında, 18. yüzyılın ikinci yarısı öncesinde, Avrupa'dan ithal edilen mallar yerel imalâtlarla rekabet edemiyordu. Belli bir takım lüks mallar da kuralı bozmayan istisnayı oluşturmaktaydı. Aynı nedenlerle, bu bölümde tüccar ağlarının Osmanlı diyarının hızla Avrupa-egemen dünya ekonomisinin içine çekilmekten korunmasında oynadığı rolün altı çizilmiştir.

---

[144] Davis (1967), s. 39.

[145] Braudel (1979), III, s. 410-15.

MALÎ DURUM

Osmanlı "gayri safi milli hasıla"sının ne kadarının devletin kontrolü altında olduğunu belirlemek olanaksız; sadece uçsuz bucaksız köylü öz tüketim alanının takriben de olsa ölçüye gelmemesi bile bunu olanaksız kılmaya yetiyor. Fakat asgari düzeyde, *öşür* köylünün hasadının onda birini ve bir çok bölgede de sekizde birini oluşturuyordu. Bunun dışında, ilke olarak sadece savaş zamanlarında toplanması gereken fakat 17. yüzyılda süreklilik kazanma eğilimine giren avarız vergileri bu yekûnu çok daha yüksek rakamlara ulaştırmaktaydı. Dolayısıyla, devlet maliyesine genel olarak bir göz atılmadan, Osmanlı ekonomik faaliyeti hakkında yapılacak tüm tartışmalar yanıltıcı olacaktır.[1]

NAKİT SEKTÖRÜ

Osmanlı devlet maliyesinin geçirdiği en kapsamlı dönüşümlerden biri yavaş yavaş hizmet ve aynî ödemeler şeklindeki vergilerden nakit olarak toplanan vergilere geçilmesi oldu. Bu 17. yüzyıla özgü bir gelişme değildi: Osmanlı siyasal sisteminin oluştuğu yüzyıllarda hizmet cinsinden ödenen çeşitli vergiler (*kulluk*) nakdî vergiye çevrilmişti; 16. yüzyıl vergi defterlerine kaydedilmiş en karakteristik köylü vergilerinin bazıları hizmetten dönüştürülmüş vergilerden oluşmaktaydı.[2] Ancak bu nakde dönüştürme süreci 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyılda hızlandı. 16. yüzyıl sonlarına kadar timar sahipleri, kendilerine bağlanan gelirlerin yaratıldığı köyler içinde veya yakınında yaşar ve bunun belli bir bölümünü yerinde tüketirlerdi. Öte yandan, 17. yüzyıl Osmanlı vergilerinin giderek artan bir bölümünü toplayan mültezimler ise topladıkları tahılın neredeyse tamamını nakit paraya çeviriyorlardı. Merkezi idare de aynî ödeme yerine daha çok nakit para talep ediyordu. Aynî vergi yerine nakdî vergi istenmesine örnek olarak, Osmanlı vergi yükümlülerinin başlangıçta cepheye giden ordunun güzergâhı üzerindeki sabit konaklama noktalarına tahıl olarak teslim ettikleri *nüzul* verilebilir.[3] Nakliye hizmetleri herhalde ağır bir külfetti ama, vergi mükelleflerine göre bu değişiklik mutlak bir avantaj değildi.[4] Pazara girme hakkı elde etme konusunda karşılaşılan güçlükler ve mevsimlik fiyat

---

[1] Önemli bir kaynak Linda Darling (1990)'in yayımlanmamış tezidir. Ayrıca Genç (1975, 1987); Tabakoğlu (1985 a, b); Cezar (1986). Tezinin metnini okumama izin verdiği için Linda Darling'e teşekkür ederim.

[2] İnalcık (1959).

[3] Güçer (1964), s. 67-92; Tabakoğlu (1985a), s. 157-58.

[4] Güçer (1964), s. 29.

dalgalanmaları çoğu kere bu yeni düzenlemenin en büyük sakıncaları olarak görülmüştür.

Nakit vergiler arasında en eskisi, *cizye*, yani İslâmiyet'in ilk yıllarından beri gayrimüslim tebaanın Müslüman bir devlete ödemekle yükümlü olduğu baş vergisi idi. İlke olarak bu vergi doğrudan Osmanlı merkezi hazinesi tarafından toplanırdı. Cizye 1691 yılına kadar genellikle kişi başına değil hanehalkı başına alındı; kadınlar, çocuklar, yaşlı, hasta ve sakatlar bundan muaf tutulur, kimi köyler de bütün köyün vergisini global bir miktar olarak bir defada ödemek üzere anlaşma yaparlardı. Nüfus arttığı sürece vergi yükümlülerinin yararına işleyen bu düzenleme, köyü terk edenlerin payını ödemek geride kalanlar için olanaksız bir hal alınca nüfusu azalan köylerin tamamen terk edilmesine yol açıyordu.[5] Habsburglar ve müttefikleriyle yapılan savaş, hazine gelirlerinin artırılmasını gerektirince yapılan 1691 reformuyla, düzenlemenin şeriattaki ilk haline yeniden işlerlik kazandırıldı, yani artık her bir vergi mükellefi vergisini ayrı ayrı ödeyecekti. Bu noktadan itibaren de vergi toplama işi oldukça düzenli bir şekilde yürümüş görünüyor.[6]

Cizye en başından beri nakdî bir vergiydi, oysa koyun yetiştiricilerinden alınan ve yine merkezi hazineye giden kimi vergiler önceleri aynî olarak tahsil edilmişti. 17. yüzyılın son yıllarında bu vergi, İstanbul mezbahalarına koyun temin eden celeplerin yapmak zorunda olduğu ödemelerle birlikte merkezi hazine gelirlerinin yüzde 1-2'sini oluşturmaktaydı.[7] Bir başka nakit kaynağı da 1683'ten sonra yıllık vergi haline getirilen *nüzul bedeli*'ydi.[8]

Göründüğü kadarıyla, *nüzul* vergileri her zaman, 16. yüzyıl sürecinde nakde çevrilen bir diğer düzensiz savaş zamanı vergisi olan *avarız* ile ilişkilendirildi. Daha erken bir aşamada *avarız* ve *nüzul* birbirine alternatif vergiler gibi görünmektedir, yani belirli bir yıl içinde bir köyden ya nakit ödeme (*avarız*) ya da aynî teslimat (*nüzul*) istenirdi. Ancak 17. yüzyıldaki savaşlar ve enflasyonist baskılar nüzulün avarız ile aynı yıl içinde tahsil edilebilecek nakdî ödemeye çevrilmesine yol açtı.

17. yüzyılın ilk yarısında saliyane vergi halini alan avarız, özel olarak bu amaçla tesis edilmiş bir birim temelinde tahsil edilirdi.[9] Uygulama her zaman böyle olmamakla birlikte, ilke olarak vergi mükelleflerinin ödeme yeteneklerine göre vergilendirilmesi gerekiyordu, dolayısıyla da resmi kayıtlara "varlıklı", "orta" ve "yoksul" olarak geçtiler. Buna ek olarak vergi mükellefleri *avarızhane* olarak bilinen ve her birinden aynı miktarda para alınan birimler halinde gruplandırıldılar. Bir avarızhane 2-15 hanehalkından oluşur ve eğer birimi

---

[5] Halil İnalcık'ın *EI*[2] deki "Djizya" makalesiyle karşılaştırın.

[6] McGowan (1981), s. 80-81.

[7] Tabakoğlu (1985a), s. 165-7.

[8] *Ae.*, s. 158; McGowan (1981), s. 109 bunun 1585-1625 arasında meydana geldiğini düşündürür.

[9] Darling (1990), s. 328-29.

oluşturan hanehalkları varlıklı sayılıyorsa, sayıları az tutulur, yoksullardan oluşuyorsa da hanehalklarının sayısı artırılırdı. Tarımsal bir krizle karşı karşıya kalınması halinde ise, avarızhane ye kaydedilen hanehalklarının sayısı artırılarak köylere biraz yardımcı olunurdu.[10]

1660'lar ve 70'lerde avarız vergisi Osmanlı merkezi idaresince toplanan nakit gelir toplamının yaklaşık yüzde 20'sini oluşturuyordu. Ancak devlet, imparatorluk donanmasına kürekçi verilmesi gibi hizmetler de talep ettiğinden, bu payı kolaylıkla artırmak mümkündü. Bu hizmetler paraya çevrildiğinde, avarızın merkezi idarenin bütçesindeki payı dramatik bir şekilde yükselmiş olurdu.[11]

AYNÎ TESLİMATLAR

Avarız-nüzul bileşiminin bir kısmını oluşturan karşılıksız hizmetler dışında, zaman zaman oldukça simgesel düzeyde kalsa da, ücret karşılığı mal ve hizmet de talep edilebiliyordu. Bu tür talepler vergi mükellefi nüfusun büyük bir kısmını etkilemekteydi. Köprüleri bekleyen, madenlerde çalışan, padişahın avları için şahin yakalayan ya da çeşitli başka hizmetler yapan oldukça fazla sayıda kişi avarız vergisinden muaftı, ama bu hizmetler karşılığında en küçük bir ödeme yapılması halinde muafiyet geçersiz oluyordu.[12] Üstelik bu tür hizmetler için yapılan ve Osmanlı terminolojisinde *sürsat* diye bilinen (gerçek ya da hayali) ödemeler, aynı yıl içinde hem *nüzul* hem de *sürsat* vergileri talep edilmesinin gerekçesini oluşturuyordu (Bkz. Tablo II:18 ve 19).

IV. Murad'ın İran seferleri zamanından bir kaç rakam, köylülere *sürsat* olarak teslim ettikleri un ve arpa için ödenen ücretle, başka şartlar altında talep edilen fiyat arasındaki ilişkiyi gösterir. 1637-38'de köylülere *sürsat* olarak teslim edilen bir kile arpa için 12 akçe ödenmişti; oysa kotalarını dolduramayan bölgelerde, eksik ürün yerine talep edilen para, kile başına 20 ilâ 60 akçe arasında değişiyordu.[13] Un için köylülere kile başına 20 akçe ödenmişti, ancak merkezi idare ürün yerine nakit talep ettiği zaman her bir kile un yerine 60 ilâ 100 akçe ödenmesi gerekiyordu. 1610 para reformundan sonra İstanbul'da çarşıda bir kile arpaya 23 akçe, yani köylülere ödenen fiyatın iki katı, narh konmuştu; İstanbul'da un fiyatı 50 ilâ 65 akçe arasında değişiyordu.[14] Dolayısıyla köylüler önemli miktarda zarara uğramaktaydılar; ayrıca *sürsat*ın nakit ödemeye çevrilebiliyor olması da, onun vergi olma niteliğini vurgular.[15]

---

[10] Ö. L. Barkan'ın *İA*'daki "Avarız" makalesiyle karş.; Linda Darling, 1986 MESA toplantısında sunulmuş, yayımlanmamış bildiri.

[11] Barkan (1955-56a), s. 213; McGowan (1981), s. 205.

[12] Tabakoğlu (1985a), s. 158.

[13] Güçer (1964), s. 104-6, 113.

[14] Kütükoğlu (1983), s. 92-97.

[15] Güçer (1964), s. 97.

Tablo II: 18
Nüzul takdir ve tahsilatı

	Takdir edilen			Tahsil edilen		
Eyalet	Kaza sayısı	Avarız-hane	Un, arpa	Aynî olarak teslim edilen	Para olarak ödenen	Ödenme-miş borç
Anadolu	144	82.983	55.312	46.119	27.515	6.441
Karaman	43	37.356	24.904	22.129	845	1.929
Maraş	15	21.678	14.452	10.269	436	3.749
Rum	57	35.654	23.770	18.507	1.025	4.277
Halep	19	15.829	10.552	6.899	98	3.466
Toplam		193.500	128.990	103.923	29.919	19.862

Kaynak: Güçer (1964), s. 83'den çıkarılmıştır.

Tablo II: 19
Anadolu'daki bazı sancaklardan talep edilen tahıl teslimatı (sürsat)

Avarızhane	Sancak: kaza	1623-24	1633-34	1623-24	1633-34
		Un		Arpa	
10	Sivas: Karahisar	100	100	200	200
10	Konya: Kureyş	100	100	400	400
10	Maraş: Samantı	100	100	300	300
20	Canik: Satılmış	100	100	300	300
30	Sivas: Sivasabat	200	200	500	500
30	Canik: Kavak	100	100	400	400
30	Canik: Devrekni	100	100	400	400
30	Canik: Ceviz Deresi	100	150	400	450
30	Bozok: Bozok	50	50	100	200
30	İçili: Gülnar	100	100	200	200
30	Malatya: Taşeli	150	30	400	300
30	Adana: Kınık	150	150	400	400
30	Adana: Tarsus	200	200	1.000	1.000
40	Amasya:Artikâbat	-	150	-	500
40	Divriği: Darende	100	100	1.000	500
40	Niğde: Anduğu	150	200	500	400
40	Kırşehir: Keskin	200	200	300	350
40	Adana: Karaisalı	200	50	400	400
40	Diyarbekir: Siirt	-	100	-	300
40	Erzurum: Kuruçay	200	50	1.000	300
40	Erzurum: Tercan	200	50	1.000	400
40	Erzurum: Kelkit	200	100	1.000	350
40	Karahisar-ı şarkî: Ebülhayır	150	80	200	400

Kaynak: Güçer (1964), s. 94.

Buna ek olarak, sefere çıkan Osmanlı ordularının tahıl ihtiyacı *iştira* denilen ve özellikle savaştaki ordunun arka cephesinde devlete ait tahıl ambarlarını doldurmak için kullanılan bir yöntemle karşılanırdı. 17. yüzyıl başında *iştira* ile *sürsat* arasındaki fark, satıcılara *iştira* için, ürünü sivil tüketicilere satmaları halinde kazanacakları paranın (*narh-ı ruzî*) aynısının ödenmesiydi. Ancak tek bir kazanın üreticileri belirli bir ordu güzergâhı üzerindeki bir dizi konaklama noktasının ikmalini yapmaya gönderildiği için, nakliye masrafları yine köylünün sırtına hatırı sayılır bir yük bindirmekteydi.[16]

Bu, savaşa yönelik ve ilk aşamalarda aralıklı olarak yapılan tahsilatlara ek olarak bir de imparatorluğun ilk günlerinden itibaren tarımdan alınan en büyük vergilerden biri olan *öşür* vardı. Bütün tarım ürünlerinden öşür alınırdı; sadece, taze meyva ve sebzelerdeki gibi, aynî teslimatın uygun olmadığı hallerde para talep edilirdi. Dolayısıyla, kalıcı olarak paraya çevrilen vergiler gibi, bu verginin de enflasyonla eriyip gitmesi mümkün değildi. Öte yandan, öşür genellikle timar sahiplerine veya vakıflara tahsis edilen en büyük gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla da, öşür, ancak söz konusu toprakların vergisinin doğrudan merkezi hazine tarafından tahsil edilmesi halinde Osmanlı merkezi idaresinin eline geçebiliyordu.[17]

HİZMETLER

Köylü ve kentlilerden hizmet, esas olarak istihkâmlar ve diğer inşaat işleri, madenler ve orduya besin maddeleri ve hayvan yemi nakliyesi için talep edilirdi (inşaat işlerinde çalışan zanaatkârların ücret karşılığı yaptıkları hizmetler için Bkz. Geçim: Bölümü). Osmanlı ordusunun bir bölümünü oluşturan bazı Rumeli göçerlerinin (yörükler) yükümlülükleri genellikle nakliye hizmetine çevrilirdi. Yürükler avarız gibi vergilerden muaftılar ve yaptıkları işte kendi hayvanlarını getirip çalıştırmaları beklenirdi. Dönüşümlü olarak hizmet verirler, aktif hizmette olmayan göçerler hizmetteki arkadaşlarının masraflarını karşılarlardı. Çok sayıda göçer yerleşik hayata geçtiği ve artık askeri hizmette kullanılamadığı için 17. yüzyılda bu eski örgütlenme tam bir dağınıklık içindeydi. Bu nedenle 1691'de Osmanlı-Habsburg Savaşı'nın en şiddetli günlerinde, hizmet verme yükümlülüğü olan göçerlerin yeni bir listesi hazırlanarak bu örgütlenmeye Evlâd-ı Fatihân (Fatihlerin Torunları) adı verildi. Rumeli göçerleri hizmetlerini Tanzimat dönemine kadar bu yeni kimlik altında sürdürdüler.[18]

Madenciler de vergilerden, özellikle de avarızdan muaf tutulma karşılığında merkezi hükümete hizmet verirlerdi, ancak ücretli çalışanlar da vardı. Erzurum

---

[16] *Ae.*, s. 115-18.
[17] *Ae.*, s. 44-66.
[18] Gökbilgin (1957), s. 255-56.

eyaletine ait bir vergi yasaları külliyatında, bu tür madencilik hizmetlerinin temelini oluşturan mantık, merkezi hükümetin bakış açısından dile getirilir: Verimsiz ve dağlık bölgelerde yaşayan ve yoksullukları nedeniyle vergi yükünün tamamını kaldıramayan köylüleri, madencilikte istihdam ederek hazine için yararlı kılmak mümkündü.[19] Hangi hizmetlerin vergi yerine yapılıp, hangilerinin karşılığında ücret ödeneceğinin net bir şekilde belirtilmemiş olması sorun doğurabiliyordu. Dahası, ödenen ücretler de zaman zaman maden işçilerinin geçimini sağlayamayacak kadar düşük oluyordu. Madencilerin geçimlerini tarımdan sağladıkları varsayılsa bile, bu her zaman gerçeklere denk düşen bir varsayım olmuyordu.[20]

Elimizde köylü veya göçerlerin hizmetlerinin para cinsinden değerini yaklaşık olarak belirlemeyi sağlayacak hiç bir çalışma bulunmadığı için, Osmanlı devletinin sağlamış olduğu dolaylı ve dolaysız yararı saptama olanağımız yok. Ancak modern devlet kavrayışımızın etkisiyle hep o yöne meyletsek de, 17. yüzyıl devletinin gelirinin sadece nakit paradan oluştuğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Vergi yükümlüleri açısından özellikle nakliye hizmetleri ağır bir külfet teşkil edebiliyordu. Köylüler hayvanlarıyla birlikte, tarım mevsimine göre ayarlanma kaygısına düşülmeden saptanmış zamanlarda üretim faaliyetinin dışına çekiliyordu. Osmanlı ordusu açısından bakıldığında, ikmal sisteminin o sık sık övülen yetkinliğini sağlayan böyle hizmetlerin varlığıydı. Bu nedenlerle, Osmanlı devlet maliyesini modern devletin maliyesinin bir benzeri olarak değil, daha geniş ve daha kapsamlı bir yapının bir parçası olarak düşünmek gereklidir.

MALÎ BÜROKRASİ

Son araştırmalar, defterdar vekillerinin ortaya çıkması ve yeni bir bürokratik yapının oluşturulmasıyla Osmanlı mali bürokrasisinin 1510-1560 arasında giderek daha ayrıntılı ve karmaşık bir hal aldığını göstermektedir. 1560-1660 arasında pek fazla değişiklik yaşanmadan geçen bir dönemden sonra, 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyılda maliye bölümü bir yapısal değişiklik dönemi daha geçirdi. 16. yüzyıl sonunda defterdarlar imparatorluğun belli başlı bölgelerinden, yani Rumeli, Anadolu ve Arap eyaletlerinden sorumluydular. Bölgelere göre yapılan iş bölümünden 1660'dan sonraki bir tarihte vazgeçildi ve yerini işlevlere göre bir işbölümü aldı; öyle ki artık tek tek vergiler veya vergi gruplarıyla çok daha fazla sayıda daire ilgilenmekteydi.

17. yüzyılda maliye dairelerinde çalışan yazıcılar ekibinin sayısında ve bileşiminde değişiklikler meydana geldiğini görüyoruz. 1600'den önce tipik bir yazıcı, maaş cetvellerinde kâtib olarak isimlendirilir, kendisine çıraklar (şakird)

---

[19] Barkan (1943), s. 72.

[20] Faroqhi (1984), s. 186.

yardım ederdi. Kâtiplerin kimileri din eğitimi de almış olurdu fakat babası kâtip olduğu için işe alınanların meslek içindeki ağırlığı giderek arttı. En önemlisi, kâtiplerin sayısı arttı ve maliyenin elindeki sınırlı bütçeyle onlara tam maaş ödenmesi imkânsız bir hal aldı. Üst düzeydeki kâtiplere timarlar verilmişti, ancak enflasyon daha talihsiz olanların maaşlarını kırptıkça kırptı. Artık o itibarlı kâtib unvanını kullanma hakkı sadece daire şeflerine aitti, bütün diğer yazıcılara ise deneyimlerine bakılmaksızın şakird deniyordu. Muhtemelen makamın itibarı da azalmıştı.

Dönemin nasihatname yazarları sık sık hükümet dairelerindeki rüşvetçilikten yakınmaktadır, fakat anlaşıldığı kadarıyla 1660 öncesi maliye bürokrasisi için geçerli olmayan bu yergilerin haklılık zemini daha ileriki tarihlerde artmış olabilir. 1560-1660 yılları arasında ve özellikle de avarız vergisi yıllık vergi haline getirildikten sonra, maliye dairelerindeki yazıcılar muazzam miktarlarda kırtasiye işinin altından kalkmak zorundaydılar. Bu görevi büyük bir beceriyle yerine getiriyorlardı; özellikle de vergi takdirlerinin yapılış tarzı ve vergi mükelleflerinin şikâyetlerine verilen cevaplar yetkinlik ve randımandaki artışı yansıtmaktaydı.[21]

VERGİ TOPLAMA ŞEKİLLERİ

Timar sahiplerinin askeri açıdan taşıdığı önem 17. yüzyıla gelindiğinde azalmaya yüz tutmuştu fakat yine de doğrudan köylülerden tahsil edilen vergilerin hatırı sayılır bir bölümünü toplamaya devam ediyorlardı. Ancak merkezi hazineye ulaşan para genellikle maaşlı görevliler (eminler) ya da mültezimler tarafından toplanmaktaydı. Merkezi hazine bir gelir kaynağını doğrudan kendi denetimi altında tutmak istediği zaman eminler istihdam ederdi. Ayrıca fazla kâr bırakmadığı bilinen bazı gelir kaynakları için mültezimlerden tatminkâr teklifler gelmiyordu. Böyle hallerde gelir kaynağı yeniden yeterli verim düzeyine ulaşana kadar bir emin atanırdı.

Genellikle üç yıllık dönemler için sözleşme yapan mültezimler, sözleşmelerinde saptanan meblağı ve çeşitli ek resimleri ödemekle yükümlüydüler. Merkezi idare belirli bir mukataayı iltizam süresince herhangi bir mültezimin elinde bırakmak zorunda değildi. Daha iyi bir teklif verilecek olursa, mültezim ya farkı öder ya da vergi toplama hakkını kaybederdi. Merkezi idare aşırı bir mali baskı altında olmadığı zaman, güvenilir mültezimlerin olabildiğince uzun süre hizmet vermesini sağlama kaygısı, iltizamların el değiştirmesini sınırlıyordu. Fakat savaş zamanlarında, özellikle de 1683-99 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında gelirleri kısa vadede azami düzeye çıkartma çabası, mültezimlerin çok kısa aralıklarla tayin ve azledilmesine yol açtı. Bu politika mültezimleri, özellikle de normal olarak yılda sadece bir kere tahsil

---

[21] Darling (1990).

edilebilen tarımsal faaliyetlere dayalı vergilerden sorumlu olanları, ciddi zararlara uğrattı. Mültezimler genellikle harcamalarını karşılayacak kâr yapamadan azledilmekteydi. 1691'de mültezimlere sözleşmeye konu olan gelir kaynağının en az bir yıllık tasarruf hakkı verilerek bu durum düzeltilmeye çalışıldı. Merkezi hazine bu önlemi alarak, harcamalarının mümkün olduğu kadar fazlasını mümkün olduğu kadar kısa sürede çıkartma telaşındaki mültezimlerin türlü çeşitli baskısı altındaki vergi mükelleflerini korumaya çalışıyordu. Ayrıca süreklilik kazanan belirsizlik hali, teklif verenlerin sayısında azalmaya ve tekliflerin düşmesine yol açmıştı ki, bu gelir kaybı demekti.[22] Malikâne diye bilinen uzun süreli iltizamların tesisi de, aynı şekilde, 17. yüzyıl sonunda yaşanan krizle başa çıkabilmek için yapılmış bir girişimdi.

TEK TEK EYALETLERİN VERGİ YÜKLERİ

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çok bölgesinde eyalet hazinelerinin oluşturulmasıyla birlikte, tutulan eyalet yıllık gelir ve gider kayıtlarının sayısı arttı.[23] Mısır ve Yemen'e ilişkin basılmış bir kaç örnek vardır.[24] Genellikle kısaca bütçe olarak anılan bu hesaplar aslında gelecekte yapılacak harcamaları planlamak üzere hazırlanmamıştı. Tersine, genellikle tam bir ay, ya da güneş yılını kapsayan bu "bütçe"lerin 20. yüzyıl bütçelerinden farkı, toplanmış gelirleri ve yapılmış harcamaların kayıtları niteliğinde olmalarıdır.

Yemen'in 1599-1600 bütçesi, bu ücra eyaletteki Osmanlı gelirlerinin çok önemli bir bölümünün (yüzde 35) limanlardan elde edildiğini gösterir. Bu durum hem liman kentlerine art bölgelerden daha kolay ulaşılmasından, hem de buralardaki, özellikle de Muha ve Hudeyde'deki canlı Hindistan ve Mısır ticaretinden kaynaklanmaktaydı. Yine de toplam gelirin yarıdan fazlası art bölgede yapılan tarımsal faaliyetlerde yaratılıyor ve tarım arazisi vergisi şeklinde tahsil ediliyordu.[25]

Yemen kaynaklı gelirler Osmanlı idaresinin 1596-97 yılında Mısır'dan elde ettiği toplam paranın (önceki yıllardan devredilmiş vadesi geçmiş borçlar hariç 65.902.000 para) yaklaşık dörtte biriydi. Mısır tarımsal açıdan çok zengin olduğu için, gümrük vergilerinin bunun içindeki görece ağırlığı Yemen'e göre çok daha düşüktü (yüzde 8.2). Ancak Kahire'den, yani tüccar ve zanaatkârlardan gelen gelir, toplam gelirin yüzde 6.6'sını oluşturuyordu. Dolayısıyla tarım dışı vergiler, toplamın en az yüzde 16.8'ini meydana getirmekteydi. Ayrıca toplamı 10.9 milyon para (yüzde 16.5) tutan müteferrik

[22] Tabakoğlu (1985a), s. 124.
[23] Fleischer (1986), s. 311-14.
[24] Shaw (1968); Sahillioğlu (1985).
[25] Sahillioğlu (1985), s. 302-3.

gelirlerin bir kısmı da tarım dışı kökenli olmuş olmalıdır. Fakat merkezi idare gelirlerinin kuşkusuz en önemli kaynağı toprak vergileri ve hazineye ait tahılların satışıydı. Birlikte ele alındıklarında bu iki kalemin yekûnu 43.8 milyon para, ya da bütün Mısır gelirinin yüzde 66.3'ü idi.[26]

Arap eyaletlerinin vergileri *para* ve Osmanlı altın sikkesi (*sikke-i hasene*) cinsinden hesaplanırken, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı Anadolu eyalet bütçeleri *akçe* olarak ifade edilirdi.[27]

Anadolu'nun parasal getirisi oldukça mütevaziydi: Kayseri, Konya ve Niğde gibi büyükçe kentleriyle orta Anadolu'nun güney bölgesinin geniş bir alanını kaplayan Karaman eyaleti, idarenin 1599-1600'de Yemen'den kazandığı gelirin sadece yaklaşık yüzde 4'ünü üretiyordu.[28] Karamanla ilgili rakamların Celali isyanlarının meydana getirdiği yıkım nedeniyle geçici olarak düştüğünü kabul edecek olsak bile, Yemen ve Mısır'ın imparatorluğun nakit geliri açısından taşıdığı kritik önem açıkça ortadadır.

Niğde kentindeki tahıl teslimatları Karaman'da kayıtlara geçen daha önemli gelir kalemleri arasında yer alıyor ve toplam gelirin yüzde 18'ini teşkil ediyordu. Merkezi idare gelirinin kalan kısmının çoğunu cizye ve bir takım adı belirtilmemiş gelir kaynakları oluşturuyordu. Bu üç eyaletin ne ölçüde "tipik" olup olmadığını değerlendirmek ve imparatorluğun mali gücünün temel kaynaklarını belirlemek için, önce 17. yüzyıl imparatorluğunun farklı farklı bölgelerinden bazı başka eyaletlerin bütçelerine ihtiyaç vardır.

BÜTÇENİN DENKLEŞ(ME)MESİ

Merkezi hazinenin 17. yüzyıldaki gelir ve harcamalarını belgeleyen bazı bütçeler yayımlanmıştır, ancak bunlar gelir kaynaklarının coğrafi dağılımının doyurucu bir resmini çizmemektedir.[29] 16. yüzyıl bütçelerinde gelirler normal olarak coğrafi kökenlerine göre sıralanırdı, oysa 17. yüzyılın Osmanlı muhasipleri gelirleri, bu gelirlerin idaresinden sorumlu hazine dairesine göre kayda geçirme alışkanlığı edinmişlerdi. Belirli bir bölgenin gelirleriyle ilgilenen bir çok daire olduğu halde, bazı gelirlerin coğrafi kökeni Osmanlı maliyesi

---

[26] Shaw (1968), s. 21.

[27] 1020-21/ Aralık 1611-Ocak 1613'te Karaman eyaletiyle ilgili bir bilgide bir ay yılı, iki ay ve sekiz günlük bir süre için 1.649.098 akçe gelir katdedilmiştir (MM 5285, s. 6). Akçe ile para arasındaki değişim kurunun sürekli dalgalanma halinde olması bu rakamın Mısır ve Yemen verileriyle karşılaştırılmasını güçleştirmektedir. 1612 için rakam yoktur, fakat hem 1014/1605-6'da hem de 1027/1617-18'de para, 3 akçeye eşit olduğuna göre, Karaman'daki gelirler 549.669 paraya tekabül etmiş olmalıdır: Sahillioğlu (1964), s. 229.

[28] Karaman rakamlarında bir güneş yılından biraz daha uzun bir süre söz konusudur.

[29] Barkan (1955-56a, b).

tarihçilerinin en uzman olanları dışında herkes açısından bilinmezliğini korumaktadır.[30]

Hem merkezi hem de eyalet bütçelerindeki "giderler" bölümleri, idare maliyetlerinin toplam gelire oranla yüksek olduğunu gösterir. 17. yüzyıl başında sadrazam ile Mısır'daki görevliler ve eyalet valilerinin tamamının ve Mısır ve Yemen'de konuşlanmış askerlerin yıllık maaşları Yemen gelirinden ödenirdi. Sadece Yemen'deki idari harcamalar o kadar büyüktü ki, 6.5 milyon paranın üstünde bir açık verildi.[31]

Tersine 1596-97 Mısır gelirleri eyalet harcamalarının çok üstündeydi.[32] Mısır gelirinin tamamının yaklaşık üçte biri (yüzde 32'si) ülke dışına çıkmış, çoğu İstanbul'a gönderilmişti. Fakat Mısır gelirleri aynı zamanda hacıları ve kutsal Hicaz kentlerinin ahalisini de besliyor, küçük bir miktar da Kudüs'ün ihtiyaçlarına ayrılıyordu. Eyalet harcamalarının tutarı 44.7 milyon para idi. Büyük kısmı üst mevkilerdeki görevlilere olmak üzere, maaşlar (salyane) bu rakamın yüzde 15'ini meydana getiriyordu. Devletten maaş alan, çoğunluğu askerî diğer kişiler ise 26.6 milyon para (tüm harcamaların yüzde 59'u) almıştı. Dolayısıyla 1596-97 bütçesi Mısır'ın büyük bir mali güç kaynağı olduğu imajını doğrular ve 17. yüzyılın belli yıllarında Mısır gelirlerinin Memlûk seçkinleri tarafından alıkonulmasının büyük mali sıkıntılara neden olduğu açıklık kazanır.

Karaman eyaletinin mütevazı kaynakları göz önüne alındığında (gelirlere oranla 1.030 akçelik küçük bir harcama fazlası vardı) yüksek mevkilerdeki görevlilerin maaşları burada yine önemli bir yer tutmaktaydı. En yüksek maaşı Karaman valisi alıyor, onu eyaletin hazinedarı izliyordu. Konya'nın iki derviş tekkesine çok daha küçük meblağlar gidiyordu; bunların biri de tanınmış Mevlana Celaleddin-i Rumi dergâhıydı. Mali idaredeki katiplere ve belli vakıfların çalışanlarına daha da küçük meblağlar ödeniyordu. Konya ve Kayseri gibi kentlerin garnizonları bütçede yer almıyor. Ancak eyalet gelirlerinin en büyük dilimine İstanbul'daki merkezi hazine el koymaktaydı (yüzde 38). 16. yüzyıl ortasında bile Osmanlı hükümetinin gündelik işleri büyük ölçüde bir yandan batı ve orta Anadolu'dan öte yandan da doğu Rumeli'den elde edilen gelirlerle finanse edilmişti.[33] Göründüğü kadarıyla Celali isyanlarının yarattığı kargaşa ve Karaman eyaletinin bunun sonrasındaki mali zayıflığı bu örüntüde önemli bir değişikliğe yol açmamıştı.

1669-70 bütçesinde merkezi idarenin harcamaları, gelirlerinden çok daha açık ve net bir biçimde kaydedilmiştir. Dolayısıyla savaşın Ukrayna ile sınırlı olduğu ve Polonya ve Habsburg cephelerinde her şeyin sakin olduğu bu yıl içinde, Osmanlı bütçesinin 44.7 milyon akçe (yüzde 7.3) açığı nasıl verdiğini

[30] Tabakoğlu (1985a), s. 168; (1985b), s. 393.

[31] Sahillioğlu (1985), s. 310-19.

[32] Shaw (1968), s. 21; *İdem* (1962), s. 284, 295.

[33] Barkan (1953-54), s. 273.

belirleyebilmekteyiz. Harcamaların hemen hemen üçte ikisi askeri nitelikteydi. 98.342 kişilik bir ordunun bütün harcamalarının yüzde 35.5'unu oluşturan ücretlerin yanı sıra, yiyecek, Selanik yünlülerinden yapılmış üniformalar, Karaman ve Selanik'te barut imalâtı ve diğer askeri ihtiyaçlar için önemli meblağlar harcanmaktaydı. Girit Savaşı sonrası yıllarda donanmanın öneminin nispeten geri planda kaldığı koşullarda, ihtiyaçları ordularınki kadar iyi karşılanmayan Tersane yine de 41.3 milyon akçe (yüzde 6.5) almıştı.

Padişahın şahsı ve saraylarının idamesi için 189.2 milyon akçe ayrılmıştı ki, bu tüm harcamaların yüzde 29.5'una eşitti. Bu başlık altındaki bütçe sultanın kişisel kullanımı için ayırdığı parayı ve aynı zamanda da ahır ve mutfaklara, Galatasaray'da eğitilmekte olan iç oğlanlara, hükümdar için çalışan zanaatkârların ücretlerine ve sarayların idamesi için görevli ve hizmetkârlara yapılan ödemelere harcanan paraları kapsıyordu. Merasim kürkleri imalatı, özellikle de Ukrayna'daki sürekli savaş halinin kürk teminini aksatmış olması gerektiği düşünülürse, oldukça masraflı oluyordu. Sarayla kıyaslandığında, divan ve divana bağlı daireler Osmanlı vergi yükümlülerine çok pahalıya mal olmuyordu; harcamalarının tutarı toplamın yüzde 1'inden azdı.

Sınıflandırılması daha güç harcamalar arasında inşaat projeleri ve armağanlar sayılabilir. İnşaatlar pek önemli bir meblağ tutmuyor, onarım ve diğer müteferrik kalemler de dahil edildiğinde bile bütün harcamaların yüzde 2'sinden fazla etmiyordu. Çok daha büyük bir meblağ tutan maaş ödemeleri nedeniyle, padişah ve vezirler önemli miktarda cami ve türbenin sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Ayrıca sefirler, Tatar Hanı ve belli Çerkez beylerine armağanlar verilmiş ve hacılar ile Medine ahalisine 3.5 milyon akçe (yüzde 0.5) harcanmıştı. [34]

SONUÇ

Şu anda bildiğimiz kadarıyla, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl Osmanlı mali idaresi, hep daha fazlasını talep eden bir hükümet aygıtının ihtiyaç duyduğu kaynakları temin etmek gibi zorlu bir işi yerine getirmek üzere eğitilmiş uzmanlardan oluşan bir yapı görünümündedir. Savaş açık farkla en büyük harcama kalemiydi. 20. yüzyıl araştırmacıları savaşların giderek daha pahalıya mal olmasının nedenleri üzerinde sık sık durmuşlardır: Avusturyalı Habsburglar ve Safevi İran gibi nispeten büyük ve iyi örgütlenmiş devletlerle karşı karşıya gelmek, ekonominin bütününde para kullanımının artması, nakit ücret ödenen tüfekli asker ihtiyacının artması... Ancak savaşla bağlantılı taleplerin daha 15. yüzyılda bile Osmanlı köylülüğü üzerine ağır bir yük bindirmiş olduğu son zamanlarda anlaşılmıştır. Dolayısıyla sıradan vergi yükümlülerinin savaşın etkisini ancak 16. yüzyıl sonlarından itibaren hissetmeye başladığını varsaymak

---

[34] Barkan (1955-56a), s. 214-24; 17. yüzyılın son yıllarındaki gelir ve giderler için ayr. bk. Sahillioğlu (1981).

yanlış görünmektedir, ama yük bu tarihlerden itibaren muhtemelen çok daha ağır bir hale gelmiştir.[35]

Kendimizi, Osmanlı İmparatorluğunu özellikle savaş faaliyetine koşullanmış bir devlet olarak görmeye alıştırdık. Harcamalarının yüzde 62.5'u savaş ile bağlantılı olan 1669-70 bütçesi de ilk bakışta bu izlenimi doğrular gibi görünüyor. Fakat meseleleri doğru bir perspektife oturtmak için önce *ancien régime* Fransa'sının 1788 yılındaki gelir ve harcamaları özetleyen "ilk ve son" genel bütçesine kısaca göz atalım.[36] Faiz ödemeleri bütün harcamaların yarıdan fazlasını oluşturuyordu ve bunlara esas olan borçlar büyük ölçüde savaşı finanse etmek için alınmıştı. Ayrıca cari askeri harcamalar yüzde 26'yı bulmaktaydı. Faiz ödemeleri dışındaki harcamalar taban değer olarak alınacak olursa, bu oran yüzde 53'e yükselir. Kralın ve maiyetinin harcamaları toplam harcamaların yüzde 6'sı, borç faizi ödemeleri dışında kalan harcamaların da yüzde 12'si idi. İki bütçe arasındaki başlıca fark askeri ve saray harcamalarında değil, sivil idare için ayrılan para miktarlarında yatıyordu.

Osmanlı merkezi hükümetinde sivil yönetimle ilgili harcamalar üstünde durulmaya değmez bir yer tutarken, 1780'ler Fransa'sında (borç faizlerinin ödemeleri de dahil) bütün harcamaların yüzde 23'ü bu başlık altında kaydedilmişti. Fakat eğer 1670'lere ait bir Fransız bütçesi olsaydı, muhtemelen orada da sivil idare harcamaları çok daha düşük olurdu. Aynı zamanda 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayı öyle bir siyasal güce sahipti ki, muhtemelen belli bazı saray harcamalarını aynı zamanda sivil idare harcamaları da saymak mümkündü. Her iki bütçe de zamanın hükümetlerinin eğitime ve sosyal yardım kurumlarına pek öncelik vermediğini, bu işlerin özel bağış sahiplerinin inisiyatiflerine bırakılmış olduğunu gösteriyor. Her iki örnekte de en büyük öncelik geçmiş, mevcut ve gelecek savaşları finanse etmeye verilmekteydi; Osmanlı İmparatorluğu da muhtemelen bu bakımdan şimdiye değin sunulduğu kadar özgün bir vaka değildir.

---

[35] Lowry (1986).

[36] Soboul (1970), s. 470.

SİYASET VE "EKONOMİ" ARASINDAKİ YÖNETİCİ SEÇKİNLER

Bu kitabın Geçim, Ticaret ve Malî Durum bölümlerinde ekonomik yaşamda meydana gelen, gümrük vergileri, vakıf gelirleri ya da eyalet bütçelerinin gözle görünür kıldığı az çok uzun vadeli değişiklikler ele alındı. Oysa bunları izleyecek olan iki bölüm bu değişikliklerin yapılmasında etkin olmuş insanlar üzerinde yoğunlaşmakta. Bunlara köylülerin ve göçerlerin yaşamlarını ele alan bir üçüncü bölüm de eklemek isterdik, fakat pek fazla incelenmemiş olan bu kesimler hakkında bilinenler 16. bölümde zaten özetlendi. Toplumsal ve ekonomik yaşam üzerinde yapılmış bir çalışmada, seçkinlerin kesin ve belirgin bir siyasi ve askeri nitelik taşıyan faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele almak mümkün olmamakla birlikte, özellikle de kapitalist olmayan ya da pre kapitalist bir bağlamda, ekonomik olanı siyasi olandan açık ve net çizgilerle ayırmak da olanaksızdır. Tıpkı 16. ve 17. yüzyıl Fransa'sının ekonomik yaşamıyla ilgili bir çalışmada devlet politikalarına oldukça geniş yer ve zaman ayrılacağı gibi, Osmanlı ekonomik yaşamını anlatırken de siyasi elitin tabi nüfusun ekonomik faaliyetlerine tecavüz ettiği yerlerde siyasi elitin rolü de ele alınacaktır. Seçkinlerin dış ticarete karşı tutumu ele alınırken bu meseleye değinilmişti (bkz. Bölüm 17) fakat iş bu özel konunun çok ötesine geçmektedir. Dolayısıyla Osmanlı elitinin bugün ekonomik diye adlandırdığımız konulara ilişkin görüşlerini ele aldıktan sonra, siyaset sınıfının tek tek üyelerinin servet ve iktidar elde etmek için giriştiği somut faaliyetlere daha yakından bakmamız gerekir. Ayrıca seçkinlerin bileşimindeki ve yaşam tarzlarındaki değişiklikler, yeni vergilendirme türlerinin ortaya çıkmasına yol açmış ve bunlar da Osmanlı devlet aygıtının egemenliği altındaki toplumu ekonomik olarak etkileme biçimini değiştirmiştir.

EKONOMİK YAŞAMI DÜZENLEME GİRİŞİMLERİ

Osmanlı yönetici seçkinlerinin ticarete karşı hiç bir şekilde düşmanca hatta ilgisiz bir tavır içinde değillerdi. Tam tersine, büyük toptancı tüccarların servetlerini daha da artırmalarına imkân tanınırdı.[1] Ancak en büyük tüccarlar bile, zenginlik açısından siyaset sınıfının sancakbeyi gibi orta düzeydeki bir üyesiyle yarışamazdı, tabiî idari hiyerarşinin daha üst kademelerdeki

[1] İnalcık (1969, 1970).

görevlilerinden hiç söz etmiyoruz.[2] Bundan başka, hazineye borçlu duruma girmelerine yol açabilecek mültezimlikten ve diğer faaliyetlerden uzak durdukları sürece tüccarların mülklerini varislerine miras bırakabildikleri doğrudur. Ancak bu kurala karşın, 16.yüzyıl sonu Osmanlı devleti, özellikle de spekülatif kazanç veya faizcilik kuşkusu olduğu zaman, genellikle ticari sermaye birikimine karşı düşmanca politikalar izlemekteydi. Dolayısıyla tüccarlar İstanbul'da celeplik yapmak, ya da Hicaz kervanlarına deve temin etmek gibi büyük zarara uğrama riski yüksek hizmetler vermek üzere görevlendirilebiliyorlardı. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca varlıklı tüccarlar bile siyaset sınıfının kontrolü altında kaldılar.

Bu kontrol idari olarak dayatılan fiyatlar (narh) vasıtasıyla güvence altına alınırdı. Ancak Osmanlı hükümet sisteminin işleyişi açısından can alıcı önem taşımasına karşın, kimi seçkinler narh kurumunu sorgulamışlardı. Erken dönem Hanefi alimleri idarenin fiyatlar üzerindeki denetimine karşı çıktıkları ve piyasa konusunda bir *laissez-faire* politikasını tercih ettikleri için, bir kısım Osmanlı uleması da fiyatların idari olarak dayatılmasının yasallığı konusunda kuşkular beslemeye devam ediyorlardı. İslâm hukuku konusunda gördüğü eğitimle sivrilen Köprülü ailesi sadrazamlarından Fazıl Mustafa Paşa'nın da narh koyma konusundaki isteksizliği bilinirdi.[3] Ancak ulema arasında bile egemen olan düşünce akımı, hukuki görüşleri hükümet uygulamalarıyla uyumlu hale getiriyordu. İnsanoğlunun ahlakî dokusunun Peygamberin ve ilk halifelerin zamanından bu yana bozulduğu ve o zamanlar gereksiz hatta yanlış görülen kontrol önlemlerinin artık mübah ve gerekli bir hal aldığı ileri sürülmekteydi. Bu nedenlerle, resmi olarak saptanmış fiyatları belirleyip yürürlüğe koyan, tüccar ve zanaatkârların fikirlerini alan ve bu önlemlerin uygulanmasıyla ilgili şikâyetleri karara bağlayan kilit görevliler olarak kadıları görüyoruz.

Fiyatların idari olarak uygulanış tarzı, zanaatkârlara karşı uzak yerlerle ticaret yapan tüccarları kayırmaktaydı.[4] Zanaatkârlara sadece yüzde 10-20'lik kâr marjı tanınıyordu; bu da sermaye birikimi yapmaya pek fazla imkân tanımıyordu. Oysa uzak ülkelerden mal getiren tüccarlar genellikle fiyatlarını kendileri belirleyebiliyorlardı. Fiyatlara karar veren kadı olsa bile, o da uzak diyarlardaki alış fiyatları konusunda genellikle tüccarların verdiği bilgiye güvenmek zorundaydı; bu durum da tüccarlara bol bol manevra imkânı sağlıyordu. Göründüğü kadarıyla narh koyulmasının ana nedenlerinden biri Osmanlı hükümetinin önceden saptanmış düşük fiyatlardan mal alabilmesini güvence altına almaktı. Özel kişilerin karşısına çıkan gerçek satış fiyatları ile resmi fiyatlar arasında sık sık oldukça büyük farklar görülmüş olabilir.[5] Tüketicinin genel anlamda korunması Osmanlı seçkinlerinin ideolojisinin bir

---

[2] İnalcık (1953-54), s. 60-61.

[3] Karş. Tayyip Gökbilgin ve Richard Repp'in *EI² 'deki "Köprülüler" makalesi.*

[4] İnalcık (1969), s. 106.

[5] Kafadar (1986), s. 128.

parçası olmakla birlikte, narh sistemi her şeyden önce siyaset sınıfının ve kalburüstü tüccarların çıkarlarının korunmasına hizmet etmekteydi. Bu durum, niye taşradaki narh defterlerindeki kayıtlar zorunlu ihtiyaç maddeleriyle sınırlı kalırken, İstanbul'da her türlü mal için resmi fiyat ilan edildiğini açıklar.

Osmanlı seçkinlerinin tebaalarının ekonomik yaşamını etkileme mekanizmalarının başlıcalarından biri de hükümdarın para üzerindeki kontrolüydü. Bu, hükümdarın iktidarının ana simgelerinden biri olduğu için devalüasyon genellikle devletin yozlaşmasının bir belirtisi olarak kabul edilirdi.[6] Yeniçerilerin paranın devalüasyonuna karşı ayaklanmalarının nedeni hem kendi satın alma güçlerinin erimesine karşı çıkmaları, hem de rüşvetçi devlet görevlilerinin deneyimsiz bir padişahı devleti yıkacak bir tuzağın içine sürüklemekte olduğunu düşünmeleriydi.

Parada yapılan manipülasyonlar hemen fiyatlara yansıyor ve ciddi karışıklıklara yol açıyordu. Zira bir devalüasyon sonrasında fiyatlar durumun gerektirdiğinden fazla artarken, bir revalüasyonun ardından tüccarlar fiyatları düşürmekte tereddüt ediyorlardı. Tedavülde hep muazzam miktarlarda mağşuş sikke vardı. Kendi aşırı kâr yapma tutkularını haklı göstermek isteyen tüccarlar bunu rahatlıkla gerekçe gösterebiliyorlardı.[7] Parada meydana gelen büyük değişiklikler yeni belirlenen resmi fiyatları gösteren eksiksiz listeler çıkarılmasını gerekli kılıyordu.[8] Dolayısıyla fiyatlar üzerindeki kontrol ile sikkeler üzerindeki kontrol arasında yakın bir bağlantı vardı ve bu ilişki Osmanlı idaresinin gelirlerini artırmak ve toplanan vergilerin satın alma gücünü çoğaltmak için kullanılabilmekteydi.

"OSMANLI TOPLUMSAL TABAKALARI" VE MÜTEŞEBBİS BİR SADRAZAM

Aşağıda ele alınacak olan üzerinde oldukça fazla araştırma yapılmış örnek, 17. yüzyıl Osmanlı seçkinlerinin ekonomik görüş ve faaliyetlerinin daha büyük bir açıklıkla anlaşılmasını sağlayacaktır. 1653 ve 1654'te sadrazamlık yaptıktan sonra 1655'te ölen Derviş Mehmed Paşa'yı, dönemin Osmanlı tarihçileri için asıl olağandışı kılan servetiydi. Bu serveti, büyük ölçüde, yüksek bir makamda bulunmasının olanaklarını ticaret, tarım ve tefecilikle iştigal için kullanarak edinmişti.[9] Derviş Mehmed Paşa, oldukça uzun süre görev yaptığı Şam ve Bağdat'ta karşısına çıkan belli para kazanma imkânlarını, girişimci niteliklere sahip olmayan başka valiler idaresinde olduğu gibi eyalet seçkinlerine bırakmadı; konumundan yararlanarak onlardan önce davrandı ve kendisi

---

[6] *Ae.*, s. 85ff.

[7] Mantran (1962), s. 248ff.

[8] Özellikle ayrıntılı bir örnek için, karş. Kütükoğlu (1983).

[9] Kunt (1977).

kullandı. Osmanlı payitahtına yakın olan Naima ve Evliya Çelebi gibi vakanüvisler kendisi hakkında tarafsız hatta olumlu görüşler belirtirken, taşradaki vakanüvislerin çoğunun nefretini kazanmış olmasının nedeni budur. Naima, Derviş Mehmed Paşa'nın yürüttüğü çok sayıda iş faaliyetini anlatırken, Hindistan, Basra ve Halep'e kendisi namına iş yapan aracılar gönderdiğini de belirtmiştir. Vali, aracıların getirdiği mallardan kendisi ve hanehalkı için gerekli olanları alıkoyup, kalanını kentteki tüccarlara satıyordu. Özellikle lüks emtia ticaretinde uzmanlaşan Derviş Mehmed Paşa, Irak'ta tarımsal üretimin genişletilmesine de para yatırmıştı. Dahası, kuzey Irak'a yolladığı aracılar buralarda dolaşarak yörenin göçer aşiretlerinden koyun satın alıyorlardı. Derviş Mehmed Paşa bu hayvanlarla hem Bağdat'ın yiyecek stoklarını tehlikeye atmadan kendi askerlerini ve kapıhalkını besledi, hem de onları kent halkına sattı. Naima, Derviş Mehmed Paşa'nın bu alım satım işlerinden hatırı sayılır kârlar elde ettiğini, ancak fiyatları hep mütevazı düzeylerde tuttuğu için Bağdad sakinlerinin durumdan hoşnut olduğunu iddia eder. Ne yazık ki bu iddianın doğru olup olmadığını belirleme olanağımız yoktur.[10]

Derviş Mehmed Paşa, bir bakıma, hükümdarları ve en yakın yardımcıları sıklıkla ticaretle uğraşan ve lüks emtia ticaretinin bazı kollarını kendi tekellerine bile alan Memlûk sultanları diyarının olağan bir uygulamasını yeniden canlandırmış oldu.[11] Daha erken tarihlerdeki bir kaç Osmanlı veziri de benzer şekilde davranmıştı. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa çok başarılı bir işadamıydı. Öte yandan 14. yüzyılın sözü geçen siyaset kuramcısı İbni Haldun hükümdarların ticaret ve tarım faaliyetlerine katılmasına karşıydı; bir hükümdarın tebaalarıyla böyle bir haksız rekabete ancak siyaseten çöküşün son aşamalarında gireceğini sert bir dille vurgulamıştı. 17. yüzyıl lâyiha yazarı Koçi Bey de sultanın kullarının reayaya ait işlerle uğraşmaması gerektiği fikrindeydi.[12] Ayrıca İbni Haldun'a göre, böyle bir rekabet uzun vadede hükümdara yarar değil zarar getirirdi, çünkü hükümdar böyle yapmakla kendi kendini o çok ihtiyaç duyulan vergi gelirlerinden yoksun bırakmış olmaktaydı. Bu son görüş, fikirleri genellikle dönemin standart siyasal uygulamalarını yansıtan 16. yüzyıl Osmanlı siyaset düşünürleri arasında egemenlik kazanmıştı.[13] Zaten Osmanlı padişahları çok nadiren büyük ticari operasyonlara girişirlerdi ve maden ürünlerine, bir kaç boya malzemesine ve yılın belli zamanlarında Macar şarabına (monopolya) uygulananlar dışında büyük ölçekli tekeller kurma çabasında olmamışlardı. Ancak 16. yüzyılda kendi hesabına ticaretle uğraşan vezir sayısı oldukça fazlaydı; dolayısıyla Derviş Mehmed Paşa 'nın iş faaliyetleri daha önce örneği görülmemiş bir şey sayılamaz. Aksi takdirde, Osmanlı yönetici kesiminin muhafazakâr tutumu da

---

[10] *Ae.*, s. 203.

[11] Lapidus (1967), s. 44-78.

[12] Koçi Bey (1885-86), s. 115.

[13] Kunt (1977), s. 210.

belli olduğuna göre, Evliya Çelebi ve Naima gibi yazarlar tarafından onaylanmış olması pek mümkün değildi.

Yine de hiç değilse Naima, Derviş Mehmed Paşa'nın ticari ve tarımsal faaliyetlerinin ve bunları savunmak için ileri sürdüğü savların toplumsal olarak onaylanmış işbölümüne aykırı düştüğünün bilincindeydi. Naima, valinin konumunu İbni Haldun'dan alınma kavramlarla ifade ederken, aynı zamanda da İbni Haldun'un meramının tam tersine bir beyanla onun öğretilerini altüst etmişti. Naima'ya göre, Derviş Mehmed Paşa iş faaliyetinde bulunmayan bir hükümdarın halkının sırtına aşırı yükler bindirdiği için kınanması gerektiğini savunmaktaydı.[14]

Bu tartışma bizi, 17. yüzyıl Osmanlı toplumundaki bölünmelere ilişkin daha genel bir meseleye götürür. Zamanın, örneğin Mustafa Ali ve Kitab-ı Müstetab'ın isimsiz yazarı gibi siyaset düşünürleri, vergi ödeyen nüfusun (reayanın) siyaset sınıfına girmesinin engellenmesi gerektiğini iddia etmekten hiç usanmadılar.[15] Bu sadece edebi bir tartışma konusu değildi; 16. yüzyılın ikinci yarısında reaya soyundan geldiği bilinen görevlileri bürokrasiden çıkartmak için yoğun çaba gösterildi. Fakat pratikte böyle bir kuralı tutarlı bir şekilde uygulamak olanaksızdı. İstisnaların ilk örneği olarak, devşirme kurumundan, yani Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Hıristiyan erkek köylü çocuklarının padişahın kulları olarak orduda, sarayda ve idarede istihdam edilmek üzere toplanmasından söz edilebilir. Ancak 17. yüzyılda devşirme kurumunun önemi giderek azaldı. Osmanlılarla Habsburg İmparatorluğu arasındaki "Uzun Savaş"ta (1593-1607) serhad savaşçılarını kendilerine vergi geliri bağlayarak (timar) ödüllendirmek gereği devam etti.[16] Büyük mültezimlere verilen ayrıcalıklar arasında kendilerine bağlı kişilerin timarlara tayini de vardı; bu da onlara Osmanlı yönetici sınıfı içine girme imkânı vermiş olmalıdır. Tabi nüfusun yükselmek isteyen üyeleri geçici olduğu söylenen bu düzenlemeyi, daha kalıcı bir statü değişikliği elde etmek için basamak taşı olarak kullanmış olmalıdır. Sonuncu - fakat önem bakımından diğerlerinden aşağı kalmayan - bir etken de 1590'larda yoksul timar sahiplerinin timarlarının gelirlerini sıklıkla ferağ ve temlik etmesiydi.[17] Bu düzenleme timarların yeni sahiplerini Osmanlı yönetici kesiminin üyesi haline getirmiyordu fakat söz konusu kişilerden bazılarının bu geçici konumlarını daha kalıcı bir toplumsal ve siyasal avantaj elde etmek için kullandıklarını düşünmek zor değildir. Dahası, bir de Osmanlı idaresi için tam gün mesai yapan ve genellikle askerî sayılan zanaatkârlar vardı. Bunların oğullarından bir kısmı da personel alımı işine bakan yetkilileri reaya kökenli olmadıkları konusunda ikna etmeyi başarmış olmalıdır (Tablo II:20).

---

[14] *Ae.*, s. 206-7.

[15] Fleischer (1986), s. 156.

[16] Finkel (1988), s. 30.

[17] Faroqhi (1986b), s. 68-69.

Reaya ile siyaset sınıfı arasındaki sınırlar uygulamada, zamanın siyasal risalelerindeki kadar keskin hatlarla çizilmiş olmasa da, bu ayrım 1600 öncesi ve sonrası Osmanlı siyasal düşüncesinin temelini oluşturdu. Bu olgunun pratik bir örneği, yüzyıllar boyunca siyaset sınıfı üyelerinin mal ve mülklerinin, özel olarak bu işle görevlendirilmiş *askeri kassam* denilen bir memur tarafından ayrı defterlere kaydedilmiş olmasıdır.[18] Padişah siyaset sınıfının ulema dışındaki bütün üyelerinin mal ve mülklerini müsadere hakkına sahip olduğu, reayanın mülkü ise mirasçılarına kaldığı için iki grup arasındaki ayrım kolay kolay belleklerden silinmedi.

Reaya ile siyaset sınıfı arasındaki bu ayrım dışında üzerinde durmamız gereken bir başka konu, Osmanlı toplumunda erken modern dönem Avrupa'sının "toplumsal tabakaları" ile karşılaştırılabilecek bir kurum olup olmadığı problemidir. İlk bakışta cevap çok açık biçimde olumsuz gibi görünüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda, siyasal ağırlıkları nispeten sınırlı kalan Peygamber soyundan gelenler dışında kimse için kalıtsal bir soyluluk söz konusu değildi. Ayrıca 16. yüzyıl ortası gözlemcisi, kurnaz Habsburg sefiri Oghier Ghiselin de Busbecq siyaset sınıfının bütün üyelerinin kendilerini sadece padişahın kulları olarak gördüklerini belirtmişti. Padişah herkesi kendi arzusuna göre yükseltip cezalandırabildiği için, Osmanlı siyaset sınıfının üyelerinin soya ve aile bağlarına çok az önem verdikleri farz edilir. Bu koşullar altında, siyaset sınıfı üyelerinin, gayri resmi olarak kabul gören bir toplumsal tabakalaşma sistemi için bile asgari önkoşul gibi görünen, en az bir kaç kuşak aktarılabilecek "kalıcı ve kabul edilmiş bir konum" edinme imkânları çok az olmuş olmalıdır.

Yine de Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra (1566) ayrımlardaki keskinlik azaldı. Yüksek bir makama ulaşmış tipik bir devşirmeden daha sağlam konumda bulunan nüfuzlu kişiler 16. yüzyılda bile mevcuttu. Vakıf idarecileri, yerel yöneticilerin ve zengin timar sahiplerinin oğulları bu kategoriye giriyordu. Bunların servet ve güçleri beylerbeyi ve vezirlerinkinden azdı ama varislerine intikal edebiliyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, servet ve güçlerini oğullarına miras bırakabilen insanların sayısının artmış olduğu bile ileri sürülebilir. Bize erken modern Avrupa'nın toplumsal tabakalaşma sistemini anımsatan özellikler gelişmişti; fakat bir farkla ki, Avrupa'daki erken modern dönem toplumsal tabakaları yasayla saptanmış ayrıcalıklara sahipken, Osmanlı "toplumsal tabakaları" tamamen gayri resmi bir işleyişe sahipti. Osmanlı sosyal yapısındaki bu dönüşüm, kısmen toprak mülkiyeti örüntüsünde meydana gelen değişikliklerle açıklanabilir. Anadili Arapça olan bazı eyaletlerde ve Anadolu ile Balkanların kimi eyaletlerinde yerel âyanın mirî araziyi gasp edip bunları mirasçılarına bırakma girişimleri yer yer başarılı oldu. 17. yüzyıldaki bu dönüşüm daha önceki araştırmacıların varsaydığı kadar yaygın olmasa da, daha ilk aşamalarında bile, yerel nüfuz sahibi kişiler Osmanlı idaresi karşısındaki konumlarını sağlamlaştırdılar. Özel mülkiyet kertesine yaklaşmış maddi

[18] 17. yüzyıl örnekleri için bkz. Barkan (1966).

temeller, siyasi gücü en az bir kaç kuşak boyunca ellerinde tutabilen "siyasal aile veya hanehalkları"nın oluşmasına katkıda bulundu. Aynı şekilde bir sonraki bölümde ele alınacak olan himaye ilişkileri ve yeniçerilerle zanaatkârlar arasındaki bağlar, kabul gören siyasal yapıların oluşmasıyla sonuçlandı.[19]

Tablo II: 20
1545-1659 arasında askerîler: Meslekleri, oturdukları yer, olası gayrimüslim kökenleri

	Oturdukları yer								"Abdullahoğlu" (muhtemel dönmeler)	
	kentte	%	kırsal alanda	%	bilinmeyen	%	toplam	%	Sayı	%
Yeniçeri	258	78.8	58	17.7	11	3.5	327	21.3	127	38.8
Sipahi	509	77.4	129	19.6	19	3.0	657	43.9	158	24.0
Ulema	327	93.1	19	5.4	5	1.5	351	23.4	33	9.4
Saray görevlisi	50	87.1	6	10.5	1	1.8	57	3.7	23	40.3
Zanaatkâr	93	83.7	16	14.4	2	1.9	111	7.6	30	27.0
Toplam	1.237	82.1	228	15.4	38	2.5	1.503	100	371	24.6

Not: Bu tablo mülkleri askeri kassam tarafından bölünen ve meslekleri belirlenebilen 1.503 kişiyle ilgilidir.

Kaynak: Barkan (1966), s. 17.

Dolayısıyla Osmanlı seçkinlerinin ekonomik faaliyet konusundaki hakim tutumlarını şu şekilde özetleyebiliriz: Bir taraftan ticaret ve zanaatlar, hükümetin ve siyasal faaliyetin kesinlikle dışında tutulacak olan tabi nüfusun kendi alanı olarak görülürken, bir taraftan da sık sık tekrarlanan bu ilkelerin düşünebileceğimizin çok üstünde bir pratik hareketlilik vardı. Ayrıca Osmanlı siyaset sınıfı içinde egemen olan zümreler, ticaret ve tarımın hükümdar ve devlet görevlilerinin iş alanı olmadığı ve vergi mükellefi tebaaya bırakılması gerektiği fikrini benimsemekle birlikte, siyasal konumlarını ekonomik çıkar sağlamak için kullanan aktif bir azınlık ticaretten ve ele geçirdikleri arazilerden önemli kârlar elde etti. Ayrıca padişahın tüm kullarının sadece padişahın iradesiyle yükselip alçaldığı ideolojisinin, bu tür oluşumların "kurumlaşmasını" engellemiş olması gerekirken, bu yapılar taşra (eyalet) düzeyinde giderek artan bir bütünlük sergilemekteydiler. Bu özellik, 17. yüzyıl içinde gözlemlenen daha önemli dönüşümlerden birini oluşturur.

[19] Abou-El-Haj (1991); Bodman (1963); Schatkowski-Schilcher (1985).

BÜROKRATİK RUTİNLEŞME VE "OSMANLI GERİLEMESİ" TARTIŞMASI

17. yüzyıl Osmanlı dönüşümünün bir diğer yönü gelişkin bir siyasal bürokrasinin tesisi olarak tarif edilebilir. Bu kurum 17. yüzyılda sık sık görüldüğü gibi hükümdar siyasetle ilgilenmese veya yaşı küçük ya da deli olsa da işlevlerini yerine getirme kabiliyetine sahipti. Geçtiğimiz elli yıl içinde, araştırmacılar genellikle padişahın siyasi yaşama katılımının böyle azalmasını, 16. yüzyılın ikinci yarısının bir noktasında başladığı kabul edilen "Osmanlı gerilemesi"nin kanıtı olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Fakat son zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıl boyunca yüreklere korku salan bir askeri ve siyasal güç olmaya devam ettiği ve 1600 dolaylarındaki krizi dikkat çekici ama sınırlı bir ekonomik canlanmanın izlediği, 1683-99 savaşı krizinin ardından ise daha uzun ve kararlı bir ekonomik yükselmenin gelmiş olduğu olguları üzerinde daha fazla durulmaktadır. Gerilemeye ilişkin önemli belirtiler 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ortaya çıkmamıştır.[20] Bu gözlemler bir çok araştırmacının merkeziyetçi yönetimin her zaman ekonomik, siyasi ve kültürel gelişme anlamına geldiği ve güçlü bir padişahın yokluğunun mutlaka zanaatlar ve ticaretin bozulmasına yol açtığı varsayımını sorgulamasına neden olmuştur.

"Gerileme" paradigmasının gerçek kaynağı olarak görülebilecek bazı 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarlarının daha yakından incelenmesi, modern iktisat tarihçilerinin kuşkularını haklı çıkarmıştır. Özellikle Mustafa Ali hakkında son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu bakımdan başka yer ve zamanların yazarlarından hiç farkı olmayan 16. yüzyıl Osmanlı yazarlarının, hem edebi geleneklere hem de kendi meslek yaşamlarındaki gerginlik ve hayal kırıklıklarına tepki verdiklerinin kavranmasını sağlamıştır.[21] Bunun farkına varılması Ali'nin Osmanlı gerilemesi hakkında söylediklerini daha eleştirel bir tarzda değerlendirmemize imkân vermiştir. Hem zaten, gerileme temasına dünya üzerindeki bir çok edebiyatta rastlanmaktadır. Örneğin Sultan II. Bayezid'in oğlu Korkud bu temayı 1500'lerin başında yazdığı siyasal risalesinde kullanmıştı.[22] Ali, meslek yaşamında yeteneklerinin hakkı olan başarıya ulaşamadığı kanısındaydı. Öznel olarak bakıldığında, kendisine haksızlık etmiş olan seçkinler tabakasının yozlaşmakta olduğu fikrini vurgulamak için her türlü nedene sahipti. Bütün bunları göz önüne alarak, 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yaşamında olup bitenleri anlatırken daha tarafsız bir kavram olan "dönüşüm" kelimesini kullanıyoruz. Farklı yönlerdeki çeşitli eğilimleri içine alabilen bu kavramda, idealize edilen "Kanuni

---

[20] İnalcık (1980); Barbir (1980), s. 8; Raymond (1985), s. 39. 58, 271; Genç (1984); Panzac (1985), s. 186ff.

[21] Fleischer (1986).

[22] Fleischer (1986).

devri" standartlarından her türlü sapmanın bozulmaya eşit olduğu anlamı yüklü değildir.

Osmanlı hükümet hizmetinin örgütlenmesi ve özellikle de onu oluşturan bölümlerin nitelikleri 20. yüzyıl araştırmacıları arasında epey tartışmaya yol açmıştır. Daha eski anlatımlarda ulema ve diğer bütün kamu görevlileri arasında oldukça katı bir ayrım olduğu kabul edilir.[23] Yazarlar, genç elemanlarını Osmanlı nüfusunun farklı farklı kesimlerinden alan "yönetici kurum" ile "dini kurum" arasındaki farklar üzerinde dururlar. Çalışma alanlarına dayalı çok daha esnek ve temel olarak askerî-idari, bürokrasi-kalem ve ulema şeklinde bir örgütlenme bulunduğunu kabul eden araştırmacılar bu yoruma karşı çıkmaktadır.[24] Bu modele göre, sistem 17. ve 18. yüzyıllarda en olgun halini aldıktan sonra bile çalışma alanları arasında belli ölçülerde değiş tokuş yapılması mümkündü.

Öte yandan, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl hakkında yakın zamanda yapılmış bir çalışma iki ayrı koldan, yani asker-idareciler ve ulemadan oluşan Osmanlı bürokrasisi fikrine geri dönmüştür. Dahası, 1600'den sonra meydana gelen idari değişimin de Osmanlı gerilemesinin bir başka yönü olarak görülmesi gerektiğini varsaymaktadır. İleri sürüldüğüne göre, "klasik" dönem Osmanlı hükümetinin iki ana kolu, yani askerî-idarî ve ulema, geçmişin meslekî ve ahlakî standartlarını hayata geçirme yeteneklerini kaybettikçe güçlerini de kaybetmişlerdi. Fakat aynı zamanda da klasik dönemde sadece askerî-idarî kolun bir uzantısı olan saray hizmetleri, özellikle 18. yüzyılda siyasi ağırlığını artırarak, süreç içinde giderek bürokratikleşmişti.[25]

16. yüzyılda saray örgütlenmesinin bir parçasını oluşturan veya sadrazamın altında çalışan nispeten küçük ölçekteki kalem hizmetinin tarihi, bürokratikleşmenin giderek arttığının ek bir kanıtı olarak görülmektedir. Fakat erken modern dönem Avrupası tarihçilerinin modern devletin ortaya çıkmasının bir kanıtı olarak kabul edip, buna göre değerlendirdikleri bu süreç, burada olumsuz bir olgu olarak algılanmaktadır. Kültürel olarak ulemadan ayrı, örgütsel olarak askerî-idarî kompleksten bağımsız bir kalem hizmetinin ortaya çıkması "gerileme dönemi"nin ve daha özelde de 17. yüzyılın ikinci yarısının bir karakteristiği olarak görülmektedir.[26]

"Klasik dönem" Osmanlı idaresinin sadece iki büyük bileşenden meydana geldiği fikri, yalınlığı ve netliği ile araştırmacılara çekici gelmiştir, ancak ortada ciddi bir ampirik sorun vardır. İmparatorlukta bir uzmanlık alanı olarak maliye

---

[23] Lybyer (yen. bas. 1966); Gibb ve Bowen, I (1950), passim.

[24] Itzkowitz (1962).

[25] Findley (1980), s. 46-47. Findley'in sınıflandırması, ne askerî ne de ulema olan nişancı'yı ve kâtiplerini göz ardı eder. Nişancı gibi görevlilerin sayısı az olmakla beraber, sahip oldukları yüksek itibar, kurulacak bir Osmanlı idaresi modelinin dışında bırakılmamaları gerektiğine işaret eder.

[26] Findley (1980), s. 48-51.

bürokrasisi gelişmeden önce, vergi işleri genellikle emin denilen geçici devlet memurları tarafından yürütülürdü. Bu görevliler, maliye daireleri çoğu taşra idaresinin parçası haline geldikten sonra bile ortadan kaybolmadı. Bu geçici, maaşlı memurların, mültezimlerin aksine görevlerinden bir kâr elde etmeleri söz konusu değildi. Siyaset sınıfı üyesi olmak zorunda olmayan ve genellikle gayrimüslim olan eminlerin istihdamı devlet idaresine bir esneklik getiriyordu. Bu makamın varlıklı reayaya geçici temelde de olsa güç ve nüfuz sahibi olma imkânı vermesi, onları devlete bağlamaya yaramış olmalıdır. Eminleri göz ardı eden bir Osmanlı idaresi modeli eksik olacaktır.

Ayrıca idari değişimle ilgili gözlemler "Osmanlı gerilemesi" modelinden ayrı tutulmalıdır, çünkü bu ikisi arasında bir bağlantı olması zorunlu değildir. Kalem bürokrasisinin, özellikle de mali bürokrasinin profesyonelleşme süreci 16. yüzyıl ortasında çoktan başlamıştı.[27] Dolayısıyla imparatorluğun gerilemesini 1550 civarından başlatmak gibi bir niyetimiz yoksa, Osmanlı idari hizmetlerindeki profesyonelleşme ve uzmanlaşmadan bir gerileme olgusu olarak söz etmek için hiç bir neden yoktur; tabiî eğer profesyonelleşme ve uzmanlaşmayı kendi içinde birer yozlaşma göstergesi olarak kabul etme seçimi yapılmamışsa. Böylesi bir yaklaşım ise, erken modern Avrupa tarihinin koca koca bölümlerinin yeniden yazılmasını gerektirecektir.

Aslında belli bazı 20. yüzyıl araştırmacıları "Osmanlı gerilemesi"nin başlangıç noktası olarak 16. yüzyıl ortasında bir tarihin alınmasını önerirler.[28] Bu yazarlar yaptıkları yorumu savunurken bir yandan Avrupa ticaret kapitalizminin gelişmesi, öte yandan da Kanuni Sultan Süleyman'dan sonraki tahta çıkma mücadelesine eşlik eden iç savaşlar üzerinde dururlar. Fakat Avrupa'nın ticari olarak doğu Akdeniz'e nüfuzunun 1550'lerde özellikle yoğun olduğunu iddia etmek güçtür; ayrıca şehzadelerin yaşlanan bir padişahtan sonra tahta çıkabilmek için uzun ve dramatik mücadelelere girişmesi de kuşkusuz daha önce görülmemiş bir olay değildir.[29] Üstelik I. Selim'in son yıllarında ve Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başında, en basitinden Anadolu'yu etkisi altına alan karışıklıklara bakıldığında, Kanuni'den sonraki tahta geçme mücadelesinin özel bir dönüm noktası oluşturmuş olması pek muhtemel görünmemektedir.

Bu konuda ısrarlı olmamızın başka nedenleri de vardır. 17. yüzyıl Osmanlı maliye memurlarının kullandığı kâğıdın kalitesi, 16. yüzyıl ortasındakinden kötü olsa da, yaptıkları işin kalitesinin tam tersine daha yüksek olduğu son zamanlarda dikkatimizi çekti. Hesaplar daha düzgün tutuluyordu; dikkatsizlikten yapılan hataların sayısı azalmıştı.[30] Bu kendi içinde şaşırtıcı

---

[27] Fleischer (1986), s. s. 311-14.

[28] Örnek olarak karş. Akdağ (1959, 1971), I, s. 331-442.

[29] II. Bayezid'ın ardından 16. yüzyıl başında meydana gelen tahta çıkma mücadelesi de aynı derecede uzun sürmüştü.

[30] Darlin (1986 MESA toplantısına verilmiş bildiri, yayımlanmamış).

değildir; ne de olsa katip ve muhasipler daha resmi bir eğitimden geçirilince çıkardıkları işin kalitesinin düzelmesi beklenir. Aynı gelişme Ankara ve Kayseri gibi büyük taşra kentlerinin kadı sicillerinde de görülebilir. Kadılıklarda 17. yüzyıl sonunda hazırlanmış evraklar, 16. yüzyıl sonunda hazırlananlardan hem daha uzundur hem de bürokratik formalitelerle doludur. Fakat aynı zamanda da içlerinde çok daha az yazım hatasına ve bilgi eksikliğine rastlanır. Bütün olarak bakıldığında profesyonel bir bürokrasinin gelişmesi, Osmanlı idaresinin belli bakımlardan kalitesini yükseltmiş olmalıdır ve daha büyük teknik yetkinliğin niçin gerileme belirtisi olması gerektiğini anlamak zordur.

KALEM BÜROKRASİSİ: İŞE ALMA, KÜLTÜR VE KARİYER

Osmanlı bürokrasisi 16. yüzyılın ikinci yarısında hızla büyüdüğünden, yeni insanların işe alınması konusu özel bir önem taşır. Mustafa Ali ve zamanın diğer yazarları, medrese diye bilinen teoloji-hukuk okullarındaki eğitimin, bu uzun öğrenimin başarıyla üstesinden gelecek kadar akıllı ve sebatlı bütün delikanlılara açık olduğunu hiç yadsımadılar. Dolayısıyla ulema hiyerarşisine giriş, ilke olarak herkese açıktı. Yine de Ali, mali ve idari bürokrasiye en çok, kendini kabul ettirmiş devlet kullarının oğullarının alınmak istendiği kanısında görünmektedir. Kuşkusuz Ali'nin savunduğu, bu kariyerin vergi yükümlüsü sıradan köylü ve kentlilerin oğullarına kapılarını ardına kadar açması değildi; bu bakımdan da zamanının uygulamalarına ayak uydurmuştu. Kalem kariyerine başlama imkânları, örneğin bir timara atanmaktan (bu ilke olarak timar sahiplerinin oğullarıyla sınırlıydı) daha açıktı, ama bunun da genellikle ailenin geçmişinde Osmanlı devletiyle bir hizmet ilişkisi bulunmasını gerektirdiği anlaşılıyor.[31]

En azından 16. yüzyıl ortasına kadar tek kapsamlı entelektüel eğitim imkânını sağlayan yer medrese idi. Bu nedenle de, bütün bir medrese eğitim ve öğretim sürecini tamamlamış olan bir görevlinin, yüksek bir mevki elde etmek için gerekli niteliklerle özel olarak donatılmış olduğunu düşünmesini mümkündü; hele bir de gramer, belâgat ve edebiyat sanatı üzerinde yoğunlaştıysa.[32] Dolayısıyla, medreselerin nispeten herkese açık olma özelliğinin, devlet görevlilerinin oğulları tabi nüfustan delikanlılarla bir arada bulunsa da, orada alınan eğitimin değerini eksiltmediğini belirtmek gerekir. Fakat aynı zamanda 16. yüzyılın ikinci yarısında, yükselmek isteyen genç kâtipler için hizmet içi eğitim giderek yaygınlaştı. Bu genç bürokratların eğitimi zanaatkârlardaki çıraklığa, aktif hizmetteki kâtiplerin örgütlenmesi loncalara benzetilmiştir.[33] Zaman içinde kâtipler topluluğunun ulemanınkinden oldukça farklı bir kültürü oluştu. Kalem çevrelerinde Müslüman olmak kuşkusuz gerekli

---

[31] Fleischer (1986), s. 19-20.

[32] *Ae.*, s. 36.

[33] Findley (1980), s. 26-30.

sayılmakla birlikte dini kaygılar genellikle ikinci planda kalıyordu. Edebiyat sanatı genç kâtibin eğitiminin önemli bir kısmını oluştururdu; 17. yüzyılda Osmanlıların siyasal sorunları hakkında yazılmış kitap ve risalelerin çoğu bu özel alt-kültürün ürünüydü.

Hırslı bir genç kâtibin mesleğinde yükselmek için bir koruyucunun desteğine ihtiyacı vardı ve durumu bu bakımdan askerî-idarî ve ulema kariyerlerine yeni başlayanlarınkine benziyordu. İdeal koruyucu sultanın bizzat kendisiydi, fakat çok az kişi sultanın dikkatini çekme imkânı bulabilirdi. Kimileri, Evliya Çelebi'nin meslek yaşamında (yak. 1610-1683) görüldüğü gibi nüfuzlu akrabalarından güç alırlardı. Toplumsal yetenekleri ile yüksek devlet görevlileri çevresinde aranan bir arkadaş haline gelen Evliya Çelebi, Sadrazam Melek Ahmed Paşa ve sarayın diğer ileri gelenleriyle ilişkilerinden yüksek maaşlı görevlere atanmak için değil seyahat imkânları elde etmek için yararlandı.[34] Kimi zaman, siyasi bir kariyer için avantaj sağlama potansiyeli gösteren ilişkilerin nüfuzlu bir derviş şeyhinin yaptığı toplantılarda da kurulduğu olabiliyordu. 16. yüzyıl sonu İstanbul'unda çok bol olduğu anlaşılan edebiyat toplantıları bu tür ilişkilerin kurulabileceği bir diğer buluşma ortamıydı.[35] Fakat böyle ilişkiler kuramayan, ya da koruyucuları tarafından yarı yolda bırakılan bir kâtibin önünde sadece mütevazı bir kariyer olabilirdi.

ULEMA

Ulemanın meslek yaşamlarını izlemek, Osmanlı merkezi idaresinin askerî-idarî, kalem ve saray bölümlerinde çalışanların kariyerlerini izlemekten kolaydır, zira bir ortaçağ İslâm geleneği olan bu tür şahsiyetlerle ilgili biyografyalar (terâcim-i ahvâl) hazırlama işi Osmanlı dönemi boyunca da devam etmiştir. Sonuç olarak 17. yüzyıl alim-bürokratlarının tarihini, Osmanlı ilim kurumunun genel tarihi içine oturtmak hâlâ güç olsa da, ulema kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.[36]

Ulema özel bir ayrıcalığa sahipti; mal ve mülklerini mirasçılarına bırakabiliyorlardı oysa Osmanlı idaresinin diğer dallarındaki üst düzey görevliler ölümlerinden sonra mülklerine el konulması olasılığını hesaba katmak durumundaydılar. Ayrıca ulemanın idareci veya denetçi olarak vakıflar üzerinde sahip olduğu kontrol da onlara mal ve mülklerini pekiştirme imkânı veriyordu, zira özel mülklerin aksine vakıflar mirasçılar arasında bölünememekteydi. Herhalde bu çifte ayrıcalık sayesindedir ki, ulema aileleri kendilerini, idari-askeri kurum üyelerinden veya varlıklı tüccarlardan çok daha uzun süre zenginlik ve gücün zirvesinde tutmayı başarabildiler. Arap

---

[34] Cavit Baysun'un *İA*'daki "Evliya Çelebi" makalesi.

[35] Fleischer (1986), s. 23.

[36] Yakın bir örnek için, karş. İpşirli (1983-87).

eyaletlerinde en tepe noktalarda üç yüz yıl kalan ulema ailelerinin dikkate değer örneklerine rastlanabilir.[37]

Osmanlı merkezinin daha yakınında bulunan ulema aileleri aynı performansı gösteremedilerse de, bir kaç kuşak boyu önemli konumlarda kalmış üst düzey ulema aileleri vardır. Bir örnek olarak tarihçi; Sultan III. Murad'ın (1574-95) hocası Sadeddin Efendi'nin soyudur. Sadeddin Efendi'nin oğullarından ikisi peş peşe şeyhülislâm oldular, yani ulema hiyerarşisinin başına getirildiler; bir torunu da Sultan II. Osman ile evlendi. Erzurum'da yerleşik İranlı bir ulema ailesi soyundan gelen Feyzullah Efendi bazı bakımlardan daha da sivrilmiş bir örnektir. Feyzullah Efendi sarayda büyük nüfuz sahibi olan ve himayesi altındaki kişileri saray çevresine sokan padişahın imamı şeyh Mehmed Vanî tarafından korunuyordu. Daha sonra II. Mustafa olarak tahta çıkan şehzadenin hocası olan Feyzullah Efendi, erişkinlik yıllarında hükümdar üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Feyzullah Efendi resmi ulema hiyerarşisinin başına kadar yükseldi; oğlu Fethullah nakîb-ül-eşraf (Peygamber soyunun başı) tayin edildi. Ancak Feyzullah Efendi'nin o devrin standartlarına göre bile aşırı sayılan nepotizmi onun 1703 isyanında azline ve ölümüne yol açan nedenlerden biri oldu.[38]

İsyanın hemen sonrasında Feyzullah ve Fethullah Efendilerin ölümüyle birlikte "Feyzullah hanesi" Osmanlı tarihi sahnesinden silinmiş gibi görünüyordu. Ancak, ailenin hayatta kalan üyeleri Bursa'ya sürülmüş ve dolayısıyla da İstanbul ve Erzurum'daki iktidar tabanlarından uzaklaştırılmış oldukları halde, merhum şeyhülislâm'ın torunları 1730'da III. Ahmed'in devrilmesine yol açan olaylar sırasında, tekrar siyasi bir rol oynama imkânı buldular.[39] Feyzullah Efendi'nin mülkünün müsaderesi bile (öylesine vezir gibi davranmıştı ki, torunları mülklerinin küçük bir kısmından fazlasını alıkoyamadılar) ailenin uzun vadede bir siyasal güç odağı olarak varlığını sürdürmesini engellemedi.

Feyzullah Efendi aynı zamanda önemli bir "siyasal hanehalkı"nın başı olarak sahip olduğu yeni özgüveni gösterişli bir şekilde sergileme konusunda gösterdiği açıklıkla da dikkat çeker. Hatta geriye bıraktığı, biri atalarıyla, diğeri de kendi kişisel kariyeriyle (1702'lerde) ilgili iki tarihçede duygularını yazılı olarak da belgelemiştir.[40] Feyzullah Efendi'nin hamileri şeyh Vanî ve Sultan II. Mustafa'ya saygısı çok belirgindir. Fakat kendi ailesine yaptığı vurgu daha da kuvvetlidir; ailesinin önde gelen üyelerinin kariyerlerini ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Feyzullah Efendi'nin onların başarılarından gurur duyduğu bellidir ve oğullarının daha oldukça genç yaşlarda önemli konumlara kendi nüfuzu

---

[37]. Raymond (1985), s. 84-85.

[38] Türek ve Derin (1969-70); Abou-El-Haj (1984), s. 57

[39] Aktepe (1958b), s. 11-12.

[40] Türek (1959); Türek ve Derin (1969-70).

sayesinde geldiğini de açıkça belirtir. Ayrıca şeyh Vanî dünya nimetlerine karşı dervişvari bir poz takındığı halde, şeyhülislâm Feyzullah Efendi zenginlikte utanılacak bir taraf görmemekte, Erzurum'da yaptırdığı konağı açık bir hoşnutlukla anlatmaktadır. Bu büyük servetlerin padişah tarafından ihsan edilmiş olması Feyzullah Efendi'nin ve muhtemelen bütün "siyasal hanehalkı" reislerinin gözünde, onların üzerine bulaşmış olabilecek her türlü lekeyi siliyordu. Aslında, padişahın ve padişah hanesi halkının örneğini yakından izlemek imparatorluk ricali için bir kalite işaretiydi; kuşkusuz kişi hem böyle bir yaşam tarzını benimseyip hem de dünya nimetlerine karşı mesafeli bir tavır içinde kalamazdı.[41] Ancak Osmanlı ricalinden birinin siyasal gücü sorgulanmaya başlandığı zaman, büyük serveti, 1703 isyanı sırasında şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin başına geldiği gibi, kendisine karşı kullanılabilirdi.

Osmanlılardaki ilmî ve şer'i hiyerarşinin bu en üst düzey üyelerinden, onlar kadar yüksek makamlarda olmayan fakat yine de nüfuz sahibi kişilere doğru inersek, tarihçi ve biyografya yazarı Uşakîzade'nin ailesiyle ilgili bir monografiyi örnek olarak kullanabiliriz.[42] Uşakîzade (1664-65 ilâ 1725) Peygamber sülalesinden ve daha yakın kuşaklarda da ileri gelen derviş şeyhlerinden Buharalı Hasan Uşakî soyundandı. İlmi ve şer'i kariyerler yapmanın hem ana hem de baba tarafında olağan sayıldığı bir aileden gelen Uşakîzade'nin saygıdeğer bir kariyeri oldu. Mesleki yaşamının tepe noktalarına Medine'de ve sonra da İzmir'de kadılık yaptığı yıllarda ulaştı. Ancak ailenin asıl başarılı üyesi iki kez, Osmanlı ilmi-şer'i hiyerarşisindeki ikinci en üst makam olan Rumeli kazaskerliğine getirilen ağabeyi idi. İnsanın kariyerini daha önemli bir hamininkine bağımlı kılmasının beraberinde getirdiği avantajlar ve dezavantajlar Uşakizade'nin kariyerinde gözlenebilir. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin himayesinde kişiler olarak tanınan iki Uşakîzade de onun ölümünden sonra daha aşağı mevkilere indirilerek cezalandırıldılar. Ancak uzun vadede, tıpkı Feyzullah Efendi'nin kendi sülalesi gibi, bu aile de varlığını sürdürmeyi başardı. Tarihçi Uşakîzade'den sonraki kuşakta aileden bir Şam kadısı çıktı. Bu arada 15. yüzyıl komutanlarından Gazi Evrenos soyundan gelen bir başka ulema ailesi de, 19. yüzyıl başlarına kadar oğullarını üst düzey kariyerlere sokmaya devam etti (Bkz. Şekil. II-6).[43]

Şer'i-medrese hiyerarşide orta ilâ yukarı düzeylerde yer alan ulema hiç bir şekilde atıl olmadığı gibi, makamları da arpalık değildi. Tam tersine, Uşakizade'nin çevresindeki insanların biyografyaları en azından yetişkin görevlilerin işlerinin bizzat başında bulunduğunu ve genellikle vekil çalıştırmadığını ortaya koyar.[44] Ayrıca, Osmanlı merkezi idaresine yakın üst

---

[41] Findley (1980), s. 33-40.

[42] Majer (1978).

[43] *Ae.*, s. 132ff.

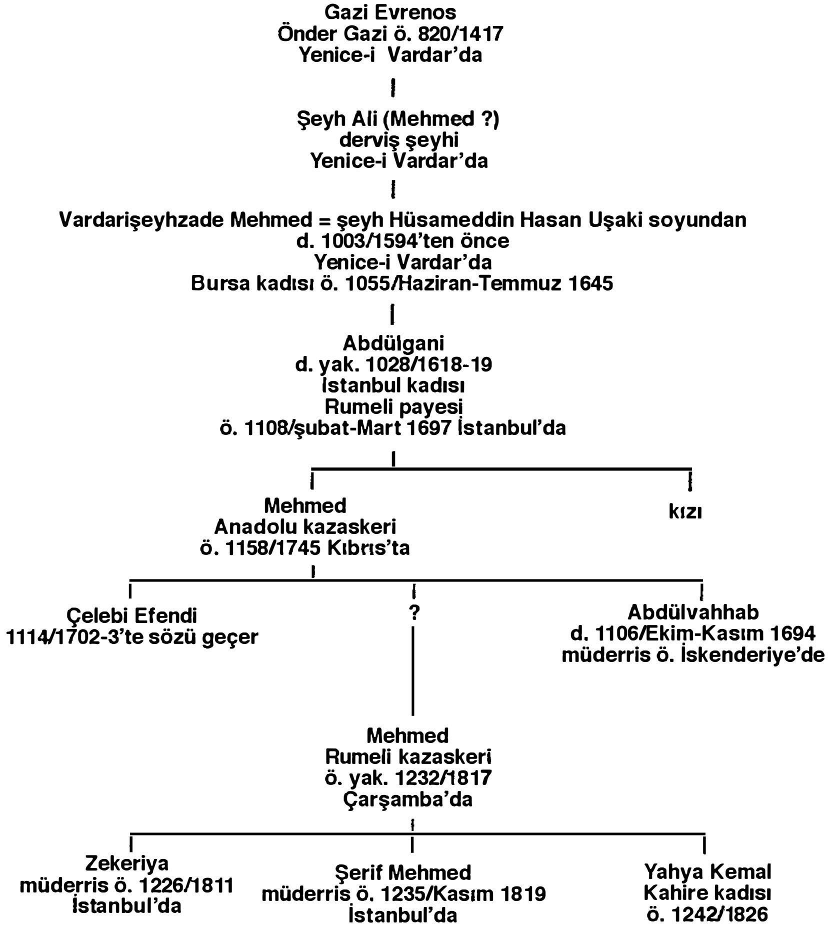
[44] *Ae.*, s. 174-80.

düzey rical bile hiç bir zaman kapalı bir kast oluşturmadı. Taşradan gelen genç alimlerin de payitahttaki bu büyüleyici çevreye girme imkânları vardı. Tüccar ailelerinin oğulları, hatta zaman zaman imparatorluk sınırları dışından ulema bir kaç kuşaklık bir süre içinde ilmî-şer'i hiyerarşide en üst mevkilere ulaşma umudu besleyebilirlerdi.[45] Peygamber'in soyundan gelmek burada kolaylaştırıcı bir faktör olabiliyordu, özellikle de kişi nakîb-ül-eşraf ile bir ilişkisi olduğunu beyan edebiliyorsa. Fakat 17. yüzyıl ulema kariyerlerinde liyakat unsuru kaybolmamıştı ve hiç değilse Uşakizade'nin çevresindeki rical, ilmî ve dini yükümlülüklerini çok ciddiye almaktaydılar.

Öte yandan, 17. yüzyıl İstanbul ulemasından bazıları, kendilerine Feyzullah Efendi'nin ve Uşakîzade sülalesi mensuplarının sahip olduklarından oldukça farklı türde bir siyasal üstünlük sağlayan bir "taşra" hareketiyle bağlar kurmuşlardı. Birgivî Mehmed Efendi 16. yüzyılın ikinci yarısından beri üst mevkilerdeki Osmanlı ulemasının şeriat tarafından onaylanmayan uygulamalar konusunda vermeye rıza gösterdikleri ödünleri sorgulamış, karşı çıkmıştı.

---

[45] *Ae.*, s. 123ff.

Şekil II: 6

Vardarişeyhzade ailesi.

Kaynak: Majer (1978), s. 132.

Birgivî özellikle de 16. yüzyılda, dini vakıfların bile hayır işlerini finanse etmek için faizle borç vermesinin sıradan bir vaka halini alması kertesinde yaygınlaşan tefeciliği şiddetle reddetmekteydi.[46] Birgivî öldükten sonra davasını öğrencisi Kadızade ile Kadızadeliler denilen ve Peygamber devrinde Arabistan'da var olduğunu kabul ettikleri davranış biçimlerine geri dönülmesini savunan yandaşları devraldılar. Bunların öfkesi özellikle Mevlevilerin dini müzik ve danslarını hedef alıyordu.[47] Kadızadeliler, özellikle IV. Murad döneminde (1623-1640) kendilerine Osmanlı yönetici sınıfının yüksek mevkilerdeki üyeleri arasından yandaşlar buldular.[48] Ancak Kadızadeliler ile Osmanlı yönetici çevreleri arasındaki ittifak 1661'de, Köprülü Mehmed Paşa'nın hareketin belli önderlerini başkentten sürmesiyle bozuldu.[49] Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Kadızadelilerin kimi fikirleri padişahın imamı şeyh Mehmed Vanî'nin şahsında bir kez daha nüfuzlu bir temsilci bulmuştu; fakat şeyhin 1683 Viyana seferindeki rolü saraydan atılmasına ve hareketin gerilemesine yol açtı.[50]

SARAY ÇEVRESİ

Şu anda yürütülmekte olan araştırmalar Osmanlı saray yaşamına ilişkin kavrayışımızı ciddi biçimde değiştirecek gibi görünmektedir.[51] Özellikle Haremin siyasal nüfuzunu ilgilendiren bu değişiklik, bugüne kadar ciddi bir şekilde incelenmemiş, daha çok aşağılayıcı fikir beyanlarına konu olmuştur. 16. yüzyıl sonlarında tahta çıkma sisteminde meydana gelen değişiklikler muhtemelen padişah eşlerinin konumundaki bir değişiklikle ilintiliydi. 16. yüzyıl ortasına kadar, yani Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan (Avrupa kaynaklarında Roksalan) özel bir statü elde etmeden önce, âdet, bir hükümdar eşinin tek bir erkek çocuk doğurmasıydı.[52] Yönetim sanatını öğrenmek üzere oldukça küçük yaşta taşraya gönderilen bu çocuğa, siyasal ilişkileriyle genç şehzadeye taht mücadelesinde çok değerli katkılar sağlayabilecek olan annesi eşlik ederdi. Hürrem Sultan'ın üstünlüğü ele geçirdiği dönemde, taht yarışında birbirine rakip olan şehzadelerin çoğu aynı annenin, yani kendisinin çocuklarıydılar. Bu koşullar altında, annesiyle birlikte oturmak, rakiplerden herhangi birine tanınamayacak kadar büyük bir avantajdı. Dolayısıyla da Hürrem Sultan ile Kanuni öldükten sonra bile, padişah eşleri bir

[46] Cf. Böl. 17.

[47] Gölpınarlı (1953), s. 165-66.

[48] İnalcık (1973), s. 184-5; Zilfi (1986).

[49] Zilfi (1986).

[50] Gölpınarlı (1953), 167-68.

[51] Necipoğlu-Kafadar (1991); Leslie Peirce Osmanlı saray kadınları ile ilgili bir çalışma yapıyor. Kendisinin yaptığı sözlü bir sunuştan yararlandım (*Imperial Harem*, 1997).

[52] Peirce (1988).

daha payitahttan ayrılmadılar. Yaşam düzenlemesindeki bu değişikliğin, 17. yüzyıl Hareminde siyasal bir iktidar odağının doğmasına ne kertede yardımcı olduğu henüz incelenmeye muhtaç bir konudur.

Ortaçağ Avrupa'sındaki gelişmelere paralel olarak, Osmanlı devlet yönetimindeki memuriyetler de çoğunlukla saray hizmetlerinden türeyerek geliştiler.[53] Üst düzey askerî-idarî kariyerlere alınan genç delikanlılar çıraklık dönemlerini genellikle sarayda içoğlanı olarak hizmet ederek geçirdiler (şek. II-7).[54] Mustafa Ali gibi bir yazar bu uygulamaları büyük bir esefle karşılasa da, hükümdarın şahsi hizmetine bakarken kendisiyle kurulan ilişkiler bir çok idari kariyerin temelini oluşturmuştur.[55] Bu süreç kızlar ağalığı makamının gelişiminde daha dolaysız bir şekilde izlenebilir. Bu görevlinin ilk işlevi hareme nezaret etmekti. Fakat 1598'den itibaren onu padişahlar ve daha sonra da aileleri tarafından kurulan vakıfların denetçisi olarak görüyoruz.[56] Fatih Sultan Mehmed (1451-81), Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) ve I. Ahmed (1604-17) gibi hükümdarların vakıfların sayısını artırdığı göz önüne alındığında, bu makam oldukça önemli bir siyasal güce kumanda etmekteydi. İstanbul'un bütün gayrimüslimleri cizyelerini Fatih vakfına öderlerdi; en büyük Balkan panayırlarından birinin gelirleri de I. Ahmed'in vakfını finanse ederdi. Özel kişiler tarafından kurulmuş vakıflar da Kızlar ağasının denetimine verilebiliyordu. Osmanlı kamu maliyesinin küçümsenemeyecek bir sektörü üzerindeki bu kontrol, kuşkusuz kimi kızlar ağalarının sahip olduğu siyasal gücün maddi temelini oluşturmuş olmalıdır.

ASKERÎ-İDARÎ SEKTÖR

Bir bakıma Osmanlı hükümet sistemi içindeki ana güç odağı olan bu sektörün işleyişi konusunda sadece kısmen bilgi sahibiyiz. Daha önce de belirtildiği gibi, 17. yüzyıla gelindiğinde, devşirme yoluyla hizmete alınan delikanlıların sayısı azalmaktaydı. Öte yandan delikanlılar sultanın hizmetine daha çok hamiler aracılığıyla girer olmuşlardı. 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde, padişahın bazı kulları kendi kapılarında, sultanın içoğlanlarıyla az çok aynı becerilere sahip olacak şekilde eğitilen kendi hizmetlilerini yetiştirir olmuşlardı.[57] Üst düzey bir saray görevlisi olan hanehalkı reisinin ölümünden sonra, hizmetlileri arasından saraya kapılanmaya çalışanlar oluyor ve bazıları da bunu başarıyordu.

Sarayda esnek ve her bir içoğlanın yeteneklerine uygun eğitim verildiği anlaşılıyor. Eğitim dini konular dışında, askeri eğitimler gibi şiir ve edebiyatı da

---

[53] Findley (1980), s. 48.

[54] Uzunçarşılı (1945), s. 300ff.

[55] Fleischer (1986), s. 159.

[56] Uzunçarşılı (1945), s. 177-78.

[57] Kunt (1975).

içeriyordu. Özel ilgi duyanlar resim veya müzik konularına eğilebilmekteydi. Daha sonra Sultanahmed Camii'nin (1616'da tamamlandı) mimarı olan Mimar Mehmed Ağa saray okulunda (Enderun) müzik eğitimi yaparken, kendi inisiyatifiyle bu kariyeri bırakıp sedefkârlık zanaatını öğrenmeye karar vermişti. Bunu yapmasına ve sarayda kalmasına izin verildi. Eğitimini tamamlayınca, zanaatıyla ilgili becerilerini kullanacağı hizmetlere değil, taşrada askeri komutanlık hizmetlerine atandı ve kariyerinin en üst noktasında nihai olarak baş mimarlık makamına ulaştı. [58]

Devlet göreviyle saraydan ayrılan içoğlanlar çok çeşitli kariyerlere sokulurdu (şek. II-7). Kimileri önce idari görevli sonra da yönetici olarak taşraya gönderilirdi. Doğrudan taşrada yöneticilik makamına (sancakbeyi hatta beylerbeyi olarak) atanan içoğlanların oranı 16. yüzyıl ortasından 17. yüzyıl başlarına kadar arttı (Tablo II:21).[59] Ancak bu değişikliğin siyasal açıdan ne anlama geldiğini belirlemek güçtür. Muhtemelen timar sisteminin ve taşradaki timar sahiplerinin komutanı konumundaki sancakbeylerinin değerinin azaldığını göstermektedir.[60] Sadece, görevi başında durmayan görevlilere gelir temin etmek amacıyla verilip, nispeten düşük mevkilerde bulunan temsilciler tarafından idare edilen sancak sayısı arttıkça, sancakbeyleri de itibar kaybettiler.[61] 17. yüzyılda bir çok Osmanlı eyaletinde karışıklık ve isyanların ulaşmış olduğu düzey göz önüne alınırsa, merkezi idarenin doğrudan Enderun'dan daha fazla sayıda yönetici atayarak kontrolü elinde tutmaya çalıştığı ileri sürülebilir.[62] Fakat bu önlemlerin pratikte başarıya ulaşıp ulaşmadığı kuşkusuz ayrı bir konudur.

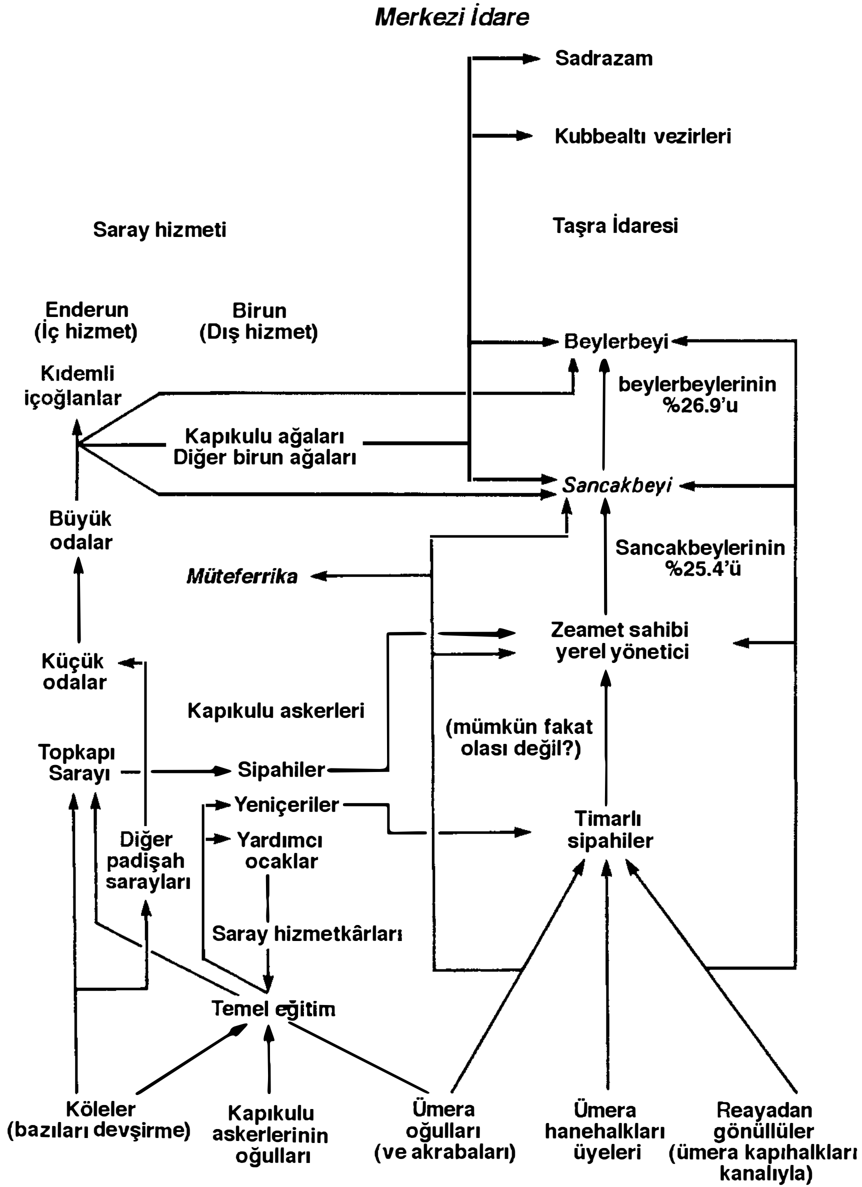
[58] Gökyay (1975); Cafer Efendi, der. Crane (1987).

[59] Kunt (1983), s. 95.

[60] *Ae.*, s. 88.

[61] *Ae.*, s. 87.

[62] *Ae.*, s. 90.

Şekil II: 7

17. yüzyıl ortalarında askerî-idarî kariyer geçişleri.

Kaynak: Kunt (1983), s. 68.

Tablo II: 21
Sancakbeyi atananların geçmiş kariyerleri, 1570-1640 (parantez içleri, %)

	1568-74	1578-88	1632-41
Merkezi idare	19 (32.2)	25 (44.6)	31 (49.2)
Kapıkulu ağaları	7	3	6
Müteferrika	3	7	11
Diğer birûn ağaları	4	9	11
Hassa rüesası	4	4	-
Enderûn	-	-	2
Diğerleri	1	2	1
Taşra idaresi	40 (67.8)	28 (50.0)	16 (25.4)
Alaybeyi	7	2	8
Zâim	6	5	5
Timar kethüdası	11	7	-
Timar defterdârı	-	2	-
Kaptan	3	3	-
Hazine defterdarı	4	2	-
Aşiret beyi	-	-	1
Diğerleri	9	7	2
Ümera yakınları	-	2 (3.6)	10 (15.9)
Ümera oğlu	-	1	3
Kapı erkânı	-	1	7
kapıhalkı dışından?	-	1 (1.8)	6 (9.5)
Toplam	59 (100)	56 (100)	63 (100)
(a) Ümera oğlu veya akrabası	8	11	9
(b) Ümera kapısı erkânı	-	3	8
Toplam (a) + (b)	8 (13.6)	14 (25.0)	17 (26.9)

Kaynak: Kunt (1983), s. 64'ten uyarlanmıştır.

TAŞRA İDARESİ VE "ÂYAN"IN ROLÜ

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez-çevre ilişkileri konusundaki eski bir görüşe göre, yerel kodamanların (âyan) yönetim işine katılması "Osmanlı gerilemesi"nin bir kanıtıdır. Kimi yazarlar daha da ileri giderek 17. yüzyıldaki idari ademi merkezileşmeyi "ön-milliyetçilik" denilebilecek bir şeyin kanıtı olarak görürler. Ancak son yıllarda eyaletten eyalete görülen farklılıkları ve Osmanlı merkezi idaresinin izlediği esnek politikaları daha fazla dikkate alan farklı bir yorum geçerlik kazanmıştır. Yakın tarihlerde yapılmış bir çalışmada, atalarından kalma dağ köylerine sıkı sıkıya yerleşmiş "kır beyzadeleri"ne sahip Suriye'nin izlediği çok özel yol vurgulanmaktadır.[63] 16. yüzyıl boyunca bu itibar sahibi kırsal şahsiyetlerin yerel idareye geniş bir şekilde katılmasına izin verildi. Ancak 1630'larda Dürzî emiri Manoğlu Fahreddin'in yenilgiye uğratılmasından sonradır ki, Suriye kırsalı Osmanlı merkezinin daha doğrudan idaresi altına girdi. Bu, 17. yüzyılda genel bir ademi merkezileşme yaşandığı varsayımına bütünüyle ters düşen bir gelişmedir.

"Ademi merkezileşme" sözüne farklı anlam ve değerler yüklemek mümkündür.[64] Bedeviler arasında yandaşları olan yöre ricalinin bir sancaktan sorumlu yöneticilik veya hac seferleri komutanlığı makamlarına atanması, bir açıdan, idari ademi merkezileşme kanıtı olarak görülebilir. Bu tür atamalar en azından 16. yüzyıl sonunda güney Suriye'de olağan bir uygulamaydı.[65] Bu nedenle bu dönemde Suriye'nin idaresi yerel âyan aracılığıyla dolaylı bir şekilde yürütülmekteydi. Bir diğer açıdan, Osmanlı hükümetinin nihai hakimiyetinden hiç bir şey kaybetmeden, gerektiğinde yerel kişilerin katılımına uyum sağlayabilecek kadar esnek olduğu da savunulmuştur. Bu açıdan bakıldığında merkezi idarenin esnekliği bir zaaf değil kuvvet, gerileme değil dayanıklılık kaynağı olmuştu.[66]

Kimi araştırmacılar da 17. yüzyıldaki ademi merkezileşmeye oldukça farklı bir açıdan, yani mali sorunu inceleyerek yaklaşmışlardır.[67] 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın tamamı Osmanlı merkezi idaresinden mali taleplerin arttığı bir dönem olmuştur.[68] Bunun sonrasında, merkez üzerindeki sorumlulukların daha büyük bir kısmını taşra yöneticilerine yükleme eğilimine girmiş; bu nedenle gelir ihtiyaçları büyüyen taşra yöneticilerinin cevabı da "eyaletlerinin" ahalisine özel vergiler getirmek olmuştu. Ayrıca özellikle 17. yüzyıl başlarında imparatorluğun bir çok yerinde nüfusun azalması ve arkası kesilmeyen göçler, tek tek örneklerde söz konusu olan insan sayısı çok yüksek olmasa da, belli

---

[63] Abu Husayn (1985), s. 21 vd.

[64] Barbir (1980), s. 4; Rafeq (1981-82), s. 149-50; Raymond (1985), s. 30-31.

[65] Rafeq (1966), s. 52-57.

[66] Barbir (1980), s. 4-8.

[67] İnalcık (1980); McGowan (1981), s. 46ff.

[68] İnalcık (1980).

bölgelerdeki vergi tabanını kuvvetle etkilemiş olmalıdır. Sonuçta istenen vergileri vergi yükümlüsü nüfusun sayısına az çok uydurmak için sürekli ayarlamalar yapılması gerekiyordu. Bu ayarlama işlemini kontrol edebilen âyan, hem kendilerine hem de bölgelerindeki insanlara mali avantajlar sağlıyorlardı.[69]

Buna ek olarak, Osmanlı merkezindeki idarî yeniden örgütlenme sık sık, "eyaletlerine" çok ender giden sadece ismen mevcut yöneticilere gelir bağlanmasına yol açıyordu. Sürekli seferde olan ya da payitahtta alıkonan böyle yöneticileri vergi tahsilatını yapan vekiller (mütesellim) temsil ederdi. Bu mütesellimler genellikle vergilerin ödenmesini sağlama kabiliyetleri göz önüne alınarak seçilirlerdi; dolayısıyla da idaresine baktıkları eyalette ilişkileri olan kişilerdi. Yerel bir güç tabanına sahip kişiler, taşra idaresine mültezimlik yoluyla da girebilirlerdi. Suriye'de 16. yüzyıl sonlarına doğru bile, bir eyalet yöneticisinin o eyaletin en büyük mültezimi olması olağandışı bir durum değildi. Aynı dönemlerde, bu âdet imparatorluğun anadili Türkçe olan bölgelerinde de yaygınlaşmaktaydı fakat Suriye eyaletlerindeki kadar geçerlik kazanmamıştı. Bu durumun beraberinde getirdiği kural dışı kariyer örüntüleri karşısında tepkisini yüksek sesle ifade edenlerden biri, Mustafa Ali idi.[70] Ayrıca büyük mukataa birimlerinden sorumlu mültezimler, köylerin vergilerinin toplanma işini taşeronlara kiralıyorlar, vakıflar da genellikle küçük ölçekli, köye yerleşik mültezimler istihdam ediyorlardı. Sonuç olarak ellerinde mütevazı miktarda hazır nakit bulunan insanlar için bile sermaye yatırımı yapma fırsatı mevcuttu ve yerel düzeyde başarı kazananların daha üst seviyedeki işlere geçmesi mümkündü. 18. yüzyılda Aydın, İzmir ve Manisa yöresine egemen olan Karaosmanoğulları, bu konuma mültezimlik ve vergi tahsildarlığı yaparak ulaşmışlardı.[71]

Sınırlı sayıda yerel âyana yükselme fırsatı veren mültezimlik, köylüleri ve zanaatkârları genellikle büyük zararlara uğratıyordu. Bu durumu düzeltmek için 1695'te, hemen hemen ortadan kalkmış olan timar sistemi ile iltizam sisteminin belli özelliklerini birleştiren deneysel bir iltizam türü tesis edildi.[72] Malikâne denilen bu yeni iltizamlar ömür boyu kaydıyla veriliyor ve tasarruf hakkının başlangıcında büyük bir meblağ ödenmesi gerekiyordu, fakat yapılması gereken yıllık ödemeler hem düşük hem de sabitti (örn. bkz. Tablo II:22). Bu düzenleme, muhtemelen aynı zamanda genellikle tabi nüfustan gelen "sıradan" mültezimlerle Osmanlı idaresinin kulları olma iddiasındaki kişiler arasındaki bir iktidar mücadelesini yansıtmaktadır. Zafer "kullar" tarafının oldu ve tabi nüfus üyelerinin malikâne almak için teklif veremeyeceğine hükmedildi. Çünkü ancak

---

[69] *Ae.*, s. 335; McGowan (1981), s. 156.

[70] Fleischer (1986), s. 98.

[71] Uluçay (1948, s. 246.

[72] Genç (1975).

gerçek bir devlet görgüsüne sahip kişilerin vergi toplama işlemi sırasında Osmanlı tebaalarını "koruyacağı"ndan emin olunabileceği düşünülüyordu.[73]

Tablo II: 22
Kısa vâdeli iltizamdan ömür boyu iltizama (malikâneye) geçiş: Amasya boyahanesinin damga vergisi

	Hazineye yapılan ödeme				
	Vergi	Ek resimler	Toplam	Mukataanın değeri	Peşinat (muaccele)
1688				305	
1690				400	
1695				720	
1701	800	80	880		2.500
1731	1.136.5	113.5	1.250		
1735	1.836.5	183.5	2.020		1.950

Kaynak: Genç (1975), s. 280.

Bizim açımızdan, malikâne önemlidir, çünkü bu kurum tesisinin hemen akabinde bile devletle ilişkileri olan belli kişilerin kendilerine kırsal alanda bir siyasal taban oluşturmasına imkân vermiş olmalıdır. Ayrıca, bir çok malikâne sahibinin başkentte yaşamaya devam ederek kısa süreli taşeronlar istihdam etmiş olması, ömür boyu kullanım hakkının getireceği olumlu sonuçları genellikle silip götürmüştür.

Timarların sayısı 17. yüzyıl boyunca sürekli olarak azaldı. Ayrıca Osmanlı merkezi hükümetinin çok ihtiyaç duyulan nakit parayı taşra idaresine bağlamak istemediği anlaşılınca, taşra yöneticileri, mütesellimler ve basit mültezimler yetkilerini uygulamak için paralı askerlere dayanır oldular. 1670-71 yıllarında Diyarbekir eyaleti valisi olan Silahtar Hacı Ömer Paşa'nın gelir ve giderleri incelendiğinde, yirmi üç sekbanbaşı istihdam etmiş olduğu görülür.[74] Bu sekbanbaşılarla adamlarının ve paşanın ayrıca istihdam ettiği başka askerlerin aldıkları maaş, valinin toplam bütçesinin yüzde 12.7'siydi (Tablo II:23). Ayrıca, paşanın esas olarak bu paralı askerlerden oluşan kapı halkını beslemek için yaptığı harcamalarla birlikte bu rakam yüzde 14.4'a çıkıyordu.[75] Sekbanbaşılar sık sık değiştirilirdi; kendilerine yeni kapılar arayan paralı askerler işi haydutluk ve zorbalığa döktüğü için yollar giderek daha tekinsiz bir hal alıyordu.[76]

[73] *Ae.*, s. 239. Malikâne'nin daha geniş tarihi 18. yüzyıla girer: karş. Cezar (1986), s. 43ff, 128ff.
[74] Kunt (1981), s. 23-26.
[75] *Ae.*, s. 17.
[76] *Ae.*, s. 25.

Tablo II: 23
1670-71'de bir Osmanlı valisinin gelir ve gideri

	Miktar	%
Gelir kategorileri		
cerîme, pîşkeş, öşür, dava parasından	28.354	22.9
timar, zeamet, kul gedikleri, kul kethüdalığı, aşiret beyliğinden	8.052	6.5
subaşı aylıkları, voyvoda, sancak, menzil, cizye, avârız, bedel-i nüzul ve benzeri kalemlerden	36.885	29.8
haslardan	11.114	9.0
gümrükten	1.765	1.4
pazar, pirinç, arpa, zahire ve benzerinden	6.881	5.6
esnaftan, şehir zımmîlerinden	13.849	11.2
eşya ve davar satışından	7.539	6.1
alacak tahsilinden	5.400	4.4
müteferrik	3.758	3.0
Toplam	123.597	99.9
Gider kategorileri		
merkezi hükümete (merkezdeki borcu ve çeşitli kişilere ödemeleri)	46.350	36.0
kapı kethüdasına	11.054	8.6
şahsi masraflara	4.000	3.1
vekilharca	21.560	16.7
kapı giderlerine	13.385	10.4
kapı halkına masraf	2.316	1.8
ulûfeler	16.362	12.7
ödenen borçlar	6.918	5.4
hediye, hil'at, sadaka, in'am olarak bahşişler	4.498	3.5
Müteferrik	2.293	1.8
Toplam	128.736	100.0

Kaynak: Kunt (1981), s. 48?? (10-17)??

"SIRADAN VERGİ YÜKÜMLÜLERİ" VE SİYASAL SÜREÇ

Bu, bizi tekrar vergi yükümlüsü tebaa ile köylü kökenli paralı askerler ve padişahın kullarına normal olarak tanınan ayrıcalıklardan yararlanan düzenli askerler arasındaki gerginliklere getirir (Bkz. Bölüm 16). Tekrar tekrar meydana gelen paralı asker isyanlarının altında yatan neden Müslüman Anadolu vergi mükelleflerinin siyaset sınıfına girme hakkı talep etmeleriydi.[77] Bu gerginlikler, ancak isyanları tahrik etme konusunda oynadıkları rolle sınırlı kalmayan, çok daha geniş bir bağlam içinde ele alındıkları takdirde tam olarak anlaşılabilir. Siyasi faaliyetin kuramsal olarak padişahın ve kullarının tekelinde olduğu bir toplumda bile, vergi yükümlüsü tebaanın şikâyetlerini ifade etmek için kullanabileceği kanallara ihtiyaç vardı. Ayrıca sistemin, kişi ve cemaatlerin, şikâyetçi oldukları şeyleri düzeltmelerini sağlayabilecek müzakerelere de izin vermesi gerekliydi. Ancak bu kanallar işlemez olduğu zamanlardadır ki, köylüler tepkilerini köylerini terk ederek, zanaatkârlar dükkânlarını kapatarak, paralı askerler isyan ederek gösteriyorlardı.[78]

Kişinin Cuma namazına giden veya dışarıda avlanan padişahın yoluna çıkıp doğrudan kendisinden dilekte bulunması, hem Osmanlı hem de Osmanlı öncesi siyasi ideolojilerince benimsenmiş bir âdetti. Zira, Sasani krallarına kadar uzanan bir geleneğe göre, kendi görevlilerinin yaptığı adaletsizlikleri hükümsüz kılan hükümdar, böyle yaparak adaletiyle meşruiyet kazanmaktaydı.[79] Pratikte bu, şikâyetlerin padişahın bürokrasisine verilmesi ve resmî yazılarla cevaplandırılması anlamına geliyordu. Bu şikâyetler genellikle mühimme dairesi ve beylikçi kaleminde kayıtlara geçirildiği ve sonra da divan-ı hümayûnda resmen karar alınmadan önce durumla ilgili bir rapor düzenlenmesi emriyle yerel kadıya geri gönderildiği için karar verme süreci uzun zaman alabiliyordu.[80] Padişahın resmi kararı çıktıktan sonra bile, taraflardan birinin buna karşı çıkması mümkündü; bu durumda, yeni bir tur yazışma yapılması zorunlu olurdu.

Köyler, loncalar ve diğer örgütlü dilekçe sahibi gruplar genellikle şikâyetlerini İstanbul'a götürecek birini parayla tutarlardı. 18. yüzyılda Osmanlı bürokrasisi bu tür ziyaretleri payitahta izinsiz göç bahanesi olarak görme eğiliminde olduğu için, arzuhal-taşıyıcıların sayısını sınırlamaya çalışıyordu.[81] Benzer kısıtlamaların 17. yüzyılda da yapılıp yapılmadığı bilinmiyor. Bazı arzuhal sahipleri, dileklerini doğrudan sunmak yerine, sarayda veya başkentte nüfuz sahibi kişilerin kendilerine aracılık etmesini tercih ediyorlardı. İmtiyaz alma girişiminde bulunan Hollandalılar şeyh Mehmed Üsküdarî'nin (öl. 1628)

---

[77] İnalcık (1980), s. 284.

[78] İnalcık (1988).

[79] İnalcık (1965), s. 49-51.

[80] Temelkuran (1975); Majer (1984), s. 17ff.

[81] Aktepe (1958), s. 11.

kendileri adına ricada bulunmasını talep etmişlerdi.[82] şeyhin köylüleri, onun ölümünden sonra bile, yerel bir yöneticinin yarattığı sıkıntılara karşı kendilerini savunurken onun isminin himayesine sığınmışlardı. Aynı şekilde, Koca Mustafa Paşa (İstanbul) Halvetî tekkesi şeyhi ve dervişlerinden zaman zaman köylüleri yerel vergi tahsildarlarının yaptığı aşırılıklara karşı korumaları talep edilirdi.

HAMİLİK, "GENİŞ HANEHALKI" VE DEVŞİRMELİK KURUMUNUN GERİLEMESİ

Yukarıda ana hatları belirtilen türde müdahaleler hami-mahmî (himaye edilen kişi) ilişkilerinin 17. yüzyıl Osmanlı toplumundaki önemini gösterir.[83] "Kendine yer edinmiş" bir görevli açısından, yakın ilişki içinde olduğu gençlerin kariyerlerinde ilerlemesini sağlamanın bazı çok açık avantajları vardı. Bir saray görevlisinin kariyeri ve genellikle de yaşamı, zaten mücadele eden bütün tarafların diğer üst mevkilerdeki saray görevlileri, padişahın annesi ve nihai olarak da bizzat padişah üzerinde etki sahibi olmaya çalıştığı hizip savaşlarına bağlıydı. Koruma altına alınan kişi (mahmî) iyi bir yerlere getirildiği takdirde, hamisine makamını tehdit eden entrikalar hakkında bilgi verebilir, hatta nüfuzunu hamisi lehine bile kullanabilirdi.[84] Öte yandan güçlü bir hami sahibi olmak, genç bir görevlinin hem kariyerinde yükselmesini sağlayabilir hem de onu hamisinin karışacağı her türlü hizip mücadelesine taraf olmak zorunda bırakırdı. Hocaya, ustaya ya da hamiye sadakat, bir Osmanlı beyefendisinin en temel değerlerinden biriydi ve haminin hizip çatışmalarının bir parçası olmak, haminin kendisinin ölümünün çok ötesinde, çok daha geniş kapsamlı sonuçlar doğurabiliyordu. Mustafa Ali, eski hamisi Lala Mustafa Paşa'nın can düşmanı olarak tanınan, III. Murad'ın nüfuzlu sadrazamı Koca Sinan Paşa'nın (öl. 1596) olumsuz etkisinin bütün kariyerini mahvettiğini iddia ederdi.[85]

Hami-mahmî (koruyucu-korunan) ilişkileri 16. yüzyılın ikinci yarısında bile önem kazanmış bulunuyordu. Fakat 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı siyaset teşkilatının karakteristiği olan, gayrimüslim erkek çocukların devlet hizmetine alınması yani devşirme kurumu gerileyince, bu ilişkiler 17. yüzyılda daha da büyük önem kazandı. Bu gerilemenin nedenlerine gelince, bilgilerimizin bugünkü düzeyinde ancak bilgili tahminlerde bulunabilmemiz mümkün. Atalarından bir ya da daha fazlası Osmanlı devletine hizmet etmiş eğitimli insanların sayısı hatırı sayılır miktarlara ulaşınca, muhtemelen "yabancılar"ın hizmete alınmasına muhalif bir baskı oluştu.[86] Osmanlı devlet hizmetinde, daha 16. yüzyılda bile "yabancıların" (ecnebî, ecânib) hizmete alınıyor olmasında hor

---

[82] de Groot (1978), s. 112.

[83] Abou-El-Haj (1974); Findley (1980).

[84] Findley (1980), s. 39.

[85] Fleischer (1986), s. 88-108.

[86] Kunt (1983), s. 76.

görülen bir yan vardı. Yani devşirmeler hep, Osmanlı devlet idaresinin kurallarına bir tür rahatsızlık verici istisna teşkil ettiler. Bunlara ek olarak, genellikle ortak etnik köken temelinde bir araya gelen devşirme görevlilerin kendi aralarındaki hizip mücadeleleri de sistemin zayıflatılmasına katkıda bulunmuş olmalıdır.[87] Ayrıca 16. yüzyıl sonundaki İran savaşları çok sayıda Müslüman Azeri'nin ve diğer İranlıların, akın akın Osmanlı devlet hizmetine girmesine yol açtı. Bu, Mustafa Ali gibi bazı entelektüellerin şiddetle karşı çıktığı bir yenilikti.[88] Aralarından bazıları yüksek mevkilere ulaşan bu grubun genellikle sahip olduğu büyük nüfuz, devşirme sisteminin yavaş yavaş terk edilmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. Bir bakıma, çocuk devşirme şeklindeki verginin ortadan kalkmasıyla, vezir, paşa ve üst düzey ulema hanehalkları reislerinin, padişah kapısındakine daha fazla benzeyen örgütlenmeler kurmaya imkân buldukları ileri sürülebilir. Hem zaten, yüksek mevkilerdeki görevliler zaman zaman sultan kapısında eğitilmiş içoğlanlarınkine çok benzer niteliklere sahip genç hizmetliler yetiştirseler de, geleceğin görevlilerini devşirme yoluyla sistematik bir şekilde toplayıp hizmete sokmak, sadece padişaha ait bir haktı. Öte yandan, kapıhalkının oğullarını veya genç köleleri hizmete almak, hem padişahın, hem de üst mevkilerdeki görevlilerin yapabilecekleri bir şeydi. 17. yüzyılın önemli "siyasal hanehalkları" reislerinin daha önce eşi görülmemiş bir siyasal güç, özgüven ve itibar kazanmış olduklarını artık kabul edebiliriz. Bu koşullar altında, Osmanlı dünyası ricâlinin sadece kendi teşkilatlarını sultanınkilere benzetmeye çalışmakla kalmayıp, padişahın hanehalkını da, belli sınırlar içinde, kendi inşa etmiş oldukları teşkilatlara benzetmiş olmaları bir bakıma şaşırtıcı değildir.

17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki dönemin siyasal hanehalklarına son yirmi yıldır gösterilen büyük ilgiye karşın, bunların gücünün mali temelleri konusunda bu kadar az bilgimiz olması dikkat çekicidir. Osmanlı siyaset sınıfının önemli üyelerinin hanehalklarının belirli kurallara bağlanmış yapıları, onları gelir edinme konusunda daha etkin kılıyor, ama aynı zamanda da kapıhalkı üyelerinin günlük geçimlerinin sağlanması talepleri, mali bir temeli her zamankinden daha gerekli hale getiriyordu. Fakat siyasal hanehalklarının nasıl mülk edindiğini (ve kaybettiğini) anlamamız ancak bunların daha önemlilerinden bazılarının maddi temellerinin ayrıntılı bir şekilde araştırılmasıyla mümkün olabilecektir. Ancak şu ana kadar böyle bir araştırma yapılmamıştır.

---

[87] Kunt (1974).

[88] Fleischer (1986), s. 159.

SONUÇ

"Osmanlı gerilemesini gözlemleyen Osmanlılar" genellikle 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyılda yer alan ve Osmanlı idaresini Kanuni Sultan Süleyman dönemindekinden çok farklı hale getiren 1550-sonrası değişiklikleri üzerinde durmuşlardır.[89] Son yirmi ya da otuz yıl içinde çalışmış olan araştırmacılar ise, gerçekten de önemli değişiklikler meydana geldiği belirlemesini genel olarak kabul etmiş, fakat bu değişiklikleri oldukça farklı bir tarzda betimlemişlerdir. Özellikle de bu değişiklikleri "gerileme" olarak niteleyen değer yargısı sorgulanmaktadır. Artık bütün araştırmacılar, 1600 öncesi ve sonrası yıllarda faal olan bir takım yazarlar belli idari değişiklikleri gerileme olarak tarif ettiği için, 20. yüzyıl araştırmacılarının da aynı görüşü paylaşmak zorunda olduğu kanısında değiller. Mustafa Ali ve Koçi Bey gibi yazarların eserlerini, hem kamu politikalarını hem de kişisel kariyerlerini desteklemek için yazmış olduğunu yadsımak güçtür. Bu belirleme ciddiye alındığı noktada ise, onların iddialarını oldukları gibi kabul etmek imkânsız hale gelir ve yazılarının başka zaman ve yerlerdeki yazarlar için geçerli olan tarihsel eleştiri ilkelerine uygun bir şekilde incelenmesi gereği doğar.

Aynı zamanda, Osmanlı idarî tarihi konusunda yapılan araştırmalar, geçmişte yapılabildiğinden daha fazla farklılaşma içeren bir yapısal değişim resmi çizmemizi mümkün kılmıştır. 16. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı görevlilerinin değişiklik ve esnekliğe imkân tanıyan kariyer geçişleri izlediği anlaşılmaktadır. Yine de, meslek alanının sık sık değiştirilmesi, söz konusu görevlinin kariyeri için zararlı olabilmektedir. 1550'lerden sonra açık seçik izlenen bir süreçte uzmanlaşmanın artmasıyla birlikte kalem hizmetleri, mali idare ya da saray hiyerarşisi gibi yeni yeni kariyer dalları oluştu. Bu idari uzmanlaşma eğilimini ve bu sürecin, en azından ilk aşamalarının, beraberinde getirdiği yetkinlik artışını, imparatorluğun çevre bölgeleri üzerindeki merkezi denetimin sürdürülmesinin giderek zorlaşmasına bağlamak mümkündür. 17. yüzyıldaki ademi merkezileşme taşrada Osmanlı hakimiyetinin zayıflamasına yol açmadıysa, bu kısmen merkezde yetkinlik konusunda elde edilen kazanımlar sayesinde olmuştur.

Öte yandan, 16. yüzyılın son yıllarında ve 17. yüzyılın ilk yarısında gelir ihtiyacında büyüyen bir artışa tanık olunmuştur. Ateşli silahların yaygınlaşması ve savaşların uzaması kuşkusuz merkezi idarenin para gereksinmesini artırmıştı. Aynı zamanda dönemin büyük Avrupa devletlerinin çoğunda da benzer bir krizin gözlemlendiğine ve gelirlerini sürekli artırma ihtiyacının Osmanlı İmparatorluğu ile komşularının ortak sorunu olduğuna işaret etmek gerekir. Ayrıca, ülkelerin teknolojik düzeylerinin 17. yüzyılda henüz birbiriyle kabaca karşılaştırılabilir durumda olduğu göz önüne alındığında, idare harcamalarının

[89] Lewis (1962).

artması karşısında da genellikle karşılaştırılabilir çözümler getirilmekteydi. Dolayısıyla, paralı askerlerin sayısındaki artış ve bunların yaptıkları aşırılıklar 17. yüzyıl İtalya'sında da anlatılmaktadır; Osmanlı köylülerinin savaşlar ve aşırı vergiler yüzünden topraklarını terk edip kaçmasına koşut olaylar Avrupa'nın her yerinde görülmüştür. Gerçekten de, eğer konjonktürlerin sadece ekonomi alanında değil siyaset alanında da var olduğunu kabul edebilirsek, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın büyük bir bölümü, kültürleri ve kendilerini algılayış biçimleri bakımından apayrı dünyalar olsalar bile, ortak bir kaderi paylaşmaktaydı.[90]

[90] Bu konuda, karş. Hess (1978), s. 210-11.

KENTLERDE TOPLUMSAL YAŞAM

Kentli toplumsal zümrelerin ilişkilerindeki değişiklikler konusunda sadece imparatorluğun en büyük kentleri ile sınırlı olmak koşuluyla fazlaca bilgi sahibi olabiliyoruz; bu da tarihsel süreçlerin ana hatlarını kabaca çizmeye ancak yetiyor. İkinci derecedeki kentler hakkındaki bilgilerimiz ise hem çok daha kıt ve hem de büyük ölçüde günümüzün Bulgaristan ve Suriyesi ile ve Anadolu'nun ticaret merkezleri Bursa, İzmir, Ankara ve Kayseri ile sınırlı.[1] En küçük kentler ise büyük ölçüde *terra incognita (bilinmeyen alanlar)* olma durumunu koruyor. Birinci elden belgelerde ve ikinci elden araştırmalarda terazinin kefesinin hep büyük kentlerden yana ağır bastığını hiç gözden kaçırmamak gerekiyor. Ancak son yirmi yıl içinde kent incelemeleri alanında oldukça büyük ilerleme kaydedilmiş, eskisinden çok daha geniş ve ince farklılıklara daha fazla yer veren bir genel resim oluşmuştur.

KENTTE SİYASAL YAŞAM

Osmanlı kentlerinin (çok az istisna dışında) özerklik beratları yoktur, bu nedenle de genellikle, doğrudan merkezi hükümet tarafından idare edildikleri varsayıla gelmiştir. Oysa bu sadece İstanbul için geçerlidir. Taşra kentlerinde ulema, mültezimler ve yeniçeri komutanlarından oluşan bir kent seçkinleri zümresi oldukça büyük bir manevra kabiliyeti kazanmıştı. Alt derecelerdeki kadılar genellikle bölgeye yerleşik ailelerden gelirdi; yeniçerilerin ve diğer askerî (ya da daha sonra paramiliter) ocakların komutanları ise ya ticaretle uğraşır ya da tüccar ve zanaatkârlarla bir bağları olurdu. Bu faaliyetler, onların üzerinde siyasal faaliyet yürütebilecekleri bir ekonomik zemin oluşturmaktaydı. Zaman zaman mültezimler de yerel siyasal yaşama katılırlardı. Ankara tiftik cenderelerinin mültezimleri gelirlerini korumak için padişahtan birinci kalite tiftik ipliğinin ihracını yasaklayan bir ferman bile almışlardı. Yöre dokumacılarının hammadde kaynaklarını koruyan bu önlem sayesinde, mültezimler bir miktar siyasal destek kazanmış olsa gerektir.[2] Kent ve kaza idarecilerinin üstesinden gelmeleri gereken en ciddi sorun, yerel yiyecek ve

---

[1] Raymond (1973-74, 1984a ve b, 1985) Kahire ve diğer Arap kentleri üzerine; Abdel Nour (1982) Suriye üzerine; Masters (1988) Halep üzerine; Mantran (1962) İstanbul üzerine; Todorov (1980) günümüz Bulgaristanı'nın kent/ kasabaları üzerine; Frangakis (1985) ve Goffman (1990) İzmir üzerine; Jennings (1972), Ergenç (1973), Yavuz ve Uğurel (1984) ve Faroqhi (1987) Ankara ve Kayseri üzerine.

[2] Faroqhi (1982-83).

hammadde kaynaklarının korunmasıydı, zira bir yandan da merkezi idarenin bitmek tükenmek bilmez taleplerini karşılamak zorundaydılar. Belirli bir kent veya bölgeden neler talep edileceğini belirleyen örfî (geleneksel) yasalar vardı, fakat ürün kötü olduğu veya ordu sefere çıktığı zaman, genellikle bu taleplerde beklenmedik artışlar meydana gelirdi. Kimi zaman yerel çarşı müfettişi (muhtesib) veya üst makamlarda iyi ilişkilere sahip bir yetkili böyle talepleri engellemeye çalışırdı. Merkezi idare tarafından yapılan tahıl taleplerinin her zaman tam olarak karşılanmamış olması, yerel âyan ve yetkililerin pazarlık kabiliyetlerinin kanıtıdır.[3]

Yerel seçkinler tarafından siyasal konularda inisiyatif kullanıldığına ilişkin bol bol kanıt varken, 17. yüzyılın Anadolu ve Balkan kentlerini, merkezi hükümete sıkı sıkıya bağımlı kentler olarak görmek makul olmasa gerektir. Bir uçta "özerklikten", diğer uçta "bağımlılığa" kadar uzanan bir yelpaze içinde, ortalarda bir yerde duran Osmanlı taşra kentleri "yarı-bağımlı" olarak tarif edilebilir. İlkçağ Akdeniz kentini, Avrupa Ortaçağı'nın özerk kentini ve yeni ve yakınçağların teritoryal hükümdarlarının egemenlik alanı içinde yer alan "tabi kent"i kapsayan bir kategoriler sistemi içinde, Osmanlı kentleri üçüncü kategoriye girer. Ancak erken modern Avrupa kentleri tabiyet altına girmeleri sonrasında bile, siyasal manevralar yapma kabiliyetlerini bir miktar korudular; aynı şey Osmanlı kentleri için de geçerlidir.[4]

OSMANLI KENT MANZARASININ ANA UNSURLARI: CAMİLER, KALELER, ÇARŞILAR VE MAHALLELER

Osmanlı kentleri, ana cami(ler), kale ve çarşı mahallesi çevresinde kümelenirdi. Küçük ve orta büyüklükteki kentlerde, diğerlerinden bir veya iki minareli olması ve şerefesi ile ayrılan tek bir Cuma camii bulunurdu. 16. yüzyıl sonunda veya 17. yüzyılda kurulan yeni vakıflar genellikle eski kentin biraz dışında, anıtsal Osmanlı camilerini saran, çeşitli bitkilerin ekildiği, etrafı duvarlarla çevrili avlular için yeterli alanın bulunduğu bir yerde yapılırdı. Genellikle Osmanlı öncesi dönemden kalma yapılar olan kaleler, Celali isyanları nedeniyle bir çok Anadolu kentinde onarımdan geçirilmişti. Kale, kentin bütün bir mahallesini içine alır ve en değerli evler genellikle burada bulunurdu; ayrıca kalede bir garnizon ve bir de hapishane olurdu. Vali ve kadıların ikametgâhlarıyla makamları genellikle aynı binada bulunurdu; bu binalar kimi yerlerde resmi ikametgâh niteliğini kazanmıştı. Kadılık arşivleri muhtemelen mahkeme binasında tutulmaktaydı; bu arşivlerin çoğunun korunabilmiş olmasının nedeni de bu olsa gerektir.

---

[3] Faroqhi (1986b).

[4] Stoianovich (1970); Braudel (1979), I, s. 453ff; Ergenç (1981).

Biraz kalburüstü kentlerin bir bedesteni (kapalı çarşı) bulunurdu. Eski tarihlerde kurulmuş kentlerin çoğunun bedestenleri 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başında yapılmıştı. Daha sonraya tarihlenen bedestenler, kentin, Üsküdar örneğinde olduğu gibi, daha yakın tarihlerde önem kazandığını gösterir. Bedestenler mücevherat, kumaşlar ve köle gibi değerli emtia ticareti yapan tüccara hizmet ederdi.[5] Celali isyancıları ve diğer eşkıyalar ticaret yollarını kesince, bir çok tüccar daha ucuz mekânlarda daha sınırlı hacimde iş yapmayı tercih etti. 17. yüzyılda bedestenler konusunda çıkan anlaşmazlıklarda, taraflardan biri genellikle bu eğilime karşı koymaya çalışan idareciler oluyordu. Pek çok dükkân vakıf malıydı ve kimi zaman kiracılar, başlangıçta yüklü bir meblağ ödeyerek mülk üzerinde miras bırakabilecekleri bir tasarruf hakkı edinirlerdi.[6] Küçük kentlerin çarşılarında bile kiracıların dini bir vakıftan kiralayabileceği çok sayıda küçük dükkân bulunduğu oluyordu. Emtianın genellikle arabalarla nakledildiği Rumeli'de ise, tekerlekli araçların girebildiği özel çarşılar (araba pazarı) kurulurdu.

Konut bölgeleri, her birinde on ilâ bir kaç yüz ailenin yaşadığı mahallelere bölünmüştü. Ev sahibi olmak kişiyi avarız vergisi yükümlüsü haline getiriyordu; bu, bir yerde resmî ikametgâh edinmenin de bir yoluydu. Bir kaza ya da suçun sorumluları bulunamazsa, mahallenin sakinleri tazminat öderdi. Dolayısıyla konut semtlerinde yabancıların mevcudiyeti hoş karşılanmazdı ve transit araç geçişine uygun yol sayısı çok azdı. Kişinin kentte ikamete devam edebilmesi için mahallesinde iyi şöhret sahibi olması gerekebilirdi, zira gergin dönemlerde, örneğin bir Celali saldırısının beklendiği günlerde, sadece kendisine kefil olacak bir komşu bulabilenlerin kentte kalmasına izin veriliyordu. Komşularının kişiyi nasıl tanıdığı, kadı mahkemelerindeki davalarda da göz önüne alınabilen bir husustu.

Evler en rahat bulunan malzemeyle inşa edilirdi; zengin ailelerin evleri bile çok nadiren taştan yapılırdı. Bu nedenledir ki, 17. yüzyıl konutlarından bugüne ulaşabilenlerin sayısı çok azdır. İstanbul konutlarının üslubu Anadolu ve Balkanların büyük kentlerini de etkilerdi. 17. yüzyıla gelindiğinde Ankara'nın tek katlı evlerinin yerini bir de üst katı olan, hayatlarla süslenmiş evler almaya başlamıştı.[7] Doğudan da Suriye'deki bina üslupları etkisini hissettiriyor, bu iki üslup bölgesi arasındaki sınır orta Anadolu'dan geçiyordu.

---

[5] Faroqhi (1984), s. 26ff.

[6] Kreiser (1986).

[7] Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinden bir araştırma ekibi, kısa bir süre önce Mudanya'da 17. yüzyıldan kalma ahşap bir konut keşfetti.

KENT MANZARASI: TOPLUMSAL YAŞAMIN BİR GÖSTERGESİ

Osmanlı diyarıyla ilgili çalışmaların önemli bir kısmını etkisi altına alan Fransız kent araştırmaları okulunda, kasaba veya kentin uzayda yer kaplayan içinde bir varlık olarak taşıdığı karakter vurgulanır. Bu uzamın, bir tipolojiye temel olabilecek kadar karakteristik, kesin bir mekânsal düzene sahip olduğu düşünülür. Bu okula göre, kent, art bölgesine ve daha uzaktaki kentlere bir kervan yolları ağıyla ve kimi durumlarda da deniz yoluyla bağlanmaktadır. Dolayısıyla kentler, bir bütün olarak imparatorluğu kaplayan bir şebekenin düğüm noktaları olarak görülürler ve kent tarihi, tarihsel coğrafyayla birleşir. Bu bağlamda, kimi araştırmacılar Kahire, Musul ya da Cezayir gibi kentlerdeki ticaret, zanaatlar ve yönetici zümre faaliyetlerinin mekânsal konumlanışları konusu üzerinde durmuşlardır.[8] Kimileri de kentin kırsal art bölgesinin kümelenişini ve görünümünü incelemiştir; özellikle Şam, Trablusşam ve Halep hakkında bu türde pek çok çalışma yapılmıştır.[9]

Kentsel örüntüler bizi, tek başlarına bir takım modeller olarak değil, insan faaliyetinin sonuçları olarak ilgilendirmektedir. Ayrıca, bu örüntülerin bize kentsel toplumun işleyişi konusunda sağladığı bilgileri, başka yollardan edinmek oldukça güçtür. Örneğin belli türlerdeki binaların yapılması kentsel büyüme veya küçülmenin göstergesi olabilir. Örneğin hamamlar, belli bir yerde böyle bir talep yaratacak kadar büyük bir nüfus toplandığı zaman yapılırdı. Hamamlar sadece kentlere özgü bir olgu değildi ama, belli bir kentin civarında hamamlar yapılması, genellikle, yeni hamamın çevresindeki bölgenin nüfusunun arttığını ve bu bölgenin kente dahil edilmekte olduğunu gösterir. Aynı şekilde debbağhanelerin yeri de kentsel büyümeyle ilgili bir gösterge sayılabilir. Kent genişledikçe, debbağhaneler, yol açtıkları kirlilik nedeniyle genellikle daha uzak bir yere taşınır, bu arada da "Eski Debbağhaneler" mahallesi bir çok Suriye ve Anadolu kentinde, diğerlerinden farksız birer konut bölgesi halini alırdı.[10] Elimizde güvenilebilir nüfus sayımları olsaydı, bu tür gözlemler ancak sınırlı bir ilgi konusu olabilirdi. Fakat 17. yüzyıl hakkında bu tür veri neredeyse hiç olmadığından, kentlerdeki nüfusun büyüklüğüyle ilgili böyle dolaylı bilgiler çok büyük değer taşımaktadır.[11]

Daha büyükçe kentlerin ticaret bölgelerinde, taşınmaz malların hatırı sayılır bir bölümü dini vakıfların elindeydi. Vakıf idarecileri dur durak bilmeden kendilerine emanet edilmiş yapıların yıkılıp gitmesini önleme mücadelesi vermekteydiler: Değerli yapılar yangınlarda yanıp kül oluyordu; vakıfların bunları kendi kaynaklarıyla yeniden inşa etme imkânı yoktu. Bu tür

---

[8] Raymond (1985).

[9] Abdel Nour (1982), s. 257-398.

[10] Raymond (1973-74), II, s. 327.

[11] Ancak Halep'in nüfusu konusunda Raymond (1984a) ile karşılaştırın.

emlâk, yeniden inşa işini üstlenenlere düşük bir bedel karşılığında kiralanır ve genellikle de vakfın tasarrufundan tamamen çıkardı. Kentte ticaretin azalmasından özellikle hanlar ve bedestenler etkilenirdi. 1600 dolaylarındaki sıkıntılı yıllarda, Konya bedesteninin öylesine viran bir hale gelmesine göz yumulmuştu ki, büyük çaplı bir yeniden inşa işine girişmeden tekrar aynı amaçla kullanılmasına imkân kalmamıştı.[12] Bu bakımdan, vakıf mülkü yapıların eskimesi ve yeniden inşasına ilişkin belgeler ve bu binaların değişen kiracılarıyla ilgili kayıtlar bir kentin başından geçenlerle ilgili değerli göstergelerdir.

Konut bölgelerinin düzenlenişi de, mekânsal bir özellik taşımanın yanı sıra, toplumsal ilişkiler hakkında da bir gösterge oluşturur. Ortaçağ ya da erken modern dönem Avrupa kentlerinde dükkânlar, işlikler ve yaşam alanları tek bir yapının farklı kısımlarını oluştururken, 16., 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı kentleri farklı bir örüntü sergilemekteydi. Neredeyse 20. yüzyılı andıran bir düzenlemeyle, hanları, dükkânları, kapalı ve açık çarşılarıyla kentin iş ve ticaret merkezi, hanlarda kalan sınırlı sayıda kısa süreli konuk dışında, geceleri boşalırdı. Konut bölgelerinde ise bakkal ve fırın gibi günlük ihtiyaç maddelerini satan bir kaç dükkân ve çok sayıda seyyar satıcı vardı.

İş ve konut semtlerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrılmış olması, İslâmî bağlamda aile yaşamının mahremiyetine verilen değere bağlanmış olmakla birlikte, daha yakın tarihlerde yapılan çalışmalar bu görüşü kayıtsız şartsız savunmaz.[13] Aile yaşamının mahremiyetine kuşkusuz değer verilmekteydi, fakat bu önem, konut yapım örüntülerinde dikkate değer bölgesel farklılıklar oluşmasını engellemedi. Suriye, güneydoğu Anadolu ve Kuzey Afrika'da sokaktan hemen hemen hiç bir yeri görünmeyen, penceresiz yüksek duvarlarla çevrili avlulu evler ağırlıktaydı. Tersine, İstanbul'da ve batı Anadolu'da sokağa bakan pencereler olağandı; mahremiyeti korumak için zemin katlar çoğunlukla hizmet alanı, birinci ve ikinci katlar da yaşama alanı olarak kullanılıyordu. Kahire'de içinde birden fazla ikametgâh bulunan yapılar sıra dışı değildi. Bu çok haneli yapılarda mahremiyet farklı bir şekilde korunur, her hanehalkına çatıda, komşularının kolaylıkla izlemeyeceği ayrı bir mekân tahsis edilirdi. Ayrıca Suriye ve Mısır'da yoksulların konutları genellikle bütün sakinlerin paylaştığı bir orta avlu çevresinde toplanırdı; öyle ki mahremiyet sadece inşa edilmiş kapalı alan içinde mevcuttu. Benzer şekilde, Osmanlı kentlilerinin hepsi evlerinin ana yoldan uzak olması konusunda aynı hassasiyeti göstermiyordu; çıkmaz sokakların gördüğü rağbetin zamana ve yere bağlı olarak değiştiği anlaşılıyor. Dolayısıyla, mahremiyetin, göz önüne alınan önemli bir konu olduğu, ancak bunun kentsel biçimlenişi belirleyen tek önemli etken olduğunu varsaymamak gerektiği görülüyor.

[12] Faroqhi (1984), s. 27.

[13] Raymond (1984b), s. 78-90; Marcus (1986).

Çarşı mahallesinde farklı etnik ve dini topluluklardan insanlar genellikle yan yana çalışırken, konut mahallelerinde genellikle aynı etnik veya dini gruptan insanlar bir arada yaşardı. Ancak Osmanlı merkezi idaresi Müslümanlarla gayri Müslimlerin mahallelerinin ayrı kalacağını varsayar ve bu görüşünü, zaman zaman yasalar yoluyla da yürürlüğe koyarken, gerçek yaşamdaki düzenlemeler çok daha esnekti. 17. yüzyıl Ankara'sında ve Kayseri'de Müslümanlarla gayri Müslimler, nerede olduğuna pek bakmadan birbirlerinden gayrimenkul alıp sattılar. Bazı durumlarda, kentin belirli bir mahallesinde Müslümanlarla gayri Müslimlerin bir arada yaşıyor olması, söz konusu mahallenin bir grubun elinden diğerine geçmekte olduğunu da gösteriyor olabilir. Gezgin Evliya Çelebi, Edirne'de Selimiye Camii yapıldıktan sonra Müslüman tüccarların sur içindeki eski kentin sıkışık mahallelerini terk edip yeni vakfın yanında daha geniş bir mahalle kurduğunu, eski kenti gayri Müslimlere bıraktığını anlatır.[14] Fakat Müslümanlarla gayri Müslimlerin bir arada yaşamasının kalıcı bir nitelik taşıdığı bazı başka örnekler de vardır: Örneğin 19. yüzyıl Ankara'sında Müslüman ve gayri Müslimlerin iki yüzyılı aşkın bir süredir birlikte yaşadığı mahalleler vardı. Suriye'de kentlerin siyasal yaşamında 18. ve 19. yüzyıllarda gözlemlenen cemaatleşmenin, imparatorluğun tamamında daha katı ayrımlara dayalı bir kentsel ikamet örüntüsüne de yol açıp açmadığı araştırılmaya değer bir konudur.[15]

Kentsel ikamet örüntüleri toplumsal yapıyı tanımlamaya yarayan ipuçlarını farklı bir yoldan verir. Örneğin, 16. - 18. yüzyıl Osmanlı kentlerinde insanların yaşadıkları mahallelerin zenginliklerine göre ayrılmasının söz konusu olmadığı, aynı dini veya etnik topluluğun zengin ve yoksul üyelerinin aynı mahallede yaşadığı sık sık ileri sürülmüştür. Son zamanlarda yapılmış araştırmalar ise bu önermenin kayıtsız şartsız geçerli olmadığını, bazı koşullara/sınırlamalara bağlanması gerektiğini göstermektedir. İstanbul'daki varlıklı devlet görevlileri saray civarında ikamet ediyordu; 17. ve 18. yüzyıllar Kahire'sinde ise esas olarak Memlûkların ve diğer zengin ailelerin ikamet ettiği mahalleler vardı.[16] Ankara gibi çok daha orta halli bir kentte bile varlıklı aileler belirli bölgelerde kümelenme eğilimi gösteriyordu; fakat çok daha dikkat çekici olan, esas olarak yoksulların yaşadığı mahalleler olmasıdır. Kentteki mahalle profilleri arasında görülen farklar, bir ölçüde, belirli cemaatlerin mensuplarının genel itibariyle diğerlerinden daha varlıklı olmasından da ileri gelmiş olabilir. Dolayısıyla, 17. yüzyıl içinde Ankara ve Kayseri gibi kentlerin Hıristiyan nüfusu servetini çoğaltmış ve bu bölgelerdeki pahalı evlerin bir kısmını edinmiş görünmektedir. Aynı şekilde, daha çok Memlûkların ikamet ettiği bölge, Kahire'nin diğer herhangi bir zümresinin yaşadığı mahalleden daha varlıklı olsa gerektir. İnsanların varlıklarına göre farklı bölgelerde yaşaması, bir takım daha

[14] Darkot (1965), s. 7.

[15] Çadırcı (1980); Faroqhi (1987), s. 158; Thieck (1985).

[16] Raymond (1984b), s. 63; Behrens-Abouseif (1985).

temel olguların sonucu olarak ortaya çıkmış bile olsa, yabancısı olunan bir durum değildi.

DİNİ VAKIFLAR: KENTSEL YAŞAMIN ODAK NOKTALARINDAN BİRİ

17. yüzyılda, daha önceki yüzyılların kamu yapıları inşa faaliyetleri kadar yaygın bir yapım faaliyeti görülmemesi, 17. yüzyıl dini vakıflarının kent yaşamı üzerinde süre giden etkisini gözden kaçırmayı kolaylaştırır. İşin en gündelik tarafından başlayacak olursak, belli taşra kentlerinde han ve dükkân inşaatları 17. yüzyıl boyunca devam etti. Bu dönemde, genellikle ana yollar üzerindeki konumları nedeniyle, bazı küçük Anadolu kentlerinde oldukça önemli yapılar vakfedildi (ayrıca bkz. Geçim: Bölümü). Örneğin 1637'de Malatya'ya büyük bir han yapıldı; hemen yakınında, yol üzerinde bulunan Hekimhan konaklama noktası, buraya vakıflardan oluşan bir külliye kurulduktan sonra gelişerek kasaba halini aldı.[17] Ayrıca 1666'da sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, doğum yeri Merzifon'a, bugün de kent merkezine hakim olan, haşmetli bir cami vakfetti.[18]

Bu oldukça "resmî" tesislerin yanı sıra, derviş tekkeleri ve pîrleri de 17. yüzyıl kent sakinlerinin yerleşim yerlerini algılayış biçimlerini etkilemekteydi. Örneğin, herhalde 15. yüzyılda ün kazanan, ama hakkında yazılmış iki menakıbname 17. yüzyıla tarihlenen Merzifonlu evliya Piri Baba ile ilgili efsaneye göre, derviş, komşu Amasya ulemasından biriyle bir yarışmaya girmişti. Medrese eğitimi almamış, köyden gelme ayakkabıcı çırağının medreseli alim karşısında kazandığı zaferle, kuşkusuz tasavvuf bilgisinin salt din alimliğine üstünlüğü gösterilmek istenmişti. Fakat Piri Baba menkıbesini anlatanlar, bir yandan da alim kişilerin merkezi Amasya'ya karşı Merzifon'u bir evliya yatağı olarak tanımlamaya çalışmış olsalar gerektir. Piri Baba'nın menkabeleri kentin kamu yapılarıyla, özellikle de hamamla ilişkilendirilmekteydi, çünkü genellikle din ulularının resmi ikametgâhı sayılan zaviye, menakıbname yazarlarının da açıkça kabul ettikleri gibi, Piri Baba'nın ölümünden sonra yapılmıştı. Bu bağlamda, seyahatnamesinde Merzifon'u anlatan Evliya Çelebi'nin, Piri Baba menkabelerinin bugüne kadar ulaşmış iki versiyonundan birine de yer vermiş olması aydınlatıcıdır.[19]

Konya'daki Mevlana Celaleddin Rumi zaviyesi ile yakındaki Larende-Karaman kentinde bulunan ve Mevlana'nın annesinin adını taşıyan buraya bağlı vakıf da, kent yaşamında önemli roller oynamışlardı. Mevlana Celaleddin'in sülalesinin reisi, Konya'nın en kalabalık mahallesinin ortasındaki büyük

[17] Göyünç (1970).

[18] *Türkiye Vakıf Abideleri* (1972), I, s. 293.

[19] Faroqhi (1979b).

dergâhın başıydı; burası aynı zamanda tarikatın merkezi işlevini de görüyordu. Mevlevi tarikatı 17. yüzyılda çok yaygınlaştı. Bu dönemde yaşayan derviş Sakıp Dede'nin, (ölümü 1735) yazıp bir külliyatta topladığı tanınmış Mevlevîlerin biyografyaları içinde kendi dönemdaşları oldukça büyük yer tutmuştu. Ancak tarikatın başı olan çelebi ile, ödedikleri vergilerle vakfın idamesini sağlayan kentliler ve köylüler arasındaki ilişkiler hiç de iyi sayılmazdı. 17. yüzyıl başları orta Anadolu'sunda kırsal yerleşmelerin iflası, tekkenin gelirlerini çok azaltmıştı. 1650 dolaylarında para o kadar azdı ki, Mevlevî ayinlerinin vazgeçilmez parçası olan ünlü musiki grubunun geriye ancak iskeleti kalmıştı.[20] Bu koşullar altında Çelebi, insanların tam da kıt kanaat geçinebildiği bir zamanda, vergi ödeyen reayası üzerinde baskısını artırdı. Çirkin bir rezalet çıktı; Sultan IV. Murad, Çelebi'ye muhalefet edenlerin yanında yer aldı. Padişahın, dervişleri ve derviş ayinlerini kâfirlik kabul eden şeriatçı softa Kadızadeliler ile o sırada ittifak halinde olması bu kararı kolaylaştırmış olmalıdır.[21] Dolayısıyla, kentte bulunan önemli bir derviş tekkesinin, 17. yüzyıl Konya'sında kent ahalisinin bağlılıklarının tek bir odağa yönelmesini sağlayan bir unsur olması şart değildir; tersine bu tekke bölücü bir unsur haline gelmiş de olabilir.[22]

Ancak anlaşıldığı kadarıyla Konya'daki durum bir istisnaydı. Eğer Evliya Çelebi'nin tutumunun 17. yüzyıl okuryazar kesiminin görüşlerini yansıttığı kabul edilecek olursa, derviş tekkelerinin, cami ve medreselerle birlikte kentlerin baş "tezyinatı" sayıldığı anlaşılıyor.[23] Ayrıca kurucu evliya türbeleri ile tekke ve zaviyelerin tek bağlantısı kent merkezinde yer alan iş ve resmi ibadet dünyasıyla değildi. Kent halkının işten sonra dinlenip rahatlamak için gittikleri mesire alanlarında da türbe ve zaviyeler bulunurdu. Evliya Çelebi bu dinlence alanlarını, en az kentlerin en seçkin eserleri kadar bahse değer bulmuştu. Dolayısıyla yıllık döngünün dönüm noktalarındaki şenliklerin bu evliyaların huzurunda yapıldığı ve böylelikle evliyaların ziyaretlerine gelen kent halkını uzlaştırıcı rol oynadığı kabul edilebilir.

KENT SEÇKİNLERİ ARASINDAKİ KONTROL, KARAR ALMA VE İKTİDAR MÜCADELELERİ

Mevcut belgelerin ağırlıkla resmi nitelikte olmasına karşın, pek çok Anadolu kentinde, karar alma gücünü elinde tutan zümreleri belirlemek kolay değildir. Ankara sancağının kadısı veya sancakbeyi gibi, merkezi idareye bağlı memurların çok önemli rollere sahip oldukları açıktır.[24] Fakat aynı zamanda, bu

[20] Faroqhi (1988b).

[21] Zilfi (1986).

[22] Gölpınarlı (1953), s. 163-64.

[23] Örnek olarak Manisa üzerine Evliya Çelebi (1896-97 ila 1938), IX, s. 80ff. ile karşılaştırın.

[24] Ankara üzerine ayrıntılı bir çalışma için Ergenç'i (1973, 1981) karşılaştırın.

erkân ve refakatlerindeki resmi heyetler duruma İstanbul'da görev yapan meslektaşları kadar hakim değillerdi. Nüfuzunun kaynağı tam açıklık kazanmamış olan yerel âyanın karar alma kabiliyeti oldukça fazlaydı. 16. yüzyıl sonunda, bu zevat Ankara'da işyerlerinin bulunduğu mahallede güvenliğin yetersiz olduğunu görünce, kendi başlarına karar verip bekçiler tutmuş, bunlara ücret bağlamışlardı. Esnaf kökenli kişilerin yükselip, kentin en nüfuzlu sakinleri arasına katılması mümkündü. Ancak mütevazı bir atanın torunları nüfuz sahibi kişiler haline gelinceye kadar kaç kuşak geçtiğini saptamanın yolu yoktur. 17. yüzyılda Ankaralı, Kayserili ya da İzmirli bir ailenin kazandığı nüfuzun ne kadarını ticarete borçlu olduğunu, bu ailelerin servetinin ne dereceye kadar siyasi kökenli olduğunu da henüz saptayamıyoruz. Mültezimlik ve mütesellimlik (yerinde bulunmayan valilere vekâlet etmek), âyan diye bilinen ileri gelen taşra zevatının servetinin temelini oluşturdu. Kentte yaşayan ve kuşkusuz kent yaşamında faal rol oynayan âyan sayısı da oldukça kabarıktı (Bkz. Böl. 18).

Önemli bir siyasal rol de büyük ve orta büyüklükteki Anadolu kentlerine konuşlanmış yeniçeriler ve diğer askerler tarafından oynanmaktaydı. Bu tarzda bir askerî mevcudiyet nispeten yeni bir olguydu. Celali isyanlarının 1596-1607'deki en hareketli günleri öncesinde çoğu Anadolu kentinde sadece küçük garnizonlar vardı. Yeniçeriler buralara bir kez yerleşince itibarlı konumlara gelmeyi başardılar; büyükçe bir kentin kadı sicillerinde adı geçen insanlar arasında, şeref payesi olarak verilmiş bey unvanıyla anılan az sayıda kişi arasında yer aldılar. Pek çok yerde yeniçeriler zengin mukataaların kontrolünü ele geçirdiler; bu da onların kentin siyasal yaşamına katılmasına ve İstanbul'daki komutanları karşısında bile belli bir manevra özgürlüğü kazanmasına imkân verdi.[25] Refah düzeyi daha yüksek olan kentlerde konu edilen gelirler önemli meblağlar tuttuğundan, yeniçeriler ile kapıkulu sipahileri gibi diğer askerî ocakların üyeleri sık sık birbiriyle rekabete girmiş olsa gerektir. Yeniçeriler ve diğer askerî zevat, bir yandan da merkezi idarenin çıkarlarına karşı yerel çıkarları temsil eder duruma geldiler, ancak elimizde bu gerginliklerin hangi somut biçimlere büründüğünü gösterecek kent monografları yoktur.

17. yüzyıl sonu Arap kentleri hakkında daha fazla bilgimiz var. Kahire'de en güçlü zümreyi oluşturan büyük Memlûk hanehalklarının reisleri kırsal kesimdeki mukataalar üzerinde kurdukları hakimiyet vasıtasıyla siyasal yaşama egemen olmuşlardı. Ayrıca, Kahireliler zorunlu besin maddelerinin akışı konusunda Mısır kırsalına bağımlı oldukları için, Memlûk hakimiyeti kentin içine de uzanmaktaydı. Ancak yönetici zümre dışında, kahve ve Hint kumaşları ticareti yapan büyük tüccarlar de muazzam servetler biriktirmişlerdi; bu da onların, kendilerini en azından Memlûklerin gündelik müdahalelerine karşı koruyabildikleri anlamına gelir. Bütün bunlara ek olarak, ocak denilen

---

[25] İnalcık (1980), s. 290-91.

paramiliter birimlere bağlı milislerin, tek tek bireyler olarak yönetici sınıfa dahil olmamalarına karşın, bir bütün olarak ocak önemli bir nüfuza sahipti. 17. yüzyıl Kahire'sinde siyasal yaşam, bu üç zümre arasındaki mücadelelerden oluşuyordu.

Suriye eyaletlerinde, Şam ve Halep paramiliter ocakları da hatırı sayılır bir siyasal güce sahipti; bu nüfuzun eyalet valilerinin yazgıları üzerinde genellikle belirleyici bir etkisi oluyordu.[26] Öte yandan Suriye'de eyalet düzeyinde hakimiyet için rekabet eden Memlûk hanedanları yoktu; burada genellikle farklı paramiliter ocaklar ("nizamî" ocaklar ile *yerliyya* denilen yardımcı yerel birlikler) arasındaki hizip mücadeleleri belirleyici rol oynuyordu. Halep'te biraz özel bir durum söz konusuydu: 18. yüzyıla gelindiğinde Peygamber soyundan gelenler (şerifler) ocak milislerinin gücüne karşı bir ağırlık sahibi olmuş ve kentin siyasal yaşamında büyük bir kuvvet olarak kendilerini kabul ettirmişlerdi. Muhtemelen 17. yüzyılın sonlarında da bu durum geçerliydi.[27]

17. yüzyıl sonlarında güneydoğu Avrupa'da, yerel gücün kaynağını genellikle Osmanlı yönetici zümresiyle bağlantı teşkil etmekteydi. Ancak 18. yüzyıldadır ki, Avrupa ile ticaretin artması "sıradan" kentlilerin servet edinmesini ve bu sayede de, önceleri Rumeli'nin bir çok kentini kontrolleri altında tutmuş olan idarecilerin ve askerî kişilerin hakimiyetine meydan okumasını sağlayabilecek daha geniş olanaklar yarattı.[28] 17. yüzyılda ise, tam tersine, merkezin sıkı denetimi Sofya'nın ve günümüz Bulgaristan'ın diğer kentlerinin esnaf ve zanaatkârları arasında büyük servet farkları doğmasını engellemişti. Ancak bu orta halli esnaf, yasal olarak takdir edilen vergiden fazlasını zorla almaya teşebbüs eden yerel görevlilere karşı merkezi hükümetin himayesine başvurup bunu sağlayabiliyordu. Merkezi hükümet ile sıradan vergi yükümlülerinin taşra yöneticilerine karşı ittifakı, Osmanlı devlet ve toplum sisteminin varlığı süresince taşıdığı bir nitelik olmakla birlikte, bu durum özellikle 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başının iç savaşları sırasında daha açık bir şekilde ortaya çıktı.

Şu anda Suriye ve Mısır'daki kent merkezleri hakkında, imparatorluğun diğer bölgelerinin çoğu hakkında bildiklerimizden çok daha fazlasını biliyoruz. Muhtemelen bu daha fazla bilgi sayesindedir ki, bu bölgenin kentlerinde, basit kısa süreli askerî isyan ve hizip kavgaları boyutunu aşan güç mücadelelerini ayırt edip belirlememiz mümkün oluyor. 17. yüzyılın son çeyreğinde Kahireli yeniçeri zabiti Küçük Muhammed yeniçeriler ve diğer paramiliter ocakların "koruma akçesi" olarak talep ede geldiği kimi zoralımları kaldırarak küçük dükkân sahiplerine ve esnafa yardımcı olmaya çalışmıştı. Yıllar sonra aynı

[26] Paramiliter ocak üyelerinin Şam kırsalına hakim olması konusunda Pascual (1984) ile karşılaştırın.

[27] Bodman (1963), s. 97.

[28] Todorov (1970); (1964 yen.b.1977), s. 2-9

zabit, Nil deltasındaki taşkının yetersiz kalması üzerine tahıl fiyatlarının aşırı ölçüde artmasını engellemeye çalışıp; bunun için de tekne sahipleri ve tahıl tüccarları siyasal mücadeleye girişti. Ancak bunların bir çoğu da, Küçük Muhammed'in kendi güç tabanını oluşturan yeniçerilerle ittifak içindeydiler.[29] Burada kentin varlıklı sakinleriyle hali vakti o kadar yerinde olmayanlar arasında bir mücadele yaşandığını seçebiliyoruz. Küçük Muhammed'in ölümüyle sonuçlanan suikast sonrasında yoksullar bu mücadeleyi kaybettiler. Başka örneklerde ise, merkezden atanan valilerle yerel paramiliter ocaklar arasında, valinin İstanbul'un vergi payını artırmaya, ocakların ise düşük tutmaya çalışması şeklinde bir mücadele yaşandığını görmek mümkündü.[30] Bu kavgada işin ucunda hükümetin Mısır'ın kaynakları üzerindeki hakimiyeti olduğu için, çatışma, tehlikeye giren yakın gündelik çıkarları çok aşan bir önem taşımaktaydı. Kuşkusuz Anadolu kentlerinde de uzun vadede az ya da çok önem taşıyan başka mücadeleler yaşandı. Dolayısıyla 17. yüzyıl Osmanlı kentleri daha yakından incelendiğinde, bu kentlerin ilk bakışta sanıldığından çok daha hareketli olduğu görülecek ve bilgi dağarcığımız genişledikçe, uzun vadede önem taşıyan başka süreçler de muhtemelen gün ışığına çıkacaktır.

LONCALAR: HİSTORİYOGRAFİK TARTIŞMANIN BİR ODASI

Bu konuyu ele alan araştırmacılar iki farklı anlayış ortaya koymaktadır. Bir bakış açısına göre, Osmanlı loncalarını, lonca ustalarının makul ölçülerde özerk örgütleri olarak görmek gerekir; bu örgütler onların çıkarlarını başka loncaların üyelerine, lonca dışındaki iş erbabı ve tüccarlara karşı koruyorlardı.[31] Dolayısıyladır ki, bir loncanın temsilcilerinin bir başka loncanın üyelerini dava ettiğini görmek mümkündü. Bu davalar genellikle, bir loncanın ürünü bir diğerinin üretim sürecinin girdisi olduğu ve girdilerin teslimatıyla ilgili daha önce yapılmış anlaşmaların yerine getirilmediği gerekçesiyle açılıyordu. Ya da yeni çıkan bazı ürünleri üretmeye birden fazla loncanın üyeleri talip oluyordu. Bunlara ek olarak, loncaların seferdeki Osmanlı ordusuna eşlik etmek üzere belirli sayıda zanaatkâr göndermesi gereğinden kaynaklanan anlaşmazlıklar da vardı; her lonca bu külfeti rakiplerinin sırtına yıkmak peşindeydi.[32]

Lonca ustalarının işçileriyle ilişkileri genellikle oldukça gergindi ama kalfalar hiç bir zaman Avrupa'nın bazı yerlerinde görüldüğü gibi ayrı örgütler kurmadılar.[33] Daha büyük bazı kentlerde usta zanaatkâr sıfatını kazanamayan kimi iş erbabı, kentin zamanla ikinci derecede bir iş merkezi haline gelebilecek dış mahallelerinde bir dükkân açıp yer edinme imkânı bulabilirlerdi. Kendini

---

[29] Raymond (1973-74), II, s. 741-48.

[30] *Ae.*, s. 745-47.

[31] Mantran (1962), s. 368ff.

[32] Faroqhi (1986b), s. 79; Veinstein (1988).

[33] İnalcık (1969), s. 117.

kabul ettirmiş ustalar, kuşkusuz, bu tür rekabeti hoş karşılamaz, yeni yetmelerin teknik yetersizlikleri konusunda sözlerini sakınmadan şikâyette bulunurlardı.[34] İşyerlerindeki çalışma koşullarıyla, hatta işyerinde çalışanların statüleriyle ilgili başka anlaşmazlıklar da çıkmış olabilir. Çıraklara, en az üç yıl süren çıraklıkları boyunca ücret verilmezdi. Dolayısıyla bir çalışanın hâlâ mesleği öğrenme sürecinde olduğu için hiç bir ücret talep etmeye hakkı olmadığını iddia etmenin ustanın çıkarına uygun düşmesi mümkündü.

Lonca üyeleri, bir yandan, toplumsal hiyerarşinin daha alt kademelerinde yer alan kişilerden kaynaklanan baskılara karşı koymak için örgütlenirken, bir yandan da, loncanın, aynı lonca üyesi meslektaşlarının üstüne yükselmeye çalışan zanaatkârlara baskı uyguladığı durumlarla da karşılaşıyoruz. Bazı çok uç örneklerde, lonca mensuplarının, aralarından birinin işi tüccarlığa döktüğü için üyelik hakkını kaybettiğini ilan ettikleri de görülmüştür.[35] Lonca üyeleriyle tüccarlar arasındaki gerginlik, özellikle ilkel bir *putting-out* (parça başına sipariş) sisteminin işlediği ve bazı zanaatkârların şeklen hâlâ özgür üreticiler olmakla birlikte girişimci tüccarın kontrolü altına girmekte olduğu yerlerde belirgindi. Bursa'nın yoksul boyacı esnafından gelmiş bir şikâyet bu bağlamda çok aydınlatıcıdır. Bu boyacı esnafı, aynı loncanın daha varlıklı bir kısım üyelerinin daha cazip borçlanma koşulları sunarak müşteri çekmesinden şikâyetçiydiler (1571-72). Anlaşılan Bursa'nın varlıklı boyacı esnafı, tekstil üretiminin organizasyonuyla uğraşan *putting-out* tüccarından iş almaya çalışmaktaydı.[36] Böyle örneklerde, Osmanlı loncalarını "ortalama" usta zanaatkârların çıkarlarına hizmet eden örgütler olarak görmek gerekir.

Öte yandan, zanaatkârları savunmanın loncaların talî bir görevi olduğu da ileri sürülmüştür. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı loncaları esas olarak merkezi hükümet tarafından zanaatkârlara nezaret etmek ve vergilendirmek için kurulmuş örgütler olarak görünüyor. Aksi takdirde kentsel örgütlenme zayıf olduğu için zanaatkârlar merkezi denetim dışında kalmış olacaklardı.[37] Bu görüşü destekleyen kanıtlardan biri olarak, önde gelen lonca yetkililerinin zaman zaman Osmanlı merkezi idaresi tarafından seçildiği gösterilebilir.[38] Ayrıca, Osmanlı ordusunda çok fazla sayıda zanaatkârın hizmetine ihtiyaç duyulduğu için, meslek temelinde örgütlenme askere alma işlemini de kolaylaştırıyordu. Bu model esnaf örgütlerinin özerk faaliyetlerini fazla önemsemez ve loncaları merkezi hükümetin kollarından biri olarak görür.

Osmanlı loncalarını temelde hükümet destekli örgütler olarak tanımlayan bir model lonca teşkilatının dini yönünü de önemsememiş olur. İstanbul ve

---

[34] *Ae.*

[35] *Ae.*, s. 105.

[36] BBA, MD 10, s. 157; İnalcık (1969), s. 118.

[37] Baer (1970a, 1970b, 1970c).

[38] Mantran (1962), s. 373.

başka yerlerdeki belirli 17. yüzyıl loncalarının başında bir din ulusu veya şeyh bulunurdu. Şeyh yeni ustaların loncaya kabul edilme törenlerinden sorumluydu ve zamanın loncaları ile, fütuvvet, yani ahi teşkilatları olarak bilinen 14. yüzyıl kent örgütlerinin dini ve ahlaki ilkeleri, arasındaki bağı temsil ederdi. Osmanlı lonca mensuplarının meslekî ahlak ilkeleri fütuvvetnamelerde yer alırdı. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, şeyh lonca önderliğindeki fiili rolünün çoğunu hiç bir dini işlevi olmayan kethüdaya kaptırmış bulunuyordu.[39] Osmanlı loncaları konusunda daha önce yapılmış çalışmalarda esnaf loncalarıyla derviş tarikatları, özellikle de Bektaşiler, arasında bulunduğu varsayılan bağlar vurgulanmış olmakla birlikte, bu bağların varlığı kanıtlanmamıştır.[40]

Osmanlı loncalarına ilişkin tartışmada, her zaman açıkça dile getirilmemiş olsa da, Ortaçağ ve erken modern dönemler Avrupa'sındaki loncalarla bir karşılaştırma gizlidir. Araştırmacılar Osmanlı loncalarının "hükümetçe belirlenmiş" özelliklerini vurgularken, sık sık Avrupa'daki loncaların daha özerk olduğu üzerinde dururlar.[41] Ancak saptanmış başka farklar da vardır: Eğer 17. yüzyıl Bursa'sının koşulları bütünüyle sıra dışı sayılmayacaksa, Osmanlı loncalarına girmek erken modern dönem Avrupa'sının çoğu yerinde olduğundan kolay olmuş olsa gerektir. Bursa'da bir zanaatkârın lonca üyeliğine kabul edilmesi için bir mesleği işliyor olması ve söz konusu loncadaki meslektaşlarıyla birlikte vergi ödemesi genellikle yeterliydi.[42] Ayrıca, özellikle ticari yönü imalat yönüne ağır basan mesleklerde, insanların iş yaşamları süresinde en az bir kez meslek, dolayısıyla da lonca değiştirmesi çok sıra dışı bir durum değildi; bu değişiklikler lonca idaresi açısından da büyük bir sorun yaratmamış gibi görünmektedir. Mevcut belgelerden çıkarılabildiği kadarıyla, Bursa'da hiç bir lonca üyelerinin listesini tutmamıştı; bu da bir zanaatı işleyen ve vergisini ödeyen birinin gerekli loncaya üye olmadığının kanıtlanmasını güçleştiriyordu. Aynı şekilde, zanaatkârlarla ilgili düzenlemelerin çoğunun sözel olması ve ancak şikâyet gerektiren bir durum ortaya çıktığı zaman yazıya dökülmesi, lonca kurallarının uygulanmasına belli bir esneklik getirmiş olmalıdır.

Ancak mevcut kent tarihlerinin sayısının sınırlı olduğu göz önüne alınırsa, Bursa'da ne kadar tipik bir durumla karşı karşıya olunduğunu saptamak güçtür. Kahire'de 18. yüzyılda ve muhtemelen öncesinde de lonca ihtiyar heyetleri "kendi" loncalarının üye listelerini tutmaktaydılar.[43] Ayrıca daha önce sadece iş aletlerinin ve kullandıkları hammaddelerin sahibi olan İstanbul zanaatkârları, 17. ve 18. yüzyıllarda, belirli bir yerde dükkân açma hakkı, yani gedik sahipliği

---

[39] *Ae.*, s. 364.

[40] Baer (1970b), s. 48.

[41] Todorov (1964 yen.b.1977), s. 6-7.

[42] Gerber (1976), s. 64.

[43] Raymond (1973-74), II, s. 561.

denilen yeni bir mülkiyet türü geliştirdiler.[44] 17. yüzyıl sonunda Kahire'de de yer yer gediklerden söz edildiği görülebilir. Bu tür mülkiyeti ifade etmek için İstanbul'da kullanılan Türkçe kavramın Kahire'de de kullanılmış olması, iki kentteki gelişmenin birbiriyle bağlantılı olduğunu gösterir.[45] Bu mülkiyet türü yaygınlaştığı zaman, hem bir loncadan diğerine geçmek eskisine oranla oldukça güçleşmiş, hem de miras bırakılabilen gediklerin varlığı, zaten güçlü olan, oğulların babalarının zanaatını tutması eğilimini daha da pekiştirmiş olsa gerektir. Gedik sisteminin benimsenmesi lehine yapılmış toplumsal baskılar hakkında şimdilik fazla bilgimiz yok. Bu düzenleme ile zanaatların icra edildikleri kentler dışındaki pazarlarını kaybetmeleri ve ekonominin ufuklarının tıkanması arasında ilişki kurmak mümkündür. 18. yüzyıl İstanbul'unda bu duruma düşmüş pek çok zanaatkâr olmuş olabilir, ancak en azından 17. yüzyıl Bursa'sındaki ipek imalâtçıları da sıkıntılarla dolu bir dönem geçirmelerine karşın, bu durum bir gedik sistemi yaratmalarına yol açmamıştı. Bursa'daki lonca sisteminin gösterdiği anlaşılan bu esnekliğin nedenini tam olarak açıklayamamaktayız.

LONCALARIN ÖRGÜTLENME İLKELERİ

Zanaat örgütleri, üreticiler arasında bir iş bölümü yapılması ilkesi temeli üzerinde oluşmuştu. İster son tüketiciye satılacak mal, ister evlerde veya başka lonca üyeleri tarafından ayrıca işlenmesi gereken yarı-mamul ürünler imal etsinler, zanaatkârların çoğu üretim sürecinin uzun bir dizi aşamalarından sorumluydu. Zanaatkârların imalat yelpazeleri oldukça sınırlıydı. Dolayısıyla örneğin çapa veya pipo çeşitlerinde meydana gelen bir artış, bu kalemleri üreten loncaların sayısının artmasına yol açardı. Öte yandan böyle bir iş bölümü üretkenlikte büyük bir artış olmasına da imkan tanımıyordu; zaten daha fazla miktarda mal için pazar da yoktu. Aletler ve diğer üretim araçlarına yapılan yatırım sınırlıydı ve 17. yüzyıl Osmanlı kentlerinin çoğunda uzak mesafelere pazarlanan sadece bir kaç çeşit mal vardı.[46]

Merkezi olarak dayatılmış bir lonca örgütlenmesi modeli yoktu, bu nedenle de yerel düzenlemeler arasında büyük farklar görülebiliyordu. Kahire ve İstanbul hakkında yazılmış çok sayıda monografi olduğu için, daha çok imparatorluğun bu iki büyük kentsel merkezi üzerinde duracağız.[47] Her iki kent için de birinci el temel kaynak, Evliya Çelebi'nin, muhtemelen şimdi kaybolmuş olan arşiv malzemelerine dayanarak verdiği rakamlardır. Kahire'deki loncaların sayısı 1660'lardan 1798 Fransız işgaline kadar az çok

[44] Akarlı (1986). Ancak başka araştırmacılar gediklerin daha önceki dönemlerde de var olduğunu kabul etmektedir.

[45] Raymond (1973-74), II, s. 549-50.

[46] İnalcık (1973), s. 156ff.

[47] Raymond (1973-74), II, s. 503ff; Mantran (1962), s. 349-95.

sabit kaldı. Ancak, lüks emtia üretimi yapan belirli zanaatlar küçüldü ve bu tür üretimle uğraşan loncaların sayısı azaldı. Aynı zamanda, zanaatlerini aynı sokakta icra eden lonca üyeleri arasında kopma ve ayrı örgütler oluşturma eğilimi doğduğunu gözlemliyoruz. Bu daha önce 15. ve 16. yüzyıllar Bursa'sında da gözlemlenmiş bir süreçti.[48] Dolayısıyla, daha 17. yüzyılda ve sonrasında Kahireli lonca üyeleri toplumsal ve ekonomik gereklere göre değişen ve hiç de katı ve sabit olmayan örgütsel düzenlemelere tabiydiler. İstanbul'daki uzun vadeli değişimlerin Kahire'de gözlemlenenlere koşut olup olmadığını bilmiyoruz, zira Osmanlı başkentinin 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başındaki durumuyla ilgili tam bir araştırma henüz yapılmamıştır.[49]

17. yüzyılın İstanbul ve Kahire loncalarında örgütlü insan sayısı konusunda ise, temel kaynağımız Evliya Çelebi'dir (bkz. Tablo II:24). İstanbul örneğinde 17. yüzyıl arşiv belgeleriyle, Kahire örneğinde ise 18. yüzyıl sonu Fransız kayıtlarıyla yapılan sağlamalar, bu rakamların muhtemelen hiç değilse oluşturdukları sıralama bakımdan olduğunu göstermektedir. 17. yüzyıl ortasında İstanbul'da 1.109 loncada örgütlenmiş 126.400-260.000 zanaatkâr vardı. Münferit örnekler arasında büyük farklar bulunmakla birlikte, bu lonca başına ortalama 114-234 zanaatkâr düştüğü anlamına gelir.[50] 1680'lerde Kahire'de 119.140 zanaatkâr, yaklaşık 260 loncaya üyeydi. Bu da lonca başına ortalama 455 üye demektir.[51] Evliya Çelebi'nin listesindeki sıralama Osmanlı görevlilerinin loncalarla ilgili bir sınıflandırma sistemi olduğunu gösterse de, birbiriyle bağlantılı imalat dallarında çalışan zanaatkârları bir araya getiren örgütlerin bulunmadığı anlaşılıyor.[52] Burada idare açısından temel kıstas, lonca üyelerinin vergilerini hangi devlet görevlisine ödediğiydi.[53] Loncalar arasında yapılmış olabilecek her türlü işbirliği, *ad hoc* temelde, genel eşgüdümü sağlayan herhangi bir organ olmadan gerçekleştirilmiş olsa gerektir.

Hem İstanbul hem de Kahire loncaları aynı yerde aynı işi yapan esnaf ve zanaatkârları dinlerine bakmaksızın bir araya getiriyordu. Bu önemli sayıda loncanın değişen oranlarda Müslüman ve gayri Müslim üyesi olduğu anlamına gelmekteydi. Sadece Müslümanlar veya sadece gayri Müslimler tarafından icra edilen zanaatlara da rastlanıyordu. Meyhanecilik gibi bazı meslekler, şeriat kuralları gereği Müslümanlara kapalıydı, fakat tesadüfi nedenlerle gayri Müslimlerle sınırlı olan zanaatlar de vardı. Örneğin Kahire'de bir çok kuyumcu

---

[48] İnalcık (1969), s. 117.

[49] Böyle bir çalışma İstanbul'un farklı bölgelerinin kadı sicillerine dayanacaktır (suriçi İstanbul, Galata, Üsküdar, Haslar ile birlikte Boğaz köylerini içine alan Yeniköy). Şimdilik Aktepe (1958b)'ye başvurun.

[50] Mantran (1962), s. 355.

[51] Raymond (1973-74), II, s. 511-14.

[52] Mantran (1962), s. 355.

[53] Raymond (1973-74), II, s. 519-20.

ve mücevheratçı Kıptî idi.[54] "Karma" loncaların en önde gelen yetkilileri hep Müslümanlardan oluyordu. İstanbul'da gayri Müslimlerin, gayri Müslim yetkililer idaresinde bir lonca kurmalarına izin vermekten pek çekinilmediği anlaşılıyor.[55] Öte yandan Kahire'de bu tür tereddütlerin var olduğu görülüyor. Tahminlere göre, ayrı bir iş bölgesine yerleşmiş oldukları halde kendi loncalarına sahip olmayan tek tüccarlar grubu Hamzavi Hanı'nın tüccarlarıydı, zira bu takdirde sadece gayri Müslimleri kapsayan bir teşkilatın ortaya çıkması söz konusu olacaktı.[56]

Tablo II: 24
Evliya Çelebi'ye göre, 1660 dolaylarında Kahire'nin çalışan nüfusunun dağılımı

	Zanaatlar			Kişiler	
	No.	%	Dükkân ve işlikler	No.	%
Zanaatkârlar	136	51.9	13.149	59.214	49.7
Tüccarlar	103	39.3	12.013	38.513	32.4
Hizmetler	23	8.8	375	21.413	17.9
Toplam	262	100.0	25.537	119.140	100.0
Müteferrik	11		307	13.871	
"Kötü şöhretli meslekler"	16		40	14.355	
Toplam	289		25.884	147.366	

Kaynak: Raymond (1973-74), I, s. 204.

17. yüzyılda kamuoyu saygın ve şu veya bu ölçüde hor görülen iş türleri ve dolayısıyla da saygın ve kötü şöhretli loncalar arasında ayrım yapmaktaydı. Bunların adı en kötüye çıkmış olanları arasında üyeleri suç teşkil eden işlerle uğraşan örgütler vardı. Evliya Çelebi bunların zaman zaman geçit alaylarına katıldığını iddia etse de, hırsızlar loncası vb. varlığı 20. yüzyıl yazarları tarafından genellikle kuşkuyla karşılanmaktadır.[57] Meşru işlerde bir loncanın statüsü belirlenirken göz önüne alınan çeşitli konular vardı. Fütuvvetnamelerde, debbağlık veya zeytinyağı cendereciliği gibi "pis" iş türleri, genellikle statü kaybettiren işlerden sayılmaktaydı. Kuyumculuk gibi bazı faaliyetlere ise dini açıdan kuşkuyla bakılmaktaydı. Loncadaki zanaatkârların zengin mi yoksul mu

[54] Raymond (1973-74), II.
[55] Mantran (1962), s. 352.
[56] Raymond (1973-74), II, s. 526.
[57] *Ae.*, s. 527.

olduğu da biraz önem taşıyordu. Bu bakış açısı dolaylı olarak fütuvvetnamelere bile yansıyor, kimi loncalar, lonca ihtiyar heyetinin cahilliğinden ötürü tenzil-i rütbeye uğrayabiliyordu; bu cehaletin altında ise esas olarak söz konusu zanaatkârların yoksulluğu yatmaktaydı. Ayrıca "akçesi bol" işlerin çoğu, özellikle de kumaş alım satım işi, hem fütuvvetnameleri yazanlar hem de kronikler tarafından şerefli işler sayılmaktaydı.

"Lonca" kelimesi genellikle kendi işliklerinin ürünlerini satan zanaatkârları çağrıştırsa da, büyük Osmanlı kentlerinde tüccar loncaları da oldukça iyi temsil edilmekteydi. İstanbul'da bireysel faaliyetler, muhtemelen, loncanın bir bütün olarak yürüttüğü faaliyetten daha büyük önem taşıyordu.[58] 17. ve 18. yüzyıl Kahire'sinde tüccar ve zanaatkâr loncaları belirli temel özellikleri paylaşmış görünmektedirler. İhtiyar heyetlerinin önderlik ettiği bu loncalar törenlere katılır ve vergilerini grup olarak topluca öderlerdi.[59] Ancak zanaatkâr loncaları üretim hammaddelerini ortaklaşa satın alır ve daha önceden saptanmış kıstaslara göre paylaşırken, tüccar loncalarının bu şekilde davrandığına ilişkin bir kanıt yoktur.

Kahire'deki loncaların örgütsel yapısı İstanbul'dakilerden farklıydı. Kahire'de kilit adam, İstanbul'daki adaşından çok daha geniş yetkileri bulunan şeyhti. Kural olarak seçimle gelinen bu makam, uygulamada genellikle babadan oğula geçiyordu. Şeyhe, deneyimli ustalardan oluşan bir kurul yardımcılık ederdi, ama bu kurulun nüfuzu çok sınırlıydı; şeyh önemli kararların çoğunu kendisi alırdı. Lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlar ve zaman zaman da "kendi" loncasının üyelerine iş bulurdu. Böyle hallerde onların davranışlarına kefil olurdu. Ayrıca loncadan global olarak istenen vergiyi tek tek üyelere paylaştırmak da şeyhin sorumluluğuydu. Bazı şeyhler için bu işlev önemli bir güç kaynağı oluşturmuş olmalıdır. Ancak lonca mensuplarının şeyhlerini görevden alması olanaksız değildi. Tüccar loncalarında değil de zanaatkâr loncalarında şeyhin grubun varlıklı üyelerinden olması zorunlu değildi. Pek çok şeyh yoksul yaşayıp, yoksul ölmüştü.[60]

Oysa 17. yüzyıl İstanbul'unda loncanın asıl şefleri kethüda ve yiğitbaşıydı.[61] Kethüda genellikle ustalar tarafından seçilirdi, fakat makamının kadı tarafından da onaylanması gerektiği anlaşılıyor. İstanbul kethüdası, Kahire'de şeyhlere tanınan hakların çoğuna sahipti ve onlara verilmiş görevleri, bu arada anlaşmazlıkların karara bağlanması işini de yerine getirirdi. Fakat Kahireli şeyhler loncalarını az çok tek başlarına idare ederken, bu İstanbul kethüdaları için geçerli değildi. Onlar işleri lonca üyeleri tarafından seçilmiş, kethüdaların hak ve sorumluluklarını paylaşan bir ya da daha fazla yiğitbaşıya danışarak yürütmek zorundaydılar. Ayrıca hem Müslüman hem de gayri

[58] Mantran (1962), s. 427.

[59] Raymond (1973-74), II, s. 521.

[60] *Ae.*, s. 562-82.

[61] Mantran (1962), s. 373ff.

Müslim üyelere sahip olan loncalarda, yiğitbaşıların kendilerini seçenlerin temsilciliğini üstlenmiş olması, resmi müzakere unsurunun İstanbul'da Kahire'dekinden daha belirgin olduğunu gösteriyor.

ZANAATKÂRLAR, TÜCCARLAR VE HİMAYE SORUNU

18. yüzyılda İstanbul, Kahire ve bir çok Rumeli kentinde çok sayıda zanaatkâr şu ya da bu paramiliter ocağın üyesiydi. Bu nispeten yeni bir gelişmeydi. 16. yüzyılda askerî kişiler bireysel olarak kuşkusuz konuşlandıkları yerlerin ahalisiyle yakın bağlar kurmuşlardı fakat o sıralarda zanaatkârların askerî birimlere dahil edilmesi oldukça az rastlanan bir olaydı. Büyük ölçüde 17. yüzyılda meydana gelen değişiklik, bugüne kadar sadece Kahire örneği çerçevesinde hakkıyla incelendi. İstanbul hakkında ise çok az şey biliyoruz. İlk dükkân veya gedik (bir zanaat icra etme hakkı) edinenlerin yeniçeri zabitleri, özellikle de inzibattan sorumlu olanlar olduğu varsayılmaktadır. Herhalde talep edilen bedeller çok yüksek olduğu için, bu tür yatırımlar sıradan askerlerin olanaklarının dışında kalıyordu.[62]

Öte yandan, tüccar ve zanaatkârların Kahire'deki askerî ve paramiliter ocaklara, özellikle de yeniçeri ve azab ocaklarına dahil ediliş süreçleri oldukça ayrıntılı bir şekilde izlenebilir (bk. Tablo II:25).[63] Anlaşılan o ki, paramiliter ocakların zabitleri, loncaları en nüfuzlu üyeleri kanalıyla kontrol altına almak istemiş, bunun için de loncaların ihtiyar heyetlerinin ocaklarına katılmasına yardımcı olmuşlardı. Bu arada da ocakların himayesini sağlama konusunda en büyük gayreti gösterenler, muhtemelen kaybedecek bir mevki ve serveti olan en varlıklı tüccarlardı. Dolayısıyla ocaklara ilk önce lonca ihtiyar heyetleri katılmış, en zengin kahve ve baharat tüccarlarının ise paramiliter ocaklara daha mütevazı rakiplerine kıyasla daha sık üye olduğu görülmüştü. 1700'e gelindiğinde bu ocağa alma süreci fiilen tamamlanmış ve geriye, ekonomik açıdan bağımsız Kahire nüfusunun şu ya da bu paramiliter ocakta örgütlü olmayan tek büyük kesimi olarak gayri Müslim tüccar ve zanaatkârlar kalmıştı.

Tüccar ve zanaatkârlar yeniçerilere veya azablara kendilerini yasal ve yasadışı vergilerden korumak için intisab etmekteydiler. Ocaklar kentlerden hatırı sayılır miktarlarda vergi topladığı ve bu vergiler yine bu zanaatkâr ve tüccarlardan alındığından, ocak başlarının elinde dik başlı Kahirelileri boyun eğmeye zorlayacak bir araç vardı. Tüccar ve zanaatkârlar bu koruma karşılığında ocaklara bedel öderlerdi. Buna ek olarak, himaye altındaki her ocak "mensubunun" mülkünün yaklaşık onda biri ölümünden sonra ocak teşkilatına devredilirdi. Ocaklar genelde, Memlûk beylerinin ve Osmanlı valilerinin zor

---

[62] *Ae.*, s.370.

[63] Raymond (1973-74), II, s. 659ff.

alımlarına karşı etkili bir koruma sağladılar ve ocakların güçlerinin doruğuna ulaştığı 17. yüzyıl sonları, tüccar ve zanaatkârlar için de bir refah dönemi oldu.

Tablo II: 25
Paramiliter ocaklara intisab eden büyük Kahire tüccarları, 1681-1710

	Büyük tüccarlar		Yeniçerilere intisab eden büyük tüccarlar			Azablarla yakın ilişki içindeki büyük tüccarlar		
Dönem	No.	Mülkün değeri	No.	Toplam içindeki %	Mülkün değeri	No.	Toplam içindeki %	Mülkün değeri
1681-90	41	18.513.964	24	58	11.744.211	9	22	3.407.761
1691-1700	35	24.529.067	23	66	17.156.059	7	20	6.513.344
1701-10	12	6.895.981	7	58	5.359.738	2	17	471.831

Paranın değer kaybı ile ilgili bir düzeltme yapılmamıştır.
Kaynak: Raymond (1973-74), II, s. 669, Kahire kadı sicillerine dayanarak.

Kahire'de konuşlanmış çok sayıda askerî sınıf mensubunun tüccar ve zanaatkârlarla ortaklık kurma eğilimi, bir yanda tüccar ve zanaatkârlar diğer yanda Kahireli paramiliter ocaklar arasındaki çıkar birliğini daha da güçlendirdi. Bu, pek çok durumda, daha önce grup düzeyinde tarif edilen "söğüşleme"nin bireysel düzeyde tekrarından ibaret kaldı. Fakat belli örneklerde bu ilişkinin gerçek bir yatırıma vardığı da görülebiliyordu. Ayrıca paramiliter ocak üyeleriyle Kahire'nin ekonomik bakımdan aktif nüfusu arasında kurulan aile bağları ve özellikle de güçlü bir zabitin sadece kız kardeşleri ve kızlarıyla değil, azad edilmiş kadın köleleriyle yapılacak evliliklerin de tüccar ve zanaatkârlar açısından cazibe taşıması da iş ilişkilerini pekiştiriyordu.

Buna ek olarak, 17. yüzyıl Kahire'sinin kimi varlıklı sakinleri yeniçeri "esami"sini (maaş kuponlarını) yeni bir yatırım türü olarak kullandılar; belirli bir meblağ karşılığında satın aldıkları bu esamiler sayesinde sürekli bir rant elde ettiler. Hazinenin aktif hizmette olmayan ocak üyelerinin esamilerini kabul edip karşılık ödemeyi 18. yüzyıl başında durdurmasıyla birlikte, bu ilişki ortadan kalktı. Kimi varlıklı tüccar aileleri yönetici zümrelerle kurdukları bağlantılar vasıtasıyla mültezimlik konusunda daha uzun vadeli avantajlar sağladılar. Daha geniş bir bağlam içinde ele alındığında, ocak mevcuduna savaşmayan çok sayıda tüccar ve zanaatkârın katılması, ocakları askeri bakımdan kuşkusuz zayıf düşürdü. Fakat bir yanda tüccar ve zanaatkârlarla öte yanda ocaklar arasındaki yakın bağ, toplumsal katmanlar arası hareketliliğin önünü açtı, vergi yükümlüsü tabi nüfusun bazı üyeleri yönetici sınıfa girdi. Bu açıdan, askerî ocakların, paramiliter ocaklara dönüştürülmesini, Osmanlıların taşradaki hakimiyetine istikrar kazandıran faktörlerden biri olarak kabul etmek pekala mümkündür.

LONCALAR DIŞINDAKİ İŞÇİLER: GEZGİN TÜCCARLAR, KADINLAR VE KÖLELER

Bir zamanlar 17. yüzyıl Osmanlı kentlerindeki aktif nüfusun tamamının loncalara kayıtlı olduğu varsayıldıysa da, bu abartılı bir iddiadır. Kentsel niteliği kuşkulu çok küçük kent ve kasabalarda bile loncalar vardı. Ancak en büyük kentlerde bile lonca mensubu olmayan emekçiler bulunuyordu. Örneğin seyyar satıcılar genellikle hiç bir loncaya üye değildi.[64] Sık sık, bu kişilerin yerleşik dükkân sahipleriyle rekabet ettikleri ama vergi ödemediklerinden şikâyet edilmiş olması, gezici tüccar ve zanaatkârların büyük bir ihtimalle kurulu lonca sisteminin dışında kaldığını göstermektedir. Ayrıca çoğu yerde ev hizmetkârlarının da çıkarlarını koruyacak bir örgütü yoktu. Örneğin 1600 yılının hemen öncesi ve sonrasında Ankara'da genç kız ve erkekler aileleri tarafından hizmet etmek üzere ustalarının evlerine veriliyor, yapılan sözleşmelerde lonca kurallarına hiç bir atıfta bulunulmuyordu. Oysa Kahire'de ev hizmetkârlarının bir loncası vardı.[65]

Kadınlar, özellikle eğirme işinde ücretli çalışmalarına karşın genellikle lonca üyesi değillerdi. Göründüğü kadarıyla kadınlar en yaygın olarak Bursa gibi büyük ve hareketli ticaret merkezlerinde istihdam ediliyordu; Kayseri gibi iç kesimlerdeki pazar kentlerinde ise fırsatlar çok daha sınırlıydı.[66] Bursalı kadınlar tüccar için ipek ağartma ve bükme işi yaparlardı. 1678'de kentteki 300 ipek bükme aygıtının 150'si kadınlara aitti ve/veya kadınlar tarafından işletilmekteydi. Bir lonca örgütü olmadığına göre, bu kadınlar pazarla ilişkilerini tüccar aracılığıyla kurmuş olsa gerektir. Buna ek olarak, kimi Bursalı kadınlar hiç bir loncaya üye olmadan ve lonca vergileri ödemeden evlerinde çalışıp emeklerinin ürünlerini sokaklarda, hatta özel bir pazarda satarlardı.[67]

Kadınlar, bu zanaatkârlık faaliyetlerinin yanı sıra, başka kadınlara da hizmet vermekteydiler. Kadın tüccarlar zenginlerin haremlerine kumaş ve mücevherat getirirdi. 16. yüzyıl sonunda sarayda faaliyet gösteren Yahudi tüccar kadınların nüfuzunun temelini bu tür hizmetler oluşturmuştu.[68] Zaman zaman köle tüccarlığı ve simsarlık yapan kadınlardan söz edildiğine de rastlanıyor. Ayrıca daha mütevazı kaynaklara sahip kadınlar da zengin hanelerinde dellâk ve çalgıcı, çengi vb. olarak çalışmış olmalıdırlar.

Toplumsal terazinin öbür ucunda kendi mal ve mülklerinin idaresinde aktif bir rol üstlenen zengin kadınlarla karşılaşılır. 1682'de hemen hemen bir milyon

---

[64] Mantran (1962), s. 439.

[65] Raymond (1973-74), II, s. 567.

[66] Jennings (1975)'teki bulguları, Gerber (1980)'dekilerle karşılaştırın.

[67] Gerber (1980), s. 238.

[68] Mordtmann (1929).

akçe miras bırakarak ölen bir Bursalı kadın, bu servetin dörtte birinden fazlasını faizle borç vermeye yatırmış, bir yandan da başka ticari işlere girişmek için borç para almıştı. Kadınlar tüccara para emanet ederek İran ipeği gibi bazı mallar da ithal ederlerdi ve 17. yüzyılda Bursa'daki kumaş tüccarları arasında en az biri kadındı.[69]

İş gücünün hiç bir loncaya kayıtlı olmayan bir diğer kesimini de köleler oluşturmaktaydı. Önemli sayılarda köle imparatorluk topraklarına savaş esiri olarak girmekteydi ve aradan bir miktar zaman geçmesine izin verildiği takdirde, Osmanlı ordularının savaş meydanlarındaki baş hasımlarının temsilcileri Bursa gibi büyük bir Anadolu kentindeki köleler içinde görülüyordu.[70] 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyılda Anadolu'daki köle nüfus arasında en çok Macarlarla Rusların kaydı geçer. Köleler bazen ülkenin çok yakınlarından da getirilebiliyordu: Sınır eyaletleri ahalisi zaman zaman yeniçerilerin köle avlamak için yaptığı hiç nedensiz baskınlardan şikâyetçi oluyordu. Ankara gibi denizden uzak, iç kesimlerdeki kentlerin kadı mahkemeleri bile zaman zaman yasadışı yollarla köleleştirildiklerinden şikâyetçi olan kölelerin iddialarını karara bağlamak durumunda kalırdı. Esirler dışında bir de tüccarlar tarafından yurtdışından getirilen köleler vardı. Bu köle tüccarları bugün güney Rusya olan bölgede faaliyet göstererek Tatarlardan veya Abazalar gibi esir avcılarından köle satın alırlardı. Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki limanlar yoluyla köle ithalatı 17. yüzyıl boyunca devam etti.

Memlûk oligarşisinin, Osmanlı öncesi dönemlerde adet olduğu üzere, soyunu, genç gulâmlar (köle-askerler) satın alıp, eğittikten sonra azad ederek sürdürdüğü Mısır'a, Çerkez ve Gürcü erkek köleler hâlâ satılmaktaydı.[71] İster askerî bir komutan, ister büyük bir kurumun başı, isterse basit bir asker olsun hiç bir Memlûk yerini oğluna bırakamadığı için (oğlunun Mısır'ın tabi nüfusuna katılmaktan başka seçeneği yoktu), Mısır'a gulâm temini kârlı bir iş olmaya devam etti. Yeni gelenler bir beyin evinde eğitilirler, azat edildikten sonra bile o beye sadakat borçlu olurlardı. Bir Memlûk askerinin beyin evindeki kölelik günlerini paylaştığı eğitim arkadaşlarına da bağlılık borcu vardı. Osmanlı öncesi dönemde sadece askerî kurumun üst düzey üyelerinin Memlûk sahibi olmasına izin verilmişti. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde bu her zaman uygulanan bir kural olmaktan çıktı. Servet sahibi tüccarın Memlûklar satın alıp, bunların eğitilmelerini ve siyaset sınıfına girmelerini sağlaması mümkündü. Bu, yukarıda anlatılan keyfî zoralımlardan korunma çabalarının bir parçasıydı; böylelikle, varlıklı bir tüccar, egemen sınıfın bir üyesinin sadakatini talep edebilme imkânını elde ediyordu.[72]

---

[69] Gerber (1980), s. 235.

[70] İnalcık (1979); Sahillioğlu (1979-80), s. 87ff.

[71] Ayalon (1977).

[72] Raymond (1973-74), II, s. 67ff.

Macaristan, güney Rusya ve Kafkaslardan gelen köleler dışında Osmanlı İmparatorluğu'na Afrika'dan da genellikle Mısır yoluyla köle ithal edilirdi. 16. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Afrika kökenli köleler ve azatlılar Ege'nin Aydın eyaletinde o kadar dikkat çeker bir hal almışlardı ki, İstanbul'dan bu kişilerin bir araya toplanmasını yasaklayan bir emir çıkartıldı. Emrin metni pek açık olmamakla birlikte, konu edilen bazı adetlerin dini açıdan kuşku uyandırmış olması muhtemeldir.[73] Kıbrıs adasındaki kadı sicillerinde hem siyah köleler hem de azad edilmiş siyahlarla ilgili kayıtlar vardır; adlarının bu kadar sık geçmesi de, Mısır'ın çok yakın mesafede olmasıyla açıklanabilir.[74] Fakat siyah kölelerin en değerlilerinin varış noktası padişahın haremiydi. Kızlarağasının zamanın saray bürokrasisi içinde yükselmiş olması, sarayın alım uygulamalarını etkilemiş olmalıdır.

Ticaret ve imalatta istihdam edilen köleler hakkında bilinenler biraz daha fazladır. 15. ve 16. yüzyıllar Bursa'sında ipek tüccar ve imalatçılarının köle edinmesi ve belli bir süre çalıştırdıktan sonra onları azad edip kendi işlerini kurmaları için gerekli olanakları sağlaması olağandı.[75] Ancak 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında Bursa'daki ipek imalatçılığının gerilemesi muhtemelen kölelerin ve azatlı kölelerin bu üretim dalından yavaş yavaş kaybolmasına yol açtı. Kahire'de ise, tersine, bu uygulama 17. yüzyılda hâlâ yürürlükteydi. Bu olgu, Kahire tüccar ve zanaatkârlarının 17. yüzyılın ikinci yarısında bir refah dönemi yaşamış olmasına bağlanabilir.[76]

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelerin çoğu herhalde ev içi hizmetlerde çalışıyordu. Dönemin "geniş hanehalkları"nın çarklarının erkek ve kadın köleler olmadan dönmesi mümkün değildi. Dini vakıflarla ilgili belgelerde genellikle bu kadın ve erkeklerin kayıtları vardır, zira başka mirasçısı olmayan varlıklı efendiler, eski kölelerinin torunlarını vakıflarına mütevelli tayin edebilirdi. Dahası, vakıflar doğrudan eski hizmetkârlara yaşayacak ev temin etmekle de görevlendirilebilirdi. Başka hallerde ise, azatlı köle eski sahibi tarafından evlendirilirdi. Bu şekilde evlendirilen azatlı kadın köleler tereke defterlerinde "b. Abdullah" şeklinde geçen soy isimlerinden ayırt edilebilir.[77]

---

[73] BBA, MD 27, s. 306.

[74] Jennings (1987).

[75] Sahillioğlu (1979-80), s. 122.

[76] Raymond (1973-74), I, s. 84-85.

[77] Barkan ve Ayverdi (1970), dizin.

KADIN VE AİLE

Bu konuda yapılmış sistematik çalışma sayısı çok azdır.[78] Kadın ve aile üzerine yapılacak bir inceleme, haklarında daha geniş bir kaynak yelpazesi bulunan seçkinler zümresi kadınlarının dışında, hemen hemen sadece kadı sicillerindeki ve yer yer de tereke defterlerindeki kayıtlara dayanmak zorundadır. Anadolu'nun taşra kentlerindeki aile düzeni 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar fazlaca değişmeden devam eden bazı özel niteliklere sahiptir. Aynı anda birden fazla kadınla evlilik çok ender, boşanma ise nispeten sık rastlanan olaylardı. Kocanın tek taraflı olarak hükmettiği ve olağandışı mülk pazarlıklarıyla karışık bir hal almamış boşanmalar normal olarak kadı sicillerine kaydedilmezdi, ama kadının evlilik akdinin bozulmasını belirli bir para karşılığında "satın aldığı" boşanmalara küçük kentlerin kadı sicillerinde bile rastlamak mümkündür. Boşanmak isteyen kadın, en azından boşandıktan sonra evlenmesinin yasak olduğu süre içindeki masraflarının karşılanmasını talep etme hakkından vazgeçerdi. Genellikle evlenmeden önce, eşinin ölmesi veya kendisini tek taraflı olarak boşaması halinde kendisine ödenmesi konusunda anlaştıkları paradan da vazgeçerdi. Bir çok örnekte kadının ek bir meblağ ödemeyi teklif ettiği de görülebiliyordu. Kimi boşanmaların nedeni de kocanın ya tüccar olduğu ya da yabancı diyarlarda iş bulmaya çalıştığı için uzun süre eve gelmemesiydi. Böyle hallerde boşanmak hem kadının hem de erkeğin yararına olabilirdi: Erkek, elindeki paranın çoğunu, kendisi yokken geçinmesi için eşine vermekten kurtulmak isteyebilirdi. Kadın ise genellikle evli bir kadının tüm sorumluluklarına sahip olup, avantajlarının çok azından yararlanabildiği bir durumu sona erdirmeyi istemiş olsa gerektir. Bu nedenle yer yer "şartlı boşanma" sözleşmelerine rastlamak mümkündür. Böyle durumlarda koca, belirli bir tarihe kadar dönmediği takdirde karısının boş olacağını beyan eder ya da boşanmayı kendisi adına beyan edecek bir vekil tayin ederdi.

Kadınların taşınır ve taşınmaz mülk sahibi olma hakları vardı. Şeriata göre erkek, eşi yaşadığı sürece onun mal ve mülküne el süremezdi. Karısının kendisine ait mal ve mülkü bile olsa, onun geçiminden erkek sorumluydu. Daha önceki bölümde ele alınan kadınların para kazanıyor olması durumu dışında, kadının mülk sahibi olmasının en aşikâr yolu kendisine miras kalması idi. Bu mülk sahipliği potansiyelinin hayata geçebilmesi için, kadınların kendilerini mirastan yoksun bırakmak isteyen erkek akrabalarına karşı korunması gerekliydi. 17. yüzyıl Anadolu kentlerinde kadı mahkemeleri kadınların haklarını ve özellikle de miras haklarını şeriata göre güvence alma konusunda etkindiler. Bir kadının mahkeme önüne bizzat çıkmasının bir ar-namus meselesi

[78] Jennings (1975); Gerber (1980); Ortaylı (1980); Marcus (1983) ve Kafadar (1991)'i karşılaştırın.

olarak algılanmadığı ve bir çok kadının, bir erkek temsilcinin aracılığına başvurmadan, kendi işlerini kendilerinin hallettiği anlaşılıyor.

Tablo II: 26
Ankara ve Kayseri'de ev satan erkek ve kadınlar

Yer	Kullanılmaz durumdaki bilgiler	Satıcılar hepsi erkek	Satıcılar hepsi kadın	Karışık	Toplam kullanılabilir anlatım	Genel toplam (örnek sayısı)
Ankara, 1600	124	139 (63.8)*	56 (25.7)	23 (10.6)	218	342
Kayseri, 1600	61	122 (69.7)	31 (17.7)	22 (12.6)	175	236
Ankara, 1690	60	135 (59.0)	68 (29.7)	26 (11.4)	229	289
Kayseri, 1690	58	138 (61.3)	53 (23.6)	34 (15.1)	225	283

* Yüzdeler (parantez içi) genel toplama değil kullanılabilir anlatım sayısına göre verilmiş oranlardır.

Kaynak: Faroqhi (1987), s. 159.

Tablo II: 27
Ankara ve Kayseri'de ev alan erkek ve kadınlar

Yer	Kullanılmaz durumdaki bilgiler	Alıcılar hepsi erkek	Alıcılar hepsi kadın	Karışık	Toplam kullanılabilir anlatım	Genel toplam (örnek sayısı)
Ankara, 1600	124	192 (88.1)*	23 (10.6)	3 (1.4)	218	342
Kayseri, 1600	61	156 (89.1)	16 (9.1)	3 (1.7)	175	236
Ankara, 1690	61	197 (86.4)	30 (13.2)	1 (0.4)	228	289
Kayseri, 1690	58	180 (80.0)	38 (16.9)	7 (3.1)	225	283

* Yüzdeler (parantez içi) genel toplama değil kullanılabilir anlatım sayısına göre verilmiş oranlardır.

Kaynak: Faroqhi (1987), s. 159.

Anadolu'nun taşra kentlerinde kadınların mirastaki paylarını nakit, kumaş veya mücevherat olarak aldığı anlaşılıyor. Bir ev veya dükkândaki hisseleri ise genellikle satılırdı (Tablo II:26 ve 27). Öte yandan kadınların gayrimenkul sahibi olmasına Halep'te çok daha sık rastlandığı anlaşılıyor. Bu da, içinde bulunulan refah ve bolluk ortamında, değerli mülklerini kadınların eline bırakma riskini göze alabileceklerini düşünen aile sayısının daha fazla olmasından ileri gelmiş olsa gerektir. Varlıklı aileler, işyerlerinin iflas etmesi halinde aile servetini korumak için de kadınlara mülk devretmiş olabilirler. Halep'te evlerinin mülkiyetine ortaklaşa sahip olan karı-kocalara da rastlarız.

Bu, Ankara veya Kayseri gibi 17. yüzyıl Anadolu kentlerinde hiç görülmeyen bir özelliktir.[79]

Kadının kırsal kesimde mülk sahibi olmasının söz konusu olduğu hallerde ise, düzenlemeler oldukça farklıydı. Bahçe ve bağlar mülk arazi idi ve dolayısıyla da kentlerdeki gayrimenkulla aynı şekilde miras kalabiliyordu. Ancak 18. yüzyıl Haleb'inde bağ ve bahçelerin kadınların eline geçmesine çok ender izin verilirken, 17. yüzyıl Anadolu kentlerinde kadınlar bu tür mülklere sahipti.[80] 16. yüzyıl sonu Ankara kadı sicillerinde bir timar sahibi veya has yöneticisi aracılığıyla miri arazilerin tasarruf hakkını alan kadınlar olduğuna ilişkin bulgular vardır; oysa 1590'dan önce yürürlüğe koyulan kurallarla bu tür edinimler genellikle yasaklanmıştı.

Kadı sicillerinde dul ve yaşlı kadınların ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili fazla bir kayıt yok; bildiğimiz bu türden az sayıda yöntem arasında kocaların henüz hayattayken eşlerine bir evi veya başka bir değerli mülkü hibe etmesinden söz edilebilir. Böyle bir bağışın amacı, eşin ölen kocasının mirasındaki mütevazı hissesini artırmak ya da gayri Müslim olup da Müslüman eşinden miras alamıyor olması halinde, geçimini sağlamaktı. Erkekler kadar kadınlar tarafından da kullanılan bir başka usul de bir evin ya da başka bir mülkün genç kuşaktan birine hibe edilmesiydi. Bunun karşılığında o kişi bu hibeyi yapana ölene kadar bakmayı üstlenir, bu koşulun yerine getirilmemesi halinde bağışlanan mal geri alınabilirdi. Dul kadınların hane reisi olduğu hanehalklarının oranı oldukça fazla olmuş olabilir. Fakat en azından kentlerdeki dulların geçimlerini nasıl sağladıkları konusunda, kimi daha büyükçe mülk sahiplerinin tefecilik faaliyeti dışında çok az şey biliyoruz. [81]

İstanbul seçkinlerinin aileleri, sıradan Anadolu ya da Halep kentlilerinin kurdukları ailelerden çok farklıydı. Seçkinler zümresinden olmayan hanelerde pek az rastlanan erkek ve kadın kölelerin varlığı, seçkinlerin hanehalklarını genişletirdi. Bunlarda çok eşlilik olağandı; bazen eşlerden birine özel bir statü tanındığı da görülürdü. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, sayıları oldukça kabarık olan çocuklarının farklı farklı anneleri olduğunu, ama kendisinin hamisi şeyh Vani'nin kızına karşı hep özel bir hürmet beslemiş olduğunu anlatır.[82] Tıpkı padişahın sarayında olduğu gibi bu hanehalklarında da, yaptıkları evliliklerle bir takım ittifakların kurulmasını sağlayan kız çocukları önem taşırdı. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin kızlarından biri, daha sonra şeyhülislam olup ulema hiyerarşisinin başına geçen biriyle evlenmişti.[83]

---

[79] Marcus (1983), s. 154. Halep hakkındaki gözlemler 18. yüzyıla aittir fakat 17. yüzyıl ile ilgili bir çalışma olmadığından, karşılaştırma yapabilme amacıyla bunlara yer verilmiştir.

[80] Marcus (1983), s. 151.

[81] Jennings (1975), s. 101-2.

[82] Türek ve Derin (1969-70), s.71.

[83] Majer (1978), s. 204.

Bütün bu düzenlemeler neticesinde seçkin aileleri genellikle birden fazla kola sahip olurdu. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin anıları birinci dereceden aile fertlerinin İstanbul'da yaşadığını (ve ölümünden sonra Bursa'ya sürüldüğünü), ama ailesinin bir çok üyesinin de asıl memleketi Erzurum'da kaldığını açıkça ortaya koyar. Kronik Uşakizade'nin içinde yer aldığı şeyhler ve ulema çevresinde de, genellikle farklı bölgelere yerleşik bir çok kolu olan büyük ailelere sık sık rastlanmaktaydı.[84] Bu tür geniş aileler, küçük yaştaki oğulların kariyerlerine çok zarar verebilecek bir olay olan babanın erken ölümü ihtimaline karşı, bir tür güvence sağlamaktaydı.[85] Amcaların ve diğer erkek akrabaların yetimin eğitimini sağlamak için gerekli düzenlemeleri yapmasını, sonra da kendi himaye ağlarını kullanarak delikanlıyı bir göreve yerleştirmesini beklemek mümkündü.

Gayri Müslimlerin aile yaşamlarını incelemek daha zordur çünkü bu konuda belge çok azdır. Ancak çoğunluğu teşkil eden Müslümanların aile düzeni, onları oldukça güçlü bir biçimde etkilemiş olsa gerektir. Doğu Anadolu'da Kemah'ın Grigor adındaki rahibi Celali isyanlarının olduğu sıkıntılı yıllarda cemaatinin içine düştüğü kargaşayı anlatırken, yerel Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden bir çoğunun birden fazla eş almış olduğundan söz eder. Kilise rahibi olarak ilk yaptıklarından biri bu kural dışı birlikteliklere son vermek olmuştu.[86]

Etkileme sürecinde rol oynayan gayri resmi kanalların yanı sıra, bir çok gayri Müslimin aile işlerini kadı sicillerine kaydettirme eğilimi de, gayri Müslimlerin aile düzeni üzerindeki Müslüman etkisini artırmış olmalıdır. Zira kadı mahkemelerinde ele alınan davalar ancak şeriata göre karara bağlanabilmekteydi. Mora'daki Paleopatras (Balyabadra) kentinin 17. yüzyıl kadı sicillerinde, her iki tarafın da Rum Ortodoks mezhebinden olduğu evliliklere ait kayıtlar vardır. Eşlerin, böyle yapmakla, ileride şeriatın evliliğe ilişkin hükümlerinden faydalanabilmek için zemin hazırladıkları ileri sürülmüştür.[87] Anadolu'da gayri müslimler şer'i mahkemelere en çok, ölen birinin mirasını paylaşırken başvurmuşlardır. Mahkemenin onayına, muhtemelen paylaşım bir kez yapıldıktan sonra sonuca itiraz edilememesini sağlamak için başvuruluyordu; fakat böyle bir itiraz olduğu takdirde, konu yeniden şeriata göre karara bağlanmak zorundaydı.

Kadı sicilleri gayri Müslimlerin evlilikleri öncesinde yapılan pazarlıklara ilişkin bilgiler de verir. Orta Anadolu'nun gayri Müslim topluluklarında, evlilik pazarlığını genellikle gelinle damadın anneleri yürütür, nişanın bozulması kararını da onlar verirdi. Nişan bozulduğu takdirde, iki kadın 19. ve 20. yüzyıl

---

[84] Majer (1978), s. 125-67.

[85] *Ae.*, s. 180.

[86] Andreasyan (1976), s. 49.

[87] Alexander (1985).

Anadolu'sunda Müslümanlar arasında da yaygın olduğu üzere, kumaş ve takılardan oluşan nişan hediyelerini birbirlerine geri verirlerdi. 20. yüzyıl Anadolu'sunda yapılan etnografik incelemeler de, evlilik pazarlıklarında, gelin ve damadın annelerinin belki bu kadar resmiyet kazanmamış, ama yine de güçlü bir rol oynadığını vurgular. Dolayısıyla kadı sicilleri muhtemelen hem Müslümanlar hem de gayri müslimler arasındaki standart uygulamayı yansıtmaktadır.[88]

KENT AHALİSİ OLARAK GAYRİ MÜSLİMLER

16. yüzyılda büyük Balkan kentlerinin çoğunda, ağırlıkla Müslümanlar yaşamaktaydı.[89] Orta büyüklükteki ve daha küçük kentsel merkezlerde gayri müslimlerin oranı çok daha önemliydi ama bunlar arasında bile, Yenice-i Karasu, Yenice-i Vardar ve Yenişehir (Triccala) gibi, ahalisinin tamamı Müslüman olan yerleşmeler vardı. 18. yüzyıla gelindiğinde Balkan kentlerindeki gayri Müslim nüfus hem sayıca çoğalmış hem de zenginleşmişti.[90] Ancak bu sürecin 17. yüzyılda ne ölçüde başlamış olduğunu belirlemek güçtür. Diğer yandan, 1682-99 Osmanlı-Habsburg savaşıyla ilintili nüfus hareketleri daha önceki nüfus dengelerini kuşkusuz değiştirdi. İlk önce Müslümanlar ilerleyen Habsburg ordularından kaçtılar, daha sonraki bir aşamada da işgal kuvvetlerinin yanında yer alan gayri müslimler, geri çekilen Habsburg ordularının peşine takıldılar.[91] Bu göçler neticesinde, hiç kuşkusuz Balkan kentlerinin gayri Müslim unsurlar tarafından iskânının karşı-eğilimi oluştu ve Müslüman nüfus büyük kentlerde yaşamayı daha fazla tercih eder oldu.

Orta Anadolu'da, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde gayri müslimlerin aldıkları evlerin sayısı sattıklarından fazlaydı (bk. Tablo II:28 ve 29) ayrıca gayri müslimlerin evleri, Osmanlı idaresi mensuplarının edindikleri evlerden bile değerliydi. Bu, onların servetinin arttığını ve nisbî bir güven duygusu içinde olduklarını gösterir ki, bu sayede de bir miktar gösterişe imkân bulabilmişlerdir. Fakat bütün itibariyle Müslüman ve gayri Müslim kentliler arasındaki toplumsal ilişkiler konusunda fazla bir şey bilinmemektedir. Sofya'da debbağlar, kürkçüler, takkeciler gibi Müslüman ve gayri Müslim zanaatkârlar çok benzer koşullarda çalışmaktaydı. Mahkemelere açılan dava ve diğer şikâyetlerden gündelik kaygılarının hemen hemen aynı olduğu görülen her iki grup da, yeni ustaların rekabetinden ve hammadde fiyatlarındaki artıştan şikâyetçiydi.[92]

---

[88] Köylerde evliliklerin günümüzdeki düzenleniş yöntemleri konusunda Sirman (1988) ile karşılaştırın. Çalışmasının taslağını okumama izin verdiği için yazara teşekkür ederim.

[89] Todorov (1972 yen.b.1977) 16. yüzyıl rakamlarını gayri müslim unsurun öneminin devam ettiğini vurgulayacak şekilde yorumlar.

[90] Stoianovich (1960), s. 248ff.

[91] Sugar (1977), s. 222.

[92] Faroqhi (1987), s. 148, 156ff; Todorov (1964 yen.b.1977).

Anadolu'da Kayseri'de de benzer koşullar hakimdi; buradaki Rum, Karamanlı ve Ermeni azınlıklar kültürel düzlemde büyük ölçüde asimile olmuşlardı. Kayseri Hıristiyanlarının çoğu Türkçe konuşur ve başka dil bilmezdi.[93] Kadı mahkemesi gayri müslimlerin, şeriata göre sahip olduğu hakları koruma konusunda çok titizdi. Bu kurumun iki grup arasındaki barışçı ilişkilerin korunmasına katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo II: 28
Ankara ve Kayseri'de ev satanların dinlerine göre dağılımı

Yer	Kullanılmaz durumdaki bilgiler	Satıcıların hepsi Müslüman	Satıcıların hepsi gayri-müslim	Karışık	Toplam kullanıla-bilir anlatım	Genel toplam (örnek sayısı)
Ankara, yak. 1600	124	169 (77.5)*	47 (21.6)	2 (0.9)	218	342
Kayseri, yak. 1600	61	125 (72.6)	48 (27.4)	0	175	236
Ankara, yak. 1690	60	176 (76.9)	53 (23.1)	0	229	289
Kayseri, yak. 1690	58	181 (80.4)	42 (18.7)	2 (0.9)	225	283

* Yüzdeler (parantez içi) genel toplama değil kullanılabilir anlatım sayısına göre verilmiş oranlardır.

Kaynak: Faroqhi (1987), s. 159.

Balkan tarihçileri genellikle, gayri müslim toplulukların Osmanlı döneminde kültürel bakımdan gerilediği görüşünü savuna gelmişlerdir. Bu süreçte, örneğin, ortada edebiyat ve sanatı himaye edecek yerli bir yönetici sınıf kalmamış olması gibi çeşitli faktörlerin rol oynadığı iddia edilmektedir.[94] İkinci olarak da, yeni kiliselerin yapılmasına getirilen yasağı delmenin bir yolu uygulamada genellikle bulunmakla birlikte, bu yeni yapıları halkın gözüne fazla batmayacak ölçeklerde ve alçak tutma zorunluluğunun sanatsal yaratıcılık olanaklarını kısıtladığı varsayılmaktadır. Ancak son yıllarda bu görüş sorgulanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda özellikle Yunanistan ve Sırbistan'da gelişen ve neo-Bizans sanatı diye adlandırılan dönem, yeniden ilgi konusu olmuştur. Rumeli'nin günümüz Bulgaristan'ı gibi belirli bölgelerindeki sanatsal yaratıcılığın nispeten mütevazı düzeylerde kalmış olmasının, Osmanlıların getirdiği genel yasaklardan çok, yerel zorunluluk/sınırlamalarla ilgili olduğu ileri sürülmektedir.[95]

---

[93] Jennings (1987).

[94] Sugar (1977), s. 251ff.

[95] Kiel (1985).

Tablo II: 29
Ankara ve Kayseri'de ev alanların dinlerine göre dağılımı

Yer	Kullanılmaz durumdaki bilgiler	Alıcıların hepsi Müslüman	Alıcıların hepsi gayri müslim	Karışık	Toplam kullanılabilir anlatım	Genel toplam (örnek sayısı)
Ankara, yak. 1600	124	165 (75.7)*	51 (23.4)	2 (0.9)	218	342
Kayseri, yak. 1600	61	125 (71.4)	49 (28.0)	1 (0.6)	175	236
Ankara, yak. 1690	61	161 (70.6)	67 (29.4)	0	228	289
Kayseri, yak. 1690	59	142 (63.4)	82 (36.6)	0	224	283

* Yüzdeler (parantez içi) genel toplama değil kullanılabilir anlatım sayısına göre verilmiş oranlardır.

Kaynak: Faroqhi (1987), s. 159.

Yahudi azınlık konusundaki araştırmalar, Selanik'te kumaş dokuyan İspanyol Yahudileri (bkz. Bölüm 16), liman kenti İzmir ve Filistin'deki, özellikle de Kudüs'teki Yahudi mevcudiyeti üzerinde yoğunlaşmaktadır.[96] 16. yüzyıl sonunda Kudüs'te yaşayan Yahudilerin durumunu bir çok bakımdan 17. yüzyılda Kayseri'de yaşayan Hıristiyanların durumuyla kıyaslamak mümkündür. Kudüs'teki Yahudi ve Hıristiyanlar birbirlerinin yakınlarında yaşama eğilimindeydiler, ama yine de gettolar yoktu ve Yahudi halk aynı yerde yaşadıkları Müslümanlarla çok çeşitli ilişkiler içindeydi. Yahudi cemaatinin, resmi olarak tanınan ve bu konumunu yörenin Yahudi ileri gelenlerinin desteğiyle koruyan bir lideri vardı ama bu şahsiyet hiç bir şekilde Kudüs Yahudilerinin dış dünyayla temasını sağlayan tek kanal değildi. Dolayısıyla, esas olarak kendi iç meseleleriyle ilgilenen ve dış dünya ile ilişkilerini asgari düzeyde tutan, az çok özerk cemaatler (millet) modelinin 16. ve 17. yüzyıllarda Kudüs için geçerli olamayacağı sonucuna varılmıştır.

Varılan bu sonucun daha geniş çaplı bağlantıları vardır. Osmanlı azınlık meseleleri konusunda yapılan hatırı sayılır miktarda araştırma sonrasında, Rum, Ermeni ve Yahudilerin resmi makamlarca tanınan bir cemaat önderi idaresinde sabit ve gelişkin örgütlenmelere sahip olduğuna dair daha önceleri kabul edilmiş öğretiler artık geçerli kabul edilmemektedir.[97] Dolayısıyla bir millet örgütlenmesinden geleneksel olarak anlaşılan şey, 15. ve 16. yüzyıllarda ve herhalde 17. yüzyılda da yoktu. Gayri Müslim cemaatler hakkında yapılan araştırmalarda artık daha çok tüm imparatorluk değil, yerel ve bölgesel alanlar hedef alınmaktadır. Fakat azınlıklar hakkında yapılan bir çok araştırmada hâlâ

[96] Cohen (1982, 1984, 1989).

[97] Braude (1982).

15. ve 16. yüzyılların "klasik" dönemindeki durum ile Tanzimat sonrası yılların "modern çağ"ını, aradaki dönemde meydana gelmiş dönüşümleri hiç hesaba katmadan karşılaştırarak, ikisinin farklarını gösterme eğilimi hakimdir. Elimize 17. ve 18. yüzyıllar tarihi hakkında ulaşan bilgi miktarı arttıkça, bir bütün olarak Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihinde bu dar bakış açısı yavaş yavaş aşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı gayri Müslim azınlıklarının tarihini az çok diğerlerinden soyutlanarak incelenebilecek bir gelişme olarak değil de, Osmanlı tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak ele almak, en doğru ve gelecek vadeden yaklaşım gibi gözükmektedir. Son dönem araştırmacılarının haklı olarak eleştirdiği, 19. yüzyıl kurumlarının daha önceki dönemlere anakronistik bir şekilde projeksiyonunu yapma yanılgısından ancak bu başarılabildiği zaman kurtulmak mümkün olacaktır.[98]

SONUÇ

Aşağı yukarı son otuz yıl içinde Osmanlı kentsel toplumu hakkında yapılmış incelemelerden genel bir sonuç çıkaracak olsaydık, görünen şu ki, araştırmacılar toplumsal ilişkilerin katı ve değişmez örüntülere tabi olduğu düşüncesinden uzaklaşmaktadırlar. Görsel bir imge kullanacak olursak, bir *dècloisonnement*'tan söz edilebilir, ya da artık çalışmalarında kanıtların oluşturduğu daha geniş bir tabana dayanan bilim adamlarına göre, daha önce tamamen sızdırmaz ve aşılmaz sayılan engellerin artık daha geçirgen ve alçak olarak algılandığı söylenebilir. Örneğin kentlerin çeşitli mahalleleri ve etnik-dini gruplar arasında geçmişte kabul edildiğinden çok daha yoğun bir etkileşim bulunduğu anlaşılmaktadır. Loncalara kimi zaman "yabancılar" da girebiliyordu, yani loncalar dışarıya eskiden varsayıldığı kadar katı bir biçimde kapalı değildi. Artık kırsal kesimden göçler, sadece normatif kanıtlara bakılarak sanıldığından çok daha kolay olmuş gibi görünmektedir; bu, Balkanlar ve Anadolu üzerinde çalışan araştırmacıların birbirlerinden bağımsız olarak yaptığı bir gözlemdir.[99] Geçmişte, kendi aileleri dışındaki insanlarla her türlü etkileşimden kopuk oldukları düşünülen Anadolu kadınları zanaatkâr, tefeci, hatta toprak sahibi olarak ortaya çıkmıştır. En son, fakat kuşkusuz diğerleri kadar önemli bir konu da, Celali isyanlarının kesintiye uğrattığı o yılların, yol kesen eşkıyalarının bile genellikle geniş bölgelere yayılmış ağların parçaları olduğu, öyle ki yolculardan çalınan malların, saldırının yapıldığı yerin kilometrelerce uzağındaki kentlerde su yüzüne çıkabildiğidir.

Ayrıca, araştırmacılar kent içi çelişkiler üzerinde artık daha fazla durmaktadır; irdelenen ve ilk bakışta fazla önem taşımadığı düşünülen pek çok anlaşmazlığın, toplumsal yapı ve toplumsal değişimle ilgili önemli göstergeler

---

98 *Ae.*, s. 69.

99 Todorov (1972 yen.b.1977), II, s. 217; Faroqhi (1984), s.271.

olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı kentlerindeki toplumsal çelişkilerin, örneğin farklı paramiliter ocakların mensupları arasındaki hizip çatışmalarına atıfla yeterince açıklandığı kabul edildiği sürece, bu çelişkileri daha yakından irdelemeye gerek yoktu. Fakat birbiriyle rekabet içindeki hiziplerin taraf olduğu kimi anlaşmazlıkların bir ekonomik rekabet unsuru da içerdiği açıklık kazanmış bulunmaktadır.[100] Burada bizatihi hizipçiliğin oynadığı rolün daha yakından incelenmesi, hizipçiliğin ne tür koşullarda geliştiğinin ve ne tür ihtiyaçlara cevap verdiğinin soruşturulması gereklidir. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal tarihçiler, himaye ve ona yakından bağlı olan hizipçilik meselelerinin ayrıntılı incelemelere konu olduğu modern Ortadoğu hakkındaki antropolojik çalışmalardan bir şeyler öğrenebilirler.[101] Bütün bunları toparlarsak, Osmanlı 17. yüzyılı üzerinde çalışan toplumsal tarihçiler, Osmanlı dünyası konusunda daha önce yapılmış pek çok çalışmaya damgasını vuran, toplumsal olguları küçümseyici yaklaşımı aştıkları ölçüde başarılı olmaktadırlar.

---

[100] 18. ve 19. yüzyıl kentsel çatışmalarının bu açıdan tahlili için, bk. Shatkowski-Schilcher, (1985), s. 27-50.

[101] Karşılaştırın Waterbury (1977).

İKTİDARIN VE MEŞRUİYETİN SİMGELERİ

Osmanlı toplumsal yaşamı hakkında, padişahlara ve padişahların hem tebaalarına hem de yabancılara nasıl sunulduğunu derinlemesine ele almadan yapılacak bir inceleme eksik kalacaktır. Son bir kaç on yıldır, Osmanlı belgelerine ulaşma ve yararlanma imkânlarının artmasıyla birlikte, araştırmacılar, şeriatı ve ulaşıla bilinen *kanun* külliyatlarını kapsayan hukuk normlarının, Osmanlı devlet aygıtının işleyişini doğru ve yeterli bir biçimde tarif ettiği varsayımını aşma girişiminde bulunmaktadırlar. Ancak işin salt normatif yönlerinin ötesine geçmeye çalıştığımız anda, bir çok sorunun sadece metinlere dayanarak doyurucu bir şekilde cevaplandırılamayacağı ortaya çıkar. Dolayısıyla, yapılardaki, minyatürlerdeki ya da saray törenlerindeki simgesellik yorumlanmak zorundadır. Bugüne kadar yapılmış sınırlı sayıda araştırmanın çoğu 16. yüzyıl ve özellikle de Kanuni Sultan Süleyman dönemi hakkındadır. Bu nedenle, bu bölümde amacımız ileride hangi alanlarda araştırmalar yapılabileceğine işaret etmektir; beklentimiz kısa bir süre içinde buradakini aşacak daha kapsamlı çalışmaların yapılmasıdır.

Osmanlı saltanat sembollerinin anlaşılması için çok önemli bir kaynak olan Osmanlı şenliklerinin incelenmesi konusunda, Rönesans ve Barok dönemleri Avrupa'sındaki halk şenlikleri hakkında yapılmış çalışmalardan esinlenildi. Bir açıdan bakıldığında bu mantıklıdır: Osmanlı şenliklerinin pek çok Fransız, Flaman ve İngiliz gezginin dikkatini çekecek kadar etkileyici ve muhteşem olduğu açıktır. Zamanın Osmanlı ve Avrupa şenliklerinin ortak özellikleri oldukça fazlaydı. Rönesans Avrupa'sında insanlar bir geçit töreni yapılırken evlerini renkli kumaşlarla süsler, Osmanlı kentlileri ise zafer kazanmış bir sultanın geçtiği sokakları, evlerinin önüne rengârenk kumaşlar asarak donatırlardı. Ayrıca Osmanlılarda, Avrupalılarda ve Eski Dünya'nın diğer sakinlerinin ülkelerinde böyle şenliklerde cambazların, hokkabazların ve diğer hünerbazların yer alması olağandı. Ancak Osmanlı ve Avrupa şenliklerinin bazı ortak özellikleri olmakla birlikte, 20. yüzyıl araştırmacıları Osmanlı törenlerinin ve anma niteliğindeki diğer etkinliklerin anlamlarını yorumlamakta hâlâ büyük güçlük çekmektedirler. Bu şenliklerin nispeten daha kolay ulaşılabilir bir yönünü oluşturan hükümdarla ilintili simgelerin ön plana çıkarılmış bazı niteliklerini kısaca yinelemek yararlı olacaktır.

PADİŞAH: HACCIN VE KUTSAL KENTLERİN KORUYUCUSU

Padişahların taşımaya ve dışarıya yansıtmaya özen gösterdikleri en önemli imgelerden biri, hükümdarın haccın ve Haremeyn-i Şerifeyn'in koruyucusu olma rolüydü. Mekke ve Medine'deki büyük inşaat projeleri şerefine hazırlanmış kitabelerin metinlerinin yanı sıra, çeşitli padişahların hacıların ve Hicaz sakinlerinin velinimeti olarak yaptıklarını anlatan yazılı kaynaklar da mevcuttur. Ayrıca bugüne ulaşan önemli miktarda arşiv belgesi de vardır.

Kitabelerin yarattığı etki çok iyi bilinmekte ve bunlar birer politika aracı olarak kullanılmaktaydı. 1576'da kutsal Mekke kentinde yeni yapılmış bir inşaat şerefine sipariş edilen kitabenin metni İstanbul'da hazırlanmış ve Mekke kadısına kitabenin mümkün olduğu kadar okunaklı ve görünür olmasını sağlaması emredilmişti. Mekke'yi 1671-72'de ziyaret eden Evliya Çelebi, hükümdar Sultan IV. Mehmed'in adını taşıyan kitabelerin çokluğundan söz eder, oysa bu padişah kamu inşaatlarına verdiği destekle özel olarak nam salmış biri değildir.

Padişahlar isimlerini Mekke'nin her yerinde baskın bir şekilde sergileyerek, Hicaz'ı yönetmeye 1517'den sonra da, ama bu kez Osmanlı süzerenliği altında devam eden şeriflere karşı kazandıkları siyasal zaferi belgelemek istemiş olabilirler. Zira hem 12. yüzyılda hem de daha sonra, Hicaz'da dini bir vakıf kurmak isteyen herkes, bu imtiyazı şeriflere çok önemli meblağlar ödeyerek satın almak zorunda kalmıştı.[1] Daha da önemlisi, Mekke ve Medine'deki çok belirgin inşaat faaliyeti Osmanlı hükümdarlarının Memlûklarla ve özellikle de cömertliğiyle nam salmış Sultan Kayıtbay ile, başarıyla boy ölçüştüğünü göstermekteydi. Üst düzey Osmanlı görevlileri, Fatih Sultan Mehmed'e Hicaz'da kamu binaları yapma izninin, Memlûk hükümdarlarının ayrıcalıklarına tecavüz etmeme kaygısıyla, verilmemiş olduğunu herhalde unutmamışlardı.[2] Öte yandan, Osmanlı padişahları başka İslâm ülkeleri hükümdarlarının Haremeyn-i Şerifeyn'de dini vakıflar kurmasına zaman zaman izin vermekteydi. 17. yüzyılda Hintli hacılar Moğol hükümdarı Ekber'in vakfettiği misafirhanede barınmışlardı.[3] Ancak yabancı hükümdarlar tarafından vakıf kurulması istisnai bir durumdu; dolayısıyla da Osmanlı padişahlarının Hicaz'ın hamisi olarak sahip oldukları ayrıcalıklı rol korundu.

Padişahlar hacılarla ilgilendiklerini Haremeyn-i Şerifeyn'deki yapıların yanı sıra, Kahire ve Şam'dan Hicaz'a giden çöl yollarındaki sarnıçların ve müstahkem konaklama noktalarının (menzillerin) bakım masraflarını üstlenerek

---

[1] Faroqhi (1990), s. 142ff; Evliya Çelebi (1896-97'den 1938'e), IX, s. 752-54; İbn Djubayr. çev. Gaudrefroy-Desmombynes, II, s. 149.

[2] Faroqhi (1990), s. 40.

[3] Evliya Çelebi (1896-97'den 1938'e), IX, s. 772-73.

de gösterirlerdi. Fakat 1683-99 savaşı sırasında bu tesislerin ve genel olarak çöl yollarındaki güvenliğin bozulduğu görülüyor. Dolayısıyla 18. yüzyıl başı Osmanlı idaresi, toplu bir hamleyle, hac güzergâhının kullanımını kolaylaştıran han ve tesislerin onarılması ve yeniden inşa edilmesi programıyla birlikte çöl yolları üzerinde yeniden hakimiyet kurmaya çalıştı.[4] Doğrudan Osmanlı hükümdarları tarafından yaptırılan işlerin yanı sıra, hac yollarına hanedan kadınların bağışlarıyla da hanlar, sarnıçlar ve başka tesisler yapılırdı.

Padişahlar tarafından, öncelikle Mısır'da bulunan kamu vakıflarından bir çok Mekke ve Medine sakinine yollanan gıda ve para yardımları gündelik düzeyde daha da göze görünen işlerdendi. Dağıtılacak tahıl miktarlarını ve sultanın ihsanlarından yararlanacak kişilerin sayısını belgeleyen çok sayıda muhasebe defteri bu bağışların önemini vurgular. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl Osmanlı padişahları bu konuda da bir Memlûk geleneğini devam ettirmiş ve bir bakıma, cömertlikte kendilerinden önceki Memlûklarla yarışa girmişlerdir. Daha eskiden kurulmuş vakıfların 16. yüzyılda bozulduğunu vurgulayan bir 16. yüzyıl Mekke kroniğinin sözleri de bu anlamda yorumlanmalıdır. Bu tür beyanlar muhtemelen hükümdarı mahcup edip, daha da cömert davranmaya zorlamak amacıyla yapılmaktaydı.[5] Öte yandan, örneğin III. Murad (1574-95), Kanuni Sultan Süleyman'ın başlattığı geleneği sürdürerek Haremeyn-i Şerifeyn sakinleri yararına çalışan Mısır vakıflarının kaynaklarını önemli ölçüde artırmıştı.

Hicaz ahalisinin beklentileri çok yüksek olduğu için, Osmanlıların bağış ve armağanları, propaganda bakımından hak ettiği kadar ses getirmiyordu. Zeki, dünya halini bilen bir gözlemci olan Evliya Çelebi, bir defasında Hicaz ahalisinin kendilerine yapılan yardımları sadaka değil de, hak olarak gördüğünü söylemişti.[6] Ancak Hicaz'a gönderilen bağışların meşrulaştırıcı etkilerinin nüfuz alanı bu eyaletin sakinleriyle sınırlı değildi. Hedef kitle İstanbul, Kahire ve Şam ahalilerini de içermekteydi. Padişahların Mekke'ye yolladığı dini nitelikteki armağanların yola çıkışının özellikle bu kentlerde alay ve geçitlerle kutlandığını da belirtmek gerekir. Hali hazırda elimizde bu törenlerin gelişimini irdeleyen, sentez niteliğinde iyi bir çalışma yok. Yola çıkan kervanla padişahın armağanlarını kentten uğurlayan alaylara büyük önem verilirdi.[7] Bu şenliklerle

---

[4] Sauvaget (1937); Barbir (1980), s. 133ff.

[5] Wustenfeld, (yen.bas.) 1964), s. 302.

[6] Evliya Çelebi (1896-97'den 1938'e), X, s. 433-34

[7] *Ae.*, IX, s. 566; Maundrell (yen. bas. 1963), s. 171ff. Uzunçarşılı'nın İstanbul'daki törenler hakkında anlattıkları esas olarak 18. yüzyılla ilgilidir. Jacques Jomier, Memlûk dönemi ile Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlık dönemi arasındaki Kahire geleneklerinin devamlılığını belgelemek için, 16. yüzyılda pek çok hac kervanını organize etmiş olan Abdül-Kadir el Cezari'nin bir kitabını kullanmıştır. Ancak hem Uzunçarşılı hem de Jomier Evliya Çelebi'nin, özellikle de Kahire'deki hac ile ilgili şenlikler hakkında biriktirmiş olduğu muazzam bilgi hazinesini göz ardı etmektedirler: Uzunçarşılı (1945), s. 181-83; Jomier (1953), s. 74ff.

kısmen de yola çıkan ve dönen hacılar kutlanıyor, Kahire ve Şam sakinleri zorlu bir dini görevi yerine getirenlerle gönül birliği içinde olduklarını bu şekilde ifade ediyorlardı. Fakat Kahire'de düzenlenen birden fazla alayın bir amacı da, Kahireli yönetici zümre üyelerinin hacıların sıhhat ve afiyeti konusunda üstelendikleri sorumlulukları ve yaptıkları işleri vurgulamaktı. Yerel kişiler bütün bu faaliyetleri son kertede Osmanlı hükümdarı adına ve onun namına yürütür, dolayısıyla bu şenliklerle padişah bir kez daha meşruiyet kazanmış olurdu. Osmanlı padişahının rolü özellikle, Mısır ve Suriye hac kervanlarına Mekke ve Arafat'a kadar bütün yol boyunca eşlik eden, Mahmel-i Şerif denilen boş tahtırevanın geçişi sırasında anımsanırdı. Mahmel'in Osmanlı devlet erkinin simgesi olarak görüldüğü, 19. yüzyıl başında tahtırevana tam da bu nedenle yol hakkı vermeyen Vehhabilerin tepkisinden bellidir. Aynı zamanda bölgesel simgeler olarak da görülen Şam ve Kahire Mahmelleri, özellikle hac kervanlarını korumak üzere gönderilmiş olan yeniçeriler arasında sert rekabete neden olmuştu.[8] Bu iki mahmelin muhafızları kimin önden gideceği konusunda sık sık kavgaya tutuşurlardı; anlaşılan padişahın iki mahmelin de Arafat'tan aynı anda ayrılmasına ilişkin buyruğunu uygulamakta güçlük çekiliyordu.

Padişahların, haccın ve kutsal kentlerin koruyucusu olma imgesini, inşaat faaliyetleri, yaptıkları ihsanlar ve törenler vasıtasıyla oluşturdukları anlaşılıyor. Taşra seçkinleri zümresi mensupları ve onlara bağlı askerler de hükümdarın prestijinden pay alıyordu. Fakat padişahların yaptıklarının hep daha önceki Memlûk sultanlarının yaptıklarıyla kıyaslanıyor olması, Osmanlı alicenaplığının siyasal etkisini zayıflatıyordu. Sultan Kayıtbay ya da diğer Memlûk emirlerinin Hicaz için yaptığı harcamanın miktarı hakkında kimsenin tam bir fikri olmadığı için, Osmanlı hükümdarlarının onların düzeyine ulaşamadığını iddia etmek kolaydı. Hac kervanlarının yola çıkmasını veya dönmesi çerçevesinde yapılan şenliklerin bir amacı da, padişahların Haremeyn-i Şerifeyn için yaptığı bağışları daha göze görünür hale getirmekti.

ŞENLİKLER MERCEĞİNDEN GÖRÜNEN OSMANLI HANEDANI

İstanbul'da 17. yüzyılda bir önceki yüzyıla göre daha az sayıda kamu yapısı inşa edildi (bkz. Bölüm 16). Ancak padişahın devlet yaşamındaki merkezi konumunu vurgulamak için, şenlikler ve şenliklere eşlik eden süslemeler de hemen hemen onlar kadar etkili bir biçimde kullanılabilmekteydi. Dolayısıyla, şenliklerin baş vesilesini hükümdarın ve en yakın aile fertlerinin yaşamlarının önemli günlerini belirleyen "yaşam döngüsü" törenleri oluşturmaktaydı. Bir şehzadenin ya da sultan kızının doğumu halk tarafından coşkuyla kutlanırdı. Hükümdar mütevazı bir kutlama yapılmasını emretmiş de olsa, mutlaka toplar atılırdı. Padişah çocuklarının doğum şenliklerinin amacı hanedanın sürekliliğini

[8] Ali, der. Tietze (1975), s. 55-56.

vurgulamaktı. İlk çocukların doğumu küçüklerinkinden daha büyük bir debdebeyle kutlanırdı. Kız çocukların doğumu da aynı ölçüde şaşaalı kutlamalara vesile olabiliyordu. Osmanlı sultan kızlarına daha çok küçükken, genellikle beşikteyken söz kesilebiliyor, böylelikle hanedan ile üst düzey devlet görevlileri arasında ittifaklar kuruluyordu.[9] Bu yüksek rütbeli memurlar da şükranlarını göstermek için, mutlaka pahalı hediyeler sunarlardı; dolayısıyla sultan kızlarının varlığı hanedan açısından hiç bir şekilde sorun değil, avantaj oluştururdu.

Osmanlı şehzadelerinin yaşamlarındaki en büyük şenlik, doğumları değil de sünnetleri vesilesiyle yapılırdı. Şehzadelerin sünnetiyle sultan kızlarının evlendirilmesi koşut olaylar olarak görülürdü. Sünnet düğünleri yaşam sürecinin başlıca törenlerinden biri olma statüsünü padişahlar resmi evlilikler yapmaya son verip, sadece cariyelerden eş almaya başladıktan sonra kazanmış olsa gerektir.[10] Genellikle bir sünnet töreni sırasında bir çok çocuk birden sünnet edilirdi. Yoksul çocukların sünnetlerinin hanedan çocuklarınınkiyle birlikte, ailelerinin masraf etmesine gerek kalmadan büyük şenliklerle kutlanmasını sağlamak hayırseverlik sayılırdı. Şehzadelerin sünnet şenlikleri Osmanlı tarihinin en muhteşem ziyafetlerine vesile olmuştur. III. Murad'ın emriyle veliahdı III. Mehmed (1582) için verilen ziyafet ve 1675'te IV. Mehmed'in Edirne'de düzenlediği ünlü kutlamalar bunlardandır.[11] Kimi zaman sultan kızlarının düğünleriyle şehzadelerin sünnetleri birleştirilerek topluca tek bir şenlik yapılırdı. Şenliklerde yer alan eğlencelerin esas itibariyle aynı olması da bu uygulamayı teşvik etmekteydi.

Osmanlı şehzadeleri yedi yaşına gelince bir lalaya teslim edilir ve resmi eğitimlerinin başlangıcı özel törenlerle kutlanırdı. Buna ilişkin ilk belgeler 1680 yılına tarihlenir.[12] şeyhülislamlık makamına, II. Mustafa'nın lalası olması nedeniyle yükselen şeyh Feyzullah Efendi'nin gücünün doruğuna 17. yüzyılın son onyıllarında ulaşmış olması belki de tesadüf değildir. [13] Genç şehzade, resmi eğitiminin başlangıç töreninde herkesin önünde alfabenin ilk harflerini ve/veya bir Kur'an ayetini ezberlerdi. Genellikle meydana at sırtında çıkarak yetişkinlerin dünyasına adım attığını gösterirdi. Başka şenlikler gibi bunda da yaklaşık aynı yaşlardaki birkaç şehzadenin töreni aynı zamanda yapılabiliyordu.

Bazı çok şanslı Osmanlı şehzadelerinin yaşamlarındaki son büyük tören de tahta çıkma (cülus) töreniydi. Ölen hükümdarın cenaze töreni genellikle gösterişsiz bir olay olurdu.[14] "Kral öldü, yaşasın kral" deyişinde ifade bulan

---

[9] And (1982), s. 12-13.

[10] *Ae.*, s. 13.

[11] Nutku (1972).

[12] And (1982), s. 22ff.

[13] 1671'de atandı. Türek ve Derin (1969-70), b. 1, s. 217.

[14] Tarif için bk. Reyhanlı (1983), s. 62-63.

ilke, Osmanlı hanedanı için 17. yüzyıl Avrupa'sında olduğundan daha geçerliydi. Osmanlılarda, Avrupa'daki barok cenazelere eşlik eden o debdebe ve törenin benzeri, belki III. Murad'ın cenazesi (1595) dışında, pek görülmemişti. Osmanlı hanedanının halkla birlikte geçit alaylarıyla kutladığı, cülus dışındaki bütün büyük törenler küçük çocukları merkez almaktaydı; hatta 17. yüzyılda bir çok Osmanlı hükümdarı tahta çocuk yaşta çıktığından, cülus törenleri bile çok genç yaşta insanlar için yapıldı. Hanedanın en küçük üyelerine gösterilen özel ilgi, bütün sanayi öncesi toplumlarda görülen yüksek çocuk ölüm oranlarıyla bağlantılı olsa gerektir. Doğumlarda yapılan kutlamalar ve Osmanlı şehzadeleriyle sultan kızlarının çok büyük bir hızla yetişkinler toplumuna katılması, hanedanın hem kalıcılığını güvence altına almak hem de imparatorluktaki siyaset sınıfının üst kademeleriyle bağlarını güçlendirmek amacını taşıyordu.

Osmanlı zaferleri de büyük kutlamalara vesile olurdu. Ancak savaş meydanlarındaki başarısızlıkların etkilerini hafifletmek için de, genellikle hanedan üyelerinin yaşam süreçlerindeki önemli olaylarla bağlantılı debdebeli şenlikler düzenleme yolu tutuluyordu.[15] Bunlara ek olarak özellikle Müslüman ülkelerden elçilerin gelmesi çoğunlukla parlak törenlerle kutlanırdı. Özellikle payitahta İran elçileri geldiğinde büyük törenler yapılırdı. Hindistan'ın Timur hanedanından hükümdarları ile doğrudan ilişki çok ender kurulduğundan, İran şahı Osmanlı padişahlarıyla aynı düzeyde kabul edilebilecek tek hükümdardı. Osmanlı saray kültürü büyük ölçüde İran'dan esinleniyordu; Osmanlı yönetici zümresi, çeşitli objelerin sergilenmesi, şiir yazımı ve diğer "kültürel etkinlikler" vasıtasıyla, yerel sanatçıların, zanaatkârların ve genel olarak okur yazar kesimin İran tarzı saray kültürünün diline tam anlamıyla hakim olduğunu gösterme çabasındaydı.[16] Osmanlıların kültürel objeler vasıtasıyla üstünlüklerini gösterme çabası sadece İran elçilerinin ziyaretleri ile sınırlı değildi. 16. yüzyıl sonlarında, Osmanlı ve Safevi hanedanları arasında, bugün Irak'ta bulunan Kerbela ve Necef ibadethanelerinin dekorasyonu konusunda armağan olarak gönderdikleri halılar ve sanatsal değere sahip diğer eşyalar vasıtasıyla sürüp giden canlı bir rekabet vardı.[17]

17. yüzyıldaki Osmanlı şenliklerinin çok azı yıllık zaman döngüsü ile bağlantılıydı. Bu belki de Müslümanların iki önemli bayramının, Kurban Bayramı ile Ramazan ayının sonundaki şeker Bayramının tarihlerinin ay takvimine göre belirlenmesinden kaynaklanmıştır.[18] Öte yandan hasat ve dolayısıyla da sıradan insanların günlük yaşamları açısından sadece güneş yılı önem taşımaktaydı. Kuşkusuz Müslümanların bu iki bayramı da hem saray çevrelerinde hem de imparatorluğun sıradan ahalisi arasında tebrik ve iyi dilek

---

[15] And (1982), s. 3.

[16] *Ae.*, s. 26.

[17] BBA, MD 24, s. 44, no. 124 (1573-74).

[18] And (1982), s. 1.

ziyaretleriyle kutlanırdı. Fakat bu bayramlar vesilesiyle düzenlenen şenlikler, parlaklık bakımından, hanedan üyelerinin yaşamlarındaki önemli günlerde yapılanlarla hiç bir zaman yarışamadı. Dolayısıyla, Osmanlılarda kamusal yaşamda din önemli bir rol oynadığı halde, 17. yüzyıldaki Osmanlı şenlikleri aynı dönemde Avrupa'da yapılan şenliklerden çok daha dünyevî nitelikteydi.[19]

Osmanlı şenlikleri 20. yüzyıl araştırmacılarının dikkatini esas olarak gösteri sanatları için sundukları imkânlar açısından çekmiştir. Gösteriler halka açık olur, genellikle açık havada yapılırdı; sadece davetli veya biletli konukların girebildiği tiyatro veya opera benzeri bir bina yoktu. Şenlikler süresince kadınların kamusal alanda görünmesine getirilmiş kısıtlamalar büyük ölçüde gevşetilirdi. Gösteri sanatçıları (hünerbazlar) arasında cambazlar, hokkabazlar ve şemşirbazlar (kılıç dansçıları) vardı; mim ya da dramatik oyunlar da sergilenirdi. Edebi etkinlikler arasında şiir okumak da yer alırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şenlikler 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yapılan şenliklere benziyordu. Doğanın ya da mimari yapıların kopyalandığı, kalıcılığı olmayan çeşitli süs ve figürlere çok fazla zaman, para ve emek harcanırdı. Osmanlı örneğinde, meyvalarla süslenmiş koni ya da piramit biçiminde (nahıllar) genellikle düğün ve sünnet şenliklerini renklendirirdi.[20] Temsili mimari figürler arasında, III. Mehmed'in sünnet şenliklerindeki geçit töreninde geçirilen ünlü üç boyutlu Süleymaniye Camii maketi sayılabilir; o sırada, caminin tamamlanmasının üzerinden 25 yıldan fazla geçmişti. Özellikle üç boyutlu maketlerin çok ender olduğu bir dönemde, bu maket boyutları ve ihtişamıyla hayranlık uyandırmış olsa gerektir.[21]

Osmanlı şenlikleri, bir yandan küçük bir şehzadeyi veya sultan kızını ve dolayısıyla da hanedanın yenilenmesini ve kalıcılığını sergilerken, bir yandan da padişah ile başkent ahalisi arasında bağlar kurulması ve mevcut bağların yenilenmesi için fırsat oluştururdu. Önemli şenlikler Halep ve Kahire'de tekrarlanır, böylelikle önemli taşra kentlerinin sakinleriyle de bağlar kurulur ve pekiştirilirdi. 16. ve 17. yüzyıl şenliklerinin belirgin bir özelliği de esnaf loncalarının geçit alaylarıydı. Bunlar ya zanaatlarının simgelerini taşıyarak ya da meslekleriyle ilgili özel hünerleri, bizzat icra ederek sahneledikleri arabalarla geçerlerdi. Genç şehzade III. Mehmed şerefine 1582'de düzenlenen şenlik içinde yer alan böyle bir geçit alayı ünlü bir dizi minyatürde resmedilmişti. İstanbul esnafı 1657'de, Girit Savaşı sırasında da bir geçit alayı düzenledi. 1675'teki sünnet şenliklerinde de esnaf loncalarının geçit alayı yer almıştı.[22] Bütün bu törenlerde esnafa, zaten kıt olan gelirleriyle karşılaştırıldığında ciddi fedakârlıklar yapmalarını gerektirecek miktarlarda para harcanması

---

[19] *Ae.*, s. 6.

[20] Nutku (1972), s. 67-71.

[21] Necipoğlu-Kafadar (1986a), s. 239.

[22] Mantran (1962), s. 353; Nutku (1972), s. 73-76.

emredilmişti. Öte yandan, padişah da takdirlerini para ihsan ederek gösterirdi. İhsanların yapılan masrafı karşılayıp karşılamadığını bilemiyoruz ama, bu karşılıklı hediye alışverişi ile, İstanbul zanaatkârları ile padişah arasında bir bağ kurulmuş oluyordu. Padişah ile ülke esnafı arasındaki bağa verilen önem, genç şehzadelere bir zanaat öğretilmesi geleneğinden de bellidir. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıldaki padişahların zanaatkârlığı hakkında henüz özel bir inceleme yapılmamıştır, fakat hükümdar ile zanaatkârlar alemi arasındaki bağ, kuşkusuz hiç de önemsiz sayılmamaktaydı.[23]

OSMANLI SARAYI:
HÜKÜMDARIN GÜCÜNÜN BİR İMGESİ

Osmanlı saray mimarisine ve taşıdığı anlama burada çok kısaca değinilmekle yetinilecektir.[24] Bir Osmanlı saray veya konağının, bu bütünü en iyi simgeleyen parçası (*pars pro toto),* kapısıydı (bab). Gerçekten de anıtsal kapı, hem içinde konuşlanan muhafızların sayısı hem de hükümdarın, kendi ikametgâhının gözlerden uzak ve korunaklı sınırlarından çıkıp dış dünya ile ilişki kurduğu yer olması bakımından çok büyük önem taşımaktaydı. 16. yüzyıl sonunda III. Murad elçileri ve diğer devlet ricalini Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunu üçüncü avludan ayıran kapının hemen arkasında yer alan bir tahtta kabul ederdi. Saray törenleri, padişahın, 15. ve 17. yüzyıllar arasında çok daha belirgin bir hal alan bu erişilmezlik vasfını vurgulamaktaydı. Genellikle, padişahı erişilmez kılarak, en önde gelen tebaasının da üstüne yükselten merasimi icat edenin Fatih Sultan Mehmed olduğu söylenir. Oysa Fatih döneminin uleması, hükümdarla, daha sonraki dönemlerde hayal edilmesi güç bir tarzda herkesin önünde konuşup şakalaşırdı.[25] Hükümdarın erişilmezliğinin boyutları 16. yüzyıl boyunca daha da arttı. Gidişat böyle olunca, kapının, hükümdarın kendini dış dünyaya göstermesinin uygun çerçevesi olarak oynadığı rol büyümüş olsa gerektir.

Osmanlı sarayının ve kâşaneler mimarisinin kilit unsuru, bahçelere ve genel olarak manzaraya bakan çok sayıda pencereye sahip küçük bir yapı olan köşktü. Modern bakış, Topkapı Sarayı'ndaki bu tür yapıları özellikle 17. yüzyıl ile ilişkilendirir, çünkü elimizde, Fatih'in Çinili Köşkü dışında, 17. yüzyıl öncesine ait hiç bir sultan köşkü örneği yoktur. Öte yandan, IV. Murad'ın (1623-40) İran savaşlarında kazandığı zaferler anısına Revan ve Bağdad köşkleri inşa edilmiş, Sepetçiler Köşkü diye bilinen yalı boyu köşkü ise I. İbrahim tarafından yaptırılmıştı.[26] Bu çevre içinde, doğaya yakın olmaya, kameriyelerin şekline,

---

[23] Lowry, sözlü mesaj (Chicago, 1986).

[24] Necipoğlu (1991) Osmanlı sarayının işleyişine yeni bir ışık tutmaktadır. Bu bölüm onun çalışmasına çok şey borçludur.

[25] Taşköprüzade çev. Rescher (1927), s. 75-76.

[26] Nayır (1975), s. 239; ayr. bk. Goodwin (1971).

havuzlara ve hemen yakındaki Haliç'in görünümüne önem verilirdi. Bu köşkler yapılırken anıtsallığa ödün verilmiş, sadece resmiyetten daha uzak ortamlarda değil, saray arazisinde de alışılagelmiş malzeme olan ahşap değil, taş kullanılmıştı. Ama yapılar, diğer yönleriyle hiç tahakküm edici ölçekte değildi; bir güç-kudret etkisi değil, zarafet etkisi yaratılmak istenmişti.

Köşkler, kapılar ve büyük yapıların çoğunun sarayı oluşturan hiyerarşik bütün içindeki yeri büyük avlulardan birinin üzerinde veya civarında konumlanışlarına göre belirlenirdi. Dört ana avlu ve eklentileri, hep birlikte, sarayın yapılaşmış alanının çekirdeğini oluşturuyordu. 17. yüzyıl öncesine tarihlenen bu düzenleme Topkapı Sarayı'nın hiç değişmeyen bir özelliği olarak kaldı. Hâlâ ayakta olan binalara bakıldığında, 17. yüzyıl hükümdarlarının dikkatlerini esas olarak Harem ve üçüncü avlu üzerinde yoğunlaştırmış oldukları anlaşılıyor. Burası Topkapı Sarayı'nın tarihi boyunca padişahın kendisine tahsis edilmiş bir alan oldu; buna karşılık ikinci avlu divanı hümayuna ve saray görevlilerine verilmişti. 17. yüzyıl hükümdarlarının çoğu, hükümet işlerini vezirlerine ve artık tam anlamıyla olgunlaşan Osmanlı bürokrasisine bırakma eğiliminde olduğundan, kendi ikamet mekânları üzerinde bu şekilde yoğunlaşmış olmaları anlaşılabilir bir durum olarak görünmektedir.

Öte yandan, 17. yüzyılda hükümdarı halkın gözünde daha görünür kılmanın yeni yöntemlerinin geliştirilmiş olmasına bakarak, padişahın giderek kamu yaşamından elini eteğini çekmesine karşı bir eğilim oluştuğu şeklinde bir tahmin yürütmek mümkündür. Özellikle Sultan IV. Mehmed'in çok düşkün olduğu bir saltanat eğlencesi olarak avlanma, hükümdarın saraya asla giremeyecek insanlarla buluşmasına imkân verdiği gerekçesiyle zaman zaman savunuldu. Ayrıca, padişah Cuma namazı için saraydan çıktığında saray mensubu olmayanların kendisine arzuhal sunması bir zamanlar mümkün iken, 1650'den sonra bu tür karşılaşmalar için daha şık ve nezih bir ortam sağlamak gerekli görüldü. 1664 yılında tamamlanan Yeni Cami'den başlayarak, hükümdar ailesinden kişilerce yaptırılan camilere, genellikle doğrudan camiye bağlı bir köşk eklendi. Zengin ve lüks bir şekilde döşenen bu köşkün üst katına araba ve atlar bir rampayla çıkıyordu.[27] 1703'te tahta çıkan III. Ahmed'in, Topkapı Sarayı arazisi dışında kalan köşk ve yazlık saraylara düşkünlüğü ve buralarda sık sık düzenlediği eğlenceler ünlüydü.[28]

Dolayısıyla, 17. yüzyıl Osmanlı padişahlarının saray inşaatı, şenlikler ve törenler vasıtasıyla temsili iki farklı yönde gelişmiş görünmektedir. Devletin resmî ve halka en açık etkinliklerinde, padişah kendini çok kısa bir an için gösterir ve sadece bir kaç kelime konuşurdu; böylelikle hem hükümdarın ruhanî vakarı hem de onun adına konuşma yetkisine sahip üst düzey devlet görevlilerinin rolü vurgulanmış olurdu. Ancak aynı zamanda da, hükümdarın,

---

[27] Nayır (1975), s. 157.

[28] Aktepe (1958b), s. 46-53.

padişah olma sıfatıyla hakkı ve ayrıcalığı olan zevk ü safa olanaklarından yararlanması, herkesin göreceği bir şekilde sergilenirdi. Hükümdarı bu tarzda karakterize etme eğiliminin tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok öncelere dayanır. Av, içki ve rakkaseler, Sasaniler ve Emeviler dönemlerinde bile sık sık kral olmanın karakteristiği olarak sunulan özellikler di.[29] Böylelikle hükümdar, çoğu ölümlü için erişilmez, hatta şarap içmek gibi yasak, olan şeyleri alenen yaparak meşruiyet kazanırdı. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı Osmanlı siyasetinde, aşıldığında, hükümdarın aleni zevk-ü safa alemlerinin, meşruiyet kazandırıcı olmaktan çıkıp tam zıddına dönüştüğü bir sınır vardı. IV. Mehmed, kısmen, ava aşırı düşkünlüğü nedeniyle tahttan indirildi.[30] 18. yüzyıl başında III. Ahmed ve maiyetinin eğlence köşk ve kasırları İstanbul ahalisinin belli kesimlerinin öylesine şiddetli muhalefetine yol açtı ki, III. Ahmed 1730'da tahttan indirildikten sonra isyancılar Sadabad'ı yerle bir ettiler. İnsanın aklına hemen 18. yüzyıl Fransız tarihinden buna koşut bir olay geliyor. XIV. Louis bir önceki yüzyılda Versay'ı hatırı sayılır ölçülerde zor ve şiddet kullanarak inşa etmişti ama, 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransız hanedanının itibar kaybetmesine maddeten katkıda bulunan Versay değil, Trianon'daki daha mütevazı ölçekli eğlence mekânları olmuştu.

Hükümdarların zevk alemlerine karşı hoşgörünün azalmasının nedeni, belki de kısmen 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da çok güçlenen softalık akımlarıydı. Şeyh Mehmed Vanî sarayda nüfuz kazanınca şeriatçı vaazlarını geniş bir dinleyici kitlesine ulaştırma imkânı elde etti. III. Ahmed'i deviren isyanın önderi Patrona Halil gibi kişilerin dini konularla pek ilişkisi olmadığı anlaşılmakla birlikte, bu, yine de dikkate alınmaya değer bir olgu olabilir.[31]

Padişahın devlet yönetimiyle ilgili işlerdeki rolünün giderek daha az vurgulanması, buna karşılık hükümdarın zevk ve safa sürmesinin daha fazla ön plana çıkarılması, daha önceki kuşaklardaki tarihçilerin genellikle ileri sürdüğü gibi "Osmanlı gerilemesi"ni değil, kurumlaşmış bir bürokrasinin yükselişini yansıtıyor olabilir. Bu değişiklik muhtemelen tek tek hükümdarların itibar kaybetmesinde bir miktar rol oynamış ve tahttan indirilmelerini kolaylaştırmıştır. Padişahlık makamının böyle bir "meşruiyet" kaybına uğraması ve hükümdarlık koltuğunun pamuk ipliğine bağlı olması ise, bu sayede kendi arzularına boyun eğecek bir padişahın tahta oturmasını güvence altına alan yüksek mevkilerdeki Osmanlı görevlilerinin çıkarlarına hizmet ediyordu.

---

[29] Grabar (1973), s. 157.

[30] Olayların fiili gidişi konusunda karş. Abou-el-Haj (1983), s. 46-47.

[31] Aktepe (1958b), passim.

SAVAŞÇI PADİŞAH İMGESİ

Devletin sadece atıl bir simgesi olmaktan öteye geçmeyen, dünyevî hazlara müptela hükümdar imgesinin zıddı, bizzat savaş meydanlarına çıkarak küffardan büyük topraklar alan savaşçı padişah imgesiydi. 17. yüzyıl Osmanlı kitlelerinin belleklerinde hâlâ güçlü olan bu imgenin gereklerini yerine getirmeye çalışan padişahlar da oldu. III. Mehmed Mohaç savaşına (1593), II. Osman Lehistan seferlerine bizzat katılmış, IV. Murad Osmanlı ordularının başında Bağdad'ı geri almıştı. Yüzyılın sonuna doğru II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi ile birlikte Habsburglara karşı yapılan bir seferde aktif rol aldığını görüyoruz.[32] Oldukça gelişkin bir bürokrasinin imparatorluğun idaresinin pek çok yönünü kontrol altında tuttuğu bir bağlamda, padişahın bir sefere bizzat katılması ona önemli bir statü ve meşruiyet kazandırıyordu. Bununla birlikte, II. Osman da, II. Mustafa da tahttan indirildiler; hatta II. Osman bir yeniçeri ayaklanmasında öldürüldü. Sefere çıkmanın oynadığı meşrulaştırıcı rol, başka etkenlerle kolaylıkla etkisiz kılınabiliyordu.

Bu koşullar altında, padişahın zaferle sonuçlanan seferlere katılmış olduğunu, duruma uygun tören ve kutlamalarla vurgulamak önem taşımaktaydı. Zira uzak ülkelerde gösterilmiş kahramanlıklar, ancak bu şekilde başkentin yeniçerileriyle esnafının görüp algılayabileceği bir hale getirilebilirdi. III. Mehmed'in Eğri seferi sonrasında, muzaffer padişahın payitahta girişi (1596), bu olay anısına yapılan bir minyatürde canlandırılmıştı. İstanbul ahalisi, ellerini kaldırmış süslü kumaşlar tutarak hükümdarın geçtiği yol boyunca dizilmiş, böylelikle geçit töreni rengârenk bir fonun önünde yapılmıştı. Buna ek olarak, törende bulunmaları sadece hoş görülmekle kalmayıp özellikle talep edilen kadınların mevcudiyeti de zafer alayı geçidinin olağanüstü niteliğinin altını çizmekteydi.[33] Muzaffer hükümdar imgesi, sünnetler ve düğünler gibi daha barışçıl nitelikteki şenliklerde de gündeme getirilirdi; buralardaki en sevilen eğlencelerden biri bir düşman kalesi maketinin ateşe verilmesiydi.[34] Dolayısıyla, 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyılda Osmanlı hükümdarları sık sık sefere çıkmamış olsa da, düzenlenen şenlik ve merasimler, savaşçı padişah idealinin canlı tutulmasını mümkün kılıyordu.

SONUÇ

Siyaset tarihçileri Osmanlı saray şenlik ve törenlerinin taşıdığı anlamlarla şu ana kadar pek fazla ilgilenmediler. Konuya ilgi gösteren gösteri sanatları tarihçileri de, henüz kaynak ham malzemeyi toplamak ve tasnif etmekle uğraşmaktalar. Yakın zamanlarda padişahın güç ve iktidarının simgesel olarak temsil ediliş

---

[32] Abou-el-Haj (1983), s. 53-54.

[33] Reyhanlı (1983), s. 66.

[34] Reyhanlı (1983), s. 57; Nutku (1972), s.115.

araçları üzerinde çalışmaya başlayan kimi sanat tarihçileri olmakla birlikte, Afrika'yı ele alan meslektaşlarının tersine, Ortadoğu üzerinde çalışan antropologlar, bu konular üzerinde çok ender durmuşlardır. Sonuç olarak, henüz Osmanlı şenlik ve törenlerini tam olarak kavramaktan çok uzağız, ama en azından bu durumun kaynak malzeme olmamasından değil de 20. yüzyıl araştırmacılarının bu konuya ilgi göstermemesinden kaynaklandığı artık açıklık kazanmıştır.

Avrupalıların Osmanlı törenleri hakkında yaptıkları ayrıntılı tasvirlerin, şenlikleri anlamamızı her zaman kolaylaştırmadığını da belirtmek gerekir. Bu yabancıların gördüklerini yanlış anlama ihtimalleri çok yüksekti. Bu bakımdan, gerekli hazırlık çalışmaları tamamlandıktan sonra, Osmanlı arşivlerinden yanlışları düzeltici bir unsur olarak yararlanılabilir.[35] Tabiî bir yandan da, ortama yabancılık, zaman zaman yabancı gözlemcinin avantajı da olabilir. Örneğin dönemin gezginleri, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında yapılan şenliklere katılmış olduğunu kaydederken, 17. yüzyıl tarihçisi Peçevî, Kanuni'nin ciddiyet ve ağırlığını vurgulamak için hükümdarın bu tür gösterilere katılmadığını iddia etmeyi gerekli görmüştü.[36] Bu örneğin de gösterdiği gibi, Osmanlı şenlikleri ve bu şenliklerin ne gibi anlamlarla yüklü olduğu konusunda yapılacak araştırma, söz konusu olaylara çeşitli tanıkların ve 17. yüzyıl tarihçilerinin hangi tavırlar içinde yaklaşmış olduklarının da incelenmesini içermektedir. Burada söz konusu olan, padişahların, üst mevkilerdeki devlet görevlilerinin, Avrupalı diplomatların ve sıradan izleyicilerin zihniyetleridir. Bu alanda yeni ve verimli çalışmalar yapılması beklenebilir.

---

[35] Şu sırada Filiz Çalışlar, Prof. Mübahat Kütükoğlu yönetiminde Osmanlı saray törenleriyle ilgili kayıtlar hakkında bir tez hazırlamaktadır.

[36] Nutku (1972), s. 2.

Bibliyografya

Abdel Nour, Antoine (1982). *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVI-XVIII siècles)*, Beyrut.

Abou-El-Haj, Rifa'at, A. (1974). "The Ottoman vezir and pasha households 1683-1703: a preliminary report," *JAOS*, XCIV, 438-47.

——— (1984). *The 1703 rebellion and the structure of Ottoman politics*, Leiden.

——— (1991). *Formation of the modern state: the Ottoman Empire, sixteenth to eighteenth centuries*, Albany.

Abu-Husayn, Abdul-Rahim (1985). *Provincial leaderships in Syria, 1575-1650*, Beyrut.

Adanır, Fikret (1982). "Heiduckentum und osmanische Herrschaft, sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa," *SF*, XLI, 43-83.

Aigen, Wolffgang (1980). *Sieben Jahre in Aleppo (1656-63). Ein Abschnitt aus den Reiss-Beschreibungen des Wolffgang Aigen*, Andreas Tietze, der., Viyana.

Akarlı, Engin (1986). "Gedik: implements, mastership, shop usufruct and monopoly among İstanbul artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, 223-231.

Akdağ, Mustafa (1959, 1971). *Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2 cilt, Ankara.

——— (1963) *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara.

Aktepe, Münir. (1958a). "İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar," *TD*, IX (13), 1-30.

——— (1958b). *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul.

——— (1970). "İpşir Mustafa Paşa ve kendisi ile ilgili bazı belgeler," *TD*, XXIV, 45-58.

Alexander, John (1985). "Law of the conqueror (the Ottoman state) and law of the conquered (the Orthodox Church): the case of marriage and divorce," *XVI Congrès international des sciences historiques, Rapports*, 2 cilt, Stuttgart, II, s. 369-70.

Ali, Mustafa (1975). *Mustafa Ali's description of Cairo of 1599*, çev. ve der. Andreas Tietze, Viyana.

Ambraseys, N. N. ve Caroline Finkel (1987). "The Anatolian earthquake of 17 August 1669," içinde, V. Lee, der., *Proceedings of the symposium on historical seismographs and earthquakes*, Tokyo, s. 400-407.

And, Metin (1982). *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara.

Anderson, Sonia P. (1989). *An English consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna (1667-78)*, Oxford.

Andreasyan, D. Hrand (1964). der., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-19*, İstanbul.

——— (1976). "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, s. 45-54.

Ashtor, Eliyahu (1978). "Les lainages dans l'Orient médiéval," Eliyahu Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Londra.

——— (1984). "Die Verbreitung des englischen Wolltuches in den Mittelmeerländern in Spätmittelalter," *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 71, 1-29.

Ayalon, David (1977). *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, Londra.

Aymard, Maurice (1966). *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris.

Bachrouch, Tauofik (1977). *Formation sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVIIe siècle*, Tunis.

Baer, Gabriel (1970a). "The structure of Turkish guilds and its significance for Ottoman social history," *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, IV (10), 176-96.

——— (1970b). "The administrative, economic and social functions of Turkish guilds," *IJMES*, I, 28-50.

——— (1970c). "Gulds in Middle Eastern history," M. A. Cook, der., *Studies in the economic history of the Middle East*, Londra, s. 11-30.

Barbir, Karl K. (1980). *Ottoman rule in Damascus 1708-58*, Princeton Studies on the Near East, Princeton.

Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I: Kanunlar*, İstanbul.

——— (1953-54). "H 933-934 (1527-28) Mali Yılına ait bir Bütçe Örneği," *İFM*, XV, (1-4), 251-77.

——— (1955-56a). "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar," *İFM*, XVII (1-4), 193-224.

——— (1955-56b). "1070-1071 (1660-61) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve bir Mukayese," *İFM*, XVII (1-4), 304-47.

——— (1962-63). "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar," *İFM*, XXIII (1-2), 239-96.

——— (1966). "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Bl*, III (5-6), 1-479.

——— (1972-79). *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-57)*, 2 cilt, Ankara.

——— (1975). "The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East," *IJMES*, VI, 3-28.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul.

Barker, Thomas M. (1982). *Doppeladler und Halbmond, Entscheidungsjahr 1683*, çev. ve der. Peter ve Getraud Broucek, Graz, Viyana, Köln.

Bayerle, Gustav (1980). "The compromise at Zsitvatorok," *AO*, VI, 5-53.

Behrens-Abouseif, Doris (1985). *Azbakiyya and its environs from Azbak to Ismail, 1476-1879*, Kahire.

Bellan, Lucien-Louis (1932). *Chah 'Abbas I, Sa vie, son histoire*, Paris.

Bodman, Herbert L. (1963). *Political factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill, N. C.

Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara.

Boxer, C. R. (1935). "Anglo-Portuguese rivalry in the Persian Gulf, 1615-35," Edgar Prestage, der., *Chapters in Anglo-Portuguese relations*, Watford, s. 46-129.

Braude, Benjamin (1979). "International competition and domestic cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: a study in underdevelopment," *R*, II (3), 437-451.

——— (1982). "Foundation myths of the *millet* system," Benjamin Braude ve Bernard Lewis, der., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York ve Londra, I, s. 69-88.

Braudel, Fernand (1949, 2. bas. 1966). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1. bas., Paris; ve 2. bas., 2 cilt, Paris.

——— (1979). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV-XVIIIe siècle*, 3 cilt, Paris: I: *Le possible et l'impossible*, II: *Les jeux de l'échange*, III: *Le temps du monde*.

Busbecq, Ogier Ghiselin von (1926). *Vier Briefe aus der Türkei*, çev. Wolfram von den Steinen, Erlangen.

Ca'fer Efendi (1987). *Risale-i mi'mariyye, an early seventeenth century Ottoman treatise on architecture*, çev. ve der. Howard Crane, Leiden ve New York.

Carter, Francis W. (1972). *Dubrovnik (Ragusa): a classic city-state*, Londra ve New York.

Cenner-Wilhelmb, Gisela (1983). "Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit," Gernot Heiss ve Grete Klingenstein, çev., *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, Viyana.

Cernovodeanu, Paul (1969). "Les marchands balkaniques, intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660-1714," *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes*, III, Sofya, s. 650-71.

Cezar, Mustafa (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul.

Cezar, Yavuz (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul.

Chaudhuri, K. N. (1978). *The trading world of Asia and the English East India Company*, Cambridge.

——— (1985). *Trade and civilization in the Indian Ocean, an economic history from the rise of Islam to 1750*, Cambridge.

Cohen, Amnon (1982). "On the realities of the *millet* system: Jerusalem in the sixteenth century," Benjamin Braude ve Bernard Lewis, der., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York ve Londra, II, s. 7-18.

——— (1984). *Jewish life under Islam, Jerusalem in the sixteenth century*, Cambridge, Mass. ve Londra.

——— (1989). *Economic life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge.

Cook, M. A. (1972). *Population pressure in rural Anatolia 1450-1600*, Londra.

Cvetkova, Bistra (1976). "Les registres des *celepkeşan* en tant que sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques," *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapeşte, s. 325-35.

Çadırcı, Musa (1980). "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma," *JOS*, I, 109-132.

Çağatay, Neşet (1971). "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık," *VD*, IX, 39-56.

Çizakça, Murat (1981a). "Sixteenth-seventeenth century inflation and the Bursa silk industry. A pattern for Ottoman industrial decline?" doktora tezi, University of Pennsylvania.

——— (1981b). "Ottomans and the Mediterranean: an analysis of the Ottoman ship-building industry as reflected by the arsenal registers of İstanbul 1520-1650," Rosalba Ragosta ve Luigi de Rosa, der., *Le gente del mare mediterraneo*, Napoli, II, s. 773-87.

——— (1985). "Incorporation of the Middle East into the European world economy," *R*, VIII (3), 353-77.

——— (1987). "Price history and the Bursa silk industry: a study in Ottoman industrial decline," *JEH*, XL (3), 533-50; tek. bas. Huri İslamoğlu-İnan, der., s. 247-61.

Dan, Mihail ve Samuel Golderberg (1969). "Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles," Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, *Actes du Premier Congrès Internationale des Études Balkaniques et Sud-est Européennes*, III, Sofya, s. 641-49.

Darkot, Besim (1965). "Edirne, Coğrafi Giriş," *Edirne, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara. s. 1-12.

Darling, Linda (1985). "*Avarız Tahriri*: seventeenth and eighteenth century Ottoman survey registers," MESA toplantısına verilmiş yayımlanmamış bildiri.

——— (1986). "The Ottoman maliye in an era of change," MESA toplantısına verilmiş yayımlanmamış bildiri.

——— (1990). "The Ottoman finance department and the assessment and collection of the *cizye* and *avarız* taxes, 1560-1660," yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago.

Davis, Ralph (1967). *Aleppo and Devonshire Square: English traders in the Levant in the eighteenth century*, Londra, Melbourne ve Toronto.

Derin, Fahri (1959). "Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risale," *TD*, X, 14, 97-103.

Eickhoff, Ekkehard (1970). *Venedig, Wein und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, Münih.

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi (1979). "Population rise and fall in Anatolia, 1550-1620," *MES*, XV, 322-45.

Ergenç, Özer (1973). "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-ekonomik Yapısı Üzerine bir Deneme," yayımlanmamış doktora tezi, A. Ü. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Ankara.

Ergenç, Özer (1981). "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler," *Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3 cilt, Ankara: II, s. 1265-74.

Erim, Neşe (1984). "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü," yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.

Evliya Çelebi (1314/1896-97'den 1938'e). *Seyahatname*, İstanbul.

Faroqhi, Suraiya (1978). "The early history of the Balkan fairs," *SF*, XXXVII, 50-68.

——— (1979a) "Sixteenth century periodic markets in various Anatolian *sancaks*: I, İçel, Hamid, Karahisar-Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe," *JESHO*, XXII (1), 32-80.

——— (1979b). "The life story of an urban saint in the Ottoman Empire," *TD*, XXXII, 655-78, 1009-18.

——— (1981). "Seyyid Gazi revisited: the foundation as seen through sixteenth and seventeenth century documents," *Turcica*, XIII, 90-122.

——— (1982). "Camels, wagons and the Ottoman state in the sixteenth and seventeenth century Ankara,"*IJMES*, XIV 523-39.

——— (1982-83). "Mohair manufacture and mohair workshops in seventeenth century Ankara," *İFM*, 41: *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, 211-36.

——— (1983). "Die osmanische Handelspolitik des frühen 17. Jahrhunderts zwischen Dubrovnik and Venedig" Gernot Heitz ve Grete Klingenstein, der., *Das Osmanische Reich und Europa, 1683-1789: Konflikt, Entspannung und Austasch*, Viyana, s. 207-22.

——— (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, trade, crafts and food production in an urban setting 1520-50*, Cambridge.

——— (1986a). "The Venetian presence in the Ottoman Empire 1600-30", *JEEH*, XV(2), 345-84.

——— (1986b). "Town officials, *timar*-holders and taxation: the late sixteenth-century crisis as seen from Çorum," *Turcica*, XVIII, 53-82.

——— (1987). *Men of modest substance, house owners and house property in seventeenth century Ankara and Kayseri*, Cambridge.

——— (1988a). "A great foundation in difficulties: or some evidence on economic contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century," *Méelanges Professeur Robert Mantran*, der. Abdelgelil Temimi, Zaghouan, s. 109-21.

——— (1988b). "Seventeenth century agricultural crisis and the art of flute playing," *Turcica*, XX, 43-70.

——— (1990). *Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt*, Münih ve Zürih.

Ferrier, R. W. (1973). "The Armenians and the East India Company in Persia in the seventeenth and early eighteenth centuries," *EcHR*, XXVI, 38-62.

Findley, Carter V. (1973). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte 1789-1922*, Princeton.

Finkel, Caroline (1988). *The administration of warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary 1593-1606*, Viyana.

——— (1991). "The costs of Ottoman warfare and defence," *BF*, XVI, 91-104.

Fleischer, Cornell H. (1983). "From şehzade Korkud to Mustafa Ali, cultural origins of the Ottoman *nasihatname*," Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Üçüncü Uluslararası Kongresi'ne verilmiş yayımlanmamış bildiri.

——— (1986). *Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire: the historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton.

Forst de Battaglia, Otto (1982). *Jan Sobieski*, Graz, Viyana ve Köln.

Frangakis, Elena (1985). The réaya communities of Smyrna in the 18th century -(1690-1820), demography and economic activities," *Praktika tou Diethnous Symposiou Istorias Neoellenike Pole*, Atina, s. 27-42.

Frank, André Gunder (1969. *Capitalism and underdevelopment in Latin America, historical studies of Chile and Brasil*, New York ve Londra.

Gaube, Heinz ve Eugen Wirth (1984). *Aleppo, historische und geographische Beitrage zur baulilichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*, Wiesbaden.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, der., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Ankara.

——— (1984). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49(4), 51-61; 50(5), 86-93.

——— (1987). "A study of the feasibility of using eighteenth century Ottoman financial records as an indicator of economic activity," İslamoğlu-İnan, der., s. 345-73.

Gerber, Haim (1976). "Guilds in seventeenth century Anatolian Bursa," *AAS*, XI (1), 59-86.

——— (1980). "Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700," *IJMES*, XII, 231-44.

——— (1988). *Economy and society in an Ottoman city: Bursa 1600-1700*, Kudüs.

Gibb, H.A.R. ve Harold Bowen (1950-57). *Islamic society and the West, a study of the impact of Western civilization on Moslem culture in the Middle East*, 1 cilt 2 bölüm, Londra, New York ve Toronto.

Goffman, Daniel (1986). "The capitulations and the question of authority in Levantine trade 1600-1650," *RRJTS*.

——— (1990). *Izmir and the Levantine world, 1550-1650*, Seattle ve Londra.

Goodwin, Godfrey (1971). *A history of Ottoman Architecture*, Londra.

Gökbilgin, Tayyip (1957). *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul.

Gökyay, Orhan şaik (1975). "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, s. 113-215.

Gölpınarlı, Abdülbaki (1953). *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul.

Gordon, Linda (1983). *Cossack Rebellions, social turmoil in the sixteenth century Ukraine*, Albany.

Göyünç, Nejat (1970). "Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa Hanı," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 63-92.

Grabar, Oleg (1973). *The formation of Islamic art*, New Haven ve Londra.

Griswold, William J. (1983). *The great Anatolian rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin.

Groot, A. H. de (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, a history of the earliest diplomatic relations, 1610-1630*, Leiden.

Güçer, Lütfi (1949-50). "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İFM*, XI (1-4), 397-416.

——— (1951-52). "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İFM*, XIII (1-4), 79-98.

——— (1964). *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul.

Hanna, Nelly (1983). *An urban history of Bulaq in the Mamluk and Ottoman periods*, Kahire.

Heinisch, Reinhard (1974, 1975). "Habsburg, die Porte und der böhmische Aufstand (1618-1620)" *SF*, XXIV, 125-65; XXIV, 79-124.

Hess, Andrew (1978). *The forgotten frontier*, Chicago.

Hütteroth, Wolf-Dieter (1968). *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzen vierhundert Jahren*, Göttingen.

Hütteroth, Wolf-Dieter ve Kamal Abdulfattah (1977). *Historical geography of Palestine, Transjordan and southern Syria in the late 16th century*, Erlangen.

Ibn Jobair (1949). *Voyages*, der. ve çev. Maurice Gaudefroy-Demombynes, Paris.

İlgürel, Mücteba (1979). "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı," *TD*, XXXII, 301-18.

İnalcık, Halil (1973-54). "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları," *İFM*, XV (1-4), 51-57.

——— (1959). "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu," *B*, XXII, 575-610.

——— (1960a). "Bursa and the commerce of the Levant," *JESHO*, III, 131-47.

——— (1960b). "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *B*, XXIV (93), 45-99.

——— (1965). "Adâletnâmeler," *Bl*, II (3-4), 49-145.

——— (1969). "Capital formation in the Ottoman Empire," *JEH*, XXIX, 97-140.

——— (1970). "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy," M. A. Cook, der., *Studies in the economic history of the Middle East*, Londra, s. 207-18.

——— (1973). *The Ottoman Empire, the classical age 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Londra.

——— (1975). "The socio-political effects of the diffusion of fire-arms in the Middle East," V.J. Parry ve M.E. Yapp, der., *War, technology and society in the Middle East*, Londra, s. 195-217.

——— (1979). "Servile labour in the Ottoman Empire," A. Archer ve ark., *The mutual effects of the Islamic and Judeo-Christian worlds: the East European pattern*, Brooklyn, N. Y., s. 25-52.

——— (1979-80). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *TITA*, II, 1-66.

——— (1980). "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *AO*, VI, 283-337.

——— (1988). "Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzar'lar," *JOS*, VII-VIII, 33-54.

İpşirli, Mehmet (1983-87). "Şeyhülislâm Sunullah Efendi," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, 209-56.

İslamoğlu-İnan, Huri (1985-86). "Die Osmanische Landwirtschaft im Anatolien des 16. Jahrhunderts: Stagnation oder regionale Entwicklung," *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mitteleren Orients*, 165-214.

——— (1987a). "Introduction," *idem*, der. *The Ottoman Empire and the world economy,* Cambridge ve Paris, s. 1-26.

——— (1987b). "State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century," *idem*, der., *The Ottoman Empire and the world economy,* Cambridge ve Paris, s. 101-59.

İslamoğlu, Huri ve Çağlar Keyder (1977). "Agenda for Ottoman History," *R*, I (1), 31-55.

Itzkowitz, Norman (1962). "Eighteenth century Ottoman realities," *SI*, XVI, 73-94.

Jennings, Ronald (1972). "The judicial registers (*şer'i mahkeme sicilleri*) of Kayseri (1590-1630) as a source for Ottoman history," UCLA doktora tezi.

——— (1973). "Loan and credit in early 17th century Ottoman judicial records: the Sharia court of Anatolian Kayseri," *JESHO*, XVI (2-3), 168-216.

——— (1975). "Women in early 17th century Ottoman judicial records - the Sharia court of Ottoman Kayseri," *JESHO*, XVIII (I), 53-114.

——— (1976). "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum," *IJMES*, VII, 21-57.

——— (1980). "Firearms, bandits and gun-control: some evidence on Ottoman policy towards firearms in the possession of *reaya*, from judicial records of Kayseri, 1600-1627," *AO*, VI, 339-58.

——— (1987). "Black slaves and free blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640," *JESHO*, XXX, 286-302.

——— (1993). *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean world, 1571-1640*, New York.

Jirecek, Constantin (1877). *Die Heer strasse von Belgrad nach Constantionopel und die Balkanpässe, Eine historisch-geographische Studie*, Prag.

Jomier, Jacques, O. P. (1953). *Le* mahmal *et la caravane égyptienne des pélerins de la Mecque (XIIIe-XXe siècles*, Kahire.

Kafadar, Cemal (1986a). "Adeath in Venice (1575): Anatolian Muslim merchants trading in the Serenissima," *RRJTS*, X, 191-218.

——— (1986b). "When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: the boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century," yayımlanmamış doktora tezi, McGill University.

——— (1991). "Mütereddit bir Mutasavıf Üsküplü Asiye Hatunun Rüya Defteri 1641-43," *Topkapı Sarayı Yıllığı*, V, 168-222.

Katip Çelebi, 1145/1732, *Cihan-nüma*, İstanbul.

Kévonian, Keram (1975). "Marchands arméniens au XVIIIe siècle, À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699," *CMRS*, XVI (2), 199-244.

Khoury, Dina Rizk (1991). "Merchants and trade in early modern Iraq," *New Perspectives on Turkey*, 5-6, 53-87.

Kiel, Machiel (1985). *Art and society of Bulgaria in the Turkish period*, Assen ve Maastricht.

Kissling, Hans Joachim (1957). "Zur Geschichte der Raus- und Genussgifte im Osmanischen Reiche," *SF*, XVI, 342-55.

Koçi Bey (1885-86). *Risalesi, Nizam-ı Devlete Müteallik Göriceli Koçi Begin Rabı Sultan Murad Han Gaziye Takdim Eylediği Risaledir*, İstanbul.

Kreiser, Klaus (1986). "Icareteyn: zur 'Doppelten Miete' im Osmanischen Stiftungswesen," *RRJTS*, X, 219-26.

Kunt, Metin (1974). "Ethnic-regional (*cins*) solidarity in the seventeenth century Ottoman establishment," *IJMES*, V, 233-39.

——— (1975). "Kulların Kulları," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, III, 27-42.

——— (1977). "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and entrepreneur: a study in Ottoman political-economic theory and practice," *Turcica*, IX (I), 197-214.

——— (1981). *Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670-71*, İstanbul.

——— (1983). *The Sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650*, New York.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1978). "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX, 1-86.

——— (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul.

Lane, Frederic C. (1966). *Venice and history, the collected papers of Frederic C. Lane*, Baltimore.

——— (1973). *Venice, a maritime republic*, Baltimore.

Lapidus, Ira Marvin (1967). *Muslim cities in the later Middle Ages*, Cambridge, Mass.

Van Leur, J. C. (1955). *Essays in Asian social and economic history, Indonesian trade and society*, Lahey.

Lewis, Bernard (1962). "Ottoman observers of Ottoman decline," *Islamic Studies*, I, 71-87.

Lowry, Heath (1986). "Changes in fifteenth century peasant taxation: the case study of Radilofo (Radolibos)", Anthony Bryer ve Heath Lowry, der., *Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman society*, Birmingham, Washington DC., s. 23-38.

Lybyer, Albert Howe (1966). *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, New York.

Majer, Hans Georg (1978). Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich. *: Zu Uşakizade, seiner Familie und seinem Zeyl-i şakayik*, Münih.

——— (1984). der. *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikayet Defteri) vom Jahre"* 1675, Viyana.

Mandaville, Jon E. (1979). "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire," *IJMES*, X, 289-308.

Mantran, Robert (1962). *İstanbul dans la second moitié du XVIIe siècle, Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale*, Paris.

Marcus, Abraham (1983). "Men, women and property: dealers in real estate in 18th century Aleppo," *JESHO*, XXVI(2), 137-63.

——— (1986). "Privacy in eighteenth century Aleppo: the limits of cultural ideals," *IJMES*, XVIII, 1-13.

Masson, Paul (1896). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris.

——— (1911). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris.

Masters, Bruce (1988). *The origins of Western economic dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo 1600-1750,* New York.

Maundrell, Henry (1963). *A journal from Aleppo to Jerusalem in 1697,* giriş David Howell, yen. bas. Beyrut.

McGowan, Bruce (1981). *Economic life in Ottoman Europe, taxation, trade and the struggle for land 1600-1800*, Cambridge ve Paris.

——— (1987). "The middle Danuba *cul-de-sac*," İslamoğlu-İnan, der. s. 170-77.

McNeill, William (1974). *Venice, the hinge of Europe 1081-1797*, Chicago ve Londra.

Mordtmann, J. H. (1929). "Die judische Kira in Serail der Sultane," *Mitteilungen des Seminars fur Orientalische Sprachen*, XXXII, 1-38.

Morineau, Michel (1970). "Flottes de commerce et trafics français en Méditerranée au XVIIe siècle (jusqu'en 1669)", *Le XVII siècle*, 86-87, 135-72.

Nayır, Zeynep (1975). *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul.

Necipoğlu-Kafadar, Gülru (1986a). "Plans and models in the 15th and 16th century Ottoman practice," *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLV (3), 224-43.

——— (1988b). "The Süleymaniye complex in İstanbul: an interpretation," *Muqarnas*, III, 92-117.

——— (1991). *Architecture, ceremonial and power: the Topkapı Palace in the fifteenth and sixteenth centuries*, Cambridge, Mass.

Nehring, Karl (1983). *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel, Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*, Münih.

——— (1984). "Die Bocskai-Krone als Objekt des *patrimoine intellectuel*," *SF*, XLIII, 123-33.

Nutku, Özdemir (1972). *IV. Mehmet'in Edirne şenliği (1675)*, Ankara.

Orhonlu, Cengiz (1963). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-96)*. İstanbul.

——— (1976). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul.

Orhonlu, Cengiz ve Turgut Işıksal (1962-63). "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *TD*, XIII (17-18), 79-102

Ortaylı, İlber (1980). "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler," *JOS*, I, 33-40.

Özbaran, Salih (1977). "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri," *TD*, XXXI, 66-146.

Panzac, Daniel (1985a). "Les échanges maritimes dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle", *ROMM*, 39 (1), 177-88.

——— (1985b). *La peste dans l'Empire ottoman 1700-1850*, Louvain.

Parry, V.J. (1976). "The successors of Sulaiman, 1566-1617," M.A. Cook, der., *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge.

Pascual, Jean-Paul (1984). "The Janissaries and the Damascus countryside at the beginning of the seventeenth century according to the archives of the city's military tribunal" Tarif Khalidi, der., *Land tenure and social transformation in the Middle East*, Beyrut, s. 357-70.

Perenyi, J. (1970). "Villes hongroises sous la domination ottomane aux XVIe-XVIIe siècles, les chefs-lieux de l'administration ottomane," Nikolai Todorov, der., *La ville balkanique, XV-XIX siècles*, SB, 3, 25-32.

Pierce, Leslie (1988). "Shifting boundaries: images of Ottoman royal women in the 16th and 17th centuries," *Critical Matrix*, 4, 43-82.

de Planhol, Xavier (1968). *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris.

Rafeq, Abdul Karim (1966). *The province of Damascus 1723-1783*, Beyrut.

——— (1981-82). "Review of Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*," *IJTS*, II (2), 149-52.

Rambert, Gaston (1954), der. *Histoire du commerce de Marseille*, IV: *De 1599 à 1660*, der. Louis Bergasse ve Gaston Rambert, Paris.

——— (1957), der. *Histoire du commerce de Marseille*, V: *De 1660 à 1789*, der. Robert Paris, Paris.

Raymond, André (1973-74). *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam.

——— (1984a). "The population of Aleppo in the sixteenth and seventeenth centuries according to Ottoman census documents," *IJMES*, XVI, 447-60.

——— (1984b). *The great Arab cities in the 16th -18th centuries, An introduction*, New York ve Londra.

——— (1985). *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris: Sindbad.

Reid, Anthony (1969). "Sixteenth century Turkish influence in western Indonesia," *JSAH*, X (3), 395-414.

Reyhanlı, Tülay (1983). *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-99)*, Ankara.

Sadok, Boubaker (1987). *La Regence de Tunis au XVIIe siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne*, Zaghouan.

Sahillioğlu, Halil (1964). "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici," *Bl*, I (2), 228-33.

——— (1979-80). "15. Yüzyılın Sonu ile 16. Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *TITA*, 67-138.

——— (1981). "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri," *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, s. 1389-406.

——— (1985a). "Slaves in the social and economic life of Bursa in the late 15th and early 16th centuries," *Turcica*, XVII, 43-112.

——— (1985b). "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara, s. 287-319.

Sauvaget, Jean (1937). "Les caravansérails syriens du hadjj de Constantinople," *Ars Islamica, IV, 98-121.*

——— (1941). *Alep, essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris.

Savory, R:M: (1986). "The Safavid administrative system," Peter Jackson ve Laurence Lockhart, der., *The Cambridge History of Iran*, VI: *The Timurid and Safavid periods*, Cambridge, s. 351-72.

Sayar, Ahmed Güner (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul.

Schatkowski-Schilcher, Linda (1985). *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries*, Wiesbaden ve Stuttgart.

Sella, Domenico (1968). "The rise and fall of the Venetian woolen industry," Brian Pullan, der., *Crisis and change in the Venetian economy in the sixteenth and seventeenth centuries*, Londra, s. 106-26.

Serban, C. (1970). "Le role économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe ss. dans le contexte de leurs relations avec l'Europe du Sud-est," Nikolai Todorov, der., *La ville balkanique XV-XIX siècles*, *SB*, III, 139-54.

Shaw, Stanford J. (1962). *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, NJ.

——— (1968). *The budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597*, Lahey ve Paris.

——— (1971). *Between old and new; the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-807*, Cambridge, Mass.

Sirman, Nükhet (1988). "Peasants and family farms: the position of households in cotton production in a village of western Turkey," doktora tezi, University College, Londra.

Skilliter, Susan (1977). *William Harborne and the trade with Turkey, 1578-1582. A documentary study of the first Anglo-Ottoman relations*, Oxford.

Soboul, Albert (1970). *La civilization et la Révolution Française*, 4 cilt; I: *La crise de l'Ancien Régime*, Paris.

Steensgaard, Niels (1967). "Consuls and nations in the Levant from 1570-1650," *Scandinavian History Review*, XV, 13-55.

——— (1974). *The Asian trade revolution of the seventeenth century: the East India Companies and the decline of the caravan trade*, Chicago ve Londra.

——— (1978). "The seventeenth century crisis," Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, der., *The general crisis of the seventeenth century*, Londra ve Boston, s. 26-57.

Stoianovich, Traian (1960). "The conquering Balkan orthodox merchant," *JEH*, XX, 234-313.

——— (1979). "Model and mirror of the pre-modern Balkan city," *SB*, III, 83-110.

——— (1974). "Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie du bazar, 1500-1800," *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, AIESEE Bulletin*, XII (1), 61-120.

Stökl, Gunter (1953). *Die Entstehung des Kosakentums*, Münih.

Sugar, Peter (1977). *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle ve Londra.

Tabakoğlu, Ahmet (1985a). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul.

——— (1985b). "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri," *İFM*, XCI (1-4), 389-414.

Tadic, Jorjo (1961). "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIIe siècle," *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secole XVIII*, Venedik ve Roma, s. 237-74.

Taeschner, Franz (1924-26). *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, 2 cilt, Leipzig.

Taşköprüzade (1927). *Es-saqaiq en-nomanijje*, der. ve çev. O. Rescher, İstanbul.

Temelkuran, Tevfik (1975). "Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, VI, 129-76.

Tenenti, Alberto (1967). *Piracy and the decline of Venice, 1580-1615*, çev. Brian ve Janet Pullan, Berkeley, Los Angeles.

Thieck, Jean Pierre (1985). "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIème siècle," Mona Zakaria ve ark., *Mouvements communautaires et éspaces urbaines au Machreq*, Beyrut, s. 117-68.

Todorov, Nikolai (1964, yen bas. 1977). "The socio-economic life of Sofia in the 16th and 17th centuries," *Izvestija na Instituta za istoria*, 14-15, Sofya, 1964; yenç bas. *La ville balkanique sous les Ottomans XV-XIXe s.*, Londra.

——— (1967-68). "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri," *İFM*, XXVII (1-2), 1-36.

——— (1970). "La différenciation de la population urbaine au XVIII s., d'après des registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse," *La ville balkanique XV-XIXe siècles*, *SB*, III, 45-62.

——— (1977). "Quelques aspects de la ville balkanique aux XVe et XVIe siècles. Nombre et population," *Actes de Iie Congrès international des études du sud-est européen*, III: *Histoire*, Atina, 1972; *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe siècles)*, Londra.

——— (1980). *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*, Bükreş.

Türek, Ahmed ve F. Çetin Derin (1969-70). "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi," *TD*, XXIII, 205-18; XXVI, 60-92.

Türkiye Vakıf Abideleri (1972-). Bugüne kadar 5 cilt, Ankara.

Uluçay, Çağatay (1948). "Karaosmanoğullarına ait Düşünceler," *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, s. 241-59.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1945). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara.

Ülgener, Sabri (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul.

Ülker, Necmi (1975). "The rise of İzmir, 1688-1740," doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor.

Vaughan, Dorothy M. (1954). *Europe and the Turk, a pattern of alliances*, Liverpool.

Veinstein, Gilles (1976). "Ayan' de la région d'İzmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIII siècle)", *EB*, XII (3), 71-83.

——— (1988). "Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottomane des *orducu*", Abdeljelil Temimi, der. *Mélanges Professeur Robert Mantran*, Zaghouan, s. 299-327.

Venzke, Margaret L. (1984). "The question of declining cereals' production in the sixteenth century: a sounding on the problem-solving capacity of the Ottoman cadastres," *Turks, Hungarians and Kipchaks, a Festschrift in honor of Tibor Halasi-Kun*, *JTS*, VIII, 251-65.

von Thünen, Johann Heinrich (1990). *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, der. Hermann Lehmann ve Lutz Werner, Berlin.

Wallerstein, Immanuel (1980). "The Ottoman Empire and the capitalist world-economy: some questions for research," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, s. 117-25.

Waterbury, John (1977). "An attempt to put patrons and clients in their place," Ernest Gellner ve John Waterbury, der., *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Londra, s. 329-41.

Wustenfeld, Ferdinand (1964, yen. bas.). *Geschichte der Stadt Mekka*, 4 cilt, Beyrut.

Yavuz, Erdal ve Uğurel, Nevzat (1984), der. *Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Ankara.

Zilfi, Madeline (1986). "The Kadızadelis: discordant revivalism in seventeenth century İstanbul," *Journal of Near Eastern Studies*, XCV (4), 251-69.

——— (1988). *The politics of piety: the Ottoman ulema in the postclassical age (1600-1800)*, Minneapolis.

ÂYANLAR ÇAĞI

1699-1812

BRUCE McGOWAN

ABD KONSOLOSU, ST. PETERSBURG

Türkçeye Çeviren: Ayşe Berktay

18. YÜZYILA BİR BAKIŞ

Osmanlı devleti, hassas dengeler üzerinde duran uluslararası şöhretini 18. yüzyılın büyük bölümünde başarıyla koruduktan sonra hızlı bir bozulma yaşanmaya başladı. Maliyede yapılan reorganizasyonun, temkinli davranmasının ve biraz da şansın yardımıyla Osmanlı devleti Rus Çariçesi Katerina ile yapılan ilk savaşın (1768-74) arifesinde görünüşte başarılı bir tablo çizmekteydi. Ancak 18. yüzyılda iki katına çıkan nüfusuyla Rusya, bir yandan da Avrupa'da teknoloji ve yönetim tekniği alanlarında yaşanan gelişmeleri, biraz uzaktan da olsa, izliyordu. Bu durumun güç dengelerinde yol açtığı ürkütücü değişiklik, ancak yeniçeri ocağı 1826'da ortadan kaldırıldıktan sonra düzeltilebildi.

1699-1812 dönemini kapsayan "uzun" yüzyılı ikiye bölersek, iki parçayı birleştiren dikiş Katerina'nın Osmanlılarla yaptığı birinci savaştır. Yeri gelmişken, Osmanlı 18. yüzyılının ekonomik tarihinde de aynı sıralarda, çok da belirgin olmayan bir bölünme hattı ortaya çıktığını belirtelim. Yüzyılın ilk altmış yılında cam, sabun, şeker, barut ve kâğıt gibi bir takım yeni teknolojilerin gösterişsiz ama inandırıcı ilk adımlarına tanık olunmuştu. 1760'lardan sonra ise bu çabalar duraksamış, hatta bazı durumlarda gerilemiş görünmektedir. Osmanlılar Avrupa'ya ham madde, özellikle de pamuk temin edip, karşılığında mamul madde aldıkları için, 1760'lara kadar bir ölçüde genişleyen dış ticarette, değer ve kapsam itibariyle bir gelişme meydana gelmedi.

Yüzyılın ilk on yıllarında uygulamaya koyulan daha önce benzeri görülmemiş kale inşaatları programı, dünyaya daha savunmacı bir bakışı, mimari alanında tam olarak ifade etmiş oldu. 18. yüzyılda yapılmış büyük camilerin sayısının azlığı, imkân yokluğundan çok güven yokluğunu yansıtmaktadır. Osmanlı seçkinlerinin bir miktar dünyevileşip dünyevileşmedikleri tartışmaya açık bir konudur. Fakat atalarının tanımladığı türde dünyevî başarı beklentileri düşüş içindeydi. Bu tutum değişikliğinin mimari ifadesi, yüzyılın karakteristik sivil yapılarında da görülebilir: Bunlar, kütüphaneler, okullar, hamamlar, çeşme ve yalılar - yani geçici ve belirsizliklerle dolu bir dünyada yaşamı kolaylaştırıcı süslerdi.

1699 barışı sonrasında bile, ıslahat, daha önceki yüzyılların Osmanlı düzenini ayakta tutmuş eski biçimlerin arayışı içinde olma anlamına gelmekteydi. Osmanlıların, Pasarofça Antlaşması (1718) ile biten ikinci bir raundda da epey hırpalanmasından sonra, toplumun en üst kademelerinde Batı

modelleriyle ilk denemeleri yapmaya başladığına dair işaretler görüyoruz. Ancak bu mütereddit ilginin alternatif reform programları şekline sokulabilmesi için önce, bizzat sarayın kendi içinde köklü bir değişiklik yapılması gerekiyordu. 1640'ta korku içinde kafesten çıkıp tahta oturan Sultan İbrahim zamanından beri, sarayda daha çok haremin sözü geçer olmuştu. Bir yüzyıl boyunca, tahta, kuramsal olarak yüreklere korku salan yetkilerinin tam sorumluluğunu üstlenebilecek ehliyet, irade ve beceriye sahip olmayan padişahlar çıktı. Ve 17. yüzyılın ikinci yarısında vezirlik yapan ilk üç Köprülü dışında, uzun bir sadrazamlar dizisi, silkinip, haremin ve harem gözdelerinin nüfuzundan kurtulmayı başaramadı. Yüzyılın dönüm noktalarından biri, 1757'de kararlılık gösteren sadrazam Mehmet Koca Ragıp Paşa'nın Kızlarağasını ortadan kaldırarak haremin vezirler üzerindeki bir yüzyıllık nüfuzuna ve aynını zamanda da fiilen kafes sistemine son vermesi oldu.

Harem siyasal yaşamı yukarıdan etkilerken, özellikle İstanbul kamuoyu da aşağıdan baskı oluşturuyordu. 18. yüzyılın pek çok kritik noktasında, halk arasında çıkan karışıklıkların etkisi belirleyici oldu. Sadrazam nispeten güçlü ve padişah tarafından desteklenen biri ise, haremin ve halk kalabalığının baskısına karşı koymak genellikle mümkün oluyordu. Fakat sadrazam zayıf olduğu zaman, ulema, yeniçeri ağasıyla ittifak içine giriyor ve bu ittifak genellikle geçmişten miras alınan yönetim yapılanmasında herhangi bir değişiklik yapılmasına karşı çıkan muhafazakâr ve ıslahat karşıtı bir nitelik taşıyordu. Çarşının ve sokağın birer güç odağı haline gelmesi, tam da Osmanlı toplum yapısının engellemeye çalıştığı şeydi. Fakat yeniçerilerin evlenip çoluk çocuk sahibi olarak, halkın içine karışmasıyla yeniçeri ocağı bir tür milis gücüne dönüşünce, İstanbul ahalisinin savaş ve barış işlerinde ve devletin geleceğini etkileyen diğer meselelerde söz sahibi olmasını engellemek imkansız oldu. Bu ayaklanmalarda amaçlanan devrim yapmak değildi; modern anlamda pek fazla sınıf çatışması yoktu ve Osmanlı toplumu yerel meseleleri aşan amaçlar etrafında ayaklanmalar gerçekleştiremeyecek kadar büyük bir çok parçalılık içindeydi.

Geçmişi çok eskilere dayanan bir siyasal sorun olan ordu ile halk arasındaki bu istem dışı birleşme, Müslümanlar ile gayri müslimler arasındaki yine istem dışı bir çatlağa eşlik etmekteydi. Osmanlıların Avrupalı devletler karşısında uğradığı yenilgiler ve yabancı orduların istilasına uğrama deneyimi, bazı Osmanlı halklarının - Sırplar, Romenler ve en başta Yunanlılar - kendilerinin de fethedilmiş uluslar olduğunun bilincine varmasına yol açtı. Merkeze yakın başka hoşnutsuzluk kaynakları da söz konusuydu. Avrupalı tüccar ile kurdukları ticari ortaklıklar Osmanlı azınlıklarının, Müslüman çoğunluğun dünyasından daha üstün bir dünya olduğunun ayırdına varmalarını, sıklıkla da statü ve hatta bağlılıkların değiştirilmesi olanağını beraberinde getirdi. Osmanlıların sarayla ilişkili olmayan her türlü servete kuşkuyla bakması arka planıyla birlikte ele alındığında, bu ticari ortaklıkların başarısı, sanayiye yatırım yapmayı gelecek

vaad etmeyen bir iş haline getiriyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların yabancı tüccara karşı nispeten liberal bir tavır içinde olması nedeniyle, istemeden de olsa, üç gelişme yaşandı: Birincisi, sömürge tipi (ya da periferileşmiş) bir ticaret örüntüsü oluştu; ikincisi, azınlıklara mensup tüccarlar ve temsilcileri kısmen yabancılaştırıldı; üçüncüsü, insanların enerjisi ve sermayesi endüstriden uzaklaşıp ticarete yöneldi.

Bu dönemin Osmanlılarını, çağın Avrupa'daki "mutlakıyetçi" devlet arka planı ile birlikte ele almak onların anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Osmanlılar ne kameralist*, ne de fizyokrattılar**, başka herhangi bir politikaları olmadığı için, fiiliyatta serbest ticaret yanlısı durumundaydılar. Fizyokratlar gibi onlar da, gelirlerinin çoğunun dolaysız kaynağı olan tarıma büyük önem vermekteydiler. Eğer ne yaptıklarının daha fazla bilincinde olmuş olsalar, neredeyse erken geliştiklerini söylemek bile mümkündü. Ancak işin aslında, ileride, ticareti bu koşullar altında yapmış olduklarına pişman olacaklardı.

Ekonomist olmaktan çok fiskalist olan Osmanlıların durumu bir bakıma Avrupa'daki "mutlakıyetçi" devletlerin daha erken bir aşamadaki durumuna benziyordu. 18. yüzyıl başında ıslah edilen Osmanlı vergi sisteminin komşu devletlerdekinden daha külfetsiz ve ilerlemeye daha açık olduğu aşikârdı. Osmanlıların, merkezi denetimi sürdürme konusunda güçlük çekmelerine karşın, "Ak akçe kara gün içindir" atasözündeki gibi, yüzyılın ilk yarısında hazinelerinde önemli stoklar biriktirmesine imkân veren malî uygulamaların, biraz daha yakından incelendiğinde, aslında ellerindeki en iyi koz olduğu anlaşılabilir. Ancak Hollandalı ve İngilizler tarafından icat edilen yeni, kredi operasyonları ve merkez bankaları dünyasına katılmamışlardı, bu nedenle de uzun süren savaşlar sırasında dayanma güçlerinde tehlikeli boyutlarda eksilme meydana geliyordu.

Fransa ve kısmen Prusya gibi 18. yüzyıl mutlakıyetçi devletlerinde gelişen, giderek daha rasyonel bir niteliğe bürünen bürokrasinin ilk işaretleri, onlardan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde ortaya çıkmıştı. Prusyalıların ordu-ulus'u, 16. yüzyıl Osmanlı mutlakıyetçileri tarafından çok geniş bir imparatorluk ölçeğinde büyük ölçüde hayata geçirilmiş bir modelin, daha sistematik ve modern bir uyarlaması idi. 18. yüzyıl Batı ve Osmanlı bürokrasileri arasındaki farkın özü, görece yetkinliklerindedir. Konuyu titiz bir biçimde kanıtlamış olmamamıza karşın Osmanlı eğitiminin, seçkinler zümresine özgü meslek ve kariyerler açısından dahi, zamana ayak uyduracak şekilde gelişmeyi ve kendini yenilemeyi başaramadığını biliyoruz. Avrupa'nın mutlakıyetçi devletleri gibi Osmanlıların da bir bürokrasisi vardı, ancak bu,

* (kameralizm: hükümdarın iktidarını güçlendirmek üzere planlanmış ekonomik politikalara ağırlık veren bir grup 18. yüzyıl Alman kamu idarecisinin merkantilizmi- çev.)

** (18. yüzyıl Fransası'nda hükümet politikalarının ekonominin doğal kurallarına müdahale etmemesi gerektiğine ve toprağın bütün zenginliklerin kaynağı olduğuna inanan bir ekonomi politik ekolü üyesi)- çev.

ıslah edilmemiş ve 18. yüzyıl sonunun gereklerine cevap vermek konusundaki aczi giderek artan bir bürokrasiydi.

Buna karşılık, Osmanlıların, diğer mutlakıyetçi devletlerin aksine soylular zümresi ile hiç bir pazarlığı olmadı. Daha az veriyor, karşılığında daha az alıyorlardı. (Biraz tereddütle de olsa) Dinî aristokrasi olarak adlandıracağımız zümre bile, servetin hiç el sürülmeden bir kuşaktan diğerine miras bırakılmasını zorlaştıran İslâmî veraset kurallarına tabiydi. Ve padişahların çevresinde servet ve güçleri padişahınkine bağımlı kalıcı bir soylular zümresi olmadığı için, hanedan ile danışmanları, taşra memuriyetlerinde dönüşümlü olarak görev yapan resmi kadrolara yaslanmayı tercih ettiler. Bu kadroların etkinliği azaldıkça, merkezin de eyaletlerde bir aracılar tabakasına, orada yaşadıkları için bölgeyi tanıyan insanlara bağımlı hale gelmiş olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Gerçekten de, ya hanedanın ya da kendi kişisel çıkarlarının hizmetinde kullanılabilecek ikili karakterde güçlere sahip bu taşra tabakasının yükselişi, 18. yüzyılın o kadar karakteristik ve dönemin sorunlarıyla o kadar iç içe girmiş bir özelliği oldu ki, bu devre âyanlar çağı demeye karar verdik.

SİYASAL DEĞİŞİME GENEL BAKIŞ

Devlet erkindeki aşırı merkezileşme, 16. yüzyılda Osmanlılara askeri bakımdan belirleyici avantajlar sağladıysa da, 18. yüzyıla gelindiğinde artık işlevini yitirmeye başlamıştı. Aradan geçen iki yüzyılda Batılı devletler, toplumun belirli kesimlerinin servetlerinin bir bölümünü ellerinde tutmasına ve yeni yasalarla korunmasına imkân tanımış ve bu kesimlerin oluşturduğu yeni güç kaynaklarından yararlanmışlardı. Yapılan teknik deneyler ve doğa incelemeleri Batı'da güçlenmeye hız veren kaynaklar arasında yer alırken, Osmanlı sisteminde kentlerin ve o kentlerde yaşayanların müdahalelere karşı böyle çabaları teşvik edecek türde bir güvence beklemesi mümkün değildi. Tam tersine, Osmanlı yönetici kliği ve saray, gelir devşiren ama teknik gelişmeyi boğan ve hatta vazgeçilmez askeri ve bürokratik kadroların idamesini engelleyen ileriyi görme kabiliyetinden yoksun politikalar uygulama konusunda işbirliği yaptılar. Kaynakların böyle aşırı ölçüde yeniden merkezileştirilmesi, kendi zıddını doğurarak, devlet erkinde Osmanlı tarihinin en ciddi ademi merkezileşmesinin yaşanmasına zemin hazırladı.

Macaristan için yapılan uzun savaş sırasında büyük para sıkıntısı içine düşen Osmanlılar, paranın gücüne aşırı bir saygı besler hale geldiler. Artık Osmanlı orduları köylülerden ve başka kesimlerden yazılan ve ücretleri nakit olarak ödenen askerlere dayanır hale gelmişti. Bu politikanın bir bedeli savaş alanındaki performansın bir günü bir gününü tutmaz hale gelmesi, bir diğeri de seferberlik sonu asker terhislerinde, taşranın büyük bir kargaşa içine sürüklenmesiydi. Bu sıkıntıların önüne geçmek için yönetici klik, sanki bütün hükümet etme sanatı bundan ibaretmiş gibi, hazineyi büyütme yolunu tuttu.

Yüzyılın ilk yetmiş yılında, rejim genellikle epey kâr eder durumda olmasına karşın uzun bir savaş için yeterli kaynağı yoktu.

Ordunun zayıflığının siyasi bedeli yüksek oldu. Savaş alanlarında uğranılan yenilgilerin gölgesinde, 1703'te II. Mustafa'nın ve 1730'da III. Ahmed'in devrilmesiyle biten iki ciddi isyan çıktı. Fakat isyanların başka nedenleri de vardı. Bir hükümdar için gerekli eğitimden yoksun olan her iki padişah da, tek bir danışmana fazlaca bağımlı oldukları, dolayısıyla da çevreden soyutlandıkları için, başkentteki hoşnutsuzluğun derecesini anlayamamışlardı. II. Mustafa'nın Şeyhülislâmı Feyzullah Efendi'nin nepotizmine daha sonra Sultan III. Ahmed'in damadı İbrahim'in şatafat düşkünlüğü rakip çıktı. Zamanında önlem alınmış olsa, her iki olayda da patlak veren isyanlar engellenebilirdi.

Bu yüzyılın ilk yarısındaki dört savaşın farklı farklı sonuçları oldu. Başarılarda yetkinlik kadar şansın da payı vardı. Yüzyıl ortasındaki sakin yıllar padişahlarda aldatıcı bir güvenlik duygusu uyandırdı. Bu dört savaşın Rus Çarı Petro'ya karşı yapılan ilkinde, esas olarak Rusların ikmal konusunda yaşadıkları zorluklar sayesinde, talihli bir başarı elde edildi. 1709'da pusuya düşürülen Petro, kendisini ancak Rusların Karadeniz kıyısındaki ilk tutamağı olan Azak'ı vererek kurtarabildi. Yüzyılın, Venedik-Avusturya ittifakına karşı yapılan ikinci savaşı Pasarofça Barışı (1718) ile bitti ve uzun savaş sırasında Venediklilerin eline geçmiş olan her yerin geri alınması açısından başarılı, fakat Sırbistan'ın yarısını ve Eflâk'ın bir kısmını alan Avusturyalılara karşı başarısız olundu.

Üçüncü savaş kesin bir sonuca ulaşmadı, zira burada amaç Rusların İran'da Safevi yönetiminin dağılmakta olmasından yararlanma çabalarını etkisiz kılmaktı. Osmanlılar, belki din kardeşi oldukları, belki de iki cephede birden savaşmaktan çekindikleri için, geleneksel olarak İranlılarla ancak mecbur kaldıkları zaman savaşmışlardı. Doğuda yapılan kararlılık unsurundan yoksun seferler, kalıcı bir kazanç sağlamadığı gibi 1730'daki utanç verici Patrona Halil ayaklanmasına zemin hazırladı. Bu isyan sonunda zevk ve sefâya düşkün III. Ahmed'in yerine I. Mahmud geçirildi.

Giderek kuşku uyandırıcı bir hal alan Rusya-Avusturya ittifakına karşı yapılan dördüncü savaşta, Osmanlılar daha önceki savaşta kaybetmiş oldukları bütün toprakları Avusturya'dan geri aldılar. İkmal konusundaki zaaf Rusların performansına yine sekte vurunca, Fransız elçisi Villeneuve'ün ağırlığını koyduğu Belgrad'daki müzakere masasında, savaş, Osmanlılar açısından çok talihli bir şekilde sonuçlandı. İzlediği muğlak politikalar ve Hollandalılarla İngilizlerin faaliyetleri nedeniyle onyıllarca gölgede kalan Fransa, bir kez daha o geleneksel, Osmanlıların Hıristiyan alemi içindeki en iyi dostu rolünde ortaya çıktı.

Belgrad'da varılan noktayı (1739) otuz yıl süren aldatıcı bir barış dönemi izledi. Bu dış görünüşün arkasında, Osmanlıların statükoyu korumadaki hasisliğinin faturaları birikmekteydi. Din değiştirip Müslüman olan dönme Kont de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) nezaretinde yürütülen ilk askeri ıslahat

deneyi, kontun ölümüyle birlikte yok olup gitti. Yüzyıl ortasında sadrazam olan Ragıp Mehmed Paşa'nın savunduğu taşrada disiplin ve uluslararası barış gibi yerinde politikalar, orduyu profesyonel bakımdan iyileştirme çabalarıyla desteklenmedi. Süvari kuvvetlerinin yararı genel olarak marjinalleşmeye başladığı için, timarlı ocağının kalkması önemli bir sorun değildi. Ancak, topçuluk, disiplin, ikmal ve manevra alanlarında ilerleme kaydeden Avrupalılar, geleneklerine bağlı Osmanlıları, onlar farkına bile varmadan geride bırakmışlardı.

Osmanlılar bir yandan orduyu ihmal ederken, bir yandan da taşranın yönetimi konusunda, hazineyi hümayûnu doldurmaktan başka bir amacı olmayan, bunun uzun vadede doğuracağı sonuçları pek hesaba katmayan, ileriyi görmekten aciz bir tavır içindeydiler. Başvurulan malî araçlar (aşağıda açıklanmıştır) toprak düzenini altüst etti. Vali ve kadılar gibi makam sahipleri sıkıştırılıyor ve görev yerleri mümkün olduğu kadar sık değiştiriliyordu. Eyalet ve sancak yönetimlerinin yerel zevatın yol göstericiliğine giderek daha bağımlı hale gelmesinde ve Irak ve Mısır gibi daha uzak eyaletlerde bir takım türedilerin İstanbul korkusunu yitirmeye başlamış olmasında şaşılacak bir yan yoktu. Sarayın cimriliği, sadece savaş gelip çattığı noktada güvenliği satın alacak parayı biriktirmeye yönelikti ve bunu, güvenliği pekiştirebilecek bütün diğer politikaların - yani, ordu ve bürokrasiyi iyileştirilme, refahı teşvik, eğitim ve doğal bilimlerin gelişmesini destekleme politikalarının yerine geçiriyordu.

Bu ihmalin faturası, daha sonraki dönemde yapılan savaşlarda uğranılan yenilgiler oldu. Rusya'ya karşı yapılan üç savaşta (bitişleri 1774, 1792 ve 1812) Osmanlılar, eski müttefikleri Tatarların yurdu Kırım'ı da içeren kuzey Karadeniz kıyılarını kaybettiler. Uzun ve giderek daha rahat istilalar yaşayan Romanya prenslikleri adım adım bağımsızlığa doğru gitmekteydi. Bu savaşların ikincisinde Avusturyalılarla yaptıkları işbirliğinin eğittiği Sırpların da, benzer şekilde, kendilerine bakışları farklılaşmaya başlamıştı. Ve Osmanlıların Karadeniz'de seyrüsefer konusunda sahip olduğu tekel, 1783'te nihai olarak kırılınca, Rusya ile yeni ticareti yürüten Rumlar ticari diasporalarını genişletirken, bir ulus olarak sahip oldukları tarihin anısı yeniden canlandı.

Daha sonraki bu savaşların her birinde, Osmanlılar bir yandan da içeriden, mültezimlik yapan seçkinlerin saflarından çıkmış taşra savaş ağalarının saldırısına uğradı. Barış yeniden sağlanana kadar, eyalet top yekûn düşman saflarına geçiyordu. Taşrada 17. yüzyıl başının Celali isyanlarından beri eşi görülmemiş dehşet sahneleri, özellikle 1797-1807 arasında Rumeli eyaletlerini kasıp kavurdu. Arabistan Suud ailesinin önderliğindeki Vahhabi mezhebinin eline geçti. Memlûkların suiistimalleri ve Fransızların istilası (1798-1802) neticesinde elinde avucunda bir şey kalmayan Mısır, yetenekli bir paralı asker olan, ünlü Arnavut Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kucağına düştü (1811).

Uğranılan bozgunlar, Sadrazam Halil Hamid Paşa ve kahraman kaptan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa himayesinde, bölük pörçük askeri ıslahat

programlarının 1780'lerde hayata geçirilmesine yol açtı. Fakat sistematik bir Avrupa tarzı ıslahat, asıl savunucularını III. Selim'in ve aynı kafadaki bir saray gözdeleri kliğinin şahsında buldu. III. Selim, yönetmek üzere, kafes sistemi dışında yetiştirilmiş yeni bir padişahlar kuşağının habercisiydi. III. Selim, daha küçük yaşlardan beri ilişki içinde olduğu Avrupalıları, yeni bir tür ordunun (Nizam-ı Cedid) kurulmasına yol göstermek üzere geniş ölçekte istihdam etmeye hazırdı. Fakat bu ıslahatçı padişah, reform yapmak konusunda ciddi bir kararlılık içinde değildi, dolayısıyla da yeniçeri ocaklarıyla çok sayıdaki müttefiklerinin kaçınılmaz direnişini ezemedi. Önce tahttan indirildi (1807), sonra da öldürüldü (1808). Ünlü halefi II. Mahmud'a kalan, yeniçerileri sabır ve kurnazlıkla faka bastırma işi ancak 1826'da tamamlandı.

Bu arada Osmanlıların, Avrupalıların iyi niyetine bağımlılığı giderek daha gözle görünür bir hal alıyordu. Kâh Fransızlarla, kâh İngilizlerle, kâh Prusyalılar, İsveçliler ya da Ruslarla ittifaklar kuruluyordu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık onlarsız, ne savaş ne de barış yapma olanağı kalmıştı. Öte yandan birbirleriyle rekabet içindeki Avrupalılar, ironik bir şekilde, Osmanlılara kendilerine hammadde temin etme ve mamul mallarını satın alma dışında başka işler için de ihtiyaç duymaktaydı. Osmanlıların üzerinde yaşadığı topraklar, rakip hükümetlerin eline geçmesine göz yumulamayacak kadar değerli olduğu için, bu arazinin Osmanlılarda kalmasına izin vermek evlâ olmuştu.

NÜFUS VE GÖÇ

Osmanlıların 1800 yılı sıralarındaki toplam nüfusu hakkında o dönemde yapılan tahminler 25-32 milyon arasında değişiyor.[1] Batı ve özellikle de Doğu Avrupa'da 18. yüzyıl ortasından sonra kaydedilen genellikle çarpıcı nüfus artışları, bir bütün olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmedi.[2] Güneydoğu Avrupa'da, özellikle de Sırbistan ve Bosna'da, meydana gelen farklı oranlardaki bazı artışlar, 17. yüzyılda Akdeniz'de yaşanan genel dibe vuruştan sonra kısmî bir toparlanmanın başladığını göstermektedir.

Anadolu'nun, İzmir dışındaki kentlerinde 18. yüzyılda meydana geldiği söylenen bütün nüfus artışlarını tartışmaya açmak mümkündür. Vergi sicillerine göre 17. yüzyılda Rumeli'nin nüfusu Anadolu'nunkinden fazla iken, 18. yüzyılda bu iki bölgedeki nüfus hemen hemen eşit görünmektedir.[3] Napolyon'un Mısır seferi sırasında, genel olarak Arap topraklarında, belki Arabistan yarımadası hariç, nüfus hâlâ iniş halindeydi. Hem Suriye hem de Mısır'ın 18. yüzyılın son üçte birinde, savaş, maliyenin doymak bilmez hırsı ve zorbalık ve güvensizlik belaları nedeniyle büyük nüfus kaybına uğradığı kesindir.[4]

Osmanlı diyarının Avrupa'ya kıyasla çarpıcı ölçüde kentleşmiş olması bir çelişki gibi görünebilir. Gözlemci Beaujour, Makedonya ve Teselya'da kentte yaşayan her bir kişiye karşılık, toprakta sadece iki kişi yaşadığını öğrenince şaşırmıştı.[5] Fakat topraktan kent ve kasabalara göç, zamanın güvensiz ortamına ve kötü yönetimine verilen başlıca tepkilerden biriydi. Diğer tepkiler de, dağlara göçüp çiftçilikten daha güvenli görünen çobanlık yapmak veya kuzeye doğru Habsburg ve Rus topraklarına göç etmek, ya da uygar yaşam bir maskaralık halini aldığı zaman kaçışı haydutlukta bulmaktı. Bu yüzyılda Osmanlı köylülüğünün sırtına binen çok çeşitli vergi yüklerini ve diğer belirsizlik ya da güvensizlik unsurlarını tek bir ölçüte indirgemek asla mümkün olmayacaktır. Fakat imparatorluğun bütün bölgelerinde sık sık yaşanan kitlesel köylü kaçgunları ve çok sayıda köylünün işi eşkıyalığa vurması, koşulların nüfus artışı için elverişsiz olduğunu anlamlı bir şekilde dile getirmektedir.

---

[1] Issawi (1980), s. 18; Panzac (1985), s. 516; Issawi (1982), s. 94.

[2] Panzac (1985), s. 516; Grigg (1980), s. 59; Abel (1966), s. 276.

[3] McGowan (1981), s. 88-89; Suceska (1965b), s. 48.

[4] Panzac (1981), s. 119-37'de Osmanlıların demografisi hakkında bir bibliyografya vardır.

[5] Beaujour (1800), s. 85.

GÖÇLER

Savaşlar ve savaş sonrası dönemlerin etkileri büyük göç dalgaları doğururken, barış zamanında da zayıf ama sürekli bir göç hareketi vardı. Bu iki süreçten daha önemlisi olan zayıf ama sürekli hareketi ölçmek daha zordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bölgelerinde, özellikle de güneydoğu Avrupa'da, sadece sürülerini otlak otlak dolaştıran çobanları değil, iş arayan ve yılın belli dönemlerinde, geride, daha yoksul ama güvenli barınaklarda bıraktıkları ailelerinin yanına dönen erkekleri kapsayan yeni yeni mevsimlik göç alışkanlıkları oluştu.[6] 1730 Patrona Halil ayaklanması sırasında İstanbul yaklaşık 12.000 Arnavut göçmenini barındırıyordu; isyan alevini de bu göçmen kitlesi tutuşturmuştu.[7] Benzer şekilde, 1745'te de Trablus'ta Arnavut paralı askerler ayaklandılar.[8]

Yüzyıl sonunda Kahire'de, Haremeyn-i Mübarekeyn'e gidecek hac kervanlarıyla gelip, sonra orada kalan 15-20.000 Faslı vardı.[9] Sıkıntılı zamanlarda Suriye'den hacca gidenlerin sayısı şişer, normal dönemlerdeki 20.000 kişilik topluluk, 60.000'e veya üstüne çıkabilirdi.[10] Bütün Osmanlı kent ve kasabalarında, kapıları, sıradan ahalinin güvenliği için geceleri kilitlenen bekâr hanları vardı.[11] Dolayısıyla, göçmen ve mevsimlik işgücü hiç eksilmeyen bir olguydu; kentlerde toplanan insan sayısı daha fazla olduğu için, bu durum oralarda daha çok göze çarpıyordu. Osmanlı bekârlarını Avrupa'nın gezici yoksullarıyla karşılaştırmak mümkün olabilir; aradaki fark, Osmanlılarda yollara düşenlerin çoğunlukla erkekler olması ve bunların uzaklardaki ailelerinin yanına er ya da geç dönme beklentisi içinde bulunmasıdır.[12]

18. yüzyıla girilirken göç dalgaları harekete geçmişti bile. Macaristan'dan atılan Bosnalı Müslüman askerler Bosna'ya veya nereye olursa oraya yerleşmek üzere geri döndüler. Dönüş yolculuğunda yolları kuzeye Macaristan'a doğru akan Hıristiyan Ortodoks Sırplar ve Slovenya'ya doğru giden Katolik Bosnalılarla kesişti.[13]

Aynı anda, doğuda Osmanlı yönetimi, Suriye kent ve kasabalarını ve hac yolunu taciz eden Bedevi aşiretlerinin baskısına karşı dengeleyici bir unsur olmaları umuduyla, Türkmen ve Kürt göçerlerini Suriye çölü kenarlarına doğru

---

[6] Lampe ve Jackson (1982), s. 38; Faroqhi (1984), s. 271; Cvijic (1918), s. 156-7.

[7] Aktepe (1958), s. 170.

[8] Dumont (1972), IV, s. 85.

[9] Raymond (1973-74), II, s. 471.

[10] Rafeq (1966), s. 61.

[11] Barkan (1955), s. 304; Todorov (1983), s. 462; Faroqhi (1984), s. 271.

[12] Grenville (1965), s. 74; Olivier (1801), II, s. 307.

[13] karş. "Bosna" *EI*[2]; Hoffman (1977), s. 476-78; Jelavich (1983), I, s. 88; ISN (1986), c. 4, böl. 1, s. 329; Suceska (1965b), s. 42.

itmekteydi.[14] Bu projenin hayata geçirilmesine ilişkin kayıtlara geçmiş çabalar 1745'e kadar devam ettiyse de, başka yerlere nakledilen Türkmenler uzaklaştırıldıkları otlaklara geri döndükleri için program kısa sürede başarısızlığa uğradı.[15]

Çöldeki Bedevi aşiretlerinin Osmanlı otoritesi için oluşturduğu tehlike, varlığı Osmanlı tarihinde yüzyıllar boyu hissedilen bir faktör oldu. Bu tehlike 17. yüzyılda, Anaza aşiretlerinin kuzeye, Suriye sınırlarının içine doğru hareketlenmesiyle büyümüştü. Bunları, 18. yüzyıl başında özellikle güneyde Suriye köylüleri ve her yıl Şam'dan yola çıkan hac kervanları üzerindeki baskılarını artıran Şammar aşiretleri izledi. Dicle'nin doğusunda, yağmacılıkta Türkmenleri çok aşan bir üne sahip Kürt aşiretleri Anadolu'dan güneye doğru kaydılar.[16] Ayn Dara savaşının (1711) ardından, Lübnan Dağları'nda kurulan yeni ittifaklar Dürzi hizbini Taberiye Gölü'nün doğusuna, Havran'a iterken, Hıristiyan köylüler artık egemen olan Şihabi prenslerinin himayesi altında güneye doğru hareket ederek Lübnan Dağları'nı aştılar.[17]

Sırplar, aralıklarla kuzeye doğru göç etmeye, Macaristan için yapılan uzun savaş sırasında (1683-99) başlamışlardı. 18. yüzyıldaki her savaşta büyük dalgalar halini alan bu göç, savaş aralarında da az ama sürekli bir şekilde devam etti. Bosna'yı savunan Müslümanların bu uzun savaş sırasında uğradığı büyük can kayıplarına kıtlık ve salgınlar eşlik etti. 18. yüzyılda kuzey devletlerine karşı yapılan ilk üç savaş sırasında da (bitişleri 1711, 1718 ve 1739) büyük kıtlıklar ve salgınlar yaşandı. Doğu Bosna'da eskiden ağırlıkla Müslümanlardan oluşan nüfus, giderek yerini kuzeye doğru ilerleyen Ortodoks Sırp köylülerine bıraktı. Sırpların bir kısmı Bosna'nın sert koşullarını benimseyip orada kalırken, diğerleri yollarına devam ederek 1739'dan sonra yeniden kurulan Belgrad paşalığına gitti.[18] Çok sayıda Sırp da 1736-39 savaşı sırasında Sava nehrini geçerek bir daha da geri dönmemek üzere Habsburg topraklarına girdi.[19]

Romanya eyaletlerinde 1736-39 savaşı sırasındaki amansız Rus işgali ve esaret korkusu pek çok köylüyü Habsburg topraklarına sürükledi.[20] Bu eğilim savaştan sonra da devam etti; 77.000 kadar Romen köylüsünün yeniden kurulan Fenerliler idaresinden kaçıp Banat ve Erdel'e gitmesi, iki Osmanlı eyaletinde yönetim krizine yol açtı.[21] Bu eyaletler ve genel olarak imparatorluk, 18. yüzyıl ortasındaki otuz yıllık barış sırasında, güvenlik açısından görece daha rahat bir

---

[14] Kassimy ve ark. (1980), s. 248.

[15] Altınay (1931), s. 202-6; Barbir (1980), s. 104; Orhonlu (1963), s. 88-89, 96.

[16] Hourani (1957), s. 94-95; Holt (1966), s. 102.

[17] Hourani (1957), s. 95; Holt (1966), s. 121.

[18] Suceska (1980), s. 152; ISN (1986), c. 4, böl. 1; Vucinich, der. (1982), s. 17.

[19] Lampe ve Jackson (1982), s. 45.

[20] Jelavich (1983), I, s. 125; Lampe ve Jackson (1982), s. 85.

[21] McNeill (1964), s. 199; Jewsbury (1976), s. 66-73; Sugar (1977), s. 137.

dönem geçirdi. Fakat 1758'de İstanbul, devletin iki Romanya prensliğinde tahılı mecburi satışlar yoluyla İstanbul'a kanalize etme çabalarının yoğunlaşması karşısında ayaklanan binlerce Boğdanlının, ceza olarak Tatarlar tarafından esir edilip götürülmesine göz yumdu.[22]

1768'de Rusya ile savaş tekrar başlayınca, yeni göç dalgaları oluştu. Bunları taşrada dönemin son yirmi yılına (1792-1812) damgasını vuran kargaşanın yol açtığı başka göç dalgaları izledi. Bu 18. yüzyıl sonu göçleri Sırpları, Arnavutları, Bulgarları, Rumları, Tatarları ve Suriye kuşağının Arap köylülerini doğrudan etkiledi.

Habsburg yetkilileri, akıllıca davranarak 18. yüzyılın ve 19. yüzyıl başının karışıklık yıllarında Sırp göçmenlerin en güney vilayetlerine yerleşmelerine izin verdiler. Bu göçmenler genellikle, uzun bir geçmişe sahip ve özel bir idareye tabi olan Habsburg sınır milislerine (*Grenzer*) katıldılar.[23] Sırp halkı yüzyıllar süren güneydoğudan kuzeybatıya ilerleyişinde en uç noktaya, kuzeye yürüyüp Habsburg sınırını aşan bu hareketle ulaştı. Kosova'dan ve Karadağ'dan gelen Sırplar, Bosna'yı geçerek bugün Sırbistan olan bölgeye ve daha da öteye, Sava ile Tuna arasındaki Sirem denilen üçgeni de içine alan, Voyvodina diye bilinen Tuna-ötesi bölgeye girdiler. Habsburg sınırını geçenlerin hepsi orada kalmadı çünkü Habsburg vergileri ağırdı. 1770 ve 1780'lerde Sava ve Tuna'yı geçip kuzeye yönelen çok miktarda kendiliğinden göç yaşandı, bunda yeni kurulan Zemun ve Novi Sad kentlerinin oluşturduğu çekim merkezinin de payı vardı.[24] Geçişler özellikle pek çok Sırpın Avusturya'nın *Freikorps* teşkilatında örgütlendiği 1782-92 savaşı sürecinde ve Sırp bağımsızlık savaşı sırasındaki Osmanlı karşı saldırıları hayatı Sırplar için tehlikeli bir hale getirdiği 1804, 1806, 1809 ve 1813 yıllarında yoğun oldu.[25] Fakat geleceğin Sırp devleti aynı zamanda, hem kuzeyden hem de güneyden büyük miktarda göç almaktaydı; bunların çoğunluğunu Habsburg topraklarından geri dönen göçmenler oluşturuyordu.[26] Bosna'ya güneyde koşulların daha zor olduğu eyaletlerden ne kadar Sırp geliyorsa, bir o kadarı da kuzey sınırından çıkmaya devam ediyordu.[27]

O dönemde nüfus yoğunluğunun görece fazla olduğu bir bölgeden göç eden Arnavut paralı askerler ve aşiret üyeleri, 18. yüzyıl Osmanlı Avrupa'sında yüksek mevki sahibi kişilerin maiyetlerinde kendilerine yer buldular ve genellikle de çok daha uzaklara, Suriye, Kuzey Afrika ve Mısır'a gittiler. Bosnalı Müslümanlarla birlikte Avrupa yakasının en önde gelen savaşçıları

---

[22] Eton (1798), s. 301 (Peysonnel'e dayanarak); Alexandru-Dersca (1957), s. 19.

[23] Gavrilovic (1969), s. 242.

[24] Gavrilovic (1969), s. 243; Lampe ve Jackson (1982), s. 44.

[25] Gavrilovic (1969), s. 242-44; ISN (1986), c. 4, böl. 1, s. 377-400.

[26] Gavrilovic (1969), s. 244; Djordjevic ve Fisher-Galati (1981), s. 28.

[27] ISN (1986), c. 4, böl. 1, s. 479; Suceska (1978b), s. 218-19; Eren (1965), s. 42.

oldular. Ancak güçlü kan bağları, Arnavutları denetlenmesi güç bir kuvvet haline getirebiliyordu. 1768-74 savaşı sırasında Yunanistan'da kullanılan Arnavutlar, savaştan sonra buraya yerleşerek çapulculuk ve tefecilik yaptılar. Savaş bittikten uzun bir süre sonra buradan zorla sökülüp atılmaları gerekti. Yenilgiye uğramış Mora'da yarattıkları büyük kargaşa ve yıkım, oradaki Rumların büyük bir bölümünün 1770'lerde göç etmesine yol açtı. Kimi Pindos dağlarında gidebildikleri kadar uzaklara gitti, kimi İtalya'ya, Avusturya'ya, Rusya'ya, ama en büyük kısmı Sporad Adalarına ve Yunanistan'ın karşısındaki Anadolu kıyılarına göç etti.[28] Dokuz yıllık Arnavut işgali sırasında pek çok Mora'lı da köle olarak satıldı.[29] 1806 dolaylarında Larissa (Yenişehir) hakkında şu anlatılanlarda olduğu gibi, topraklarını terk edip kaçan Rumların yerine yer yer Türk köylüleri göç ettiler.

Rumlar sürekli göç ediyorlar, özellikle de İyonya'nın Karaosmanoğlu ailesi idaresindeki yörelerine gidiyorlar. Buna karşılık Küçük Asya'dan Türk köylüleri de Larissa'daki bazı çiftliklere yerleştiler. Onlar Haraçtan (baş vergisi) ve sadece Rumlardan alınan bazı vergilerden muaf oldukları için, Rumlardan daha iyi bir yaşam sürebiliyorlar.[30]

O zamana kadar yağmacılık yapan Tatarlar, 1770'ten sonra kurban durumuna düştüler. 1770-1784 yılları arasındaki, 18. yüzyılın belki de en büyük toplu göç dalgasında 200.000 kadar Tatar, Rusların erişemeyeceği yerlere göç etti; pek çoğu Karadeniz'in batı kıyısındaki Dobruca eyaletine kadar geldi.[31] Ayrıca Kırım'ın kaybedilmesiyle bağlantılı olarak, 1778'den itibaren (muhtemelen çoğu Rum ve Slavlardan oluşan) büyük bir Hıristiyan "kalabalığı" Ruslar tarafından Azak'a doğru sürüldü.[32] Bir zamanlar Moskova için ciddi bir tehlike olan Tatar ulusu, sonunda ancak yurdundan sürülüp dört bir yana dağılarak varlığını sürdürebilmişti.

Rusların Romanya eyaletlerindeki işgali, Katerina döneminden itibaren daha düzenli bir hal aldı. Yüzyıl ortasında dibe vuran Bükreş hem bu durumdan sıyrılmaya hem de Bulgar göçmenlerini çekmeye başladı. 1768-1812 arasında meydana gelen üç Türk-Rus savaşı toplam 200.000 kadar Bulgar göçmeninin dalga dalga Romanya eyaletlerine geçmesine neden oldu. Bunların çoğu, belki de hepsi yollarına devam edip yeni fethedilen Rus topraklarına girdiler; burada yolları geri çekilmekte olan Tatarlarla kesişti.[33] Bu üç savaşın ikincisi pek çok Bulgar'ı da Trakya ve Makedonya'ya sürükledi.[34] Bulgar göçmenlerinin

[28] Clogg (1976), s. 3; Lampe ve Jackson (1982), s. 43; Vacalopoulos (1973), s. s. 460-61.

[29] Alexander (1985), s. 52.

[30] Leake (1967), I, s. 441.

[31] Fisher (1970), s. 146.

[32] Fisher (1976), s. 65; Eton (1798), s. 327-28.

[33] Kassimy ve ark. (1980), s. 248, 557; Jewsbury (1976), s. 66-73; Lampe ve Jackson (1982), s. 44.

[34] Kassimy ve ark. (1980), s. 557.

buralarda mutlu ve rahat bir yaşam sürmüş olması mümkün değil, çünkü bu, aynı zamanda yeni yeni yükselen Osmanlı Avrupası savaş ağalarının (âyan) egemenlik mücadelesine giriştiği yirmi yıllık kritik bir dönemin de başlangıcıydı. Özellikle 1797-1800 yılları arasında İstanbul'a muazzam sayıda Bulgar göçmeni sığındı.[35] Rumlar gibi Bulgarları da yabancı kültürlerle temasa geçiren bu göç hareketleri, onların modern bir ulus olarak ortaya çıkmalarında etkili oldu.

Aynı savaşların bir başka yıkıcı etkisi de, Arap eyaletleri üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin gevşemesine yol açmaları oldu. Şammar kabileleri genişleyen Suud konfederasyonuyla 1780'lerde çatışmaya girerek kuzey Irak'a itildi. Suriye çölünde Anazalar, özellikle 1800-1808'de akrabaları Amarat kabilesinin doğu Arabistan'dan gelmesinden sonra her zamankinden güçlü durumdaydılar.[36] Bu onyıllardaki baskın ve yağmalar, Suudların hac yolunu ele geçirmesi ve Osmanlıların Suriye'deki mültezimler üzerindeki denetimlerini yitirmesi, hepsi birleşerek Halep civarındaki köylerin uğradığı kırıma son noktayı koydu.[37]

DOĞAL AFETLER

18. yüzyılda imparatorluğun fiilen bütün büyük kentlerinde doğal afetler yaşandı. İstanbul özellikle yangın tehlikesine çok açıktı; 1718, 80.000 kadar evin yandığı 1750, 1756, 1782 ve kentin sur dışındaki kısmının üçte ikisinin yandığı, yaklaşık 40.000 kişinin hayatını kaybettiği 1787 yıllarındaki büyük yangınlarda müthiş mal ve can kayıpları meydana geldi.[38] İstanbul 1756'da büyük bir deprem de geçirdi ama asıl düşman, kentteki muazzam insan trafiğinin aynası olan salgın hastalıklardı. Zamanın deyişiyle, "Pera'nın üç laneti var: Veba, yangın ve tercümanlar."[39] Başkent ile Kahire arasında, 1719 ve 1720'de görüldüğü gibi, sık sık salgın hastalık alışverişi olmaktaydı.[40] 1719 ve 1770'te İstanbul'u 150.000'e yakın can alan çok ölümcül salgınlar vurdu. 1786'da kent nüfusunun belki üçte birini yitirmişti.[41] Başkent pek çok yiyecek sıkıntısı da yaşadı, fakat yiyecek ikmalini güvence altına almak için çaba gösteren devletçi rejim sayesinde gerçek bir kıtlık yaşanmadı.

İmparatorluğun salgın hastalıklar bakımından en şanssız kentleri, limanlar ve kervanların bağlantı noktaları, özellikle de Halep ve İzmir idi. 18. yüzyılın

---

[35] ISN (1986), c. 5, s. 167; Eton (1798), s. 255.

[36] Nieuwenhuis (1982), s. 119, 125.

[37] Thieck (1985), s. 134; Bodman (1963), s. 16.

[38] Karş. "İstanbul" *EI*^{2}, İnciciyan (1976), s. 85.

[39] İtalyancası Shay (1944), s. 38'de: "In Pera sono tre malanni: peste, fuoco, dragomanni."

[40] Eton (1798), s. 255.

[41] Masson (1911), s. 315; karş. "İstanbul" *EI*^{2}, Panzac (1985), s. 46, 60-73.

yarısından fazlasında İzmir'in o ya da bu salgının pençesinde kıvrandığı anlaşılmaktadır.[42] Benzer şekilde, hem yakınlardaki gemi trafiğinin hem de kervanların etkilerine açık olan Halep de yüzyıl boyunca en az 12 yıl salgın hastalıklarla boğuştu.[43] Fakat asıl felaket, yüzyıl sonlarında köyleri toptan yok eden Bedevi baskınları sonucunda yaşanan ve 1798'e kadar ahalinin yarısının canını alan uzun kıtlık oldu.[44] Selanik de bu yüzyıl içinde 12 yıl salgınlarla boğuştu, bunların en ağırı 25.000 kişinin öldüğü 1781 salgınıydı.[45]

Kuzey Afrika kentleri sadece yoğun insan trafiğiyle karşı karşıya olmakla kalmayıp, zaman zaman da hasat kötü gidip ürün alamadıkları ve bu durumu gidermek için gerekli kaynaklardan yoksun oldukları için büyük nüfus kayıplarına uğradılar. Yüzyılın ilk onyıllarında yıllarca açlık çeken Kahire, sonra da Memlûkların 1780-1800 dönemindeki kötü yönetimi nedeniyle yedi yıl ağır mahrumiyet koşullarında yaşadı. 1784'teki kıtlıkta, Diyarbekir'e kadar bütün Levant kentlerinin sokakları Mısırlılarla doldu.[46] Trablus 1784'te, Tunus da 1785'te ağır kıtlıklar yaşadı.[47]

Çevreden daha soyutlanmış kentler, onyıllarca bu felaketlerden uzak kaldıktan sonra ölümcül darbeler yediler. Diyarbekir 1757'de, bir çekirge istilası sonrasında dehşetli bir kıtlık yaşadı.[48] 1733'teki kuşatma sırasında Bağdad kenti ahalisinin çoğu açlıktan kırıldı; 1773'te bir salgın Bağdad halkının üçte ikisini alıp götürdü, aynı yıl Basra'da da nüfusun büyük bir bölümü öldü.[49]

Arnavutluk ve Romanya eyaletlerini 18. yüzyılda sık sık salgınlar vurdu. Bosna'da 1762'de ve 1783-84'te ağır salgınlar yaşandı,[50] Belgrad'ta 1794 salgını büyük can kayıplarına yol açtı.[51] Balkan kent ve kasabalarındaki salgınlar genellikle etnik dengeleri de etkiliyordu. Örneğin 1716-18'de kuzey Bulgaristan'da ölen Müslümanların yerini Hıristiyan Ortodokslar aldı.[52]

---

[42] Panzac (1985), s. 46; Nieuwenhuis (1982), s. 64.

[43] Bodman (1963), s. 16.

[44] Volney (1788), II, s. 145, 152; Eton (1798), s. 267.

[45] Svoronos (1956), s. 135; Vacalopoulos (1963), s. 108; Panzac (1985), s. 77.

[46] Raymond (1973-74), I, s. 100, 106; Volney (1788), I, s. 193.

[47] Stoianovich (1983), s. 339; karş. "Trablus" *EI*²

[48] Eton (1798), s. 276.

[49] Longrigg (1925), s. 134; Masson (1911), s. 315; Nieuwenhuis (1982), s. 64).

[50] Panzac (1985), s. 77, 109, 116; ISN (1986), c. 5, böl. 1, s. 477.

[51] Popovic (1964), s. 309.

[52] Lampe ve Jackson (1982), s. 38.

NÜFUS TAHMİNLERİ

Bu dönemde yapılan nüfus tahminleri arasında büyük farklar görülür. Bu tahminlerin kimileri, Fransızların Mısır'da yaptığı gibi, nesnel kriterlere dayanmış olsa da, 1831'e kadar imparatorluğun hiç bir yerinde nüfus sayımı yapılmadı. (Bu yetersizlik, parça parça ve dağınık vaziyetteki belgesel verilere matematiksel modeller uygulama yoluyla bir gün düzeltilebilir.) Sur içindeki eski İstanbul'da yaşayan insan sayısı, yangın ya da salgın afetleri kenti kırıp geçirmediği zamanlarda, 300.000-350.000 olmuş olabilir.[53] Dış mahalleler dahil toplam nüfus 18. yüzyıl sonlarında yaklaşık 600.000'i buluyordu.[54] Bir Cizvitin yüzyılın başında yaptığı tahmine göre, bu toplam rakamın içinde 200.000 kadar Rum ve 80.000 kadar Ermeni vardı. Kentin Batılı sakinlerinin sayısı, kalyonlarda çalıştırılan Batı kökenli 20.000 köle ve evlerde çalıştırılan 4-5.000 köle hariç, 3.000 idi.[55]

Afetlerin neden olduğu bütün nüfus kayıpları hızla telafi edilmiş olsa gerektir, zira 18. yüzyılda kırsal kesimden göçü yasaklayan buyrukların tekrar tekrar çıkarılmasının da gösterdiği gibi İstanbul kaçaklar ve iş arayan göçmenlerin en gözde hedeflerinden biriydi. Bizim bugün doğru olabileceğini düşündüğümüz, Avrupa'nın diğer modern dönem öncesi kentleri gibi, İstanbul'un da, nüfusunu sadece doğal nüfus artışı yoluyla koruyamayacağı; dengeyi sağlamasının dışarıdan yeni insan akışına bağlı olduğu şeklindeki fikirlere, Osmanlı yetkililerinin sahip olması mümkün değildi.

Bir tahmine göre Balkanların nüfusu 16. yüzyıl sonlarında 8 milyona ulaşmışken, 18. yüzyıl ortasında 3 milyon alt noktasına düşmüştü (şekil III:I).[56] Bu tahmin Osmanlı belgelerindeki verilere dayalı ilk bulgulara uygundur.[57] 18. yüzyılda hızla büyüyen Sırbistan'ın nüfusu 1739'da 60.000 civarındayken 1800'e kadar 200-230.000'e ulaştı. Bu artış daha çok güney batıdan gelen göçlere dayanmaktaydı.[58] 1816'da Belgrad hâlâ 25-30.000 dolaylarında, görece mütevazı bir nüfusa sahipti.[59]

Romanya'nın 1700'de bir milyon kadar olan nüfusu yüzyıl ortalarında bunun yarısına düşerken,[60] Bükreş'in nüfusu da onunla birlikte 60.000'den, yüzyıl ortasında 30.000 alt noktasına kadar indi.[61] Nüfustaki bu azalmalar büyük

---

[53] karş. "İstanbul" *EI*[2]

[54] Issawi (1977), s. 152.

[55] Peder Tavillon'un mektubu akt. Frazee (1983), s. 156-57.

[56] Lampe ve Jackson (1982), s. 38.

[57] McGowan (1981), s. 80-103.

[58] ISN (1986), c. 1, böl. 1, s. 321, Cubrilovic'in tahminlerine dayanarak, "bu tahmine 40.000 kadar 'Türk' dahil edilmiştir": Vucinich, der. (1982), s. 25.

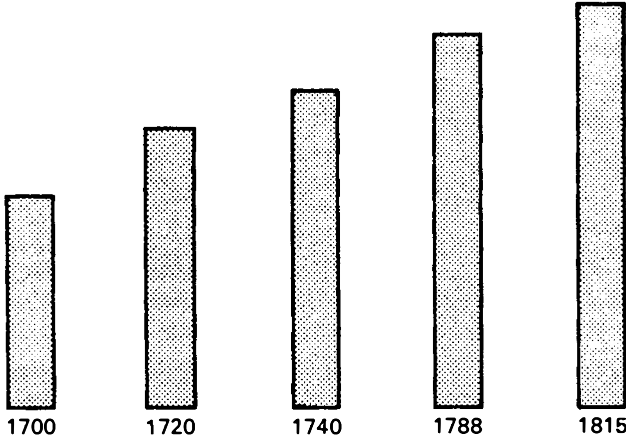
[59] Popovic (1964), s. 347.

[60] Peysennel (1787), s. 194.

[61] Lampe ve Jackson (1982), s. 82, 86.

ölçüde topraklarını bırakıp kaçan, göçenlerden kaynaklanıyordu.[62] Çok miktarda göçmen gelmesi ve yönetimin iyileşmesi Eflak'ta nüfusu 19. yüzyılın ilk onyılında tahminen bir milyona, Boğdan'da da yarım milyona yükseltti. Aynı sıralarda Bükreş'in nüfusu 80.000, Yaş'ın nüfusu ise 40.000 kadardı.[63]

Edirne'de 18. yüzyıl başında tahminen 20.000 konut vardı; bunun da yaklaşık 100.000 nüfus anlamına gelmesi mümkündür. Bir yüzyıl sonraki rakam da aynıdır.[64] Bulgar kentlerinin yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusları hakkında etkileyici, belki de şişirilmiş tahminler yapılmıştır: Sofya 70.000, Filibe (Plovdiv) 50.000, Rusçuk (Ruse) 30.000, Sümen 30.000, Vidin 20.000, Niğbolu (Nicopolis) 20.000, Ziştovi (Svistov) 20.000 ve Varna 15.000.[65]

Şekil III: 1

Balkanların baş vergisi geliri, 18. yüzyıldaki nüfus artışının bir göstergesi (Belgrad ve Mora blokları dahil edilmemiştir).

Kaynak: McGowan (1981), s. 84.

Saraybosna'nın (Sarajevo) 1800 yılı civarındaki nüfusu tahminen 40-45.000 idi; aynı dönemde Bosna için yapılan nüfus tahminleri ise bir milyon dolaylarında gezinmektedir.[66] 1769'da yaşadığı ilk yağmadan önce nüfusunun

---

[62] Stefanescu (1969), s. 7.

[63] Wilkinson (1971), s. 60-61.

[64] Karş. Özkaya (1985), s. 148 (bir Fransız raporuna dayanarak) ile Issawi (1980), s. 34.

[65] Paskaleva (1968a), s. 134.

[66] Šamić (1961a), s. 133; Eren (1965), s. 19.

40.000'e ulaşmış olması muhtemel olan Moscopolje'nin merkezi olan Tsinitsar hemen hemen Saraybosna kadar büyüktü.[67]

18. yüzyılda, ticaret Arnavutluk'ta pek çok kentin nüfusunun artmasına yol açtı. 1739'da İşkodra'da 30.000 kadar kişi yaşıyordu, fakat 1793'e gelindiğinde bu rakam ikiye katlanarak 60.000'e çıkmıştı.[68] Yüzyıl sonunda Arnavutluk'un diğer bazı kentlerinde durum şöyleydi: Arta'da 10.000, Preveze'de 12.000 kişi yaşıyordu. 17. yüzyılda Elbasan'da 6.000, Berat'ta 5.000 aile, yani sırasıyla 30.000 ve 25.000 kişilik nüfus yaşamaktaydı; ancak bu 17. yüzyıl rakamları gerçekten de çok yüksek görünmektedir.[69]

1821 isyanı arifesinde, Yunanistan'ın genel nüfusu yarım milyon civarında tahmin edilmekteydi.[70] Mora'nın, ahalisinden ölen ya da Ege kıyılarındaki ya da başka bölgelerdeki daha konuksever yerlere kaçan 30-60.000 kişiyi kaybettiği 1770'lerdeki karanlık misilleme günlerine kıyasla, bu bir toparlanmaydı.[71] 18. yüzyılda göz kamaştırıcı bir şekilde büyüyen Selanik limanı Yunanistan'ın en büyük kentiydi, yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfusu 60-70.000'e ulaşmıştı.[72] 1800'lerde Yunanistan'ın diğer kentlerinin nüfusları şöyleydi: Serez 30.000, Yenişehir (Larissa) 20.000, Vodina 12.000, Patras 10.000 ve Atina 12.000. Yine bir Yunan kenti olan Yanya'nın nüfusu da 16.000 civarında olmuş olabilir.[73]

Anadolu'nun nüfusu hakkında güvenilir tahminler yapmak mümkün olmamakla birlikte, mali kayıtlar 18. yüzyılda nüfusun Rumeli ile eşit düzeylerde olduğunu düşündürüyor.[74] İmparatorluğun baş limanı İzmir için verilen 18. yüzyıl tahminleri 65.000 ile 102.000 arasında değişiyor.[75] 1802 dolaylarında Bursa'nın nüfusunun 60.000 kadar olduğu tahmin ediliyor.[76] Ankara'nın nüfusu da muhtemelen buna yakındı.[77]

18. yüzyılda Irak kentlerinin nüfuslarının büyük kısmını veya çoğunu, esas olarak salgın hastalıklar nedeniyle yitirdiği düşünülüyor.[78] Yüzyıl sonunda Bağdad'taki insan sayısı herhalde 80.000, Musul'daki ise 65.000 kadardı.[79]

---

[67] Lampe ve Jackson (1982), s. 45.

[68] Naci (1966), s. 133.

[69] Karş. Ars (1963), s. 125; Naci (1970), s. 40 ile Pollo ve Arben (1981), s. 91.

[70] Andreades (1910), s. 171.

[71] Camariano-Cioran (1965), s. 537; Dakin (1972), s. 17.

[72] Beaujour (1800), s. 30, 53; Vacalopoulos (1963), s. 98; Svoronos (1956), s. 7.

[73] Beaujour (1800), s. 85; Clogg (1976), s. 4; McGrew (1977), s. 113; Vacalopoulos (1973), s. 497.

[74] McGowan (1981), s. 113.

[75] Panzac (1985), s. 233; Özkaya (1985), s. 143; Masson (1911), s. 552.

[76] Walpole, der. (1820), s.111.

[77] Özdemir (1986), s. 114.

[78] Issawi (1982), s. 162.

[79] Olivier (1801), II, s. 357, 388, 400.

1775'te uzun bir İran kuşatması yaşayan Basra'nın daha önce 40.000 kadar olan nüfusu, bunun çok altına belki 4.000'e kadar düştü.[80]

Halep'in nüfusunun 1780'ler ve 1790'ların baskın ve kıtlıkları öncesinde 100.000'in üstünde olmuş olması muhtemeldir. 17. yüzyıldaki en kalabalık dönemine göre oldukça önemli bir düşüş gösterse bile, bu yine de büyük bir rakamdır.[81] Yüzyıl sonuna gelindiğinde Halep nüfusunun Şam'ınkine hemen hemen eşit olması mümkündü, ancak her iki kentin nüfusu da çarpıcı bir biçimde azalmıştı.[82] Daha 18. yüzyıl başında büyük bir sorun halini almış olan Bedevi ve Kürtlerin baskın ve yağmaları, kıyı düzlüklerinin çok büyük bir kısmını çorak araziye çevirmiş, Trablusşam, Sayda ve Lazkiye (Antakya) kıyı kentlerini görece önemsizliğe mahkum etmişti.[83] Yine de yüzyıl sonunda Filistin kentleri hâlâ dikkate değer durumdaydı: Kudüs'ün 9-12.000, Akkâ'nın 8.000, Gazze'nin 8.000, Nablus'un 7.500, Safed ve Halilürrahman'ın 5.000'er kişi nüfusu vardı.[84] Bir de dağ ve tepelerde, çöl çapulcularının erişemeyeceği yerlerde, düzlüklerden kaçanların da aralarında yer aldığı bir nüfus yaşamaktaydı.

Mısır'ın 1800'deki nüfusu 4 veya 4.5 milyon olarak tahmin edilmiştir. Kahire'de 210-260.000, İskenderiye'de ise 10-15.000 kişi yaşıyordu.[85] Bu rakamlar giderek arapsaçına dönen siyasal koşullar ve 18. yüzyıl sonunun buna eşlik eden karakteristik köylü göçlerinden kaynaklanan bir düşüşün alt noktalarını temsil eder.[86]

18. yüzyılda Cezayir nüfusu, 17. yüzyıldaki en üst noktası olarak tahmin edilen 100.000'den, 1830'daki Fransız seferi sonrasında bu nüfustan geriye kalan 40-50.000 kişiye uzanan yolun ortalarında bir yerdeydi.[87] Bu sırada Konstantiniye'nin nüfusu 25.000, Tilemsen'inki ise 20.000 kadardı. 19. yüzyıl başında Cezayir'in toplam nüfusu tahminen 2.5 ilâ 3 milyondu.[88] Aynı dönemde Tunus'un nüfusu bir milyondu.[89] Tunus'un 18. yüzyılda en azından 1760-1784 arasında artan nüfusunun bundan sonra azaldığı anlaşılıyor.[90] 1800'de Tunus

---

80 Karş. ay. Issawi (1982), s. 101; Volney (1788), II, s. 145; Baer (1981), s. 628.

81 Raymond (1985), s. 5, 7; Gaube ve Wirth (1984), s. 248.

82 Masters (1988), s. 38-41; karş. Schatkowski-Schilcher (1985), s. 3.

83 Karş. Rafeq (1977), s. 62 ile Gaube ve Wirth (1984), s. 248; Eton (1798), s. 268.

84 Ben Arieh (1975), s. 51-53, 68.

85 Bk. Raymond (1973-74), I, s. 166 ve II, s. 452; Issawi (1982), s. 101; ve Raymond (1981), s. 687.

86 Baer (1982), s. 57-58; Abdul-Rahman ve Nagata (1977), s. 178; Raymond (1980), s. 170-75.

87 Bk. "Algiers" *EI*²' Valensi (1977a), s. 34; Julien (1970), s. 290.

88 Valensi (1977b), s. 1; Lacoste ve ark. (1960), s. 217-18.

89 Valensi (1977b), s. 1.

90 Valensi (1977a), s. 140, 316; Cherif (1982), s. 74.

kentinin tahmini nüfusu 100.000 idi.[91] Kent 1784-85'teki salgın sırasında uğradığı kayıplardan sonra toparlanıyordu. 1784-85'te kıtlık ve salgınlardan ağır darbeler yiyen Trablusgarp da, 14.000 kişilik nüfusunun hemen hemen dörtte birini kaybetmişti.

---

[91] Issawi (1982), s. 101.

SEÇKİNLER VE KAPIKULLARI

Osmanlı toplum ve yönetiminde 16. yüzyıldan beri en önemli değişiklikler tedrîcen, fiili bir durum olarak kendiliğinden ortaya çıkmış, genellikle kayıtlara geçmemiş, bütün bu nedenlerle de iyi anlaşılamamıştı. 18. yüzyıl Osmanlı önderliği, imparatorluktan geriye kalanı etkin bir biçimde savunmaktan ve sistemi, değişen dünya düzenini göz önüne alarak ıslah etmekten acizdi. 18. yüzyılda getirilen pragmatik çözümlerin toplamı reform etmiyordu. Katerina ile yapılan ilk savaştan (1768-74) sonra, merkezdeki zaaf, taşra seçkinleri için birdenbire çok aşikâr bir hal aldı. Bu yüzyılda yaşanan karışıklıklar ve kötü yönetim doruk noktasına, ironik bir şekilde, hanedanın ilk gerçek reformcusu Sultan III. Selim'in hükümdarlığı (1789-1807) sırasında ulaştı. Bu iyi niyetli fakat durumun gerektirdiği kararlılıktan yoksun padişah, en önemli eyaletlerindeki şiddet ve karışıklık sarmalını kontrol altına alma yeteneğini gösteremedi; bunun yerine güçlenen taşra savaş ağalarının ve Memlûk seçkinlerinin işleri bildikleri gibi çözmesine göz yumdu.

Önemli Osmanlı kurumları, tıpkı yaşlanan bir bedenin dokuları gibi, 18. yüzyılda artık kendilerinden beklenen işlevleri yerine getiremez olmuşlardı. Habsburgların toplumdan ayrı bir bürokrasi inşa ederek güç kazanmakta olduğu bir yüzyılda, Osmanlı bürokrasisi hizmet etiğini büyük ölçüde, toplumdan "ayrı"lığını da kısmen yitirdi. Aracılar kullanmak ve seçkinlerle ittifaklar kurmak yaygın olarak başvurulan bir yöntem olduğu için, güç, özel kişi çıkarlarının hizmetinde merkez ile taşra arasında gitti geldi. Bu yüzyılda merkez eyaletlerinde yaşanan karakteristik gelişme olan, vergi tahsil etme ve asker toplama yetkilerini taşra seçkinlerine devretme deneyi, güç ilişkilerinde devlet ve hanedan açısından ölümcül denebilecek fiili bir tersine dönüşe yol açtı. Bu arada hiç bir dönemde İstanbul'a sıkı sıkıya bağlı olmamış Arap eyaletlerinde de, diğer seçkin zümreler her türlü denetimden kurtulma mücadelesine giriştiler.

Burada, önce kurumlarda meydana gelen bazı temel değişiklikleri, sonra da önemli eyaletlerde güç dengelerinde yaşanan değişikliklerin ana hatlarını ele alacağız. 18. yüzyılda dönüşme sürecine giren veya bunu sürdüren kurumlar arasında yeniçeriler, eyalet sipahileri, valiler, kadılar ve en altta bütün bunların zeminini oluşturan, imparatorluğun üzerinde yükselmiş olduğu miri toprak düzeni (toprakta devlet mülkiyeti) vardı.

Yeniçeriler, 18. yüzyılda daimi silah altında bulunan bir ocak olmaktan çıkıp, hemen hemen hiç ücret almayan, asıl kazançları kendilerine tanınan yargı

dokunulmazlıkları ve vergi muafiyetleri olan ve savaş alanlarında bu ayrıcalıkların hakkını giderek daha az verebilen küçük esnaftan oluşmuş bir milis gücüne dönüştü. Klasik Osmanlı ordusunun ikinci büyük bileşeni olan taşrada konuşlanmış timarlı sipahiler, yüzyılın başına gelindiğinde zaten can çekişir duruma düşmüştü. Timarlı sipahilerin 17. yüzyılda gelirleri ve gelirleriyle birlikte de sayıları çarpıcı ölçüde azalmıştı. İmparatorluğun altın çağındaki başarıların yaratıcıları arasında yer aldıkları için, Babıâli onlara karşı net bir tavır takınamadı; bir yandan eriyip yok olmalarına göz yumdu, bir yandan da arta kalanları korudu.[1] Bu ocağın, Sırbistan gibi bir takım eyaletlerde varlığını sürdürmüş olması, yerel milis gücü oluşturma heveslerine karşı dengeleyici bir unsur olarak kullanılmasına bağlanabilir. 1768-74 savaşına katılabilen sadece bir kaç bin timarlı sipahi çıktığı halde,[2] ismi kalmış ama pek cismi kalmamış bu ocağın ıslahı için fermanlar çıkartılmaya devam edildiyse de bunlar derde deva olmadı.[3]

Taşra valilerine ihdas edilen yeni dirlik türlerî arpalıkları genellikle, 17. yüzyılda bu yöneticilerin gücünün payandası olmuş büyük Kapıkullarını beslemeye yeterli değildi.[4] Bu durum, 18. yüzyıl başlarında bir gelir bunalımına ve dolayısıyla da sıkışıp kalan bu devlet görevlileri zümresinin kendisini ve giderek küçülen kapıkullarını idame ettirme çabasıyla bir sürü geçici ve keyfî salma çıkartmasına yol açtı.[5]

Valiler ve yardımcıları artık genellikle seyfiyyeden değil de kalemiyyeden gelme kişilerden oluyordu. Halep'teki bir Avrupalı gözlemci, yüzyıl ortasında yazdıklarında bu eğilime dikkat çekerek, bu uygulamanın "elyazmalarının değerini yükselttiğini, eskiden açık arttırmalara katılan tek taraf olan şeyhlerin, zengin rakiplerle yarışamadığını" eklemişti.[6]

Gelirleri kasıtlı olarak sabote edilmek istenmiş olsun veya olmasın,[7] valilerin keyfî vergilere başvurmaları gereğini ortadan kaldırmak, geçimlerini yasal yollardan sağlamak için taşrada yeni bir dizi verginin uygulamaya konması zorunluydu. Valilerin yerleri artık sık sık değiştirildiğinden, bu yeni vergilerin taşrada etkili bir şekilde uygulanabilmesi için, yörelerini yakından tanıyan ve vergileri yörenin gerçeklerine uygun hale getirebilecek, genellikle kendileri de yörenin ileri gelen toprak sahiplerinden olan yerel âyan heyetlerinin aracılığına ihtiyaç vardı.[8]

---

[1] Anderson (1979), s. 321.

[2] Nagata (1976b), s. 65.

[3] Dimitrov (1962b), *passim*; Özkaya (1985), s. 46.

[4] Özkaya (1985), s. 59; İnalcık (1977), s. 29.

[5] Beylerbeyilere ait has arazilerinin resmi olarak ilgasının tarihi 1717 olarak verilmiştir: Uzunçarşılı (1945), s. 203.

[6] Russell (1794), II, s. 91.

[7] Thieck (1985), s. 118.

[8] Radusev (1980), s. 88; Özkaya (1985), s. 93, 182, 187, 193.

Bu yerel heyetlerin ortaya çıkması ve ömrünü tüketen timar sisteminin doğası gereği sahip olduğu gücün yerini, fiilen bu heyetlerin gücünün alması, ağırlık merkezinin, giderek bölgesel denetim için gerekli tüm araçları barındırır hale gelen kent ve kasabalara kayışının işaretiydi.

18. yüzyıla girildiğinde, Osmanlı kadıları da itibar ve etkinliklerinin zirvesinde oldukları günleri geride bıraktılar. Babıâli, III. Ahmed döneminden başlayarak, kadıların görev sürelerini kısalttı. Sayıları giderek artan eğitimini tamamlamış kadı adaylarına iş bulabilmek için oluşturulan sistemdeki gezici kadılar, daimi taşra âyan heyetleriyle yakın ittifaklar içine girmeye zorlandılar; özellikle de eski sicil sistemlerinin bozulmasına göz yumulduğu ve bunlar ancak bölge sakinlerinin yardımıyla güncellenebileceği için, idareyle ilgili her türlü meselede onların yardımına giderek daha fazla ihtiyaç duydular.[9]

Görevlilerin kayıtsızlığı, idarenin kötülüğü ve bizzat mahkemelerin suç ortaklığı, Osmanlı seçkinlerinden türlü çeşitli kişilerin miri arazi havuzundan toprak tırtıklamalarına imkân sağladı. Askerî sınıfa mensup malikânecilerin konumu bunu gerçekleştirmek için özellikle elverişliydi. Dolayısıyla, tartışmaya açık bir konu olmakla birlikte, 19. yüzyıl başına gelindiğinde bazı yabancı gözlemciler, Osmanlı arazilerinin yarısı ilâ üçte ikisinin devlet denetimi dışındaki aile vakıfları statüsünde olduğu kanaatindeydi. Miri mülkiyetten bu kopmaların çok büyük bir bölümü 18. yüzyıl içinde gerçekleştirilmişti. 18. yüzyıl sonunda III. Selim bu toprakları tekrar mukataalaştırarak devlet denetimine çekmeye çalıştı. Devlet arazisinin büyük ölçüde mülkleştirilmesi, bir yandan pek çok seçkin ailenin kendisini emniyete almasını sağlarken, bir yandan da doğal olarak devletin vergi kaynaklarını daraltmıştı.[10] Aile vakıfları kurumunun suiistimali, pek çok medreseyi de maddi kaynaklarından yoksun bırakarak ulemanın içinde bulunduğu eğitim krizini daha da derinleştirdi.[11]

18. yüzyılda, yine Osmanlı devletinin temel kavramlarından olan, Osmanlı toplumunun üzerine inşa edilmiş olduğu askerî/askerî olmayan dikotomisi de, en azından Avrupa'daki eyaletlerde değişti. Avrupa sınırları yakınındaki Müslüman köylüler yüzyıl içinde oluşturulan çeşitli milis kuvvetlerine katılarak, ya da yeniçeri ocağına girme imkânını parayla satın alarak, kentlerde o zamana kadar vergiden muaf olmuş askerî sınıf yanında yerlerini almayı genellikle başarabiliyorlardı. Bu sözde-yeniçerilere, vergi toplama işine katılan ve böylelikle de statü değiştirerek yönetici sınıfa dahil olan bütün Müslümanlar da katılıyordu.[12] Yüzyıl ortasında Girit'te olan bir Avrupalıya göre: "Türklerin hepsi şu ya da bu askerî teşkilata dahildi..? Paraları dışarıdan getirilen

[9] Abdul Rahman ve Nagata (1977), s. 192; İnalcık (1977), s. 44; Özkaya (1985), s. 210-15.

[10] Karş. Yediyıldız (1982c), s. 151-61; Barnes (1986), s. 42; İnalcık (1978), s. 87-88; ay. (1983), s. 111; ay. (1955), s. 225.

[11] Zilfi (1983), s. 326.

[12] Abdul Rahman ve Nagata (1977), s. 185.

Yeniçeriler dışında bütün askeri sınıf üyelerinin ücretleri haraç ve gümrük gelirlerinden ödenir."[13]

Buna karşılık, Ankara'nın 1785 sonrası dönemdeki nüfusuyla ilgili rakamların analizi, vergi yükümlülerinin vergiden muaf olanlara oranının 19:1 civarında olduğunu gösteriyor. Bu, 16. yüzyıldaki oranlara benzemektedir, dolayısıyla askerî tabakadaki yeniden organizasyon süreci her yerde uygulanmış olamaz. Ayrıca 1790'larda Ankara'daki küçük karargâhtakilerin çoğunluğunun gayri müslimler olması da şaşırtıcı bulunabilir.[14]

Dolayısıyla miri toprak sistemi ve ayrıcalıklı askerî statüsü 18. yüzyılda büyük değişiklikler geçirdi. Pek çok kişi bu iki kurumun bozulmasından doğrudan kazanç sağlayarak kendilerine, ya Müslüman seçkinler zümresi ya da hiç değilse askerî sınıf içinde bir yer edindiler. Temel bir yeniden yapılandırma işine girişmeden reform yapmanın yolu yoktu; bu da ancak bir sonraki yüzyıl içinde gerçekleşecekti.

Arka planda yer alan kurumsal çürümenin önünde, yükseliş halindeki iki zümre, yani vergileri tahsil edenler ve yerel âyan heyetleri önce farklı işlevlere sahip iki ayrı grup olarak, fakat zamanla hem taşrada hem de İstanbul'da köklere sahip, yek vücut olmuş tek bir sınıf olarak, çarpıcı bir görünüm arz eder. Eyalet, sancak ve kazaların geçici sürelerle mültezim ve mütesellimlerin eline teslim edilmesi daha 17. yüzyılda olağan bir uygulama halini almıştı.[15] Valiler ya tercihleri gereği, ya seferde oldukları için, ya da tayin beklerken genellikle görev yerlerinde olmuyorlardı; fakat ertelenmeye tahammülü olmayan vergilerin toplanması işini tam yetkili vekiller (mütesellimler) yürütüyordu. Bu arada, aynı eyaletlerdeki hazine arazileri merkezi hükümet tarafından ihale yoluyla iltizama veriliyor, sonra da tahsilatların yapılması işi, üstlenici mültezimler tarafından daha alt mültezimlere veriliyordu. Bu iki sistem, yani mültezimlik ve mütesellimlik sistemleri 18. yüzyıl başında tek bir iltizam sistemi halinde birleşti. Buna göre daha önce askerî sınıf mensuplarına tahsis edilmiş olan dirlikler hazineye ait mukataalar arasında sayıldı ve bunların bir kısmı (fakat asla yeterli olmayan bir kısmı) valilere tahsis edildi. Ayrıca ortaya bir de mukataaların hayat boyu kaydıyla iltizama verilmesi (malikâne) sistemi çıktı. Para sıkıntısı çeken hazineye nakit sağlayan bu sistemle, bir yandan da köylülüğün yaşamını rahatlatmak ve gelir potansiyellerini korumak amaçlanıyordu. Bu uygulamanın kurumsal bedeli ise, irili ufaklı arazilerin iltizama verilebilir toprak havuzundan koparılıp mülkleştirilmesi oldu. Bunların düzmece kanıtlarla ya da hayat boyu iltizam hakkını alan kişinin bir görevliyle yapacağı işbirliği sonucunda kamu arazisi havuzuna bir daha geri dönmemeleri

13 Pococke (1745), II, s. 267.

14 Özdemir (1986), s. 114, 156.

15 Kunt (1983), *passim.*

ihtimali vardı. Vergi toplama işiyle uğraşanların hepsinin, yükseliş halindeki bu malikâneciler sınıfına katılma özlemi içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Mültezimler ve malikânecilerle birlikte yükselen bir diğer zümre de iltizam sistemini finanse eden ve işlemesinin vazgeçilmez unsurları olan bankerlerdi. 18. yüzyıl boyunca İstanbul'da yapılan iltizam ihalelerine, arkalarında bankerleri olan bin kadar büyük ihaleci hakimdi. Makam satma, tefecilik, aile vakıfları ihdası gibi suiistimaller yapmaya bu yüzyılda da devam eden ulema da iltizam sisteminin parçasıydı.[16] İltizam sisteminin bu yüzyıl içinde hem büyük hem de küçük ölçeklerde gelişip detaylanmasıyla birlikte, sancak ve eyalet düzeylerindeki vergi toplama sisteminin yapısı, pek çok yerde, fiilen, eski yönetim yapısının yerini aldı. Böylelikle vergi toplamak, hükümetin savunma dışındaki baş, belki de tek işi, olarak ortaya çıktı.[17]

Vergi tahsil sisteminde mültezim ve mütesellimlerin istihdamı, Osmanlıların, aşağıdan gelenlere egemen zümre içine girme imkânı tanıyan, yukarıya doğru hareketlilik geleneğinin sürdürülmesine yardımcı oldu. Başkentteki bir İngiliz tüccarına göre:

> tercümanlar... en sefil ve en yoksul Türklere karşı olağandışı bir âlicenaplık sergiliyor, onlara hürmet ve nezaket gösteriyorlar. Sebebi sorulduğunda da, en alt konumlarda bulunan o kadar çok kişinin en üst konumlara yükseldiğini gördük ki, intikamlarından sakınmak gerek, diyorlar.[18]

Yerel kayıtların düzenli ve güvenilir bir şekilde tutulmaz olması, resmi tayinlerin her zamanki kısalığı, yerel koşullarda zaman ve şans faktörlerinin etkisiyle meydana gelen değişiklikler (örneğin, köylülerin topraklarını bırakıp kaçması/göçmesi nedeniyle nüfusun azalması) nedeniyle, eyalet ve kaza âyanının destek ve yol göstericiliği, taşra muhassılları (vergi tahsildarları) için daha 17. yüzyıl bitmeden vazgeçilmez önem kazanmıştı. Tüccar, tefeci, askerî sınıf mensubu veya toprak sahibi olabilen bu yerel zevat (âyan), vergi (toplama işinin) tahsisinde rol sahibi olmak peşindeydiler. Malikânecilerin bu âyan heyetlerinde yer alma şansı büyüktü. Tersten söyleyecek olursak, devletin vergi tahsildarlığına atanan âyan heyetlerin üye sayısı artmakta ve bunlar imparatorluk çapındaki iltizam sistemine başka şekillerde de katılmaktaydılar. Kazalarındaki kadıların desteğiyle, yasal dayanağı olmayan dokunulmazlıklardan büyük ölçüde yararlandılar, böylelikle de yüzyıl içinde nüfuzları giderek arttı.[19] Pek çoğu, toprak sahibi olarak sahip oldukları statüye ilâveten, tefeci olup muhtaç durumdaki köylüye faizle para vermek, hatta belki,

---

[16] Berkes (1964), s. 53; Özkaya (1985), s. 209.

[17] Abdul Rahman ve Nagata (1977), s. 188, 192; karş. İnalcık (1977), s. 31; ay. (1980), s. 316.334; Özkaya (1985), s. 93.

[18] Porter (1771), s. 6.

[19] Suceska (1965a), s. 229; Mutafcieva (1965), s. 244; Dimitrov (1962a), s. 129ff.

deruhdeci (vergi aracısı) olup, köy gelirlerinin neredeyse tamamını kontrol altına alma karşılığında, bütün bir sıra köyün hazineye karşı sorumluluğunu üstlenmek gibi yeni işlevler edinmeye elverişli konumlardaydılar.

Bu yerel âyanın safları arasından zamanla, yanıltıcı bir şekilde yine âyan diye bilinen, ama daha seçkin bir ikinci zümre çıktı. Aslında bunlar hakimiyeti genellikle zor yoluyla ve resmiyet kazanmış yarı-feodal ağlar vasıtasıyla ele geçirdikleri için savaş ağalığına daha yakın düşüyorlardı. Arnavutluk'un Buşatlı ailesi gibi kimileri, kendilerine çiftlikler oluşturmaya yıllar öncesinden başlamış olsalar da, ortaya çıkışlarında belirleyici olan dönem 1768-74 savaşıydı. Mora'yı ayaklanan Yunanlılardan geri almakla görevlendirilen Osmanlı veziri Muhsinzade Mehmed Paşa, bunu yapmanın en kolay yolunun asker yazmak için civardaki Makedonya ve Teselya âyanının yardımını istemek olduğunu çabucak kavradı. Toplanan askerler, askeri bakımdan başarılıydı, ancak çoğunluğu oluşturan dağlı Arnavutlar, on yıl kadar sonra ünlü Cezayirli Hasan Paşa gelip, köklerini kazıyıncaya kadar Mora'yı talan ettiler.[20] Öte yandan, Rumeli'deki cephe hatlarının gerisinde, bu savaş için milis toplayıp, milislerinin başına geçmeleri istenen âyan ekabirleri, ordunun İstanbul'daki vezirlere hiç bir saygısı olmadığının farkına varmaktaydılar. Bu keşif onların doğrudan merkezi hükümeti muhatap almasına yol açtı; artık kolay kolay terk etmeyecekleri yeni bir alışkanlık edinmişlerdi.[21] Savaş ortamını bahane ederek, Anadolu, Suriye ve Mısır'da da çeşitli kökenlerden gelme âyan savaş ağaları ortaya çıktı ve Rumeli âyanı gibi bunlar da, siyasal gücün fiili olarak ademi merkezileşmesi doğrultusunda büyük mesafe kaydettiler.

Âyan yardımının ilk tertibini 1768-74 savaşında alan Babıâli'nin, 1788-92'de aldığı doz az daha öldürücü oluyordu. Babıâli'deki yöneticiler ademi merkezileşme sürecini sadece emirlerle yasaklayamayacaklarını artık anlamışlardı; zira çıkardıkları fermanlar genellikle görmezden gelinmekteydi.[22] Fakat artık neredeyse bütünüyle yararsız bir hal alan yeniçeri kuvvetlerine bir alternatif bulunması gerekiyordu. Dolayısıyla da Babıâli, Rumeli ve Anadolu'da âyanın halk arasından topladığı ve genellikle bizzat âyan şeflerinin komuta ettiği askerlere daha da fazla bel bağladı.

1788-92 savaşından sonra, hükümet, bu uzun yüzyılın en büyük krizleriyle karşı karşıya kaldı: 1797-1807'de geniş bir alana yayılan Kırcalı eşkıya baskınları; 1798'de Mısır'ın Napolyon tarafından istilasıyla durumun daha da karmaşık bir hal alması ve 1804'te Sırpların ayaklanması. Sultan Selim'in kararsız önderliği altında, Rumeli ve Anadolu'nun âyan savaş ağaları kâh tehdit ediliyor, kâh sırtları sıvazlanıyor, bazen kendilerine İstanbul'da yüksek

---

[20] Nagata (1976b), s. 103.

[21] Özkaya (1983), s. 14-15.

[22] 1765, 1784 ve 1786'da: İnalcık (1977), s. 47-49; Nagata (1976a), s. 33; Suceska (1965a), s. 229; Mutafcieva (1965), s. 241-42.

makamlar veriliyor, kimi zaman da, hasımlarına karşı kendi besledikleri eşkıyaların kökünü kazımakla bizzat görevlendiriliyorlardı.[23] Yeni yüzyıl başladığında Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Suriye, Irak ve Mısır'da merkezi iktidara rakip feodaller vardı. Bu bağlamda, ayaklanmaları ulusal bir karakter taşıyan Sırpların durumu diğerlerinden farklıdır.

BELGRAD PAŞALIĞI (SIRBİSTAN)

Belgrad Antlaşması'ndan (1739) sonra Sırbistan yeniden Osmanlı hakimiyeti altına girince, Osmanlı yetkilileri büyük bir yeniçeri garnizonunu yeniden inşa edilen kalede konuşlandırdılar ve eyalet askerî bordrolarına oldukça büyük bir sipahi gücünü eklediler. Genellikle Belgrad'da yaşama eğiliminde olan bu kuvvet, geçimini kırsal alandan sağlıyordu. Belki on yıl süreyle bu sipahiler askerî yapının büyük ortağı olarak kabul edildiler. Fakat bölgenin yeniden fethinden itibaren, yeniçeri komutanları Sırbistan bölgesinde keşfe çıkarak, himayeleri altına alabilecekleri köyler aramaya başladılar. Sipahilerle milis gücü arasında on yıl süren rekabet 1762'de Belgrad'daki kumandanın Belgrad ile Niş arasındaki yol üzerinde bulunan bütün Yeniçeri hanlarının yok edilmesini emretmesi üzerine doruk noktasına ulaştı. Fakat bu boğuşmadan yeniçeriler kısa sürede galip çıktı ve yeniçeri ağaları, 1792'de paşalıktan padişah fermanıyla atılıncaya kadar Sırbistan'ı keyiflerince yönettiler.

Sayıca sipahilerden daha kalabalık olan yeniçeriler, sipahilerin güçsüz olanlarının mallarını müsadere etmeyi, en azından üzerlerinde egemenlik kurmayı ve kendilerine ait çok sayıda "çiftlik" kurmayı başardılar. Bu çiftliklerde, toprak üzerinde resmen hak sahibi olmak anlamında, talihsiz Sırp köylülerinin yerini aldılar; dolayısıyla da sipahilere ödenmesi gereken rantlara bir yenisini eklemiş oldular. Bunlar entansif tarım arazisi değil, daha ziyade karışık arazilerdi ve Belgrad, Habsburg kıyılarından ucuz tahıl almaya devam etti. Fakat köylülerden çeşitli vergi ve hizmetler isteniyor ve alınıyordu. 1792'den sonra sürülen yeniçeriler Vidin'de Pazvantoğlu'na sığınıp geri dönme planları yaparlarken, Sırp köylüleri bir kaç yıl bir tür özerklik altında, kendi önderlerinin idaresinde iyi bir yaşam sürdüler. Bu durum, çok sıkışan padişah yeniçerilere Belgrad'a dönme hakkı tanımaya mecbur kalınca sona erdi. Sırplar bu arada biraz askeri tecrübe kazanmış ve yeniçerisiz, daha özgür bir yaşamın tadını almışlardı. Geri dönenler ise küstah ve zalimdi; işte 1804'te patlak veren halk ayaklanmasının zemini böyle hazırlandı.[24]

[23] İnalcık (1977), s. 45; Nagata (1976b), s. 97; Shaw (1971), s. 213; Mutafcieva (1965), s. 235.

[24] ISN (1986), c. 4, böl. 1, s. 328-29; Suceska (1965c), s. 322; Trickovic (1970), s. 525-49.

BOSNA

18. yüzyılın ilk yirmi yılında Osmanlılar Bosna'yı Avusturya'ya bakan kuzey sınırının ana savunma noktası olmak üzere yeniden inşa ettiler. Eyalete Sırbistan'dakinin dört katı sipahi verildi ve pek çoğu yeni olmak üzere 40 kaleye dayanan derinlemesine bir savunma sistemi kuruldu. Bu kalelerin komutanları, yani ünlü Bosna *kapetan*ları, bölgeleri üzerinde fiilen tam yetki sahibi olup, feodal beyler gibi yaşamaktaydılar. Geleneklerine bağlı sipahiler gibi, *kapetan*lar ve garnizonları da, dirliklerini mirasçılarına devretme ayrıcalığına sahiptiler. Bu da Bosna toplumuna korunacak çıkarları olan bir tür tüzel kişilik niteliği veren bir olgu oldu. Saraybosna'da güçlü bir âyan kurulu olması ve mağrur ve kavgacı bir yeniçeri-zanaatkârlar nüfusunun mevcudiyeti, vezir rütbeli Bosna valisini ikametgâhını Travnik'e nakletmeye mecbur bıraktı. Ancak orada da yıllık *kapetan*, bey ve âyan meclisleri, valiye ancak kendileriyle aynı fikirde olduğu zaman, ya da özellikle vasıflı ve enerjik bir kişi olduğu takdirde itaat etmekteydi.

Kırsal alanda sipahilerin ve zabitlerinin geleneksel timarları, köylülerden eskisine göre çok daha ağır taleplerde bulunan bir toprak mülkiyeti sistemine dönüşmekteydi. Bosna'nın bazı bölgelerinde nüfusun azalması, kimi sipahileri topraklarını kendileri işlemek zorunda bıraktı. Ancak 18. yüzyılda, sipahilerin, *kapetan*ların ve kent ve kasaba âyanının arazileri genellikle köylülerin topraklarına el koyma ve göçerlerle güneyden gelen göçmenlerin başka yerlere iskânı temelinde büyüdü. Merkezî denetiminin gevşemesi, çok ağır çalışma koşullarının dayatılmasına imkân veriyordu. Buradaki tek hafifletici etken Bosna'nın coğrafi açıdan büyük ölçekli tarıma uygun olmaması ve şimdi de olduğu gibi, meyva bahçeleriyle hayvancılığın eşit ağırlıklarda olduğu bir karma ekonomi olma özelliğine sahip olmasıydı.

Her savaş çıktığında, Müslüman köylüler muntazaman cepheye, canlarını ortaya koymaya çağrılırdı. Köylü olarak, sadece alışılagelmiş yükleri üstlenmekle kalmadılar, bir de 1720'den itibaren Hıristiyan köylülerin, taksit diye bilinen yeni bir taşra vergisi sistemini omuzlamasına yardımcı olmaya mecbur tutuldular. Bu, Müslümanların inatla 1748'den 1756'ya kadar sürdürdüğü ve Saraybosna yeniçerilerinin de katılmasıyla daha da ciddi boyutlar alan bir isyana yol açtı. Yüzyılın daha sonraki yıllarında, herkesin nefret ettiği *taksit* Saraybosna'da uygulanmaya başlayınca başkaldıran halk *çarşija*'yı (merkezi çarşı) kapattı. Devlet yetkilileri bütün Bosna Müslümanlarının gerçekten askerî sınıf üyesi olduğunu kabul edince, yeni vergi sistemi konusunda bir ortak noktaya ulaşmak mümkün oldu. Klasik sistemin böyle bir tavize zorlanması, Rumeli Müslümanları arasında çok yaygın olan statülerini

yükseltme, dolayısıyla da vergi yükümlülüklerini hafifletme arzusunun en çarpıcı ortaya konuş biçimiydi.[25]

BULGARİSTAN VE MAKEDONYA

II. Mahmud'un 1808'de tahta çıkışı öncesindeki kırk yıl, Bulgar ve Makedon halkları açısından güvensizliğin had safhaya ulaştığı yıllardı. Tabiî, kuzeydeki komşularla yapılan her savaşta orduların yolu Bulgaristan üzerinden geçiyordu. Bu dönemde Bulgaristan, bir de imparatorluğun en şiddetli feodal mücadelelerine sahne oldu. Makedonya'da Serez âyanı ve Tuna boyunda Vidin âyanı arasında egemenlik mücadeleleri, daha 1760'ların ortalarına gelindiğinde başlamıştı. 1768-74 savaşı bu mücadeleleri daha da kızıştırdı, zira savaş seferberliğine katılmak bölgenin âyan heyetlerine, Osmanlı kuvvetleri cephede çarpışırken, kendi ailelerinin çıkarlarını pekiştirmek için yeni yeni fırsatlar verdi. Toplanan askerler savaştan sonra terhis edilince, serbest kalan binlerce Arnavut milis, gözlerini daha yukarılara dikerek savaş ağalığına soyunmuş âyanın hizmetine yazıldı. Dolayısıyla 1770'ler ve 1780'ler, bu tür Kapıkullarının, ortaya çıkmakta olan yeniden feodalleşmiş düzende bir güç hiyerarşisi kurmak için birbirleriyle giriştikleri sert mücadelelere sahne oldu.

Bölgenin en tanınmış iki âyan savaş ağası olan Serezli İsmail Paşa ve Vidinli Osman Pazvantoğlu arasında yapılacak bir karşılaştırma, bölgesel iktidarlar kurmak için kullanılan yöntemler hakkında bir fikir verir. Her iki savaş ağasının da büyük Kapıkulları vardı. Her ikisi de yüzlerce "çiftliğe" tasarruf ediyordu. Burada söz konusu olan, üzerinde tarımsal üretimi organize ettikleri araziler değil, gelir birimleriydi; öyle ki buraların bütün rantları üzerinde öncelikli hak sahibi oldukları gibi, resmi olarak merkezi hükümete ödenmesi gereken vergilerin tümünü veya çoğunu alıkoymaya da elverişli konumda idiler. Son olarak, her ikisi de kentlerinin tüccar ve zanaatkârlarıyla iyi ilişkiler içindeydiler; bu zümrelere en büyük güvenlik ve huzur imkânlarını onlar sunuyordu. Saraybosna ve Belgrad gibi Serez'de de sipahilerle yeniçeriler arasında sürekli bölgesel gerginlik olduğu için, Vidin'de bu imkânları sağlamak biraz daha kolaydı.

Katerina ile 1787-92'de yapılan ikinci savaşta çarpışmaların çoğu Tuna boyundaki âyan savaş ağaları tarafından yürütülürken, cephe gerisindeki daha alt seviyelerdeki âyan, hızla gücü yeniden paylaşma mücadelesine girişti. Seferberliğin bitip askerlerin terhis olması, o kadar tehlikelerle dolu bir dönemdi ki, Sırp köylüleri gibi Bulgar köylülerinin de silahlarını alıkoymalarına izin verildi. Pek çoğu Haskovo bölgesinin Müslüman küçük arazi sahiplerinden olan eşkıyaların sayısı sürekli artmaktaydı. 1770'lerde çoğunlukla orta ve doğu

[25] Suceska (1969), s. 206; Nagata (1979), s. 12-32; Kreöevljakovic (1954), s. 68; ay. (1951), s. 126; Suceska (1965a), s. 227-29; ay. (1980), s. 144-56; Eren (1965), s. 25-40; bk. "Bosna" *EI*[2].

Makedonya'da yoğunlaşan eşkıyalık faaliyeti, 1790'larda İstanbul'un çok yakınlarına sokulmuş, doğu Trakya'da odaklanmıştı. Âyan çatışmalarının, zamanın en önde gelen savaş ağası Silistreli Alemdar Mustafa'nın 1808'de İstanbul'da sadrazam olarak işbaşına geçmesiyle birlikte birdenbire kesilmesi, doğu Trakya'yı on yıl (1797-1807) boyunca kasıp kavuran bu çatışmalar arasındaki bağlantıyı ortaya koyar.

Sultan III. Selim'in kendisi ve çevresindeki danışmanlar Rumeli eyaletlerine yayılan karışıklıklara açık bir biçimde katkıda bulunmuş, Sultan Selim'in savaş sürerken tahta çıkmasıyla birlikte kargaşayı daha da büyümüştü. Devlet, dönemin savaş ağalarıyla başa çıkmak için, kararlılık dışında, her türlü hile ve düzene baş vurdu. 1793-94'te Serezli İsmail örneğinde olduğu gibi, bir âyan şefi, eşkıyaları bastırmakla görevlendirilebiliyor, 1796'da Osman Pazvantaoğlu'nun başına geldiği gibi affa uğrayabiliyor, kuvvetleriyle birlikte kuşatma alındığı halde kesin bir yenilgiye uğratılamayabiliyor (1797) ya da kendisine vezirlik pâyesi verilebiliyordu (1799-1801). Fakat Babıâli ve danışmanları taktik değiştirerek kısa süreli üstünlükler sağlasalar da, kendilerinden daha kararlı ve İstanbul'a pek ender gelen, belki de hiç ayak basmayan kişilerle karşı karşıyaydılar. Âyanlar çağının nihai ürünü, imparatorluğun artık sadece hizmetkârı olmakla kalmayıp, kaderinin belirlenmesinde rol oynamaya hazır âyan taifesi oldu.[26]

YUNANİSTAN VE ARNAVUTLUK

Batı Balkanlarda, Buşatlıların kariyeri, Tepedelenli Ali'ninkiyle büyük bir çatışma olmaksızın örtüştü, sanki bayrak yarışında birbirlerine nöbet devretmişlerdi. Buşatlı Mehmed, Balkan savaş ağaları arasında en üst sırayı alan bu ailenin nüfuzunu hem gerçek çiftlikler hem de mukataalar temeli üzerinde inşa etti. Arnavutluk'un kıyı ovalarında, ihracata yönelik uzmanlaşmış tarım 1750'lerde doğmuş ve Buşatlıların himayesi altında gelişmeye devam etmişti. Payitahtla aralarında büyük mesafe olmasından yararlanan Buşatlılar, çıkarlarını gözettikleri hızla büyüyen İşkodra tüccar ve esnafıyla ve Arnavut, hatta daha kuzeylerindeki Karadağ ve Bosna aşiretleriyle eşsiz bir koalisyon kurdular. Aile, Katerina ile yapılan iki savaşı da Kosova ovasının içlerine kadar yayılmanın örtüsü olarak kullandı. Sülalenin kahramanı Buşatlı Kara Mahmud, iki kuşatmadan (1787, 1793) başarıyla kurtulup, Avusturyalılarla talihsiz bir flört yaşadıktan sonra, Karadağ'da giriştiği bir macera sırasında (1796) öldü. O öldükten sonra Buşatlı sülalesinin kalan üyelerinin, er ya da geç denenmesi

[26] Mutafcieva (1965), s. 245; ay. (1962), s. 179-212; Mutafcieva ve Dimitrov (1968, s. 50; Kosev (1970), s. 69; Lampe ve Jackson (1982), s. 36; Lascaris (1938), s. 384; Özkaya (1983), s. 16, 103-05; Sadat (1973), s. 208-17; Dimitrov (1962a), s. 129-65; BAN (1985), c. 5, s. 39-47, 163-68; Nagata (1976a), s. 35; Gökçe (1967), s. 108-9; Gandev (1960), s. 211.

kaçınılmaz bir seçenek olan Babıâli ile işbirliği yapma politikasını tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Bu sırada batı Balkanların hakimiyeti konusunda bir büyük rakip, Arnavut-Yunan kenti Yanya'da yer edinmiş bulunuyordu. Kısa bir süre sonra "Yanya aslanı" olarak nam salacak olan Tepedelenli Ali ile yine Arnavut olan Mısır'ın Mehmed Ali Paşası dönemin en ünlü iki savaş ağası idi. Tepedelenli Ali'nin yükselişinin, aslında hem başlangıçta hem de sonunda sahip olduğu gücün asıl temeli, Osmanlıların 1760'larda batı Balkanlarda süreklilik kazanan eşkıyalığa son vermek amacıyla kurdukları derbentçi (polis) sistemi hakkındaki derin bilgisi ve onlar üzerinde sahip olduğu nüfuz idi. Derbentçiler ya da *armatoli*, bastırmakla yükümlü oldukları haydutların (*klepht*) safları arasından çekilip alınır, dolayısıyla da dürüstlükten ayrılmamalarını sağlamak, ayrı bir beceri ve sert disiplin gerekirdi.

Bu tür inzibat görevlilerinden genellikle kuşku duyulurdu.

> Hırsızlara karşı istihdam edilen *aramatoli*nin büyük kısmı aslında bu meslektendir. Gönüllü olarak teslim oldukları takdirde, o anda memnuniyetle karşılansalar bile, üzerlerine gelecekte ortadan kaldırılmak üzere bir çarpı da koyuluyor olması mümkündür. Pek çoğunun hırsızlar içinde kardeşleri veya kuzenleri olduğu için, iki taraf arasında genellikle gizli bir haberleşme vardır ve bir köye saldırmanın en iyi yöntemleri, bu haydutlara genellikle düşmanlarından biri tarafından gösterilir.[27]

Derbentçi sisteminde 1787'de komutanlığa getirilen Tepedelenli Ali, bu karanlık rolde usta bir oyuncu olduğunu gösterdi. Savaş zamanında yararlılık göstermiyor, itaat etmeyi tam barış yaklaşırken hatırlıyordu. İki kez getirildiği derbentçilerin başbuğluğu görevinde (1793-94, 1803-4) ve Buşatlılara karşı yapılan kuşatmada gösterdiği yararlılıklar nedeniyle, Babıâli kendisine müteşekkir oldu. Babıâli'nin memnuniyeti elle tutulur sonuçlar verdi; Ali ve oğulları Arnavutluk'un Tosk ovasından Korint körfezine uzanan belki 1.5 milyon kişilik küçük bir imparatorluğun hakimi haline geldiler.

Diğer savaş ağaları gibi Ali'nin de maiyetinde çok sayıda Arnavut vardı ve denetimi altındaki bölgenin seçkinler zümresinin yöre halkı üzerindeki nüfuzundan yararlanıyordu. En az bin mukataanın iltizamı onun elindeydi; kendine göre bir dış politika yürütüyor, kâh Fransızlarla kâh İngilizlerle flört ediyordu. 1806-12 savaşı yıllarını kendi hakimiyet bölgesinin sınırlarını güneye doğru genişletmek için kullandı. Bütün büyük âyan gibi onun da İstanbul'a ayırdığı para çok azdı; kendi nüfuz alanındaki daha alt düzeydeki şefleri kıskançlıkla bastırır, ortadan kaldırır veya kendi amaçları doğrultusunda kullanırdı. Aynı zamanda yolların güvenliğini yılmadan korur, bu yüzden de bölgesinin tüccarı tarafından çok sevilirdi. İşte Ali'nin adaletine ilişkin, muhtemelen zamanın bütün büyük savaş ağaları için de bir ölçüde geçerli olan bir tanıklık:

[27] Leake (1967), IV, s. 353-54.

...yönetimindeki toprakların bütün orman ve dağlarında ... büyük haydut çeteleri vardı. Köyler tarafından istihdam edilen ve korunan bu çeteler, büyük arazileri haraca bağlamakta, Paşanın himayesi altındaki kazaları yakıp yağmalamaktaydılar. Bunların üzerine büyük bir şiddetle yürüdü: Onları yaktı, astı, kellelerini kesti ve kazığa oturttu ve bu haydutlar bir çok bölgede, özellikle daha önce hüküm sürdükleri yukarı Arnavutluk'ta ortadan kayboldular.

Vezir işte böyle sert önlemlerle Arnavutluk'un pek çok bölgesini ... erişilebilir kıldı ... ve dolayısıyla ülkeyi tüccarlara açarak ... sadece kendi gelirini artırmakla kalmadı, tebasının yaşam koşullarını da iyileştirdi.[28]

OSMANLI AVRUPASI'NIN GAYRİ MÜSLİM SEÇKİNLERİ

Güneydoğu Avrupa'nın hemen bütün köyleri bir ölçüde reis veya muhtarlarınca temsil edilirdi. Köylülerin gayri Müslim olduğu yerlerde şefleri de gayri Müslim olurdu. Köylerden cizye toplu bir miktar olarak toptan alınıyorsa, Osmanlı yönetimi bu örgütlülüğü teşvik ederdi, özellikle de 18. yüzyılda genellikle yapıldığı gibi, fakat köyleri kolektif topluluklar olarak ele alma gereğinin ortaya çıkması zaten kaçınılmazdı. Zira hükümetten gelen, düzensiz salmalar, angarya ve borç tahsilatı gibi, köylerin bütününü ilgilendiren buyruklar, kolektif temsili gerektiriyordu. Tâbi halkların her birinin kendine göre isimlendirdiği bu köy reislerinin genel yetkileri birbirine benziyordu. Vergilerin ödenmesini organize etmenin yanı sıra (genellikle bunun karşılığında kendileri vergiden muaf tutulurlardı) arazi ihtilafları gibi küçük anlaşmazlıkları giderir ve örfî kanunların uygulanmasını sağlarlardı.

Her yerde hazır ve nazır olan bu reislerin yanı sıra, 18. yüzyılda artan bölgesel ve dış ticaretin yan ürünü olarak ortaya çıkan, ikinci ve daha önemli bir seçkinler zümresi daha vardı. Bu nüfuz sahibi yerli kişiler, genellikle birden fazla kılıkta; tüccar, tefeci ve kimi zaman da vergi tahsildarı veya toprak sahibi olarak ortaya çıkmaktaydı. Balkanların pek çok yerinde bunların aileleri için oldukça haşmetli evler yapıldı. Yaşamlarıyla komşuları olan Müslüman seçkinlerinin yaşamları arasında az bir fark vardı. Bu durum, hayvan tüccarı, köy ürünlerinin satışında aracılık ve büyük panayırlarda, hatta İstanbul'da, gezici tüccar olarak servet yapan yerli Bulgar seçkinleri için özellikle geçerliydi. Larissa (Yenişehir) ve Selanik gibi bir çok yerde böyle varlıklı ailelerin güç ve nüfuz sahibi bir Müslüman'ın himayesini satın almaları da olağandı.[29]

Dünyevî seçkinlerin yanı sıra bir de ruhban zümresinin seçkinleri vardı. İstanbul'daki Rum ve Ermeni patrikleri, kilise cemaatinin zaman zaman yaptığı

[28] Hobhouse (1813), I, s. 117-18; karş. Mutafcieva (1965), s. 245; Pollo ve Arben (1981), s. 94-98; Shaw (1971), s. 228-98, 317; Frasheri (1964), s. 109-17; Ars (1963), s. 124; Naci (1966), s. 133; BAN (1985), c. 5, s. 163; Skiotis (1971), s. 221-43.

[29] Leake (1967), IV, s. 295.

ödeme ve bağışlardan biriken parayı toplamak üzere manastırlara ve piskoposlara muntazaman kendi vergi tahsildarlarını yollarlardı.

> Din adamlarının daha kalabalık olduğu ve zengin Rum ailelerinin bulunduğu daha büyük piskoposluklarda.... piskopos günah çıkartmalardan, evlerde verilen hizmetlerden ve ... bir çok ailenin papazlara okuttukları günlük dualardan elde edilen gelirin bir bölümünü talep eder.[30]

Din adamları da bir bütün olarak Kilise'nin yapmakla yükümlü olduğu ödemeleri cemaatlerine aktarırlardı. 18. yüzyıl sonunda Rum piskoposlukları ve manastırları genellikle ağır bir kamu borcu yükü altındaydılar; bu borca yılda yüzde 12 faiz ödüyorlardı.[31] Bir yoruma göre, 1766-67'de Pec (İpek) ve Ohri'deki Slav patrikliklerinin kapatılmasının asıl amacı, onları içine düşmüş oldukları ağır mali sıkıntıdan kurtarmaktı.[32]

Özellikle 1763'ten sonra patriklik, patrik makamına aday olanların makama intikal vergisini kendi kaynaklarından ödemesi uygulamasını getirince, İstanbul'da Fener Rum mahallesinin tüccar prensleri Kilise etkinlikleri için borç vermeye başladılar.[33] Bu tüccar prensler, Romanya prensliklerinin yönetimini ele geçirmek için entrikalar çevirir, rüşvetler verirlerdi. 1821 Yunan savaşı öncesinde, Romanya prensliklerinin yönetimi sadece Fenerliler çevresine verilmekteydi. Romanya'daki iki makam, sekiz aile arasında el değiştirirdi. Bunların içinden iki aile, Mavrokordatolar ve Ghicalar, (her iki eyalet için toplam) yüz doksan bir yılın seksen dokuzunda bu prensliklerden ya birini ya da diğerini elinde tuttu.

Ortalama iki buçuk yıllık görev süresiyle atanan Bükreş ve Yaş geçici hükümdarları beraberlerinde kalabalık bir maiyet götürürdü. Yönetim işi için ihtiyaç duyulan daha alt mevkilerdeki bu kişiler, Romanya'nın boyar sınıfı ile karıştı. Hatta otuz altı boyar ailesi bunlara kız verdi, böylelikle Rum eşler yatırım yapma imkânı elde etmiş oldular. Romanya'da yapılan yatırımlar müsadereden muaf olduğu için bu, İstanbul Rumlarına cazip geliyordu. Fenerli Rumların yönetiminde yüksek makamlardan bir kaçı Romen boyarlarına ayrılmıştı. Fakat boyarlar daha çok mülkleriyle ilgilenmekle, canlı hayvan, şarap ve konyak ticaretiyle, köylü yükümlülüklerini nakde çevirerek toplamakla ve yüzyılın son yarısında, sanki Romanya'nın tahıl üretiminde yaklaşan patlamayı önceden sezmiş gibi, derebeylik malikâneleri oluşturmakla yetiniyorlardı.

Yarımadanın öbür ucunda, Mora'ya bir başka Rum baş piskopos sınıfı egemendi. Bunlar Müslümanların yanında bir gölge hükümet

---

[30] *Ae.*, I, s. 240.

[31] *Ae.*, IV, s. 487, 540; III, s. 355.

[32] Papadopoulos (1952), s. 89-90.

[33] *Ae.*, s. 132.

oluşturmaktaydılar. Genellikle hem büyük toprak sahibi hem de tüccardılar ve özellikle 1793-1815 arasında Napolyon ile savaş yıllarında artan kaçakçılık ve korsanlık faaliyetlerinde genellikle parmakları vardı. İstanbul ve Romanya'da olduğu gibi burada da, ruhban ve ruhban olmayan seçkinler iç içe girmişlerdi. Pek çok Yunanlı topraklarını vakıf olarak bağışlıyordu. Dolayısıyla Mora topraklarının büyük bir kısmı, belki üçte biri, Ortodoks kilisesinin resmi himayesi altındaydı. Mora, Sakız ve Girit'teki Yunan baş piskoposlarının yaşamı bölgelerindeki Osmanlı paşalarınınkine benziyor olması, tarihçilerin, özellikle eğitim düzeyinin çok daha düşük olduğu 18. yüzyılda, herkesçe paylaşılan bir Osmanlı kültürü çerçevesinde düşünme eğilimini haklı çıkarmaktadır.[34]

ANADOLU

Âyan sınıfının Anadolu varyantlarının yükselişi, Lale Devri'nde (1718-1730) yaygın olarak malikâneler alması temelinde epey mesafe katetmişti. 1760'a gelindiğinde, herhalde Anadolu yakasındaki timarlar daha yararsız bulunduğu için, Anadolu'da kalan bütün timar arazileri yükselen mali girişimciler sınıfı tarafından gasp edilmiş bulunmaktaydı. Sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa'nın resmi atama yetkisini İstanbul'da toplama çabası (1765), âyanın yükselişini pek engellemedi, zira güçlerinin gerçek temelini tayin sistemi değil, ihale sistemi yoluyla kontrolünü ele geçirdikleri araziler oluşturmaktaydı. Dolayısıyla pek çok Anadolu âyanına verilen yüksek makamlar, Rumeli'de olduğu gibi, merkezin, Anadolu'da da rakip aileler arasında dengeyi sağlamak için çıkınından çıkarıp kullandığı oyunlardan biri olmaktan öteye geçmedi.

Orta Anadolu'daki Çapanoğlu ailesinin gelişim çizgisi önemli bazı ayrıntıları gözler önüne serer. Bu aile, Babıâli'ye verdiği hizmetlerden ötürü 1755'ten itibaren defalarca cazip makamlarla ödüllendirildi. Çapanoğlu Ahmed'in İstanbul'daki et sıkıntısının giderilmesine yardımcı olarak yaptığı hizmet nedeniyle verilen ilk ödül, resmen Bozok voyvodası (mültezimi) olarak tanınması oldu. Bundan böyle Bozok, Çapanoğlu ailesinin yurdu olacaktı. Bunu 1761'de, iki yıllığına Sivas valiliğine atanması izledi. Büyük ölçekli bir mültezimlik görevinden tam yetkili valiliğe geçilmiş olması ilginçtir, kuramsal olarak farklı yetkilere sahip bu makamlar arasındaki ayrımın, bu dönemde nasıl ortadan kalkmakta olduğunu görmek mümkün. Çapanoğlu'ya Sivas'taki görev, Zaralızadeler ailesinin burada fazlaca kök salmasını engellemek amacıyla verilmişti. Daha sonra Ahmed Ağa'ya, arpalık olarak Çorum sancağı verildi. Bu

[34] İnciciyan (1976), s. 22; Nagata (1976b), s. 44; Skiotis (1975), s. 312-15; Paskaleva (1962), s. 128; Runciman (1968), s. 362-74; Otetea (1960), s. 306-10; İnalcık (1978), s. 87-88; Berindei (1984), s. 318-25; Cernovodeanu (1986), s. 251-52; Chirot (1976), s. 79; Petrovich (1976), I, s. 18; Orhonlu (1967), s. 119-35; Grozdanova (1974), s. 147-59; BAN (1985), c. 5, s. 76-7; Clogg (1976), s. 3-7; Dakin (1972), s. 12-20; Hobhouse (1813), II, s. 597; Wagstaff (1965), s. 301.

da, sancağın henüz hazineden koparılmamış mukataalarının, maaş olarak kendisine gittiği izlenimini uyandırıyor. Eşkıyaya karşı başarısından ötürü, 1764'te Niğde sancağını da elde etti (yine arpalık olarak). Fakat belki ifrata kaçtığı için, belki de üç sancakta tedirgin edici başarılar elde etmiş olduğu için, Babıâlî belki de o sırada uyguladığı "merkezileştirme" programının bir parçası olarak, Ahmed Ağa'nın 1765'te hasım aileler tarafından idam edilmesini sağladı.

Sadece üç yıl sonra, Çapanoğlu ailesi yeniden itibar kazandı, fakat daha önceki arazilerinin bir kısmı müsadere edilmişti. Aile cezalandırılmış, fakat yok edilmemişti. Hacıbektaş ve Avanos'taki eşkıyanın kökünün kazınmasında gösterdiği yararlılık nedeniyle Çapanoğlu Mustafa Bey'e yüksek bir merkezi makam (kapıcı başı) verildi. Bu dönemde kapıcıbaşılık makamı böylesi vesilelerle verilmek üzere bir kenarda tutulurdu. 1768-74 savaşı sırasında Bozok mutasarrıflığı sık sık el değiştirdiyse de, sancağın mukataalarının fiili kontrolü mütesellim olarak Mustafa Bey'in elinde kaldı.

Bunu, kuzeydeki Canikli ailesi ile, kısmen İstanbul tarafından yönlendirilen, şiddetli bir rekabet dönemi izledi. Her iki ailenin kendi yöreleri etrafında halkalanan diğer arazileri de çarpıcı iniş çıkışlar göstermekteydi. Süleyman Çapanoğlu oğluyla birlikte padişaha sadakatle hizmet etme yolunu seçti; 1790'da kendi askerlerinin başında Tuna cephesinde boy gösterdiler. Savaş zamanındaki hizmetleri karşılığında kendilerine merkezde şeref makamları (mirahorluk, kapıcıbaşılık) ve mültezim olarak Ankara (mütesellimlik) ve Amasya'da (muhassıllık) gerçek bir güç verildi. Sultan III. Selim'in ıslahatı sırasında Çapanoğlular genellikle itaatkârlıklarını sürdürdüler; hatta genel bir âyan cezalandırma ve disiplin altına alma politikası izleyen ondan sonraki padişah II. Mahmud'un bile, Çapanoğulları 1813'te Halep valiliğiyle ödüllendirmesi için ortam doğdu.[35]

Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da yüzyılın sonlarına doğru büyük ve küçük âyan ailelerinin, yarım düzine büyük ailenin en tepede yer aldığı feodal hiyerarşiyi andırır bir hiyerarşik yapı içine girmiş olması önemli, ama yeterince araştırılmamış bir olgudur. Bu süreçte eşkıyaların da rolü oldu. Önce eşkıya faaliyeti rakip ailelerin güçlerini sınadı, sonra da eşkıyaların bastırılması ailelerin güçlerini kanıtlayıp göstermelerini sağladı. Eşkıyalar olmasa da büyük beylerin, genellikle 4-5.000 kişiyi bulan maiyetleri çevre kazaları kırıp geçiriyordu. Anadolu âyanı, mültezim ya da toprak sahibi olarak kazandıkları önem ne olursa olsun, tarımı bir düzene sokmak için pek çaba harcamadı, servet edinmenin daha iyi ve ve daha emin yolu olarak tefeciliği tercih etti. Yine de Peysonnel gibi bir Avrupalı tüccarın, bedeli ne olursa olsun, bir âyan ailesinin himayesini (bu örnekte Karaosmanoğlu ailesi) tercih etmesi mümkün oluyordu,

[35] Bu ailenin kariyeriyle ilgili daha fazla ayrıntı için bk. Mert (1980), s. 28-64.

çünkü İstanbul'dan gönderilen bir çok görevlinin aksine, onlar fiilen çevrelerinde disiplin sağlayabilecek konumdaydılar.[36]

SURİYE

Merkez eyaletlerinde olduğu gibi, Suriye'de de, denetimin gevşemesi karşısında, yüzyılın son otuz yılında yerel özerklik eğilimleri giderek belirginlik kazandı. 1770'lerden önce Halep ve Şam valileri (veya bunların vekilleri) güç dengesini korumak için yerli seçkinlerle mücadele ediyordu oysa, 1770'ten sonra Akdeniz kıyısındaki Akkâ kenti iltizamda aslan payına ve eyaletin en büyük askeri maiyetlerine sahip olmasına dayanarak, Suriye'deki üçüncü güç odağı olarak ortaya çıktı ve onlara meydan okudu.

Halep ve Şam'da birbirleriyle rekabet halinde olan yerel hizipler vardı; bu hizipler ya (Şam'da) kapıkulu yeniçerilerinden, ya da (Şam ve Halep'te) yerel yeniçeri örtüsü altındaki bir kısım esnaftan destek görmelerini sağlayan ittifaklar içindeydiler. Şam'da kapıkulu yeniçerileriyle ittifak kuran Azm ailesi bölgesel ticareti himaye ediyordu, bir başka yerel hizip ise hac ticareti ile ilişki içindeydi.[37] Her kentte rakip hiziplerden biri kentin dışındaki kırsal alanı denetim altında tutar, sadece iltizamları elinde tutmakla kalmaz, köylülere borç veren ve ürünlerinin satışına aracılık eden grup olarak köylülerin işlerini de denetim altında tutar, ürünlerini genellikle hasattan önce satın alırdı.[38] (İslâmiyet'in kuramsal olarak yasakladığı) Bütün ürünü hasattan önce satın alma uygulaması, besin maddelerinde spekülasyon yapılmasını kolaylaştırıyordu. İstanbul'da yiyecek maddeleri için uygulanan koruyucu rejimin bulunmadığı bu iki Suriye kenti, sık sık kendi âyan seçkinlerinin çevirdiği spekülasyon dolaplarının pençesine düşmekteydi. Kırsal alandaki yiyecek stoklarından aldığı gücü kullanan âyan, kendi kentine tahıl vermiyor, fiyatlar kârlı seviyelere çıkana kadar tahılı alıkoyuyordu. Valilerin bile bu entrikalara katıldığı görülüyordu. Dolayısıyla, yüzyılın son onyıllarında, Şam ve Halep'in iç işlerine yerel hizipler arasındaki mücadelelerin egemen olduğu dönemde, iktidardaki hizip her zaman besin kaynakları üzerinde spekülasyon yaparak zenginliğini artırma çabasında oldu.

Suriye'deki yaşam ve siyasette, Kapıkulları da yüzyıl boyunca büyük rol oynadılar. Sevilen bir yerel hanedan olan Şam'ın Azm ailesi bile onlara ihtiyaç duydu. Çöl kuşağındaki vergilerin Kuzey Afrika'dakilere benzer yıllık bir seferle (*dawra*) toplanması gerekiyordu. Hiç eksik olmayan aşiretlerin (Halep civarında Kürtler ve Türkmenler, Şam civarında Bedeviler), ya imtiyazlar verilerek satın alınması, ya da askeri güç ile sindirilmesi gerekiyordu. Önde

---

[36] Sakaoğlu (1984), s. 10-61; Veinstein (1975), s. 131-42; Özkaya (1985), s. 17-59; Nagata (1976b), s. 14-32; İnalcık (1977), s. 33; Shaw (1971), s. 215.

[37] Schatkowski-Schilcher (1985), s. 35.

[38] Meriwether (1987), s. 58-72.

gelen aşiretlerin yıllık hac kervanlarından kazanç elde etmesini sağlayan düzenleme 1768'de bozuldu ve Vahhabiler hac yolunun efendisi olduktan sonra da yeni bir düzenleme yapmak mümkün olmadı.

Hıristiyan, Şii ve Dürzi azınlıklarıyla Lübnan Dağları cemaat yapılanmasına sahipti. İktidar her dini cemaatin yaşlılarında odaklanıyor ve bu rol akrabalık ve ittifak hiyerarşileriyle teyid ediliyordu. Doğal olarak yerel iltizamlar bu cemaat oligarklarının elindeydi.

Güney Suriye'de deniz kıyılarında ve kıyının yakınında durum oldukça farklıydı. İran ipek ticaretinin kuruyup tükenmesiyle Halep ve Şam yüzyıl içinde görece önem kaybetmişlerdi ama Filistin bölgesi pamuk üreticiliğinin ve pamuğa dayalı köy zanaatlerinin yurdu olarak ve bunu tamamlayan tahıl, zeytin ve tütün üretimiyle önem kazanmıştı. Yerel mültezim Zahir'in kıyıdaki Akkâ kentini müstahkem mevki haline getirip faaliyetlerinin merkezi olarak kullanmış olması bu şekilde açıklanabilir. Bu yer değişikliği o kadar başarılı olmuştu ki, Zahir'in Bosnalı ardılı Cezzar yeni düzenlemeyi olduğu gibi benimsedi ve Suriye valiliğine getirildiğinde eyaleti Akkâ'dan yönetti. Cezzar genellikle Babıâli'nin sadık hizmetkârı rolünü oynadıysa da, aslında azami ölçüde özerk kalmaya çalışmıştı. Eyalet üzerindeki hakimiyetini korumak için, kapısında Arnavutlar, Bosnalılar ve Suriyelilerle birlikte Kuzey Afrikalı unsurların da yer aldığı büyük ve etnik açıdan dengeli maiyetler bulundurdu. Cezzar deniz kıyısı ticaretine, bir mültezim gibi yaklaştı. Bu ticaretin önde gelen şahsiyetleri azınlık tüccarlarıydı; ticareti yapılan kalemler arasında kendisinin iç bölgelerden getirdiği tahıl da yer alıyordu.[39]

IRAK

Irak kentleri Musul, Bağdad ve Basra, bazı temel bakımlardan Suriye kentlerini andırmaktaydı. Irak'ta da kökenleri askerî, ulema, tüccar itibariyle melez bir âyan seçkinleri zümresi kentleri çevreleyen kırsal kesimin büyük bir bölümünü çeşitli mekanizmalarla kontrol altına almıştı. Kimilerinin, giderek kendi özel mülkleri olarak görür hale geldikleri kırsal arazileri veya aynı ölçüde güvence altındaki aile vakıfları vardı. Ya da tefeci, mültezim ve aracı olarak vergileri toplar ve köylüleri ödeme güçlerini aşan taleplere karşı korurlardı. Kentin, civarındaki kırsal alan üzerinde bu tarz mali ve itibari (fiduciary) egemenliği, farklı ölçülerde olmakla birlikte bütün 18. yüzyıl Osmanlı eyaletlerinde görülen bir özellikti. Aşağı Irak'ta nehir kıyısındaki sulanan alanlarda, bu egemenlik, alternatif bir seçkinler zümresi olarak ayrıca dört bir yönden gelen ticaret

---

[39] Cohen (1973), s. 312-27; ay. (1971), s. 47-53; Nour (1982), s. 365; Baer (1982), s. 629; Barbir (1980), s. 68-69, 312; Harik (1969), s. 48-68; Hourani (1957), s. 98-99; Thieck (1985), s. 120-30, 135-37; Bodman (1963), s. 24-32, 98-118; Rafeq (1975), s. 285-87; Hourani (1968), s. 48-54; Rafeq (1966), s. 35; ay. (1981), s. 674; Shaw (1971), s. 219.

kervanlarından haraç da alan Bedevi aşiret reislerinin müdahaleleriyle yerinden oldu.

Bağdat ve Musul kentlerinde siyasal yaşam oldukça karmaşıktı; burada seçkinler zümresiyle yeniçeri-esnaf arasında iç, kentin çevresindeki aşiretlerle de dış ittifaklar yapılması söz konusuydu. Irak kentlerinde de, Mısır ve Tunus'takiler gibi Memlûklar vardı. Bunlar, civar ahaliden sadece etnik bakımdan ayrı olmakla kalmayıp, kural olarak gulâm olarak satın alınıp beslenen, başlıca düsturları sadakat ve cesaret olan özel maiyetlerdi. Maiyetlerindeki Memlûkların desteğinden güç alan Irak valileri Musul'da Celili ailesi ve Bağdat'ta eski Memlûklardan oluşan bir hanedan içinde bulundukları fırtınalı ortam üzerinde şaşırtıcı bir başarı ve devamlılıkla egemen olabilmekteydiler. Bağdat'ta 1765'te tahminen 800 kişi civarında olduğu tahmin edilen Memlûk maiyet mensuplarının sayısı, yüzyıl sonunda Memlûk emiri Büyük Süleyman döneminde doruk noktasına ulaşarak 3000 kişiye çıktı. Mısır'da olduğu gibi burada da Memlûkların çoğu Gürcüydü ve yerel âyanın ekonomik düzeyinde olmamakla birlikte, eyalet yöneticilerinin gelirlerine iştirak ederler, dolayısıyla da geride İstanbul'a gönderilecek pek bir şey kalmazdı. Bu nedenle, Suriye ile Mısır arasında ortalarda bir yerde duran Irak, Mısır ile Memlûk maiyetleri, Suriye ile aşiretler sorunlarını paylaşıyordu.[40]

MISIR

18. yüzyıla Memlûkların egemenliğindeki bir iltizam sistemiyle giren bu Osmanlı eyaleti, yüzyılı Memlûkların rolünün çok küçüldüğü bir toprak sahipliği sistemiyle bitirdi. Memlûk sınıfı, Kahire'ye kabaca yüzyıl ortalarında yerleşti. Burada daha önce Mısır hazinesine ve son tahlilde de İstanbul'a ait olan kent mukataalarını gasp ederek kendisine yeni bir ekonomik temel edindi; bu arada da Mısır kırsalındaki mukataaları zengin tüccar ve ulemanın ağırlıkta olduğu karına bir toprak sahipleri sınıfına terk etti. Böylelikle, kentte kaybeden, o güne kadar kent mukataalarını elinde tutmuş olan yeniçeriler ile müttefiki olan esnaf ve Mısır'dan aldığı haraç yüzyılın ortasından itibaren keskin bir düşüş gösteren Osmanlı hazinesi oldu. Kırsal alanda yeni toprak sahibi sınıf, köylüleri borca ve Napolyon'un işgalinden önceki onyıllarda sık sık da topraklarını bırakıp göç etmeye sürükledi.

18. yüzyıl boyunca, Mısır tarihine 13.-16. yüzyıl arası dönem Memlûklarından organik farklılıklar taşıyan bir seçkin gulâmlar zümresi olan, Memlûk sınıfı egemen oldu. Daha önceki Memlûklar çevreden kopuk seçkin bir kapıhalkı olarak kalmışlardı. Tersine, 18. yüzyılın çoğu Gürcü olan Memlûkları, eski Memlûkların torunlarıyla evlilikler yaparak hep birlikte yarı-Mısırlılaşmış kibirli bir sınıf oluşturdular. Bu sınıf, birbiriyle çatışan, Memlûk aile reisleri

[40] Nieuwenhuis (1982), s. 35-110; Raymond (1985), s. 77; Shaw (1971), s. 221; Hourani (1968), s. 52; ay. (1957), s. 100.

önderliğindeki sülaleler (*bayat*) halinde örgütlenmişti. En parlak dönemlerinde sayıları 10.000'i bulmuş olabilir, fakat yaşanan şiddet bu sayıyı sürekli aşındırıyordu; 1789'da bir İngiliz gözlemci Memlûkların sayısının 4.000 olduğunu söylemişti.[41]

Kahire'de Memlûklar, bayatlarının dışında, kentte daimi olarak konuşlanmış kapıkulu ordusu ocaklarından bazılarıyla ve ortak çıkarlarının bulunduğu ulema ve tüccar sınıflarından kişilerle de ittifaklar kurdular. Suriye kentlerindeki gibi Kahire'de de siyasal yaşam dev hizipler halinde yeniden örgütlenmişti, burada en büyük grupları Memlûk koalisyonları oluştururdu. Memlûklar Osmanlı valilerinden güçlü oldukları için, aralarından Mısır'ın yönetimine egemen olmaya çalışan bir-iki diktatörün çıkması kaçınılmazdı. Bunların en dikkate değer olanı, 1760'lardaki dönemdaşları Buşatlılar ve Çapanoğlular gibi yeni zengin bir âyan değil de, Mısır'ı giderek zayıflayan Osmanlı hakimiyetinden kurtarmaya kararlı bir Memlûk zabiti olan Ali el-Kebir idi. Ancak Ali'nin yöntemleri merkez eyaletlerinin savaş ağası âyanının yöntemlerinden çok farklı değildi. Onun da paralı askerlerden (Memlûk değil) oluşan büyük bir kapıhalkı vardı ve bunların ücretlerini vermek için iktisadi yaşamın büyük alanlarını (özellikle de Kahire'nin kentsel mukataalarını ve gümrük sistemini) tekeline almaya çalıştı. O da ülke içinde ticaret için elverişli bir güven ortamı sağlama güvencesi verdi ve programında topraklarını, yukarı Mısır, Hicaz ve 1768-74 savaşının yarattığı fırsatla Suriye'ye genişletmek vardı.

Uzaklık, savaşlar ve iç karışıklıklar Osmanlıların Mısır'ın zenginliğinden aldıkları olağan pay üzerindeki haklarının tanınmasını dayatmalarını engelledi. Bunu sadece çok kısa bir süre için 1786'da ve İngiliz müttefiklerinin yardımıyla 1801'de yapabildiler. Bu arada geleneksel haraç birbiriyle savaşan ve aşırı ölçüde pahalı ve müsrif yaşam tarzlarını Kahire halkından yaptıkları zoralımlarla ayakta tutmakta tereddüt etmeyen Memlûk sülalelerinin ödülü haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer verimli bölgeleri gibi, Mısır'daki nehir kıyıları da, giderek merkezi hükümetin kontrolü altındaki vergi düzeninin dışına kaçtı. Bunun yerine karma bir Memlûk müttefikleri ve kent sakinleri ki bunların arasında tüccar, ulema ve kadınlar vardı, sınıfının kişisel mülkleri, malikâneleri ve vakıflarından oluşan bir karışım ortaya çıktı. Bunlar arazilerini kırsal alandaki yerel vekillerin nezaretine bıraktılar, ama kimi daha uzak yerlerde köylüler Bedevi şeyhlerinin sıkı kontrolü altında yaşamaktaydılar.

Kentlerin ve kırsal alanların nüfuslarında görülen azalma eğilimleri, yüzyılın son onyıllarındaki Memlûk talanının ağır bedeline tanıklık eder. Memlûkların Fransızlara karşı direnişi, halk desteğini arkasına alamadığı için çöktü. İstilacılar kent mukataalarını yenilenlerin elinden aldılar. Alt edilmesi

41 Ayalon (1960), s. 151; geleneksel eğitimleri ve bunu izleyen meslek yaşamları konusunda karş. Shaw (1962), s. 2-3; ve Brown (1974), s. 41-64.

gereken bir kuvvet oluşturmaya devam etseler de, Memlûklar, Fransızlar bölgeden çekildiğinde hem sayıca, hem de kurumsal olarak çok zayıflamış haldeydiler ve devrin yeni diktatörü olarak iktidarı gasp eden Arnavut, onları rahatlıkla devre dışı bıraktı. 1811'de hesaplaşma bittiğinde Mehmet Ali, Memlûk atası Ali el-Kebir'in programının büyük kısmını benimsedi ve kendi Memlûk hanehalkını kurup yaşattı, aslında artık özerk olan bu eyalette kalan tek Memlûk hanehalkı da buydu.[42]

KUZEY AFRİKA

18. yüzyılın ilk onyılında, üç kuzey Afrika kent devleti de İstanbul merkezli siyasal denetimin izlerinin çoğunu silkip attılar. Ama hepsi de Osmanlı hakimiyetinden miras kalan toplumsal düzenin bir dereceye kadar tutsağı oldu ve model olarak Osmanlı kültürünü benimsedi. Tam bir kopuşma da gerçekleşmedi, zira 1795'te bile Tunus, İstanbul'un Trablus'a karşı yardım talebine olumlu cevap verdi ve 1810'da Girit'e karşı yapılan seferde Osmanlılara destek oldu.

Osmanlılarla bağlarının çoğunu kopartan bu üç kent devleti, Avrupalıların deniz güçleri, özellikle de Fransa, İngiltere ve Hollanda karşısında tek başlarınaydılar. 17. yüzyılın kendi başına buyruk korsanlığı ve köle avcılığı dönemi bitmiş, yerini büyük devletlerin konsoloslarının nezaretinde yapılan ticaret ile sadece ticaret yapan küçük devletlerin, bu arada İtalyanların, bağımsız Alman kentleri tarafından oluşturulmuş birliklerin (Hanseatics) ve İskandinavların gemilerini hedef alan korsanlık faaliyetinin bir bileşimine bırakmıştı. Yüzyıl boyunca en fazla ticaret ve korsanlık Tunus'un kanatları altında yapıldı, fakat Fransızların 1793'te Malta, Papalık ve Viyana filolarına boyun eğdirmesiyle, Napolyon'un uğratıldığı nihai yenilgiden sonra Avrupa devletlerinin Amerikalılar önderliğinde korsanlığı sona erdirmesi arasında kalan sürede her üç devlet de son bir korsanlık furyasının keyfini sürdü.

Bu dönem boyunca Cezayir, periyodik olarak Anadolu kıyılarından toplanan ve burada konuşlandırılan yeniçerilerin karargâhının elindeydi (Osmanlı kültürel modelinin hakimiyetinin devamının temel nedenlerinden biri de buydu). Bu yeniçerilerin başı olan *dey (dayı)* yeniçeri divanına bağlı olup, doğal nedenlerle öldüğü çok ender görülürdü. 18. yüzyıl koşullarının imkân verdiği sınırlı korsanlık faaliyeti devletçe yönetilir ve geliri nazırlara giderdi. Diğer iki çöl devleti gibi Cezayir de esas olarak bir aşiret toplumuydu. Dolayısıyla vergiler, *mahalle* denilen sadece kasaları doldurmak değil, aynı zamanda da boyun eğmeyenleri disiplin altına almak ve bayrağı (âlem)

---

[42] Abdul Rahman ve Nagata (1977), s. 171-72; Baer (1982), s. 53-59, 609-10; Ayalon (1960), s. 151-62, 285-91; Colombe (1951), s. 6-15; Raymond (1973-74) II, s. 418-31, 673; Shaw (1962), s. 7-9; *ay* (1971), s. 217; Baer (1980b), s. 12-17; Marsot (1984), s. 5-18, 70-74; Raymond (1985), s. 77; Staffa (1977), s. 277-311.

sergilemek amacıyla yılda iki kez düzenlenen seferlerle toplanırdı. Tunus ve Trablusgarb'ta da ufak tefek değişikliklerle aynı sistem uygulanırdı.

Cezayir'in aksine, diğer iki kent devleti gerçek hanedanlar tarafından yönetilmekteydi. Trablusgarb'ta Karamanlılar, Tunus'ta Hüseyniler vardı. Her iki hanedanın emrinde de çoğu Türklerden oluşan Kapıkulları vardı. Kuzey Afrika kent devletlerinin en karmaşığı olan Tunus'ta bir de Memlûklar vardı. Sayıları nispeten az (100-200 arasında) olan Memlûklar yüksek makamların çoğunu, belki de hepsini ellerinde tutmaktaydılar. Taşrada iktidar kabile şeyhleriyle paylaşılırdı. 19. yüzyıl başında Tunus'ta bulunan altmış alt-yönetimin sadece yirmisinin bölgesel, diğerlerinin kabile özellikli yönetimler olması Tunus hükümetinin niteliği hakkında fikir verir. Bu göçebe ve savaşçı halkları kontrol altında tutabilmek için, devlet, belirli kabilelere (*mahzen* kabileleri) vergi muafiyeti tanıyarak onlara ayrıcalık veriyor ve bunları diğer kabileleri kontrol altına almak için kullanıyordu. Yılda iki kez düzenlenen seferler gibi bu uygulama da her üç yönetimin ortak özelliklerindendi.

Salt siyasal açıdan 18. yüzyılda bağımsız (Tunus, Cezayir'e haraç ödediği için hemen hemen bağımsız da denebilir) birer varlık olan bu üç korsan devletin, Osmanlılarla toplumsal ve kültürel bağları Kapıkulları Türk olduğu sürece sapasağlam devam etti. Korsan filolarının tayfaları ise tam tersine çoğunlukla Rum ve Arnavutlardan oluşmaktaydı. Bu toplumsal bağlar önce Tunus'ta koptu; ayaklanan Türk kapıhalkının yerine Berberîler (Zuavlar) geçirildi. Cezayir'de ise bu bağlar, 1830'larda Fransızlar gelinceye kadar devam etti.[43]

---

[43] Abun-Nasr (1971), s. 175-85; Dumont (1972), s. 64-85; Field (1969), s. 29; Hess (1970), s. 75-83; Brown (1974), s. 55, 66, 92, 102-13, 121; Julien (1970), s. 284-332; Valensi (1977b), s. 8-74; Wolf (1979), s. 287-325.

KÖYLÜLER VE GÖÇERLER

18. yüzyılda Osmanlı gelirlerinin çoğu, hâlâ az çok doğrudan kırsal kaynaklardan elde edilmekteydi. İmparatorluk normlarındaki çürümenin, toprak düzeninin bozulmasının ve mali sistemde ortaya çıkan eksiklikleri düzeltmek için bulunan yeni kısa vadeli çarelerin bedelini, hem fiilen hem de mecazi anlamda öncelikle köylüler ödedi. Sistem henüz, kırsal üretimdeki doğal ve insan ürünü dalgalanmaları göz önüne alacak esneklikte olmadığı için, güncelliğini yitirmiş kayıtlara dayanılarak yapılan uygulamalar, 17. yüzyıl sonlarında köy düzeyinde sık sık katlanılmaz haksızlıklara yol açtı. Kırsal vergi yüklerinin yeniden dağıtılması sorununun çözüme bağlanması, 18. yüzyıl Osmanlı yönetiminin başlıca özelliklerinden biri oldu.

KÖYLERDE YAŞAM

18. yüzyılda çeşitli bölgelerde hüküm süren fiili ekonomik koşullar hakkında elimizde bulunan en iyi rehber, köylülerin topraklarını terk edip göç etmesidir. Ürün ve vergilendirmeye ilişkin ölçümler yapma girişimleri sınırlı bazı bölgeler dışında doyurucu sonuçlar vermeyecek ve bu kadar geniş ve birbirine benzemez toprakları içine alan bir imparatorluk hakkında yapılacak genellemeler için temel oluşturamayacaktır. Osmanlı tarihinin klasik dönemi kanunnamelerinde bile, şer'i bir vergi (tekâlif-i şer'i) olan öşürün miktarı, bölgeden bölgeye, sekizde bir ile beşte bir arasında değişmekteydi.[1] Mevcut veriler hemen hemen her zaman, tek tek üreticilere değil de, topluluğa ait veriler olduğu ve eksiksiz sayılamayacağı için, bu tür belgelere dayanarak ölçüm yapmak zaten güçtür. Fakat 18. yüzyılda Osmanlı eyaletlerinde köylülerin sık sık topraklarını bırakıp kaçtığı konusunda hiç bir kuşkuya yer olmadığı gibi, bunun önem ve anlamını yorumlamak da güç değildir. Köylüler kolay kolay düzenlerini bozup kaçıp gitmezler; çünkü bu, evleri, duvarları, bahçeleri ve emek cinsinden bir yatırım yapılarak meydana çıkarılmış diğer şeyleri geride bırakmak anlamına gelir. Köylüler yerlerini bırakıp kaçıyorlarsa, yaşam, gerçekten de her şeyi geride bırakmanın zarar ve risklerini göze almayı haklı kılacak kertede, katlanılmaz derecede külfetli veya tehlikeli bir hale gelmiş demektir.

Çift bozanlık, mutlaka aşırı vergilendirmenin söz konusu olduğu anlamına mı gelir? Kırsal kesimin daha fazla vergilendirilmesi yönünde, 17. yüzyılda

[1] İnalcık (1955), s. 225.

başlayan ve 18. yüzyılda devam eden genel bir eğilim muhtemelen vardı. Yaklaşık bir hesapla, klasik dönem kanunnamelerine göre kırsal kesimden alınan toplam verginin, ürünün yüzde 20'si ile 25'i arasında değiştiğini söyleyebiliriz. Diğer uçta, 18. yüzyıl ve sonrasında Osmanlılar, sulama yapılmayan bölgelerde ortakçılık usulüyle işlettikleri topraklarda ürünün yüzde 50'ye kadarını almaktaydılar. Toprak sahipleri köylüyü diğer vergilerden ellerinden geldiği kadar korumuş olsalar, buna da katlanılabilirdi. Fakat kötü hava koşulları ve diğer doğa olaylarının yanı sıra, savaşlar, eşkıyalık ve güncelliğini yitirmiş kayıtlara göre yürütülen mültezimlik, zaman zaman büyük dalgalanmalara yol açabiliyordu. Ekonomik belirsizliğin ve güvence olmamasının üzerine bir de insanların hayatının emniyette olmaması binince, sonuç çift bozmadır. Yüzyılın daha ileriki tarihlerinde yapılan savaşlarda, işgal altındaki Romanya ile Osmanlılar arasındaki Tuna sınırında bunun iyi bir örneği görüldü. Burada Bulgar ve Makedon köylüleri, büyük baskı altındaki köylerini terk edip nehri geçerek Ukrayna'daki yeni açılan alanlara yöneldiler. 1787'lerde Balkanlar'daki navlun bedellerinin Batı Avrupa'da geçerli fiyatların iki katı olmasını, yolların bozuk ve emniyetsiz olmasıyla açıklamak herhalde mümkündür. Balkanlar'daki buğday ve canlı hayvan fiyatları da, genellikle daha düşük olmakla birlikte, daha büyük bir değişkenlik ve belirsizlik gösteriyordu.[2]

Osmanlıların son dönemleri hakkında yapılan çalışmalarda *çiftlik* kelimesi, sanki çok iyi anlaşılıyormuş gibi, sık sık kullanılmaktadır. İşin aslında, "çiftlik", İngilizce'deki "*farm*" kelimesi kadar genel bir sözcüktür. Kelime ilk çıkışında, gerçekten de bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükte tarım arazisi anlamına geliyordu. Fakat kelime kısa bir zaman içinde, belirsiz büyüklükte, ama üzerinde, esas olarak bir tarafın arazinin sahipliğini (veya en azından tasarruf hakkının sahipliğini) yaptığı ve başkalarının da fiilen üretim yaptığı bir araziyi de ifade edecek şekilde değişti. 18. yüzyıldaki tarımsal birimlerin büyük çoğunluğu modern standartlara göre çok küçük kalıyordu. Pamuk gibi tek tip ürün üretilen sınırlı bazı bölgelerde bile, daha büyük bir tarımsal birimin, toprağın kullanımında veya işleme tekniklerinde hiç bir değişiklik yapılmadan, sadece daha küçük birimlerin bir araya kümelenmesinden ibaret olması mümkündü.

Osmanlı diyarında ileri işleme teknikleri kullanarak yüksek verim elde etme usulü hemen hemen hiç yoktu. Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında üç-tarla veya nadas usulü ekincilik yapılırdı. Gerçekten de kayıtlara geçirilmiş arazi değerlerinin çok değişken olması, toprağın bizatihi kendisinin bir değeri, Rikardyen rantı olmadığı izlenimini uyandırıyor. Biçilen değerler toprağın bizatihi toprak olarak değerini değil, ekilmeye hazırlanması, yollar, çitler ve diğer yapılarla iyileştirilmesi için, toprağa daha önce emek olarak yapılmış yatırımı ifade etmekteydi. Fiyatı her ne olursa olsun, toprak her zaman kontrol

[2] Berov (1976), s. 147, 319.

altında tutulmaya değer bir şey olarak görülüyordu. Çünkü bu kontrol, üstünlüğü elinde tutan tarafın, toprağı fiilen işleyenlerle yapılacak anlaşmanın koşullarını belirlemesini sağlıyordu. Ancak toprağın görece bol, işgücünün ise kıt olduğu bu yüzyılda işgücünü bulmak ve elde tutmak daha zordu.

Tahmin edilebileceği gibi, uçsuz bucaksız topraklara hükmetmeye hâlâ devam eden bu imparatorluğun çeşitli eyaletlerindeki koşullar arasında büyük farklar görülmekteydi.

EFLÂK VE BOĞDAN

Fenerli Rumların idaresindeki Romanya prenslikleri imparatorluğun seyrek nüfuslu bölgeleri arasındaydılar. Bir bütün olarak bakıldığında, bu eyaletler, nüfusta en alt noktasına yüzyıl ortasında ulaşan uzun bir iniş eğrisi çizdiler; 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde yeniden çıkış eğilimine girilmişti. Ancak 1820'ye gelindiğinde bile, bir İngiliz gözlemci Eflâk kırsalının sadece altıda birinin ekildiği kanısındaydı.[3] O tarihte bile, bu iki eyalette göçerlik ağır basıyordu. Köylüler sürüler için iyi otlak peşinde, mevsimlik göçler örüntüsü içinde yaşıyor, bir kısmı yazları ovalarda ekincilik yaparken, diğerleri dağlık bölgelerde sürülerini otlatıyorlardı. Çiftlik evlerinin çoğu güvenlik gerekçesiyle tepelere kurulmuştu, ürettikleri zanaat ürünleri ve hayvan alışverişini buralarda yaparlardı. Toprak işleme teknikleri fazla gelişmemişti, bu da toprak bolluğuna işaret ediyordu. Gelişigüzel kesip sonra da yakmaktan daha yeni, 17. yüzyılda vazgeçmişlerdi.[4] Güney Slavlarının da bildiği bir sistemle toprak altında sarnıca benzer ambarlarda saklanan tahıl,[5] bir tür nakit para işlevine de sahipti.

Napolyon döneminin bir İngiliz konsolosu köylülerin barınaklarını şöyle anlatır:

> Kışın, tezek ve ağaç dalları yakılarak kolaylıkla ısıtılan yeraltı hücrelerine çekilirler. Her aile, kaç kişi olursa olsun kadın, erkek, çocuk hepsi bir araya yığışıp, bu yeraltı barınaklarından bir tanesinde uyur. Yatakları hem döşek hem de örtü görevi gören bir aba parçasıdır. Olağan yemekleri mamalingadan (darıdan yapılan bir lapa) ibarettir.[6]

Nüfusun yüzyıl ortasında en alt noktasına ulaşması, büyük ölçüde, köylülerin önce 1730'ların sonundaki zorlu ve şiddetli Rus işgali yüzünden, sonra da 1740'larda Ukrayna ve Banat'taki yeni açılmış arazilerin çağrısına uyarak topraklarını terk edip kaçmasından kaynaklandı. Bu devlet gelirlerinde krize yol açtı. Fenerli hospodar Konstantin Mavrikordato, 1746-1749 yılları arasında Eflak ve Boğdan'da birbirine benzeyen bir dizi karar çıkartarak bir

---

[3] Mellor (1975), s. 177.

[4] Neamtu (1975), s. 239.

[5] *Ae.*, s. 258-63.

[6] Wilkinson (1971), s. 157.

çözüm yolu gösterdi. Yiğit Mihail zamanından beri yürürlükte olan ve artık uygulanamaz hale gelmiş olan serfliği kaldırdı, köylülerden talep edilebilecek vergi ve angaryalara tek tip bir dizi sınırlama koydu. Yapmak istediği şey, eski Osmanlı uygulamalarıyla aynı çizgideydi: Köylülerin topraklarını terk edip kaçmasını/göçmesini önleyecek cazip koşullar sağlamak ve köylülerde dolaysız devlet vergilerini ödemeye derman bırakmak. Ağalar öşüre ek olarak, yılda on iki günden fazla angarya hizmeti yaptıramayacaklardı ki, bu da zamanın Habsburg ve Rus toprak sahiplerine kıyasla çok daha azdı.[7] Yasalara göre resmen özgür görünen Romen köylüleri, aslında işledikleri toprakla birlikte gelen belirli yükümlülüklerle bağlanmışlardı, yani borçlarını ödeyinceye kadar efendilerine esirlik edenler (peons) gibi, toprağa keyfiyet ile bağlıydılar.

19. yüzyıldan epey yol alınana kadar, Eflaklı toprak sahipleri köylüye angarya yaptırma haklarını kullanacak fazla bir yer bulamadılar. Boğdanlı toprak sahipleri ise derebeylik malikânelerinin sürülüp ekilmesiyle daha fazla ilgilendikleri için, talepleri daha ağır oluyordu.[8] Yüzyıl ortasında yapılan reformlardan sonraki ilk onyıllarda, tıpkı Bohemya ve Fransa'nın bazı bölgelerindeki toprak sahipleri gibi, buradaki toprak sahiplerinin çoğu da gelirlerinin büyük kısmını değirmenler, imbikler ve pazar yerleri üzerindeki haklar gibi çeşitli tekel haklarından elde etmekteydi. Napolyon döneminde uluslararası pazarlarda durum düzelince, derebeylik malikânelerinde tarım yapmak onlar için daha çekici bir hal aldı; genellikle köylerin ortak arazilerine de göz diktiler ya da ormanlık alanlar üzerinde hak iddia ettiler.[9] Osmanlı tahıl satın alma sistemi 1830'a kadar tam anlamıyla kaldırılmadı ama, 19. yüzyıl başında böyle bir, uluslararası tahıl pazarına katılma fırsatı çıkınca, yasayla belirlenmiş angarya çalıştırma günlerinden tam olarak yararlanmak Romen ağalarına daha cazip geldi; oysa o zamana kadar bu yükümlülük genellikle nakde çevrilerek toplanmaktaydı.

Romanya'daki angarya emeği, Rus ve Habsburg sistemlerinin olağan seviyesine ancak 19. yüzyıl sonlarında ulaştı. 18. yüzyıl sonlarında önemli bir hayvan yemi haline gelmiş olan darı, 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde insanların da başlıca besin maddelerinden biri olmuştu.[10]

Romen köylülüğü bütünüyle savunmasız değildi; topraklarını bırakıp gitme seçeneği hep vardı. 19. yüzyıl başındaki Pazvantoğlu baskınları sırasında bu seçimi bir kez daha yaptılar. Ayrıca, meraların kullanımı gibi bazı geleneksel köy haklarının ihlaline karşı da direnmek de ellerindeydi. Balkanların diğer köyleri gibi Romen köylülerinin de vergilerin toplanması ve angarya hizmetinin organizasyonu konularında genellikle idarenin temsilciliğini yapan, vergilerden

---

[7] Chirot (1976), s. 76-79; Alexandrescu-Dersca (1957), s. 35; Otetea (1960), s. 302-4.

[8] Jewsbury (1976), s. 14; Jelavich (1983), I, s. 107-9.

[9] Otetea (1960), s. 310-11.

[10] Stoianovich ve Haupt (1962), s. 85.

muaf reisleri vardı. Tüzel kişilik olarak örgütlenmiş köyler, mevcut sistem içinde daha iyi koşullar elde etmek için yerel toprak sahipleriyle pazarlığa oturduğunda, bu reisler hiç kuşkusuz köylerin temsilciliğini de yapmaktaydı.[11]

SIRBİSTAN

1739'da büyük bir bölümü geri alınan Belgrad paşalığının nüfusu, hem doğal olarak, hem de aldığı göçler nedeniyle 1804 ayaklanmasına kadar hep arttı. Yine de ayaklanmanın hemen öncesinde, toprak hâlâ o kadar boldu ki, hayvancılık egemendi; Belgrad ise tahıl ikmali konusunda Tuna ve Sava nehirlerinin karşı kıyılarındaki Habsburg eyaletlerine bağımlıydı. Bu arada Sırplar, Bosnalılara sığır, Bosnalı Müslümanlara koyun ve keçi ve Habsburg sınırının karşı tarafındaki giderek büyüyen nüfusa domuz satıyorlardı. Bosnalılar, Sırplardan aldıkları sığırları götürüp Dalmaçya'da satarlardı.[12]

Sırplar genellikle geniş bir alana yayılmış, hatta doğrusal düzendeki dağ köylerinde, genellikle ahşap ve taştan yapılmış evlerde büyük geniş aileler (zadruga) halinde yaşarlardı.[13] Örfî yasalara göre karara bağlanacak önemsiz davalara köylerin reisleri bakardı. Paşalığın köyleri, 1717-39 Avusturya işgali sırasında uygulanmaya başlanan bir sistem uyarınca, Belgrad'ta *oborkneze*'ler tarafından temsil edilen 45 kaza halinde örgütlenmişti.[14]

Sırplar tarımda öküzlerin çektiği hafîf bir saban kullanırlardı. Çeşitli alt-türleri bulunan bu 250 kg.lık saban Batı Avrupa'dakilerle karşılaştırılabilecek bir şey değildi. Toprağı ekmeden önce iki kez sürer, orakla biçer ve harmanı el döveni ile döverlerdi. Tohum hem sonbaharda hem de ilkbaharda atılırdı. Aile ekonomisi için çok önemli olan sebze bahçelerinde lahana, soğan, şalgam, turp, sukabağı, salatalık, kavun, pırasa ve sarımsak bulunurdu. Bağlar çok yaygındı, meyva bahçeleri ise daha çok manastır ve kiliselere bağlıydı. Bağlarda gübreleme yapıldığına ilişkin belgeler vardır. Kullanılan yöntemlerden biri sığırların içinde geceledikleri çitlerin yerini değiştirmekti. Bunun dışında, nadasa bırakma ve dönüşümlü olarak buğday, akdarı ve yulaf ekilmesini beraberinde getiren üç-tarla sistemi uygulanılıyordu. Darı 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı ve kısa sürede hem insanlar hem de hayvanlar açısından önem kazandı.[15] İsyancı lider Karayorgi'nin yediklerinin listesi tutulmuştur: Kara ekmek, ekşili lahana, domuz pastırması, sert peynir, darı unu lapası, soğan ve erik rakısı.[16]

---

[11] Radutiu (1981), s. 506.

[12] Cvijic (1918), s. 148; ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 421; Warriner (1965), s. 315.

[13] Mellor (1975), s. 167-68.

[14] Petrovich (1976), I, s. 18, 23.

[15] Blagojevic (1973), s. 418-26.

[16] Vucinich, der., (1982), s. 27.

18. yüzyılda paşalıktaki Sırplar hem olumlu hem de olumsuz koşullarla karşı karşıyaydılar: Kuzey sınırının karşı tarafındaki akrabalarıyla ticaretleri gelişmişti ancak yetkililer ile Belgrad garnizonuna yazılan yeniçeriler arasında aralıksız süren savaş, güvenliklerini tehlikeye sokuyordu. Özellikle 1792'deki savaş sonrasında ve 1806'dan sonraki ayaklanma yıllarında çok sayıda göçmenin geri dönmüş olması, muhtemelen, buradaki maddi yaşam koşullarının Habsburg topraklarındakinden daha iyi olduğunu göstermektedir. Gerçekten de, Sırp tarihçileri, yeniçeri yazılanların paşalıktan sürüldüğü, olağanüstü elverişli koşullara sahip 1792-96 yıllarında Sırpların durumlarından hoşnutsuz olmadığı konusunda görüş birliği içindedirler.[17] Osmanlı vergileri her zaman makul ölçü ve biçimlerde toplanmamakla birlikte, bütün olarak bakıldığında kuzeydeki imparatorlukların vergileri kadar ağır değildi.

Belgrad Antlaşması'ndan (1739) sonra Sırbistan'da Osmanlı egemenliği yeniden tesis edilince, 2400 yeniçeri ve 900 sipahiden oluşan, daha öncekilerin hepsinden büyük bir garnizon kuruldu.[18] Ücretleri çok düşük olan yeniçeriler çok kısa zamanda eyalet idaresi için kronik bir sorun halini aldılar. (Kuzey Afrika'nın yeniçeri *dey*'leri tarzındaki) *Dahi* önderleri kanalıyla faaliyet gösteren yeniçerilerle sipahiler, Sırp köylerinin kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle rekabet halindeydiler. Yeniçeriler çeşitli vasıtalarla, genellikle de ahaliyi borçlandırarak çiftlikler ve nihai olarak da çiftlik köyleri kurmayı başardılar. Sonra da yerel sipahilerle ya rekabete girerek ya da suç ortaklığı ederek, vergi toplama ve "koruyuculuk" rollerini üstlendiler.[19] Bütün bunların sonucunda vergilerden çok, emniyetsizlik katlanılmaz boyutlara yükseldi. Sırp isyanı sırasında genç bir devlet görevlisi olan Vuk Karadûic geriye, o zamanın çiftliğinin canlı bir tasvirini bırakmıştır:

> Sırbistan'da sipahinin yanı sıra bir de ağası olan köylere *çitluk* derler. [Ağa] tahılın ... meyvanın ve samanın dokuzda birini alır. Triscani'de (doğduğum yer) ağaya, vergi yükümlüsü başına 5 okka (yak. 15 lb./7.5 kg.) bezelye ve hane başına bir tulum tereyağı verilirdi. Buna ek olarak yazın tarlada onun için çalışırlardı. Önceleri genellikle Pazar günleri, sonra adaletsizlik arttıkça, başka günler de, sadece yazın değil kışın da, ne zaman bir şeye ihtiyacı olursa, örneğin odun kesip taşımak gibi ... çalışır oldular. Bazı yerlerde [ağaların] köyün içinde evi olur, yazın aileleriyle buraya geziye, kışın avlanmaya gelir, bazı yerlerde evi olmaz köyü sık sık ziyaret ederlerdi ve her yerde köylüler onları beslemeye mecburdular... [Ağalar] kiracılarını himaye eder ve onları ellerinden geldiği kadar diğer Türklerden korurlardı... Sırbistan'ın *çitluk* ağaları, halka karşı, sadece sipahilerden değil bütün diğer Türklerden daha kötü ve sert davranırlardı. Fakat Bosnalı *çitluk* ağalarına kıyasla

[17] ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 411, 327-8.

[18] Trickovic (1970), s. 531.

[19] ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 421; Trickovic (1970), s. 531-43.

daha yumuşaktılar. Orada köylülerin kendilerine ait evleri bile yoktu, ağalarına ait evlerde kiracı olarak otururlardı.[20]

Kendilerini zorla kabul ettirmiş bu yeniçeri toprak ağaları olmadan geçen birkaç güzel yılın (1792-96) ardından, yeniçerilerin Pazvantoğlu bölgesinden geri dönmesiyle birlikte zorlu yıllar geldi. Bu durum gruplar arası çatışmaları alevlendiren sonuçlar doğurdu; zira o karışık günlerde silah taşımalarına izin verilen Sırplar, bu silahları kendilerini savunmak için kullanma alışkanlığı kazanmışlardı. Dolayısıyla, ilerlemenin tadının alınmış ve bunun yeni çiftlik ambarlarını ve hanları geride bırakmaya yetmiş olması, nehrin karşı yakasındaki Sırpların horlamaları ve işgalci Müslümanların keyfi talepleri devrimci durumun uyuşmazlık yaratan unsurlarını oluşturdu.[21]

BOSNA

Karadûic'in Bosna çiftliklerindeki kiracılarının kendilerine ait evlerinin bile olmadığına dair söyledikleri, Bosna'daki tarım biriminin gerçekten sıra dışı olduğunu, kiracının çok az şeye sahip olmasına ve alınan ürünün belki de sadece yarısını alıkoymasına izin verildiğine göre, belki de özde geç Osmanlı döneminin çiftliğine daha yakın olduğunu gösterir. Bu tür kiracılık tipik olarak sipahilerin, *kapetan*ların ve diğer askerî sınıf mensuplarının köylülerden zapt ettikleri arazilerde yer almaktaydı.[22] Bu sefalet ve sıkıntılar Bosnalı Hıristiyan kiracıların birçoğunun batıda Dalmaçya'ya ya da kuzeyde Sırbistan'a kaçmasına yol açtı. Hıristiyanların yanı sıra, yine Slav olan Müslüman köylüler de hemen hemen aynı ağırlıkta koşullara katlanıyorlar, kimi zaman öşür ve cizye gibi normalde sadece gayri Müslimlerden alınan vergileri bile ödüyorlardı.[23] Ağır vergilerle askerlik hizmetinin bir araya gelmesi, Bosnalı Müslüman köylülerin yüzyıl ortasında taksit denilen yeni bir ek vergi sisteminin dayatılmasına karşı giriştikleri uzun isyanın zeminini hazırladı. Zaman içinde pek çok Müslüman köylü, yeniçeri esamileri edinip, bunlara eşlik eden vergi muafiyetlerinden yararlanarak toplum içinde daha sağlam bir konuma ulaşmaya çalıştı. Fakat taksit denilen ek vergi sistemi ortadan kalkmadı; 1768-74 savaşı sırasında Saraybosna'da ve kırsal kesimde uygulandı.

[20] Karadûic (1852), 'Citluk'.

[21] Stojancevic (1984), s. 142.

[22] Eren (1965), s. 27; Suceska (1965b), s. 53-55.

[23] Suceska (1980), s. 145.

BULGARİSTAN VE MAKEDONYA

Bulgar tarihçileri 18. yüzyılın, nüfusta büyüme ve kullanılmayan topraklara yayılma dönemi olduğunu kabul ederler.[24] Bu dönemde, Bulgaristan ve Makedonya'daki tarımsal faaliyetin çoğu geleneksel küçük ölçekli tarım temelinde kalmakla birlikte,[25] kentsel ve uluslararası pazarlardan gelen talebin artması karşısında, sınırlı bazı bölgelerde uzmanlaşmış tarımın geliştiği görüldü. Tarım ürünlerinin kolaylıkla alıcı bulduğu Vidin, Rusçuk ve Sofya dolaylarında, civar köylerden geniş ölçekte sözleşmeli işçi çalıştıran, yakın zamanların çiftliklerine benzer çiftlikler ortaya çıktı. Böyle çiftlikler önce bir değirmen gibi sınırlı bir işletme etrafında teşkilatlanabiliyor, sonra da (Vidin'de olduğu gibi) hazineden arazi satın alarak veya civar köylerin meralarına el koyarak genişliyordu.

Köy bir kez ortak otlak alanını ve orman arazisini kaybedince, ekonomik bir kolektif olarak yaşama kabiliyetini de yitiriyor ve bundan böyle kendi köylerinde yeterli iş imkânı bulamayanları çalışmak üzere civarda genişleyen çiftliklerde yollamak zorunda kalıyordu. Bu köyler, hazineye karşı her zamanki yükümlülüklerine ek olarak, eski meralarını kullanma karşılığında, bir de ağalarına kira ödedikleri için, ağa köyleri olarak adlandırıldılar.[26] Kimi yerlerde bazı köylüler vergilerini ödemek için güçlü bir komşularından borç alır ve sonunda borcun faizini onun arazisinde angarya usulü çalışarak ödemek durumunda kalırlardı. Bu tür ilişkilerin düzenlenmesinde hiç bir güçlük çıkmazdı, çünkü köylülerin geleneksel meraları üzerindeki haklarını korumak konusunda gevşek davranan Osmanlı mahkemeleri, yüksek faizlerle alınmış borçların gereğini titizlikle uygulatırdı.[27]

Bulgar ve Makedon tarımı üç-tarla temelinde, Sırplarınkine benzer hafif bir saban kullanarak yapılırdı.[28] Türk toprak sahiplerine ek olarak, yerli kökenli tüccar, mültezim ve tefecilerin sayısının da artması, köyler arasındaki toplumsal eşitsizliği çoğaltmaktaydı. Kimileri işe çerçilik yaparak, kimileri de başkente mal temin ederek veya Uzuncaova'daki gibi büyük yıllık panayırlardan biriyle bağlantılı olarak başlardı. Bu panayırlarda, örneğin demir eşya yapan Samakov civarı köyleri[29] veya ürettikleri çoban kepeneklerine ta Suriye'den talep gelen Rodop köyleri gibi belirli alanlarda uzmanlaşmış köylerin ürünlerini satarlardı.

Daha güneyde, Akdeniz'e açık bazı Bulgar ve Makedon ırmaklarının vadilerinin konumu, özellikle 1750 dolaylarından sonra hızla gelişen

---

[24] BAN (1985), c. 5, s. 32.

[25] Todorov (1983), s. 41.

[26] Gandev (1960), s. 208-17; Grozdanova (1974), s. 44-45.

[27] Grozdanova (1974), s. 42-44.

[28] BAN (1985), c. 5, s. 32.

[29] *Ae.*, s. 75-77.

uzmanlaşmış ticari tarım için çok uygundu. Haskovo, Kazanluk, Tırnova, Vracan, Manastır ve Ohrid'de büyük dutluklar ortaya çıktı. İlk gül yağı ticareti bu dönemde başladı. Üsküp, Peç, Priştina ve Filibe'de sulama yoluyla pirinç yetiştirildi. Mritsa, Struma ve Vardar vadilerinde ve pek çok bölgede tütün ekinciliği arttı. Özellikle Serez civarında pamuk üreticiliği, deniz yoluyla Fransa veya karadan Almanya'ya hazır satış kapıları buldu.[30] Uzmanlaşmış tarım bazı yerlerde yakın zamanın çiftlikleri türünde, işgücünü, kiracıların meydana getirdiği büyük çiftliklerin oluşumunu hızlandırdı. Fakat ortakçılık çok daha yaygındı.

Kiracılık koşullarının zorluğu ve vergi yükünün ağırlığı nedeniyle, Makedonya'daki köylüler arasında topraklarını terk edip kaçmak, Bulgaristan'dakinden daha yaygın gibiydi.[31] Fakat her iki bölge de 1774 ve 1792'de Ukrayna ve Besarabya'ya giden göç dalgalarına insan vermiş; her iki bölge de Kırcalı baskınları döneminin, özellikle bir çok yere siper kazıkları ve kulelerin dikildiği ve köylülerin silah taşımasına izin verildiği 1797-1807 arası yılların büyük kargaşasından çok derin bir şekilde etkilenmiştir.[32]

ARNAVUTLUK VE EPİR

İtalya'nın hemen karşısında yer alan Arnavutluk ve Epir kıyılarının, deniz yoluyla emtia ticaretinin etkileriyle uzun zaman öncesine dayanan bir tanışıklığı vardı. Burada, uluslararası pazara yönelik bir tür ticari üretime muhtemelen tahıl üretimine, 17. yüzyılda başlanmış olması mümkündür. 1735-40'lara gelindiğinde bu kıyılarda ihracata yönelik üretim yapan tarım arazileri (çiftlikler) çok yaygındı, ancak karakteristik organizasyonun nasıl olduğu sorusu henüz cevap beklemektedir. Toprakların şiddet kullanılarak gaspının yaygın olduğu düşünülmektedir; toprak bu şekilde el değiştirdikten sonra da, köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi sekizde birden üçte bire çıkıyordu.[33] Buşatlı ailesi 1760'larda arazilerinde (çiftliklerinde) hem pirinç hem de pamuk üretmeye başladı.[34] Köylülerin beslenme rejiminde zeytin, peynir, yoğurt, soğan ve sarımsağın yanında darı da yerini aldı.[35] Eyaletin nüfusu görece fazlaydı ve Karadağ gibi burada da dağlık bölgeler, hâlâ esas olarak aşiretler halinde örgütlenmiş durumdaydı. Kargaşa dönemlerinde bu, büyük bir güç kaynağı oluştururdu. Bulgaristan gibi burada da kepenek imalatı, kısmen ihracata da yönelik, önemli bir köy sanayii idi.

---

[30] *Ae.*, s. 33-45.

[31] Matkovski (1978), s. 241-42; BAN (1985), c. 5, s. 163-64.

[32] BAN (1985), c. 5, s. 164-69.

[33] Naci (1966), s. 133; ay. (1970), s. 38; Ars (1963), s. 124.

[34] Naci (1966), s. 133.

[35] Mile (1977), s. 145.

YUNANİSTAN

Başka yerlerde olduğu gibi Yunanistan'da da, ömrünü tamamlayan sipahilik düzeninin mirasını devralan Müslüman toprak sahipleri, arazinin hemen hemen tamamını kontrolleri altında tutmaktaydılar. Çoğu yerde tarım küçük ölçekli, hatta marjinaldi. Öyle ki, kurulan çiftlikler, tarımı yeniden örgütlemekten çok, malî konularda bir tür aracılık rolü üstlenmeyi hedefliyordu. Savaş ağası Yanyalı Ali Paşa ile bizzat temas kuran William Leake adlı İngiliz subayı, böyle bir çiftliğin (Ali'nin bir çok çiftliği vardı) kurulmasının yolları hakkında çok anlamlı bir resim çizmiştir:

> Bu dağlara son gelişimden bu yana, Matzuki, Vezir[Ali]'in çiftliği haline gelmiş. Vergileri ödeyemeyen yoksul köylüler Yanya'dan veya başka yerlerden yüzde 20 faizle, hatta ayda yüzde 2 faizle borç para almak zorunda kalmış. Böyle yapınca sıkıntıları daha da büyüdüğünden köy ahalisinin bir kısmı kaçıp Agrafa'ya göç etmiş, kalanlar da bütün köyü ve arazisini satma teklifiyle Vezir'in huzuruna çıkmış. Talep ettikleri fiyat 12 kese ve halkın borcuymuş. Zatı şahaneleri hiç zorlanmadan burayı kendi çiftliği ilan etmiş, ama 12 kese yerine sadece 2 kese vermiş ve borçları ödemek yerine, alacaklıları Agrafa'ya kaçan Matzukililere yollamış.

Bu örnek, köylülerin yetkililerle işlerini nasıl genellikle bir kolektivite olarak yürüttüklerini, borçlarını bir cemaat olarak ödediklerini veya ödeyemediklerini; ayrıca, Yunanistan'da ve başka yerlerde güçlü kişilerin, köylüleri kendi hakimiyetleri altına almak için köylerin borçlarını nasıl istismar ettiğini gösterir.[36]

Yunan köylüleri genellikle ortakçılık yapar ve toprağın kalitesine[37] ve tarım aletlerinin ne kadarını ağanın temin ettiğine bağlı olarak, ürünün üçte biri ilâ üçte ikisini Türk ağaya teslim ederlerdi. Ayrıca yerel idareye gelir sağlayan ve giderek daha çok düzenli vergi niteliğine bürünmekte olan ek vergilere (imdat, taksit) de katkıda bulunmak zorundaydılar. Müslüman reayanın da bu yükleri paylaşması bekleniyordu; Müslüman Bosna reayası gibi, onlar da, 1750'ler ve 1760'larda eyalet çapında katkı toplanması ve (1748-58'de) kalelerin inşasına yardım etmek için angarya hizmeti talep edilmesi üzerine isyan ettiler.[38]

Balkanların diğer yerlerindeki gibi, Yunanistan'da da köylüler genellikle ikinci bir iş, bazen Mora'da yaygın olduğu gibi kaçakçılık ve korsanlık yaparak durumlarını rahatlatmaya çalışırlardı. 19. yüzyıl başındaki koşullar hakkında Albay Leake'in raporu şöyle:

---

[36] Leake'ten aktaran Clogg (1976), s. 11.

[37] Leake (1968), I, s. 11; II, s. 144; ay. (1967), III, s. 545.

[38] McGrew (1977), s. 151-53; 118.

> Toprak açısından en elverişsiz durumda olan köylüler başa ve kuşak olarak bele sarılan kalın kumaş şallar ve havlu gibi pamuklu ve yünlülerin imalatından gelir sağlar. Agrafa sakinlerinin üçte birinin yaşamlarını dokumacılık yaparak kazandığı tahmin ediliyor. Altın ve gümüş işlerinde çalışan pek çok işçi de var; ve Skatina'da kılıç, tüfek namlusu ve tabanca çakmağı imal eden bir [fabrika] var... Dağlık bölgelerde yaşayan diğer Yunanlılar gibi, Agrafalıların büyük kısmı da hayatlarını yabancı ülkelerde dükkâncılık ve zanaatkârlık yaparak ya da komşu kazalarda taşıyıcılık yaparak kazanıyorlar.[39]

Güvensizlik ortamı yaratan etkenler arasında hava koşullarının istikrarsızlığı da vardı; dolayısıyla, Yunanistan'daki yaşam zaman zaman her türlü tehlikeye açıklığı ve savunmasız oluşuyla Avrupalıları çarpardı. Aynı yazar Khalike köyü hakkında şunları anlatmıştı:

> Bir zamanlar Pindus'un en önemli köyü olan bu yer... aşırı vergi yükü ve 100 kese borç nedeniyle tamamen terkedilmek üzere. Köy refah içindeyken, köy sakinleri darıyı bırakıp koyunculuğa başlamışlardı, şimdi ise ellerinde kalan darı da koyun da çok az, neredeyse bütün malları at ve katırlardan ibaret. Hayatlarını bunlarla taşıyıcılık yaparak kazanıyorlar. Ama ödemeleri gereken yıllık vergi, yine de aile reisi başına 400 ilâ 700 kuruş.[40]

Koşulların güvensizliği, beslenme rejimini bile etkilemişti:

> İlkbaharda ve yaz başında yenilebilir yabani otlar toplamaya çıkmak Yunanistan'da bütün kadınların yaptığı bir iştir; çünkü, o mevsimin perhizlerinde yoksulların yiyeceğinin önemli bir bölümünü bu otlar oluşturur. Yazın böyle bir kaynakları yoktur... Bahçelerden yazın alınan ürün... sulama gerektirir... yoksullar için çok pahalıdır, ya da hiç olmaması yeğlenir, çünkü mülkiyet güvencesinin Türkiye'deki kadar az olduğu bir ülkede... bahçecilik gelişemez. Bu yüzden alt sınıfların yaz perhizi sırasında baş yiyecekleri tuzlanmış denizyıldızı [ahtapot?], zeytin, keçi, peynir ile sarımsaklı veya soğanlı mısır ekmeği ve yanında belki taze şaraptı.[41]

ANADOLU

18. yüzyılda Anadolu'nun barındırdığı göçebe (ya da sürülerin peşinde mevsimlik göçler yapan) Türkmen sayısı, hâlâ Avrupa'daki eyaletlerdekinin çok üstündeydi. Nüfus en iyi haliyle durağandı ve istatistiki veri bulunmamakla birlikte, muhtemelen 17. yüzyıl başının büyük toplumsal kargaşası sonrasında henüz toparlanmamıştı.

Avrupa'daki gibi burada da muazzam bir çeşitlilik gösteren arazi değerleri, toprağın nispeten bol olduğunu ortaya koymaktaydı. Dolayısıyla üç-tarla

---

[39] Leake'ten aktaran Clogg (1976), s. 13.

[40] Leake (1968), I, s. 258; karş. Wagstaff (1965), s. 296-98.

[41] *Ae.*, s. 11.

sisteminin Anadolu versiyonunda, tarlalar üç yılın ikisinde dinlenmeye bırakılıyordu.[42] Ortadoğu örüntüsüne uygun olarak, tahıl ekimi sonbaharda yapılmaktaydı. Batıdaki ahşap ve taş evler, ormansız doğu bölgelerinde yerlerini kerpiç ve taş yapılara bırakıyordu. Göçerler kışladıkları yerlerde kamıştan kulübeler yapmış, yaz otlaklarına giderken de bunları yakmış olabilirler.[43]

Hiçbir yeri mesken tutmadan dolaşarak çapulculuk edenler her zaman var olduğu ve özellikle de savaşlardan sonra arttığı için köyler ana yol güzergâhları üzerinde kurulmazdı. Vergi yükümlüsü köylülerin (reayanın) sayısı sürekli azalmaktaydı, zira herhangi bir vesileyle İstanbul'a yolu düşen köylüler, özellikle yüzyılın sonlarında fırsattan faydalanıp yeniçeri esamisi satın alıyorlardı. Hiç bir gelir değeri olmayan esamiler, köylerinde geçerli kabul edildiği takdirde vergi muafiyeti sağlama bakımından çok değerliydiler.[44] Artık köylüler genellikle vergi veya kiralarını sipahiye değil, çoğunlukla ömrü boyunca bu gelirleri toplama hakkını (malikâne) almış olan mültezime ya da mültezimin vekiline ödüyorlardı.[45]

Sınırlı bir takım bölgelerde, örneğin büyük İzmir limanının çevresinde, güçlü taşra ailelerinden birine ait büyük araziler (çiftlikler) bulunurdu. Ancak, kimileri ortakçılara, kimileri de kiralanmış işgücüne dayanan ve birim büyüklükleri açısından da çok fazla çeşitlilik gösteren bu arazilerde (çiftliklerde) üretimin fiilen nasıl örgütlendiği hâlâ tartışmalıdır. Her halükârda, toprak sahibi aileler tarım işletmecisinden çok, vergi toplayıcı ve tefeciydiler.[46] İzmir'in ihracatında pamuk önemli bir yer tuttuğuna göre, art bölgesinde ticareti daha az yapılan buğday ve üzümün yanı sıra, pamuk üretimi yapıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

IRAK

Irak nehirleri her ilkbaharda taşar, kış ürününü tehlikeye atan bu taşkınlar nedeniyle çok fazla angarya emeğine gerek duyulur, taşkının arazide meydana getirdiği değişiklikler, toprakların her yıl yeniden dağıtılmasını gerektirirdi. Nehir boylarındaki kabileler arasında, sulama yapılan bölgelerde, ürünlerinin üçte ikiye kadar bir bölümünü kendilerini koruyan kabilelere, yani kuzey Irak'ta Şammar federasyonuna ve güneyde Müntafıklara, teslim eden ekincileri kendi kontrolleri altına alma mücadelesi vardı. Bağdat ve Musul'a daha yakın yerlerde ekinciler kent seçkinlerinin tüccarların, sarrafların veya dini ya da aile vakıfları

---

[42] Owen (1981), s. 40.

[43] Orhonlu (1963), s. 87-88.

[44] Özkaya (1985), s. 30-57.

[45] İnalcık (1978), s. 87-88.

[46] Nagata (1976a), s. 5-11, 24-28, 30-36; ve İnalcık'ın yorumları (1983), s. 117-19.

idarecilerinin ya da eyalet görevlilerinin kontrolu altındaydılar. Yüzyılın ikinci yarısında pek fazla soranı ve karışanı olmayan kent seçkinleri, kontrolleri altındaki arazilere kendi mülkleri muamelesi yaptılar, kiracıları sürekli borç içinde tuttular ve bazen vergi borçlarını ödemeleri için çok fazla zorlayarak, topraklarını terk edip kaçmalarına neden oldular. Başlıca ürünler arasında pirinç ve diğer tahıllar, meyvalar ve Körfez civarında yetiştirilen hurma vardı.[47]

SURİYE

Halep ile Şam, kendilerine koyun, yün, yağ ve peynir, halı, deve, balmumu, tütün ve boya için mazı temin eden civardaki Türkmen ve Kürt aşiretleriyle rahatsız bir birliktelik içinde yaşamaktaydı.[48] Aşiretler, karşılığında aldıkları kumaş, boya, silah, mücevher, kahve, şeker ve diğer şekerli yiyecekleri beraberlerinde Anadolu yaylasındaki yaz otlaklarına götürürlerdi.[49]

Suriye'nin büyük kentlerinin yakınında yaşayan köylülerin hepsi, bu arazilere kendi mülkleri muamelesi yapan, hatta zaman zaman alıp satan kent seçkinlerinin kiracılarıydılar. Kentliler köylüleri vergilerden ve vergilerle bağlantılı borçlardan müştereken sorumlu tutuyor,[50] köylülerin ürünlerini borçlarına sayıp genellikle hasattan önce kapatıyorlardı.

Lübnan Dağları'nın nüfus yoğunluğu yüksek vadilerinde dutluklara o kadar geniş araziler ayrılmıştı ki, bölgedekiler kendileri yemek için dışarıdan yiyecek getirmek zorundaydılar.[51]

Güney Suriye ve Filistin'de Anazeh Bedevilerinin zamanla bölgeye sızması köylüleri yüksek duvarlar arkasına kapattı; düzlükler, yazlayan kabileler dışında büyük ölçüde ıssız, insansız kaldı.[52] Kabilelerin bu baskılarına karşın, yüzyıl içinde nüfusta kuzeyden güneye büyük bir kayma yaşanmasının ve kıyıdaki limanların öneminde buna koşut bir değişiklik meydana gelmesinin nedeni, güneydeki pamuk üreticiliği olmuştur.[53] Buğdayın iki-üç katı kâr getiren pamuk, İzmir ve Selanik'te olduğu gibi burada da, yüzyıl içinde ekonomide büyük bir değişim yaşanmasına neden oldu.[54]

---

[47] Nieuwenhuis (1982), s. 6-12.

[48] Bodman (1963), s. 5.

[49] Owen (1981), s. 44.

[50] Rafeq (1981), s. 672.

[51] Harik (1969), s. 45.

[52] Cohen (1973), s. 22; Owen (1981), s. 38.

[53] Rafeq (1977), s. 72.

[54] Barbir (1980), s. 180; Issawi (1982, s. 120.

MISIR

Mısır köylüleri çamur ve tezekten yapılma (kerpiç) tek katlı evlerde yaşarlardı.[55] Irak'ın ırmak boylarındaki köylüler gibi, onlar da ürünlerinin üçte ikisini köyün mültezimi olan bir kentliye teslim eder, mültezim de tahılı Kahire'de satardı. Mültezim sadece köyü, köyde yaşamayan birinin yapabileceği kadar, kontrolü altında tutmakla kalmıyordu; burada kendi tasarrufu altında bir arazisi de vardı. Zamanla bu araziye kendi mülkü muamelesi yapar oldu ve burayı kendisine her zaman borçlu durumda olan köylülerini angarya usulüyle çalıştırarak işledi.[56] Yüzyılın ikinci yarısında pek çok köylü toprağını terk edip kaçtı. Bu köylülerin genellikle kente değil başka köylere kaçmış olması dikkat çekicidir; bunun nedeni, belki de, azalan nüfusun toprakların sahipsiz kalmasına yol açmış olmasıydı. Bu arada bazı köylüler de, anlaşılan Memlûk idaresinin dikkatsizliğinden yararlanarak, paradoksal bir şekilde toprak birikimi yapmayı başardılar. Kaçakların zor yoluyla köylerine döndürülmesi mümkündü.[57] İşgücü ve üretim süreci üzerindeki bu sıkı denetim, özü itibariyle geç Osmanlı döneminin stereotip çiftlik köyünü andırmaktadır, bir farkla ki Mısır'da köylüler kendi evlerine sahip olmuş olabilirler. 1785'te, Volney adında bir gözlemci Mısır köylüsünün yaşamını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı:

> Topladıkları pirinç ve mısır efendilerinin sofrasına taşınır, onlara *dourra* ya da Hint akdarısı dışında bir şey kalmaz; bundan da mayasız ekmek yaparlar... Yıl boyunca su, çiğ soğan ve ... bu ekmek ... tek besinleridir. Arada sırada biraz bal, peynir, çökelek ve hurma alabilirlerse kendilerini mutlu sayarlar. Tutkuyla sevdikleri et, sıcak yemek ve yağ... sofralarında sadece büyük şenliklerde görülür... Giysileri kaba bir mavi keten ve biçimsiz siyah bir pelerinden ibarettir.[58]

Aşırı vergiler nedeniyle kentlerde zanaatlerin gerileme içinde olduğu bir zamanda pek çok zanaatın ustası olan Mısır köylülerinin, mültezim veya vekili ile yaptıkları zorunlu alışveriş dışında, kendi kendilerine oldukça yeten bir yaşam biçimleri vardı. Köylüler arasındaki anlaşmazlıklar, yerel hakemler tarafından örf rehberliğinde çözüme bağlanırdı. Dini yaşam, *ahwan* (kardeşlik) teşkilatlarının kentlerdekinden farklı köy versiyonlarının büyük etkisi altındaydı.[59]

---

[55] Baer (1981), s. 597.

[56] Staffa (1977), s. 314; Baer (1982), s. 54-59.

[57] *Ae.*, s. 57.

[58] Volney (1788), I, s. 176-77.

[59] Baer (1982), s. 57.

KUZEY AFRİKA

Genelde Mağrib Arap ülkelerinin en kırsal özellikte olanıydı ve daha çok kabilelerin elindeydi. Kentlerin çevresinde bahçelerin oluşturduğu karakteristik halkalar vardı. Bu bahçeler ve en elverişli düzlüklerde yer alan çiftlikler, bu arazilere kendi mülkleri muamelesi yapan kentlilerin tüccar, askerî sınıf mensupları veya üst düzey devlet görevlileri elindeydi. Bazı kabile bölgelerinde şeyhlerin elinde olan çiftlikler de vardı. Bunların göçmenler, yani ailelerinden uzakta erkekler tarafından işlenmiş olması mümkündür.[60]

Yağış miktarlarındaki değişkenlik, Kuzey Afrika'daki tahıl hasatlarının bir düzen tutturmasını engelliyor, muazzam dengesizliklere yol açıyordu. Bu, bölgenin demografik durumundaki istikrarsızlığın açıklanmasına yardımcı olabilecek bir etkendir. Göçerlik egemen durumdaydı; her kabile çobanlık, yaygın (ekstansif) ve yoğun (entansif) tarımın kendine özgü bir karışımını hayata geçirmekteydi. Kabileler arasında büyük eşitsizlikler vardı. Tabi (reaya) kabileler, resmî (mahzen) kabilelere haraç ödemek zorundaydılar. Özellikle Cezayir Berberileri arasında örfî yasalar egemendi. Fakat köle gibi kiracılık yapmak, istisnai bir durumdu; çoğu kendi evlerinin sahibi olan Mağribliler, Fransız istilasına kadar silahlı dolaşırlardı.[61] Bölgenin kumaşlarının çoğu kırsal kesimde, kadınlar tarafından dokunurdu.[62]

---

[60] Valensi (1977a), s. 30-36; Lacoste ve ark. (1960), s. 174-78.

[61] Cherif (1982), s. 77-79; ay. (1976), s. 113; Valensi (1977b), s. 350, 308-13; Valensi (1977a), s. 18, 26-27, 33.

[62] Valensi (1977b), s. 209.

TÜCCAR VE ZANAATKÂRLAR

Osmanlı zanaat örgütleri 1750'den sonra özellikle hızlı değişen ve bir sonraki yüzyıl başında Batı mamulleriyle şiddetli bir rekabete girilmesine yol açan koşullarla karşı karşıya kaldılar. Osmanlı tüccar sınıfı ise, Batıyla ilişkileri arttığı için 18. yüzyılda çeşitli bakımlardan değişti. Avrupalıların belirli Osmanlı mallarına, özellikle de pamuğa ilgisinin artması, her dinden Osmanlı tüccarları için fırsatlar yarattı ve bunların bazılarını, özellikle de güney doğu Avrupa'nın Hıristiyan Ortodoks tüccarlarını, halklarının bağımsızlığa hazırlanmasında önemli bir rol oynamak üzere eğitti.

Avrupa'nın pamuklu kumaş talebi, Edirne, Selanik ve İşkodra'nın yanı sıra Verria, Elassona ve Teselya'da Tırnova gibi bazı daha küçük Balkan kentlerinde ve doğuda Ankara, Bursa, Tokat, Antakya, Diyarbekir, Halep ve Bağdad'ta dokumacılığı canlandırdı. 1760'lara kadarki dönemde edinilen izlenim, Osmanlı imalâtçılarının uluslararası ticarete başarıyla katıldığı şeklindedir. Ancak 1770'lerde Habsburg egemenlik bölgesinde merkantalist politikaların katılaşması ve ardından da 18. yüzyılın son yirmi yılında yaşanan iç karışıklıklar ile birlikte bu görünüm kayboldu. Osmanlı ihraç ürünleri içinde hammaddeler daha da büyük bir yer tutmaya başladı. Bu arada yerli zanaatlar geleneksel yöntemlerle çalışmaya devam ettiler; bu nedenle de 19. yüzyılla birlikte gelecek olan yabancı ürün istilası karşısında savunmasız kaldılar.

Bu yüzyıl içinde yapılan çeşitli yolsuzluklardan ikisi, Osmanlı tüccar sınıfı üzerinde özellikle etkili oldu. Büyük Osmanlı limanlarının hepsinde, paşalar, nüfuz bölgelerinde yaşayan yabancı tüccar kolonilerinden yasal dayanağı olmayan (fakat göz yumulan) vergiler (*avania*) kestiler. Ticareti boğan ama öldürmeyen *avania*lar, Levant limanlarında Avrupalıların acenteleri olarak çalışan Osmanlı azınlıklarını da etkiledi.

1740'tan sonra ikinci bir yolsuzluk türü ön plana çıktı. *Avania*'lardan korunmak için açılan yabancı konsolosluklar, himayeleri altında (vergi yükümlülüklerinden muaf ve bir çok başka imtiyazdan yararlanan) Osmanlı azınlıklarından, giderek genişleyen bir beratlılar lejyonu toplamaya başladılar. Bu beratlıların, hepsi değil, sadece bir kısmı ticaretle uğraşmaktaydı. 1759, 1766 ve 1786 yıllarında Halep'e yollanan buyrultular, himaye altındaki bu kişilerin zanaat, mültezimlik ve tefecilikle de iştigal ettiğini göstermektedir.[1] 18. yüzyıl sonunda sadece Avusturyalıların himayesi altında 200.000 kişi

---

[1] Bağış (1983), s. 44.

bulunduğu sanılmaktadır. Ancak 1805'e gelindiğinde Osmanlı hükümeti Osmanlı tüccarlarına kendi himaye beratlarını satıyor, diğerlerinin yararlandıkları avantajları bir ücret karşılığında onlara da veriyordu. 1812'ye gelindiğinde, Avrupa'nın bütün tüccar devletleri himaye altına alma yetkilerine getirilen yeni kısıtlamaları kabul etmek zorunda kalmışlardı.[2]

Başka yerlerdeki teknik yeniliklere karşı duyarsız kalan esnaf örgütleri geleneksel bir yaşam sürdürmeye devam ettiler. 18. yüzyılda Osmanlı zanaatkârlarının aynı sokaklarda yan yana çalışma eğilimleri güç kazandı. Hükümet, vergi toplamasını ve gerektiğinde olağanüstü taleplerde bulunmasını kolaylaştıran bu eğilimi teşvik etti. Zanaatkârlar da böyle toplu halde bulunduklarında, devletçe desteklenen tekel haklarını savunmak, fiyatları ve kaliteyi kontrol altında tutmak için daha rahat bir araya gelebildiklerini gördüler. Yan yana çalışıp yaşamak, aralarındaki diğer toplumsal bağları da güçlendirdi.

Fiyatlar ve kalitenin bu kadar sıkı denetim altında tutulması, genellikle zanaatın, imalat amaçlı ortak bir bina inşa etmek için gerekli sermayeyi kendi kaynaklarından toparlayamaması anlamına da gelmekteydi. Bu yüzyılın han diye bilinen, karakteristik imalâthane-depo binaları, genellikle hükümet mensupları veya bizzat hükümet tarafından yaptırılıyor ve vakfetme yoluyla finanse ediliyordu. Zanaatkârlar bu binalarda bir araya toplanabilmekte, vakıf idarecisinden yer kiralayabilmekteydiler.

Zanaatkârların kümeleşme, hükümetin onları denetim altında tutma ve hanların hükümet himayesinde yapılma eğilimleri, bu yüzyıl içinde birlikte gelişen birbirine bağlı trendlerdi.[3]

Zanaatkârların toplumsal yaşamı, aynı çarşıda çalışan başka mesleklerden zanaatkârlarla birliktelik, bir milis gücüne, dini cemaate veya kiliseye aidiyet, aynı etnik kökenden akrabalarla birlikte belirli bir mahallede yaşamak gibi birden fazla kimliği bir araya getiriyordu. Gelir farklılaşması sınırlıydı. Aynı sektörde çalışan en yoksul ve en zengin zanaatkârlar arasındaki gelir farkının oranı pek ender olarak bire yedinin üzerine çıkardı. Atölyelerin hemen hepsinin çalıştırdığı kalfa sayısı yirminin altında ve genellikle de çok daha azdı. Devlet tarafından işletilen atölyeler bile, 50-100 işçinin istihdam edilebildiği barut ve silâh atölyeleri dışında, küçük ölçekli ve çok az işbölümü gerektiren yerlerdi.[4]

Kent ve kasabalara göç nedeniyle zanaat teşekkülleri giriş izni konusunda sürekli baskı altındaydılar; 18. yüzyılda mahkemelere en çok bu konuda şikâyette bulundular. Mahkemeler, eskiden olduğu gibi, yeni dükkânlar açılmasına, vb. getirilecek sınırlamalar konusunda loncaların görüşlerini savunmaya devam ettiler. 18. yüzyılda, debbağlar ve terziler loncaları, özellikle

---

[2] Ay., s. 63-84.

[3] Genç (1990), s. 6-7.

[4] Ay., s. 14.

Arnavutluk ve Suriye'de, pek çok kentin siyasal yaşamında önemli roller oynadılar. Yoksa, sahip oldukları gelenekler zanaatkârları hızlı değişimden soyutluyordu; aynı şekilde, mesafeler de, onları başka kentlerdeki zanaatkârların hareketlerinden soyutlamaktaydı. Ticaretten başka bir şeyle uğraşmayan dükkânlar istisnai bir durum oluşturmaktaydı. Ürünlerin çoğu, hâlâ, bizzat üretimi yapan geleneksel esnaf örgütü üyeleri tarafından satılmaktaydı; dolayısıyla da bu ürünler, 18. yüzyıl bölgelerarası ve uluslararası ticaretinde görülen ve ileride kendilerini de tehdit edecek olan önemli ticaret trendleri içinde yer almadılar.

Devletin ve esnaf teşekküllerinin denetimlerinden kaçmak için, kimi ücra köylerde ve başkentin sapa semtlerinde yer yer yeni atölyeleri saklama girişimleri de görülüyordu. Dolayısıyla göçün tamamı kentlere doğru değildi. Osmanlıların insanları tarım yapmaktan uzaklaştıran mevzuatı, özellikle dağlık bölgelerde, kimi köylüleri yün ipliği, boya maddeleri ve zeytinyağı gibi, işleyip, yerel olarak ya da daha geniş çaptaki bir ticaretin temsilcilerine sattıkları ürünler geliştirmeye yöneltti. Bu tür köylerin yerleri hakkında çok yetersiz bilgi sahibiyiz. Şimdilik örnek olarak Serez (pamuk), Samakov (demir eşya) ve Tokat (ipek ve bakır eşya) yakınlarındaki köyleri gösterebiliyoruz. Fakat bu bölgeleri belirleyebilmiş olmamız, buraların hükümet denetiminden kaçamayacak kadar iyi bilinen yerler olduğunu göstermektedir.

Üretimin zanaat örgütleri denetimi altında toplanmasını isteyen ve destekleyen Osmanlı hükümetleri, eski üretim merkezleri dışında üretim yapılması konusunda da aynı nedenle caydırıcı olmaktaydılar. Cezalar çok ağır olabiliyordu. Sıradan vergi kaçırma olaylarında uygulanan ceza yüzde 100 seviyesindeyken, "kaçak" üretim, yüzde 200 oranında para cezası veya araç gereçlerin müsaderesi ya da ortadan kaldırılması, hatta kürek cezası bile verilebiliyordu. Fakat bu kadar ağır cezalar yerel ticaret değil, uluslararası ticaret için söz konusuydu. Osmanlı hükümetinin ve bizzat esnaf örgütlerinin tavrı böyleyken, Osmanlı ekonomisi nin, daha iyi bir ulaşım ve iletişim sistemi olsa bile, nasıl olup da zamanın teknolojik yeniliklerine ayak uydurabileceğini anlamak zordur.[5]

1827'de Ankara'da bulunan zanaat örgütlerinin listesi, bir önceki yüzyılın maddi kültürü (ve kumaşların önemi) hakkında fikir verir: Debbağlar, kirişçiler, ayakkabı tamircileri, sandal yapanlar, attarlar, tiftik bükücüler, hallaçlar, terziler, kuyumcular, bakkallar, ipek bükücüler, kumaş tüccarları (çok önemli bir zümre), dokumacılar, tiftik satanlar, tiftik boyayanlar, kumaş boyayanlar, demirciler (haddadlar), tüfekçiler, kılıççılar, demirciler, kasaplar, fırıncılar, iğ imalatçıları, tütün satıcıları, dingil imalatçıları, eyerciler, tenekeciler, bakır eşya imalatçıları, takoz imalatçıları, mum imalatçıları, börekçiler, pirinç satıcıları, helva imalatçıları, manavlar, berberler, keçe imalatçıları, kahve satıcıları, kahve

---

[5] Ay., s. 8-12.

kavuranlar, kap-kacak imalatçıları, değirmenciler, hamallar, tartıcılar, nohut (leblebi) seyyar satıcıları, balık ve zeytin satıcıları, maden işleyenler, saçak imalatçıları, kürkçüler, kalpak imalatçıları, takke imalatçıları, yorgancılar, keten tohumu yağı satıcıları, yalak imalatçıları, deri işleyenler, tiftik bükücüler, eskiciler, bileyiciler, hırmani imalatçıları, emtia simsarları, marangozlar, badanacılar, sıvacılar, duvarcılar, pipo imalatçıları, hasır imalatçıları, bahçıvanlar, nalbantlar, mermi imalatçıları, kına satıcıları, pastırma satıcıları, enfiye satıcıları, seyyar sebze satıcıları. Yukarıdaki listede orijinal listedeki sıralama korunmuştur. O sırada Ankara yaklaşık 60.000-100.000 nüfuslu bir kentti.[6]

OSMANLI AVRUPASI (RUMELİ)

Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde kent-kır bütünleşmesinde bir artış meydana geldi. Bunun bir nedeni de, çoğu kentin ya ayânının ya da yeniçerilerinin, mültezimlik veya tefecilik gibi, köy yaşamı üzerinde kurulmuş egemenlik biçimlerinden birinde aktif rol oynamasıydı. Rumeli'de, kentlerde, bölgesel panayırlarda ve uluslararası ticarette uzmanlaşmış uzak liman veya pazarlarda satılan köy ürünlerine aracılık şeklindeki ticari faaliyetin artması da, bu entegrasyonun nedenleri arasındaydı. Bunlar özellikle Bulgaristan ve Makedonya'da canlı hayvan ve donyağı, büyük hayvan derileri ve yün gibi hayvan ürünleri; Ege kıyısı yakınındaki yerlerde buğday; ya da bölgesel, bölgelerarası veya uluslararası pazarlarda talep edilen köy zanaat ürünleriydi. Zanaat ürünleri arasında en başta gelenler Bulgaristan'ın ve Arnavutluk'un çeşitli yerlerinde imal edilen, kaba ve kalın yünlü kumaştan yapılma aba denilen üstlükler, Bulgaristan ve Makedonya'nın çeşitli yerlerinden gelen külçe halinde demir ve demir eşya ile Bulgaristan, Makedonya ve Teselya'nın çeşitli yerlerinden pamuklu kumaş veya pamuk ipliğiydi. Belirli kentlerde üretilen başka özel ürünler de vardı, İslimiye veya Pirzerin'de tüfek, Kesriye'de kürk, Saraybosna ve bazı Bulgar kentlerinde deri işleri gibi.[7]

Gözlemci Leake, 1806'da Halkidikya'da Sidrekapsı civarında yapılan kurşun ve gümüş madenciliğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı:

> şimdi işletilen madenler... derin bir koyak içinde; burada hem yıkama işlemlerinde hem fırının körüğünü çalıştıran çarkın döndürülmesinde kullanılan bir dere var. İş,

---

[6] Özdemir (1986), s. 229.

[7] Frasheri (1964), s. 103-4; Naci (1970), s. 40-42; Pollo ve Arben (1981), s. 92; Naci (1966), s. 135; Paskaleva (1968a), s. 134-35; Shkodra (1975), s. 61-71; Sugar (1977), s. 229-30; Todorov (1983), s. 456-61, 211, 223; Vacalopoulos (1973), s. 289, 386, 410, 454-78, 540, Kiel (1985), s. 118-35; BAN (1985), c. 5, s. 53-8, 72-3, 75-81; Berov (1974), s. 176; Berov (1976), s. 147; Paskaleva (1978b), s. 42-48; Leon (1972), s. 27-32; Svoronos (1956), s. 193; Trianta (1975), s. 86; Vacalopoulos (1963), s. 99; Lascaris (1938), s. 267; Jonville (1939), s. 267; Beaujour (1800), s. 30, 183, 350, 430.

> bütünü itibariyle çok kaba ve gelişigüzel bir biçimde yürütülmekte. Metal bakımından en zengin maden cevheri parçaları elle bir tahta üzerinde taşla dövülüyor, sonra yıkanıp, kok kömürüyle yakılıyor; daha düşük kalitedeki cevher ise daha büyük parçalara bölünüp, yıkanmadan iki kez yakılıyor... Dağın yamacında, şimdiki tesislerin aşağısında görülen cüruf yığınları bu madenlerin bir zamanlar ne kadar yoğun bir biçimde işletilmiş olduğunu gösteriyor.[8]

Köy bazında parça başı sipariş (*putting-out*) sistemleri, görece esnek ve müdahalelerden uzak oldukları için yaygınlık kazanmışlardı. Bu sistemlerin yürütülmesinde en önemli rolü tüccar oynuyor, ürün fazlasını pazara taşıyarak değerini artırıyordu.[9]

18. yüzyılın ilk onyıllarında Osmanlı Avrupa'sında ortaya çıkan ana uluslararası ticaret merkezleri, Fransız ve İngilizlerin konsolosluk kurdukları Selanik ile Erdel'de Habsburg yetkililerinin bir "Osmanlı" yerleşimi kurulmasına izin verdikleri Braşov idi. Belgrad Antlaşması (1739) ve içerdiği liberal hükümler güney doğu Avrupa'da ticarete büyük ivme kazandırdı. Otuz yıl boyunca Osmanlı tüccarı önce Sırplar, sonra Bulgarlar, Rum Ortodokslar, Makedonyalılar ve Elenleşmiş Tsinitsarlar, Habsburg ülkelerinde toptan ticaret konusunda olağanüstü imkânlara sahip oldular; daha düşük gümrük ödediler ve Habsburg tebaalarına uygulanan vergilerden muaf tutuldular. Bunun sonucunda dikkate değer bir "Osmanlı" diasporası oluştu; Rumlar başta olmak üzere on binlerce Osmanlı tebaası gelip Lvov, Leipzig, Viyana, Trieste ve Macaristan'ın çoğu kentine yerleşti. (Buna karşılık, İtalya'da Ancona ve Livorno'da yerleşik Osmanlı tüccarları daha çok Yahudi ve Ermeniydi.) 1754'e gelindiğinde Macar kentlerinde kurulu on üç Osmanlı (Ortodoks) ticaret kumpanyası vardı; bu rakam daha sonra iki katına çıktı.[10] Ticaretteki bu bolluk ve refah dönemi, Maria Theresa'nın danışmanlarının 1766-72 döneminde oyunun kurallarını değiştirerek daha sıkı bir pasaport rejimi uygulamaya başlaması, mamul gıda maddesi ithalatını ve Habsburg topraklarında yabancı şirketlerin bulunmasını yasaklamasıyla birlikte sona erdi. Gelip buralara yerleşen Osmanlıların çoğu yabancı uyruğuna geçmeyi tercih ederek, giderek daha çok şarap gibi yerli Habsburg ürünleri ticareti yapar oldular.[11]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerde yaşayan herkes gibi Ortodoks tüccarlar de kişi olarak görece hafif vergilere tabiydiler. Bu tüccarların pazarlarda ödedikleri vergiler de enflasyonun genellikle gerisinde kalan görece mütevazı miktarlardaydı. Osmanlı tüccarları olarak dezavantajları, yolların

[8] Leake (1967), III, s. 164.

[9] Todorov (1983), s. 456-61.

[10] Hering (1987), s. 83.

[11] ISN (1986), c. 4, böl. 1, s. 418, 312-13, 350, 457, 465-68, 479; Popovic (1964), s. 127; äamic (1961b), s. 11; Spiesz (1968), s. 390-416; Trickovic (1970), s. 532; Bur-Markovska (1981), s. 137-38; Stoianovich (1960), s. 266-306; Runciman (1968), s. 360.

güvensiz olması ve özellikle Selanik, Belgrad ve Saraybosna gibi, yeniçerilerin (veya sahte yeniçerilerin) sözünün geçtiği yerlerde zorbalık ve zor alımlarla her an karşı karşıya olmalarıydı. Yine de özellikle yüzyılın ortasındaki onyıllarda, Anadolu'dan Yaş'a, pek çok tüccarın gerçekten de zenginleştiğini gösteren hatırı sayılır miktarda kanıt vardır. Bulgaristan'da, elli monograftaki bilgilerin çoğu yüzyılın üçüncü çeyreğinde kentlerin yaygın bir şekilde büyüdüğüne ve ticarî refahın arttığına işaret eder. Ayrıca batı Makedonya'da Tsinitsar'ın ticaret merkezi Moskopolje, Arnavutluk'ta İşkodra ve Yunanistan'da Ambelakia gibi başka ticaret merkezleri de gelişti.[12]

O dönemde (yak. 1802) yapılmış Teselya'da bir Ulah köyü tasvirinde de görüldüğü gibi, tüccar ailelerinin üyeleri genellikle yabancı ülkelere dağılmıştı:

> Ahalinin daha varlıklı olanları yıllarca yurtdışında, İtalya, İspanya ... Avusturya veya Rusya'da yaşamış tüccarlardır. Bunlar uzun bir ayrılıktan sonra çalışmalarının meyvalarıyla doğdukları kentlere dönmüş, böylelikle buraları zenginleştirmiş, bir ölçüde de uygarlaştırmışlardır. Ancak ileri yaşlara gelene kadar çok nadiren kalmak üzere geri döner, iki ya da üç kısa ziyaretle yetinirler. Orta sınıfların ... ziyaretleri daha sıktır, pek çoğu yazın bir bölümünü doğduğu yerde geçirir. Bunlar daha çok dükkân sahibi ... veya zanaatkârdırlar.[13]

Fakat, Leake'in Yanya hakkındaki 1806 tarihli raporunda da görüldüğü gibi, bu tüccarlar üzerindeki dış etkinin ölçüsü her zaman ve her yerde aynı değildi:

> Genel olarak bakıldığında, tüccarların bir çoğunun uzun yıllar yabancı ülkelerde yaşamış olmasının Yanya Rumlarının ev içi davranışları üzerindeki etkisi çok azdır. Davranışları Türklerinkiyle neredeyse tıpatıp aynıdır... Yunan kadınlarının da (Türkler gibi) okur yazarlıkları yoktur ve köle yerinde tutulurlar... Yaşa pek saygı gösterilmez, özellikle de ... ebeveynlerin geçimi kısmen çocukları tarafından sağlanıyor ve aynı evde kalıyorlarsa... Kadınların para kazanmak için en çok yaptıkları iş ... Alman muslinleri üzerine yaptıkları Konstantinopol taklidi işlemelerdir.[14]

Yükseliş halindeki bu ticaret sınıfına ev yapmak için, özellikle batı Makedonya'da, zanaatkârlarını dört bir yöne, ta İstanbul'a ve Bükreş'e gönderen inşaatçı köyleri ortaya çıktı. 18. yüzyılı kasıp kavuran emniyetsizlik derdinin bir belirtisi de, büyük konutlar için pek çok yerde tercih edilen tasarımdı. Balkanların Bosna ve batı Makedonya gibi kırsal bölgelerinde hâlâ görülebilen kaleyi andıran yüksek, kübik yapılar.

---

[12] Popovic (1937), s. 36.
[13] Leake (1967), I, s. 275.
[14] Akt. Clogg (1976), s. 5-7.

Tüccar evleri savunma amaçlı yapılmadıkları zaman bile pahalıydı.

> Hem kol emeğinin bedeli yüksek olduğu için, hem de kereste, cam, çivi, yani taş ve harç dışında her şey Trieste ve Fiume'den geldiği için, Yunanistan'da inşaat çok pahalıdır. ... Yanya'nın daha iyice evlerinde parmaklıkların arkasında bir iç pencere çerçevesi, bunun içinde de Adriyatik'ten getirilen çok kalitesiz bir tür camdan yapılmış pencereler bulunur. Türkiye'nin Asya'daki topraklarında çok ender görülen bu eklemeyi ... buradaki uzun kış mevsimi gerekli kılar.[15]

Bu yüzyılın ikinci yarısında Sofya'daki pahalı evlerin sayısı iki katına çıktı.[16]

Tüccarların karakteristik bir özelliği dünya hakkındaki bilgilerinin giderek artması ve kurumsal/toplumsal yaşamlarının zenginleşmesi oldu. Kısmen, memleketlerinde, yakın ilişki içinde bulundukları kendi kilise cemaatlerinin, organizasyon ve yönetiminde giderek daha fazla rol oynamalarından kaynaklanan bu durum, aynı zamanda da yurtdışında çeşitli ticaret şirketleriyle işbirliği yapmalarının bir yan ürünüydü. Bankacılık imkânları çok kısıtlı olduğundan, ticarî anlaşmalar genellikle sadece gönderilen haberler, verilen emirlerle yürürlüğe girerdi. Tüccar ailelerinin genç üyeleri uzun süreler boyu nehir ve sınır geçişlerinde konuşlandırılır, kendilerine büyük sorumluluklar yüklenirdi.

Balkan ticareti bu yüzyılda büyüdüğü, fakat ticaretin gerektirdiği kalıcı tesislerden hâlâ yoksun olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük panayırları bu sırada ortaya çıktı. Panayırların çoğunda yapılan yerli canlı hayvan ticareti, köy düzeyindeki artıkları aktarmanın bir aracıydı. Bazı panayırlar, özellikle de doğu Trakya'daki büyük, yıllık Uzuncaova panayırı, bölgelerarası ve uluslararası öneme sahip alışveriş merkezleriydi. Uzuncaova panayırı en parlak zamanında 50.000 kişiyi cezbeder, Batılılar kadar Rus tüccarı da gelirdi. Bu büyük panayır aynı zamanda kambiyo senetlerinin tedavül ettiği bir borsa olarak da çalışırdı. 1780'ler ve 1790'ların kargaşası Uzuncaova'nın kapanmasına yol açınca, yeni bankacılık işlevleri kuzeye, Avusturya ve Rus konsoloslarının 1784'ten itibaren himaye güvencesi verdiği Tuna'nın karşı kıyısındaki Bükreş'e taşındı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Eflâk başkenti sadece olağan bankacılık işlevlerini değil, Napolyon döneminin hızlı nakit dalgalanmalarının gerekli kıldığı bir arbitraj ticareti çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan içeri ve dışarı büyük miktarlarda külçe altın ve gümüş ve sikke transferi işlemlerini muntazaman yürütmekteydi.[17]

18. yüzyılda çeşitli esnaf örgütlerindeki zanaatkârların yaşamını en fazla etkileyen gelişme, bu birliklere yeniçeriden sayılan kişilerin sızması oldu.

---

[15] Leake (1967), I, s. 611; ve IV, s. 144.

[16] Todorov (1977), s. 61.

[17] Limona (1974), s. 386-94; Penelea (1973), s. 23-24; Sousa (1933), s. 33, 59, 88; Stefanescu (1969), s. 9-10.

Yüzyıl ortasında imparatorluk topraklarında konuşlandırılmış, pek azına gerçekten asker denebilecek, en az 50.000 sözde yeniçeri vardı. Yeniçeri maaşları artık ismi var cismi yok durumda olduğu için, bu "yeniçeri"lerin çoğu aslında yeniçerilerin geleneksel vergi muafiyeti ve yasal dokunulmazlık ayrıcalıklarına sahip olmak isteyen zanaatkârlardı. 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Belgrad, Saraybosna ve Selanik'te lonca üyesi Müslümanların neredeyse tamamı kendilerine "yeniçeri" ya da hiç değilse "yamak" demekteydi. Bunun bir etkisi, Müslümanlarla, yeniçerilere katılma konusunda hak iddia edemeyen Hıristiyan ve Yahudi kent halkı arasındaki ayrımı keskinleştirmek oldu. Tabiî, yerel kumandanın (dizdar) İstanbul ne kelime, bu gönüllü milis gücü üzerinde otorite kurması olağanüstü güç bir işti. Geleneklere göre, (Saraybosna'da olduğu gibi) lonca üyeleri toplanıp, kente gelen valiyi, kaleden gelen top sesleri eşliğinde yapılacak bir meşale alayıyla karşılamak zorunda olsa da, sonuçta bir takım Balkan kentleri, neredeyse, güçlü bir valiyi ürkütebilecek pleb cumhuriyetleri haline gelmişlerdi.

Osmanlı zanaatkârlarının sürdürdükleri başka gelenekler de vardı. Saraybosna'da, ebeveynler eski bir ritüelle, yeni gelen kuşaktan gençleri ustalarına herkesin huzurunda "Döv: Eti senin, kemiği benim" diyerek teslim ederlerdi. Ancak uygulamada çıraklara zarar vermek veya geleneklere aykırı davranışlarda bulunmak lonca meclisi önüne çıkarılma nedeni olabilirdi. Gelenekleri çiğneyen kişi çırak alma hakkını kaybedebilir, bir süre dükkânını kapatmak zorunda bırakılabilir, ya da çok aşırı durumlarda dükkânı tamamen kapatılıp kalfa statüsüne düşürülebilirdi.[18]

Bosna esnaf örgütleri karar için kadı mahkemelerine çok ender baş vururdu. Fiyatlar usta ve kalfalardan oluşan bir meclis tarafından belirlenir; örgüt alınan kararı, kadı mahkemesine bildirirdi. Ustalar grup olarak, yeni dükkânlar açılmasını da sıkı sıkıya kontrol altında tutuyorlardı, kişi ya bir ustanın oğlu olacaktı ya da lonca meclisi kahyasının iznini alacaktı ki dükkân açabilsin. Güçlü ustaların daha iyi konumlara yükselmek için, kriz dönemlerinde daha zayıf dükkânları satın alıp sonra da yeni yardımcılar istihdam ederek tüccar gibi davranma eğilimine girdikleri oluyordu. Terazinin öbür kefesinde, kış ortasında darda kalmış kalfaları ellerindeki malları gözlerden ırak yerlerde ve yok pahasına başka bir eyaletten alıcılara satar bulmak da mümkündü.[19]

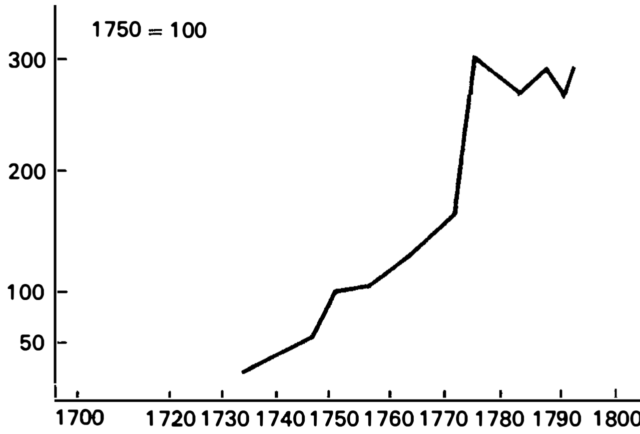
ANADOLU

Anadolu'yla ilişkili uluslararası ticaretin aslan payı, yükselmeye 17. yüzyıl sonunda başlayan ve imparatorluğun en önde gelen limanı haline gelecek olan

[18] Kreöevljakovic (1949), s. 203-6.

[19] *Ae.*, s. 199-206; ve ay. (1957), s. 11-31; Georgieva (1970), s. 323; Genç (1986), s. 114; Stojancevic (1984), s. 142-50; Baer (1980a), s. 96; Braudel (1982), s. 64, 85-96; Clogg (1976), s. 5-7; Genç (1984).

büyük İzmir limanında toplanmıştı. Avrupalı tüccarlar için çalışan himaye altına alınmış Yahudi ve Ermenilere, 1770'lerde Mora'dan gelen göçle Rumların da eklenmesi, limana çok dilli bir nitelik kazandırdı. Artık İzmir ticaretinin büyük bir bölümü yeniden "Levanten" yerli azınlıkların eline geçmişti. Onlara kendi tüccarının sahip olduğu tüm hakları veren Hollandalılar, 1730'dan beri İzmir Yahudi, Ermeni ve Rumlarıyla akraba olan tüccarların Amsterdam'a yerleşmesine göz yummaktaydı. Bu yüzyılda gelecek vaad eden o kadar çok ticaret fırsatı vardı ki, Osmanlı ülkesi, Osmanlı ticaretindeki baş rolü Rumlara bırakarak, gidip Avrupa'nın çeşitli ticaret başkentlerine yerleşen Yahudi ve Ermenilerinin bir kısmını kaybetti.

Şekil III: 2
Pamuk ve pamuklu dokumalardan ihracatta alınan resimler

Kaynak: Genç (1976).

İzmir'deki en önde gelen meta işlenmemiş pamuktu. İzmir pamuğu yerini, ancak yüzyıl sonuna doğru Amerikan pamuğunun dünya pazarlarına girmeye başlamasıyla birlikte kaybetti. 18. yüzyılın ilk 60-70 yılında Ankara, Bursa ve Tokat'ta canlı bir gelişme gösteren pamuklu dokumacılığı, daha sonra azalma eğilimine girdi. 1760'lar ve 1790'lar arasında Ankara'nın harmani üretimiyle Sakız'ın ipek üretiminde de yüzde 30 kadar bir azalma oldu. Bursa'nın ipekli ve pamuklu dokuma üretimi ise, 1769-1797 arasında belki yüzde 60-70'i bulan daha da çarpıcı bir gelir kaybına uğradı. Tokat boyahanelerinden alınan rakamlar, pamuklu dokuma ile beyaz ve sarı ipekli üretiminin en parlak yıllarının 1764-66 olduğunu gösterir. Boyama işi inişe geçtikten sonra,

hammaddesini Ergani, Küre ve Gümüşhane'deki madenlerden alan Tokat, bakır eşya imalatının Anadolu'daki ana merkezi haline geldi.[20]

Henüz yeterince kanıtla desteklenmemiş olan ve daha fazla araştırılması gereken bu eğilimler, 18. yüzyılın son onyıllarıyla 19. yüzyılın ilk onyılında ticari koşulların bozulduğu şeklindeki genel izlenime uygundur.

Her şeye karşın Anadolu kentleri bölgesel ve uluslararası pazarlara kendi özel ürünlerini akıtmaya devam ettiler. Ankara'dan tiftik, Konya'dan pabuç ve çeşitli küçük hayvan derileri, Kayseri'den tabaklanmış deri, eyer ve boyanmış kumaş geliyordu; Kütahya'dan gelen çininin kalitesindeki düşme, üst sınıflardan müşterilerin daha çok ithal Avrupa ürünlerini satın almaya başladığına işaret ediyor olabilir. Bursa'da her yıl Haziran ayında panayır düzenlenir, Anadolu'da buna benzer başka panayırlar da yapılırdı.[21]

İSTANBUL

Osmanlı metropoliti aslında suyun birleştirdiği üç kentten oluşuyordu. Sadece iki işçi grubunun kayıkçılarını ve hamallarını İstanbul, Pera ve Üsküdar'ı birleştiren örgütleri vardı; diğer kentlerle bağı olan ise bir tek debbağlardı. İnşaat işleriyle bağlantılı kırk kadar meslek devlet tarafından atanan bir görevli olan mimarbaşının nezaretinde gruplanmışlardı; geriye kalanlar ise ortaklaşa seçtikleri bir şeyhin nezaretinde bir miktar gayrı resmi koordinasyona tabiydiler.[22]

Başka yerler gibi İstanbul'da da 18. yüzyılda zanaat örgütlerine yeni üyeler kabul etme konusunda sürekli baskı yapılıyordu. Mahkemelere yazdıkları dilekçelerde sık sık "yabancılar"dan, veya Müslümanlarla gayri müslimler arasında, örneğin hamamlarda, gayri münasip temastan korunma taleplerini dile getiriyorlardı. Bu da muhtemelen toplumun belli başlı kesimleri arasında gerginliklerin arttığına işaret etmekteydi. İstanbul'un 40.000 "yeniçeri"si zanaat örgütleriyle iyice bütünleşmiş durumdaydılar; ayrıca tulumbacılar teşkilatının kadrosu da onlardan oluşmaktaydı.

Zanaat örgütleri bir çok bakımdan kendi kendilerini denetlemekteydi: Her birinin başında seçilmiş bir yaşlı bulunur ve temsil niteliğine sahip bir ustalar heyeti (lonca) tarafından yönetilirdi. Bu durum 18. yüzyıl hükümetlerinin teşkilat dışından kişileri kâhya olarak atamasını engellemedi. Tabiî bu, zanaat örgütlerinin ödemesi gereken yeni bir vergi anlamına geliyor, fakat karşılığında da birlik mensuplarına hükümete ulaşabilme imkânı sağlanmış oluyordu. 17. yüzyılda başlatılan bu uygulama 18. yüzyılda yaygınlık kazandı. Askerî sınıf

[20] Genç (1987), s. 146-57.

[21] Kreöevljakovic (1949), s. 54-55; Baer (1980a), s. 99; Carswell (1977), s. 355; Özkaya (1985), s. 30, 62-69, 145-49; Stoianovich (1960), s. 271; Sahillioğlu (1968a), s. 62.

[22] Genç (1986), s. 114.

mensupları maaşlarını hazineye bırakmaya teşvik edilir, karşılığında da zanaat örgütlerinden birine kâhya olarak atanırlardı. Bu uygulama İstanbul'dan diğer kentlere de yayıldı.[23]

İstanbul'da kalite ve fiyatlar konusundaki nihai yetki üç bölgeli başkentin kadılarına bırakılmıştı. Standartların ihlali halinde genellikle sadece uyarıda bulunulurdu. İhlal ciddi olduğu veya tekrarlandığı takdirde, suçlu, Müslüman'sa hapis, gayri Müslimse kürek cezasına çarptırılabilirdi. Bazen de suçlular işlerini geçici olarak durdurmak zorunda bırakılırdı.

Herhalde sıkı kadı denetimi nedeniyle, İstanbul'daki zanaatkârların gelirleri, dar bir aralık içinde değişiyordu. Bu, zanaat örgütlerinin hanlar, hamamlar hatta dükkânlar bile inşa etmeye yeterli sermayesi olmaması anlamına gelmekteydi. Genellikle vakıf malı olma özelliğini taşıyan bu binalar zanaatkârlar ya da halktan diğer kişiler tarafından kiralanırdı. Osmanlıların ticari hanları bu tür vakıflara kira geliri sağlarken, kırsal kesimdeki kervansaray denilen hanların giderleri genellikle bir vakıf tarafından karşılanır, hizmet karşılığında ücret alınmazdı.[24]

İstanbul daha çok bir üretim değil de tüketim merkezi olduğu için, kentin önde gelen tüccarları genellikle kentin güdümlü ekonomisiyle ilişkili, başkent halkının temel gıda maddelerini temin eden ve zaman zaman da stokçuluk olaylarına karışan tüccarlardı. Eski kentte sarayın bulunduğu yerde toplanmış 5000 küsur dükkânın pek çoğu saraylı müşteri kitlesine hitap eden lüks eşya ticareti ile meşguldü. Bu malların, altın işleri ve mücevherler gibi bazılarının kalitesi dünyaya nam salmıştı. O dönemde yaşamış bir Avrupalının Osmanlı imalatınını kumaşlar, silahlar ve gemiler kalitesine ilişkin sözleri, Osmanlıların geriden izledikleri teknik yenilikler konusu dışında, genellikle hayranlık doludur.

Mirasın her kuşakta daha çok parçaya bölünmesini gerektiren İslâmî kural nedeniyle, Müslüman tüccar ailelerinde genellikle kuşaktan kuşağa bir süreklilik görülmemekteydi. Oysa geniş ve heterojen Ortodoks cemaatinde (Rum, Ermeni, Bulgar ve Arnavut) durum böyle değildi; en önde gelen aileler (Rum) Fener semtinde kök salmıştı. Kendi patrikliklerinin işlerine egemen olan bu aileler, Romanya prensliklerine yapılacak prestijli atamaları, Fenerli seçkinlere (bir bedel karşılığı) ayrılmış bu iştah kabartıcı lokmaları kapmak için birbirleriyle yarış halindeydiler.

Başkentte daha gösterişsiz bir şekilde olmakla birlikte büyük nüfuz sahibi olan bir başka kesim de, tefeci ve sarraflar içindeki, imparatorluğun bütün iltizam sistemini finanse eden zümre idi. Kendisine para verecek itibarlı ve güvenilen bir tefeci/sarrafın desteği olmadan, en ileri gelen devlet görevlilerinin

---

[23] Genç (1990), s. 5.

[24] Genç (1986), s. 115-22; ve Kreöevljakovic (1957), s. 28-31.

bile, bu dönemde Osmanlı başkentinde bir zenginlik ve güç kaynağı olarak ticareti fersah fersah geride bırakan bu sisteme katılması mümkün değildi.[25]

KAHİRE

Karşı-başkent Kahire'de yeniçerilerin çeşitli zanaat örgütlerine sızma işi yüzyıl başında tamamlanmıştı. Ancak Kahire'de, zanaat örgütleri üzerindeki yeniçeri hakimiyeti İstanbul'dakinden daha ileri gitmiş görünmektedir; zira yeniçeri ağası zanaatkârları "himayesi" altına alarak onlara İslâmi yönetim altındaki geleneksel çarşı düzeninden (hisba) muafiyet sağlamaktaydı. Dolayısıyla 1801'de Mısır'ı istila eden yeniçeri alaylarından birlikler "himaye"leri altına almak istedikleri dükkânların kapılarına sancaklarını asarken, sadece çok önceden yerleşmiş bir uygulamayı tazeliyorlardı. Kent nüfusunun yarısını oluşturan Kahireli zanaatkârların ortalama gelirinin yüzyıl içinde müthiş ölçüde düşmüş olmasına şaşmamak gerek.

Kahire'nin zahire ticareti yeniçeri ağasının himayesinde olduğu için, kentin en zengin tüccarları bu işle uğraşanlar değil, uluslararası ticaret ağı içinde, özellikle de kahve ticaretinde yer alanlardı. Bankacılık ve sigorta çok az gelişmişti. Ticari girişimlerin çoğu ortaklıklar şeklinde yürütülmekteydi.

Kahire'de her biri belirli bölgelere egemen olma eğiliminde olan, her biri belirli zanaat veya iş alanlarında uzmanlaşmış çeşitli etnik azınlıklar bir arada yaşamaktaydı. Bunların en zengini, Mağripli, Kıptî ve Yahudi tüccarları geride bırakan Suriyeli Katolik Melkit cemaatiydi. Melkitler 1730'larda Mısır'a geldiklerinden beri, Memlûk yönetimi altında ayrıcalıklı bir konumda bulunmaktaydılar. Saldırgan ve becerikli yabancılar olan Suriyelilere önce Akdeniz ve Kızıldeniz ticaretlerine katılma izni verildi. Memlûklar yüzyıl ortasında Kahire kentine tarihi geçişlerini yaptıktan sonra, Melkitlerin gümrük iltizamlarının yeni efendileri olarak Yahudilerin yerini almasına izin verildi. Memlûklar, hızını Fransız istilasına giden onyıllarda daha da artıran bir açgözlülükle Kahire'nin çeşitli ticari kaynaklarını talan ederken, bu durumdan Melkitler dışında hemen hemen herkes zarar gördü.[26]

---

[25] Baer (1980a), s. 100; ay. (1970), s. 161; Barkan (1955), s. 304-9; Baykal (1962), s. ix; Genç (1986), s. 114-24; q.v. "İmtiyazat" *EI*[2,] İnalcık (1969), s. 105-7, 138; İnciciyan (1976), s. 23, 35-37, 102; Issawi (1980), s. 57; ay. (1977), s. 160; Çadırcı (1980), s. 238-41; Özkaya (1985), s. 69.78, 81, 346; Runciman (1968), s. 362; q.v. "İstanbul" *EI*[2.]

[26] Baer (1982), s. 206; Raymond (1984), s. 109; ay. (1985), s. 51; ay. (1973-74), I, s. 206-15, 243, 259, 298, 301-2; II, s. 403, 418-25, 452-87, 508-11, 518, 549, 565-75, 598, 601, 663, 692, 698, 703, ay. (1977), s. 184, 200; Staffa (1977), s. 338; Shaw (1964), s. 26; Marsot (1984), s. 11-16.

ARAP EYALETLERİ

Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler, Avrupalı tüccarların ortağı ve himayesi altında kişiler olarak, bütün Levant limanlarında su yoluyla yapılan bölgelerarası ticaret kadar uluslararası ticarete de egemendiler. Rumlar tarafından yerlerinden edilinceye kadar, Fransız nakliyeciler de deniz yollarında baş roldeydiler. Dolayısıyla, kendine özgü karma toplumsal yapılanmasıyla limanlar, ayrı ve dışa dönük bir ticaret dünyası oluşturmaktaydı. Halep, Şam, Bağdat ve Mekke gibi denizden uzak kentler ise limanlardan hem etnik olarak farklıydılar hem de ekonomik yaşamları farklı bir şekilde yapılanmıştı.

Yerel yeniçerilerin yerel zanaat örgütleriyle kurdukları ittifaklar, diğer Osmanlı eyaletleri gibi Suriye ve Irak'taki denizden uzak kentlere de damgasını vurdu. Bağdat'ta temel (ama pahalı) güvenlik ve siyasal önderlik hizmetleri bir Memlûk zümresi tarafından verilmekteydi. Fakat Halep'te ve Şam'da yeniçeri-lonca üyeleri dillere düşmüş, uzun hizip mücadeleleri içindeydiler. Halep'te yerel Kürt ve Türkmen aşiretleri içinde müttefikleri olan hizipler bir tarafta yerli yeniçeri-lonca üyeleri, bir tarafta da eşraf (dini bir cemiyet) etrafında örgütlenmişlerdi. Şam'da her biri yerel seçkinler arasından kendi müttefiklerine sahip hizipler, yerel lonca üyesi-yeniçerilerle, hac kervanlarını korumakla görevli yeniçeri kapıkullarını karşı karşıya getirmekteydiler. Her iki kentte de hiziplerin (aynı yüzyılın ilk yarısındaki Kahire hizipleri gibi) eşdeğerde olması, bu hiziplerin anlamına ilişkin bir ipucu oluşturur: Taraflar arasındaki mücadele iktisadi yaşam üzerinde hakimiyet mücadelesiydi.

Arap eyaletlerinde, lonca mensuplarıyla tüccarlar arasında, Osmanlıların diğer bölgelerindekinden daha belirgin bir ayrım vardı. Bu iki zümre iktisadi yaşamın iki büyük kaynağının yani, kervanlar ve kırsal alanın hakimiyetini paylaşmakta ve her ikisi de ticaretle uğraşmaktaydı.[27] Tüccarlar genellikle Arap kentlerinin çevresindeki köylerin iltizamını ellerinde tutarken, yeniçeri kılığına girmiş lonca mensupları vergi toplama, tefecilik ve vakıfları denetleme işlerinde boy gösteriyorlardı. Tüccarlar kervanları finanse ederken, koca koca semtlerin ahalisi geçimini kervan ticaretinin erzak, deve, paketleme, güvenlik ve depolama gibi türlü çeşitli ihtiyaçlarını karşılayarak sağlamaktaydı. Halep'te ve Şam'da üstünlüğü elinde tutan hizip, iltizamları alma, kervanları organize etme ve 1750 dolaylarından sonra giderek sıklaşan zararlı bir uygulama olan, temel gıda maddelerini stoklayıp spekülasyon yaparak kazanç sağlama konularında avantajlı duruma geçiyordu.

Diğer Osmanlı eyaletlerindeki meslektaşları gibi, Halep zanaatkârları da kendi belirledikleri bir disiplin altında yaşar, genellikle malzeme ve gelirlerini bir havuzda toplar ve lonca yaşamına özgü diğer kısıtlamaları kabul ederlerdi.

---

[27] Masters (1988), s. 48.

Halep fiyat denetimi konusunda imparatorluğun diğer kentlerine kıyasla görece serbest olmasına karşın, zanaat örgütleri aralarında kararlaştırdıkları fiyatları kayıtlara geçirmek için sık sık kadı huzuruna çıkarlardı. Kadı mahkemeleri, bu çıkarlar zaman zaman mukavelenin ve mülkiyetin kutsallığı gibi İslâmî normlarla çatışsa da, zanaat örgütlerinin çıkarlarını gözetme eğilimindeydi.[28]

Tüccarlar, özellikle de kervan ticaretiyle uğraşanlar üzerinde çok daha az kısıtlama vardı ve bunlar, çivit ve kahve gibi uzak yerlerden getirilen mallarda görülen büyük fiyat dalgalanmalarına daha alışkındılar. Tüccarlar girdiği risklerden doğabilecek zararları azaltmak için bazen zanaat örgütleri dışında, parça başı sipariş (putting-out) anlaşmaları yaparak, lonca haklarını çiğnerlerdi. Bu eğilim, al-Ghazzi'nin dokuma zanaatlerinde uzun bir buhranın başladığını bildirdiği 1758'den sonra arttı.[29]

Özgürlük bakımından iki uç arasında ise, şeyhlerinin otoritesini tanıyan ancak dükkânların sayısını sınırlama konusunda hiç bir girişimde bulunmayan perakendeci esnafın örgütleri durmaktaydı. Hem Halep'e hem de civar köylere hizmet eden çerçiler, oluşturdukları ağlar vasıtasıyla Halep'te satmak üzere sabun, mazı, yün, pamuklu dokuma ve iplik toplarlar, bu malların çoğu, daha sonra bölgelerarası ticarete girerdi.[30]

---

[28] *Ae.*, s. 204-9.

[29] *Ae.*, s. 206-10.

[30] *Ae.*, s. 53; Baer (1982), s. 158, 180, 203-15; Baer (1980a), s. 97-99; ay. (1981), s. 597-609, 629; Raymond (1984), s. 92-106; ay. (1985), s. 28-51; Nieuwenhuis (1982), s. 72; Nour (1982), s. 98-99, 129; Thieck (1985), s. 142; Hourani (1968), s. 53; Rafeq (1975), s. 283, 302-5, 279; Rafeq (1966), s. 29, 72; Abun-Nasr (1971), s. 176, 183, 194; Brown (1974), s. 188-90; Valensi (1977a), s. 209; ay. (1977b), s. 36.

DEVLET VE EKONOMİ

Osmanlı hükümetinin 18. yüzyılda maliyede yaptığı yeniliklerin salt hacmi bile, tarihçiler arasında yakın zamana kadar çok revaçta olmuş durağanlık mitini yalanlar. Ancak yeniliklerin yanı sıra, geçmiş uygulamaların da hissedilir bir ağırlığı vardı, dolayısıyla bunların da incelenmesi gereklidir. Bunlar, yapılan yeniliklerin başarı veya başarısızlık gerekçesini oluşturan ortam ve koşulların parçasıdır.

GEÇMİŞTEN ALINAN MİRASLAR

Utrecht Antlaşması'nda (1713) boy gösteren serbest ticaretle ilgili ilk maddelerle birlikte, Batı Avrupa ulusları merkantalist gündemin büyük bir bölümünü şekillendiren korumacı zihniyetten uzaklaşmaya başladılar.[1] Çeşitli devletlerde toprakta sınırsız ve tam mülkiyete doğru giden evrim tamamlanmak üzereydi; sınırsız ve tam fikrî mülkiyetî örneğin patent yasasıyla tesisi de öyle.[2] İngilizler artık, savaş zamanlarında çok yararı görülecek olan devlet borçlanma tahvillerini icat etmiş, Hollandalılar ile İtalyanlar ise yepyeni bir başka dünya olan kredi araçları alanına hakim olmuşlardı.[3] Bu yeniliklerin yaratıcılarının çoğundan entelektüel açıdan kopuk olan Osmanlılar ise tersine, geçmişten miras aldıkları çoğu bilinçsiz, iktisadi tavırları gözden geçirmedikleri koşullarda, ellerinden geleni yapıp bir takım çareler bulmak zorundaydılar.

Himayecilikle hiç ilgileri olmayan (savaşla ilgili malzemeler dışında) Osmanlılar, külçe altın/gümüş ve sikke de dahil, kendilerine cazip gelen her şeyi ithal etme konusunda hep rahat oldular. İhracat yapılıyordu yapılmasına, ama genel bir ulusal çıkar veya amaç düşüncesi olmaksızın, işin doğal akışı içinde yapılıyordu. Osmanlı tüccarları (artık genellikle gayri müslimler) kendi toplumlarından takdirden çok, müsamaha görüyorlardı; ticarete verilen tek destek yasaklamama şeklinde kendini gösteriyordu.[4] Tüccar mülklerinin (mültezimlerde olduğu gibi) müsaderesi, normal bir olay olmamakla birlikte, hükümet yüzyılın sonuna doğru aşırı bir sıkışıklık içine girince bu sınırlama da hükmünü yitirmeye başladı.

---

[1] Schumpeter (1981), s. 370.

[2] Anderson (1979), s. 429.

[3] Braudel (1982).

[4] İnalcık (1969), s. 102, 107, 135.

Osmanlı tüccar aileleri hanedanlar oluşturmadılar. Osmanlılarda kredi imkânları fazla gelişmemişti, ihracat resimleri de devam ediyordu.[5] Hükümetin hesapları içinde "ticaret dengesi" gibi kavramlar yer almıyordu.[6] Bir yandan modernite öncesi yaşama özgü pazar belirsizlikleri ve sermaye mallarının hızla bozulması, bir yandan da tüccarların ve girişimci adaylarının statülerinin güvensizliği, her türlü yatırımı engellemekteydi.[7]

Kırsal kesimi vergilendirip, kentleri kayırmak şeklindeki eski eğilim Osmanlı diyarının tamamına (yüzyıl ortasındaki Memlûk istilâsından sonra Kahire dışında) egemendi. İngiltere ve Prusya'da ise bunun tam tersi bir eğilim çoktan hayata geçmişti.[8] Resmi olarak, gelir kaynaklarında çok az değişiklik vardı; örneğin, Romanya eyaletlerinde at, sığır, şarap ve yeni alınmış darı ürünü vergiye tabi değildi.[9]

Fransa'daki Fizyokratlar'ın, (girdi masraflarını kısmaya teşvik ettiği için) verimliliği frenlediği gerekçesiyle eleştirdiği öşür, iltizam sistemi kapsamı içine alınarak Osmanlı maliyesinin temeli olmaya devam etti.[10] Yüzyılın başında merkezi hükümetin gelirlerinin yüzde 42.5'u öşürden, yüzde 45.5'u ise gayri Müslimlerden toplanan baş vergisinden (cizye) elde edilmekteydi. Yüzyıl ortasında (1740), iltizamın genel devlet gelirlerine katkısı takriben yüzde 50 olarak tahmin ediliyordu; baş vergisi de gelirlerin yüzde 40'ını oluşturduğuna göre, yöntemde pek fazla değişiklik olmadığı izlenimini uyandıran bir devamlılık söz konusudur.

Osmanlıların maliye alanındaki tutuculuğu, paranın değer kaybetmesi gibi geçerli bir neden de olsa, vergileri yükseltmekten kaçınmak anlamını da taşıyordu. Ülkenin temel madeni parası olan guruşun değeri yüzyılın ilk altmış yılında hemen hemen hiç değişmedi. Bunu izleyen elli yılda (1760-1812), guruş yılda ortalama yüzde 3 ilâ 3.5 değer kaybetti ki bunu da toplumsal dengeleri bozacak bir oran saymak mümkün değildir.[11] Aynı dönemde vergilerde resmen çok az değişiklik yapıldı, dolayısıyla tüccarlar, dönemin Almanya'sı ile karşılaştırıldığında, vergi yükleriyle yolu daha az kesilmiş, devasa bir iç pazar avantajına sahiptiler, ancak bu pazarı güvenlik bakımından Almanya ile kıyaslamaya imkân yoktu.[12]

Hükümet etme işinin etkin bir biçimde yürütülmesi önündeki bir diğer engel de, zamanı geçmiş, geçerliliği kalmamış kayıtlar şeklinde ortaya

---

[5] İnalcık (1970), s. 217; ay. (1969), s. 135.

[6] İnalcık (1970).

[7] Kuznets (1966); Braudel (1982).

[8] Anderson (1979), s. 243, 264.

[9] Warriner (1965), s. 139-41.

[10] Ardant (1975), s. 210; Genç (1975), s. 248; Tabakoðlu (1985), s. 242.

[11] Genç (1975), s. 283; kar. Svoronos (1956), s. 82.

[12] BAN (1985), c. 5, s. 78.

çıkmaktaydı. Güncelliğini yitirmiş kadastro kayıtları (arazi tahrirleri) ve bunlara dayanılarak koyulan adaletsiz vergi kotaları, daha 17. yüzyıl sonlarında köylülerin topraklarını terk edip kaçmasına neden olmuştu; benzer durumlar dönemin Fransa'sında da görülmekteydi.[13] Timar kayıtları o ölçüde ihmal edilmişti ki, 1759'a gelindiğinde hükümet, hesaplarını, kâğıt üzerinde Avrupa eyaletlerinde bulunması gereken 12.000 timarlı sipahinin ancak yarısına güvenerek yapabiliyordu.[14]

Cizye kayıtları o kadar basma kalıp bir hal almıştı ki, 18. yüzyıl sonunda gözlemci Beaujour, cizye değerlerinde bölgeler arasında 1'e 5 oranında fark olabileceği inancındaydı.[15] Bazı defterlerin güncellikten ne kadar yoksun olduğunun bir örneği de İstanbul'daki Yahudi cemaatinin uygulamalarından çıkarılabilir. Yahudi cemaati bir yıl süreli ve sabit sayıdaki 20.000 cizye sertifikasını topluluğun kasap ve bakkalları arasında paylaştırır, onlar da vergi meblağını besin maddelerinin fiyatlarına yansıtırlardı.[16]

Vergiden muaf aile vakıflarının çoğalması, hazine için muazzam bir gelir kaybı oluşturan bir başka atrofi türünün ortaya çıkmasına yol açtı. 18. yüzyılın aile vakfı, hayırsever bir bâninin, müminler açısından değer taşıdığı düşünülen dini veya hayır amaçlı bir işi desteklemek için genellikle gelir yaratan mülk biçiminde (hamam, ambar, vb.) bir fon tesis etmesine dayanan saygıdeğer İslâm kurumunun soysuzlaştırılmış haliydi. Bu tür vakıfların yüzde 75 ilâ 80'ini temsil eden tipik 18. yüzyıl örneğinde, vakıf gelirlerinden ilk elde yararlananlar (dirlik sahipleri olarak) bânînin torunları ve hatta kendisi oluyordu; hayır ve dini amaçlı işleri belirsiz bir süreyle ertelemek vakfın elindeydi.[17]

18. yüzyılda, kentsel arazinin yaklaşık yüzde 80'i vakıflara bağlıydı.[18] Bu tür örneklerin yaklaşık yüzde 90'ında bânî yönetici zümredendi, dolayısıyla kimse çıkıp, bu vakıfların ailevî amaçlarla kullanılmış olmasını sorgulamamış görünmektedir.[19] Askerî sınıf ailelerinin bu aracı kullanarak, mülklerinin müsaderesi söz konusu olmayan din adamlarının muafiyetlerinden yararlanması mümkündü.

Kırsal alanda ekilebilir arazinin bir bölümü vakıf haline getirilip hazineden koparılmıştı. Ancak konuyu inceleyen deneyimli bir araştırmacıya göre 18. yüzyılda arazilerin bu tür statü değişikliğine uğratılmış olduğuna dair bir kanıt yoktur. Bu araştırmacının hipotezine göre, malikâne sistemi ortaya çıkınca, arazi sahibi olma heveslilerinin vakıf kurma yoluna başvurması gereksiz hale

---

[13] McGowan (1981), s. 45-79; Ardant (1975), s. 185.

[14] Özkaya (1985), s. 42.

[15] Beaujour (1800), s. 82.

[16] İnciciyan (1976), s. 23-24.

[17] Yediyıldız (1982b), s. 9.

[18] Tankut (1975), s. 262.

[19] Barnes (1986), s. 43.

gelmişti. Eğer bu doğruysa, o zaman yaygın bir şekilde aile vakfı kurma faaliyetinin bir yüzyıl süreyle durmuş ve malikâne sisteminin 19. yüzyılda sona ermesinden sonra yeniden başlamış olması gerekir. Suriye ve Irak gibi uzak eyaletlerde, toprak kentliler tarafından kolaylıkla gasp edilebiliyor ve en azından Irak'ta mutlak mülk muamelesi görebiliyordu.[20] Bu toprakların çoğunun hazine arazilerinden kopartılması, mültezimlik mukaveleleriyle ilgili ihmaller, daha doğrusu bunların resmi olarak unutulması sayesinde ve köylülerin topraklarına nüfuzlu askerî zümre mensupları tarafından el koyulması yoluyla daha 18. yüzyılda gerçekleşmişti.[21] Ayrıca Suriye ve Irak gibi uzak eyaletlerde miri araziye bu şekilde el koyma olaylarının pek çoğu büyük ölçüde başkentten çok uzak olunduğu için gerçekleşebilmişti; bu durum siyasal denetimdeki gevşemenin bir ifadesiydi.[22] Başkent ile aradaki mesafe bu kadar fazlayken, gasp edilen arazileri sınırsız ve tam özel mülk haline getirmek yeterince kolaydı; bunu yapmak için arazileri önce aile vakfına çevirmeye gerek yoktu.

MALİYEDEKİ YENİLİKLER VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Ancak muhafazakârlık ve mevcut uygulamaların korunması, madalyonun sadece bir yüzüydü. Durumu biraz olsun kurtarmak için bir takım çeşitlemeler yapmak ve eski kurumların yanına yenilerini eklemek de 18. yüzyıl Osmanlı üslubunun bir parçasıydı. 1695'te Fransa ile hemen hemen aynı zamanda, Osmanlılar cizye sisteminde reform yaparak gayrimüslim cemaatlerin bütün yetişkin erkek üyeleri için üç ayrı yükümlülük düzeyi saptadılar. Anlaşılan temel amaç, Avrupa eyaletlerinde fetih zamanından beri yürürlükte olan eski hane vergisini terk edip, daha katı İslâmi normlara dönmekti. Üç basamaklı sistemdeki vergi yükümlülerinin büyük çoğunluğu orta kategoride yer almakla birlikte, kişisel vergi sistemi devam edecekti.[23]

Osmanlı hazinesi, cizyede reform yaptığı yıl, bir de diğer ana gelir kaynağı olan iltizamlarla ilgili bir tecrübeye girişti. Hükümet, nakit avans (muaccele) karşılığında malikâne vermeye (ömür boyu iltizam sözleşmeleri yapmaya) başladı; bu hazine üzerindeki baskıları hafifletmek için alınmış kısa vadeli bir önlemdi. İlk olarak Suriye ve doğu Anadolu'da uygulamaya koyulan malikâne sistemi, sadece kısa vadeli getiriyle ilgilenen mültezimlerin aşırı sömürüsüne karşı bir panzehir olarak yorumlanmıştır. Bu görüşe göre, malikâne statüsü, mültezimin, sorumluluğu altındaki köylülerin refah düzeyini koruması için bir neden oluşturmaktaydı.[24]

---

[20] Mutafcieva (1981), s. 40-41.

[21] Baer (1966).

[22] Marsot (1984), s. 18; Nieuwenhuis (1982), s. 110; Fisher (1970) s. 9.

[23] Tabakoğlu (1985), s. 259-65; McGowan (1981), s. 80-94; Ardant (1975), s. 185.

[24] Genç (1975), s. 237; daha önceAvrupa'da yapılan bazı denemeler için karş. Braudel (1982).

Bu, Osmanlıların işleri nasıl yürüttüğüne ilişkin iyi bir örnektir. Önceki yüzyıl boyunca uyguladıkları ihalelere dayalı iltizam sisteminde kapsamlı bir reform yapmak yerine, bunun yanına zamanla onun yerini alan veya onunla bütünleşen yeni bir sistem kurdular. Dolayısıyla yeni sistem, yararlılığı küçük ölçekli bir tecrübeyle sınandıktan sonra tam olarak benimsendi.

Yüzyıl ilerledikçe, her türlü gelir (mukataa) yeni sisteme çevrildi. Her yıl 150 ilâ 300 yeni sözleşme malikâne olarak satışa çıkarılıyordu. Genellikle İstanbul'da yaşayan, bin ya da iki bin kişilik, ayrıcalıklı bir rantiye zümresi bunları satın almaya davrandı. 1734'te malikânecilerin yüzde 65'i İstanbul'da yaşarken, 1789'da bu oran yüzde 87'ye yükselmişti. Malikâne sözleşmelerinden alınan avanslardan (muaccele) elde edilen yıllık gelir, o sırada merkezi hükümet gelirlerinin yüzde 10'unu oluşturmaktaydı (malikânecilerin ödemekle yükümlü oldukları yıllık kiralar hariç).

Malikânecilerin hepsi seçkin tabakadan değildi; kimi zaman bir kaç kişi ortaklaşa bir sözleşme yapardı. Bu ise, malikâne sözleşmesinin ne zaman biteceği konusunu, doğal olarak karmaşık bir hale getirmekteydi. Pek çok malikânenin düzenlenen komplolar veya ihmal nedeniyle başıboş kalıp yoldan çıkmasına, böylelikle de sistemin bu toprakları yitirmiş olmasına şaşmamak gerekir. Büyük malikâneler küçüklerinden daha fazla kâr getirdiği için, ihaleye girenler arasında küçüklere talep azaldı. Fakat sistem, geneli itibariyle o kadar kazançlıydı ki, Bosna'da 20. yüzyılda bile, "kolay para" için argoda "malikâne" sözcüğü kullanılıyordu.[25]

Malikâne sisteminde teorik ve gerçek üretim arasında muazzam bir fark vardı, zira malikânecinin yıllık hasılâtıyla ve mal hazinesinin yıllık hasılâtı arasındaki oran, sözleşmeden sözleşmeye büyük farklar göstermekteydi.[26] Üstelik asıl malikâne sahiplerinin büyük çoğunluğu İstanbul'da yaşadığı için, sistem fiilen taşrada yaşayıp, saptanmış paraları toplayan sayısız vekil için büyük fırsatlar yarattı. Bu vekiller zümresi, (kavramın orijinal kullanımıyla) âyan tabakasıyla çakışmaktaydı.

Bütün yolsuzluklara karşın, sistem iki nedenle, bir sonraki yüzyılın Tanzimat devrine kadar ayakta kaldı. Birincisi, ne kadar israf söz konusu olursa olsun, hazinenin kazancı daha önceki yıllık ihaleler sisteminde olduğundan az değildi. İkincisi, yüksek mevkilerdeki devlet görevlileri büyük, rahat ve oldukça garantili gelir sağlayan malikâneleri tercih ediyorlardı. Dolayısıyla hanedanla kader ortaklıkları artıyordu.

Malikâne sistemindeki apaçık gelir israfı, yabancıları dehşete düşürüyordu. Bir yabancı, her yıl devlet adına toplanan 20 milyon sterlinden, 4 milyondan azının merkezi hükümetin eline ulaştığını hesapladı.[27] Yaptıkları yaklaşık

---

[25] Genç (1975), s. 238-58.

[26] Genç (1975), s. 250.

[27] De Tott (1973), s. 135.

hesaplara göre, 1789'da Osmanlı devletinin yıllık gelirleri sadece 2.25 milyon sterlin iken,[28] İngiltere'nin 16.8 milyon, Fransa'nın ise 24 milyon sterlin idi.[29] Ancak Osmanlı devlet belgelerine bakılacak olursa, bu tahminlerin, gerçek rakamın üçte bir altında olması mümkündür. Yabancıların bu tahmini rakamlarının sadece kabaca doğru olduğu bile kabul edilecek olsa, bu kadar mütevazı gelirlerle böylesine geniş bir imparatorluğu yönetmenin ağır sorumlulukları arasındaki uyumsuzluk etkileyicidir.

18. yüzyılın bir başka yeniliği de (cizye dışındaki) vergi meblağlarının kaza düzeyinde belirlenmesiydi. Zamanın Fransa'sının en önde gelen mali otoriteleri Terray, Turgot ve Necker vergileri, kırsal kesimde sürekli değişen koşulları yansıtacak şekilde dağıtmanın en adil ve en etkin yolunun, vergilerin tevzii işini yerli kişilere yaptırmak olduğunu açıklamıştı.[30] 18. yüzyılda merkezi sicil sistemini sürdürmek için yeterli elemanları kalmayan Osmanlılar, onun yerine tam da bu yöntemi kullandılar.

Hazine savaş zamanında denemelerini yaptığı imdat vergisini (imdadiye), 1718'den itibaren barış zamanlarında da kesmeye başladı. Barış imdadiyesi, yukarıda anlatılan yerel heyetlerin elinde oyuncak olmuştu; taşra yöneticilerinin veya diğer konuk üst düzey görevlilerin ihtiyaçları, ayrıca da köprülerin ve istihkâmların bakımı vb. gibi kaza ve eyalet harcamaları buradan finanse edilirdi. Yerel heyetler bu ek vergilerin bölgelerindeki tevzii işini idare ederlerdi.[31]

Bu yeni tevzi sistemi, yasa ve buyruklarla değil, yavaş yavaş, organik ve eşitsiz bir gelişme gösterdi. Bu sistemde yerel heyetler, tam da Fizyokratların öngöreceği şekilde, bütün yeni ek vergi yüklerinin kaza içinde, üretim gücüne ilişkin güncel gerçeklere uygun düşecek biçimde kaydırılmasına ve dağıtılmasına imkân veren, kaza düzeyinde tevzi defterleri tutarlardı. Tabiî, heyet üyeleri, konumlarını kendilerine avantaj sağlayacak biçimde kullanır, kendi bölgelerinin önderleri (ayânı) olma iddialarını pekiştirirlerdi.[32]

Bu yerel ayân heyetlerine dayanılarak kısa vadede takdire şayan sonuçlar elde edildi. Genelde, heyetler o zamana kadar çözüm bulunamayan bir soruna terhis edilmiş başıbozuk askerlerin çapuluyla birlikte, bu döneme musallat olan, devletin kendi üst düzey görevlilerinin çıkarttığı keyfî salmaların önüne geçme sorununa karşı etkili bir panzehir oldu. Ancak daha önce de görüldüğü gibi, bu,

---

[28] Karpat, der. (1974), s. 269.

[29] Akt. Levy-Leboyer (1981), s. 238; karş. Grenville (1965), s. 34. Genç tarafından aktarılan hükümet belgelerine göre, dışarıdan yapılan bu tahminlerin üçte bir oranında düşük olması mümkündür: Genç (1975), s. 247.

[30] Ardant (1975), s. 210.

[31] Bir ek vergi önce aynî vergi olarak başlayabiliyor, sonra uzak bir eyalete transferi mümkün nakdî bir vergiye çevrilebiliyordu. Bunun bir örneği Göyünç (1983), s. 331'de belgelenmiştir.

[32] McGowan (1981), s. 105-70; Cezar (1986), s. 54; Radusev (1980), s. 75; İnalcık (1980), s. 313-16; ve Özkaya (1985), s. 184.

vergilerin yerel şahsiyetler tarafından tevzii sistemi, kendi içinde daha başka sorunların tohumlarını taşımaktaydı.

Ayân heyetlerinin gücünü, köylüleri, tefeci veya mültezimler gibi, genellikle heyet üyesi olan zevata borçlandırmak için çeşitli şekillerde kullanmak mümkündü. Yüzyılın daha sonraki yıllarında, dizi dizi araziler, hatta top yekûn köyler çeşitli bahanelerle bu tevzi heyetlerinin ilgi alanından çıkarıldı, dolayısıyla vergi yükü eskisinden daha eşitsiz bir şekilde paylaşılır oldu. Bu heyetlere hakimiyet, genellikle bir kazanın en önde gelen mülteziminin savaş ağası veya bir savaş ağasının müttefiği olmaya doğru yükselişinin başlangıç platformu haline geldi.

Merkezi hükümet, heyet reislerini, fiilen kazalarının resmî ayânı ilan ederek (1765, 1779 ve 1784'te), bunların tayinini merkezileştirme ve denetim altına alma konusunda çeşitli girişimlerde bulundu. Fakat yüzyılın ikinci yarısındaki bu onyıllarda hükümet çok dezavantajlı bir durumdaydı. Kendisi sahneden uzak durup, yerel kişilerin bölgelerinde etkin denetim kurmasına izin vermişti; bu nedenle de girişimleri tam fiyaskoyla sonuçlandı. Yüzyıl sonuna gelindiğinde, âyan hiyerarşileri toprak sahibi, mültezim veya alt-mültezim, yerel tevzi heyeti şefi ve savaş zamanı asker yazmakla görevli kişiler olarak ellerinde topladıkları çok yönlü gücü kullanarak, hükümetin giderek genişleyen bölgeler üzerindeki denetimine meydan okur olmuşlardı.[33]

Cizye reformunu ve tevzi yöntemini başka yenilikler izledi. Özellikle de, Osmanlı hazine görevlileri, çok acil ve karşı koyulmaz ihtiyaç hallerinde hükümete para bulmaya yarayan iki tür devlet tahvili oluşturmayı başardılar. Yüzyıl ortasına gelindiğinde askerî sınıf mensuplarının maaşlarının yüzde 20'lik bir kısmını daha sonra sarraflar arasında satılan ve yeniden alınıp satılan bonolar olarak ihraç eden Mısır hazinesi, bir tahvil piyasasının işaretini vermişti.[34] Osmanlı merkezi hazinesi ise, savaş sırasındaki sıkışıklığı rahatlatmak için, maaşların bir kısmını içerde tutup borçlu kalma hilesini çoktan öğrenmişti. Dolayısıyla, yabancı danışman De Tott, 1768-74 savaşı sırasında İstanbul'da faaliyet gösterirken hazinenin yeniçerilere dokuz dönem (dokuz adet üç aylık dönem) ücret borcu olduğunu gördü. Aynı zamanda Osmanlıların para yerine bir takım maaş belgeleri (esame) vermeye başladığını ve bunların bir tür devlet tahvili gibi serbestçe alınıp verilmekte olduğunu kaydetti. Tahminlerine göre, bu kâğıtlardan tedavülde yaklaşık 400.000 adet vardı ki bu da hükümetin savaş halinde bile toplayabileceği efektif asker sayısının iki katıydı.[35] Daha sonra, 1782'de yeniçerilerin teftiş edilmesini emreden Sadrazam Halil Hamid

---

[33] Suceska (1965b), çeşitli yerlerde; Trickovic (1970), s. 536; Özkaya (1985), s. 100; McGowan (1981), s. 45-79, 121-70; İnalcık (1977), s. 49; Mutafcieva (1965), s. 235; Thieck (1985), s. 129.

[34] Shaw (1962), s. 219; ay. (1964), s. 24.

[35] De Tott (1973), II, s. 133, 137.

Paşa, bu belgelerdeki isimlerin sadece yüzde 10'unun görev başı yapabilecek gerçek kişilere ait olduğunu ortaya çıkardı.[36]

Yeni devlet tahvillerinin ikincisi Küçük Kaynarca'da yapılan anlaşma (1774) sonucunda ortaya çıktı. Bu antlaşma Osmanlı hükümetini imkânlarını oldukça aşan tazminat talepleriyle karşı karşıya bırakmıştı. Dolayısıyla Hazine, malikâne sahibi seçkin rantiyelerin çok altında imkânlara sahip kişilerce satın alınabilecek bir hazine bonosu (esham) kategorisi yarattı. Bu bonolar da serbestçe el değiştirir hale geldi ve sonunda halk arasında çok tutulan bir yatırım türü halini aldı.[37]

Hazinenin kendi içinde de bir ölçüde başarılı bir reform girişiminde bulunuldu. 1757'de Sadrazam Ragıp Paşa, o güne kadar haremin kontrolü altında bulunan muazzam vakıf mallarına (Haremeyn) el koydu.[38] Haremin nüfuzu bu önlemle sona ermedi, bir sonraki padişahla birlikte yeniden boy gösterdi; ancak böylelikle, bu vakıfların gelirinin Katerina ile yapılan ikinci savaşta (1787-91) hükümete yardımcı olmak ve sonra da Darphane-i Âmire üzerindeki baskıları hafifletmek için kullanılabilmesini sağladı.[39] Bu şekilde, dini vakıflar yeniden hükümetin denetimi altına girmeye başladı; bu da Osmanlı tarihinde ilk kez olmuyordu. Ne var ki bu vakıfların rutin bir hükümet nazırlığı idaresinde nihai yeniden organizasyonu Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'nın izinden giden II. Mahmud dönemine kadar gerçekleşmedi.[40]

Reform yapmaya niyetlenen III. Selim'in programı da, bu kez planlanan yeni yaya ordusunu finanse etmek için, hazinenin yeniden organize edilmesini öngörmekteydi. Dolayısıyla, 1793'te yeni askerî teşkilatı finanse etmek için, özel amaçlı ama hazineden ayrı, bağımsız bir hazine oluşturuldu. 1795'te yeni bir düzenlemeye tabi tutulan tahıl temin sistemini finanse etmek için bir diğer özel amaçlı hazine (zahire hazinesi) kuruldu. Üçüncü bir hazineyi de (tersane hazinesi) 1805'te tersanelerin genişletilmesini finanse etmek için oluşturuldu. Bütün bu yenilikler, yine, Osmanlılara özgü üslupta yapıldı; eski yapı yerini doğrudan ve tam anlamıyla bir yenisine bırakmadı; korunan eski yapının yanında, büyüyüp gelişmek üzere yeni bir yapı kuruldu. Özel amaçlı hazineler işlevlerini oldukça iyi yerine getirmiş görünmektedir, ancak finanse ettikleri askerî reformlar, kısa vadede başarısızlığa mahkûmdu.[41]

---

36 Uzunçarşylı (1935), s. 232.

37 Karş. Genç (1975), s. 247; ve Cezar (1986), s. 79, 104.

38 Barnes (1986), s. 62, 71.

39 Cezar (1986), s. 99.

40 Marsot (1984), s. 66; Barnes (1986), s. 69.

41 Karş. Cezar (1982-83), s. 361-88; Shaw (1971), s. 71-76.

Tablo III: I
Osmanlı resmi rakamlarına göre İmparatorluğun gelir ve harcamaları, 1701-85 (kuruş olarak).

	Gelirler	Harcamalar
1701/02	9.852.728	10.094.824
1704/05	10.451.135	10.847.892.5
1710/11	10.840.971.5	8.339.041
1746	12.857.190	9.278.000
1748	13.741.281.5	14.255.470
1761/62	14.514.288.5	14.064.788.5
1784	14.488.382.5	15.808.250
1785	14.809.666.5	18.693.336.5

Kaynak: Genç (1984), s. 86

DEVLET İŞLETMELERİ

18. yüzyıl Osmanlı hükümetlerinin baş önceliği savunma veya savaş için gerekli malzemelerin temini olmaya devam etti. Stratejik sayılan ve ihracatı uzun zamandır yasak olan mallar, genellikle hükümetin kendi denetimi altında veya başka özel düzenlemelerle ürettiği mallardı: Madeni para ve diğer stratejik madenler, barut, gemi kerestesi, asker üniformaları için kumaş, ordu, saray ve başkent için tahıl ve et.

Genel iltizam sistemi çerçevesi içinde faaliyet yürüten bu stratejik üretim alanlarına genellikle bir mültezim nezaret ederdi. Dolayısıyla, bunlar en azından mültezim için, oldukça kârlı düzenlemeler olmuş olsa gerektir. Fakat üretimin devlet denetimi altında toplanmasının beklenmeyen bazı sonuçları oldu. Üretim eski örüntüler içinde hapis kaldı; bu da işbölümüne veya yeni tekniklere dayalı yeni verim düzeylerine ulaşma fırsatlarına kapıları kapattı. İşçilerin gelenekçi eğilimleri pekişti; değişime karşı daha dirençli hale geldiler. İmalâta/üretime nezaret eden rantiye-mültezim de değişime karşı direniyordu. Onun bütün dikkati üretimin verimliliğini artırmak değil, kısa vadedeki gelir akışını korumak üzerine toplanmıştı. Dolayısıyla devlet denetimindeki üretim birimlerinde üretkenliğin zamanla düşme eğiliminde olmasına şaşmamak gerek.

Savaş zamanında ansızın doğan stratejik mal (yelken bezi, barut, demir, bakır, kereste, zift, kendir, vb.) ihtiyaçlarını, genellikle pazar fiyatının altından temin etmeye çalışan Osmanlı hükümetlerine, emre tâbi mal verilmesinin etkileri özellikle yıkıcı idi. Bunun sonucunda, en fazla zararı, savaş sırasında

devlete en çok mal temin eden atölyeler görüyor, savaştan zayıflamış bir halde çıkıyorlardı.[42]

Eski, devlete hizmet mükellefiyeti olan köyler sisteminin kalıntıları da stratejik üretim işletmeleriyle ilişkilendirilmekteydi. Örneğin bir maden civarındaki köylerin, madene kok kömürü, odun, yiyecek veya işgücü sağlamak karşılığında vergi muafiyetinden yararlanmaları mümkündü. Bir kısım başka köylerin, savaş zamanında eski avarız sistemi uyarınca ilerleyen orduya güherçile temin etmesi istenebilirdi. Yürüyüş güzergâhı yakınındaki daha başka köyler ise orduya miri fiyattan tahıl satmakla yükümlü tutulabilirlerdi (sürsat).

Savaş bölgesinin daha uzağındaki köyler de savaş seferberliğine, genel bir asker toplama işlemi varsa, asker vererek, ya da imdat veya taksit denilen savaş zamanı destek vergisi vererek katılırlardı. Selanik Yahudileri, en azından 1730'lara kadar,[43] yeniçeri üniformaları için çuha üretiminde özel bir rol oynadılar.[44] Karadeniz'de Sinop civarındaki köylerin,[45] ve kuzey Ege'de Taşöz adasındaki bazı köylerin donanmaya gemi yapımında kullanılacak kereste temin ettiği tahmininde bulunabiliriz.

Devlet işletmelerinden her zaman, özellikle de hükümetin daha çok avarız sistemine dayanma eğilimine girdiği savaş zamanlarında, yüksek kalitede ürün çıkmıyordu.[46] İkmal konusundaki devletçi yaklaşımın zaaflarının bir örneği, İstanbul demirci (haddad) esnafının 1804'te yazdığı bir dilekçede görülebilir. Dilekçe sahipleri Samakov bölgesinden aldıkları (sabit fiyatlı) nalların kalitesinin düşük olduğundan şikâyet ediyor, daha kaliteli nalların Sofya'ya gönderilip Rodosçuk (Tekirdağ) yoluyla ihraç edildiğini söylüyorlardı.[47] Devlet tekelinde dokunan asker kumaşlarının kalitesi o kadar kötüydü ki, askerler bunları çok yoksul kişilere satıp, ithal kumaştan yapılmış giysiler giymeyi tercih ediyorlardı.

Bu devlet işletmelerini merkantalist olarak nitelemek doğru olmaz çünkü böyle bir tanımlama, hükümet ile tüccar tabakası arasında gerçekte mevcut olmayan bir ortaklık ve ortak strateji bulunduğunu varsayar. Yine de, 18. yüzyılın bazı vezirleri, bu yeni sanayilerin genel refaha yapabileceği katkıyı takdir etmekteydiler. Bu faaliyetle, ihracat, ithalat ya da "ticaret dengesi" gibi bir kavram arasında bir bağlantı kurup kurmadıkları henüz belirsizdir.[48]

---

[42] Genç (1990), s. 7, 13.

[43] Lascaris (1938), s. 381

[44] Stoianovich (1974), s. 111.

[45] Madenlerin ve barut imalâthanelerinin listeleri Özkaya (1985), s. 299-302 tarafından yayımlanmıştır; bunların idaresi ile ilgili ayrıntılar için bkz.: *Ae.*, s. 305, 311; Taşöz ve Halkidikya'daki madenler için, karş. Vacalopoulos (1973), s. 541 ve 549; Hama'daki barut imalâthanesi için, karş. Nour (1982), s. 320.

[46] Genç (1984), s. 59.

[47] BAN (1985), c. 5, s. 81.

[48] Genç (1984).

İmparatorluğun en fazla ticaret yaptığı grup olan Fransız tüccarları, yeni açılan her devlet işletmesini büyük endişeyle izlemekteydiler. Yüzyıl boyunca böyle durumlar her ortaya çıktığında, görevli Fransız konsolosu saraydaki hatırı sayılır nüfuzunu, gözle görülür bir başarıyla, hükümet destekli girişimleri engellemek için kullanırdı.[49]

Savaşla ilgili olmayan devlet işletmelerinin çoğu dokumacılık üzerineydi. 1704'te Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni dokuma atölyeleri kurma girişiminde bulundu. Bu program bir sonraki padişah döneminde de devam etti ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yünlü dokuma (çuha) atölyelerinin kurulmasına izin verdi (1712-14). Fransa'dan yapılan kumaş ithalatına bağımlılığın artmasına karşı bir önlem olarak, Osmanlı önderliği 1709'da yeni bir pamuklu basma sanayii kurulmasına yardım edecek Polonyalı dokumacılar buldu. Fransızlar tarafından sabote edilen bu girişim kısa ömürlü oldu. Sonra, Venedik ve müttefikleriyle yapılan savaş sonrasında, daha önceleri saray çevrelerine satılan Venedik ipeklilerini yerli ipeklilerle ikame etmek için 1716'da Sakızlı dokumacıların yardımıyla bir girişim yapıldı.[50] Devlet destekli ipek imalâthanesinin, saray çevrelerinin ihtiyacını karşıladıktan sonra, ürün fazlasını İstanbul bedesteninde satmasına izin verildi. Bedestende, ta 1760'ta bile bu ipeklilere rastlamak mümkündü. Bu tarihten sonra, devlet himayesindeki ipeklilerin yerini, İstanbul ve Sakızlı başka dokumacıların ürünlerinin aldığı anlaşılıyor.[51] 1793'te Sadrazam Halil Hamid Paşa ülke içinde üretilmiş dokumaların himaye edilmesi gerektiğine dair bir buyruk çıkardı. Bundan bir kaç yıl önce İstanbul'da yeni bir dokuma imalâthanesi açma girişiminde bulunulmuştu.[52]

Dokuma dışında boya, tütün, porselen, şişecilik, kâğıtçılık ve yelken imalâtı alanlarında, devlet destekli başka işletmeler de vardı.[53] Yelken imalâtı, tipik bir devlet işletmesi prototipiydi. Osmanlı hükümetleri donanma için, her yıl, piyasa fiyatının yüzde 30 altından yelken almak ister, bu da kalitenin düşmesine yol açardı. Bu koşullar altında, Osmanlı yelken imalâtçıları üretimlerini yeterince genişletemediler; öyle ki 18. yüzyıl sonlarının savaşları sırasında yetersiz kalan yerli üretimi, ithal yelken beziyle tamamlamak gerekti.[54]

---

[49] Stoianovich (1974), s. 110; karş. Trianta-Fyllidou (1975), s. 75.

[50] Genç (1984).

[51] Özkaya (1985), s. 142; Tabakoğlu (1985), s. 295; Vacalopoulos (1973), s. 541.

[52] Genç (1990), s. 19-20.

[53] Greenwood (1988).

[54] BAN (1985), c. 5, s. 76.

İSTANBUL'UN, GARNİZONUN VE SARAYIN İKMALİ

Osmanlıların başkentin ve ordunun ihtiyaçlarının eksiksiz karşılanması konusunda geleneksel bir titizliği vardı fakat tahıl ve koyun temin mükellefiyetiyle ilgili sistemler 18. yüzyılda yeni koşulları yansıtan değişiklikler geçirdi.

16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul kasaplarına koyun getirme görevi kentin iaşesini temin eden tüccarın en zenginlerine verilirdi. Kadılar ete genellikle, çoğunlukla Bulgaristan'dan getirilen hayvanların gerçek değerini karşılayamayacak kadar düşük fiyatlar koydukları için, bu görevin bazı riskleri vardı.[55] Ancak 18. yüzyılda, sisteme katılmak, koyun getiren celebleri artık pek fazla riske sokmamaktaydı. Artık daha önceden yaptıkları gibi Balkanlardan bilfiil koyun toplamak yerine, bu koyunları temin etmiş olan bölgelerden toplanan bir verginin mültezimliğini alıyorlardı. Sonra da toplanan bu paralarla, pazara muhtemelen rayiç fiyatlardan sürmek üzere başka koyunlar satın alıyorlardı. Dolayısıyla İstanbul'daki koyun fiyatları taşradakine göre oldukça yüksekti. Aynı aracılar, üstüne kâr koyarak donyağı, yağ ve diğer hayvan ürünleri ticareti de yaparlardı.[56] İstanbul'daki peynir ve yumurta fiyatları genellikle taşradakinin iki-üç katıydı.

Bu yüzyılda Romanya eyaletlerinden bir tür haraç olarak, tereyağı, donyağı, mısır unu ve buğday gibi Romen ürünlerinin yanı sıra, koyun da gelirdi.[57] Gezgin Thornton, kendi zamanında (1808), Romanya'nın İstanbul'a yılda beş yüz bin baş koyun yolladığını ileri sürmekteydi; o tarihlere gelindiğinde iki prenslik özerklik yolunda epey mesafe almış olduğuna göre, bu koyunların piyasa fiyatından satılmış olduğunu varsayabiliriz.[58]

18. yüzyılda başkent, ordu ve saray için tahıl temin mükellefiyetinin organizasyonu her zamankinden daha sıkı bir hal aldı. Fenerli Rumlar yerli Romen prenslerini sürüp attıktan sonra, Romanya eyaletleri başkentin emir/taleplerine karşı koyamayacak kadar savunmasız kaldılar. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, iki Romen eyaleti, ihtiyaca göre Kırım, Bulgaristan, kuzey Yunanistan ve Marmara Denizi kıyılarını da içine alacak şekilde genişleyebilen bir tahıl ikmal ağının merkezi haline gelmişti.

1748'de, aynı zamanda bu ikmal sisteminin de başında bulunan İstanbul kadıları, en uygun noktalara gitmek üzere gemiler görevlendirmeye başladılar. Dolayısıyla, bu noktada, tahıl nakliyatı işinde rasyonalite daha büyük bir yer tutmaya başladı. Tahıl sistemiyle ilgili böyle ek önlemler alınması, tahıl

---

[55] Cvetkova (1970), s. 189-91.

[56] Thornton (1809), s. 2, 30.

[57] Alexandrescu-Dersca (1957), s. 19; ve (1983), s. 318.

[58] Güçer (1980), s. 28.

ticaretinde aktif olan Lazların bundan hemen önceki yıllarda Romanya eyaletlerinden kovulmuş olmasından kaynaklanmış olabilir.[59] Babıali, onların yerine, daha çok, bu ticaretteki sermayenin yüzde 90'ını temin eden Haliç tüccarlarına dayanmaya başladı.

1756 tarihli bir fermana göre, İstanbul tüccarı tarafından ödenecek tahıl bedelleri, bu tüccarlarla üretici temsilcileri arasında yerel kadıların hakemliğinde yapılacak pazarlıklarla belirlenecekti.[60] Bunun ardından İstanbul'da hükümetin de hakemlik edeceği ikinci bir pazarlık süreci olacaktı. Beaujour bu sistem çerçevesinde Selanik'te tahıl alımının nasıl yapıldığını anlatır. Aslında bir kota sistemi geçerliydi. Buna göre, Selanik ve Volos, muhtemelen pazar fiyatlarının çok altında miri fiyatlar üzerinden sabit bir miktar tahıl teslimatı yapmakla yükümlüydü.[61] Bu miri fiyatlar nedeniyle, İstanbul'da satılan tahıl, nakliye masraflarına karşın, genellikle taşradakinden daha ucuz oluyordu.[62]

Hükümetin kendi adına taşımacılık yapmak suretiyle tahıl ikmal sistemine doğrudan katılımı, herhalde bu alandaki toplam sermaye miktarının yüzde 10'unu geçmiyordu. Devlet için ayrılmış olan miri tahıl, doğrudan Haliç'in kuzey yakasında, Kasımpaşa'da bulunan Kaptan paşalığa gidiyordu.[63]

Osmanlı hükümetinin, hasatın kötü olduğu eyaletlerde bir miktar sorumluluk üstlenme geleneği 18. yüzyılda da yer yer devam etti. Volney, 1784'te Şam kentinin ikmali için, Şam paşasının nasıl köy ambarlarının boşaltılması emri çıkarttığını anlatır.[64] Aynı yıl yazan al-Jabarti de, Nil taşkınının yetersiz kalması üzerine, Suriye ve Anadolu'dan Mısır'a tahıl gönderildiğini kaydetmişti.[65] Savaş zamanı ise, tahıl fiyatları genellikle iki katına çıkardı.[66]

Yüzyılın son onyıllarında, yarı-haraçvari tahıl ikmal sistemi, serbest pazar süreçleri yönünde çevrilmesine yol açan belirli şoklara maruz kaldı. Yerel siyasal koşullarda meydana gelen değişiklikler nedeniyle, 1760'lara gelindiğinde Mısır olağan takviye tahıl kaynağı olma işlevini kaybetmekteydi. Daha sonra Küçük Kaynarca'da yapılan anlaşma (1774), Romanya eyaletlerinde kullanılmasına izin verilen alım yöntemleri üzerinde yumuşatıcı bir etki yaptı. Kırım'ın 1783'te kaybedilmesi, İstanbul'un tahıl ihtiyacını şiddetlendirdi.

[59] Beaujour (1800), s. 118-22; ve Svoronos (1956), s. 49.

[60] Berov (1974), s. 169.

[61] Güçer (1980), s. 31.

[62] Volney (1787), II, s. 416.

[63] Colombe (1951), s. 9-10.

[64] Berov (1976), s. 147.

[65] Chirot (1976), s. 64; Genç (1984), s. 55.

[66] Güran (1984-85), s. 29-30.

Uygulamada sık sık görmezlikten gelinmiş olan eski tahıl ihraç yasakları, artık çok büyük bir sıklıkla ilân edilir oldu. [67]

Bu evrim, 1792 barış anlaşmasıyla hızlandı, çünkü bundan böyle tahıl alımlarında pazar fiyatları uygulanacaktı. Bu, Babıali'nin, özel olarak bu işe tahsis edilmiş gelir kaynaklarından özel bir tahıl-alım hazinesi (zahire hazinesi) oluşturmasını gerekli kıldı. Sonra Kırım'daki yeni Rus limanlarından yapılan alımlar normale döndü; öyle ki 1800'e gelindiğinde bu limanlara yılda, çoğu tahıl yüklemek isteyen, 700-800 gemi geliyordu. Bu gemilerin pek çoğunu, ya da çoğunluğunu Rus bandırasıyla sefer yapan Osmanlı Rumları çalıştırıyordu.[68]

[67] Eton (1805), s. 2.
[68] Güran (1984-85).

TİCARET

Bu yüzyılda Osmanlıların dünya ile yaptıkları ticaret hakkındaki en önemli gerçek, belki de hâlâ imparatorluk içindeki ticaretin gölgesinde olmasıydı. Dolayısıyla, Fransız konsolosu Vergennes, tekstil ticaretinin zirvesine yakın olduğu bir zamanda (1759) Fransa'nın Osmanlı ülkesine yaptığı tekstil ihracatı hakkında yaklaşık bir değerlendirme yaparken, ithal edilen kumaşların yılda en fazla 800.000 kişiyi giydireceğini, bunun da nüfusun küçük bir bölümü olduğunu eklemişti.[1] Aynı şekilde, Mısır'ın 18. yüzyıldaki ticareti hakkında yapılan bir sıralamada, imparatorluğun diğer bölgeleriyle ticaret en üst sırada, Kızıldeniz bölgesiyle ticaret ikinci sırada ve Avrupa ile ticaret en alt sırada yer alır.[2] Mantran'ın ifadesiyle, ticarette "Batı'nın mutlak hakimiyeti,"[3] sadece, çok güvenli olmasa da temelde ticarete olumlu yaklaşan uçsuz bucaksız ve büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir dünyada ticarete önderlik etmek anlamına gelmekteydi.

O sıralarda Hıristiyan korsanlar, sayıca, doğu Akdeniz'de bile Müslüman korsanlardan daha kalabalık olduğu için, Osmanlı bölgeleri arasındaki deniz ticaretinin büyük bir kısmı yabancı, özellikle de Fransız gemileriyle yapılırdı. O dönemden kalma bir açıklama, bize Osmanlı limanları arasındaki trafiğin büyük kısmının aynı zamanda yolcu taşımacılığını da içerdiğini hatırlatır; bundan da pek çok Müslüman tüccarın mallarının yanında gittiği ve en elverişli bandıra altında en güvenli yolculuğu tercih ettiği sonucunu çıkarabiliriz.[4] Son zamanlarda yapılan araştırmalar, ayrıca Osmanlı ülkesi içinde yabancı bandıralı gemilerle yapılan bu ticarette yer alan büyük tüccarların (nakliyeciler değil) çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu da göstermekte. Dolayısıyla, azınlıklar dış ticarette ilerleme kaydederken, Müslüman cemaati de bölge içi ticarette yerini korumaktaydı.[5]

Levant ticaretine ilişkin tahmin ve karşılaştırmalarda genellikle bir belirsizlik vardır. Ticarî hesaplarda çok sık sözü geçen "kuruş/piastre", aslında dört farklı sikke için kullanılmaktaydı. Döneme ve kullanıldığı bağlama göre "kuruş", ya yüzyıl başlarında İspanyol "sekizliği", sonra yüzyılın büyük bir bölümünde Hollandalıların "aslanlı dolar"ı, yüzyılın daha sonlarına doğru Avusturyalıların Maria Theresa doları, ya da (kullanıldığı bağlama göre) her

---

[1] Stoianovich (1974), s. 89.

[2] Marsot (1984), s. 2.

[3] Grenville (1965), s. 58-60; karş. Masters (1988), s. 101; Raymond (1973-74), I, s. 170.

[4] Mantran (1977), s. 218.

[5] Panzac (1985), s. 183-88.

dönemde, popüler yabancı sikkelerin sırasıyla hepsinden etkilenen tasarımıyla Osmanlı guruşu idi.[6]

Değeri 1700-1760 arasında büyük ölçüde sabit kalan Osmanlı guruşu, yüzyıl sonuna gelindiğinde değerinin hemen hemen yarısını kaybetmişti. Yeri gelmişken, aynı kırk yıl içinde Avrupa'da fiyatlar genel olarak ikiye katlandı.[7] Aynı kırk yıl içinde, Osmanlılarda en azından Fransız İhtilali'ne kadar ithalat tırmanırken, imalatçılığın tökezlediği düşünülmektedir. Bütün bu trendleri birbiriyle ilişkilendirmek oldukça çekici görünmektedir. Ancak çok muhtemelen, Osmanlı imalatçılığı en büyük zararı, uluslararası planda fiyatların yükselmesinden ya da mağşuş sikkelerden değil, güvensizliğin artmasından görmüştü.

18. yüzyıl sonu ticaretiyle ilgili tahmini rakamlar farklı farklı para birimleriyle verilmiş olduğu için bunları okumak zordur. Bütünü itibariyle, 18. yüzyıl sonunda Osmanlı ticareti 290 milyon gram gümüş değerindeydi. Bu tahmini rakam Volney'in 1784'teki toplam Osmanlı deniz ticaretine ilişkin ölçümü,[8] artı Osmanlı dış ticaretinin onun hesaplarına katmadığı diğer bölümlerinden elde edilmiştir.[9]

Bir yüzyıl öncesinin Osmanlı ticaretiyle karşılaştırıldığında, bu rakam Osmanlıların dış ticaretinin *değer itibariyle* pek fazla değişmediğini gösterir. Fakat aradan geçen zamanda, toplam dünya ticaretinin değeri istikrarlı bir şekilde artmıştı. Yüzyıl sonuna gelindiğinde, Levant ticaretinin, toplam dünya ticaretinin yüzdesi olarak tuttuğu yer, iki yüzyıl öncekinden daha küçüktü.[10] Dolayısıyla, makine yapımı Avrupa malları 19. yüzyılın ilk onyıllarında gerçek anlamda akmaya başlayana kadar, Osmanlı dış ticareti istikrarını büyük ölçüde korudu. 18. yüzyıl içinde Levant ticareti, Arap eyaletlerini kervanla geçen, yükte hafif pahada ağır lüks malların, özellikle de ipeğin yeniden ihracına dayanır olmaktan çıkıp çok farklı nitelikte bir ticarete dönüştü. 18. yüzyılda gelişen ticaret, esas olarak, ağırlığına orana değeri daha az olan, yerel ve büyük ölçüde işlenmemiş Osmanlı ürün fazlalarının ihracına dayanmaktaydı.[11] Bu evrim, üç yüzyıl önce, Portekizliler Afrika'yı denizden dolaşıp, Levant bölgesindeki lüks emtia (örneğin baharat) ticaretinin bir bölümünü ele geçirmesiyle başlamış bir trendin vardığı son noktaydı. Yeterince büyük olmayan ve ticaret hakları yeterince sınırlı bir zümreye münhasır olmayan 18. yüzyıl Levant ticareti, sömürge ticareti değildi. Ama yine de burayla ticaret yapan Batılıların, özellikle de Fransızların merkantalist planları içine iyi oturuyordu.

---

[6] Ülker (1974), s. 151-52.

[7] Bairoch (1974), s. 42.

[8] McGowan (1981), s. 16-17; karş. Stoianovich (1974), s. 95'teki Beaujour'a dayalı tahminler; Grenville (1965), s. 58-60; Issawi (1974), s. 246.

[9] Lampe ve Jackson (1982), s. 59.

[10] Stoianovich (1974), s. 96.

[11] McGowan (1981), s. 28-44.

1740'lardan sonra, uluslararası emtia pazarına daha yeni yeni girmeye başlayan Osmanlı kıyıları, bir yandan da Yeni Dünya'dan gelen sömürge mallarının şeker, boya maddeleri ve bilinen Yemen kahvesinden daha ucuz olan Antil kahvesi varış noktası haline geldi.[12]

İthal edilen bu yeni malların çoğu köle emeği içermekteydi; dolayısıyla, Osmanlı eyaletleri, karşılaştırmalı maliyet avantajları üzerine kurulu yeni bir işbölümünü içeren daha geniş bir dünya ticaret sistemine ister istemez katılmış oluyorlardı.

İthal edilen bu sömürge mallarına, her dönem Osmanlı zevkine hitap etmiş bir Avrupa mamulleri listesini de eklemek gerekir. Bu liste bir eyaletten diğerine sadece öncelikler itibariyle farklılıklar gösterir: Yünlü kumaşlar (özellikle Languedoc ve Lyons dokumaları), madeni eşya, cam eşya, porselen, barut veya en iyi kalite kâğıt, iksirler ve lüks ya da nadir hediyelik eşyalar, özellikle saatler.[13] İthalatın toplam değeri hiç bir zaman ihracata eşit olmadı. Aradaki fark gümüş para basarak karşılanıyordu. Osmanlıların gümüş sikke iştahını kamçılayan, daha doğudaki ülkelerin bu paralara gösterdiği büyük talep oldu. Aynı sikkelerin doğudaki satın alma gücü, basıldıkları ülkedekinden daha fazlaydı. Dolayısıyla Levant ticareti, madeni paraya ihtiyacı olan bütün güney Asya'ya sikke akıttı.[14]

18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde (daha önce de belirtildiği gibi) başlıca üç trend görülebilir: İhracatın kapsamında, coğrafi dağılımında ve ticaret yapılan ülkelerin önem sıralamasında değişiklik. Avrupalıların, özellikle de İngilizlerin İran ipeğine ilgisinin azalması, Osmanlıların her zamanki yeniden ihracat listesinde bir boşluk yarattı. Bu boşluk esas olarak, çeşitli eyaletlerde bol bol yetişen ve Fransa'yla Almanya'daki tezgâhların giderek daha fazla ihtiyaç duyduğu pamukla dolduruldu. Toplam ham pamuk ve pamuk ipliği ihracatı bu yüzyıl içinde belki de üç katına çıktı; Amerikan pamuğu bunun yerini ancak Napolyon döneminden sonra alacaktı.[15]

Hava koşullarının neden olduğu, düzensiz ve öngörülmesi olanaksız fiyat farklılıkları, her zaman yasak olan fakat hep yapılan tahıl ticaretinin hareketli bir şekilde sürmesine yol açıyordu. Bu düzensiz uluslararası tahıl ticaretinin dışında, 1769 ve 1771-73'te Tunus'tan Suriye kıyılarına taşınan tahılda olduğu gibi, bir Osmanlı eyaletinin bir başkasını sıkıntıdan kurtarmak için kendi tahılını sattığı da oluyordu.[16]

---

[12] Stoianovich (1974), s. 83.

[13] *Ae.*, s. 83.

[14] Olivier (1801), s. 452; Özkaya (1985), s. 131.

[15] Stoianovich (1974), s. 108-9; McGowan (1981), s. 28-44.

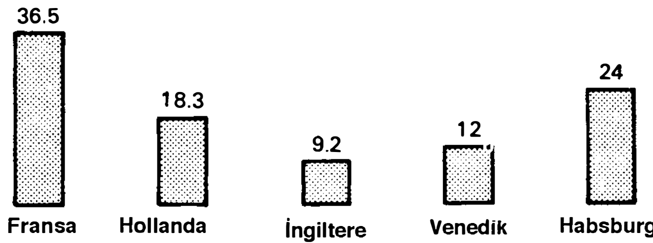
[16] Valensi (1977b), s. 305.

Harita 19 18. yüzyıl sonlarında doğu Akdeniz'in yerel ihracatı.

Kaynak: McGowan (1981), s. 33.

Osmanlı yün, küçük hayvan derisi, kürk, büyük hayvan derisi ve donyağı ihracatı eskisi gibi devam ediyordu. İhraç ürünü olarak pamuğun yanı sıra Makedonya ve Lazkiye'nin tütünü ile Ege Denizi'nin zeytini önem kazanmaktaydı.

Yerli Osmanlı ürünlerinin öneminin artması doğal olarak bunları ihraç eden limanların durumunu da etkilemekteydi. İzmir göz kamaştırıcı bir şekilde büyüdü ve yerli acentelerin hizmetlerinden yararlanan Hollandalıların en gözde limanı oldu. En çok Fransızların, Fransız İhtilali başladıktan sonra, yeni Habsburg limanı Trieste'den deniz tüccarlarının uğrak yeri olan Selanik, İzmir'in kuzeydeki rakibi haline geldi. Bu yüzyılın hiçbir döneminde en önde gelen liman olmayan İstanbul, ihracatının çok üstünde ithalat yapmaya devam etti. Suriye'de ipeğin yerini zamanla pamuğa bırakması, kuzeydeki İskenderun (Alexandretta) limanının önem bakımından yerini güney limanlarına, özellikle Sayda ve Akkâ'ya bırakmasına neden oldu. İskenderiye'nin Yemen kahvesinin antreposu olarak sahip olduğu önem yüzyıl içinde zayıfladı; bu liman uzun bir süre sonra Mehmed Ali devrinde Mısır pamuğunun çıkış kapısı olarak silkinip yeniden hareketlenecekti.[17]

Şekil III: 3
1784 dolaylarında çeşitli ülkelerin Osmanlı ihracatındaki payları

Fransızların Levant ticaretine daha uygun kumaşlara dayanarak yürüttüğü kararlı ve başarılı bir ticaret kampanyasından sonra, İngiltere, 1720'lerde Osmanlıların en fazla ticaret yaptığı ülke olma hüviyetini kaybetti. 1720'lerden 1760'lara kadar İngiltere'nin doğrudan bölgeye yaptığı kumaş sevkıyatı yarı yarıya düşerken, Fransızlarınki dört katına çıktı.[18] Eskiden yol üzerinde Livorno ve Malta'ya muntazaman uğrayan İngilizler, koyulan yerel karantina

[17] McGowan (1981), s. 27-32.
[18] Stoianovich (1974), s. 83, 86-89.

kurallarının engellemesiyle karşılaştı.[19] Buna karşılık, Hollandalılar gibi İngilizler de ticarette, Rum, Yahudi ve Ermenilerden aracılar kullandılar. Tersine, aracı nakliyatçılara fazla işleri düşmeyen Fransızlar, Osmanlı limanları arasındaki bölgesel ticarete, yani kabotaj işine hakim bile olmuşlardı.[20]

Fransa'nın Osmanlıların en fazla ticaret yaptığı ülke konumuna yükselmesi, Fransızların kısa süre önce yapılmış bir savaştaki etkin diplomatik desteğini ödüllendirmek için Osmanlılar tarafından kabul edilen 1740 Fransız-Osmanlı ticaret anlaşmasından da hız almıştı.[21] 1740 anlaşması Osmanlıların ticaret yaptıkları bir ülkeye "en çok müsaadeye mazhar millet" statüsünü tanıyan ilk anlaşmaydı. Fransızlar bu anlaşmayla, yabancılara uygulanabilecek en düşük gümrük oranı olan yüzde 3'lük gümrüğe hak kazandılar. Aslında, kabul edilen bu orana diğer örfî harçlar da eklenince, (bir limandan diğerine değişen) fiili oran, Fransızlar da dahil bütün yabancılar için yüzde 10 civarında oluyordu.[22]

Er veya geç bütün yabancı devletler Fransa, İngiltere ve Hollanda'nınkilere benzer, (kapitülasyon denilen) anlaşmaların himayesinden yararlanmak istediler. O dönemde yapılan bir açıklamaya göre, bunun nedeni Osmanlıların karşılıklılığı bir ilke olarak kabul etmemesiydi. Yabancı tüccarların, herhangi bir özel himaye görebilmek için, bu tür anlaşmaların şemsiyesine ihtiyaçları vardı.[23] Öte taraftan, Osmanlılar kendi tüccarlarına yabancı ülkelerde nasıl davranıldığı konusunda büyük ölçüde kayıtsız kalıyordu; öyle ki, Marsilya Ticaret Odası, 18. yüzyılda Osmanlı (ve Kuzey Afrikalı) tüccarlara yasak getirirken hiç bir karşı koyma ile karşılaşmadı.[24]

Fransa'nın Osmanlıların Levant ticaretinde taşıdığı önem 1780'lere kadar arttı; Fransız ticaretinin hacmi, Hollandalı ve İngiliz ticaretinin toplam hacminden daha fazlaydı. 1783'te Karadeniz'in açılması ve 1789'daki Fransız İhtilaliyle birlikte, ticarette yeni yönelişler söz konusu oldu. Artık kara ticaretinin yanı sıra deniz ticareti de yapan Almanlar, Levant ticaretinde Fransızların yerini aldı. Doğu Akdeniz ve yeni açılan Ukrayna limanlarına taşımacılık işini genellikle yapan grup olarak, Ruslarınki dahil her ülkenin bandırası altında sefere çıkan Osmanlı Rumları,[25] ortaya çıktı.[26]

Levant ticareti 18. yüzyıldaki en üst noktasına ulaştığında bile, Fransa'nın dış ticaretinin ancak yüzde 7.5'unu ve İngiltere'ninkinin yüzde 1'inden azını

[19] Porter (1771), s. 232.

[20] *Ae.*, s. 402.

[21] Pelissie de Rausas (1911), s. 82-88.

[22] Bk. Owen (1981).

[23] Porter (1771), s. 232.

[24] Mantran (1977), s. 229.

[25] Dostjan (1974), s. 187.

[26] Stoianovich (1974), s. 94; McGowan (1981), s. 18-27.

oluşturmaktaydı.[27] Bu arada, Akdeniz sınırlarının ötesinde, Osmanlı gemi ve tüccarlarının hemen hemen hiç bir rol sahibi olmadığı bir dünya ticareti gelişmekteydi.

Bu sırada Osmanlı kent ve panayırları uluslararası kredi operasyonlarına yeni yeni katılmaya başlamıştı. İstanbul'da Fransızlarla çalışan komisyoncu tüccarlarla Levant'ın diğer bölgelerindeki meslektaşları arasında hatırı sayılır bir poliçe trafiği vardı. Bu trafik İstanbul'da ihracata oranla gerçekleşen ve bir kredi akışıyla karşılanması gereken ithalat fazlasını yansıtmaktaydı.[28] Uzuncaova'daki büyük panayırla da Edirne ve İstanbul'un Rum ve Ermeni bankerleri vasıtasıyla da bir poliçe trafiği gerçekleşiyordu.[29] Osmanlı sularında çalışan tüccarlar 1760'lardan itibaren, Venedik, Viyana, Livorno, Cenova ve Amsterdam'daki bankaların dahil olduğu, genişleyen bir finans ağının parçası oldular.[30]

Esir ticareti 18. yüzyıl boyunca devam etti. Geleneksel olarak Rus köylerinde esir avına çıkan Tatarlar, sonunda yine Ruslar tarafından kesin bir bozguna uğratılana kadar, bu ticarette önemli rol oynadılar. Her dinden bir takım zengin ailelerin yanında köleler çalışırdı, ama tarlalarda çalıştırılan köle çok azdı.[31] Rumların Bulgar, Türklerin ise Afrikalı köleleri tercih ettiği söylenir.[32]

İÇ TİCARET

Osmanlı eyaletleri içindeki ve eyaletler arasındaki ticaret, dış ticaretten çok daha az anlaşılmış durumdadır. Bunun iki temel nedeni vardır: Birincisi, yabancı tüccarlar, yerli tüccara göre dezavantajlı durumda oldukları iç bölgelere çok seyrek giderlerdi. İkincisi, Osmanlı hükümetleri ticaretle ilgisi, sadece ticaretin mali sonuçlarıyla sınırlıydı; dolayısıyla pazarlarla ilgili verilerin ele geçirilebildiği yerlerde bile, ne bu gelirlerin temsil ettiği miktarlar ne de ticaretin kapsamı konusunda kesin bilgi vardır. İstanbul, Kavala, Varna, Tokat ve Tuna'daki pazar gelirlerinde 1760'tan sonra düşüş yaşandığı gösterilmiş olmakla birlikte, bu trendin ticaret açısından taşıdığı anlam ve önem hiç belli değildir.[33] Her ne olursa olsun, Osmanlı ülkesindeki iç gümrük noktalarının sayısı ve ticaretten kestikleri vergi, aynı dönemde Avrupa bölgesinde, örneğin Almanya'da, görülenden çok daha azdı.[34] Yollarda olağandışı boyutlara ulaşan

[27] Stoianovich (1974), s. 95.

[28] Eldem (1986), s. 89.

[29] Sahillioğlu (1986), s. 66.

[30] Eldem (1986), s. 91.

[31] Özdemir (1986), s. 128; ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 465.

[32] Vacalopoulos (1973), s. 310.

[33] Genç (1976), s. 13-14.

[34] Paskaleva (1968b), s. 270; Vacalopoulos (1973), s. 385.

güvensizlik, hiç kuşkusuz, Osmanlı imalâtında yüzyılın son onyıllarında meydana gelen yavaşlamanın temel nedeniydi. O sıralarda, kırsal nüfusta muhtemelen genel bir azalma oldu. Suriye ve Mısır'da azaldığına hiç kuşku yoktur. Avrupa'da (Rumeli) ise, bu yeni-feodal onyıllardaki savaşlara ve eşkıyalığa bakıp da, büyük can kaybı olmuş olması gerektiği sonucuna varmamak güçtür. İmalât gibi ticaretin de hızı kesildi. 1760'larda başlayarak, Uzuncaova'daki büyük panayırın dağılması, Ulah ticaret merkezi Moscopolje'nin yerle bir edilmesi ve kutsal kentlere yapılan hac seferlerinin karşı karşıya kaldığı tehlikelerin artması, hep ticaretteki yavaşlamanın işaretleridir.

Mısır'ın Batı ile ticareti azalınca, Osmanlılarla ticareti, 1770'lere gelindiğinde, Avrupa'yla ticaretinin iki-üç katına çıktı.[35] Yemen'den Mısır'a gelen kahvenin yarısı Osmanlı eyaletlerine gidiyor, kahveye pirinç, şeker, fasulye, keten kumaş, keten, hurma, aspur (yalancı safran), amonyak, büyük hayvan derisi ve buğday eşlik ediyordu; ama yüzyıl ilerledikçe buğday ticareti azaldı.[36] Buna karşılık Mısır diğer eyaletlerden kumaş, kürk, tütün, demir, silah, kereste, odun, sabun ve kurutulmuş meyve gibi mallar alıyordu.[37] Ticaretin kahve bileşeni, hacimce nispeten küçük bir yer tutmakla birlikte yüksek değerdeydi.

Halep-İstanbul arasında, bir önceki yüzyıldaki gibi, yılda dört büyük, ama belki de eskisinden küçük, kervan gitmeye devam etti.[38] Suriye ile Irak arasındaki kervanlar, yüzyıl ortasından sonra Körfez'deki Batılı tüccarların faaliyetleriyle kısmen baltalanmakla birlikte, iç ticaretin önemli bir bölümünü taşımaya devam ettiler.[39] 18. yüzyıl sonlarında yaşanan yıkımlardan sonra, gelip sığınanlarla nüfusu şişen Halep'te, Osmanlı ülkesi içi ticarete yönelik üretim devam etti. Bulgaristan'da olduğu gibi burada da kentin çevresindeki kırsal alanı tarayan bir çerçiler ağı vardı.[40] Halep; Bursa, Tokat ve Amasya'dan gelen ipekli dokumaların Suriye art bölgesine yeniden dağıtımını yapıyor, bunların dörtte biri yola devam edip Mısır'a ulaşıyordu.[41] Suriye, Mısır'a aynı zamanda tütün, boya maddesi, meyva, ham ipek ve pamuk gönderiyor ve karşılığında kahve, vb. (yukarıya bk.) alıyordu.[42] Suriye, başka yerlerden gelen malları Anadolu'ya sevk eder,[43] karşılığında ipekli dokuma ve diğer kumaşlar, odun,

---

[35] Raymond (1973-74), II, s. 189, 193.

[36] Karş. Marsot (1984), s. 4, 18; Masters (1988), s. 64; Owen (1981), s. 52.

[37] Raymond (1973-74), I, s. 188; Vacalopoulos (1973), s.301-2.

[38] Gaube ve Wirth (1984), s. 251.

[39] *Ae.*, s. 247, 250, Masters (1988), s. 13, 120.

[40] Masters (1988), s. 53.

[41] Gaube ve Wirth (1984), s. 251.

[42] Masters (1988), s. 102; Owen (1981), s. 52.

[43] Owen (1981), s. 52.

kürk ve silah alırdı.[44] Buğday, hasatın durumuna göre, iki yönde de taşınabiliyordu.

Yüzyıl başlarında İran ipeğinin azalması Anadolu'nun pek çok yerinde (ve ayrıca Sakız, Kıbrıs, Trablus ve Tırnova'da) ipek dokumacılığını harekete geçirdi. Tüccarlar Bursa, Tokat, Amasya, Giresun ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinin ipekli dokumalarıyla birlikte, Konya'dan deri, Ankara'dan tiftik, Kayseri'den kumaş ve tabaklanmış deri, Rize'den keten kumaş, Tokat'tan bakır, fındık ve kurutulmuş meyva taşırlardı. Kütahya'nın çinilerinin hâlâ ticareti yapılmakla birlikte, muhtemelen hali vakti yerinde aileler artık Avrupa çinilerini tercih ettiği için, kalitesi düşüyordu.[45]

İstanbul-Edirne-Bursa üçgenine en yakın eyaletler daha sıkı bağlantılara sahip bir bölgesel ticaret yürütmekteydiler. Bulgaristan'dan Edirne yoluyla pirinç, tütün, çekirdeksiz üzüm, şarap, yün, kürk, maden, nal ve diğer demir işleri, ham ipek, balmumu ve taa Suriye'de kullanılan kepenekler ile abadan yapılmış başka giysiler geliyordu.[46]

Romanya eyaletlerinden devlet denetiminde yapılan ticarete, tarım ürünlerinde önemli bir serbest ticaret kolu da eşlik etmekteydi. Dolayısıyla, Romanya'nın Osmanlı pazarlarıyla ticareti, Napolyon devrinin sonunda, hâlâ bu eyaletlerin dış ticaretinin hemen hemen yüzde 60'ını oluşturmaktaydı.[47] Aynı şekilde, Bulgar ürünlerinin çoğuna da bölgesel müşteriler çıkmaya devam ediyordu.[48]

Avrupa yakasının daha uzak eyaletleri de Osmanlı limanları yoluyla aldıkları sömürge mallarının bedelini ödemek için ürünlerini Osmanlı pazarlarına yolluyorlardı: Pirzerin ve Bosna'dan deri ve demir işlerinin yanı sıra tüfekler ve diğer silahlar geliyordu. İşkodra kendi ihtiyacının üstünde çok sayıda tezgâhı besliyordu.

DIŞ TİCARET

Mısır

Bu yüzyıl boyunca Mısır'ın en çok ticaret yaptığı ülke olan Fransa, aynı zamanda ana taşımacı da olduğu için ticaret koşullarını etkiliyordu. Yemen (Moha) kahvesinin Mısır yoluyla yeniden ihracının, iki ülke arasındaki ticaret üzerindeki tam egemenliği, Fransa 1740'larda yeni bir kaynak olarak Antiller'i kullanmaya başlayıncaya kadar sürdü. Yine de kahve 18. yüzyıl sonunda da

[44] *Ae.*, s. 52.

[45] Özkaya (1985), s. 145-50; Carswell (1977), s. 355, Eton (1798), s. 246.

[46] BAN (1985), c. 5, s. 5, 33, 58; Faroqhi (1984), s. 291; Paskaleva (1978b), s. 42-48; Cernovodeanu (1976), s. 115.

[47] Šamić (1961b), s. 12; Shkodra (1969), s. 764.

[48] *Ae.*, s. 765.

Mısır'ın Kızıldeniz bölgesinden ithalatının üçte ikisini oluşturmaya devam etti. Bu, çoğunlukla yeniden ihraç edilerek ya Osmanlı eyaletlerine ya da yabancı ülkelere gönderilirdi.[49] Doğudan gelen diğer ticaret malları gibi, Kızıldeniz ticaretinin de önemli bir bölümünün ödemeleri gümüş sikkelerle yapılırdı. Bu ticaretle Mısır'a kahvenin yanı sıra, eski örüntüden şaşmadan hâlâ güney Asya'nın baharat ve tedavide kullanılan bitkileri gelmekteydi.

Fransa'nın 18. yüzyıldaki ihracat hamlesi, 1740'lar ile 1780'ler arasında Mısır'ın Fransız kumaşı ithalatının yedi kat artmasına neden oldu. Ancak Marsilya'da ithalata koyulan engeller, Fransa'nın Mısır dokumaları alımının azalmasına yol açtı. 1783'e gelindiğinde, Mısır'ın, Fransa'yla ticaretinde denge, diğer Osmanlı eyaletleriyle ticaretindekinin tersine, Mısır'ın aleyhine değişmeye başlamıştı.[50] Bu sırada Mısır'ın Avrupa'ya yaptığı ihracatın hemen hemen yüzde 60'ı ham veya yarı-işlenmiş ürünlerdi. Avrupa'dan ithalatının da yine yüzde 60'ı işlenmiş mallar, öncelikle de Fransız kumaşlarıydı.[51]

Memlûkların finans alanındaki en önde gelen azınlık makamına getirdiği Suriye Hıristiyanları, Mısır'ın Avrupa'ya yaptığı ihracata giderek daha fazla aracılık eder oldular. Avrupa'ya ihraç edilen mallar içinde kahvenin yanı sıra, pirinç (tahıla getirilen resmi ambargoya karşın), yün ve pamuk ipliği, keten ve keten kumaş, deri, post ve safran vardı. Mısır, Fransa'dan kumaş ve her zamanki sömürge mallarına ek olarak, boya maddeleri ve lüks Avrupa malları satın alıyordu.[52] Mısır'a, bölgelerarası ithalat ve Batı'dan ithalata ek olarak, Doğu Afrika'dan yılda bir kaç kez esir, altın ve fildişi yüklü kervanlar ve Mağrip'ten kutsal kentlere yapılan hacla bağlantılı bir kervan gelirdi.[53]

Kuzey Afrika

Fransa, Tunus ve Cezayir'in de ticaretlerine egemendi. Korsanlığın çok büyük bir rol oynadığı eski ilişki, bu yüzyılda, yerini ağırlıkla 1741 ve 1748'de yapılan anlaşmalarla güvenilir ve sistemli bir nitelik kazanan ticarete bırakmıştı.[54] İthal edilen mallar çoğunlukla Fransa'dan, Fransız gemileriyle geliyor, zaman zaman korsanlığa karşı Fransızlarınki kadar korunmalı olmayan gemiler de kullanılıyordu.[55] Hollandalılar gibi daha küçük tüccar uluslar, Kuzey Afrika şehir devletleriyle kendi düzenlemelerini yapmış, bir konsolosluk "hediyeleri"

---

[49] Meignen (1977) s. 110; Marsot (1984), s. 3-4; Raymond (1973-74), I, s. 185-86, 136.

[50] Marsot (1984), s. 3; Raymond (1982), s. 227.

[51] Raymond (1973-74), I, s. 174.

[52] Colombe (1951), s. 19; Raymond (1973-74), I, s. 174-75.

[53] Colombe (1951), s. 19.

[54] Valensi (1977b), s. 65-67.

[55] Grenville (1965), s. 60; Filippini (1977), s. 130.

"pişkeş" ve yolculuk izinleri/himaye ("emn ü amân") belgeleri sistemi kurmuşlardı.[56]

Cezayir'in tahıl, sıvı yağ, büyük hayvan derisi, sebze, bal ve balmumu, kıyıda bulunan *Bastion de France*'taki (Fransız kalesi) Fransız ileri karakolundan gönderiliyordu.[57] Tunus'un ihraç ürünleri yün, deri, hurma, balmumu ve zeytinyağı genellikle Tunus Yahudilerinin akrabalarının beklediği Livorno serbest limanına gitmekteydi.[58] Trablusgarp de, Livorno ile bağlantılarını hemen hemen aynı tarzda sürdürüyordu.

1783'te İspanyollar Cezayir'i bombaladılar. Bu manevra onların da bir anlaşmayla, kıyıda kendilerine ait Mers el-Kebir adında bir kale kurmalarını (1791) sağladı.[59]

Irak ve Suriye

17. yüzyılın ilk yarısında, İran Körfezi'nde Portekizlilerin yerini Hollandalılarla İngilizler almıştı. Hollandalılar 1769'da bölgeden kesin olarak ayrıldıktan sonra,[60] İngilizler kalarak riverain pazarlara Amerika'dan gelen her zamanki sömürge mallarını, Avrupa mamullerini, artı ince pamuklu kumaş ve Hindistan'dan getirdikleri baharatları vermeye devam ettiler. Karşılığında hurma, mazı, yün, deri, tütün, pirinç, tuz ile ipekli ve pamuklu dokumalar götürdüler.[61]

Körfez'in komşu kıyılarına Irak büyük miktarlarda hurma ihraç ediyordu. Irak Doğu ile yaptığı ticaretin bedelini çoğunlukla gümüş sikkelerle ödemekteydi; o sırada Körfez üzerinden gelen mallara yaklaşık on milyon kuruş, İran'a beş milyon kuruş ve Anadolu'ya bir milyon kuruş ödenmişti.[62] Irak ticareti genellikle yerel kabilelerin (bir bedel karşılığı) himayesi altındaydı. 19. yüzyılın ilk yıllarında Suudi/Vahhabi kabile topluluklarının saldırıları bu korumayı sürekli kesintiye uğradı.

İngiltere'nin 17. yüzyıl Suriye kıyıları Levant ticaretindeki liderliği, bir sonraki yüzyıl başında yerini Fransız egemenliğine bıraktı. Belki de İngiliz pazarına ipek akışının uğradığı uzun kesintiler nedeniyle, 1730'lara gelindiğinde, eski Levant ticaretinin bu bileşeni azalarak çok küçük bir miktara inmişti. Aynı sırada, Fransızlar ticaretlerini yeni bir temel üzerinde yeniden kurmaktaydılar. İngiliz Levant Kumpanyası'nın dokuma karşılığında sikke

---

[56] de Groot (1978).

[57] Julien (1970), s. 312; Lacoste ve ark. (1960), s. 171.

[58] Abun-Nasr (1971), s. 194.

[59] Wolf (1979), s. 305.

[60] Sestini (1789), s. 207.

[61] Nieuwenhuis (1982), s. 86.

[62] Olivier (1801), II, s. 452; Masters (1988), s. 30; Issawi (19869, s. 168; Özkaya (1985), s. 131.

vermesi 1718'den sonra yarım yüzyıl süreyle yasaklanmıştı ama Fransızlar bu konuda serbesttiler. Yünlü dokumaları çok revaçta olan ve ülkelerindeki tezgâhlar için bol bol pamuğa ihtiyaç duyan Fransızlar, Levant ticaretinin önemli bir kolu olan Suriye'de liderliği yeniden ele geçirmekte zorlanmadılar.[63]

Eskiden Doğu'dan gelen kervanların ana bağlantı noktası olan Halep, 17. yüzyılda limanı İskenderun (Alexandretta) ile birlikte Levant ticaretinin başlıca antreposu olmuştu. 18. yüzyılda, Fransızlar ve yerli acenteleri Suriye'nin, Şam'a hizmet eden güney limanları üzerinde odaklandılar. Bunların en başta geleni Sayda idi; daha sonraki yıllarda Sayda'nın yerini, Napolyon tarafından başarısız bir şekilde kuşatılan müstahkem Akkâ limanı aldı.

Her zamanki Batı mallarının girdiği bu limanlardan ihraç edilen ürünler arasında ise, güney Suriye art bölgesinde, özellikle de Lübnan Dağları'nda dokunan beyaz ve sarı ipekliler, büyük miktarlarda yerli ham pamuk ve pamuk ipliği, zeytinyağı, karbonat ve zaman zaman da tahıl vardı.[64] Yüzyıl sonlarına doğru, imparatorluğun deniz ticaretinin hemen hemen dörtte biri Suriye limanlarında işlem görmekteydi.[65]

İzmir

Batı Anadolu'nun kapısı İzmir, zaten daha 18. yüzyıla girilirken önemli bir liman olmuştu. Kısa süre içinde de imparatorluğun baş limanı haline geldi; deniz ticaretinin hemen hemen üçte birinin gerçekleştiği İzmir,[66] Osmanlı azınlıkları arasından acenteler vasıtasıyla dolaylı yollardan ticaret yapan Hollandalıların en gözde limanı olarak kaldı. Muhtemelen Hollandalılar ticareti başkaları aracılığıyla yürüttükleri için, Fransızlar sayıca daha fazlaydı. 1756'ya gelindiğinde İzmir'e uğrayan gemilerin hemen hemen yüzde 60'ı Fransız'dı, ancak bunun içine kabotaj işi yapan gemiler de dahildi.[67]

İzmir'in daha fazla tercih edilen bir yer hale gelmesi, yüzyıl başlarındaki Osmanlı paşalarının, onlardan sonra da yerel ayân beylerinin görece ılımlı idaresinden kaynaklanmaktaydı. İzmir'in tüccar "milleti" de paşalara, tıpkı Suriye'deki gibi keyfi *avania*lar ödemek zorunda olsa da, bu salmaların, belki başkente daha yakın olduğu için, İzmir'de, o kadar katı ve şiddetli bir biçimde uygulanmadığı anlaşılıyor.[68]

---

[63] Davis (1967), s. 193; ay. (1970), s. 193.

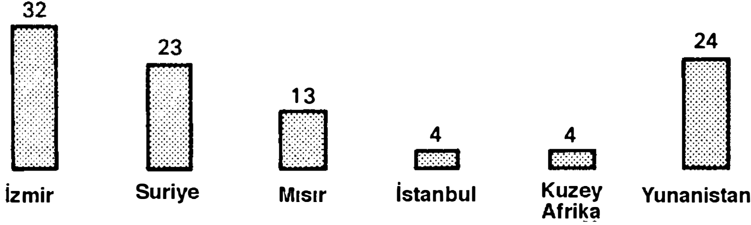
[64] Gaube ve Wirth (1984), s. 245-46; Masters (1988), s. 120; Thieck (1985), s. 144-45; Nour (1982), s. 338.

[65] Rafeq (1966), s. 76; McGowan (1981), s. 28.

[66] McGowan (1981), s. 28, 30.

[67] Panzac (1980), s. 159.

[68] Gaube ve Wirth (1984), s. 245.

Şekil III: 4

1784 dolaylarında Osmanlı ihraç ürünlerinin işlem gördüğü limanlar

İzmir'in başlıca ithalatı imparatorluk genelindeki örüntüye uygun bir şekilde, kumaş, özellikle Fransız kumaşları, diğer Avrupa mamulleri ve giderek artan oranda sömürge mallarından oluşmaktaydı. Anadolu'nun İzmir limanı üzerinden yaptığı ihracat, ülkenin iyice içlerinden gelen hayvansal elyaf, yani koyun yünü, deve kılı ve tiftik yönünden çok zengindi.[69] Yüzyıl ortasına gelindiğinde diğerlerini gölgede bırakan pamuğun önemi, Napolyon devri sonrasına kadar artmaya devam etti. Bu pamuğun çoğu İzmir limanının art bölgesinde yetiştiriliyordu. Tıpkı Suriye'deki gibi, 17. yüzyılda kervanlarla gelen ipek, bu yüzyılda yerini yerli pamuğa bıraktı.[70] Karadeniz dış ticarete açıldıktan sonra, Braşov tüccarı, deniz kıyısındaki Köstence limanından içeriye pamuk, zeytin, incir vb. gibi İzmir ürünleri taşımaya başladı.[71]

Tahıl ihracatının resmen yasaklanmış olmasına karşın, genellikle Yunan adaları arasında bu ticarette en başta gelen Hydra üzerinden, yabancı gemilere muntazaman buğday yüklenirdi. Bir İngiliz gezgini yüzyıl ortasında Çanakkale Boğazı'nın hemen dışında Truva kıyısında böyle bir alışveriş hazırlığı sahnesine rastlamıştı:

> Deniz kenarına oturduğumuzda, önümüzde yanan büyük bir ateş gördük.
>
> ... Bize ateşin, gizlice hububat [buğday] yüklenecek bir gemi için işaret olduğu söylendi, zira bunun ihracı yasak ve cezası ağırdı. ... Bu kaçakçılık işinde yer alan

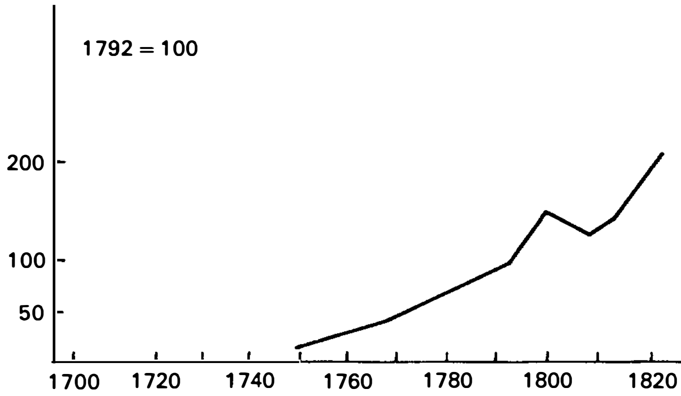
---

[69] Masters (1988), s. 87-88.

[70] Holland (1815), s. 84; karş. Chandler (1971), s. 33; Grenville (1965), s. 4.

[71] Bur-Markovska (1987), s. 53.

Çımalı ağası yanında iki Türk'le, kim olduğumuzu soruşturmak için, uzun kuyruklu atlarını hoplatarak silahlı bir vaziyette gece yarısı kıyıya indi.[72]

Şekil III: 5

İzmir'de ağırlık üzerinden alınan resimler

Kaynak: Genç (1976).

Yunanistan ve Arnavutluk Kıyıları

Fransız ticaret kampanyasının Selanik limanı üzerinde özellikle önemli etkileri oldu. Selanik yükselip imparatorluğun İzmir'den sonraki ikinci limanı olurken, nüfusunu da iki katına çıkardı.[73] Yunanistan ve Arnavutluk'ta 1715'ten önce bir fahrî konsoloslar ağı oluşturmuş olan Fransızlar,[74] tam da, İngilizlerin kurdukları düzenin sikke kullanma yasağı ve Malta ile Livorno'daki karantina engeliyle sekteye uğramasından yararlanmaya elverişli konumdaydılar.[75] Bu tarihten sonra, Fransız İhtilali'ne kadar Selanik'teki tüccarların başını, bütün bölgeden ürün alan, bir yandan da Ege Denizi adalarından ve Ege kıyılarından kaçak buğday yükleyen Fransızlar çekti. Yüzyıl ortasında Selanik'e uğrayan gemilerin dörtte üçü Fransız'dı.

---

[72] Chandler (1971), s. 73.

[73] Stoianovich (1967), s. 251; Svoronos (1956), s. 7-10.

[74] Leon (1972), s. 27.

[75] Davis (1967), s. 193; Chaudhuri (1978), s. 169.

Tablo III: 2

1700-1800 yılları arasında Selanik'te dış ticaretin evrimi

	Osmanlı kuruşu (bin)	Endeks
1700-18	900	81.8
1722-37	1.100	100
1738-43	1.600	145.5
1744-49	1.450	131.8
1750-70	3.500	318.2
1771-77	6.000	545.5
1778-87	7.500	681.8
1786-1800	9.500	863.6

Kaynak: Genç (1976) ve Svoronos (1956).

Selanik üzerinden yapılan ve diğer Osmanlı limanlarındakinden pek farkı olmayan ithalat, Hint pamukluları ve sömürge mallarına ek olarak iksirler, saat, ayna, pencere camı ve kırtasiye gibi lüks Avrupa mallarını da içeriyordu.[76] Selanik'te ihracat diğer önemli limanlardakine göre daha dengeliydi. Yeni pamuk ve tütün ürünü listenin en başında yer almakla birlikte, yün, büyük hayvan derisi, ham ipek, balmumu ve kepenek gibi daha eski kalemler de önemini korumaktaydı.[77] İstanbul, Avrupa eyaletlerine deniz yoluyla gelen ithalatın yarısını massederken, Selanik deniz yoluyla yapılan ihracatın yarısını gerçekleştiriyordu.[78]

Arnavutluk kıyısı ticaretle İtalya'ya, özellikle yüzyılın büyük bölümünde Adriyatik kıyılarına egemen olmaya devam eden Venedik'e daha yakından bağlıydı. Yüzyıl başladığında, buraya yerleşik yarım düzine konsolosla baş liman olan Dıraç,[79] yerini kısa süre içinde İşkodra'ya bıraktı.[80] İşkodra üzerinden İtalya'ya yapılan ihracatın listesi Selanik'tekine benziyordu ama buradan ihraç edilen ürünler arasında pirinç, zeytinyağı ve darı da vardı.[81] Buşatlı ailesi yüzyılın son onyıllarında bölgenin pamuk üretimini genişletip

[76] BAN (1985), c. 5, s. 71-3.

[77] *Ae.*, s. 73; Holland (1815), s. 324-25; Vacalopoulos (1963), s. 97, 319; Beaujour (1800), s. 382; Jonville (1939), s. 23.

[78] Lampe ve Jackson (1982), s. 39-42, Beaujour (1800), s. 382.

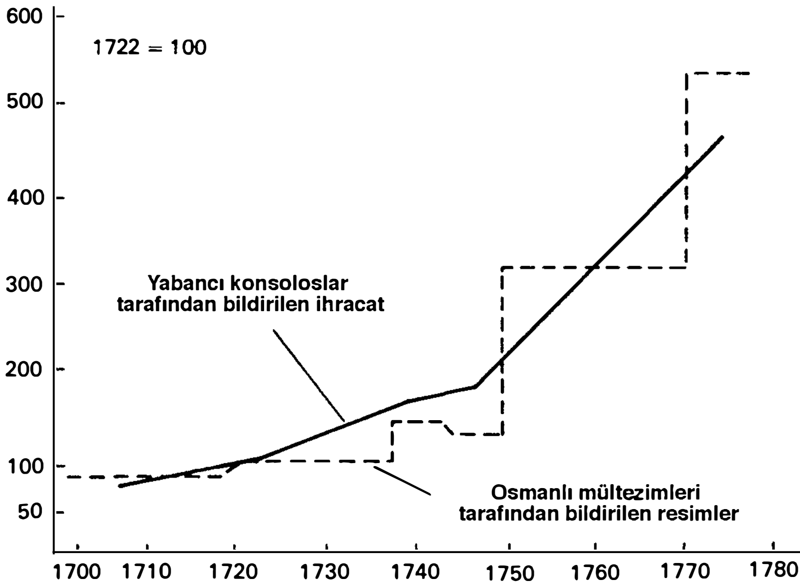
[79] Shkodra (1969), s. 763.

[80] Naci (1970), s. 39.41.

[81] *Ae.*, s. 39, 41.

toplam ticareti iki katına çıkartana kadar, yün, İşkodra'nın temel ihraç ürünüydü.[82]

Çeşitli bandıralar altında sefer yapan Rum ve Arnavut taşımacılar, yüzyıl ortasından itibaren bölge hamulesinin giderek daha büyük kısmını taşır hale geldi. Kullanımı hemen hemen bu sıralarda yaygınlaşan poliçeler Selanik'i; İstanbul, İzmir, Venedik ve Viyana'ya bağladı.[83] İngilizler, Livorno, Malta, Mayorka ve Cenova'da kargo mübadelesi yapmak isteyen herkese bayraklarını kullanma izni verdi.[84] Toskana dükünün 1747'de elde ettiği imtiyaz, Livorno'nun ve orada ticaret yapan Yahudi ve Ermeni tüccarların konumunu iyileştirdi.[85]

Şekil III: 6
Selanik'te bildirilen resimler ile Selanik'teki toplam ticaret hacmi arasındaki ilişki.

Trieste 1719'da serbest liman ilan edilmişti. Pek çok Rum gemisini barındıran bir liman olarak istikrarlı yükselişi ise, ancak Habsburg hükümeti

---

[82] Paskaleva (1968b), s. 277; Naci (1970), s. 42.
[83] Svoronos (1956), s. 118-19.
[84] Leon (1972), s. 27.
[85] Mantran (1983), s. 292.

kıyıya yeni yollar açıp, Venediklilerin Adriyatik'teki üstünlük iddialarına son verdikten sonra başladı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, neredeyse yarısı Rum aracılar vasıtasıyla yürütülen Avusturya bandıralı ticaret Selanik'te, daha öncelerinin Fransız bandıralı ticareti kadar egemenlik kurmuştu.[86] Bu sırada, artık Rusya da ticarette hatırı sayılır bir pay sahibi olmuştu.[87]

Ragusa filosu gibi, genç Rum filosunu da gelişme yönünde harekete geçiren, Yedi Yıl Savaşları (1756-63) ile onu izleyen iki Osmanlı-Rus savaşı (1768-74 ve 1787-92) oldu. Napolyon devrinde Levant ticaretinin hemen hemen dörtte üçü çeşitli bandıralar altındaki Rum gemileriyle yürütülürken, kimi Rum korsanlar da, bandıra farkı gözetmeden saldırdıkları ticaret gemilerinden aldıkları ganimetlerle beslenmek konusunda birbirleriyle yarış halindeydiler.[88]

Karayoluyla Kuzeye ve Batıya

Avrupa'da nüfus 17. yüzyılda düştüğü en alt noktaların üstüne çıkınca, fiyatlar da peşinden yükseldi. 18. yüzyıl ortasından sonra, Avrupa'da bütün fiyatlar uzun sürecek bir yükseliş eğilimi içine girdi. Güney doğu Avrupa'da (Osmanlı Avrupası) ise, fiyatlar, yükselmemekle birlikte, nakliye zorluğu ve pazarların tam bir düzene oturmamış olması gibi modern dönem öncesi koşullara özgü, aşırı bir değişkenlik/belirsizlik (volatilite) sergilemeye devam etti. Osmanlı Avrupası ile kuzey ve batısındaki ülkelerin koşulları arasındaki farkın giderek büyümesi sonucunda, tarım ve hayvancılık ürünlerinin fiyatlarında bir makas oluştu. Bu makas Teselya ve Makedonya gibi güney eyaletlerinin tütün ve pamuk gibi ürünler yetiştirme konusunda zaten sahip olduğu avantajları daha da artırdı. Yüzyıl ortasındaki onyıllara damgasını vuran özel Habsburg gümrük rejiminin Osmanlı tüccarlarına tanıdığı avantajlar, ticaret olanaklarını daha da geliştirdi. [89]

Genellikle daha düşük olan Osmanlı tarım ürünleri ve tahıl fiyatlarının karşısına nakliye koşulları dikiliyordu. Gidilen her 100 km. yolda buğdayın fiyatı iki katına yükseldiği için, Napolyon devrindeki olağanüstü talepler gibi geçici koşullar çok keskin bir makas yaratmadığı sürece, buğday ve diğer tahılların ticareti sadece deniz yoluyla yapılmaktaydı.[90] Dolayısıyla, kara yoluyla kuzeye gönderilen Osmanlı ihraç ürünleri, birim ağırlık başına, tahıla göre nispeten değerli ürünler olma eğilimindeydi. Bunların içinde en başta Makedonya (özellikle Serez etrafındaki bölge) pamuğu geliyordu. Pamuğun üçte biri deniz yoluyla Selanik'ten çıkıyor, kalanı da karadan kuzeye giderek, ya

---

[86] Paskaleva, der. (1978a), s. 231, 233.

[87] Beaujour (1800), s. 163.

[88] Svoronos (1956), s. 193-97; Lampe ve Jackson (1982), s. 41; Leon (1972), s. 27-32.

[89] Spiesz (1968), s. 10; Abel (1966), s. 43; Bairoch (1974), s. 42; Berov (1976), s. 319, 147.

[90] Berov (1974), s. 169.

Belgrad'ın karşısındaki Zemun'dan, ya da Tuna'yı daha doğuda Rusçuk ve Niğbolu'dan geçen güzergâhlarla Habsburg topraklarına giriyordu.[91]

Ticarete elverişli bir dizi koşulun bir araya gelmesi sayesinde, Osmanlıların bu dönemde (1743-67), kara yoluyla kuzeye yaptığı ihracat, on katı arttı.[92] Osmanlı kırsal üretim fazlasını pamuk, yün, tütün ve balmumu, büyük bir kısmı Lvov (Lemberg), Leipzig ve Viyana üzerinden kuzeydeki diğer Avrupa pazarlarına doğru yola devam ederken, deri işleri ve kumaşlar gibi kimi imalât da Macaristan'da alıcı buluyordu.[93] Pamuk ipliği, ipek, kürk ve Ambelakia ve Yanya gibi daha güneydeki bir grup kentten gelen postlar gibi yarı işlenmiş ürünler de önem taşıyordu.[94] Habsburg yetkililerinin 1770'ten sonra uygulamaya koyduğu korumacı önlemlerden sonra bile, kara yoluyla yapılan Osmanlı ihracatının değeri, ithalata beşe bir oranında ağır basmaktaydı.[95]

Yaklaşık olarak 1790-1810 yılları arasındaki dönemde, ticaretteki yeni koşullar yeni örüntüler yarattı. Osmanlı panayırları taşradaki iktidar mücadeleleri nedeniyle yapılamaz olmuş, yükselen Trieste limanındaki ticaret, Habsburg ihracatının yönünü deniz güzergâhlarına çevirmişti. Ancak kara yollarını zayıflatıcı etki gösteren bu iki yeni faktörün tam aksi yönde işleyen iki de başka faktör vardı. Tuna'nın Habsburg yakasında artan nüfus, daha kısa mesafeli bölgesel ticaret için pazarlar yarattı. 1787-92 Türk-Rus savaşından sonra, Erdel tüccarları, Tuna'nın güney yakasında Silistire, Rusçuk ve Ziştova'da acentelikler kurdular. Leipzig'teki periyodik panayırlara 10.000 kadar Osmanlı tebaası katılmaktaydı. Viyana'da, Schweichat'taki pamuk imalât işinde çalışan 60.000 kişinin büyük bir bölümü Osmanlı kökenliydi.[96]

Macaristan'ın tahıl, şarap ve madeni eşyaları artık Sırbistan ve Bosna'ya satılmaktaydı. Bu arada Napolyon döneminde zirveye ulaşan fiyatlar sadece kuzeyde Sırbistan ve Boğdan'ın Habsburg ülkesiyle sınırlarının ötesine değil, aynı zamanda batıda Bosna'dan geçip Adriyatik kıyısına yapılan, canlı hayvan, büyük hayvan derisi, kereste, balmumu ve bal ihracatını canlandırdı. Bu batı güzergâhında 1812'de 20.000 kadar yük hayvanı istihdam edilmekteydi.[97]

İran ile karadan yapılan ticaret de, İran kentlerinin bu fırtınalı yüzyılda üçte iki küçüldüğü gerçeğini yansıtacak şekilde azalmakla birlikte devam etti. Osmanlı yollarından İran'a giden trafiğin çoğunu (Karadeniz üzerinden Trabzon

---

[91] Lascaris (1938), s. 384.

[92] Bur-Makovska (1981), s. 138-40; kuzeye giden ticaret yollarının esas olarak Vacalopoulos'a dayalı bir haritası için, bk. McGowan (1981), s. 24.

[93] Paskaleva, der. (1978a), s. 228.

[94] Castellan (1974), s. 75-76.

[95] ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 346; Leon (1972), s. 26; Mehlan (1938), s. 101; Paskaleva (1968b), s. 276; Peysonnel (1787), II, s. 185, 197.

[96] Paskaleva (1986), s. 68, 97, 100.

[97] ISN (1986), c. 4, böl. I, s. 469, 343; Warriner (1965), s. 315; äamic (196la), s. 112-13, 116; Lampe ve Jackson (1982), s. 57.

güzergâhı da dahil) Batı'dan nakledilen mallar oluşturuyordu: Her zamanki Batı mamulleri, artı madeni para ve sikkeler. Karşılığında İranlı tüccarlar genellikle İran tütünü ve kuzu derisi ile birlikte Hint pamuklu basmaları ve boyaları da taşırlardı.[98]

Napolyon döneminin sonunda talepte sert bir düşme oldu. Fakat başka göstergeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu olmadan önce, dünya ölçeğindeki ticaret sistemi içine daha da özümsenmeye yönelmiş olduğuna işaret etmektedir. Uzuncaova'daki büyük panayırın dağılması, eski taşra merkezi Bükreş'te odaklanan, yeni ve hareketli bir para ve ticarî kâğıt arbitraj ticareti için ortam hazırlamıştı. 1795'te başkentin sarrafları şeriata göre resmen yasak olan faizi meşrulaştıran bir ferman çıkarılması için dilekçe verdiler. 1801'de Yunanistan'da Ambelakia'ya giden bir yolcu, oradaki iplik tüccarlarının Alman pazarlarındaki daha ucuz İngiliz ipliğinin rekabetinin etkilerini hissettiğini gözlemledi.[99] Yeni bir çağ açılıyordu.

---

[98] Issawi (1971), s. 264; ay. (1977), s. 162.

[99] Stoianovich (1967), s. 88, 303; Stefanescu (1969), s. 10.

Bibliyografya

Abdul Rahman, Abdul Rahim ve Yuzo Nagata (1977). "The iltizam system in Egypt and Turkey," *Journal of Asian and African Studies* (Tokyo), XIV, 169-94.

Abel, Wilhelm (1966). *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, 2. bas., Paris.

Abou-El-Haj, Rifa'at (1969). "The formal closure of the Ottoman frontier in Europe, 1699-1703," *JAOS*, LXXXIX, 467-75.

—— (1974). "The Ottoman vezir and pasha households 1683-1703," *JAOS*, XCIV (4), 438-47.

—— (1984). The 1703 rebellion and the structure of Ottoman politics, Leiden.

Abun-Nasr, Jamil (1971). *A history of the Maghrib*, Londra.

Aktepe, Münir. (1958). *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul.

Alexander, J. (1985). *Brigandage and public order in the Morea 1685-1806*, Atina.

Alexandrescu-Dersca, M. (1957). "Contribution à l'étude de l'approvisionnement eb blé de Constantinople au XVIIIe siècle," *Studia et Acta Orientalia*, I, 13-37.

Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, M.M. (1983). "Les rapports économiques de l'Empire ottoman avec les principautés roumaines et leur réglementation par les *kahatt-i şerif* de privilèges (1774-1829)," J.-L. Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., *Économies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*," Paris.

Altınay, Ahmet Refik (1930). *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200 (MS 1558-1792)*, İstanbul.

—— (1931). *Eski İstanbul*, İstanbul.

Anderson, Matthew (1966). *The eastern question*, New York.

Anderson, Perry (1979). *Lineages of the absolutist state*, Londra.

Andreades, A. (1910). *L'Administration financière de la Grèce sous l'administration turque*, Paris.

Ardant, Gabriel (1975). "Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations" Charles Tilly, der., *The formation of national states in Western Europe*, Princeton.

Ars, G. (1963). *Albania i Epir v konce XVIII-nacale v.*, Moskova.

Association Internationale d'études Sud—est Européennes (1975). *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVII et XVIII siècles*, Bükreş.

Ayalon, D. (1960). "Studies in al-Jabarti, I: Notes on the transformation of Mamluke society in Egypt under the Ottomans," *JESHO*, III, 148-74, 275-325.

Bacqué-Grammont, J.-L. ve Paul Dumont (1983), der. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman*, Paris.

Baer, Gabriel (1966). "The evolution of private ownership in Egypt and the Fertile Crescent," Charles Issawi, der., *The economic history of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, s. 80-90.

—— (1970). "Monopolies and restriction practices of Turkish guilds," *JESHO*, XIII, 145-65.

—— (1980a). "Ottoman gulds: a reassessment," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Social and economic history of Turkey (1071-1920)*, Ankara, s. 95-102.

—— (1980b). "Patrons and clients in Ottoman Cairo," *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris.

—— (1981). "Village and city in Egypt and Syria, 1500-1914," A.L. Udovitch, der., *The Islamic Middle East, 700-1910. Studies in economic and social history*, Princeton.

—— (1982). *Fellah and townsman in the Middle East: studies ın social history*, Londra.

Bağış, Ali İhsan (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler (1750-1839)*, Ankara

Bairoch, Paul (1974). *Révolution industrielle et sous-développement*, Paris.

Barbir, Karl K. (1980). *Ottoınan rule in Damascus 1708-1758*, Princeton.

Barkan, Ömer Lütfi (1955). "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes," *Recueil Société Jean Bodin*, Charles Issawi, der., *The economic history of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, 289-312.

Barnes, J.R. (1986). *An introduction to religious foundations in the Ottoman Empire*, Leiden.

Barsoumian, Hagop (1982). "The dual role of the Armenian amira class within the Ottoman government and the Armenian millet (1750-1850)," Braude ve Lewis, der., I, s. 171-84.

Baykal, Bekir (1962). *Destari Salih Tarihi*, Ankara.

Beaujour, Felix de (1800). *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris (İngilizce çeviri: *A view of the commerce of Greece*, Londra.)

Ben-Arieh, Yeshua (1975). "The population of the large towns in Palestine during the first eighty years of the nineteenth century, according to Western sources," Moshe Maoz, der., *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Kudüs.

Berindei, Dan (1984). "Fanariotische herrscher und rumanischen Bojaren in den rumanischen Fürstentum (1711-1821)," *Revue Roumaine d'Histoire*, XXIII (4), 313-26.

Berkes, Niyazi (1964). *The development of secularism in Turkey*, Montreal.

Berov, Ljuben (1974). "Changes in price conditions in trade between Turkey and Europe in the 16th -19th centuries," *EB*, X (2-3), 168-78.

—— (1975). "Transport costs and their role in trade in the Balkan lands in the 16th - 19th centuries," *Bulgarian Historical Review*, III-IV, 74-98.

—— (1976). *Dvizienieto na tsenite na Balkanite prez 16-19 v. i evropeiskata revolutsiia na tsenite*, Sofya.

—— (1984). "The material status of the freelance professions in southeastern Europe (18th -19th centuries)," *EB*, XX (1), 3-27.

Berque, J. ve D. Chevalier (1976), der. *Les arabes par leurs archives (xvi-xx siècles)*, Paris.

Beydilli, K. (1984). "Ignatius Mouradgea D'Ohsson," *TD*, XXXIV, 247-314.

Blagojevic, Miloö (1973). *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Belgrad.

Bodman, Herbert L. (1963). *Political factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill, N. C.

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis (1982) der., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York.

Braudel, Fernand (1982). *Civilisation and capitalism, 15th -18th centuries:II, The wheels of commerce*, New York.

—— (1984). *Civilisation and capitalism, 15th -18th centuries: III, The perspective of the world*, New York.

Brown, Carl (1974). *The Tunusia of Ahmed Bay, 1837-55*, Princeton.

Bur-Markovska, Marta (1981). "Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der Bulgarischen Länder bis Ende des 18 Jahrhunderts," *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich*, IV (2).

—— (1987). "Die Stadt am Unterlauf der Donau im internationalen Handel (18.-19 Jh.)," *Bulgarian Historical Review*, XV(2), 49-55.

Çadırcı, Musa (1980). "II. Mahmut Döneminde (1808-39) Avrupa ve Hayriye Tüccarları," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Social and economic history of Turkey (1071-1920)*, Ankara, s. 237-41.

Camariano-Cioran, Ariadne (1965). "La guerre russo-turque de 1768-74 et les grecs," *RESEE*, III (3-4), 513-47.

Carswell, John (1977). "From the tulip to the rose," Naff ve Owen, der. s. 328-55.

Cassels, Lavender (1966). *The struggle for the Ottoman Empire, 1717-40*, Londra.

Cernovodeanu, Paul (1967). "The general condition of English trade in the second half of the 17th century and the 18th century," *RESEE*, V, 447-60.

—— (1976). "British economic interests in the Lower Danube and the Balkan shore of the Black Sea between 1803 and 1829," *JEEH*, V, 105-20.

—— (1986). "Mobility and traditionalism: the evolution of the boyar class in the Romanian principalities in the 18th century," *RESEE*, XXIV (3), 249-57.

Cezar, Mustafa (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul.

Cezar, Yavuz (1982-83). "Osmanlı Devletinin Mali Kurumlarından Tersane-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığının 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki," *İFM*, XLI, 361-88.

—— (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul.

Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor, 1764-65*, Londra.

Charles-Roux, François (1928). *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIII siècle*, Paris.

Chaudhuri, K. N. (1978). *The trading world of Asia and the English East India Company*, Cambridge.

Cherif, Mohamed (1982). "Document rélatif à des tribus tunisiennes dès débuts du XVIIIème siècle: enseignements démographiques et économiques," *ROMM*, XXXIII, 67-87.

Chirot, Daniel (1976). *Social change in a peripheral society: the creation of a Balkan colony*, New York.

Ciercerska-Chapowa, Teresa (1972-73). "Échanges commerciaux entre la Pologne et la Turquie au XVIII siècle," *Folia Orientalia* (Krakov), XIV, 261-87.

Ciobanu, Veniamin (1980). "Aspects du trafic commercial fluvial dans la zone de la Mer Noire dans la 2e moitié du XVIII siècle,"*Revue Roumaine d'Histoire*, XIX (4), 733-39.

Clogg, Richard (1976). *The movement for Greek independence, 1770-1821: A collection of documents*, Londra.

—— (1980). "Elite and popular culture under Turkish rule," John Koumoulides, der., *Hellenic perspectives: essays in the history of Greece*, Lanham, Md.

Cohen, Amnon (1971). "The army in Palestine in the eighteenth century: sources of its weakness and its strength," *BSOAS*, XXXIV (1), 47-53.

—— (1973). *Palestine in the 18th century: patterns of government and administration*, Kudüs.

Colombe, Marcel (1951). *La vie au Caire, XVIIIe siècle*, Kahire.

Constantinescu, Ioana (1981). "L'affermage des domaines aux paysans corvéables dans les Principautès Danubiennes sous le régime phanariote," *Revue Roumaine d'Histoire*, XX (3), 517-34.

Cook, M. A. (1976). der., *A history of the Ottoman Empire to 1730*, Londra.

Cvetkova, Bistra (1964). "Recherches sur la système d'affermage dans l'Empire ottoman au cours du XVIe-XVIIIe ss.," *Rocznik Orientalistyczny* (Varşova), XXVII (2), 111-32.

—— (1970). "Les Celep et leur role dans la vie économique à l'époque ottomane (XVI-XVIII s.)," Michael Cook, der., *Studies in the economic history of the Middle East from the rise of Islam to the present day*, Londra.

Cvijic, Jovan (1918). *La peninsule balkanique*, Paris.

Dakin, Douglas (1972). *The unification of Greece, 1770-1923*, Londra.

Davis, Ralph (1967). *Aleppo and Devonshire Square: English traders in the Levant in the eighteenth century*, Londra.

—— (1970). "English imports from the Middle East, 1580-1780" Michael Cook, der. *Studies in the economic history of the Middle East*, Londra, s. 193-206.

de Groot, A. H. (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, Leiden ve İstanbul.

de Tott, Baron (1784). *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, 2 c., Amsterdam.

de Tott, François (1973). *Memoirs of Baron de Tott*, New York.

Dimitrov, Strasimir (1962a). "Za agrarnite otnoöeniià v Blgariià prez XVIII," *Paisii Hilendarski i negovata epoha...*, Sofya, s. 129-65.

—— (1962b). "Politikata na upravliavstvata v'rhuska v Turtsia spriamo spahiistovoto prez vtorata polovina na XVIII v.," *Istoriceski Pregled*, XVIII (5), 32-60.

Djordjevic, Dimitrije ve Stephen Fischer-Galati (1981). *The Balkan revolutionary tradition*, New York.

Djurdjev, Branislav. "Bosna," *EI*[2].

Dostjan, I. (1974). "Les échanges commerciaux par le Mer Noire et les Detroits pendant le XVIII et la première partie du XIX siècle,"," *Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-est Européennes*, XII (2), 185-94.

Dumont, Jean (1972) der., *L'histoire générale de l'Afrique*, V, Paris.

Eldem, Edhem (1986). "La circulation de la lettre de change entre la France et Constantinople au XVIII siècle," Hamit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, der., *L'empire ottoman, la république de Turquie et la France*, İstanbul.

Erdbrink, G.R. Bosscha (1975). *At the threshold of felicity: Ottoman-Dutch relations during the embassy of Cornelius Calkoen at the Sublime Porte, 1724-1726*, Ankara.

Eren, Ahmet Cevat (1965). *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul.

Erginç, Özer (1986). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri," *JTS*, X, 87-96.

Eton, William (1798). *A survey of the Turkish empire*, Londra.

—— (1805). *A concise account of the commerce and navigation of the Black Sea*, Londra.

Faroqhi, Suraiya (1978). "The early history of the Balkan fairs," *SF*, XXXVII, 50-68.

—— (1979). "Alum production and alum trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)," *WZKM*, LXXI, 153-75.

—— (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, trade, crafts and food production in an urban setting 1520-50*, Cambridge.

Field, James (1969). *America and the Mediterranean world*, Princeton.

Filippini, J.P. (1977). "Livourne et l'Afrique du Nord au 18e siècle," *Revue d'Histoire Maghrebine*, XXVII-XXVIII, 125-49.

—— (1983). "Les provinces arabes de l'Empire ottoman vués de Livourne au XVIII siècle," *Revue d'Histoire Maghrebine* (Tunus), XXXI-XXXII, 207-10.

Findley, Carter V. (1980). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte 1789-1922*, Princeton.

Fisher, Alan (1970). *The Russian annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge.

—— (1976). *The Crimean Tatars*, Palo Alto.

—— (1980). "Studies in Ottoman slavery and the slave trade, II: Manumission," *JTS*, IV, 47-56.

Frasheri, Kristo (1964). *Histoire d'Albanie*, Tiran.

Frazee, C.A. (1983). *Catholics and sultans: the Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge.

Gandev, Hristo (1960). "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIII siècle," *Études Historiques*, I, 207-20.

Gaube, Heinz ve Eugen Wirth (1984). *Aleppo*, Wiesbaden.

Gavrilovic, Slavko (1969). *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje: XVIII i XIX stoljeca*, Belgrad.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, der., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Ankara.

—— (1976). "A comparative study of the life term tax farming data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century," Hamburg, Mart 1976, Association Internationale des Études Sud-est Européennes Symposium.

—— (1984). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49(4), 51-61

—— (1986). "Osmanlı Esnafi ve Devletle İlişkileri," İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği, *Ahilik ve Esnaf*, s. 113-24.

—— (1987). "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara, s. 145-70.

—— (1990). "Manufacturing in the 18th century," Fourth Biennial Conference on the Ottoman Empire and the World-Economy'de sunulmuş tebliğ "Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1980", 16-17 Kasım 1990, Binghamton, New York.

Georgieva, Cvetana (1970). "Organisations et fonctions du corps de Janissaires dans les terres bulgares du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècles," *Études Historiques*, V, 319-36.

—— (1974). "Za proizhoda i socialnata sstnost na corbadziite prez XVIII siecle," *Godisnik na Sofijskija Universitet, Istoriceski Fakultet*, LXVIII, 171-86.

Gerber, Haim (1982). "The monetary system of the Ottoman Empire," *JESHO*, XXV (3), 308-24.

Gökçe, Cemal (1967). "Edirne Ayanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa," *TD*, XVII (22), 97-110.

Göyünç, Nejat (1983). "The procurement of labor and materials in the Ottoman Empire (16th and 18th centuries)," J.-L. Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., *Économies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIII-début du XX siècle)*, Paris.

Greenwood, A. (1988). "İstanbul's meat provisioning: a study of the celepkeşan system," doktora tezi, University of Chicago.

Grenville, Henry (1965). *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman*, Ann Arbor.

Grigg, David (1980). *Population growth and agrarian change*, Cambridge.

Grozdanova, Elena (1974). "Les fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares (xv-xviii siècles)," *EB*, X (1), s. 30-45.

Güçer, Lütfi (1980). "Grain supply of İstanbul in the eighteenth century," Issawi, s. 26-31 (ilk basım [1949-50]. "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İFM*, XI, 397-416)

Güran, Tevfik (1984-85). "The state role in the grain supply of İstanbul: the grain administration, 1793-1839," *IJTS*, III (1), 27-41.

Hadûijahic, M. (1961). "Die privileierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus," *SF*, XX, 130-58.

Halaçoğlu, Yusuf (1981). "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar," *JOS*, II, 123-32.

Harik, İlya (1969). *Politics and change in a traditional society: Lebanon, 1711-1845*, Princeton.

Heinz, W. (1967). "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches," *WZKM*, LXI, 62-116.

Heper, Metin (1985). *The state tradition in Turkey*, Hull.

Hering, Gunnar (1987). "Die griechische handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre ordnung und ihre auflösung 1801," *SF*, XLVI, 79-93.

Hess, Andrew (1970). "The forgotten frontier: the Ottoman North African provinces during the eighteenth century," Naff ve Owen, der. s. 74-87.

Heyd, Uriel (1961). "The Ottoman 'ulema and westernization in the time of Selim III and Mahmud II," Uriel Heyd, der., *Studies in islamic history and civilization*, Kudüs.

Heywood, Colin (1980). "The Ottoman menzilhane and ulak system in Rumeli in the eighteenth century," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der. *Social and economic history of Turkey (1071-1920)*, Ankara, s.179-86.

Hobhouse, J.C. (1813). *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, 2 c., Londra (veya Philadelphia, 1817).

Hoffman, George (1977). "The evolution of the ethnographic map of Yugoslavia: a historical geographic interpretation," F. Carter, der., *An historical geography of the Balkans*, Londra, s. 437-99.

Holland, Henry (1815). *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. during the years 1812 and 1813*, Londra.

Holt, P.M. (1966). *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, Lonra.

Hourani, Albert (1957). "The changing face of the Fertile Crescent in the eighteenth century," *SI*, 89-122.

—— (1968). "Ottoman reform and the politics of the notables," Polk ve Chambers, der. s. 41-68.

İnalcık, Halil (1955). "Land problems in Turkish history," *The Moslem World*, 221-8.

—— (1960a). "İmtiyazat," *EI²*.

—— (1960b). "İstanbul," *EI²*.

—— (1969). "Capital formation in the Ottoman Empire," *JEH*, XXIX (1), 97-140.

—— (1970). "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy," M. A. Cook, der., *Studies in the economic history of the Middle East*, Londra, s. 207-18.

—— (1977). "Centralization and decentralization in Ottoman administration," Naff ve Owen, der., s. 27-52.

—— (1978). "The Ottoman decline and its effects upon the reaya," *IIe Congrès International des Études du Sud-est Européennes*, III, *Histoire et litterature*, Atina, s. 73-90.

—— (1980). "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *AO*, VI, 283-337.

—— (1983). "The emergence of big farms, *çiftliks*: state, landlord and tenants," Bacqué-Grammont ve Dumont, der. s. 105-26.

İncicyan, G. (1976). *XVIII. Asırda İstanbul*, İstanbul.

Issawi, Charles (1971). *The economic history of Iran, 1800-1914*, Chicago.

—— (1974). "The Ottoman Empire in the European economy, 1600-1914," Karpat, der.

—— (1977). "Population and resources in the Ottoman Empire and Iran," Naff ve Owen, der., s. 152-64.

—— (1980). *The economic history of Turkey, 1800-1914*, Chicago.

—— (1982). *An economic history of the Middle East and North Africa*, New York.

—— (1986). "Notes on the trade of Basra, 1800-1914," *IJTS*, X, 167-74.

Itzkowitz, Norman (1962). "Eighteenth century Ottoman realities," SI, XVI, 73-94.

Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans: eighteenth and nineteenth centuries*, 2 c., Cambridge.

Jewsbury, George (1976). *The Russian annexation of Bessarabia: 1774-1828*, Boulder, Col.

Jonville, Thomas de (1939). *Le commerce de Salonique au milieu et à la fin du XVIII siècle d'après les consuls de France Thomas de Jonville et Felix Beaujour*, der. Michel Lascaris, Atina.

Julien, C.A. (1970). *A history of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco from the Arab conquest to 1830*, Londra.

Karadûic, Vuk (1852). *Srpski Rjecnik.*

Karpat, Kemal (1972). "The transformation of the Ottoman state," *IJMES*, 243-81.

—— (1974). der. *The Ottoman state and its place in world history*, Leiden.

Kassimy, Zafer ve ark. (1980). "Les mouvements migratoires au depart et à destination de la Syrie de la fin du XVIII siècle à nos jours," *Les migrations internationale de la fin du XVIII siècle à nos jours*, Paris, 241-61.

Kévonian, Keram (1975). "Marchands arméniens au XVIIIe siècle," *CMRS*, XVI (2), 199-244.

Kiel, Machiel (1985). *Art and society of Bulgaria in the Turkish period*, Assen, Hollanda.

Kireev, N.G. (1974). "On the history of Russian-Turkish trade relations via Istanbul in the middle of the 18th century," *Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-est Européennes*, XII (1), 12-31.

Kosev, D.K. (1970). "Les rapports agraires et le mouvement paysan en Bulgarie de la fin du XVIIIème siècle à nos jours," *Études Historiques*, 57-99.

Kosev, D., V. Paskaleva ve S. Dojnov (1980). "Les migrations bulgares de la fin du XVIIIème siècle à la seconde guerre mondiale," *Les migrations internationale de la fin du XVIIIème siècle à nos jours*, Paris, s. 556-563.

Kreöevljakovic, Hamdija (1949). "Gradska privreda: esnafi u Bosni i Hercegovini," *Godiönjak Istoriskog Druötva Bosne i Hercegovine*, I, 168-209.

—— (1951)."Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom: Contribution à l'histoire des villes de Bosnie sous l'administration turque," *Prilozi* (Saraybosna), II, 115-84.

—— (1954). *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Saraybosna.

—— (1957). *Hanovi i Karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Saraybosna.

Kunt, Metin (1983). *The Sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650*, New York.

Kuznets, S. (1966). *Modern economic growth*, New Haven, Conn.

Lacoste, Yves, André Nouschi ve André Prenant (1960). *L'Algerie passé et present*, Paris.

Lampe, John ve Marvin Jackson (1982). *Balkan economic history, 1550-1950*, Bloomington, Ind.

Lape, Ljuben (1959). *Odbrani Tekstovi za Istorijata na Makedonskiot Narod*, Üsküp.

Lascaris, Michel (1938). "Salonique à la fin du XVIII siècle d'après le consul de France," *Les Balkans*, X, 371-98.

Leake, William (1967), *Travels in Northern Greece*, 4 c., Amsterdam.

—— (1968). *Travels in the Morea*, 4 c., Amsterdam.

Leon, George (1972). "The Greek merchant marine, 1453-1850," S.A. Papadopoulos, der., *The Greek merchant marine, 1453-1850*, Atina.

Levy-Leboyer, Maurice (1981), der. *Disparities in economic development since the industrial revolution*, New York.

Lewis, Bernard (1953). "The impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History*, I, 105-25.

Limona, Dumitru (1974). "Les relations commerciales du sud-est de l'Êurope à la fin du XVIII siècle et au debut du XIX siècle reflectées dans les documents archivistiques de Bucharest, Sibiu et Brasov," *Symposium: L'époque phanariote*, Selanik.

Longrigg, Stephen (1925). *Four centuries of modern Iraq*, Oxford.

Mantran, Robert (1974). "Civilisation administrative et financieère, problème du ravitaillement d'Istanbul au XVII-XVIII siècles," *Bulletin de l'Association des Études Sud-Est Européennes*, XII (1), 59-68.

—— (1977)."The tranformation of trade in the Ottoman Empire in the eighteenth century," Naff ve Owen, der., s. 217-35.

—— (1983). "Commerce maritime et économie dans l'Empire ottoman au XVIII siècle, J.L. Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIII- début du XX siècle)*, Paris, s. 289-96.

Mardin, Şerif (1969). "Power, civil society and culture in the Ottoman Empire," *Comparative Studies in Society and History*, XI, 258-81.

Marinescu, Florin (1981). "The trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821," *BSt*, XXII (2), 289-319.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid (1984). *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge.

Masson, Paul (1911). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris.

Masters, Bruce (1988). *The origins of Western economic dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo 1600-1750*, New York.

Matkovski, Aleksander (1978). *Kreposniötvoto vo Makedonija vo Vreme na Turskoto Vladeenje*, Skopje.

McGowan, Bruce (1981). *Economic life in Ottoman Europe*, Cambridge.

McGrew, N.D.M. (1977). "The land issue in the Greek war of independence," N.D. Diamandouros, der., *Hellenism and the Greek war of liberation*, Selanik.

McKay, Derek (1977). *Prince Eugene of Savoy*, Londra.

McNeill, William (1964). *Europe's steppe frontier, 1500-1800*, Chicago.

Mehlan, Arno (1938). "Mittel und Westeuropa und die Balkanjahresmarkte zur Türkenzeit," *SF*, III, 69-120.

Meignen, Louis (1977). "Esquisse sur le commerce français du café dans le Levant au XVIII siècle," J.P. Filippini, der., *Dossiers sur le commerce français en Méditerrannée orientale au XVIII siècle*, s. 103-50.

Mellor, Roy (1975). *A geography of the Comecon countries*, New York.

Meriwether, Margaret (1987). "Urban notables and rural resources in Aleppo, 1770-1830," *IJTS*, IV (1), 55-73.

Mert, Özcan (1980). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara.

Mihordea, V. (1970). "Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIII s.," *Revue Roumaine d'histoire*, XIX (1), 43-62.

Mile, Ligor (1977). "Aspects du mode de vie du village albanais de la fin du XVIII s. aux années 70 du XIX s.," *Studia Albanica* (Tiran), XIV (2), 135-62.

Mitchell, B.R. (1975). *European historical statistics*, New York.

Morier, J. (1812). *A journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809*, Londra.

Mutafcieva, Vera (1962). "Feodalnite razmirci v severna Trakija prez kraja na XVIII i nacaloto na XIX v.," *Paisij Hilendarski i njegovata epoha*, Sofya, 167-212.

—— (1965). "L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIII siècle," *EB*, II-III, 233-47.

—— (1981). *Le vakif: un aspect de la structure socio-économique de l'empire ottoman (XVe-XVIIe s.)*, Sofya.

Mutafcieva, Vera ve Strasimir Dimitrov (1968). *Sur l'état du système des timars des XVII-XVIII ss.*, Sofya.

Naci, Stavri (1966). "Le pachalik de Shkoder considéré dans son ddéveloppement économique et sociale au XVIII s.," *Studia Albanica* (Tiran), III (1), 123-44.

—— (1970). "Le facteur Albanais dans le commerce Balkanique au XVIII siècle," *Studia Albanica* (Tiran), VII(2), 37-42.

Naff, Thomas ve Roger Owen (1977), der. *Studies in eighteenth century Islamic history*, Carbondale, Ill.

Nagata, Yuzo (1976a). *Some documents on the big farms (çiftliks) of the notables in Western Anatolia*, Tokyo.

—— (1976b). *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Tokyo.

—— (1979). *Materials on the Bosnian notables*, Tokyo.

Neamtu, V. (1975). *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII siècle*, Bükreş.

Nieuwenhuis, Tom (1982). *Politics and society in early modern Iraq: Mamluk pashas, tribal shayks and local rule between 1802 and 1831*, Lahey.

Nour, Antoine Abdel (1982). *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVI-XVIII siècle)*, Beyrut.

Olivier, G.A. (1801). *Voyage dans l'Empire ottoman, l'Egypte et la Perse*, 2 c., Paris.

Olson, Robert (1975). *The siege of Mosul and Ottoman-Persian relations, 1718-43*, Bloomington, Indiana.

Orhonlu, Cengiz (1963). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-96)*. İstanbul.

—— (1967). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul.

—— (1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir.

Otetea, Andrei (1960). "Le second asservissement des paysans roumains (1746-1821)," *Nouvelles Études d'Histoire* (Bükreş). 299-312.

Owen, Roger (1981). *The Middle East in the world economy, 1800-1914*, Londra.

Özdemir, Rıfat (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara.

Özkaya, Yücel (1979). "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları," *TD*, XXXII, 219-54.

—— (1983). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend ve Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara.

—— (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara.

Panzac, Daniel (1980). "Activité et diversité d'un grand port ottoman: Smyrne dans la première moitié du XVIII siècle," *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, s. 159-64.

—— (1981). "La population de l'Empire ottoman et de ses marges du XVe au XIXe siècle: bibliographie (1941-80) et bilan provisoire," *ROMM*, XXXI, 119-37.

—— (1985b). *La peste dans l'Empire ottoman 1700-1850*, Louvain.

Papadopoulos, T.H. (1952). *The history of the Greek church and people under Turkish domination*, Brüksel.

Paskaleva, Vera (1958). "Austro-b'lgarski trgovski vrzki v kraia na XVIII i nacalato na XIX v.," *Istoriceski Pregled*, XIV (5), 83-92.

—— (1962). "Razvitie na gradskoto stopanstvo i genezisat na b'lgarskata burzoazija prez XVIII v.," *Paisij Hilendarski i njegovata epoha*, Sofya, s. 71-126.

—— (1968a)."Die bulgarische Stadt im VIII und XIX Jh.," *Südosteuropa Jahrbuch* (Münih), VIII, 128-45.

—— (1968b). "Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les états européens au cours du XVIII et la première motié du XIX s.," *Études Historiques*, III (3), 265-92.

—— (1978a), der. *Iz istoriata na targovijata v b'lgarskite zemi prez XV-XIX v*, Sofya.

—— (1978b). "La production marchande dans les terres bulgares au XVIII siècle," *Bulgarian Historical Review*, VI (4), 40-50.

—— (1986). *Sredna Europa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII-XIX v.*, Sofya.

Pelissie du Rausas, G. (1911). *Le régime des Capitulations dans l'Empire ottoman*, 2 c., Paris.

Penelea, Georgeta (1973). *Les foires de la Valachia pendant la periode 1774-1848*, Bükreş.

Petrovich, Michael (1976). *A history of modern Syria, 1804-1918*, I, New York.

Peysonnel, Ch. (1787). *Traité du commerce dans la mer Noire*, II, Paris.

Philby, H. St. John (1955). *Sa'udi Arabia*, Londra.

Pococke, R. (1745). *A description of the East and some other countries*, II, Londra.

Polk, William ve Richard Chambers (1968). *Beginnings of modernization in the Middle East: the nineteenth century*, Chicago.

Pollo, Stefanaq ve Puto Arben (1981). *The history of Albania*, Londra.

Popovic, Duöan (1937). *O cincarima*, Belgrad.

Porter, James (1771). *Observations on the religion, law, government and manners of the Turks*, Londra.

Pribram, Karl (1983). *A history of economic reasoning*, Baltimore.

Radusev, Evgenij (1980). "Les dépenses locales dans l'Empire ottoman au XVIII siècle (selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia)," *EB*, XVI (3), 74-94.

Radutiu, Aurel (1981). "Les institutions rurales dans les pays roumaines au XVIII siècle," *Revue Roumaine d'Histoire*, XX (3), 503-15.

Rafeq, Abdul Karim (1966). *The province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut.

—— (1975). "The local forces in Syria in the seventeenth and eighteenth centuries," V.J. Parry ve M.E. Yapp, der., *War, technology and society in the Middle East*, Londra, s. 277-307.

—— (1977). "Changes in the relationship between the Ottoman central administration and the Syrian provinces from the sixteenth to the eighteenth centuries," Naff ve Owen, der., s. 53-73.

—— (1981). "Economic relations between Damascus and the dependent countryside," A.L. Udovitch, der., *The Islamic Middle East, 700-1900*, Princeton, s. 653-86.

Raymond, André (1970). "North Africa in the pre-colonial period," *The Cambridge History of Islam*, II, Cambridge, s. 266-98.

—— (1973-74). Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle, 2 cilt, Şam.

—— (1977). "The sources of urban wealth in eighteenth century Cairo," Naff ve Owen, der., s. 184-204.

—— (1980). "La population du Caire et de l'Egypte à l'époque ottomane et sous Muhammed Ali," *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, s. 169-78.

—— (1981). "The economic crisis of Egypt in the eighteenth century," . A.L. Udovitch, der., *The Islamic Middle East, 700-1900*, Princeton, s. 687-707.

—— (1982). "L'impact de la pénétration européenne sur l'économie de l'Égypte au XVIII siècle," *Annales Islamologiques* (Kahire), XVIII, 217-36.

—— (1984). *The great Arab cities in the 16th -18th centuries*, New York.

—— (1985). (1984)'ün Fransızca baskısı. *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris.

Reed, Howard (1980). "Ottoman reform and the janissaries: the *eşkinci layihası* of 1826," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der. *Social and economic history of Turkey (1071-1920)*, Ankara, s. 193-8.

Rothenberg, E. Gunther (1966). *The military border in Croatia, 1740-1881*, Chicago.

Runciman, Steven (1968).*The great church in captivity*, Cambridge.

Russell, Alexander (1794). *The natural history of Aleppo*, 2 c., Londra.

Sadat, Deena (1973). "Ayan and aga: the transformation of the Bektashi corps in the 18th century," *Muslim World*, LXIII (3), 206-19.

Sahillioğlu, Halil (1965). "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740," yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.

—— (1968a). "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları," *BTTD*, III (13), 60-68.

—— (1968b). XVIII. Yüzyıl ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkânları," *BTTD*, II (11), 61-66.

Sakaoğlu, Necdet (1984). *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara.

Samardûic, Radovan (1976). "Stages of development of Balkan culture and education under the Ottomans in the eighteenth century," *East European Quarterly*, IX (4), 405-14.

Šamić, M. (1961a). "Ekonomski ûivot Bosne i Sarajeva pocetkom XIX vijeka," *Godiönjak Istorijskog Druötva Bosne i Hercegovine*, IX, 111-34.

—— (1961b). *Francuski izveötaj o Bosni pocetkom XIX vijeka (1806-13)*, Saraybosna.

Sanijan, Avedis (1965). *The Armenian communities in Syria under Ottoman domination*, Cambridge, Mass.

Sayar, Ahmed Güner (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul.

Schatkowski-Schilcher, Linda (1985). *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries*, Wiesbaden ve Stuttgart.

Schumpeter, Joseph (1981). *History of economic analysis*, New York.

Serban, Constantin (1974). "Les préliminaires de l'époque Phanariote," Symposium: *L'époque phanariote*, Selanik, 29-39.

Sestini, Dom (1798). *Voyage de Constantinople à Bassora en 1781*, Paris.

Shaw, Stanford J. (1962). *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.

—— (1964). *Ottoman Egypt in the eighteenth century: the Nizamname-i Mısır of Cezzar Ahmed Pasha,* Cambridge, Mass.

—— (1971). *Between old and new; the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-807*, Cambridge, Mass.

Shay, Mary (1944), der., *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in the dispatches of the Venetian bailo*, Urbana, Ill.

Shinder, Joel (1973). "Career line formation in the Ottoman bureaucracy, 1648-1750: a new perspective," *JESHO*, XVI, 217-37.

—— (1979). "Mustafa Efendi: scribe, gentleman, pawnbroker," *IJMES*, X (3), 415-20.

Shkodra, Ziya (1966). "Le marché Albanais au XVIII siècle," *Studia Albanica* (Tiran), III (1), 159-72.

—— (1969). "Le marché Albanais au XVIII siècle," *Actes* III (Sofya), 761-74.

—— (1975). "Les esnafs ou corporations dans la vie urbaine balkanique des XVII-XVIII siècles," *Studia Albanica* (Titan), XII (2), 47-76.

Skiotis, Dennis (1971). "From bandit to pasha: first in the rise to power of Ali of Tepelen, 1750-84," *IJMES*, II, 219-44.

—— (1975). "Mountain warriors and the Greek revolution," V.J. Parry ve M.E. Yapp, der., *War, technology and society in the Middle East*, Londra.

Sousa, Nasim (1933). *The capitulatory regime in Turkey*, Baltimore.

Spiesz, Anton (1968). "Die orthodoxen Handelsleute aus dem Balkan in der Slovakei," *BSt*, IX, 381-428.

Staffa, Susan (1977). *Conquest and fusion: the social evolution of Cairo, A.D. 642-1850*, Leiden.

Stanojevic, G. (1966-67). "Miletacke i dubrovacke vijesti o austrijsko-turskim ratovima u XVIII v." *Godiönjak Druötva Istoricara Bosne i Hercegovine*, XVII, 209-30.

Stefanescu, L. (1969). "Les rapports économiques de la ville de Bucarest avec le sud-est européen pendant la deuxieme moitié du XVIII s.," *Actes du Premier Congres International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes*, IV, s. 7-11.

Stefanescu, S., D. Mioc ve H. Chirca (1962). "L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIV-XVIII siècles," *Revue Roumaines d'Histoire*, I, 39-60.

Stoianovich, Traian (1960). "The conquering Balkan orthodox merchant," *JEH*, XX, 234-313.

—— (1967). *A study in Balkan civilization*, New York.

—— (1974). "Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie du bazar, 1500-1800," *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, Bulletin d'AIESEE*, XII (2), 61-120.

—— (1983). "Commerce et industries ottomans et maghrebins: pôles de diffusion et aires d'expansion," Paul Dumont ve J.-L. Bacqué-Grammont, der., *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Leiden.

Stoianovich, Traian ve G.C. Haupt (1962). "Le mäis arrive dans le Balkans," *Annales: ESC*, XVII, 84-93.

Stojancevic, Vladimir (1984). "Gradovi, varoöi, palanke i trûiöta pred prvi Srpski ustanak 1804, godine: kulturno-istoriska problematika," Radovan Samardûic, der., *Gradska Kultura na Balkanu, XV-XIX vek*, Belgrad, s. 141-68.

Suceska, Avdo (1965a). "Ekonomske i druötveno-politicke posljedice pojacanog oporezivanja osmanskog carstva u XVII i XVIII stıljecu," *Godiönjak Pravog Fakulteta u Sarajeva*, XIII, 223-39.

—— (1965b). "O nastanku cifluka u naöim zemljama," *Godiönjak Druötva Istoricara Bosne i Hercegovine*, XVI, 37-57.

—— (1965c). *Ajani*, Saraybosna.

—— (1969). "Seljacke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljecu," *Godiönjak Druötva Istoricara Bosne i Hercegovine*, XVII, 163-207.

—— (1978a). "The position of Bosnian muslims in the Ottoman state," *IJTS*, I (2), 1-24.

—— (1978b). "The position of the raya in Bosnia in the 18th century," *Survey* (Saraybosna), III, 209-25.

—— (1980). "Postaveni bosenskych muslimu v osmanskem state," *Ottoman rule in the Middle Europe and Balkans in the 16th and 17th centuries*, Prag, s. 142-75.

Sugar, Peter (1977). *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle.

Svoronos, Nicolas (1956). *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris.

Tabakoğlu, Ahmet (1985a). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul.

Tankut, Gönül (1975). "Urban transformations in the eighteenth century," *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, I (2), 247-62.

Thieck, Jean Pierre (1985). "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIéme siècle," Mona Zakaria ve ark., *Mouvements communautaires et éspaces urbaines au Machreq*, Beyrut.

Thornton, Thomas (1809). *The present state of Turkey*, 2 cilt, Londra.

Todorov, Nikolai (1977). *La ville balkanique sous les Ottomans XV-XIXe s.*, Londra.

—— (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle.

Topping, Peter (1977). "Premodern Peloponnesus: the land and the people under Venetian rule (1685-1715)," ay., *Studies on Latin Greece, A. D. 1205-1715*, Londra.

Tournefort, Pitton de (1717). *Relation d'un voyage du Levant*, 2 cilt, Paris.

Trianta-Fyllidou, Yolanda (1975). "L'industrie du savon en Crete au XVIII siècle: aspects économiques et sociaux," *EB*, XI (4), 75-87.

Trickovic, Radmila (1970). "Citlucenje u beogradskom paöaluku u XVIII veku," *Zbornik Filozofskog Fakulteta* (Belgrad), XI (1), 525-49.

Uluçay, M. Çağatay (1955). *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1935). "Sadrazam Halil Hamid Paşa," *TM*, V, 213-67.

—— "Hasan Paşa" (Cezayirli Gazi), *İA*.

—— (1945). *Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı*, Ankara.

Ülker, Necmi (1974). "The rise of İzmir, 1688-1740," yayımlanmamış doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor.

Vacalopoulos, Apostolos (1963). *A history of Thessaloniki*, Selanik.

—— (1973). *A history of Macedonia, 1354-1833*, Selanik.

Valensi, Lucette (1977a). *Fellahs tunisiens: léconomie rurale et la vie des campagnes aux 18 et 19 siècles*, Leiden.

—— (1977b). *On the eve of colonization: North Africa before the French conquest*, New York.

Veinstein, Gilles (1976). "Ayan' de la région d'İzmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIII siècle)", *EB*, XII (3), 71-83.

Volney, C.F. (1966). "État du commerce du Levant en 1784, depuis les registres de la chambre de commerce de Marseilles," Charles Issawi, der. *The economic history of the Middle East, 1800-1914*, Londra.

—— (1787). *Travels through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785*, 2 cilt, Londra.

Vucinich, Wayne (1982) der., *The first Serbian uprising, 1804-1813*, New York.

Wagstaff, J.M. (1965). "The economy of the Mani peninsula (Greece), in the eighteenth century," *BSt*, VI, 293-304.

Walpole, Robert (1820) der., *Travels in various countries of the East...*, Londra.

Ware, Timothy (1964). *Eustratios Argenti: a study of the Greek church under Turkish rule*, Oxford.

Warriner, Doreen (1965) der., *Contrasts in emerging societies: readings in the society and economic history of Southeastern Europe in the nineteenth century*, Bloomington.

Wilkinson, William (1971). *An account of the principalities of Wallachia and Moldavia*, New York (or. baskı Londra, 1820).

Wilson, Duncan (1970). *The life and times of Vuk Stefanovic Karadûic, 1787-1864*, Oxford.

Wolf, John (1979). *The Barbary Coast: Algeria under the Turks*, Londra.

Yediyıldız, Bahaeddin (1980). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri," Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Social and economic history of Turkey (1071-1920)*, Ankara, s. 157-61.

—— (1982a). "Müessese-Toplum Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi," *VD*, XV, 23-53.

—— (1982b). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü," *VD*, XIV, 1-27.

—— (1982c). "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800," *JOS*.

Yenişehiroğlu, Filiz (1983). "Western influences on Ottoman architecture in the 18th century," Gernot Heiss ve G. Klingenstein, der., *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, Viyana, s. 153-78.

Zilfi, Madeline (1983). "Elite circulation in the Ottoman Empire: great mollas of the eighteenth century," *JESHO*, XXVI (3), 318-64.

19. YÜZYILA GENEL BAKIŞ

ISLAHATLAR DEVRİ

1812-1914

DONALD QUATAERT

New York Devlet Üniversitesi (SUNY), Binghamton

Türkçeye çeviren: Süphan Andıç

19. YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ

Eski devirlerle olan bağların devam etmesine rağmen 19. yüzyılda Osmanlıların sosyal, iktisadî ve siyasî hayatında istisnaî değişiklikler meydana geldi. "Avrupa'nın Hasta Adamı"nın uluslararası önemi azaldı ve Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki toprakları kaybetmeye başladı. Fakat Avrupa'nın siyasî-iktisadî menfaatleriyle Osmanlı bürokrasisinin menfaat ve ihtiyaçları uzlaştığından İmparatorluk devam etti ve hattâ gelişti. (Avrupa devletlerinin askerî ve siyasî üstünlüklere sahip olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin devam edebilmesinin sebeplerini araştırırken Büyük Devletler arasındaki rekabeti ve Osmanlıların diplomatik kabiliyetlerini de unutmamak icap eder.) Ticarî ve malî menfaatleri tehdit edilmediğinden Büyük Devletler Osmanlı Devletinin devamına muvafakat ettiler. Avrupa tüccarları ve iş adamları genellikle Osmanlı ekonomisine çeşitli yollarla iştirak edebiliyorlardı (bu konuya daha sonra değineceğiz). Fakat Yunanistan, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan gibi eyaletlerde ortaya çıkan karışıklıklar kontrol altına alınamayınca bunların pazarlarına nüfuz şüpheye düşmeye başladı. Bunun üzerine Büyük Devletler bu ülkelerdeki Osmanlı tebaasının Osmanlı Devleti'nden ayrılma hareketlerine, yani Osmanlı hâkimiyetinden sıyrılıp siyasî istiklâllerini elde etmelerine yardım ettiler. Bu yardım herhangi bir Avrupa devletinin ticarî ve malî menfaatlerini tehlikeye sokmakla beraber Batının bu eyaletlerin iktisadında rol oynamalarına engel olmadı. İstanbul bürokrasisinin güttüğü iktisadî siyaset Osmanlı hâkimiyeti altındaki eyaletlerdeki pazarları açık tutmaktı; mamafih himayeye doğru da gayret sarf ediliyordu. Bundan dolayı, Osmanlı Devletinin yıkılması Büyük Devletler için bir iktisadî fayda temin edemezdi. Bilâkis, Batı devletleri Osmanlı merkez teşkilâtının takviyesini tercih ediyordu. İmparatorluğun pazarlarına merkezî bir idareden elde edilen imtiyaz ve muafiyetlerle hâkim olmak 18. yüzyıl boyunca ticareti güçleştiren sayısız yerel hanedanlardan elde edilenlerden hem daha kolay, hem de daha kârlıydı. Bu sebepten Büyük Devletler Osmanlı Devletinin devamına müsaade ettiler ve gelişmeye başlayan bürokrasinin büyümesini, faaliyet ve mesuliyet sahasını genişletmesini teşvik ettiler.

19. yüzyılda Osmanlı merkez idaresi daha da kuvvetlendi, daha rasyonel oldu, daha ihtisas kazandı ve iradesini topluma kabul ettirmek kabiliyetini buldu. Bu bir derece Büyük Devletlerle bürokratlar arasında müşterek bir gayeydi. Ayrıca, bürokratlar artık küçülmüş bir ülkeyi idare ediyorlardı. Gerçi

zengin eyaletlerin kaybı feci bir malî felâketti; fakat bu isyankâr eyaletlerin elden çıkışından dolayı Osmanlı bürokrasisi şimdi bütün gayretini devlet idaresinin takviyesine tahsis edebilirdi.

Avrupa'nın nüfuzunu arttıran değişiklikler Osmanlı müesseselerinin kapsamlı bir şekilde yeniden organize edilmesine yol açtı. Bu gelişmenin ana hatları 1750'den sonraki devrede açıkça görülebilir. İlk safhada Selânik, Halep ve İzmir Avrupa'ya ihraç edilmek üzere ham madde üretimine başladılar. Buna karşılık mamul maddelerin ihracatı azaldı. Yani, Osmanlı ziraat maddelerinin uluslararası ticareti 19. yüzyılda başlamıştı. Bunu sanayinin gelişmesi takip etti. Napolyon savaşları ve Yunan ihtilâli yüzünden sanayinin gelişmesi ancak 1830'larda gözle görünür bir hale geldi. Avrupa mallarının ithali – elle üretilen mallar ve makine ile üretilen pamuk ipliği ve mensucat – ciddî olarak başladı. Aynı zamanda, yani ziraattaki değişiklerden aşağı yukarı yarım yüzyıl sonra, Bâb-ı Âli Avrupa Devletlerinin desteğiyle meşhur siyasî değişime, Tanzimat'a, girişti. Hedef merkezîleşmek, hükümetin batı modeline göre düzenlenmesi ve merkezî idarenin takviyesi ve genişlemesiydi. Bu reorganizasyon devletin şehirdeki loncalar, kabileler ve taşradaki ayanlar gibi dahilî rakiplerini zayıflattı veya bertaraf etti ve devletin yeni dünya düzenindeki yerini muhafaza etmesine sebep oldu. Merkezî idare Avrupa'nın desteğini Osmanlı iktisadî faaliyetinin Batıya ham madde temin etmesiyle ve Batının genişleyen sanayisinden mamul mallar ithal etmesiyle ödedi.

19. yüzyılın Osmanlı iktisadî politikası 4 safhaya ayrılabilir. Birinci safha 1826'ya kadar olanıdır. Bu devrede himayeci politikalar takip edildi, inhisarlar ve ham maddelerin yerli üretimde kullanılması hâkim oldu. İkinci safha 1826-1860, mevcut şartlara uymak diye tasvir edilebilir. Bu devrede Osmanlı pazarları dışarıya açıldı ve iç pazarlar bir derece serbest bırakıldı. Dünyanın diğer memleketlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da ticaret serbestleşti. Üçüncü dönümde, 1860-1908, gümrükler arttırıldı ve yerli imalâtçılar himaye edildi. 1867 ile 1874 yılları arasında Devlet Sanayi Reform Komisyonu bundan evvelki devirlerin *laissez faire* politikalarının hilâfına bazı Osmanlı loncalarının inhisarlarını yenilemeye çalıştı. Serbest ticarete karşı mücadele için alınan bu tedbirlerin hiç biri başarılı olmadı. Osmanlıların bu mücadelesi 19. yüzyılın son 25 yılında İngiliz serbest ticaretine karşı olan hareketlerden hiç olmazsa on sene evvel vuku bulmuştu. İktisadî liberalizm hâkim olmakla beraber, himaye taraftarı olanlar liberalizm taraftarı olan Osmanlılara ve Avrupalılara karşı koymaya çalıştılar. Dördüncü safha Jön Türk İhtilâliyle başlar ve Birinci Dünya Savaşıyla devam eder. Bu devrede mücadeleye tümüyle devam edildi ve himayekâr "millî ekonomi" taraftarları serbest ticaret taraftarlarına galip geldi.[1]

---

[1] Toprak (1982).

Asırlar boyunca süren bu karışıklıklar Osmanlı iktisat zihniyetinde uzun süren değişmeyi aksettirir. 1830'larla 1860'lar arasında Osmanlı iktisat zihniyeti liberalizmi kısmen kabul ettiğinden, iktisadî düşüncedeki bu had karışıklık İmparatorluğun sonuna kadar devam etti. Klâsik Osmanlı iktisat zihniyeti yavaş yavaş aşındı; aynı zamanda Avrupa'daki teoriciler korumacı politikaları daha çok benimsediler. [2]

19. yüzyılın en önemli olayları sadece 1839 ve 1856 Islahat fermanları ve 1876 Anayasası değildir. Bunlar Osmanlı Devletinin merkezîleşmesi ve batılaşmasını resmen tanımak, teyit etmek ve sağlamak bakımından önemlidir. Bu fermanlar ve Anayasa ile hükümet siyasetini değiştirerek daha yüksek bir adaleti, kanunlara riayeti, bütün tebaanın kanun önünde eşitliğini ve aynı zamanda iktisadî gelişmeyi de taahhüt etti. Ancak, iktisat tarihi açısından daha başka ve belki de daha önemli dönüm noktaları mevcut.

Yeniçeri ocağının 1826'da lâğvedilmesi reforma muhalefet eden bir kuvveti ortadan kaldırdı. Ocağın kaldırılmasının hayatî önemi uzun zamandan beri biliniyordu. Fakat ocağın kapatılmasının iktisadî ve sosyal tepkileri de oldu. İstanbul'da ve diğer bir çok şehirlerde yeniçerilerin şehir ekonomisinde çok büyük rolleri vardı. Bir zamanlar yeniçeriliği meslek yapmış olan bu askerler loncalara girmişler, esnaf olmuşlar ve arızî olarak askerî ücret bordrosundan maaş almışlardı. Padişahın 1826'daki hareketi lonca üyelerini zayıflattı ve en kuvvetli ve en iyi organize olmuş himaye taraftarlarını bertaraf etti. Böylelikle 1826 hareketi liberalizme yol açtı.

Bunu 1838'in meşhur Balta Limanı Antlaşması takip etti. Mehmet Ali ile olan savaşta İngiliz desteğini kazanmak için baskı altında imzalanan muahede, devlet inhisarlarını ve Avrupa tüccarlarına çıkarılan bir çok engelleri ortadan kaldırdı. Muahedenin hakikî etkisinin ne olduğu münakaşa edilebilirse de, mevcut iktisat politikasını değiştirmediği de muhakkaktır.[3] Bilâkis 1826'da tespit edilen iktisadî serbestiyi devam ettirdi. Tıpkı 1839 ve 1856 Islahat fermanlarının ve 1876 Anayasasının Orta Doğu strüktürünü Batınınkine yaklaştırması gibi, bu iki karar Osmanlı ve Avrupa ekonomilerini daha da yakınlaştırdı. 1861-1862 Ticaret Anlaşması ve 1867-74 Sanayi Reform Komisyonu Osmanlı ekonomisinin uluslararası ekonomiye iştirak etmesinin şartlarını yeniden nitelendirmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar.

Serbest ticaret taraftarlarıyla himaye taraftarları arasındaki mücadele devam etti. Fakat Bâb-ı Âli'nin Avrupa ekonomisine katılmak fikri değişmedi. Görünüşte birbirinden farklı olan bu iki hâdise bu bağlantıyı tasdik etti. Birincisi Bâb-ı Âli'nin 1881'de Düyun-u Umumiye yi kabulüydü. Bu suretle Batı yatırımcılarına itimat sağlanıyordu. Osmanlı Devletinin borçlarını

---

[2] Sayar (1986).
[3] Kurmuş (1980).

ödeyebilmesi şüpheye düşünce, 1870'lerde malî bir buhran doğdu, Düyun-u Umumiye bu buhranla ilgili müzakerelerden sonra kuruldu. Bâb-ı Âli borçlarını reddetmeyerek iflâsa gitmekten kurtuldu. Bilâkis borçların ödenmesini yeni bir programla düzenleyerek bunların ödenebilmesi için Düyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasını kabul etti. Bu idarede Avrupalı alacaklılar temsil edileceklerdi. İkincisi bambaşka bir itimat yaratan 1908 Jön Türk ihtilâliydi. İhtilâl sadece Sultan Albdülhamid'in istibdadına ve arazilerin kaybedilmesine bir reaksiyon değildi. Ortaya çıkmaya başlayan bürokratik ve askerî kadrolar gittikçe artan sosyal huzursuzluğa karşı darbe vurmaya girişmişler, bu huzursuzluk daha beş sene evvel vergi mükelleflerini isyan ettirmiş, işçileri de greve sevk etmişti. Yeni kadrolar iktidarı ellerine aldılar, huzursuzluk ve asayişin yayılmasının önüne geçmeye başarılı oldular ve böylece meydana çıkabilecek değişiklikleri sınırladılar. Buna rağmen işçi huzursuzluğu devam etti ve altı sene daha sürdü; bütün İmparatorlukta yüzlerce grev oldu. Bu grevler hükümeti bilinmeyen yollara sürükleyebilirdi. Fakat Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, Fransız ve İngiliz mandaları ve yeni doğan Kemalist devletin Büyük Devletler tarafından desteklenmesi bu yollara sürüklenmeye engel oldu.[4]

DAHİLDEKİ SİYASÎ DEĞİŞİKLERİN ÖZETİ

Osmanlı ıslahatçılarının (II. Mahmud, Tanzimat devlet adamları, II. Abdülhamid ve Jön Türkler) elde etmeğe çalıştıkları siyasî ve askerî gayeler hemen herkes tarafından bilinmekle beraber burada onları hülâsa ediyoruz.[5] II. Mahmud, selefinin başarısızlığını örnek alarak bir koalisyon kurdu, uygun zamanı bekledi ve yeniçeri ocağını 1826'da kaldırdıktan sonra merkezîleşme ve batılaşma programına hız verdi. II. Mahmud'un ölümünden 1877-78'e kadar batılaşmaya yönelen bürokratlar (Tanzimatçılar) ıslahat programını destekleyen en büyük kuvvet oldular. Bu program lâikliği ihtiva ediyor ve bütün siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî hayat sahalarını da kapsıyordu. Batı tiyatro oyunları ve musikisi, Müslümanların ve gayri Müslimlerin kanun önünde tam eşitliği, bazı seçkin zümrelerde kadın erkek eşitliği ve temsilî hükümet bunların arasındaydı. Islahat, devlet tarafından olup yukarıdan aşağıya doğruydu. Avrupa'da olduğu gibi hükümetin faaliyet alanı, mesuliyeti ve kadrosu arttı. Yüzyılın sonunda devlet en azından yarım milyon memur istihdam ediyordu. Bunlar yalnız malî meselelerle uğraşmıyorlar, bugün modern bir devlette normal diye addettiğimiz vazifeleri de görüyorlardı. Yalnız hastane ve karantina merkezlerini, yüzlerce lâik okulları, model çiftlikleri, tarım okullarını değil, yol inşaatı ve bakımını, telgraf hatlarını ve demiryollarını da idare ediyorlardı.

---

[4] Quataert (1983); Beinin & Lockman (1988); Sencer (1969).

[5] Osmanlı siyasî tarihiyle aşina olmayan okuyucular baksınlar Davison (1968); Lewis (1961); Shaw & Shaw (1977).

Batı Avrupa'da olduğu gibi, 1914'de Osmanlı Devleti de tebaasının hayatında o zamana kadar görülmemiş bir rol oynadı. Modern silâhlar ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde devlet halka iradesini fiilen geçirmeye başladı; İmparatorluğun 600 senelik tarihinde böyle bir şey mümkün olmamıştı. Bu değişikliklerin çoğu 1870'lerin sonunda payitahtın kudretinin arttığı ve Tanzimat devrinin bir çok programlarının daha yaygın bir şekilde tatbik edildiği II. Abdülhamid'in saltanatı zamanında tahakkuk etti. II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra büyük bir malî buhran ve 1876-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile karşılaştı. Tanzimat'a karşı Müslümanlıktan doğan bir reaksiyon başladı ve Padişahın da temsil ettiği İslâmî-ananevî bir şuur tekrar baş gösterdi. II. Abdülhamid seleflerinin teknoloji sahasında getirdikleri reformları tatbik etmekle beraber İslâmî değerler üzerinde ısrarla durarak kültürel batılaşmayı iptal etmeye gayret etti. Ayrıca, liberal siyasî ıslahatçı görüşünü terk ederek Jön Türkler tarafından tahttan indirilene kadar müstebit bir sultan olarak hüküm sürdü. Ondan sonra hiç bir sultan böyle bir otoriteye sahip olamadı. Jön Türklerin liderleri iktidarı ele geçirip kendilerinden evvel gelenlerin güttükleri programları daha da genişlettiler. Meselâ, eğer düzinelerce Osmanlı talebeleri tarım sahasında eğitim için 19. yüzyılın sonunda yurt dışına gittilerse, Jön Türkler döneminde bunları yüzlercesi takip etti. Batılılaşma, lâiklik ve merkezîleşme Osmanlı seçkin sınıflarının mabedinde gömülü kaldı. Ve bu tarihî devrin sonunda milliyetçilik de onlara katıldı. Zira Osmanlılık ve Pan-islâmist idealler İmparatorluğun birleşmesini sağlayamadı, Jön Türkler milliyetçiliği benimsediler, milliyetçilik İmparatorluğun tebaasının ideolojisi yerine seçkin zümresinin ideolojisi oldu.

ASKERÎ ISLAHAT:
ARAZÎ KAYIPLARI VE ÜLKE İÇİNDEKİ BAŞARILAR

Islahatçılar ülkeyi yabancı düşmanlara karşı korumak ve Bâb-ı Âli'nin dahildeki rakiplerini yok etmek veya boyun eğmeye mecbur etmek için daha kudretli bir ordu kurmaya çalıştılar. Bu maksatla Avrupa'dan askerî danışmanlar, teçhizat, taktik ve strateji ithal ettiler ve bunları devam ettirebilmek için askerî okullar kurdular. Bu gayretler yüzyılın ikinci çeyreğinin sonuna doğru hızlandı: Osmanlı deniz ve kara kuvvetleri Vahhabi isyanını ve daha sonra da Yunan ihtilâlini bastırmak için Mehmet Ali'ye güvendiler, fakat en sonunda Mehmed Ali'nin orduları karşısında feci bir şekilde yenildiler. Bu faciadan sonra Osmanlı ordusu daha iyi silâhlandı, daha iyi eğitim gördü ve daha fazla etkin olmaya başladı.

Fakat bu gelişen askerî kuvvet arazi kaybını durduramadı. Gerçi 1877 Plevne kuşatması ve 1897 Yunan savaşı gibi bazı parlak başarılar varsa da kuvvetlenmekte olan Osmanlı ordusu Avrupa'daki eyaletlerin süratle kaybına engel olamadı. Eski devirlerle karşılaştırılırsa Birinci Dünya Harbinde Osmanlı

askerî iktidarı zirvesine ulaşmıştı, ama bu iktidar Avrupa devletlerininkinden feci şekilde aşağıdaydı.

Tablo IV: I
Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Kayıpları
(Yaklaşık tarihler)

1811	Mısır
1812	Besarabya
1817	Sırbistan
1828	Yunanistan
1829	Abhazya ve Mingrelya
1856	Eflak ve Boğdan
1878	Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kars, Ardahan, Kıbrıs
1908	Girit
1912	Bingazi ve Trablus
1913	Makedonya
1913	Arnavutluk

Geçici olarak kaybedilen arazi çok azdı. Vahhabi isyanı ve Mehmed Ali'nin isyanı bastırışı sırasındaki fetihleri sayesinde Arabistan ve Suriye'deki eyaletler tekrar İmparatorluğa katıldılar, ama kaybedilen arazilerin çoğu artık geri alınamazdı. Bu, Osmanlı Devleti için büyük bir kayıptı, zira bu eyaletler en zengin, en verimli, en ilerlemiş ve nüfusu en yüksek olan yerlerdi. Zengin Kıbrıs 1878'den sonra İngiliz hâkimiyeti altına girdi. Afrika'da iktisaden pek de önemli olmayan Cezayir ve Tunus zaten 18'inci yüzyılda fiilen ayrılmış ve bu ayrılık 19. yüzyılda kesinleşmişti. Libya 1912'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı. Bonapart ve daha sonra Mehmed Ali ve varisleri imparatorlukları binlerce sene besleyen Mısır'ı zaptettiler.

Zikredilen bu bölgeler dışında, diğer eyaletlerin hepsi Avrupa'daydı ve İmparatorluğun en önemli kısmını teşkil ediyorlardı. 1850'den evvel Osmanlı tebaasının tahminen yarısı buralarda yaşarken 1906'da bu oran beşte bire düşmüştü. 1914'de ise daha bile düşüktü. Besarabya ve Sırbistan 1815'de Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış ve on beş yıl sonra da Yunanistan müstakil olmuştu. Zengin Eflâk ve Boğdan 1856'da fiilen kaybedildi. 1876-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ise imparatorluktan Bulgaristan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Kafkas bölgelerinin ayrılması ile neticelendi.

Selânik limanı da dahil, fakat Edirne'den İstanbul'a kadar uzanan bölge hariç, Avrupa'da kalan eyaletlerin hemen hepsi 1911 ile 1913 yılları arasında ayrıldı. Bu son kayıpla İmparatorluk nüfusunun dörtte birinden ve arazisinin de onda birinden daha fazlasını kaybetti. Bu eyaletler İmparatorluğun en ileri tarım, ticaret ve sanayiye sahip olanlarıydı. Buralardaki hayat seviyesi Osmanlı ortalama hayat seviyesinden çok daha yüksekti.[6]

Arazi kayıplarının Osmanlı iktisadı üzerindeki tesirlerini mübalâğa etmek çok zor. Madenî, ziraî ve sınaî kaynaklarla beraber nüfus kayıpları da sadece bir başlangıçtı. Asıl netice daha az verimli olan topraklarda daha az sayıda kimselerin yaşaması ve her yeni nesil için daha az iş imkânı olmasıydı. Arka arkaya gelen bu kayıplar iktisadî yapıyı mahvediyordu. Asırlar boyunca Kayseri'den ayakkabı derisi Romanya'ya ihraç edilmiş, Bulgaristan'dan Kayseri'ye yün kumaş gönderilmiş, Tokat pamukluları Abhazya ve Kırım'a sevk edilmişti. Şimdi bu bağlar zayıflamış ve hattâ kopmuştu. Osmanlı pazarları küçüldükçe bölgelerin refahı da azalmıştı.

Yeni nizama girmiş ordu arazi kaybını durduramadı, fakat iç politikada merkezî idareye çok yardım etti; senelerce evvel ademi-merkezîyetçiliğin loncalara, aşiretlere ve ayanlara sağladığı bağımsızlığı daralttı, İstanbul'a şehirlerden ve köylerden akan gelirleri yükseltti.

Loncaların sonra ermesi 1826'da başladı. Yeniçeriler yeni askerî nizama itiraz etmişler ve iradelerini sultana ve yerel merkezlerdeki idarelere kabul ettirmişlerdi. Aynı zamanda loncaların kısıtlayıcı faaliyetlerinin devamı üzerinde de ısrar etmişlerdi. Yeniçeri ocağının ortadan kalkması 1750-1815 yılları arasında bir çok inhisar imtiyazı kazanmış olan loncaların merkezî devletle mücadelesi bakımından önemli bir olaydı. Müttefikleri olan yeniçerilerin kaybı loncaların büyük emeklerle elde ettikleri kazançları tehlikeye soktu. Loncalar gittikçe büyüyen bir merkezî idare ile mamul madde fiyatlarının devamlı olarak düşmesi arasında sıkışıp ezildiler. Bu iki olaya azimle karşı koymalarına rağmen muhtariyetleri büyük miktarda kısıldı ve geçim seviyeleri düştü. Fakat bazı loncalar ekonomik serbestiyi kabul etmeyen ve dahilî iktidar kavgalarında loncaların önemli rol oynadığına inanan bürokratların yardımıyla kurtuldu. Ancak Jön Türk kisvesi altında gizlenerek sahasını genişleten devlet 1913'de loncaları tamamen kapattı.

Aşiretlere boyun eğdirmek de uzun sürdü. Mamafih devlet bu alanda bir hayli başarılı oldu. Devletin kolluk güçleri Suriye ve Irak'ın içlerine ancak 1850'lerde girebildi ve bu aşamadan sonra merkezî devlet kontrolünü devamlı surette ve süratle arttırdı. Dağlık bölgelerdeki aşiretler, meselâ Doğu Anadolu'daki Kürtler, serbestçe hareket etmek imkânını kazandılarsa da siyasî muhtariyetlerini kaybettiler. Aşiretlerin hâkimiyeti her yerde azaldı. Yüzyılın

---

[6] Pamuk (1987), s. 35.

sonunda çiftçiler her yerde hayat ve mal emniyeti elde ettiler. Bunu diğer dikkate değer değişiklikler takip etti. Cüretkâr olan ve yerleşik hayatı kabul etmeyen göçebe aşiretler devlet kontrolünün hâkim olduğu bölgeleri terk edip çöllere doğru çekildiler. Bunların terk ettiği topraklara büyük sayıda yeni çiftlikler yerleşti ve ziraî üretim büyük miktarda arttı. Askerî sahadaki ıslahatlar böylece toprağın işlenmesinde büyük değişiklikler yarattı ve kırsal kesimin görünümünü tamamen değiştirdi.

Merkezî hükümetin taşradaki ayanlar ve eşrafla olan ihtilâfı uzun zaman sürdü. Bu dahilî mücadele en az başarılı olanıydı. 18. yüzyılın sonunda muhtariyet kazanmış olan ayanlar merkezî idarenin silâhlı kuvvetleri karşısında yenilip bir çok kayıplara uğradılar. Anadolu'daki ayanların çoğu zaten 1810'ların sonuna doğru teslim olmuştu. 19. yüzyılın ortasında İmparatorluktaki ayanların hemen hepsi açıkça merkezî devletin hükmünü kabul ettiler ve müstakiliyet ve muhtariyetlerini kaybettiler. İstanbul'da eğitim görmüş kimseler gitgide taşradaki memuriyetlere tayin oldular ve merkezin emirlerini tatbik ettiler. Sonuçta ayanlar daha evvelki devirlerde toplamaya başlamış oldukları gelirlerin büyük bir kısmını merkezîleşmekte olan hükümete devretmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat iki idare arasındaki çatışma ve kavga henüz bitmemişti. Hükümet tam merkezî idareyi gerçekleştiremedi ve ayanlarla tarihî bir anlaşmaya vardı: Siyasî üstünlük hükümetindi, ama nüfuz ve servet ayanlarda kaldı. Taşradaki meclislere nüfuzlarını geçirmeye devam ettiler ve topladıkları vergilerin büyük bir kısmını muhafaza ettiler. Yapılan ıslahatlara rağmen Bâb-ı Âli iltizam sistemini kaldırıp vergileri kendi memurları vasıtasıyla toplamada başarılı olamadı. İmparatorluğun sonuna kadar mültezimler aşar vergisini toplamaya devam ettiler. Aslında mültezimlerin çoğu ayan olduğundan önemli ekonomik kaynaklara ve böylece çiftçilere de hâkim oldular. Bu hâkimiyet ve gelirlerin de İstanbul'a ayanlar vasıtasıyla gönderilmesi, onların merkezî hükümet üzerinde büyük nüfuz sahibi olmalarına sebebiyet verdi. Bâb-ı Ali otoritesini kullanma kabiliyetini kazanmakla beraber iktidarını taşra ayanlarıyla paylaşmaya devam etti.

ULUSLARARASI EKONOMİDE CEREYANLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda geçirdiği sosyal ve ekonomik değişikliğin istikametini ve durumunu uluslararası ticaret tayin etti. Fakat bu meydana gelen değişikliklerde hiç bir rol oynamadığı mânâsına gelmez. Bilâkis, iç ticaretin kıymeti Batı devletleriyle olanınkinden daha yüksekti (Tablo IV:2 ye bakınız). Fakat iktisadî değişikliğe tesir eden en büyük faktörler hariçten gelenlerdi.

Tablo IV: 2
Avrupa'da Nüfus Başına Gelirin Büyüme Oranları
1800-1913 (%)

1800-40	0.5
1841-70	1.2
1871-90	0.2
1891-1914	1.5

Kaynak: Bairoch (1976), s. 273-340.

Başta Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere dünya ekonomisi 19. yüzyıl boyunca olağanüstü bir şekilde genişledi. Avrupa'nın gayri safi millî hasılası 6, kişi başına düşeni de 3 katı arttı. İktisadı 1840'lara kadar mutedil bir şekilde gelişti, fakat bu tarihten 1860'ların sonuna kadar kuvvetle yükselerek Viktorya refahı diye bilinen refah devresini yarattı. Kişi başına düşen gelir 1873 ile 1896 arasında vuku bulan fiyat düşüşleri yüzünden durakladı, fakat sonra rekor sayılabilecek bir süratle yükseldi.

Avrupa'nın kişi başına düşen geliri yılda %0.9 oranında arttı; mamafih bölgeler arasında büyük farklar vardı. Akdeniz ve Doğu Avrupa memleketlerinde büyüme nispeti genel nispetin yarısıydı, yani %0.4.[7] Diğer bir tahmine göre Avrupa'nın zengin ülkelerinde kişi başına düşen gelir 1820 ile 1870 arasında %1.1 ve 1913'e kadar da %1.4 arttı.[8] Avrupa'nın iktisadî merkezi 17. yüzyıldan beri Akdeniz havzasını terk edip kuzeye doğru kaymaya başlamıştı. Bunun başlıca sebebi sanayide işçi başına verimliliğin artmasıydı. 19. yüzyıl boyunca Büyük Britanya'da kişi başına gelir Avrupa'nın en yüksek seviyesiydi; fakat 1870 ile 1880 arasında Amerika Birleşik Devletleri'ninki bunu aştı. Diğer Avrupa devletleri de süratle bu seviyeye yetişiyorlardı. Bu devrenin sonunda zengin Avrupa devletleriyle "Üçüncü Dünya" ülkeleri arasındaki açık genişledi. Osmanlı İmparatorluğu da bu Üçüncü Dünya ülkeleri grubuna dahildi. Gerçekten, 1800 ile 1890 arasında Üçüncü Dünyadaki kişi başına gelir muhtemelen düşmüştü, fakat 1913'e kadar biraz yükseldi.[9] Bazı iktisatçıların tartıştığı bu sonuç bu yazara göre doğrudur. Diğer verilere göre 1820 ile 1913 arasında Brezilya, Çin, Meksika ve Hindistan gibi ülkelerde

---

[7] Bu kısmın gerisi, aksi işaret edilmedikçe, şu eserlerden istifade etmiştir: Maddison (1964), Bairoch (1975, 1983), Pollard (1981), Crafts (1984) ve Pamuk (1987).
[8] Maddison (1964).
[9] Bairoch (1976).

ortalama iktisadî büyüme oranı zengin memleketlerinkinden çok daha düşüktü.[10]

Reel fiyatlara göre hesaplanırsa, dünya ticareti 50 katı arttı, yani 18. yüzyıldaki artışın 3 katı.[11] Bu artışlar hem gelişmiş, hem de az gelişmiş ülkelerde meydana geldi. Viktorya refahı zamanında dünya ticareti on yılda bir %50 oranında olarak harikulâde bir şekilde genişledi. 1873 ile 1896 arasında vuku bulan fiyat düşüşleri dünya iktisadındaki büyümeyi yavaşlattı. Buna rağmen on yılda bir büyüme oranı %30'du. Depresyon sona erince bu büyüme %45'in üstüne çıktı.

Fiyat bakımından 19. yüzyıl bir deflâsyon çağıydı. 1820 ile 1913 yılları arasında fiyatlar genel olarak %50 düştü. Haddizatında 1896'dan sonra yükselmeye başlamışlardı. Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı esnasında tarım mahsullerinin fiyatları hızla yükseldi ve bu gelişmeden Osmanlı İmparatorluğu gibi en başta gelen üreticiler yararlandılar.

1870 yılına kadar Büyük Britanya sanayide liderdi. Fakat Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri bu üstünlüğe meydan okumaya başladılar. 1870 den sonra İngiliz sanayisindeki büyüme oranı Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Almanya'nınkinin ancak yarısıydı ve 1890'larda çelik üretiminde büyük rakiplerinin gerisinde kaldı. Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya hariç tutulursa, 19. yüzyıl dünya sanayileşmesinin gerilediği ve gayri safi millî hasılaya katkısının düştüğü bir çağdır. Az gelişmiş ülkelerin sanayi maddeleri ihracatı ancak 1873-1896 duraklaması esnasında ve ondan sonra genişledi. 1876 ile 1880 arasında bu ihracat dünya ticaretinin %1.5'uydu. 1896-1900 arasında bu oran %5'e çıktı ve 1913'de de %8'e yaklaştı. Böylece 1896 buhranı sona erdikten sonra az gelişmiş ülkelerin sanayi malları ihracatı arttı. Son zamanlarda yapılan araştırmalar imalâtın çoğunun makineleştirilmemiş, ziraî bölgede ve ev dahilinde yapıldığını göstermektedir.[12]

Sanayileri gelişmiş olan dört büyük devlet – Büyük Britanya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Almanya – dünya ticaretinin külliyetli miktarını temsil ediyorlardı. Buna mukabil 1870-1913 yılları arasında bütün Asya, Afrika, Lâtin Amerika, Hindistan, Hindi-Çini ve Doğu Hint Adaları'nın dünya ticaretinde payı ancak dörtte birdi. Az gelişmiş ülkelerin ihracatının %77'si ham maddelerden müteşekkildi. 1870'lerin sonunda dört sanayi lideri dünya gıda ve ham madde ihracatının %76'sını ithal ediyordu; 1913'de bu oran %73'dü. Yine 1913'de bu dört ülke dünya sanayi üretiminin dörtte üçünü karşılıyordu.

Sınaî verimlilikteki büyük artışlar mamul malların fiyatlarını devamlı surette düşürttü ve yaygın bir fiyat deflâsyonuna sebep oldu. Osmanlı

---

[10] Maddison (1964), s. 28.
[11] Issawi (1982), s. 23.
[12] Sanayi üzerinde bu tartışma için Bölüm 34'e bakınız

İmparatorluğu bakımından önemli olan nokta bir çok ülkelerde ziraî verimliliğin de artmasıydı. 1860 yıllarında modern tarım makineleri biliniyordu. Aşağı yukarı bu tarihte Amerika Birleşik Devletleri dünyaya mal sağlayan bir ülkeydi ve 1914'de 33.000 traktör, kamyon ve biçer-döğer makinesine sahipti. Ziraî verimlilikteki gelişme bir çok memleketlerin rekabet etme kabiliyetini kısıtladı. Meselâ, 1831'de İngiltere buğday ithalâtının %86'sını Avrupa devletlerinden temin ediyordu. Fakat 1913'de Avrupa'nın payı %5'e düştü ve Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada başlıca tedarik edenler oldular. Bazı ülkeler belirli gıda maddelerinde ihtisas kazandılar: meselâ, Arjantin sığır eti ve Danimarka buğday ve süt ürünleri ihraç etmeye başladı. Diğer ülkelerin ihtisası ham maddelerdi: meselâ, Şili'ninki nitrat ve bakır ve Avustralya'nınki yün. İlerde görüleceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu gıda maddeleri ve ham madde ihraç ediyordu.

1830 yıllarında sanayinin yarattığı kârlar neticesinde Avrupa büyük miktarda sermaye ihracına başladı. 19. yüzyılın ortasındaki malî gelişmeler, bilhassa anonim şirket olarak kurulan yatırım bankaları, şimdiye kadar istifade edilmemiş olan tasarruf mevduatını kullanmaya başladılar ve Avrupa dünyanın bankası oldu.[13] Borç senetleri çok kârlı bir iş haline geldi. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere yabancı yatırımda liderdi; 1840 yıllarında Fransa demiryollarına yatırılan sermayenin yarısından fazlasını temin ediyordu. Fiyat düşüşlerinin sona ermesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan müddette İngiliz dış yatırımları 7 katı arttı. Fakat 1850'de de muazzam miktarda Fransız sermayesi Avrupa'ya ve diğer ülkelere akmaya başladı. Napolyon harpleriyle Kırım Savaşı arasındaki müddette Fransız sermaye ihracatı 4 katı arttı, 1850 ile 1897 arasında iki katına çıktı ve 1913'e kadar da yine 2 defa arttı.[14] Almanya'da biriken muazzam sermaye iç sanayinin finanse edilmesine kullanıldı, fakat yüzyılın sonuna doğru uluslararası piyasalara girmeye başladı. 1914'de Büyük Britanya, Fransa, Almanya dünyadaki yabancı sermayenin üçte birini temin ediyordu.

1870'lere kadar yatırılan sermayenin en büyük kısmı Avrupa'daydı. Meselâ, 1860 ile 1870 arasında İngiliz yatırım sermayesinin yarısından fazlası Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne sevk edildi. Fakat 1913'de sanayileşmemiş olan milletler İngiliz yatırımlarının gittikçe artan payını kullandılar, ancak %25'i Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da yatırıldı. 1873-1896 buhranında sanayileşmiş milletlerin sermaye ihracatı çok azaldı. 1873'den sonra uzun yıllarca sanayileşmemiş olan milletlerin çoğu artan ithalâtlarını hariçten sermaye temin ederek ödeyemediler. İhracattan temin edilen sermaye beyazların yerleşmiş olduğu kolonilere aktı. (Bunun Osmanlı imalâtçıları üzerinde çok büyük tesiri oldu.)

---

[13] Feis (1930).

[14] Cameron (1961), s. 61.

Sanayileşmemiş ülkelerde eşya fiyatlarının ve dış ticaret hadlerinin (ihraç/ithal fiyat oranı) düşmesi ve haricî sermaye akınının kesilmesi ciddî malî istikrarsızlığa yol açtı. 1881'de Tunus, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 1905'de Sırbistan, Yunanistan, Venezuela, Fas ve Haiti de çeşitli malî kontroller tatbik edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kamu ve özel sektörlerinde yapılan dış yatırımlar da genel sermaye akışının aynıydı. 1880 yıllarına kadar Avrupa Osmanlı topraklarında çok az yatırım yaptı. Halbuki Bâb-ı Âli 1850'lerden itibaren bir hayli borca girmişti. Uluslararası sermaye akımının artması ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı finanse etmek ihtiyacı ilk dış borca sebebiyet verdi. İhracatın ve refahın keskin olarak arttığı bir çağda borç üstüne borç alındı. Bu, 1870'lerde Osmanlı Devletini borcunu ödeyememek durumuna düşürdü. Borçlar gittikçe daha az elverişli şartlarla alınıyor, gerçek faiz hadleri %10-12'yi buluyordu. 1869 ile 1875 yılları arasında Devlet toplayacağını tahmin ettiği gelirlerden fazla borca girdi. 1873 buhranı sermaye ithalini durdurdu, Bâb-ı Âli moratoryum ilân etti. Sekiz Lâtin Amerika ülkesinde, Liberya'da ve Mısır'da da borçların yeni şartlar altında yenilenmesine gidildi. Bu buhran Osmanlı İmparatorluğu'na 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresini kurdurttu. Bu İdareyle Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemeye sadık kalacağı ve dünya malî piyasasında bir borçlu devlet olarak tanınılacağı garanti ediliyordu. Bunun üzerine yabancı sermaye gelecek yıllar için daha müsait şartlarla temin edildi. Fransa, Büyük Britanya ve Almanya Osmanlı hükümetinin borçlarının %80-90'ını temin ettiler ve 1914'de Fransa bütün borçların yarısından fazlasını ve Almanya beşte birini sağladı. İngiltere'nin payı %14'tü; bu miktar 1881'e nispetle üçte iki bir azalıştı. Halbuki Almanya'nın payı 3 katı artmıştı.

Borçlarla mukayese edilirse, Osmanlı iktisadına doğrudan doğruya yabancı yatırım 1850 yılları boyunca çok düşük seviyedeydi. Fakat İngiltere'nin demiryolu inşaatını finanse etmesiyle yatırımlar 1860 ile 1880 yılları arasında yükseldi. Mamafih bu yatırımlar bu devrenin sonunda oldu. Miktarın yarısından fazlasını temin eden Fransa 1893'ten sonra yatırımlarının %80'ini İmparatorlukta yaptı. Alman malî yatırımları 1888 ile 1914 arasında %1'den %27'ye yükseldi. İngiltere'nin yatırımlardaki payı, ticarî menfaatleri ve Osmanlı borçlarına iştirak oranlarına uygun olarak, 1880 ile 1914 yılları arasında %56'dan %15'e düştü. 1914'de Alman yatırımları İngiliz yatırımlarından fazlaydı.

Yatırımların en büyük kısmı dış ticaretle meşgul olan işletmelerdeydi. Demiryolları için yapılan yatırımlar yabancı sermayenin belki üçte ikisini teşkil ediyordu: %10 limanlara ve kamu servislerine vakfedildi.[15]

---

15 Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin büyüme haddi yabancı yatırımlarınınkiyle gayri mütenasiptir. 1860 ile 1880 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda yabancı yatırım miktarı

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda dünyadaki iktisadî önemini bilhassa 1870'den sonra kaybetti. Bu, bir parça zengin ve yüksek nüfuslu eyaletlerini kaybederek arazisinin azalmasından dolayıydı. Aynı zamanda diğer bölgelerin ekonomileri daha çabuk ilerlemiş veya Batı iktisadî menfaatlerine doğru yönelmişti.

20 Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Doğu Bölgesi (1914)

Meselâ, 1870'den sonra Fransa ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithallerini azalttılar. 1840 ile 1913 yılları arasında kişi başına Osmanlı ihracatı "kişi başına dünya ticareti ve kişi başına merkez-çevre ticaretinin" büyüme oranınkinden çok daha yavaş arttı.[16] 1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretinin gelişmesi sanayileşmiş ülkelerin ve hattâ tropik

değişmedi, fakat 1890 ile 1914 arasında 3 misli arttı. Ticaret evvelâ 1870'den evvel büyüdü fakat sonra çok yavaş arttı.

[16] Pamuk (1987).

diye adlandırılan ülkelerininkinin gerisinde kaldı.[17] Yabancı sermayenin hareketi de bunun gibiydi. 1852-1881 arasında dışarıya yatırılan Fransız sermayesinin (devlet tahvilleri ve doğrudan doğruya yatırım) dörtte biri Osmanlı İmparatorluğunda ve Mısır'daydı. (Bu dikkate değer bir artıştı, zira 1816'da Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki yatırımı ancak %5'di.) 1881-1914 devresinde yatırım miktar olarak çok yükseldi. Fakat Fransız sermayedarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun önemi çok azaldı ve dışarıya yatırdıkları sermayenin yalnız %2'sini teşkil etti.[18]

Son olarak, Batı ve Orta Avrupa'daki komşuları ile mukayese edilirlerse Osmanlılar fakirdiler. 1913'de kişi başına gelirleri İngilizlerininkinin yirmide biri ve genel olarak Avrupalılarınkilerin onda biriydi. Belki daha bile kötü, Bâb-ı Âli'nin hükmü altında olan yerlerde kişi başına düşen gelir Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ınkinin beşte biri ve Romanya'nınkinin yedide biriydi.[19]

[17] Issawi (1982) s. 25
[18] Cameron (1961), s. 65, 67, 294
[19] Bairoch (1976) ve Eldem (1970), s. 302-305, Issawi 91982), s. 6 ile mukayese edilebilir.

NÜFUS

Nüfus değişikliklerinin 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerinde derin ve olumlu etkisi oldu. Tahmin edildiğine göre imparatorluğun nüfusu yılda %0.8 arttı. 1830'dan evvel nüfus muhtemelen azalmıştı, fakat 1830'dan sonra kompleks faktörlerin bir araya gelmesiyle hatırı sayılır bir şekilde çoğaldı. Bu faktörlerin arasında hastalıkların azalması, sıhhî şartların iyileşmesi, emniyet, nakliyat ve münakale ve İmparatorluğa büyük sayıda göçmenin gelmesi sayılabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl boyunca devamlı surette arazi kaybetmesi bu olumlu demografik temayülleri gizlemekteydi.[1] Sırbistan, Yunanistan, Eflâk-Boğdan ve Bulgaristan gibi nüfus yoğunluğu yüksek olan bölgeler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldılar. 1800'de Osmanlı İmparatorluğu'nun arazisi tahminen 3 milyon kilometre kareydi, fakat 1914'de 1.3 milyon kilometre kareye düşmüş, nüfusu 1830'dakinin aynı kalmış (26 milyon) ve nüfus yoğunluğu 2 katına yükselmişti.

Artan nüfus yoğunluğu iktisadî büyüme bakımından çok önemli bir faktördü. Tarımda çalışanların sayısı artmış ve sanayi mamullerinin pazarları genişlemişti. Ayrıca, işçi sayısının artması yüzyılın ikinci yarısında büyük nakliyat projelerinin, bilhassa demiryolu ve telgraf şebekelerinin inşaatına başlanıp tamamlanmasını mümkün kıldı. Daha yoğun olan nüfus bu çeşit işletmelerin maliyetini de azalttı.

Fakat nüfus genellikle seyrek bir şekilde yerleşmişti. Bu seyrek yerleşme sınaî kalkınmayı geciktirdi ve görüleceği gibi, sanayi nispeten kalabalık olan yerlerde yoğunlaştı. Ayrıca, nüfusun yerleşme tarzı, elverişli piyasa şartları mevcut olmasına rağmen, entansif tarımı engelledi, ekstansif tarımı teşvik etti. Bölgeleri birbirinden ayıran bomboş arazileri aşmak icap ettiğinden alt yapı projelerinin maliyeti (meselâ demiryolları) nispeten yüksek kaldı.

GENEL VASIFLAR

Genel olarak nüfusun dağılımı muayyen şekilleri takip etti. Su yoluyla yapılan nakliyatın yarattığı kolaylıklar halkı sahil bölgelerine, nakliyeye ehven nehir

---

[1] Issawi (1980), s. 11.

kenarlarına yerleşmeye sevk etti. Daha kurak bölgelerde nüfus su kaynaklarının etrafında, vahalarda toplandı. Avrupa ile ticaret artınca bu şekildeki temerküz büsbütün arttı, fakat demiryolu inşaatı, muhaceret ve aşiretlerin yerleşmesiyle nüfus iç bölgelere doğru da kaydı. En yüksek nüfus yoğunluğu Kuzey Batıda İmparatorluğun Avrupa kıtasında kalan bölgelerindeydi. Suriye ve Irak üzerinden Doğuya ve Güneye doğru gidildikçe kesafet azalıyordu. Devrin sonuna doğru, 1910'larda, Avrupa'daki bölgelerde kilometre kare başına nüfus sayısı Anadolu'dakinin 2 katıydı. Buna karşılık Anadolu'daki nüfus yoğunluğu Suriye ve Irak'dakinin 2-3 katı ve Arabistan yarımadasındakinin 5 katıydı.[2]

Nüfus yoğunluğundaki farklar bölgelerdeki çocuklara karşı muamele, aile yapısı, veraset usulleri, hastalıklar, iklim ve toprak verimliliği gibi farklardan doğuyordu. Meselâ, Balkanlardaki topraklar en sulak ve en verimli olanlardı, fakat Anadolu'nun büyük bir kısmında ve Suriye'de yağmur çok seyrek yağıyordu. Buna mukabil Irak ve Anadolu'nun bol suyu olan mıntıkalarında sıtma da vardı. Can ve mal emniyetinin de bu hususta rolü büyüktü.

Kuzey Batıdan Güney Doğuya doğru olan bu nüfus yerleşme tarzı hep aynı değildi. Meselâ, İmparatorluğun en yoğun yerleşmiş bölgelerinden biri olan Lübnan vilâyeti nüfusun seyrek olarak yerleştiği Suriye eyaletlerinin arasına sıkışmıştı. Nüfus yoğunluğunun tam ne kadar olduğu ve nasıl değiştiği kesin olarak bilinmiyor. 19. yüzyılın son devirleri hakkındaki bol ve nispeten doğru olan istatistikler dahi dikkatle kullanılmalıdır. Meselâ, 1894 tarihli bir Osmanlı kaynağına göre Selânik'te nüfus yoğunluğu en yüksek (kilometre kare başına 74.9 kişi), Basra eyaletinde de en düşüktü (kilometre kare başına 2.4 kişi). Fakat 1899 tarihli diğer istatistiklere göre Selâniğinkinden daha yüksek olan 7 eyalet ve Basra'nınkinden daha düşük olan 4 eyalet vardı.[3]

19. yüzyılın başında nüfusun en büyük kısmı Rumeli'deki vilâyetlerdeydi, fakat bunların hissesi devamlı surette azaldı. (bakınız Tablo IV:3-6).[4] 1831'de yapılan ve çok hatalı olan bir sayıma göre Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun üçte biri bu vilâyetlerdeydi. Bu, muhakkak ki yanlış bir rakam.[5] 1850'lerde ve 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 18 milyon olduğu bildiriliyordu. Bunun aşağı yukarı %45'i Avrupa vilâyetlerindeydi.[6]

---

[2] Trietsch (1910).

[3] Karpat (1985a), s.210-11'deki kaynaklara bakınız.

[4] Issawi (1980), s.11.

[5] Karpat (1985a), s.21.

[6] *Ibid*, s.15 ve Ubicini (1856), I, s.18.

Tablo IV: 3
Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu, 1820-1914
(milyon)

Tarih	Balkanlar	Anadolu	Toplam
1820-40	9.2		
1831	10.7		
1844-56	15.5	10.7	35.4
1867	18.5	12.8	40.0 Mısır dahil
1870'ler	10.0		
1872-74	14.8	9.4	29.0 Mısır hariç
			40.0 Mısır dahil
1884	4.8	9.8	19.0 Mısır hariç
1890'lar	6.3		
1894			27.0 Mısır hariç
1897	5.6	11.4	29.0 Mısır hariç
1906			21.0 Mısır hariç
1914	1.9	12.5	21.0 Mısır hariç

Kaynak: Karpat (1985a), s. 109-14. 1884 ve 1897 yılları için bakınız Eldem (1970), s. 52-53.

Yüzyılın son çeyreğinde arazi kaybı süratlendikçe Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun Balkanlardaki hissesi büyük ölçüde azaldı. Yapılan en son sayımda nüfus 20.9 milyondu. Bunun 4.9 milyonu, yani ancak %23'ü Avrupa'daydı.[7] Toprak kayıpları İmparatorluğun nüfus merkezini Güney Doğuya doğru kaydırdı. 1914'de bu merkez İstanbul'la İzmir arasındaydı.

Toprak kaybından doğan nüfus değişikliklerinin etkisi Balkanlarda doğan devletlerin nüfusuyla ölçülebilir. Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan bölgelerinkinden çok daha yüksekti: Anadolu'daki yoğunluğunun 2 ve hattâ 3 katı ve Irak ve Suriye'dekinin belki 7 katı.[8] 1914'lerde Sırbistan'ın nüfusu 2.9 milyon, Bulgaristan'ınki 4 milyondan fazla, Romanya'nınki 7 milyondan biraz yüksek ve Yunanistan'ınki 2.6 milyondu. Bu topraklar Osmanlı İmparatorluğunda kalmış olsalardı İmparatorluğun nüfusu 26 milyon değil, 42.5 milyon olurdu.[9]

[7] Karpat (1985a), s. 35, 168-69.
[8] Trietsch (1910).
[9] Mitchell & Deane (1962).

Tablo IV: 4
Bazı Vilâyetlerin Nüfusu, 1831
(000)

Vilayet	**Müslüman**	**Diğerleri**
Rumeli	337	724
Silistire	188	829
Anadolu	1.084	89
Karaman	229	35
Sivas	278	50
Adana	88	4
Cezayir-i Bahr-i Sefid	109	123
Trabzon	125	12
Çıldır	73	5
Kars	18	2

Kaynak: Karpat (1985a), s.109-14.

Tablo IV: 5
Seçilmiş Bölgelerin Nüfusu, 1914
(000)

Bölge/Sancak	**Müslüman**	**Diğerleri**
Edirne	360	277
İstanbul	560	350
Çatalca	20	40
Erzurum	673	142
Adana	342	69
Ankara	877	77
Aydın	1.249	360
Bitlis	310	128
Hüdavendigar (Bursa)	475	141
Diyarbakır	492	128
Van	179	80
Beyrut	648	177
Halep	576	92
Suriye	792	126
Toplam (tüm bölgeler)	**15.045**	**3.475**

Kaynak: Karpat (1985a), s. 188-89'dan elde edilmiştir.

Tablo IV: 6
Nüfus, 1884 – 1913
(000)

Bölgeler	**1884**	**1897**	**1913**
Rumeli ve Adalar	5.014	5.594	642
İstanbul	895	1.052	1.160
Anadolu	10.388	11.430	13.522
Suriye	2.700	3.001	3.075
Irak	1.400	1.550	2.371

Kaynak: Issawi (1980), s. 18'den elde edilmiştir.

Osmanlıların çoğu ziraî bölgelerde yaşıyorlardı. Bunların nüfus içindeki nispeti %80 civarındaydı. Nüfusun şehirlerle kırsal bölgeler arasında dağılımı yüzyıl zarfında biraz değişti. 1840 ile 1913 yılları arasında şehir nüfusunun nispeti %17'den %22'ye çıktı.[10] Sonuçta Osmanlı tarım mahsullerinin ve yerli sanayi mamullerinin iç pazarları aynı ölçüde büyüdü. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Şam, Halep, Beyrut ve Kudüs'te Büyük Suriye'nin nüfusunun aşağı yukarı dörtte biri, Irak'ta Bağdat, Musul, Hille ve Basra şehirlerinde %15'i, Anadolu şehirlerinde ise bölgenin %18'i yaşıyordu (Tablo IV:7). Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan şehirlerinde nüfusun %20'sinden azı, Yunanistan şehirlerindeyse %30'u ikamet ediyordu. [11]

Bazı şehir ve kasabalar, bilhassa Avrupa ile ticaretleri dolayısıyla, iyice büyüdüler. Bu liman şehirlerinin büyümesi nüfusun sahillerde yerleşmesiyle izah edilebilir. İzmir'in nüfusu 100.000 den aşağı yukarı 300.000'e çıktı; Beyrut'unkiyse 1800 de 10.000 iken 1914'de 150.000'e yükseldi. İstanbul'un nüfusu, bilhassa muhacir akını dolayısıyla (aşağıda izah edileceği gibi), 2 katı arttı, 1914'de 1 milyonu aştı ve İmparatorluğun en büyük şehri oldu. Selânik şehrinin nüfusu da 1912'de muhtemelen 150.000'e çıkarak 2 katı oldu. (Romanya'nın istiklâlinden sonra Bükreş 350.000 nüfusu ile Balkanların en büyük şehriydi.) Bağdat, Süveyş kanalının yarattığı iktisadî kalkınmayla yarım yüzyılda nüfusunu 2 katı, yani 150.000'e, yükselmiş olabilir (Tablo IV:7).[12]

---

[10] Issawi (1980), s. 34-35.

[11] Lampe & Jackson (1982), s. 238; Popoff (1920), s. 289.

[12] Lampe & Jackson (1980), s. 280; Issawi (1982), s. 101.

Tablo IV: 7
Bazı Şehirlerin Nüfusu, 1830-1912
(000)

Şehir	1830-1840	1890	1912
İstanbul	375	900	1.125
Edirne	100	87	83
Selanik	70	78	150
Serez	15	28	32
Priştina	10	-	21
İzmir	110	200	300
Bursa	70	76	80
Sivas	40	43	60
Trabzon	33	35	50
Erzurum	15	39	43
Diyarbakır	54	35	38
Eskişehir	4	19	42
Samsun	4	11	25
Erzincan	15	23	25

Kaynak: Issawi (1980), s. 34-35.

Mamafih bazı şehirler savaştan ve ticaret yollarının değişmesinden dolayı durakladılar veya küçüldüler. Meselâ, bu devrede Edirne'nin nüfusu %20, Diyarbakır'ınkiyse %25 azaldı.[13]

Toprak kayıpları Müslümanların toplam nüfustaki oranını arttırdı. Eyaletler İmparatorluktan ayrıldıkça oralarda oturan Müslüman halk kaçtılar veya ikamet ettikleri yerleri terk etmeye mecbur edildiler. 1831 sayımı pek de kesin addedilemez ama, Osmanlı tebaasının üçte ikisini Müslüman, %1'den azını Yahudi, gerisini de Hıristiyan olarak kaydeder. Muhtemelen 1840'larda Osmanlıların yaptığı bir sayıma dayanarak 1850'lerde yapılan ve daha emin olan bir gözlemlere göre Müslüman nüfus %60'dı. Rus-Türk Savaşının meydan verdiği toprak kayıplarından sonra 1881 ile 1893 arasında yapılan sayım Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu 17.4 milyon, bunların içinde Müslümanların da 12.6 milyon, yani %72 olduğunu kaydeder. Yahudilerin sayısı 180.000'di, yabancılarınki 135.000, geri kalan 4 milyon da (%23) Hıristiyan. 1906 sayımı da aynı dağılımı gösterdi: %74 Müslüman, %25 Hıristiyan, %1'den fazlası Yahudi.[14]

[13] Issawi (1980), s. 34-35; Owen (1981), s. 24-25; Issawi (1969); Fawez (1983).

[14] Karpat (1985a), s. 148-9 ve Issawi (1980), s. 18; Ubicini (1856), I, s. 12.

Avrupa, Anadolu ve Arap bölgelerinde dinî grupların payları aynı değildi. Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde Avrupa'ya nispetle Müslümanlar çok daha fazlaydı (genellikle %80'in üstünde). 1831'de Kars ve Trabzon'da Müslümanlar %90'ın üstündeydi, Rumeli'de ise Hıristiyanların nispeti üçte ikiyi aşıyordu. 1820-1840 devresinde yapılan bir sayım Avrupa'daki vilâyetlerdeki 9,2 milyon nüfusun 4.7 milyonunun Hıristiyan olduğunu tespit eder. Başka bir açıdan bakılırsa, yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Müslümanlarının %18'i, İstanbul dahil, Avrupa vilâyetlerinde oturuyordu. İstanbul'da Müslüman halk nüfusun %44'ünü teşkil ediyordu. 1820'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Rumeli'deki Müslüman nüfusun nispeti %32'den 1890'larda %48'e yükseldi. Bunun sebebi Müslüman muhacirlerin buralara yerleştirilmesi ve doğum haddinin artmasıydı.[15] Arap bölgelerindeki Müslümanların sayısı da arttı. 1831 sayımına göre Suriye nüfusunun %76'sı Müslüman'dı. 1906 sayımına gelince, Müslümanların Suriye'deki nispeti %84'e yükselmişti (Halep'te bu oran %87'idi).

Çeşitli vilâyetlerdeki dinî grup dağılımı da değişikti. Meselâ, 1911'de Ankara'da Müslümanlar nüfusun %87'sini teşkil ediyordu, ama Bitlis'te bu oran sadece %67'idi. Bitlis ve Van'da Hıristiyanlar önemli azınlıktılar. Bitlis'te Ermeniler nüfusun %31'i Van'da ise %26'sıydılar, ama Bursa'da (Hüdavendigâr'da) %15'den daha azdılar. Rumlar Trabzon nüfusunun %14'ünü, Aydın'ın %18'ini teşkil ediyorlardı, fakat Yanya'nın Rum nüfusu %55 ve Selânik'in ise %45'di (Tablo IV:4, 5).[16]

Dinî grupların bu dağılım şeklinin ne gibi etkisi olduğu bilinmemekle beraber önemli olmadığı da inkâr edilemez. Ne tarım ne de sanayi sadece Hıristiyan veya Müslümanlara mahsus sahalardı. 19. yüzyıl yazarları Hıristiyanların çalışkanlıklarına önem verirler, fakat Müslümanları saymazlar. Bu ayrılık hiç de önemli değildir, zira müteşebbis çiftçilerin arasında her yerde hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar vardı. Ürünleri piyasaya sürülen tarım ve sanayi faaliyeti Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin (Selânik bu bakımdan tekdir) yerleşmiş olduğu sahalarda mevcuttu. Harput gibi Hıristiyanların ve Uşak gibi Müslümanların yoğun olarak yerleşmiş olduğu merkezlerde sanayi faaliyeti çok yüksekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî faaliyetini dinle (veya etnik faktörlerle) izah etmek boşuna bir çabadır.

Zamanın Avrupalı araştırıcılarının hepsi Müslümanlardaki ölüm haddinin Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Hıristiyanlarınkinden daha yüksek, doğum haddinin de daha düşük olduğunda hemfikirdirler. Fakat bu görüş istatistiklere değil de, sadece intibalara ve belki de ümit edilenlere dayanır. Gayri Müslim nüfus 1830'lardan sonra her yıl %2 nispetinde artmış ve Müslümanların ölüm haddi doğum haddini aşmış olabilir. Fakat bu fikrin sağlam bir istatistik esası

---

[15] Karpat (1985a), s. 21, 72, 75, 148-49.

[16] Bowring (1840), s. 3; Karpat (1985a), s. 148; McCarthy (1983), s. 110-11.

yoktur. 19. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar mevcut istatistiklere itimat edilemez ve yüzyılın başındaki doğum ve ölüm hadleri hakkındaki istatistikler 1878'den sonraki istatistiklerin geriye doğru projeksiyonundan başka bir şey değildir.[17] Müslümanların doğurganlık haddi 1878'den sonra yükselmeye başlamış olabilir, fakat bu kesin olarak tespit edilmemiştir.[18] İtimat edilebilecek istatistikler 1878-1914 devresinde mevcuttur ve yalnız İstanbul'daki ve bir dereceye kadar da Anadolu'daki, Müslümanlar hakkındadır. Bu istatistikler doğurganlık ve ölüm hadlerinin sanayileşmeden evvelki durumda olanlara tekabül ettiğini ima eder, meselâ 18. yüzyıl Fransa'sında olduğu gibi. Anadolu'nun 15 vilâyetinde ve muhtar bölgelerinde itimat edilebilecek istatistikler 1900 yılı civarında Müslümanların doğum haddinin ‰ 49 ve ölüm haddinin de ‰ 29 ile ‰ 38 arasında olduğunu gösterir.[19] (1900 ile 1910 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Balkan devletlerinde – Sırbistan, Bulgaristan, Macaristan – doğum haddi ‰ 40'a ve ölüm haddi de ‰ 19'a yakındı.) Anadolu'da çocuk doğurma yaşında olan kadınlar ortalama olarak 6 çocuk doğuruyordu. Bunların üçü 5 yaşına varmadan ölüyordu. Ortalama ömür uzunluğu Trabzon'da 35, Sivas, Ankara, Bitlis ve Harput'ta 27 yıldı. Beş yaşına varanlar ise genellikle 45-50 yaşına kadar yaşıyordu. Kırsal Anadolu'da sağ doğan çocukların aşağı yukarı yarısı evlenme ve çocuk yapma çağına varamazlardı.[20] O zamanın Avrupalı araştırıcılarının fikirlerine inanılırsa, Osmanlı İmparatorluğundaki Hıristiyanların demografik hadlerinin daha iyi olması icap eder. Osmanlı Devleti yüksek doğurganlık haddinden memnundu; bunu teşvik ediyor ve bazen çok çocuklu aileleri nakitle mükâfatlandırıyordu. Meselâ, 1818'de Şam'daki bir anne doğurduğu her üçüz için günde 10 akçe ile mükâfatlandırılmıştı.[21]

AİLELER

Osmanlı aileleri hakkında bilgi az ve ne büyüklükte oldukları da pek de bilinmiyor. Bir araştırıcı için bu çok rahatsız edici. Sanayi ve ziraatın durumunu ve gelişmesini iyice anlamak için bu faaliyetlerde ailelerin rollerini ve bu iki faaliyeti nasıl birleştiklerini bilmek lâzım. Bu hususta istatistikler kifayetsiz, fakat aşağıda gösterileceği gibi, şehirlerde ve ziraî bölgelerde yaşayan ailelerin en büyük kısmı basit ve nüve ailelerdi. Bu tip aileler çiftçilerin küçük topraklar üzerinde çalışmasına sebep oluyor ve işçilerin bir yerden diğer bir yere hareket etmesini kolaylaştırıyordu. Fakat, dediğimiz gibi, vilâyet ve bölgelerdeki aileler hakkında bilgi nispeten az olduğundan onların iktisadî gelişmedeki rolünü incelemek imkânı maalesef bulunamıyor.

---

[17] Bu bilgi Cem Behar ile 15 Eylûl 1987'de yapılan bir görüşmeye dayanır.

[18] Karpat (1985a), s. 217.

[19] McCarthy (1983), s. 16-46.

[20] *Ibid* & Duben (1985), s. 93; Mitchell & Deane (1962), s. 26-31.

[21] BBA Cev Bel 4229, 8 B 1233.

19. yüzyılda ailelerin İmparatorluğun ziraî bölgelerinde ne gibi rolleri olduğu hususunda tek bir sistematik araştırma mevcut, o da Karadeniz sahilindeki aileler hakkında. Bu araştırmaya göre bu bölgedeki aileler ortalama olarak 6.5 fertten müteşekkildi. Anadolu'nun diğer ziraî bölgelerinde aile başına düşen kişi sayısı herhalde bu sayı ile 5.3 arasındaydı. Bu Batı Avrupa'da sanayileşmeden evvelki ortalama sayının biraz üstünde. Diğer bir tahmine göre Osmanlı ailesi ortalama olarak 4 kişiden müteşekkildi. Anadolu'da, akraba olup da beraber yaşayan aileler %30'dan fazla değildi, nüve aileler ise %50-60 arasındaydı.[22] Bu konunun daha bir hayli araştırılması icap eder.

Şehirlerdeki aileler hakkında da fazla bilgimiz yok. 8.000 nüfuslu Arap şehri olan Nablus'ta 1750 ile 1858 yılları arasında kaydedilen 107 evlenme kontratları üzerinde yapılan bir araştırma evlenme âdetleri hakkında biraz bilgi veriyor ve bu hususta zengin ve fakir kadınlar arasında büyük farklar olduğunu bildiriyor. Yüksek zümreye mensup kadınların hiç bir eş seçme hakkı yoktu. Meselâ, zengin tabakalarda kuzenlerin küçük yaştaki kızlarla evlenmeleri fakir tabakalara nispetle çok daha mutattı, zira bu suretle aileler siyasî ve iktisadî menfaatler temin ediyordu. Nablus'un fakir zümresindeki kadınlar için evlenmek, başlık (*mahr*) âdeti yüzünden, servet biriktirmek ve cemiyet içinde mevkilerini yükseltmek için yegâne fırsattı. Bu kadınlar zenginlere nispetle daha sık yeniden evleniyorlardı. Nablus'ta bekârete önem verilmiyor, yeniden evlenmek kadın için bir leke teşkil etmiyordu; görünüşte iffete atfedilen önemin fiilen mânâsı yoktu. Poligami âdet değildi. Bu Arap şehrinde erkeklerin ancak %16'sının birden fazla karısı vardı ve hiç birinin ikiden fazla karısı yoktu.[23] Bu bilgi Osmanlı aileleri hakkında güdülen varsayımların doğru olmadığını gösterir ve tadil edilmesini icap ettirir. Fakat Nablus'ta normal olan âdet tipik olmayabilir. İmparatorluğun bir çok yerlerinde şeriat ile yerel âdetler birleştirilip tatbik edildiğinden ve başlık gelinin ailesine ödendiğinden bu miktar gelin için verilen bir bedelden başka bir şey değildi.

İstanbul'da durum farklıydı. 1884-1926 devrinde bu şehirdeki mahkeme kayıtlarının dikkatle incelenmesi, başlığın, bilhassa düşük gelirli sınıflar için, bir sembolden başka bir şey olmadığını ortaya koyar. Ekseriyetle başlığın miktarı 51, 101 veya 201 kuruştu. Bundan dolayı, başlık servet biriktirmek veya cemiyet içindeki durumu yükseltmek için bir yol değildi.[24] 1884 ve 1906 sayımları sayesinde İstanbul'da yaşayan Müslüman aileleri hakkında güvenilir bilgi edinmek mümkün. Akraba olup da beraber yaşayan aileler yaygın olmayıp sayımdaki ailelerin ancak %16'sını temsil ediyordu. Buna mukabil nüve ailelerin nispeti %40 ve tek başına yaşayanlarınki %21'di. İstanbul'daki Müslümanların ekseriyeti fert sayısı ortalama 3.6 olan ufak ailelerde yaşıyordu. Tahmin edilebileceğinden daha yüksek olarak aile reisleri kadındı (%14).

---

[22] McCarthy (1979); Duben (1985); Duben (1987).

[23] Tucker (1987).

[24] Bu bilgi Cem Behar ile 15 Eylûl 1987'de yapılan bir görüşmeye dayanır.

Nablus'ta olduğu gibi aile sosyal hiyerarşide önemli bir rol oynuyordu. Bu rol ailenin büyüklüğünü tayin ediyordu. İstanbul'daki fakir aileler ortalama 4.5, zenginler ise 5.7 fertten müteşekkildi. Hizmetçi sayısı büyük değildi, zira bütün ailelerin ancak %10'unun hizmetçileri vardı. Bunlar genç kadınlardı ve evlenene kadar hizmetçi olarak kalıyorlardı.[25]

İstanbul'da yapılan bir sayıma göre çok az erkek 30'larından evvel evleniyordu. Evli erkeklerin %2'sinden biraz fazlasının birden fazlası çok eşliydi ve eşlerinin sayısı ikiyi aşmıyordu. Kadınların aşağı yukarı %5'i bu şekilde evliydi.[26] Bu poligami nispeti Nablus'ta gözlenen edilen %16'dan çok daha düşük. Bu farkın sebebi bilinmiyor. Muhtemelen yerel âdetlerle, sayımın güvenlik derecesiyle, sayımın yapıldığı tarihle, veya Nablus'un ufak bir şehir olmasıyla izah edilebilir. Kadınların evlenme yaşları hakkında fazla bilgimiz yok. İstanbul'da 1900 yılı civarında ortalama evlenme yaşlarının 20, anne oldukları yaşın da 28 olduğu biliniyor. İstanbul'da doğurganlık Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen evvel düşmeye başladı ve bu düşüş Cumhuriyet devrinde de devam etti. Bunun sebebi kadınların o kadar genç evlenmemeleri ve evli kadınların doğurganlık hadlerinin düşmesiydi. Bu iki faktör başka hiç bir yerde rastlanmamıştı.

Son olarak, düşük doğurganlık haddi tahminlere göre İstanbul'da 1875'den evvel de gözlenmişti.[27] Bu şehirde tahmin edilemeyecek kadar genç kimseler aile reisiydi veya tek başına yaşıyordu: 15-19 yaşları arasındaki kimseler bir fertten müteşekkil olan ailelerin üçte birini teşkil ediyordu. Bunun sebebi kısmen 19. yüzyılın sonunda İmparatorluğun diğer yerlerinden büyük sayıda göçmenlerin gelmesi olabilir. Filhakika, 1880'lerin ortasında ve 1906'da yapılan iki sayım arasında bir fertten müteşekkil olan, ailesiz olanların ve yalnız kadınlardan müteşekkil olan ailelerin nispeti düşmüştü, zira muhaceret dalgası yavaşlamış ve yaşayış şartları normale dönmüştü.[28] Fakat, ailesiz, tek başına yaşayan gençlerin mevcudiyeti İstanbul'un büyük sayıda muhacir geçindirdiğine işaret eder. Bu muhacirler düşük ücretle basit işlerde çalışıyorlardı. Bir çok evli ve bekâr erkekler köylerinden şehirlere ve İstanbul'a bir mevsime mahsus olmak, veya bir yıldan on yıla kadar devamlı olarak çalışmak üzere akın etmişlerdi. Harput, Van Gölü civarları ve Kapadokya bölgesi sık sık muhacirlerin geldiği yerler olarak zikredilir.[29] Taşradan gelen erkekler İstanbul'da on ve bazen da yüzyıllarca evvel göçmenlerin çalıştığı işlerde çalıştılar. Köylerden gelenlerin bazıları Padişahın ahçısı oldu; diğerleri inşaatta çalıştı, zanaatkâr oldu. Kastamonu'dan genellikle çamaşırcılar geldi.[30]

---

[25] Duben (1986).

[26] Behar (1986).

[27] Behar (1987).

[28] Duben (1986). Aksi ifade edilmedikçe 1906-7 rakkamları tercih edilmiştir.

[29] Quataert (1983), s. 97-99.

[30] BBA İ MV 1289, 25 Ş, 1261/1845.

En çok bilinen muhacir işçiler Doğu Anadolu köylerinden gelen hamallardı. Bunlar küçük gruplar halinde yaşadılar, aynı ahçıyı istihdam ettiler ve para biriktirdiler. Seneler sonra köylerine dönüp evlendiler, ev kurdular ve belki 5 yıl daha çalışmak için İstanbul'a döndüler. Beyrut, Halep ve Selânik gibi diğer şehirlerde de muhacir işçiler istihdam edildi. Limanlarda veya inşaatta çalışan bu işçilerin sayısı henüz bilinmiyor.[31]

NÜFUSA TESİR EDEN FAKTÖRLER

Ellerinde doğum kontrolü ve muhaceret silâhları, Apokalipsin dört süvarisi atlarını Osmanlı İmparatorluğundaki nüfus artışının üstüne sürdüler. Sık sık musallat olduktan sonra ölüme sebebiyet veren ağır hastalıkların bazıları şiddetlerini kaybetti ve 1875'den sonra ortadan kayboldu. Yüzyılın ilk çeyreğinde veba, sarı humma ve kolera salgındı. Uzun zamanlar Osmanlı topraklarında görülen hıyarcıklı veba 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında İzmir'de ve diğer limanlarda çok sayıda ölüme sebep oldu. 1812 ile 1818 yılları arasında hemen de bütün İmparatorluğa yayılmışlardı. Bir tahmine göre veba 1812'de İstanbul ve civarında 300.000 kişinin (bu rakam muhtemelen bir mübalâğadır) ölümüne sebep oldu ve 1836 yılına kadar 30.000 kişiyi öldürecek bir güçle devam etti. Bunu takip eden 30 yıl boyunca İstanbul'da ve İstanbul yakınındaki Balkan vilâyetlerinde hemen her sene baş gösterdi, fakat şiddeti gittikçe azaldı. 1850 yılına kadar hıyarcıklı veba her beş, on yılda bir Mısır, Suriye, Irak ve Arap eyaletlerinde baş gösterdi. Anadolu'nun Ege sahilinde 1801 ile 1850 yılları arasında 26 defa meydana geldi. İzmir'deki 1812 salgını şehrin nüfusunun beşte birinin ölümüne sebep oldu. Bu yarım asırda veba Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde 28 defa ortaya çıktı. 1827'de Halep'te halkın aşağı yukarı %20-25'i vebadan öldü. 1831'de Bağdat'ta iki haftada 7.000 kişi vefat etti ve vebanın üstüne çöktüğü bu şehirde Memlukların hâkimiyetinin sona ermesinin sebeplerinden biri oldu. Bu, İran'a, Irak'a, Suriye, İzmir ve Trabzon vilâyetlerine kadar yayılan en müthiş salgındı.[32] Balkanlarda ve Anadolu'da veba 1840'larda yeniden görüldü; bu bölgelerde yavaş yavaş kaybolduysa da, Arap ve Irak eyaletlerinde devam etti.[33]

Veba şiddetini kaybederken bu sefer de Doğudan kolera geldi. Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'dan girdi, 1821'de ilk olarak Irak'a saldırdı ve oradan Suriye ve Doğu Anadolu bölgelerine sirayet etti. Bunu takip eden 30 yılda İmparatorlukta 7 kolera salgını oldu. Anadolu'da 1847 ve 1865 yıllarında ciddî şekilde baş gösterdi. Selânik'te 1848'de 3.000 kişi öldü. Hindistan ve Doğu Asya'dan Mekke ve Medine yoluyla gelen hacılar kolera ve diğer hastalıkları

---

[31] Quataert (1986); Harput için bakınız: FO 195/8899, Taylor 18/4/1867.

[32] Biraben (1975), I, s. 438-39; Longrigg (1925), s. 265-68; Issawi (1988), s. 18-19, 103.

[33] Dole (1979), s. 189'daki tablo; Mc Neill (1976) s. 151-58 Çin'de 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda başlayan salgının Orta Doğu'ya tesir etmediğini söyler.

getirdiler. Rivayete göre Hicaz'da kolera ilk defa 1832'de baş gösterdi, Mısır ve Avrupa'ya yayılmadan evvel 10.000'den fazla kişinin ölümüne sebep oldu. 1830 yılındaki iki salgını 1840'daki takip etti, Mekke'de 10.000, Bağdat'ta ise, rivayete göre, 20.000 kişi öldü. 1850'de 4 salgın daha zuhur etti. 1865'de çok şiddetli bir salgın 30.000 hacının ve Hicaz valisinin eşinin, oğlunun ve kızının ölümüne sebep oldu. 1850'lerde uluslararası bir karantina sistemi kurularak hastalıkla mücadele edildi. Karantina istasyonları Mekke'den giren hastalığı kontrol altına aldı ve 1860 ile 1880 yılları arasında yeni salgınların zuhur etmesine engel oldu. Fakat 1893'te yeni bir salgında 40.000 kadar hacı vefat etti. İzmir'e ve Trabzon'a dönen hacılar birliklerinde kolerayı getirdiler. İstanbul'da 1.200 kişi öldü. 1902'de bütün İmparatorluğa yayılan yeni bir salgın oldu.[34] Koleradan gayri hastalıklar da vardı. Yüzyılın ortasından son senelerine kadar tifüs yaygındı. Rusya'dan iltica eden Müslüman muhacirlerle gelmişti. Bu hicretler azaldıkça tifüs vakaları da azaldı, fakat 1892'de Bingazi'deki açlıktan kaçan gemi dolusu işçilerin Suriye'ye gelmesiyle yeniden baş gösterdi. Buna mukabil sıtmadan ölenlerin sayısı çoktu. Sıtma, Adana bölgesine ve Suriye hududuna yerleşmiş olan Tatar ve Çerkez kolonilerinin sayısını azaltmış veya bunları bütün bütün yok etmişti. Frengi ve bel soğukluğu askerî garnizonlarda ve geçici maden işçilerinin yaşadığı yerlerde yaygındı. Bu hastalığın ölüm hadleri üzerinde ne gibi tesiri olduğu kati olarak bilinmiyor.[35]

19. yüzyılda hastalık azaldığı gibi kıtlık da azaldı. Meselâ, 1801, 1827 ve 1831'de Irak'ta kıtlık vardı, fakat bu tarihlerden sonra feci kıtlık zuhur etmedi. Anadolu'da 1873-74'de şiddetli bir kış, kuraklık ve kıtlık on binlerce kişiyi öldürdü.1880'lerin sonunda ve 1906 ile 1908 yılları arasında vuku bulan iklim bozuklukları da hayvanların ölümüne ve hasatın hasar görmesine sebep oldu. Fakat münakale ve nakliyat ilerlemiş olduğundan gıda maddeleri gereken miktarda temin edilmiş ve büyük sayıda ölümlere engel olunmuştu. Ama, Birinci Dünya Savaşındaki askerî seferberlik ve bazı bölgelerde rastlanan kuraklık ve şiddetli kış bu gıda maddelerinin sevkiyatına engel oldu. İstanbul da kıtlıktan çok çekti. Vaziyet Anadolu ve Suriye vilâyetlerinde çok daha kötü olduğundan ölüm haddi de fevkalâde yükseldi.[36]

Harpte bir çok Osmanlı, bilhassa askerî kuvvetlerin ekseriyetini teşkil eden Müslümanlar, hayatlarını kaybettiler. Bunların çoğu gelecek nesilleri yaratacak gençlerdi. Savaş binlerce, yüz binlerce genç erkeği evlerinden alıp uzaklara göndermiş ve oralarda ya sakat bırakmış ya da şehit etmişti. Bunların sayısı bilinmiyor, ama çok yüksek olduğu da bir gerçekti.

---

[34] Ochsenwald (91984), s. 65; Issawi (1980), s.12; Panzac (1985) daha önce yapılan araştırmaların neticelerini tasdik eder.

[35] Mc Carthy (1983) s. 12; Adams (1924) Mears (1924) s.164'den; Lewis (1987), s.102; Quataert (1973), s. 10-13; Şerif (1327/1907).

[36] Issawi (1982), s. 98-99; Quataert (1973); McCarthy (1983).

Harpler çoğu zaman Osmanlı topraklarında edildiğinden sebep oldukları kayıplar hiç olmazsa iki katıydı, zira sivil nüfusu da etkiliyordu. Savaşa katılmayanları yalnız düşman askerleri değil, gıdasızlık, veba, tifüs ve kolera da öldürüyordu. Bu şartlar altında çocuk ve bebek ölüm haddinin çok yüksek olmuş olması gerekir. Çocuk doğurma yaşındaki kadınların yüksek ölüm haddi de Osmanlı nüfusunun üreme haddini zedeliyordu. Harbin tahrip ettiği yerlerden gıda maddelerinin sevk edilişinin azalması savaş alanlarından uzakta yaşayanlara da tesir etti. Meselâ, 1821 ile 1841 yılları arasındaki Yunan istiklâl harbi, 1827-1829'da Rusya ile harp ve Mehmet Ali Paşa ile olan iki savaş Avrupa'da, Anadolu'da ve Arap vilâyetlerinde âfetler yarattı.

Osmanlı İmparatorluğu 1800 ile 1918 yılları arasındaki 118 yılın 53'ünde (%45) harp halindeydi. Bu tüyler ürperten bir durum. Yüzyılın ilk 50 senesinin 32'sinde (%66) tek bir düşmanla değil, birden fazla ile, 1850'den sonra da 21'iyle harbetti.[37] Bunların iktisadî neticeleri açık. İşçi sayısı had derecede azaldı, Osmanlı toprakları savaş meydanı haline gelince tarım yapılamadı, ticaret durdu ve fabrikalar harap oldu. 1870'deki vahim bir iktisadî buhranın sebebi sadece beynelmilel malî piyasalardaki panik değil, Rus-Türk savaşını takip eden açlıktı.

Doğumun çocuk düşürmek veya *coitus interruptus* yoluyla kontrol edilebileceği biliniyordu. Ortaçağ Müslüman dünyası bunu tıp kitaplarından, hukuk biliminden, şehvet uyandıran resimlerden öğrenmişti.[38] Bugünkü Türkiye'de ve Arap dünyasında doğum kontrolü vasıtaları bilindiğine göre, 19. yüzyılda da bu hususların bilinmiş olunduğunu varsaymak icap eder. Fakat bu usullerin kullanışının zamanla, bölge ve sosyal sınıflara göre nasıl değiştiği bilinmiyor. 19. yüzyılın sonlarında ve belki de daha evvel doğum kontrol ediliyordu; buna kadınların daha geç evlenmesi de ilâve edilebilir.[39] Bu hususta başka bilgi mevcut değil.

Çocuk düşürmek ender değildi. 1820'lerde, 1830'larda ve 1840'larda yeni tanzim edilmiş orduya asker alınmasından dolayı köylerdeki erkek nüfus azalınca, kadınların bir çoğu kendi hayatlarından korktuklarından ve henüz doğmamış olan çocuklarının istikbalinden şüphe ettiklerinden çocuk düşürüyorlardı. 1830'larda düşürülen çocukların sayısı o kadar arttı ki devlet bu âdete engel olmak için bir çok tedbir aldı.[40] Rodos'tan 1850'lerde ve İzmir'den 1860'ların başında gelen raporlara göre Ege sahil bölgelerinde çocuk düşürme Yahudi ebe kadınlar tarafından yapılıyordu. 19. yüzyılın sonuna doğru Mekke'deki ebeler hamile kalmak istemeyen kadınlara ilâçlar satıyordu. Bu ebeler ilâçlarının hamileliğe engel olacağından o kadar emindiler ki, tesiri

---

[37] Issawi (1980), s. 4.

[38] Musallam (1983) ve Himes (1936), s. 135-59.

[39] Behar (1987).

[40] BBA Cev Dah 5 Za 1254/1839.

olmadığı takdirde ödenilen parayı geri vermeyi garanti ediyorlardı.[41] 1870'lerde İstanbul'daki Müslüman kadınların çocuk düşürmesi "korkutucu bir hadde" yükselmişti. Bu rapor Hıristiyanların da çocuk düşürdüklerinden bahseder. Yüzyılın sonuna doğru çocuk düşürme tekrardan devletin dikkatini çekti, buna engel olmak için Bursa'da bir memuriyet tesis edildi ve diğer eyaletlerde de bu hususta plânlar yapıldı.[42]

Muhaceret de Osmanlı nüfusunun sayısını azalttı. Pek az Osmanlı yüzyılın başında, 1820'lerde, Yeni Dünya'ya hicret etti. Bunların arasında "Hi Jolly" diye bilinen Lübnanlı Hacı Ali de vardı. Hacı Ali Harbiye Nazırı Jefferson Davis'in talebi üzerine Amerika'nın Güney Batısında bir deve kıtası kurmuştu. Mezarı Quartzite (Arizona) şehrindedir ve taşı, üstünde bir deve olan bir piramit şeklindedir. Osmanlıların muhacereti 1860'lardan sonra arttı, tıpkı İtalya, Yunanistan ve Akdeniz bölgesinden olduğu gibi. Muhaceret, 19. yüzyılda İmparatorlukta ziraatın zirvesine vardığı ve tarım işçilerine en çok ihtiyaç olduğu zamanda en yüksek seviyesine erişti. Çok az sayıdaki bölgelerde 1890'lardaki Ermeni tehcirinin iktisadî ve sosyal çevreyi bozmasıyla nüfus hareketleri başladı. Lübnan bölgesinde büyük arazi sahipleri bir çok çiftçilerin elinden topraklarını almışlar ve zamanla tarım üretiminin yarısını teşkil eden ipek üretimine başlamışlardı. Dünya ipek piyasasındaki dalgalanmalar istihdamı azaltınca topraklarını kaybedip de ipekçilikte çalışan işçiler hicret etmeyi tercih ettiler.

Göç 1890'dan sonra zirvesine vardı; mamafih bu yükselişin sebebi sefalet, fakirlik ve ümitsizlik değildi. Bilâkis göçlerin çoğu iktisadî durumun geliştiği bir zamanda meydana geldi. Muhacereti cezbeden faktörler, muhacerete sevk eden faktörler kadar önemliydi. Akdeniz dünyasının her tarafında (Kuzey Avrupa'da da) evlerini terk eden muhacirlerin sayısı arttı, zira gemiyle seyahat mümkündü, kolaydı ve ucuzdu. 1890'larda sadece Avrupa kıtasını 4 milyondan fazla, bunu takip eden 10 yılda da 7.5 milyondan fazla kimse terk etti.[43] Osmanlıların göçlerini belki demiryolu inşaatı teşvik etmişti, ama karayolları da mevcuttu. Bir kere başlayınca göçlerin dinamizmi hızlandı, daha ihtiyatlı olanlar başarılı olanları takip etti ve bir muhaceret zinciri meydana geldi. Faaliyetlerini gittikçe arttıran Amerikan misyonerleri de rol oynadılar, muhacirlerin gidecekleri yerleri seçtiler, onlara tavsiye mektupları verdiler ve bazen da Amerika Birleşik Devletleri'nde öğretim fırsatları sağladılar. Yeni Dünya'nın yüksek ücret ödeyen fabrikaları da muhacirleri celbeden saikler arasındaydı. 1890'dan sonra ziraî üretimin geliştiği ve çiftçilerin yükselen

[41] Himes (1936), s. 159'da C. Snouck Hurgronje'yi zikreder.

[42] Quataert (1973), s. 12; Issawi (1980), s. 23-24.

[43] Trebilock (1981), s. 311. Aksi takdirde bildirilmedikçe, muhaceret hakkındaki bilgi Karpat (1985a), s. 175-209'dan alınmıştır. 1896'ya kadar devlet muhacereti önlemeye çalıştı. 1896'da bazı şartlar altında serbestleştirdi; 1902'de sıkı bir şekilde yasak etmek istediyse de, bu yasak tatbik edilmedi.

mahsul fiyatlarından istifade ettikleri bir zamanda göçlerin artması paradoksu muhtemelen bu faktörlerle izah edilebilir.

Muhacirlerin çoğu toprakta çalışanlardı. Bir kısmı ilk olarak liman şehirlerine gitmiş, şehirlerdeki işsizlere katılmış ve oradan dışarıya gitmiş olabilir. Suriye'den hicret edenlerin yarısından biraz fazlası (Amerikan sayımlarındaki terimler kullanılırsa) basit çiftçiler ve fabrika işçileriydi, beşte biri ticaretle meşguldü ve diğer beşte biri kalifiye meslek sahipleriydi. Muhacirlerin dörtte üçünden fazlası erkekti. 1899'da Amerika Birleşik Devletleri'ne giden Osmanlıların %16'sı kadındı. 1900'den evvel Suriye'den hicret edenlerin %32'si kadındı. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kocalarına ve babalarına kavuşmak için Suriye'den hicret eden kadın ve çocuk sayısı yükseldi. Erkeklerin çoğunun baba olmak çağının zirvesindeyken, yani 15-40 yaşlarındayken, hicret etmiş olmaları mümkündür. Muhacirler tipik olarak Amerika kıtası, Afrika ve Avustralya'daki şehirlerde yerleştiler.[44] 1860 ile 1914 arasında yalnız Amerika kıtasına hicret eden Osmanlı nüfusu tahminen 1.2 milyondu (1914'deki nüfusun %5'i). Bu, nispeten ufak bir rakam. Halbuki İtalya bu müddet zarfında 6 milyon (nüfusunun %18'i) kişi kaybetmişti.[45] 1865-1892 devrinde "Asya'daki Türkiye'den" 178.000 kişi Amerika Birleşik Devletleri'ne hicret etti. (Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eyaletlerinden olanı hakkında fazla bilgimiz yok.) 1895 ile 1914 arasında "Avrupa'daki Türkiye'den" 120.000, Asya'daki eyaletlerinden de 150.000 muhacir Amerika Birleşik Devletleri'ne göçtü. Muhacirlerin ekseriyeti Hıristiyan, %15-20'si Müslüman'dı. Bundan dolayı, muhaceret dinî muvazeneyi Müslümanlara doğru kaydırdı. Bazı devrelerde ve bazı yerlerde Müslümanlar daha yüksek sayıda hicret ettiler. 1909'da Suriye'den Arjantin'e hicret edenlerin %43'ü Müslüman'dı; 1901 ile 1913 arasında Amerika Birleşik Devletleri 43.000 Ermeni ve 17.000 Türkün girişini kaydetti. Genellikle muhacirlerin yarısı Suriye ve Lübnan'dandı. Makedonya, Arnavutluk, Trakya ve Batı Anadolu'dan olanlar daha azdı. Harput'taki Ermeniler 1860'larda muntazaman Amerika'ya hicret ediyorlardı.[46]

İkinci Meşrutiyet döneminde muhacir sayısı yukarıda zikredilen sevk edici faktörlerin tesiriyle çok arttı; bunda Hıristiyanların asker olmasına müsaade eden kanunun da rolü var. 1910-1912 arasında İmparatorluğu terk edenlerin sayısı rekor derecedeydi; 45.000 Suriyeli Arjantin'e gitti. Bu muhacir işçiler geride kalan ailelerine muazzam miktarda para gönderdiler ve okul ve dinî müesseselere büyük miktarda bağışlarda bulundular. Yıllık para havaleleri

---

[44] Issawi (1988), s. 19-21, 79. Lübnan'ın Hadet köyünden hicret edenlerin enteresan hikâyesi için bakınız Touma (1958), s. 105-10.

[45] Trebilock (1981), s. 309.

[46] FO, AS, 1891, No. 930. Erzurum için Hampson, 16 Haziran 1891, Harput'taki Boyajyan'ı zikrediyor.

(Suriye hariç) 1880'lerde ortalama 300.000 sterlindi ve muntazaman arttı, 1910-1913 yılları arasında 2.200.000 sterline erişti.[47]

Başka yerlere, meselâ Portekiz ve İtalya'ya, Osmanlı muhacereti bir sosyal stratejiydi, zira muhacirlerin niyeti memleketlerine dönmekti. Osmanlı muhacirlerinin üçte biri, aşağı yukarı 400.000 kişi, döndü. İtalya'da ise 1900-1914 arasında %28'i dönmüştü. Bu geçici göçlerin ekonomi üzerinde büyük tesiri oldu, zira dönenler yeni teknolojiler öğrenmişler, yeni hünerler kazanmışlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve İngiltere'de çalıştıktan sonra dönenlerin bazıları fabrika kurmuşlardı.[48] Buna rağmen muhaceret İmparatorluktan 800.000 kişiyi (doğmamış çocuklar hariç), bilhassa kırsal bölgelerde yaşamış olan Hıristiyan erkekleri, alıp götürmüştü.

OSMANLI TOPRAKLARINA GÖÇLERİN NÜFUS ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Hastalık ve savaşla beraber muhaceret ve doğum kontrolü Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun artmasını 1860'lara kadar geciktirdi. Bu tarihten sonra Osmanlı topraklarına gelmeye başlayan muhacir dalgalarıyla nüfus artmaya başladı. Muhacirler iki gruba ayrılabilir. Birinci grup rakam olarak önemli değildi; Osmanlı Devletinin muhaceret siyasetinin cezbiyle kendi arzularıyla gelmişlerdi. Çok daha büyük olan ikinci grup Padişahın topraklarına iltica edenlerdi. En önemlileri Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan kaçan Müslümanlardı. Daha küçük bir miktar Orta Asya'dan ve Girit'ten gelenlerdi. 1873 ile 1913 arasında 5 ile 7 milyon muhacir Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı.[49] Bunların bazıları İmparatorluğun kaybettiği topraklardan kaçan Osmanlı tebaalarıydı. Bundan dolayı, nüfus artışından ziyade nüfus dağılımı bahis mevzuu idi. Diğerleri, hiç olmazsa 3.8 milyon, Çarlık Rusya'sından kaçanlardı. Bunların İmparatorlukta yerleşmesi hastalığın, savaşın, doğum kontrolünün ve yabancı memleketlere hicret edenlerin yarattığı azaltmayı telâfi etti.

Devletin cazip şartlar koymasına rağmen İmparatorluk hiç bir zaman gönüllü muhaceret bakımından önemli bir mahal olmadı. 1857 kanunnamesi bu şartları ihtiva ediyordu. Bu kanunnameye göre mülk sahibi olan ve Osmanlı tebaası olup Osmanlı kanunlarına itaati kabul eden herkes İmparatorlukta yerleşebilirdi. Yerleşenler ücretsiz olarak verimli kaynaklar elde edebilecek, fakat bunları 20 sene zarfında satamayacaklardı. Rumeli'de yerleşirlerse askerlikten ve bütün vergilerden 6 yıl muaf olacaklardı. Nüfus yoğunluğu daha düşük olan Anadolu'da ve Arap vilâyetlerinde yerleşirlerse muafiyet 12 seneye

[47] Pamuk (1987), Tablo A6, 4.
[48] Öncü (1987); Issawi (1988), s. 19-21
[49] Karpat (1987); Shorter (1985).

uzatılacaktı. Bir çok Avrupalı ve Amerikalı alâkadar oldular, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun verdiği bu iktisadî fırsatlardan istifade etmek isteyenler çok olmadı. 1900'de Arap vilâyetlerinde bir kaç bin, Anadolu'da ise belki 20.000 Avrupalı vardı. Avrupalılar için Amerika çok daha cazip görünüyor ve bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun hükmü altına girmekten çekiniyorlardı.

Kendi arzularıyla gelen muhacirlerin en büyük kısmı Filistin'e hicret eden Yahudilerdi. 1880'de Filistin'de tahminen 25.000 Yahudi vardı; sayıları 1914'de 100.000'e çıkmıştı. Bunların arasında sadece Rusya ve Doğu Avrupa'dan gelen muhacirler değil, İmparatorluğun diğer bölgelerinden gelen Yahudiler de vardı. Muhacereti genellikle teşvik etmekle beraber, Osmanlı Devleti Zionist bir devlet kurulmasından endişeleniyordu. Yüzyılın sonuna doğru Yahudilerin hicretini engellemeye çalıştı, fakat başarılı olamadı.[50]

Mülteci olarak gelen muhacirler arasında dinî sığınak arayan Balkanlı Hıristiyanlar vardı. Bunların sayısı azdı ve hem Rumeli hem de Anadolu'ya yerleştiler. Rusya'dan 18. yüzyılda Tuna havzasına kaçmış olan ananevî inançlı Ortodoksların yüzlercesi oturdukları yerler yeni kurulan Romanya'nın bir parçası olunca 1878'de Anadolu'ya kaçtılar. Yüzyılın ortasında başarısızlıkla sona eren ihtilâllerden sonra Lehler, Macarlar, Kazaklar İstanbul civarına, Batı Avrupa kısmına ve Batı Anadolu'ya yerleştiler. Hıristiyanların bu göçleri ilgi çekici olmakla beraber, miktar itibariyle 1850'den sonraki Müslüman muhacereti yanında çok sönük kalır.

Balkanlardaki Osmanlı toprakları müstakil devletler olunca Müslüman halk kaçtı ve İmparatorluğun diğer yerlerindeki Müslümanların oranının artmasına sebep oldu. Her kaçış bir başka nüfus değişimi yarattı. İlk büyük Osmanlı muhacereti 1770-1884 devrinde Tatarların Rusya'nın ilhak ettiği Kırım'dan Osmanlı hâkimiyeti altındaki Besarabya'ya ve Dobruca'ya kaçmasıyla başladı. Bu muhaceret 1856'da Çarlık Rusya'sının muhacereti mecbur etmesiyle büsbütün önem kazandı. 30.000 Nogay Tatarları Çukurova'ya yerleştirildiler, fakat bunların çoğu sıtmadan öldü. 1860'da Kırım'ı 150.000 kişi terk etmiş, 3 yıl sonra da 280.000 kişi daha hicret etmişti. Çoğu Dobruca'ya yerleşti ve İmparatorluk toprak kaybettikçe yerlerini tekrar terk etti. Romanya'nın 1878'de müstakil devlet olmasıyla Nogay Tatarları ve diğer Tatarlar Batı ve Orta Anadolu'ya yerleştiler. 1922'de tahminen 1.8 milyon Tatar Osmanlı İmparatorluğunda yaşıyordu.

Çerkezler, Osmanlı İmparatorluğu'na hicret etmeye mecbur olan belki de en büyük gruptu. Rusya 1860'da Çerkezistan'a nihayet hükmedince yarım yüzyıl boyunca büyük bir muhaceret dalgası yarattı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu en az 2 milyon arttı. Çerkezlerin bazıları, Rusya'nın iskân ve Hıristiyanlaştırma programlarından kurtulmak için daha 1860'da hicret etmişlerdi. Muhacereti kontrol altına almak için Rus ve Osmanlı Hükümetleri

[50] Mandel (1975, 1976); Issawi (1982), s. 84: Issawi (1988), s. 21; Karpat (1987).

1860'da bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre İmparatorluğa sadece 50.000 Çerkez gelecekti. Fakat 1864 yılının sonunda bu bir sel halini aldı ve Osmanlı Devleti Doğu Çerkezistan'dan gelen tahminen 522.000 mültecileri yerleştirme problemiyle karşı karşıya kaldı. Başka bir tahmine göre 1866'da belki 1 milyon Çerkez başarılı şekilde Osmanlı topraklarına yerleştirilebilmişti. Çerkezler, Rus limanlarından gemilere binip Tuna havzasına gittiler ve oradan dağıldılar; meselâ, 1876'da 600.000 Çerkez Balkan vilâyetlerinde yerleşmişti. Balkan eyaletleri elden çıktıkça Kırım'dan gelenler gibi bunların çoğu da Anadolu'ya ve Arap bölgelerine yerleştiler. 1878 Türk-Rus Savaşının sonunda 1.5 milyon Çerkez İmparatorlukta yerleşmişti. Rusya sindirme siyaseti takip ettiği müddetçe 1881 ile 1914 arasında yarım milyon daha hicret etti. Bu mültecilerin emniyet bakımından bir tehlike olabileceğinden korkan Rusya, Osmanlı Hükümetinden bunların sınırlardan uzak mahallerde yerleştirilmesini talep etti. Böylece Çerkezler Halep ve Bursa'da ve İstanbul, Ankara ve Konya arasında açılan demiryolu hatları boyunca yerleştirildiler. Diğerlerine Suriye hudutları yanında ekilip biçilmemiş topraklar verildi. En az 25.000 aile 1873 ile 1906 arasında Şam vilâyetine yerleşti. Hükümet onlara toprak, ziraî âlet ve tohum bağışlarında bulundu.

Bu muhacirler Anadolu demiryolları ve Suriye'deki toprakların geri alınması ile birlikte gelen ziraî gelişme üzerinde büyük rol oynadılar. Beraberlerinde yeni teknikler getirdiler ve tarımı geliştirdiler. Buna rağmen birbirinden çok uzak olan Samsun ve Filistin gibi yerlerde oturanlarla Çerkezler arasındaki gerginlik yıllarca devam etti.[51]

---

[51] 1860'larla 1880'ler arasında Osmanlı İmparatorluğundaki muhacirler her yıl yurtlarına ortalama olarak 300.000 sterlin gönderdiler; bu miktar ilk önce 100.000 sterline düştü ve sonra 1900-1908 arasında çeyrek milyon sterline yükseldi. Pamuk (1987), Tablo A6.4.

ULAŞIM

18. yüzyılın sonunda buharlı makinenin icadı ve nakliyata tatbiki su ve kara yolları vasıtasıyla insanların seyahat ve malların taşınma tarzını tamamen değiştirdi. Bu yeni teknoloji 19. yüzyılda ilerledikçe güveni ve emniyeti arttırdı, sürati ve taşıma kapasitesini yükseltti. Demiryolları ile uzak yerlere erişildi, maliyet ucuzladı ve sahiller, limanlar ve iç bölgeler bütün dünyaya o zamana kadar görülmemiş bir şekilde bağlandı. Bilhassa ters yönde rüzgârlar estiği zaman yelkenli teknelerin üç ayda yaptığı seyahati buharlı gemi bir haftaya indirdi.[1] Gemiler daha da büyüdükçe deniz nakliyatı çok ucuzladı. 1900'e gelindiğinde eski teknolojiler – hayvan ile nakliyat ve yelkenli gemiler – ortadan kalkmaya başlamıştı.

Modern deniz ve karayolu teknolojileri Batı'lı mühendisler tarafından Avrupa sermayesi ile geliştirilmişti. İstisnaî haller de mevcuttu (aşağıya bakınız). Fakat buhar teknolojisinin gelişmesiyle yabancıların Osmanlı iktisadıyla olan bağları kuvvetlendi, zira bu teknolojiler limanların civarlarında ve demiryollarının ulaştığı bölgelerde yeni pazarlar açtı, fakat aynı zamanda Osmanlı mahsulleri dünya piyasasında rekabetle karşılaştı. Sonuçta Osmanlı hububatının dünya pazarlarındaki önemi 19. yüzyılda azaldı. Osmanlı çiftçileri bazen iç pazarlarda bile önemlerini kaybettiler, zira şimdi Amerikan unu gibi yabancı gıda maddeleri meselâ Duluth, Minnesota, gibi uzak yerlerden ithal edilebiliyordu. Sanayi mamulleri de buna benzer bir durumla karşılaştılar. Doğu Asya'dan ithal edilen ham ipek Avrupa pazarlarını istilâ etti ve fiyatları düşürdü; sonuçta Osmanlı ipekçileri ziyan ettiler. Ucuz kara ve deniz nakliyatı İmparatorluğun iç ve sahil bölgelerinde Avrupa mamullerinin fiyatını düşürdü. İmalâtçılar iç pazarları kaybetmemeye çalıştılarsa da modern nakliyat yüzyıl boyunca Osmanlı sanayiinin aleyhine gelişti (aşağıya bakınız).

Yeni teknoloji inkişafının mevcut nakliyat şekilleriyle rekabeti ihmal edilmemelidir. Yeninin eskiyi yeneceği belliydi, ama ikisi arasındaki mücadele çok uzun sürdü. Buhar enerjisinin keşfedildiği İngiltere'de dahi 1820'lerle 1870'ler arasında yelkenli gemilerin tonajı mütemadiyen arttı. Osmanlı İmparatorluğunda da yelkenli gemiler önemlerini kaybetmediler; bilâkis sayıları 19. yüzyılın sonuna kadar artmakta devam etti. Karada deve kervanlarıyla ve diğer makineleşmemiş şekilde nakliyat devam etti ve hattâ demiryolu çağında

[1] Braudel (1966), I, s. 246-53.

bile genişledi. Nakliyeciler yeni rekabete karşı tarifelerini indirmek suretiyle mücadele ettiler ve çoğu zaman gemi nakliyatının arttırdığı ticaretten istifade ettiler.[2]

DENİZ NAKLİYATI

Yelkenliler ve Buharlı Gemiler

1800'de Osmanlı mallarının ve yolcularının çoğu küçük yelkenlilerle taşınıyordu. 19. yüzyılın ortasına kadar Akdeniz'de 200 tondan daha ağır yelkenli enderdi.[3] Yüzyılın başında Osmanlı kara sularında taşınan yük hacmi yüzyılın sonundakine nispetle önemsizdi. İstanbul'a giden deniz yolları trafiğin en yüksek olanlarıydı. Meselâ, 1800'de İstanbul'un tükettiği 92.000 ton buğdayın ekseriyeti deniz yoluyla Eflak'tan, Boğdan'dan, Selânik'ten, Volos'dan ve Kuzey Anadolu sahillerinden geliyordu. Bir çok bölgelerde trafik azdı. Basra'ya 1840'larda senede 80 gemi geliyor ve muhtemelen 11.000 ton mal getiriyordu.[4] 1800'lerde yabancı gemilerin de yük tonajı düşüktü. Osmanlıların en önemli ortağı olan Fransa'nın güney limanlarından yılda ancak 150 gemi geliyordu.

Ticarî malların ne kadarının Avrupa ve ne kadarının da Osmanlı tekneleriyle taşındığını tespit etmek güç. Bu husustaki kaynakların çoğu Avrupa'dan olduğundan Osmanlı deniz nakliyatı hakkındaki bilgi kifayetsiz. Bazı tarihçilere göre 1800'den önceki yüzyıllarda da Osmanlı Akdeniz'ine, sahil bölgeleri hariç, Avrupa gemileri hâkimdi. 19. yüzyılın başında, Napolyon harplerinden dolayı, Osmanlı-Yunan ticaret filosu İmparatorluk sahillerindeki ticareti eline geçirmişti. Kızıl Deniz'i 1840'lara kadar bölgedeki Müslüman tüccarlar kontrol ediyordu. Bunların yelkenlileri çift direkliydi ve 80 tonu aşmıyordu.[5]

Buharlı gemiler Osmanlı kara sularında 1820'lerde işlemeye başladı ve kısa bir süre içinde alışılmış bir manzara haline geldi. İlk İngiliz buharlı gemisi 1828'de İstanbul'a geldi; beş sene sonra Odessa Kumpanyası Karadeniz yoluyla İstanbul'a bir gemi gönderdi. Bunu takip eden yılda Avusturya bandıralı bir gemi Tuna üzerinden İstanbul'a vardı. Beyrut limanına ilk buharlı gemi 1836'da, Kızıl Deniz'e de 1840'da girdi. 1840'ların sonunda İngiltere Kızıl Deniz'de, diğer Avrupa devletleri ise Akdeniz ve Karadeniz'de muntazam gemi seferleri işletti. Basra körfezine muntazam gemi seferleri 1860'lardan evvel başlamadı. Süveyş Kanalı'nın açılması gemi sayısını da arttırdı. Dicle ve Fırat

---

[2] Greenberg (1982); Mitchell (1978), s. 313-49; Quataert (1977); Issawi (1988), s. 203-67.

[3] Braudel (1966), I, s. 306-12.

[4] Güran (1984-85); Issawi (1980), s. 25, 152-53; al-Shaafi (1985).

[5] Issawi (1982), s. 45-46; al-Shaafi (1985).

nehirlerinde gemi seferleri 1830'ların sonunda başladı. 1860'lardan sonra Lynch Kumpanyası muntazam, fakat pahalı seferlere başladı.[6]

Buhar kuvveti gemilerin tonajını arttırdı. Avusturya'nın Lloyd filosunun ortalama tonajı 1836 ile 1874 arasında 4 katı artarak 1.000 tona çıktı. Trabzon'a uğrayan gemilerin ortalama tonajı 1830 ile 1880 arasında 8 katı artarak 1.005 tona yükseldi. İstanbul'a 1830'larda gelen gemiler 130 ile 530 ton arasındaydı; 19. yüzyılın sonuna doğru ise ortalama 1.250 tondu.

Buharlı gemiler yelkenli rakiplerini geride bıraktılar. 1880'lerin sonunda Samsun ve Trabzon limanlarına gelen deniz nakliyat vasıtalarının toplam tonajının %93'ü ve %99'u buharlı gemilerdi. 1860'larda İstanbul'a gelen yelkenliler buharlılardan 4 katı daha fazla yük taşıyorlardı. 1870'lerin başında vaziyet değişti; gemiler yelkenlilerle aynı miktarda yük taşıdılar, ama 1900'de yelkenlilerin İstanbul'a getirdiği yük %5'e düştü. Mersin limanı İstanbul'unkinden farklıydı. Mersin'de açıkta demirlenecek daha çok yer vardı. Bu limanda da, İstanbul'da olduğu gibi, buharlı gemiler yükün %95'inden fazlasını alıp boşaltıyordu. Cidde'de yelkenliler artan ticaretten istifade ettiler; sayıları 1814 ile 1861 arasında 250'den 600'e çıktı. Ortalama olarak 8 tonluktular, ama buharlı gemilerin rekabeti yelkenlilerin rolünü çok azalttı; 1900'de nakliyatın %90'ı gemilerle yapılıyordu.[7]

Yani, buharlı gemilerin sayısı büyük miktarda arttı ve deniz nakliyatının ekseriyetini ellerine geçirdi. Bu artış nakliyat hacminin büyük miktarda genişlemesiyle 19. yüzyıl boyunca devam etti (İleride Ticaret bölümüne bakınız). 1830 ile 1914 arasında Beyrut'a gelen tonaj 40'dan 1.700'e, İzmir'e giren de 100'den 2.200'e, Trabzon'unki 15'den 500'e, Basra'nınki de 10'dan 400'e yükseldi. 1914'den evvelki 20 senede İstanbul limanına giren tonaj 4 katı artarak 4.000'e yükseldi. 1914'de trafiğin %90'ı Avrupa kumpanyalarının gemileriyle yapılıyordu. Trabzon'da Osmanlı gemilerinin payı 1830 ile 1874 arasında %69'dan %33'e düştü, ama bazı Osmanlı armatörleri bir hayli kâr ettiler. Osmanlı nakliyecilerinin tonaj payı azaldı, ama taşınan yük hacmi 7 katı artarak 11.000 tondan 71.000 tona yükseldi. 1878-82'de Osmanlı armatörleri Cidde'de her yıl ortalama olarak 100.000 ton taşıdılar; bu miktar 1900-1904'de %250 artarak 259.000 tona yükseldi. Samsun'da, Trabzon'da ve Tarsus gibi açıkta demirlenen limanlarda Osmanlı nakliyecilerinin sayısı önemsiz değildi (Tablo IV: 8).[8]

---

[6] Batatu (1978), s. 238; Issawi (1982), s. 45-48; Issawi (1988), s. 160-68, 227-29, 249.

[7] ZstA, AA 53739, Bl. 79; al-Shaafi (1985), s. 68-73.

[8] Issawi (1982), s. 8; Eldem (1970), s. 165; al-Shaafi (1985), s. 62; Issawi (1980), s. 153.

Tablo IV: 8
Başlıca Osmanlı Limanlarına Giren Tonaj, 1830-1913
(bin ton)

Liman	1830	1860	1890	1913
Basra	10	-	100	400
Beyrut	40	400	600	1.700
İstanbul	-	-	800	4.000
İzmir	100	600	1.600	2.200
Trabzon	15	120	500	

Kaynak: Issawi (1982), s. 48.

Ticaret arttığından 1914'de 19. yüzyılda olduğundan çok daha fazla Osmanlı yelkenlileri çalışıyordu; bunlar da yabancı buharlı gemiler gibi yeni işler elde ettiler ve 19. yüzyıl boyunca büyük sayıda Osmanlı tayfa istihdam ettiler.1879 ile 1914 arasında Osmanlı yelkenlilerinin tonajı 164.000'den 202.000 tona çıktı.[9] 1914'de yelkenliler Osmanlı bayrağı altında taşınan bütün tonajın üçte ikisini temsil ediyordu. Cidde'de 1890'lara kadar Müslüman tüccarlar on tane 1.000 tonluk büyük yelkenli ve 400-600 tane de küçük yelkenliyle iş yapıyorlardı. 19. yüzyılın sonunda 2.500'den fazla Osmanlı yelkenlisi her sene Beyrut'a geliyordu.[10] Mersin'e 1897'de 529, 1906'da da 626 yelkenli geldi.[11] Daha önemlisi, 1880'lerin sonunda her yıl Trabzon'da 8.000, İzmir'de de 1908 ile 1912 arasında 3.000 yelkenli gemi girişi kaydedilmişti. Samsun'da ise 1888'de ancak 14 yelkenli gemi demirlemişti.[12]

Limanların Gelişmesi ve İşçi Huzursuzluğu

Ticaretin ve buharlı gemilerin artışı mevcut Osmanlı liman tesisleri için güçlükler yarattı. Taşınılan yük hacminin çoğalması ve gelen gemilerin gittikçe daha büyük olması tahmil-tahliyeyi zorlaştırıyor, işleri geciktiriyor ve tüccarları sinirlendiriyordu. Asır boyunca Osmanlı limanları nispeten çok az değişti. Meselâ, Mersin açık denizde demirlettiren bir liman olarak kaldı: demiryolu ile gelen yükler uzun ve dalgakıranla korunmayan iskeleler üzerindeki ufak vinçler

9 Eldem (1970), s. 168. 1879'dan evvelki yıllar hakkında istatistikler mevcut değil. Diğer memleketlerle mukayese imkânsız, zira Eldem gayri safi, Mitchell (1978) ise net tonajdan bahsediyor.

10 Eldem (1970), s. 168; Ochsenwald (1980); al-Shaafi (1985), s.48; Fawaz (1983), s. 133.

11 GB AS 1964, 1896 Bağdad ve Basra Ticareti; A&P 116 1908, Longworth (tarihi yok), 1907 için Halep.

12 GB (1920), s.165. Issawi (1980), s. 170'e göre 1870'lerde, sahil ticareti hariç, İzmir'de yelkenli gemi hemen hemen hiç kalmamıştı.

ve raylara oturtulmuş vagonlarla gemilere aktarılıyordu. Buharlı gemiler limanların kapasitesine göre büyüktü. Meselâ, 1880'de gemilerin ortalama büyüklüğü 1.000 tonu aştığı halde Beyrut limanının uzunluğu 150 metre, genişliği 100 metre, derinliği de 2 metreydi.[13] Bu gibi limanlarda yük alıp vermek için büyük gemiler açıkta demirliyor ve ufak tekneler malları gemilerden sahile taşıyordu. Bu ameliye zaman alıyor ve çoğu zaman malların zedelenmesine sebep oluyordu. Yabancı tüccarlar itiraz ettiler ve durumun düzelmesi için hükümete baskı yaptılar. 1830'larda Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Beyrut'u ziyaret ettiğinde İngiliz tüccarları antrepoların ve mavna sayılarının arttırılmasını ve bir dalgakıran inşa edilmesini talep ettiler. İbrahim Paşa vaziyetin teftiş ve yeni bir gümrük binasının inşa edilmesini ve bir dalgakıran yapılması için gereken teşebbüslerin yapılmasını emretti.[14]

Fakat icap edenlerin yapılması çok gecikti ve her yerde de yapılmadı. Selânik, İzmir, Beyrut ve İstanbul'da yabancı şirketler daha büyük ve daha yeterli liman tesisatı inşa ettiler. 1909'da bu 4 liman en önemli Osmanlı limanıydı.[15] 1860'larda ve 1870'lerde Selânik ile Mitroviçe arasındaki demiryolu Selânik'in ticaretini süratlendirince buharlı gemilerin yüklerini alıp boşaltabilmeleri için ..800 metre uzunluğunda bir rıhtım inşa edildi. Otuz sene sonra Selânik Rıhtım Kumpanyası trenlerin doğrudan doğruya rıhtıma gelip yüklerini doğrudan doğruya gemilere boşaltabilmeleri için iki demiryolu şirketiyle bir anlaşma imzaladı. Bu suretle malların demiryolu istasyonundan yarım mil ötedeki limana taşınması sona erdi.[16] İzmir limanındaki büyük inşaat 1867'de başladı ve 1875'de tamamlandı. Yeni tesisat 4 kilometre uzunluğunda bir rıhtım ve 32 dönümlük doklardan müteşekkildi. Merkezi Paris'te olan bir şirket 1894'de Beyrut limanında 800 metre uzunluğunda bir rıhtım, 21 dönümlük dok sahası ve gümrük ve karantina binaları inşa etti.[17] Diğer bir Fransız şirketi aynı zamanda İstanbul'da rıhtımlar inşa ederek gemilerin doğrudan doğruya yanaşmasını mümkün kıldı ve trafik on yıl içinde %50 arttı.[18] Bu dört limandaki yeni tesisat ticareti süratle arttırdı. Buna rağmen yabancı tüccarlar kifayetsiz depo ve ambarlardan, işlerdeki gecikmelerden ve malları gümrükten geçirmekte çektikleri güçlüklerden şikâyet etmeye devam ettiler. Liman işçilerinden de şikâyetçiydiler, işçilerin de şikâyet için sebepleri vardı.

Yabancı şirketlerin ameliyeleri limanlarda çalışan Osmanlıların işlerini tehlikeye soktu. Zikredilen dört limanın geliştirilmesinden evvel binlerce kayıkçı, rıhtım ile açıkta demirlemiş gemiler arasında yolcu ve mal taşıyarak

---

[13] Fawaz (1983), s.72.

[14] Issawi (1977).

[15] Eldem (1970), s. 169.

[16] BCF 1883, Selânik, 25 Temmuz 1883; GB 4579, AS, 1909'da Selânik Konsolosluk Mevkiinde Ticaret.

[17] Issawi (1980), s. 167-170; Fawaz (1983), s. 72.

[18] İstanbul Ticaret Belediye Müdürlüğü (1928), s. 75.

geçimlerini sağlıyorlardı. Bazıları da yükleri daha sonra teslim edilmek üzere depo olarak kullanılan mavnalara yerleştiriyorlardı. Hamallar malları kıyıdan gümrük binalarına ve antrepolara götürüyorlardı. Bazı hamallar yükleri sırtlarında veya hayvanlarla taşıyordu. Sırık hamalları takım olarak çalışıyor, malları sağlam direklere asarak taşıyorlardı. Başlıca limanlarda hamalların ve sandalcıların çoğu üyelerini koruyan loncalara mensuptular. İşçiler, loncalara ödedikleri üyelik aidatlarına karşılık devamlı surette istihdam edilmelerini ve iş yerlerini korumasını bekliyorlardı. Fakat yeni liman tesisleri bu iş yerlerini tahrip etti ve onlara işlerini kaybettirdi. Gemiler artık doğruca yanaşınca bir çok kayıkçı işlerini kaybetti. (En azından İstanbul ve İzmir'de gemiler rıhtımlara dik olarak bağlanıyor ve yükler salapuryalara indirilip rıhtıma transfer ediliyordu. Bu şekildeki tahmil-tahliye hem rıhtım sahasından tasarruf ettirdi, hem de bazı işçilerin çalışmasını devam ettirdi. Şirketlerin inşa ettiği antrepolar depo olarak kullanılan teknelere artık ihtiyaç bırakmadı. Raylar üzerinde giden yük vagonları yüzlerce hamalı işsiz bıraktı. Ve demiryolları İzmir'de olduğu gibi rıhtıma kadar uzatılınca işsizlik daha da arttı. Selânik'te demiryolu merkez tren istasyonundan rıhtıma kadar uzatılınca nakliyat çok daha çabuk yapıldı, ama hamallar işlerini kaybettiler. Ayrıca, yabancı şirketlere tanınan imtiyazlar onlara limanlarda bir tekel gibi hareket etme hakkını veriyordu. Bunlar bu haklarını liman işçilerini sıkı surette nizama sokmak suretiyle tatbik etmeye çalıştılar. Ayrıca, yabancı tüccarlar ve deniz yolu şirketleri yabancı işçileri veya herhangi bir loncaya mensup olmayan bir Osmanlıyı istihdam etmeyi tercih ettiler. Limandaki şirketlerin tekel imtiyazları, rıhtım, raylı vagon, antrepolar ve işçi istihdam etme üzerindeki kontrolleri şirketlerle hamallar ve sandalcılar arasında şiddetli mücadelelere yol açtı. Rıhtımlardaki inşaatları arbedeler takip etti. Liman işçileri yük alma ve boşaltma faaliyetlerine engel oldular ve inşaatları sabote ettiler. Buna karşılık, yabancı tüccarlar ve liman şirketlerinin görevlileri konsolosluklarına baş vurdular ve hükümet kendi tebaasını yabancı şirketler namına tevkif etti. Fakat liman işçileri artçı bir hareketle kayda değer bir şekilde başarılı oldular ve yabancı şirketlerden bir çok taviz kopardılar.[19]

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1908-9'da Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine buradan gelen mallar boykot edildi; bunun liman işçilerinin davalarına hatırı sayılır yardımı oldu. Jön Türkler bu hareketin başına geçtiler, sandalcılar ve hamallar da her gün boykota devam ettiler. Halkın bu davaya karşı heyecanının sönmesine rağmen liman işçileri boykotlarına devam ettiler. Sonuçta İstanbul limanındaki işçiler Rıhtım Kumpanyasında kaybettikleri işlerin bazılarını geri aldılar. Boykot liman işçilerinin siyasî kudretini ve liman şirketleri, yabancı tüccarlar ve deniz nakliyat şirketleriyle mücadele kabiliyetlerini arttırdı. Boykot esnasında, bilhassa faal oldukları Trabzon'da, kayıkçılar İttihat ve Terakki Partisi'ni kontrolleri altına aldılar ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar şehri idare ettiler. İzmir ve Selanik'te faaldiler. Mavnacıların ve

[19] Quataert (1983), s. 95-120.

hamalların loncaları 1908'den sonra tekrar tekrar ticareti durdurdu. İngiliz konsolosunun söylediğine göre yapılan uzun müzakereler hiç bir netice vermedi. Ona göre, deniz nakliyat şirketleri limanda çalışmak üzere işçi getirmedikçe loncaların güçlerini engellemek için fazla bir şey yapılamaz ve ticaretin akışı düzeltilemezdi.[20]

DEMİRYOLLARI

Genel Görüşler

Osmanlı İmparatorluğu demiryolu çağına geç girdi. 1850'de Osmanlı topraklarında tek bir ray bile döşenmemişti.[21] İkinci derecede Avrupa devletlerinde bile bu tarihte demiryolları vardı. İtalya'nın demiryolları 620 kilometre, İspanya'nınki ise 100 kilometreden azdı. Büyük Devletler arasında Avusturya-Macaristan 1.357 km. demiryolu döşemişti; başlıca demiryolu memleketi olan Büyük Britanya'nın demiryolları 9.800 kilometre ve Amerika Birleşik Devletleri'ninki 14.480 kilometreydi.

19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa 1890'dan sonra, Osmanlı Devleti 7.500 kilometre demiryolu hattına sahip oldu. Bu nispeten çabuk ilerleme Amerika Birleşik Devletleri'ndeki inşaatın hızlı artmasından çok seneler sonra meydana geldi. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1850 ile 1880 arasında demiryolu hatları 10 katı, yani Osmanlı İmparatorluğunda ilerde inşa edileceklerin 20 katından daha fazla, artmıştı. Amerika'nın demiryolları ile döşenmesi tamamlandıkça diğer memleketlerde de inşaat süratlendi. İmparatorluğun demiryolu döşemesi diğer memleketlerdeki gibi, fakat daha mütevazı bir nispetteydi. Habsburgların imparatorluğunda 1913'de demiryolları 23.000 kilometreye varmıştı, yani Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden 3 katı fazlaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Balkan toprakları olan müstakil Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan devletleri toplu olarak 8.000 kilometre, yani İmparatorluktan daha fazla, ray döşemişlerdi.[22]

---

[20] Quataert (1983); Selânik 1910 için GB AS 4797.

[21] İsmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası, fakat kontrolünden müstakil olan Mısır'da demiryollarının erken tekâmül etmesi şayanı dikkattir. Mısır 1869'da 1.338, 1905'de 3.000 kilometre demiryolu hattına sahipti. Issawi (1982), s. 54.

[22] Mitchell (1978), s. 581-85, Tablo F 1; Licht (1983), s. 10, 31,

21 Osmanlı İmparatorluğu'nda ve daha evvel sahip olduğu memleketlerdeki demiryolları, 1914

Tanzimat Meclisinin 1854 tarihli bir takriri Bâb-ı Âli'nin demiryollarının getireceği iktisadî kalkınmadan ne kadar memnun olduğunu ifade eder. Servet kaynaklarını arttıracak en önemli gelişmelerden biri İmparatorlukta birbirine bağlı olan yolların inşasıdır. Bunun için bölgeleri bağlayan anayolların olması, yani en verimli mıntıkaları aşıp ziraî bölgeleri denizlere bağlayan bir demiryolu şebekesi şarttır.[23]

Meclisin demiryollarının sanayii teşviki hususunda bir düşüncede bulunmamış olması dikkate değer.

Yabancı sermaye ve yabancı işçiler İmparatorluğun bütün demiryollarının inşaatında ve işlemeye başlamasında büyük bir rol oynadılar. Bu yolların inşaatı demiryollarını sonradan döşeyen memleketlerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da beklenmeyen malî ve teknolojik problemler çıkardı. Teknoloji İmparatorluk için tamamen yeniydi, bundan dolayı ithal edilmesi lâzımdı. Demiryollarının da bu teknolojiyi bilen işçilere ihtiyacı vardı. Bunun için hiç olmazsa kısa bir zaman için de olsa, yabancı işçinin ithal edilmesi lâzımdı. Ayrıca, demiryolları çalışmaya başlamadan evvel rayların döşenmesi, lokomotiflerin ve vagonların satın alınması lâzımdı; bu da büyük miktarda sermayeyi icap ettiriyordu.

[23] Hecker (1914), s. 778.

Devlet iki finansman metodu kullandı. Daha ender kullanılan birinci metot hükümetin inşaat için lâzım olan sermayeyi kendi bütçesinden temin etmesiydi. Devlet, ya yabancı şirketlere inşaat finansmanı temin etti, yahut da, ender olarak, demiryollarını kendisi inşa etti (bunun en açık örneği, aşağıda görülebileceği gibi, Hicaz demiryoludur). Meselâ, 1870'de devlet Batı Anadolu'da Kasaba ile Alaşehir arasındaki kısa hattı inşa etti ve bunun işletmesini yabancı şirketlere devretti. Fakat 1914'de devlet sermayesi demiryollarına yatırılan bütün sermayenin ancak %10'u idi. Devlet daha ziyade tahvil çıkarmak suretiyle sermaye temin eden müesseselere inşaat ve işletme için imtiyazlar tanıdı. Bunun için genellikle müteşebbislere bir takım malî garantiler tanıdı. Başlangıçta, ilk inşaat projelerine yatırılan sermayeye muayyen bir kâr haddi ödemeye söz verdi. Fakat 1860'larda ve 1870'lerde bu sözünden geri dönünce, yabancı sermaye İmparatorluğa demiryolu yatırımı için gelmekten vazgeçti. Mamafih devlet, demiryolu inşaatında ısrar ediyordu. 1872'de Alman mühendisi Wilhem von Pressel'i bir demiryolu şebekesi plânı hazırlaması için davet etti. Pressel 10 yıllık bir plân hazırladı (bu yapılacak inşaatın ana plânı oldu). Bu plâna göre İstanbul'un Asya kıyılarından Basra körfezine kadar 2.700 kilometrelik bir ana hat döşenecekti. Ayrıca bu ana hata bağlanmak üzere 1.800 kilometrelik geniş bir sistem de sundu. Abdülhamid'in idaresi Pressel'in plânını kabul etti, fakat iktisadî potansiyeli olan kısımlarından ziyade, askerî ve siyasî bakımdan daha faydalı olanlarını tercih etti.

Yabancı sermayeyi teşvik etmek için devlet kilometre garantisi diye bilinen yeni bir malî yola baş vurdu. 19. yüzyılın sonlarında genellikle tatbik edilen bu sistem demiryolu kumpanyasına kilometre başına asgarî bir gelir haddi tanıyor ve icap ettikçe devlet aradaki farkı kapıyordu. Bu suretle devlet başlangıçta yatırılması icap eden sermayeyi temin etmek zorunluluğundan kurtuluyor, bu vazifeyi imtiyaz verilen özel şirkete bırakıyordu. Fakat bu sistemin cazip olmayan tarafları vardı. Kilometre başına muayyen bir asgarî gelir haddi tanımak işletmelerin iyi randımanla çalışmalarına engel olabilirdi. Böyle bir garantisi olmayan çok az demiryolu hattı yabancı sermaye ile inşa edildi (Asya eyaletlerindeki bütün hatların %20'si). Bunlar hükümetçe stratejik kıymeti olmayanlardı.[24]

İnşaat

Osmanlı demiryolları Batı Avrupa'dan doğuya dağılan ve devamlı surette genişleyen bir şebekenin parçasıydı. Genellikle Fransız sermayesi ile finanse edilen ve Batı Avrupa'dan başlayan ana yollar İspanya, Avusturya, Rusya ve İtalya istikametinde genişliyordu. Bu şebekeler tamamlandıkça sermayedarlar ilgilerini demiryolları olmayan bölgelere çevirdiler. Böylece demiryolları

[24] Quataert (19883), s. 71-93; Hecker (1914), s. 790-91, 1085-86; Issawi (1982), s. 55.

güneydoğuya, Balkanlara ve Anadolu'ya doğru yayıldı. Nihayet 1890'larda Suriye'ye vardı ve 1900'den sonra da Irak'a ve Arap yarımadasına erişti.[25]

İmparatorluğun Avrupa ve Anadolu eyaletlerinde demiryolu inşaatı Kırım Savaşı'ndan hemen sonra başladı; bu esnada karayolları inşaatı da süratleniyordu. İlk demiryolunu İngiliz sermayesi sonradan Romanya olacak olan bölgede inşa etti; bunu Batı Anadolu'da İzmir'le Aydın arasındaki demiryolu takip etti. Başta Avrupa eyaletleri geliyordu. Buralara daha 1890'dan evvel 2.000 kilometrelik hat döşenmişti. Buna mukabil, 1890'da Anadolu eyaletlerinde demiryolu ancak 900 kilometreydi, Arap eyaletlerinde ise hiç demiryolu yoktu. Selânik 1871'de Üsküp'e, 1888'de de Belgrat'a bağlanmıştı. En uzun Avrupa demiryolu hattı 1870'de başlanan ve 1888'de bitirilen Şark Demiryoluydu. Bunun uzunluğu 1.300 kilometreydi ve İstanbul'u Edirne ve Sofya'ya bağlıyor, Edirne'den de Selânik'e bir hat uzatıyordu. Bu hattın nereden geçeceğini askerî düşünceler tayin etmişti; iktisaden faydalı olan hatlar, meselâ Üsküp'ten Sofya'ya giden hat, plânlanmalarına rağmen inşa edilmemişti. Şark hattını finanse etmek için devlet milyonlarca lira borca girdi, ama Rumeli'deki hatların – meselâ 219 kilometrelik Selânik-Manastır hattı – inşasında kilometre garantisi sistemini kullandı. Mamafih bu kıymetli alt yapı Balkanlar, İmparatorluktan ayrılarak müstakil olunca elden gitti. 1914'de İmparatorluğun elinde inşa ettiği 2.000 kilometreden 480'i kalmıştı.[26]

Anadolu'nun 2.900 kilometre demiryolu vardı. İlk inşa edilenler İngilizlerin 1860'larda yaptığı iki hattı. Buna sonradan 1.300 kilometre daha ilâve edilerek Batı Anadolu'nun verimli mıntıkaları bağlanmıştı. 1870'lerde devlet İzmit ve Mudanya limanlarından içeriye doğru hat inşa etmek istedi, fakat teknik ehliyetten mahrum olması yüzünden başarılı olamadı. Meselâ, Mudanya hattında yol yatakları müsait derecede meyilli olmadığından yeni lokomotifler yokuşu çıkamadılar. Daha sonra yabancıların yardımıyla bu yollar yeniden inşa edildi. Demiryollarının genişlemesi 1890 ile 1895 yılları arasına isabet eder. Bu dönemde İzmir'den Ankara'ya ve oradan Konya'ya bağlanmak üzere, 1.000 kilometrelik Anadolu Demiryolu inşa edildi. Uzun ve eziyetli uluslararası müzakerelerden sonra Anadolu hattını güneydoğuya uzatacak bir plân yapıldı. 1903'de Hükümet Konya'dan Basra Körfezine kadar gidecek olan Bağdat Hattına imtiyaz tanıdı. Bu hattın inşaatı ile Berlin'den (veya Paris yahut da Londra'dan) Abbasilerin Dicle nehri üstündeki eski merkez şehrine, yani Bağdat'a, doğrudan gidebilmek rüyası gerçekleşecekti. Avrupa devletleri arasındaki diplomatik anlaşmazlıklar inşaatı geciktirdi, fakat Birinci Dünya Savaşı başladığında 700 kilometresi tamamlanmıştı. Bunun 122 kilometresi Irak'taydı ve bu Osmanlı zamanında Irak'ta inşa edilen yegâne hattı.

[25] Cameron (1961).

[26] Hecker (1914), s. 1076-77; Lampe & Jackson (1982), s. 302

Suriye eyaletinde demiryolu inşaatı Anadolu Demiryolunun tamamlanmasından sonra ciddî olarak başladı. İlk hat 1891'de Fransız sermayesi ile inşa edildi. Bu, Yafa'yı Kudüs'e bağlayan kısa hattı. Bunu takiben, 1894'de Şam, Havran'ın verimli buğday yetiştiren bölgelerine bağlandı. Fransız sermayesi bu hattı Beyrut'a bağladı ve bu şehrin Doğu Akdeniz'deki önemini daha da arttırdı. Otuz sene evvel iki İngiliz demiryolu şirketi de İzmir'in ticarî önemini arttırmak için aynı şeyi yapmıştı. Suriye'deki diğer demiryolları da iç bölgelerdeki şehirleri sahille birleştirdiler; meselâ, 1906'da Halep Trablus'a bağlandı. 1914'de Suriye'deki demiryolları 1.677 kilometreydi. Suriye'nin demiryolu şebekesi saha ve nüfus bakımından Anadolu'nunkinden çok daha yoğundu. Fakat rayların arasındaki açıklık üç çeşit olduğundan bu sistem iyi sonuç vermiyordu. Anadolu'da ise, Mudanya-Bursa hattı dışında, raylar aynı açıklıktaydı.

Yukarda zikredildiği gibi Osmanlı sermayesi ve işçisi ile inşa edilen yegâne hat Padişahın arzuladığı Hicaz demiryoluydu. Şam'ı Mekke'ye bağlayacak ve Müslümanların lideri olarak pan-islâmik iddialarını kuvvetlendirecekti. Yemen'deki kanlı ve uzun isyan yüzünden geciken bu hattı Padişah Hicaz'ı ve bölgelerini İstanbul'a bağlayacak bir hat olarak görüyordu. Plânları yapanlar, hattı dış borçlarla değil de, sırf iç sermaye ile finanse etmek, kilometre garantisi sistemini kullanmamak ve lokomotifler ve vagonlar dışında, sadece Osmanlı malzemesiyle inşa etmek arzusundaydılar. Dahilî sermayeyi gönüllü bağışlar, hususî vergiler, Osmanlı olmayan Müslümanların bağışları ve asker istihdam etmek suretiyle başarıyla temin ettiler. En başta Padişah ve Sadrazam bağışta bulundular. Hükümet görevlileri para verdiler ve memurlar, gayri Müslimler de dahil, bir çok yıllar mecburî olarak bir aylık maaşlarını hibe ettiler. Osmanlı olmayan Müslümanlar arasında demiryolunun inşasına en fazla katkıda bulunanlar Mısır'lılar ve Hindistanlılardı. Gerçi bağışta bulundukları miktarlar pek ehemmiyetli değildi, ama pan-islâmizmden ürken İngiliz emperyalist menfaatlerine set çekmek istiyorlardı. Bir çok yeni vergi, mecburî bağışlar hariç, miktarın büyük bir kısmını temin etti. İnşaatta askerlerin istihdam edilmesi şirketin bütçesinin dengesini bozmadı, zira bunların masrafları şirketin bütçesinden değil, asker bordrolarından ödeniyordu. İnşaatın bir safhasında 9.300 asker yol yataklarını hazırlayıp rayları döşediler. Fakat Osmanlı teknolojisi geri olduğundan yabancı mütehassıs istihdam etmemek iyi bir çözüm yolu değildi. Başta yapılan bazı hatalardan sonra devlet Avrupa'dan mühendisler getirtti ve tünel ve köprü inşası gibi ehliyet isteyen işler için yabancı şirketlerle anlaşma yaptı. Hat Arap yarımadasına uzayıp Mekke ve Medine'ye yaklaşınca ehliyetli Avrupalıların yanında çalışan askerler bir çok işleri ellerine aldılar. Mısır'lı Müslümanlar da istihdam edildi. 1.500 kilometrelik hattın Medine'ye kadar başarılı bir şekilde tamamlanması Sultan Abdülhamid için büyük bir propaganda zaferi oldu.[27]

---

[27] Ochsenwald (1980); Arif (1971).

İş Gücü

Demiryollarının inşasında çalışanlar genellikle Osmanlı tebaasıydı. Hicaz hattında istihdam edilen askerlerin sayısı yüksek olmakla beraber, askerlerin bu şekilde istihdam edilmesi sadece bu demiryoluna mahsus değildi. Meselâ, 1873'de askerler İzmit'i Ankara'ya bağlayan hattın inşaatına da yardım ettiler, ama bu proje maalesef başarılı olmadı. Ne dereceye kadar angarya işçi istihdam edildiği bilinmiyor. Ama herhalde bu her zaman yapılan bir şey değildi. Angarya işçiler Hicaz hattının inşasında olduğu gibi 1873'de İzmit-Ankara hattınınkinde de istihdam edilmişlerdi.

Demiryollarının çoğunun ücretli işçilerle yapıldığı çok muhtemeldir. 1873'de İzmit-Ankara ve Niş-Vidin hatlarının inşaatında tutulan hesap defterleri Kürtlerin, Türklerin, Ermenilerin, Rumların, Slavların ve Romanyalıların günlük ücret aldıklarını kaydeder. Ayrıca, devlet bunlara ekmek ve çadır da verirdi.[28] Bu işçilerin nereden ve nasıl toplandıkları bilinmiyor, ama işe başlar başlamaz ücret alıyorlardı. Şirketler tarafından tutulan işçiler Anadolu ve Bağdat hatlarının büyük kısmını, belki de tamamını inşa ettiler. Anadolu'daki demiryolu inşaatının ilk safhasında 6.500 işçi sırf yol yataklarını hazırlamak için 1.6 milyon gün çalıştı.[29] Bir çok işçiler iş bulabilmek için yüzlerce kilometre yürüyerek Şiraz'dan bile geldiler. Bağdat hattının inşaatında ustalar işçi ekiplerini iş yerine getirdiler. Muhtemelen bu diğer hatların inşaatında da âdetti.

Büyük sayıda yabancı işçiler daha ehliyet isteyen işlerde istihdam edildiler. 1900'ların başında 5.000 inşaat işçisinin 1.500'ü yabancıydı. Hicaz hattında inşaatın bir safhasında en az 600 yabancı işçi çalışıyordu. Anadolu, Bağdat ve Hicaz demiryolları büyük sayıda İtalyan ve Karadağlıyı duvarcı ve taşçı olarak istihdam etti. İşçiler arasında kavga sıradandı ve arada bir ciddî hâdiseler oluyordu: 1896'da Kürtler İzmir-Kasaba hattının uzatılmasında çalışan yedi yabancı işçiyi öldürdüler.[30]

Böylece yeni bir Osmanlı iş gücü meydana geldi. 1914'de demiryolları 10 binle 15 bin arasında daimî işçi istihdam ediyordu.[31] Çoğu kalifiye olmayan veya çok az kalifiye olan işçilerdi ve yol temellerinde ve istasyonların temizlenmesinde çalışıyorlardı. Kalifiye işçiler lokomotiflerde, lokomotif bakımında, teçhizatın tamirinde ve trafikte çalışıyorlardı. Diğerleri muhasebede çalışıyor ve işlere nezaret ediyordu.

---

[28] BBA Nafıa Nezareti 68-74 Demiryolları ve Limanlar, D 16 1290, 4-22, çeşitli tarihler, 1289/1873.

[29] Anadolu Demiryolu Kumpanyasının 1890 ve 1891 Senesi Raporları, bakınız Quataert (1977).

[30] Quataert (1983), s. 74-75; Ochsenwald (1980), s. 34-40; Hecker (1914), s. 1582-83.

[31] Ochsenwald (1980) deki Hicaz demiryolu personeli hakkındaki rakkamlardan elde edilmiştir.

Demiryolu işçileri arasında din, milliyet ve etnik bakımdan farklar vardı. Avrupalılar en yüksek, Osmanlı Hıristiyanları da orta mertebedeydiler. Osmanlı Müslümanları, Türk veya Arap, demiryollarının geçtiği yere göre, en düşük mevkidelerdi. Bu tabakalaşma tesadüfen olmuş bir şey değildi. Sermayenin dışardan gelmiş olması idare kurullarının ve en önemli yönetim mevkilerinin Avrupalıların elinde olmasını icap ettiriyordu. Ayrıca, demiryolu işi yepyeniydi; Osmanlılar demiryolu teknolojisine aşina değildiler, bundan dolayı ilk senelerinde Avrupalı personel kullanmak zorunluydu. Fakat bazı demiryolu şirketleri ehliyet isteyen işleri ve yönetim mevkilerini, Osmanlıların bu hususta ilerlemelerine rağmen, yine de Avrupalılara tahsis ediyorlardı. Demiryollarındaki bu tabakalaşma şekli Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde çalışan yabancı şirketlerininkinden farklı değildi. Sadece demiryolu teknolojisinin yeni olması değil, şirketlerin idare politikaları da Osmanlı işçilerinin ilerlemesine engel oluyordu. Daha kötüsü, şirketler aynı iş için aynı ücreti de ödemiyorlardı. Avrupalıların maaşı Osmanlılara aynı iş için ödenenden %50 daha yüksekti. Bu fark Avrupalıları uzak memleketlerinden İmparatorluğa cezbediyordu; rencide olan Osmanlı işçisi için ise mesele bambaşkaydı.[32]

Şartları düzeltmek ve ücretleri yükseltmek için işçiler demiryolu inşaatının daha ilk senelerinde itiraza başladılar. İşçiler kadar memurlar da Avrupa'daki inkişaflardan ilham alıyorlardı. Osmanlı demiryollarıyla Avrupa demiryollarının birbirlerine bağlanması lokomotiflerin bakımını sağlayan ve onları işleten mühendisler arasında fikir değiş tokuşunu teşvik etti. Zaten mühendislerin ve kalifiye işçilerin çoğu işçi sendikaları hakkında bilgileri olan Avrupalılardı. Bundan dolayı Osmanlı işçileri organize olurken Avrupa'yı model almaları son derece doğaldı. İlk sendikayı İstanbul-Edirne-Selânik hattında çalışan işçiler 1907 de kurdular. Anadolu demiryolu işçilerinin sendikası da İkinci Meşrutiyetten bir kaç hafta sonra Temmuz 1908'de kuruldu. İdarecilerinin beşte dördünden fazlası Osmanlı Hıristiyanları veya yabancı olup azaları arasındaki farkları aksettiriyordu. 1908'de İmparatorluğun bütün demiryollarında grev başladı. 1914'e kadar demiryolları işçi tahrikatı ve grevlerin merkezi olarak devam etti.[33]

Demiryollarının İmparatorluk Üzerindeki Tesiri

Değerlendirme

Tarihçiler demiryollarının önemi üzerinde münakaşa etmeyi severler. Bir Amerikalı tarihçiye göre demiryolu yerine kanallar inşa edilseydi aynı netice elde edilirdi.[34] Bu çok münakaşa edilebilecek görüşe göre demiryolları o kadar önemli değildi. Demiryollarının Osmanlı iktisadı üzerindeki kesin tesirini

[32] Bir mukayese için Quataert (1983), s. 76-80 ve Ochsenwald (1980), s. 93-97'ye bakınız.

[33] Quataert (1983) ve Ochsenwald (1980).

[34] Fogel (1964).

ölçmek güç. Diğer bir çok masrafların, fakat aynı zamanda siyasî, içtimaî ve askerî menfaatlerin mevcut olduğu muhakkak; iktisadî faydaların da ne olduğu tam olarak belli değil. Demiryolları İmparatorluğa önemli iktisadî, siyasî ve askerî menfaatler temin ettiyse de, bunlar için ödenen fiyat çok yüksekti; bugün için istikbâl temlik ediliyor, Avrupa malî ağının içinde takılıp kalınıyor ve bağımsızlık feda ediliyordu. 1911'de Osmanlı Devleti kilometre garantisi olarak 170 milyon frank ve Hicaz hattı için de ayrıca 100 milyon frank ödemişti.

Tablo IV: 9
Osmanlı Demiryollarının Taşıdığı Yolcular
(milyon)

Hat	1891	1895	1900	1910
Ankara-Konya	0.7	1.0	1.2	2.7
İzmir-Kasaba	-	1.5	1.7	2.4
Aydın	-	-	-	1.9
Mersin-Adana	-	-	-	0.3
Şam-Hama	-	-	0.2	0.7
Hicaz	-	-	-	0.2
Bağdat	-	-	-	0.01

Bir hesaba göre demiryollarının vardığı bölgelerden tahsil edilen öşür bunu karşılamıştı. Fakat bütün bu tahsilât Osmanlı hazinesine değil, demiryolları şirketlerine ödeniyordu. Aslında demiryolu inşaatı kısa vadede devletin gelirlerini azaltmıştı; fakat zamanla demiryolları daha fazla yük taşıdıkça ve kâr etmeye başlayınca, ödenen kilometre garantileri azaldı.[35]

Yapılan masraflar Osmanlı Devletine ve iktisadına bir çok menfaatler temin etti. Demiryolları iç bölgeleri açtı, devletin buradaki siyasî kontrolünü arttırdı ve bu bölgelerin iktisadının inkişafına sebep oldu. Ayrıca askerler memleket içinde süratle sevk edilebiliyorlardı. Bu kolaylığın 1897'de Yunanistan'la olan savaşa, Balkan harplerine ve Birinci Dünya Savaşı'na büyük faydası oldu. Demiryolları bir çok yerlerde göçebelerin kontrolünü kolaylaştırdı, fakat Arap isyanında Hicaz hattı Osmanlı ordusu için feci bir tuzak oldu. Diğer faydalardan biri de çok ucuzlayan ulaşımdı. Kervanlar devamlı surette fiyatlarını düşürmelerine rağmen demiryolları, rekabet ettikleri yollarda, hayvanla nakliyata nazaran üstündü. Fakat kervancılar da demiryollarından

[35] Quataert (1983), s. 71-93 ve (1977). Bir noktaya dikkat etmek lâzım: kilometre garantileri 1912'den sonra sunî olarak azaldı. Asker nakliyatı demiryollarının gelirlerini yükseltmişti.

istifade ettiler, zira demiryolları hayvanlarla nakliyata yarayan yeni yol şebekelerini geliştirdi (aşağıda görülebileceği gibi).

Bildirildiğine göre, 1914'de demiryolları Suriye'de karayoluyla taşınan malların yarısını ve Anadolu'da taşınanların %48'ini sevk etti.[36] Bu rakamlar tahminlerden ibaret, zira hayvanlarla nakliyatın ne kadar olduğu kesin olarak bilinmiyor. Suriye'deki demiryolları İmparatorluğun diğer yerlerinden daha yoğun döşenmiş olduğundan, bu %50 pay demiryollarının azamî katkısı olsa gerektir (Tablo IV:10).

Tablo IV: 10
Osmanlı Demiryollarının Taşıdığı Mallar
(bin ton)

Hat	**1891**	**1895**	**1900**	**1910**
Ankara-Konya	-	118	357	585
İzmir-Kasaba	-	-	245	327
Aydın	-	-	-	342
Mersin-Adana	-	-	-	130
Şam-Hama	-	-	-	309
Hicaz	-	-	-	66
Bağdat	-	-	-	28

Kaynak: Hecker (1914), s. 1554-1565.

Demiryolları Osmanlı sanayiine çok az katkıda bulundu. Rusya, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryolları demir ve çelik gibi ağır sanayii teşvik etmişti. İmparatorlukta, meselâ Eskişehir'de, bazı çelik ve demir parçaları üzerinde çalışan oldukça usta tamiratçılar ortaya çıktı. Fakat demiryolu inşa edenler ray, lokomotif ve vagon ithaline bağlıydılar. Bundan dolayı, bunların Osmanlı ekonomisine çok az tesiri oldu. Binlerce inşaat işçilerinin kazandığı ücretler gayet tabiî ki piyasaya para sürdü. Daha da önemlisi, yaratılan 10.000'den fazla daimî iş yeni gelir kaynakları temin ederek Osmanlı ve ithal mal ve hizmetlerine karşı olan talebi arttırdı.

Demiryolları İmparatorlukta yolcu seyahatini de arttırdı. 1911'de 14 milyon yolcu taşıdılar. Balkanlardaki Doğu Demiryolunun payı bunun yarısıydı. 1908'de Anadolu Demiryolu 1.9 milyon, İzmir-Kasaba hattı 2.4 ve İzmir-Aydın hattı da 1.4 milyon yolcu taşıdı (Tablo IV:9). İç bölgelerin nüfusunun azlığı yüzünden Bağdat hattı o zamanlar 53.000 yolcu taşıyordu. Şam-Hama hattı 498.000 ve Selânik-Manastır hattı 332.000 yolcu taşıdığını bildiriyordu.[37] Yolcuların çoğu her gün iş ile ev arasında seyahat eden kimse olduklarından bu

---

[36] Issawi (91980), s. 150 Eldem (1970), s. 153'ü zikrediyor; Issawi (1982), s. 56.

[37] Hecker (1914), s. 1553-67; Eldem (1970), s.163; Pech (1911), s. 77.

rakamlar demiryollarının nüfus dağılımı üzerindeki tesirini de gösterir. Zenginler şehir dışında villalar almaya başladılar. Demiryolları sayesinde banliyöler gelişti ve bunların nüfusu diğer yerlerinkinden daha çabuk artmaya başladı. Bu gelişmeye bir dereceye kadar emniyet, ziraî malların piyasalarının büyüme potansiyeli, memleket içindeki nüfus göçleri ve hükümetin göçmenleri meselâ Anadolu demiryolu, Rayak-Halep hattı ve Hicaz demiryolunun kuzey hattı boyunca yerleştirmesi sebep oldu.[38] Hicaz Demiryolunun sürati, nispi emniyeti ve ucuz tarifeleri Mekke ve Medine'ye giden hacıların sayısını yükseltti. Bir hacı Şam'dan Medine'ye 1.200 frank yerine 200 franka gidiyordu. 19. yüzyılın sonunda belki 5.000 hacı Şam'dan Medine'ye deve ile gidiyordu; 1913'de ise bunun iki katı karadan ve denizden gidebiliyordu.[39]

Tarım sektöründe olan büyük değişiklikler de tabiî olarak demiryollarına bağlıdır. 1870'den sonra devletin askerî bakımdan stratejik hatlara ehemmiyet vermesi bu sektörün üzerindeki tesirleri azalttı. Meselâ, hükümet İzmit-Ankara bölgesini Sivas'ın etrafındaki verimli ve nispeten yoğun nüfuslu bölgelere bağlayacak olan demiryolu yerine, stratejik ve askerî sebepler ileri sürerek demiryolunun nüfusu seyrek olan Eskişehir-Konya bölgesinden geçmesini tercih etti. Bazı hatların iktisadî önemi yoktu. Beyrut-Şam hattı, bildirildiğine göre, Beyrut ekonomisinin gelişmesinin devamında önemli bir rol oynamadı. Hicaz demiryolu da başarılı olmuş bir hat sayılamaz, zira geçtiği verimli ziraî sahalarda başka demiryolları zaten vardı. Müşteri celbetmek için girişilen rekabet kavgaları buğday nakliye tarifelerini %16 düşürdü ve yerel çiftçilerin ihracat potansiyelini arttırdı. Şeker tarifeleri de %50 ucuzlatılınca tüketicilerin satın alma gücü yükseldi.[40]

Demiryolları mamul edilmiş malların ithalini ve Osmanlı ham ve gıda maddelerinin ihracatını teşvik etti. Sanayi mamulleri, bilhassa mensucat, ithalâtın en büyük kısmını teşkil ediyordu, fakat hacim itibariyle kahve, şeker ve kömür başta geliyordu. Hatların Ankara gibi iç bölgelerdeki şehirlere uzatılması mesafelerin himaye ettiği bazı zanaatkârları zarara soktu. Halep, Şam veya Buldan gibi sanayi merkezleri demiryoluna yakın oldukları için zenginleştiler, buna mukabil Amasya, Tokat, Arapkir ve Diyarbakır demiryolları olmamasına rağmen geliştiler. Artan ithalât demiryolu bölgelerinden yapılan ihracatla ödeniyordu.

Osmanlı demiryollarının hususî önemi ziraî malların ihracatını arttırmasındadır. Demiryolları ihracatın en büyük kısmını teşkil eden gıda maddelerini, bilhassa hububatı ve ham maddeleri taşıyordu (%90). Demiryollarının taşıdığı yük hacmi ithalâtınkinden çok yüksekti. İhracat maddeleri Anadolu, Şam-Hama ve İzmir-Kasaba demiryollarının taşıdığı yükün

[38] Kolars ve Malin (1970); Hecker (1914), s. 1549; Lewis (1987).

[39] Hecker (1914), s. 1550; Ochsenwald (1980), s. 104 ve Arif (1971), s. 159

[40] Fawaz (1983), s. 70-71; Ochsenwald (1980), s.109.

%75-80'iydi. Fakat sahilden kısa bir mesafede olan şehirlere yük taşıyan hatlarda ithalât daha önemliydi. Yafa-Kudüs ve Mudanya-Bursa hatlarında ithalât bütün trafiğin üçte ikisiydi.[41] Bazen nakliye tarifeleri düşürülünce çiftçilerin elde ettiği fiyatlar yükseliyor ve ziraî üretim de müthiş bir şekilde artıyordu. İnşaatından on yıl sonra Anadolu Demiryolu yıllık hububat üretiminin 400.000 ton artmasına sebep olmuştu. İstanbul, tükettiği hububatın en büyük kısmını Anadolu'dan temin etmeye başladı. İstanbul'daki değirmenciler hububatlarını Rusya, Bulgaristan ve Romanya'dan deniz yolları yerine Anadolu'dan demiryolu vasıtasıyla sağlamaya başladılar. Bundan böyle Anadolu Demiryolu İstanbul'daki buğday tüketiminin %90'ını sevk etti. Demiryolu bu suretle dış ticaret bilânçosuna 700.000 lira katkıda bulundu. Mamafih, demiryolu ile sevk edilen buğdayın en büyük kısmı, belki %75'i, ihraç ediliyordu. Kısaca, bazı demiryolları hem ithali azaltıyor, hem de Osmanlı ekonomisinin ham madde arzını arttırıyordu.[42]

YOLLAR, KARAYOLLARI VE KERVANLAR

Demiryollarına gösterilen bu büyük ilgi kara nakliyatının, yani yolların, karayollarının ve kervanların ihmaline sebep oldu. Mamafih arabacıların, kervancıların tarihini yazmak güç, zira bu mevzu üzerinde çok az araştırma var; ayrıca bu nakliyatçıların kendileri de çok kayıt bırakmadılar. Yüzyıl ilerledikçe merkezî idarenin kuvvetlenmesiyle malların ve insanların karayollarıyla taşınması daha emniyetli oldu. Bazı bölgelerde tekerlekli vasıtalar bu tip nakliyatın süratini ve randımanını arttırdı.

Yüzyılın başlarında, II. Mahmud merkezî idarenin eyaletler üzerindeki kontrolünü kuvvetlendirmeden evvel, İmparatorlukta derebeylerin ve aşiretlerin kontrolü altında bir çok ufak ticaret sahaları vardı. Tüccarlar derebeylerin ve ayanların kontrolü altında olan bir nüfuz bölgesinden diğerine geçerken yollara hâkim olan ayanlar ve eşkıyalarla geçiş parası üzerinde anlaşmak mecburiyetindeydiler. Bu sahalar ve ödenmesi icap eden geçiş paraları vakit kaybına sebep oluyor ve iş yapmayı pahalılaştırıyordu. Fakat aşağıdaki 1812 Selânik-Serez yolu örneğinden anlayacağımız gibi, bir çok âyan haddizatında ticareti kendi sahalarına celbetmek için büyük gayret sarf ediyorlardı.

Paşalar ve kumandanlar bu kârlı işleri kendi bölgelerine celbetmek için dik ve arızalı dağlardan kaçınarak, hanlar inşa ederek ve en tehlikeli yerlere muhafızlar koyarak yolları iyileştirmeye çalışıyorlardı. Bu ana kadar başarılı oldular.[43]

---

[41] Hecker (1914), s. 1541 ve RCL, # 240, 31 Mart 1907, s. 479-82.

[42] Quataert (1977).

[43] Cunningham (1983), s.108.

Malların başarıyla sevk edilmesi bazen göçebe aşiretlerle olan münasebetlerin ne derece iyi olduğuna bağlıydı. Göçebeler kervanlardan çalıyorlardı, ama bu onların yaptıkları yegâne şey değildi. Kervanlar için ciddî tehlike yaratıyorlar ve trafiği durdurabiliyorlardı. Bir çok göçebe aşiretler ticaret yapıyor ve ticareti teşvik ediyordu. Tüccarlar ve aşiretler arasında anlaşmalar yapılıyordu, zira malların devamlı surette sevki iki tarafa da yarıyordu. Tüccarlar mallarını emniyetle sevk edebiliyor, aşiretler de harçlarını alıyorlar, bu suretle mal satmak ve hizmet etmek suretiyle kazandıkları paraları arttırıyorlardı. Aşiretler sık sık kervanlara hayvan ve hayvan yemi temin ediyorlar ve işçi bularak kervancılık yapıyorlardı. Ticareti de bu şekilde emin bir şekle sokuyorlardı.[44] Ayrıca ticaret yollarını korumak için hükümet memurlarıyla da anlaşıyorlardı; meselâ, 19. yüzyılın başında Halep paşaları Halep-Rama yolunu muhafaza etmeleri için Malawi aşiretine para verdiler.[45] Bu gibi anlaşmalara giremediklerinden Avrupalı tüccarlar aşiretlerin ve paşaların zorbalıklarından şikâyet ediyorlar, kendilerine yapılan hizmeti ve mallarının düşük vergilere tâbi olduğunu ancak arada bir hatırlıyorlardı.[46]

Soygunculukla kazanılanlar yol geçişine müsaade etmenin getirdiği kazançtan üstün olabiliyordu. Yani, bu sistem bazen iyi çalışmıyordu. Meselâ, 1842'de çöl Bedevîleri Bağdat'tan Halep'e kıymeti yarım milyon kuruş tahmin edilen malları taşıyan kervanı yağma ettiler. 1857'de de göçebeler Bağdat'tan yola çıkan ve bildirildiğine göre 5 milyon lira kıymetinde mal taşıyan başka bir kervanı soydular.[47]

Merkezî idare aşiretleri iskân siyasetine devam ettikçe soygunculuk da şiddetle azaldı. Göçebelerin Batı ve Doğu Anadolu'ya iskânı yüzyılın ortasında bir hayli ilerlemişti. Meselâ, 1830'larda Sivas valisi yerel aşiretlerin iskânını mecbur etmişti. Fakat iskân daha doğuda olan Anadolu bölgelerinde ve Suriye ve Irak eyaletlerinde çok daha sonra oldu. 1865'de Cevdet Paşa Adana bölgesindeki Kozanoğlu aşiretini ezdi ve iskâna zorladı. Suriye'deki aşiretler üzerine konulan engeller 1840'larda başladı ve bunu takip eden on yılda daha da arttırıldı. 1880'lerde Suriye çölünün yolu üzerindeki aşiretler ya iskân ettirildiler veya uzaklaştırıldılar.[48] İskân siyasetinin aşiretlerin kervan faaliyetlerine ne derece tesir ettiği bilinmiyor. Fakat muhakkak ki bu siyaset deve sürülerini küçülttü ve geçiş harçlarını toplayabilme kabiliyetini azalttı.

İskân siyaseti ve hükümet kontrolü yarım yüzyıl tatbik edilmesine rağmen karayollarında seyahat edenler hâlâ tehlikedeydi. 20. yüzyılın başında eşkıyalar iyi idare edilen bir mıntıka olan İzmir'in civarında seyahat eden şahıslara hâlâ

---

[44] Lewis (1987), s. 9, 27.

[45] *Ibid.*, s. 8; Spooner (1977), s. 245.

[46] Bowring (1840), s. 45.

[47] Rafeq (1983); Owen (1981), s. 168; Lewis (1987);Issawi (1988), s. 247-49.

[48] Gould (1973); Lewis (1987).

hücum ediyorlardı. Hicaz'da, Suriye'nin çöl bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da askerî kuvvetlerden ziyade hükümetin verdiği korunma parası 1914'e kadar aşiretlerin işbirliğini sağladı.

Yüzyıl ilerledikçe karayollarındaki emniyet de arttı. Devlet dahilî vergileri kaldırdıkça bir bölgeden diğerine geçişte çeşitli safhalarda toplanan gümrük resimleri zamanla yok oldu. Ayanların, eşkıyaların ve aşiretlerin nüfuz bölgelerini aşarken karşılanan gecikmeler unutuldu gitti (Ticaret Bölümüne bakınız). Seyahatteki bu kolaylık ve emniyetin artışı seyahat süresini azalttı ve ticareti teşvik etti.

Çoğu bölgelerde ve yüzyılın büyük bir kısmında hayvan sırtında mal taşımak tekerlekli arabaya nispetle daha yaygındı. Yollar bu tip nakliyata daha uygundu; arabayla nakliyat malları zedeliyordu. Genellikle köy içinde kullanılmakta olan kağnıların sayısı zaman içinde arttı. Çerkez ve Yahudi muhacirler yerleştikleri bölgelere arabayı getirdiler. Katır, eşek, at kısa mesafelerde deveye tercih ediliyordu, zira daha süratliydiler. Meselâ, Halep ile Latakya arasını develer 5-9 günde, katırlar ve atlar ise 4-5 günde aşıyorlardı.[49] Develer 225 kilodan fazla yükü kolaylıkla günde 24-32 kilometre taşıyabiliyordu. Katırlar ve atlara ise 210 kilo, eşeklere de 85 kilo yüklenebiliyordu. Develer Anadolu'dan ziyade Arap memleketlerindeydi. Rumeli'de ise büsbütün enderdiler.[50] Meselâ, 1812'de Selânik'ten Kuzeye doğru Alman memleketlerine malların çoğu atlarla taşınmış ve bunun için 20.000 at kullanılmıştı. Kervan şebekeleri bölgenin enine boyuna yaygındı. Yollar Doğudan Batıya, İran'dan İzmir'e, Suriye çölünden, Tebriz'den Erzurum ve Trabzon'a ve Bağdat'tan İstanbul'a gidiyordu. Diğer yollar Bağdat'ı Halep'e, veya Suriye eyaletlerini Karadeniz'e ve kuzeybatı Ege bölgelerine bağlıyordu. 1838'de kervanlar Halep'ten Bağdat'a 25-28 günde, İmparatorluğun batısında da Selânik'ten Viyana'ya 50 günde gidiyordu. Halep'ten İstanbul ise 40 gün çekiyordu.[51] Kısa kervan yolları arasında 16 gün süren İskenderiye-Diyarbakır yolu ve 9 gün süren Diyarbakır-Erzurum yolu zikredilebilir.

Yollar bazı tamirata rağmen bakımsızdı. 1830'larda deniz sahilinden Halep'e giden yollar kullanıla kullanıla "kendiliğinden meydana gelmiş patikalar"dı. Yüzyılın başlarında yolların bu sefil hali bunların bakımını sağlayan timar sisteminin artık ortadan kalkmış olmasındandı. 19. yüzyıl boyunca merkez idaresi yollara önem vermedi ve bu iş için çok az kaynak tahsis etti. Yollar ihmal edildi ve sefil kaldı. Kırım Savaşı'ndan sonra ve Meşrutiyet devrinde yol inşası için yapılan masraflar 4 katı arttı. Fakat ekseriyetle yollar geliştirilemedi.[52] Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen evvelki yıllarda Irak

[49] Lewis (1987), s. 106; Bowring (1840), s.45.

[50] Quataert (1977); Issawi (1980), s. 177; Issawi (1988), s. 212-20.

[51] Cunningham (1983), s. 105; Bowring (1840), s.38; Issawi (1988), s. 247-49.

[52] Yol inşaatı faaliyetleri için Shaw & Shaw (1977) ye ve Göyünç (1983) e bakınız.

eyaletlerinde şehirlerin dışında kırık taşlarla döşenmiş yol yoktu. Yegâne istisna Halep kervan yolunun kısa bir mesafesiydi. Yolun bu kısmı Halep'le Bağdat arasındaki kervan seyahatinin kısalmasını izah edebilir. 1830'larda kervanlar bu yolu 25-28 günde alıyorlardı; 1910'da ise bu müddet 22 güne inmişti. Anadolu'da, yüzyılın ilk üçte ikisinde Tebriz'le Trabzon arasındaki trafiğin artmasına rağmen, yol feci durumdaydı, çok az yerleri bakımlıydı.1860'da inşa edilen bir araba yolu o kadar kötü yapılmıştı ki tüccarlar eski karayolunu tercih ediyordu.[53] Beyrut'ta da artan ticareti, kara yolu sistemi engelliyordu. Bir seyyah Beyrut'tan Şam'a 2 günde, kervanlar ise dağlarda katır, çöllerde deve kullanarak 3-4 günde gidiyordu. 1860'ların başında Fransa'nın finanse ettiği bir şirket arabaların kullanabileceği 110 kilometrelik bir yol inşa etti ve iki şehir arasında 13 saat sürecek bir posta arabası servisi kurdu. 1890'da bu yol 21.000 ton yük taşıdı. Bazı tarihçilere göre Beyrut'u kalkındıran bu yoldur.[54] Fakat iyi bakılan yollar Suriye sahalarında dahi bir istisnaydı ve deve ile mal nakliyata hâkimdi.

Bu kusurlarına rağmen, Anadolu'da ve Suriye'de kervanlar, karayolları ve patikalar bütün malların yarısını taşıdılar. 1904'de bütün Osmanlı İmparatorluğunda 24.000 kilometre yol vardı; bunların dörtte üçü bugünkü Türkiye'nin sınırları içindeydi, kötü kalitedeydi ve bakımsızdı.[55]

Bölge içinde ve bölgeler arasında mekanize olmamış nakliye kervanlar tarafından yapılıyordu. Taşıdıkları malların ne kadar olduğu öğrenilemiyor, ama bir hayli fazla olduğu gerçekti. Bildirildiğine göre 1830'larda Bağdat'tan Halep'e giden bir kervanın 5.000 devesi 1,250 ton taşımıştı. Bu tarihte Basra ile Halep arasında işleyen bir kervan genellikle 6.000 ve daha sık işleyen Diyarbakır kervanı 600 deve ile çalışırdı.

Kervanlar bölgelerin mallarını dahildeki ve hariçteki müşterilerine taşıdıkları gibi şehirlerdeki ve bunların banliyölerindeki daha kültürlü tüketicilerin de ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. 1752'de Basra'dan Halep'e giden bir kervan Hindistan'dan mensucat, parfümler, esrar, inciler, yakutlar, cam ve porselen eşya getirdi. Musul'dan gelen bir kervan aynı tarihte Hint ve Musul mensucatı, "uyuşturucu maddeler" ve mazı getirdi. 19. yüzyılın ortasında Bağdat'tan Şam'a gelen kervanlar kumaş, çivit ve deri gibi Irak, Acem ve Hint malları getiriyor, buna karşılık Şam kendi imal ettiği ve Almanya ve İngiltere'den ithal ettiği mensucatı ihraç ediyordu. Şam'dan Bağdat'a giden kervan yılda 1.000-1.500 deve ile 250-350 ton eşya taşıyordu.[56] 1860'larda

---

[53] Owen (1981), s. 278; Bowring (1840), s. 38 ve 113; Issawi (1966), s. 181-2; Issawi (1970), s. 21.

[54] Fawaz (1983), s. 67-69; Rafeq (1983).

[55] Owen (1981), p. 246; Shaw (1977), s. 227; Issawi (1980), s.150; Issawi (1988), s. 231-40.

[56] Sauvaget (1941), s. 229'daki 853 numaralı dip not ve s. 259; Rafeq (1983), s. 421; Bowrinf (1840), s. 45, 47.

kervanlar Tebriz'den Trabzon'a her yıl muhtemelen 48.000 yük hayvanıyla12.000 ton götürüyordu.[57]

Bazen kervanlar tek istikametteydi, yani malları taşıdıktan sonra boş dönüyorlar ve hasatı tekrar yükleniyorlardı. 1890'ların başında her gün 4-6.000 deve Havran tarlalarından sahil bölgelerine buğday taşıdı. Bu hizmete karşı kervancılara taşınan buğdayın yarısı verilirdi.[58] Aşağıda görülebileceği gibi, binlerce deve Batı ve Orta Anadolu tren istasyonlarına hububat taşıdılar. Hububat taşımı kervancılar için çok daha önemliydi, ama dönüşte tüketicilere ithal malları da getiriyorlardı.

Nakliye tarifeleri yükte ağır, pahada düşük olan malların satış fiyatlarını uzun zamandan beri etkiliyordu. Hasatların iyi olmadığı zamanlar dışında, ucuz ve yükte ağır malların uzun mesafelere gönderilmesi kârlı değildi. 19. yüzyıldaki teknoloji inkılâbı yük hayvanlarıyla nakliye edilen bir çok Osmanlı mallarının maliyetini kabul edilemeyecek derecede yükseltti. Sonuçta, Osmanlı tarım mahsullerinin ihracatı azaldı ve iktisadî gelişme yavaşladı.

Nakliye tarifeleri mala, mevsime, malların gidecekleri yere, rekabet derecesine, mesafeye ve istikamete göre değişiyordu. Meselâ, 1830'larda Latakya-Halep gibi rekabetin önemli bir rol oynamadığı yollarda tüccarlar yük başına İskenderiye-Halep yolundan daha düşük tarife ödüyorlardı. 1860'larda da kervancılar büyük sanayi merkezi olan Halep'ten Diyarbakır'a yük alıyorlar, fakat dönüş yolculuğunda tarifelerini %50'ye indiriyorlardı. Kısa mesafeler uzun mesafelerden daha pahalıydı. Mesafesi yarıdan daha az olmasına rağmen Halep-İskenderiye deve seferi 1860'larda Diyarbakır-Musul seferinden iki katı pahalıydı. [59]

Kervancıların işleri hasata, bölge ve uluslararası iktisadî vaziyete, harbe, hayvan hastalıklarına ve diğer nakliyat vasıtalarının gelişmesine göre değişiyordu. İşleri büyük miktarda artabilirdi. 19. yüzyılın başlarında Şam-Bağdat yolu belki bir, ama üçten fazla olmayan sefer kaldırabiliyordu. Fakat 1840'larda bu yolda her istikamette 12-15 arasında sevkıyat yapılıyordu.[60]

---

[57] Yukardaki rakkamları Issawi (1970) deki bilgiye dayanarak hesapladım. Tahmin edilen hacimler 26-27 sahifelerdeki tablodandır. Bütün yük hayvanları deve ise – ki değildiler – bu trafik hacmi 1830'larda 10.000 ve 1860'larda da 48.000 deve seferine tekabül eder. Her sene üç sefer yapılıyordu: bundan dolayı 1830'larda 3.333 ve 1860'larda da 16.000 deve kullanılmış olması lâzım. Aynı makalenin 24'üncü sahifesinde zikredilen başka bir kaynak tahminen 15.000 yük hayvanının her sene üç sefer yaparak 8.200 ton mal teslim ettiğini söyler.

[58] Elefteriades (1944), s. 132-36.

[59] Bowring (1840), s. 63; Issawi (1980), s. 177.

[60] Owen (9181), s. 53-54, Şam ve Bağdat arasında iki kervanın işlediğinden ve Halepten Irak'ın ve Anadolu'nun başlıca şehirlerine doğru dört kervanın yola çıktığından, Bowring (1840), s. 45-47, ise yıllık kervandan bahseder. Issawi (1982), s. 53.

Rakip nakliyat tarzlarının ortaya çıkması ve sınırların değişmesi bazı kervan yollarını zarara soktu.1830'larla 1860'lar arasında İngiliz tüccarlarının İran'la ticaretlerinde nakliye masraflarını azaltması dolayısıyla Trabzon-Tebriz hattı gelişme gösterdi. 1850ler ve 1860'lar bu yolun zirvesine erdiği zamanlardı. Bu devrede İran'ın dış ticaretinin %40'ı kervanların elindeydi. Fakat 1900'de kervanların ticaret hacmi üçte bir azaldı ve İran'ın genişleyen ticaretinin %10'unun altına düştü. Bu yolda rekabet iki kaynaktan doğuyordu. Birincisi 1869'da Süveyş Kanalının açılmasıydı. Bu, ticareti Kuzey İran- Karadeniz yolundan Tahran-Basra yoluna çevirdi. İkincisi Rusya'nın büyük bir yol inşa programına başlamasıydı. Bu, Osmanlı nakliyatçılarını zarara soktu, zira Gürcistan'dan geçen yol düzenlenmiş ve araba ile nakliyat ilerlemişti. Erzurum yolu bir müddet ticaret hacmini muhafaza ettiyse de daha kıymetli mallar Rusya'nın Poti limanından sevk edilmeye başladı. 1870'lerin başında Tiflis'ten çıkan çok daha iyi bir yol şebekesi kuruldu. Bunu Tiflis-Poti-Bakü demiryolu takip etti ve tarifeleri altıda beş düşürdü. Bu gelişme Trabzon'dan geçen trafiği azalttı.[61]

Diğer kervanlar da Osmanlı demiryollarının rekabetiyle karşılaştılar. Demiryollarını inşa edenler kervanların yıllarca kullandıkları yolları takip ettiler. Trakya'dan Kuzeye doğru gitmiş olan üç başlıca kervan yolu bugün demiryoludur.[62] İzmir-Aydın, Aydın-Kasaba, Anadolu ve Adana demiryolları da aynı şekilde kervanların yıllarca kullandığı yolları takip ettiler. Anadolu Demiryolu 1892'de Ankara'ya ve 1895'de Konya'ya servise başlayınca bu şehirler arasında sefer yapan kervanların işlerini tehlikeye soktular. Kervancılar tarifelerini yarıdan aşağıya indirdiler ve kısa bir müddet tren ücretlerinden %10 daha düşük bir fiyat tespit ettiler. Buna karşı demiryolları da tarifelerini düşürdü ve en sonunda kervanların yoluna paralel giden ticareti elde ederek kervan yollarının ortadan kalkmasına sebep oldu.

Aynı zamanda Osmanlı demiryollarının seyrek oluşu bir çok bölgeleri kervanlara bıraktı. Konya vilâyetinin güney bölgesinin üçte ikisindeki tüccarlar mallarını Akdeniz'e kervanlarla sevk ettiler. Böylelikle mevcut ticaret yolları muhafaza edildi.

Ana demiryollarını ve kara yollarını besleyecek iyi demiryolları olmadıkça kervan seferleri canlandı. İhracata yönelen ziraî mahsuller arttıkça bir çok demiryolu bölgelerinde kervanların ve demiryollarının taşıdığı yük de arttı. Kervanlar gelişen tarım bölgelerinden tren istasyonlarına kısa mesafeler üzerinden bilhassa hububat taşıyarak yeni işler buldular ve gelirlerini arttırdılar. Ege havzasında demiryolları inşa edilince kervanlar 10.000 kadar deve ile bu iki

---

[61] Issawi 1970, s. 26-27.

[62] Cunningham (1983), s.24.

yola mal sevk ettiler.[63] Kırk yıl sonra binden fazla deve Ankara tren istasyonunda yüklerinin boşaltılması için sıra bekliyorlardı.

Burada büyük sayıda deve ve araba güdenler komisyoncuydu. Çiftçilerden buğday ve arpa alıyorlar ve istasyondaki temsilcilere satıyorlar, böylelikle nakliyat masraflarını ufak miktarda yaptıkları kârlarla karşılıyorlardı.[64]

Böylece eski ve yeni nakliyat sistemleri enteresan bir şekilde kaynaştı, yeni iş imkânları ve Osmanlı ziraat, ticaret ve hizmet sektörleri için yeni fırsatlar yarattı.

---

[63] Kurmuş (1974), s. 80.

[64] Quataert (1981), s. 77.

TİCARET

Dış ticaret Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve iktisadî tarihinde çok münakaşa edilen bir mevzudur. İmparatorluğun iç ticareti ve Mısır, İran ve Hindistan'la olan ticareti ise tamamen ihmal edilmiştir. Bunun bir çok sebepleri var. İlk önce, Avrupalı tüccarların ve diplomatların İmparatorluğun Batı ile ticareti hakkında çok raporları var. Bu raporlar gayet iyi tanzim edilmiştir ve Avrupa devletlerinin arşivlerinden kolaylıkla temin edilebilir. Bir çoğu basılmıştır ve piyasada mevcuttur.[1] Ayrıca, son zamana kadar Osmanlı tarihi ile ilgili yazılar Avrupalılar tarafından kaleme alındığından, bu eserlere ulaşılması çok kolay olmayan Osmanlıca, Arapça, Ermenice ve Rumca kaynaklardan daha fazla baş vurulmaktadır. Bu eserlerin bir dereceye kadar Avrupa merkezli bir görüş açısı vardır ve bunlar batılaştırma taraftarı reformculara ve İmparatorluğun iktisadının batılılaşmasına daha fazla önem vermektedir. Üstelik, dış ticaret süratle genişlediğinden Batı'lı bilim adamları ve batılaşma taraftarı olan Türk ve Arap meslektaşları bu ticaretin İmparatorluğun ekonomisinde istisnaî bir önemi olduğunda hemfikirdirler. Mamafih, bu görüş değişmektedir. Bilim adamları dış ticaretten başka mevzular üzerinde yaptıkları araştırmalarına bazen sırf Osmanlı görüş açısından başlamaktadırlar. Dış ticaret basılmış yazılarda ve kitaplarda iyice belgelendiğinden burada kısaca temas edilecektir.[2] Mümkün mertebe bu mevzuun araştırılmasının teşviki için bu bölümde İmparatorluğun iç ticareti üzerinde durulacaktır. Ama, dış ticaret üzerindeki neşriyat çok zengin, buna mukabil iç ticaret üzerindekiler çok az olduğundan, bu faslın büyük kısmı dış ticarete tahsis edilmiştir.

TİCARET VERGİLERİ VE OSMANLI GÜMRÜK SİYASETİ

Yüzyılın ilk çeyreğinde gümrük vergileri süratle artarak eski seviyelerinin belki 5 katına çıktılar. 18. yüzyılın sonuna kadar ihracat ve ithalâttan %3 vergi alınıyordu. Fakat para kıymetini kaybedince vergiler yükseltildi.[3] Diğer kısıtlayıcı tedbirler de alındı, bazı yasaklar kondu ve bilhassa ihracat malları için inhisarlar kuruldu. Bu tedbirler Avrupa'nın dış ticareti serbestleştirmek

---

[1] Biblioyografyadaki basılmış konsolosluk raporlarına bakınız.

[2] Daha fazla bilgiyi, okuyucu Issawi (1966, 1980 ve 1988), Owen (1981) ve Pamuk (1987) de bulabilir. Benim bu araştırmalara borcum çok büyük. Okuyucu bunu kolayca anlayacaktır. Fakat Hindistan, İran ve Mısır'la olan olan ticaretin araştırılması hâlâ icap eder.

[3] Bu, Osmanlı mallarının fiyatını düşürdü ve ihracatlarını teşvik etti; Frangakis (1986).

gayretlerine zıttı. Karadeniz'in açılması 1774'de Küçük Kaynarca antlaşmasıyla başlamış ve 1829 Edirne antlaşmasıyla devam etmişti. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ham madde ithalâtına ihtiyacı vardı. Genişleyen sanayii için de İmparatorluğun pazarlarına ihraç etmeliydi, zira Avrupa'daki müşterilerinde korumacı politikalar revaç bulmaya başlamıştı. Bunun üzerine 1838'de meşhur İngiliz-Osmanlı antlaşması imzalandı. Bu antlaşma mevcut olan tedbirleri tamamen değiştirmedi; loncalara tanınan inhisarları ve imtiyazları müdafaa eden yeniçerilerin ocaklarının kaldırılmasıyla başlanan siyasete devam edildi. 1838 antlaşması ve bunu takip eden yılda çıkarılan Ferman iktisadî serbestlik politikalarını devam ettirdi ve hükümetin sınaî, ticarî ve ziraî inhisarlara son vermek taahhüdünü teyid etti.

1826'da Vakayı Hayriye diye anılan yeniçeri ocağının kaldırılması, 1838 antlaşması ve 1839 Hatt-ı Şerif'i Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya piyasasına entegrasyonunun işaretiydi ve daha evvel takip edilen tekel ve ticareti sınırlama siyasetini tamamen değiştirdi. Bunlarla İmparatorluğun ticareti ve iktisadı yeni bir istikamet kazanmadı ama, mevcut temayüller teyid edildi, belki de süratlendi. 1838 antlaşması İmparatorlukla İngiltere arasındaki ticaretin şeklini değiştirmedi. İmparatorluğun başlıca ithali zaten mamul madde ve başlıca ihracatı da ham maddeydi. Antlaşmadan *evvelki* yıllarda sanayi mamullerinin, bilhassa kırmızı ipliğin, ihracı süratle azaldı. İki devlet arasındaki ticaret zaten süratle artıyordu.1820'lerin sonunda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı kıymet itibariyle iki katına yükseldi ve 1837'den evvel iki katı daha arttı.[4] 1838 antlaşması ve bunu model alan diğer antlaşmalar yabancı tüccarların istedikleri yerlerde iş yapmalarına müsaade etti. Tüccarlar yalnız ithal/ihraç vergilerine veya dahilî gümrüklere tâbiydiler. 1839 Hatt-ı Şerif'i inhisarları kesin olarak menetti.

Böylece inhisarlar resmen – bazıları kuruluşlarından 20 sene sonra – ortadan kaldırıldı ve ticaret üzerine evvelce konulmuş olan kısıtlanmalar da kaldırıldı. Zaten Ankara'nın tiftik yününü ve kumaşını dokumak için mensucatçılara ham tiftiği elde etmek için verilen imtiyazlar bu iki karardan evvel yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmıştı. 1820'lerde Ankara civarındaki göçebe aşiretler, Osmanlı nizamnameleri Ankara'da satılmasını şart koymalarına rağmen, Halep'teki Avrupa tüccarlarına tiftiği nakit para karşılığı satıyorlardı. 18. yüzyılın sonlarında Ankara'daki ve İzmir merkezindeki görevliler her şeyden evvel Ankara'daki zanaatkârların ihtiyaçlarının karşılanmasına önem vermiyor ve yabancı tüccarlar muntazaman tiftik satın alıyorlardı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasından sonra devlet yapılan bu muameleleri teyid etti ve Ankara'daki imalâtçılara inhisarlarının artık geçeri kalmadığını bildirdi. Bu hususta hükümet 1838 anlaşmasının değil de "Mübarek Tanzimat"ın tebaanın davranışlarını nizama sokan hükümlerine dayanıyordu.[5]

---

[4] Urquhart (1833).

[5] BBA Cev İkt 52, 6 XI 1241/Temmuz 1826 ve Cev İkt 694, 6 XI 1244/Haziran 1829.

1838 antlaşmasının tatbiki Avrupa konsoloslarının gösterdikleri ilgiye ve Büyük Devletlerin baskısına atfedilir. Bu görüş sebep ve neticeyi birbirine karıştırmaktadır. Serbest ticaret zaten iyice ilerlemişti. Antlaşma ve Ferman serbest ticareti başlatmamış, sadece tasdik etmişti. Ayrıca bu ikisinin başlattıklarını kabul etmek, serbest ticaretin İmparatorluğun ekonomisi ve hazinesi için en faydalı yol olduğunu kabul eden hükümet görevlilerinin bu hususta göstermiş oldukları faaliyetleri inkâr etmek demektir.[6] İthal malları ve transit malları bundan böyle %3, ithalâtçıların ödediği dahilî gümrükler %2 ve ihracat malları da %12 vergiye tâbiydi. 1838 antlaşmasıyla Osmanlı ticaret rejimi "dünyadaki en serbest rejimlerden biri" oldu.[7]

Fakat malî istikrarsızlık, hazine açıkları ve zarar eden imalâtçıların şikâyetleri serbest ticaret konusunda şüpheler uyandırmaya başladı ve vergi hadlerinin değiştirilmesine gayret edildi. 1840'lar ve 1850'lerde Büyük Devletlerin muvafakati istendiyse de elde edilemedi, fakat 1860'ların başında biraz başarılı olundu. 1861-62 antlaşmaları devlet gelirlerini arttırmak ve Osmanlı sanayiini teşvik etmek için ithal vergilerini %3'den %8'e yükseltti (İleride Sanayi bölümüne bakınız). 1860'larda korumacı politikasına doğru gidildi; bu, İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğüne vurulan ilk darbelerden biriydi. 1907'de Büyük Devletler en nihayet vergi artışından doğan gelirlerin Makedonya'daki ıslahatlar için kullanılmasına ve tahsilâtın Düyun-u Umumiye tarafından yapılmasına müsaade ettiler. 1914'de ithal vergisi %15'e yükseltildiyse de hazineye yardım için çok geç kalınmıştı; ayrıca bu yükseltiş Osmanlı imalâtçılarını himaye etmek için kâfi değildi.

İthal vergilerini arttıran 1861-62 antlaşmaları Osmanlı ürünlerinin satılabilmesi için ihracat vergisini %12'den %1'e indirdi. Bu tedbirler dış ticarete yardım etti. Fakat dahilî gümrükler (diğer bir çok faktörler gibi) memleket içindeki ticaretin genişlemesine engel oluyordu. Bunların çoğu 1874'de kaldırıldı. İstanbul Ticaret Odası 1894'de nihayet en önemli hububat maddelerinin deniz yoluyla nakliyesi üzerindeki vergileri kaldırtmayı başardılar. Geç kalınmıştı, ama İmparatorluk dahilindeki hububat ticaretine engel olan bir mânia kalkmıştı.[8] Deniz yoluyla gelip İmparatorluğun içinde dağılan diğer mallar %8 vergiye tâbi olmakta devam ettiler. 1889'da bu vergi %4'e, 1900'da %2'ye indirildi ve 1909'da tamamen kaldırıldı.

Gümrükler önemli bir gelir kaynağıydı. 1877'de toplam devlet gelirlerinin yaklaşık %15'ini, 1911'de de %16'sını teşkil ediyorlardı.[9] Gümrük siyasetinin başlıca gayesinin ne olduğu daima tartışılır. Gaye gelirleri yükseltmek mi, yoksa ihracatı teşvik ederek iktisaden gelişmek ve 1861-62'den sonra da

---

[6] Sayar (1986).

[7] Issawi (1986), s. 76.

[8] Quataert (1973).

[9] Shaw (1975), s. 451-52.

memleketin imalâtçılarını himaye etmek miydi? Tarihçilerin ekseriyeti gelirlerin arttırılması olduğunda ısrar ederler, fakat bu görüşü kabul etmeyen yeni yazılar ikna edici. Hükümet sadece gelirleri arttırmak istediyse, ihracat vergilerini niye %12'den %1'e indirdi? İhracatın 12 katından daha fazla teşvik edilebileceğine hakikaten inanıyor muydu? Osmanlı gümrük siyaseti sadece yabancıların baskısına bir cevap değildi; gayesi ihracatı arttırarak iktisadî gelişmeyi teşvik ve sanayicileri himaye etmekti.[10] Bu hususta Osmanlı devlet adamları arasında fikir birliği olmayabilir: Bazıları gümrük resimlerinin gelir kaynağı olduğunu, diğerleri de bunları iktisadî gelişme vasıtası addetmiş olabilirler. Belki çoğu bir gelişme vasıtası olarak gördü, fakat malî iflâs yüzünden, görüşlerine rağmen, vergileri muhafaza ettiler.

İMPARATORLUĞUN DIŞ TİCARETİNDEKİ TEMAYÜLLER

1800'e nazaran 1914'de Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti toplam ticaretinin – dahilî, bölgeler arası ve dış ticaret dahil olmak üzere – muhtemelen en büyük kısmıydı. Hacim olarak ve nispeten, yüzyıl boyunca bu ticarette Batı ve Orta Avrupa gittikçe büyük önem kazandı. 1820'ye kadar iç ticaret ve Rusya ile ticaret Batı ve Orta Avrupa ile olanınkinden daha önemliydi. Yüzyılın sonunda İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın payları toplam dış ticaretin dörtte üçünden fazlaydı ve dış ticaretteki artışın en büyük kısmıydı. Bu dikkate değer değişikliklere rağmen dış ticaret iç ticaretin gerisinde kalmaya devam etti. 1914'de İmparatorluğun iç ticareti mal mübadelesinin külliyetli miktarıydı (aşağıda iç ticaret kısmına bakınız).

1780 ile 1830 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadı düzeldi ve büyümeye başladı. Bu dönemde yılda %1.5 büyüdü. 1820 civarlarında seviyesi belki daha yüksekti, fakat 1790 ile 1815 arasındaki savaşların sebep olduğu kayıpları telâfi etmek çok uzun sürdü. Daha sonraki seneler de barış seneleri değildi: Fransız ihtilâlini, Napolyon'un Mısır'ı istilâsını 1827-28 Rus-Türk harbi, Yunanistan'ın istiklâl savaşı ve Mehmet Ali'nin Suriye ve Anadolu'yu istilâsı takip etti. Deniz trafiğinin kesilmesi Arap eyaletleri üzerine çok daha fazla tesir ettiğinden Avrupa ile olan ticaretleri durdu.[11] Suriye ve Mısır'da Napolyon'un ordularının ve düşmanlarının mevcudiyeti hububat ve büyükbaş hayvan satışlarını arttırdı. Napolyon'un ordularının Avrupa'yı istilâsı Batının Orta Doğu'dan gelen gıda maddelerine karşı talebini arttırdı. Bu gıda maddeleri bilhassa Balkan eyaletlerinden ve biraz da Batı Anadolu'dan ithal ediliyordu. Ayrıca uzak mesafelerdeki Arap eyaletlerinden gelen kervanlar malları İzmir'e götürüyorlar, bunlar sonra deniz yoluyla Avrupa'ya naklediliyordu.[12] 18.

[10] Issawi gelir arttırma olduğunu söyler; ikinci görüş son zamanlarda Bağış (1983) tarafından ileri sürülmüştür. Ayrıca Sayar'a (1986) bakınız.

[11] Tabak (1988).

[12] Schatkowski-Schilcher (1985), s. 39; Tabak (1988).

yüzyılda gözlenen gelişmenin tersine, 19. yüzyılın ilk on yıllarında Rumeli ve Anadolu eyaletlerinin ticareti arttı ve Arap memleketlerinkinden daha süratle büyüdü. 1840'da ihracat gayri safî hasılanın aşağı yukarı %4'ü olmasına rağmen, İmparatorluğun ticareti 1800'deki seviyesini aşmamış olabilir (Tablo IV: 11).[13]

Bu gelişme safhasından sonra dış ticaret 1840'ların başından 1870'lere kadar süratle yükseldi. İthalât ve ihracat yılda %5.5 arttı ve bu yılları takip eden her on yılda 2 katı yükseldi. İmparatorluk Eflâk-Boğdan'ı kaybetmesine rağmen, 1850 ile 1870 arasında Batı Avrupa ile ticareti 2 katı oldu. Buna sebep Avrupa sanayiinin gelişmesi, Avrupa iç gücünün gıda maddelerine karşı talebinin artması ve Kırım Savaşı ile Amerikan İç Harbinin yarattığı ihtiyaçların karşılanmasıydı. İmparatorluğun bu ticaret ve ihracat artışı dünya ticaret artışınınkinden daha fazlaydı. Millî hasılanın artması, iş gücünün verimliliğinin artması ve teknolojinin ilerlemesiyle Avrupa'nın sanayi mamullerinin fiyatları ham madde fiyatlarından daha süratle düştü. 1870'lerin ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı tahmin edilen gayri safi hasılasının %6 ile %8'i arasındaydı. Bu oran 1840'lardaki nispetin 2 katıydı ve ziraî mahsullerin %15'ini aşmıyordu.[14]

Tablo IV: 11
Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticareti, 1830-1913
(yıllık ortalama, milyon sterlin)

Devre	İhracat (f.o.b)	İthalât (c.i.f.)
1830'lar	4.2	5.1
1840'lar	6.0	6.9
1850'ler	9.8	12.3
1860'lar	15.4	18.3
1870'ler	18.6	20.8
1880'ler	15.5	16.0
1890'lar	17.7	18.6
1900'ler	23.0	26.0
1910-13	27.3	38.6

Kaynak: Pamuk (1987), s. 149.

Malî buhran, hükümetin iflâsa gidişi, kıtlık ve Rus-Türk savaşı 1870'lerde refah devrini sona erdirdi, ekonomide durgunluk başladı ve dış ticaret yavaşladı. 1873-96 fiyat buhranı Avrupa'nın sınaî üretimini, gıda ve ham madde talebini kıstı. Dış ticaret 50 sene evvelki hızından çok daha yavaş bir şekilde arttı. 1870'lerin sonunda ve 1890'larda ithalât da ihracat da yılda 2.6 nispetinde, yani

[13] Pamuk (1987), s.26.

[14] *Ibid.*

evvelki 30 yıldaki artışın yarı nispetinde (fakat 1780-1830 devrinin 2 katı nispetinde) yükseldi.

Dünyadaki depresyon sona erince Osmanlı mallarının fiyatları yeniden yükselmeye başladı ve ticaret hadleri (ihracat/ithalât fiyat nispeti) ham madde üreticilerinin lehine döndü. 1896-1914 arasındaki nisbî artış 1840-73 refah devresininkinden daha düşüktü, fakat daha yüksek bir taban üzerinden hesaplanıyordu. Selânik ve Yafa limanlarında ithalât ihracattan çok fazlaydı. On yıl zarfında ihracat %3.4, ithalât ise %4.8 yükseldi. Balkan harplerinde çok toprak kaybedilmesine rağmen, 1913'de ihracat 1907'deki seviyesinin aynıydı, fakat ithalât 1907'deki seviyesinden %25 daha fazlaydı. Dış ticaret açığını Osmanlı borçlarının konsolide edilmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi vasıtasıyla elde edilen dış borçlar ödüyordu.

1914'de ziraî üretimin muhtemelen dörtte biri ihraç ediliyordu. İhracat gayri safi millî hasılanın %14'ü, ithalât ise %18'iydi.[15] Bu rakamlar, 19. yüzyılda büyük miktarda yükselmesine rağmen, dış ticaretin Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadında büyük bir rol oynamadığını gösterir.

1840 ile 1914 yılları arasında İmparatorluğun ihracatı reel olarak 9, ithalâtı da 10 katı arttı. Kişi başına ihracat artışı tüm ortalamanın aşağısındaydı. İhracatı 1870'lere kadar devamlı surette yükselmesine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya piyasasında ihracatçı olarak durumu zayıfladı. Bu bakımdan Asya ve Afrika'nın üstündeydi, ama Latin Amerika'dan daha aşağıdaydı.[16]

TİCARET HADLERİ

Ticaret hadleri uzun zaman şiddetle dalgalandı, fakat genellikle İmparatorluğun aleyhine ve sanayi memleketlerinin lehineydi, zira bunlar işçi verimliliğini "yüksek ücretler ve kâr hadleri" olarak muhafaza ettiler.[17] 1820 ile 1850'lerin arasında ithal edilen pamuklu mensucatlarının fiyatları düştüğünden ticaret hadleri İmparatorluğun lehine döndü. Bunu takip eden refah devrinde ticaret hadleri muhtemelen %10 düştüyse de Kırım Savaşı esnasında yükseldi. 1873-96 buhranında devamlı surette gerilediler: sanayi mamullerinin fiyatları %35, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun ham maddelerininki %48 düştü. İmparatorluk 1896'dan sonra artan fiyatlardan istifade edince ticaret hadleri %14 yükseldi.

---

[15] *Ibid.*, s. 17, 26.

[16] *Ibid.*, Fasıl 2.

[17] *Ibid.*, s. 48.

Kısaca, ticaret hadlerindeki dalgalanmalar refah ve depresyon devirlerinin dünya piyasasına sıkıca bağlı olduğunu gösterir.[18]

DIŞ TİCARETİN BÖLGELER ARASI DAĞILIMI

1850 yılına kadar İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki eyaletleri dış ticarette en başta geliyor, bunları Anadolu ve Arap eyaletleri takip ediyordu. Daha sonra Anadolu eyaleti, muhtemelen Kırım Savaşı'ndan ve Eflâk-Boğdan'ın kaybından sonra, başa geçti ve 1870'den evvel en yüksek dış ticaret artışını yaşadı. Yüzyılın ortasında İngiltere'nin Orta Doğu'ya (Mısır dahil) ihracatının dörtte üçü Anadolu antrepolarından geçiyordu. Anadolu'nun en önemli dört limanı olan İzmir, Trabzon, Samsun ve Mersin'den ihracat 1840'dan 1870 yıllarının ortasına kadar 3.5, ithalât ise 4.3 katı arttı. İthalât aslında 1900'e kadar azaldı, ihracat ise çok az arttı; bu tarihten sonra ithalât %80, ihracat da %30 yükseldi. 1914'de Anadolu ticaretinin kıymeti Suriye ve Irak bölgelerininkinin yarısıydı.

Tablo IV: 12
Osmanlı İmparatorluğu'nun Limanlarının Önemi, 1907
(tüm ticaretin yüzdesi)

İstanbul	13	İskenderiye	5
İzmir	17	Edirne	4
Beyrut	11	Dedeağaç üzerinden	
Selânik	11	Yanya	2
Trabzon	7	Preveze	
Bağdat	6	Hicaz	1
		Yemen	1

Kaynak: Türkiye (1327a/1909), s.160-61'den alınmıştır; mamafih bu kaynakta Samsun gibi önemli ticarî merkezler yoktur.

Dönemin sonunda Arap eyaletlerindeki limanların önemi çok arttı. (Bu gelişme ve diğer veriler yüzyılın sonuna doğru Arap eyaletlerinin iktisadının kuvvetle geliştiğini ima eder.) 1840'larla 1860'lar arasında Irak'ın deniz yoluyla ticareti, kıymet itibariyle, 2 katı, 1900'a kadar 4 katı ve takip eden on yılda da 3 katı arttı. Bu ticaret 75 senede 37 katına vardı. Suriye'nin ticareti ise 20 katı arttı, fakat 1900'den sonra bu hız azaldı. Suriye/Filistin'in en önemli 7 limanının ticareti 1880'lerle 1913 arasında %68 yükseldi. Beyrut'a gelen tonaj

[18] *Ibid.*, s. 49-52'de 1840-1913 dönemini münakaşa eder. Issawi (1980), s. 277-78'de 1800-1914 döneminden bahseder ve ticaret hadlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine döndüğünü söyler. Quataert (1973) ve Issawi (1988), s. 147-51'e de bakınız.

1895 ile 1913 arasında 2 katına çıktı. 1913'de Suriye'nin ticareti, kıymet itibariyle, Irak'ın ticaretinin 1.5 katıydı.

İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki eyaletlerinin ihracatı 1818 ile Kırım Savaşı arasında 3 katı arttı. Fiilen istiklâllerini elde ettikleri tarihten 1900'e kadar Eflâk ve Boğdan'ın ihracatı 4, ithalâtı da 10 katından fazla arttı. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası oldukları zaman ticaret bilânçolarında açık yoktu. Fakat 1870'lerin sonuna doğru ithalâtları ihracatlarını aştı. İstiklâlini elde etmiş olan Sırbistan'ın ihracatı 1840'ların sonunda 3 katına yakın arttı ve bunu takip eden 30 yılda yine 3 katı yükseldi. İthalâtı da ayni şekilde yükseldi, fakat 1870'lerde ihracatından daha düşük seviyede kaldı.[19] Fiilen müstakil olan Bulgaristan'ın ihracatı da, tıpkı Romanya ve Sırbistan'ınki gibi, 1880 ile 1900 arasında 2 katı oldu.

1912'de Selânik, İmparatorluğun (İstanbul hariç) Avrupa kıtasındaki en önemli limanıydı. 1878'e kadar bu limandan yapılan ithalât da, ihracat da arttı. Bulgaristan'ın istiklâlini kazanmasından sonra ihracat biraz azaldı. Buna mukabil ithalât 1900'de 2 katı oldu ve 1912'ye kadar %50 arttı. Bu devrede Selânik'ten ihracat 10 katı, ithalât ise 36 katı yükseldi. Bu bölgelerin ayrılması İmparatorluğun iktisadı için büyük bir kayıptı. 1912'de yalnız Selânik'teki ticaret Samsun, Adana ve Trabzon'dakine eşitti ve Suriye limanlarındakinin yarısından fazlaydı.[20] (Avrupa kıtasındaki eyaletlerin ticaretinden bahsedilirken İstanbul dahil edilmemiştir.)

DIŞ TİCARETİN YAPISI

1870'e kadar mensucat, bilhassa pamuklular, ithalâtın en başında geliyordu. Önemlerini bu tarihten sonra da kaybetmediler. 1830'ların başında pamuklu mensucat İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatının üçte ikisini teşkil ediyordu. 1900'da İzmir'e giren ithal mallarının %50'si mensucattı. 1870'den sonra gıda maddelerinin önemi arttı, fakat Yafa gibi şehirlerde kahve, çay ve şeker ithalâtı değişmedi.[21] Devrin sonunda buğday, un, pirinç, şeker, kahve ve çay Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ithalâtının üçte biriydi. Ziraî mahsuller ihracatın %90'ından fazlaydı. Bir tek madde bazı yerlerin ihracatının en önemli payını teşkil edebiliyordu. Bunların arasında meselâ, Sırbistan'da hayvanlardan elde edilen mallar, Mersin ve Irak'ın deniz yoluyla ticaretinde hububat ve Lübnan'da da ipek zikredilebilir. Fakat ziraî mahsullerin hiç birinin tek olarak ihracatta önemli rolü yoktu (aşağıya bakınız). Sekiz kalemin toplamı ihracatın %60'ından daha azını temsil ediyordu. Diğer memleketlerin talebi değiştikçe ihraç edilen mallar da değişti. Bunlar genellikle üzüm, afyon, hububat, ham

[19] Lampe & Jackson (1982), s. 103, 122.

[20] Fawaz (1983), s. 133.

[21] Gilbar (1986), s. 188-210.

deri, yün, pamuk, tütün, incir ve ham ipekten müteşekkildi. Ham ipek ve halı en önemli sanayi mamulleriydi ve ihracatları 1866'dan sonra süratle arttı (Tablo IV:13).

Tablo IV: 13
Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti, 1897
(milyon kuruş)

Başta Gelen İhracat Maddeleri		Başta Gelen İthalât Maddeleri	
Üzüm	177	Şeker	158
İpek	136	Amerikan bezi	139
İncir	68	Pamuk ipliği	118
"Tüfek"	65	Kahve	103
Zeytin yağı	63	Pirinç	79
Afyon	62	Un	79
Fındık	58	Basma	70
Pamuk	48	Eteklik	64
Arpa	48	Buğday	62
Yün	47	Gazlı bez	56
Koyun derisi	35	Kazmir	42
Susam	32	Müslin	40
Tütün	24	Keten	35
Hurma	19	Keçe	32
Buğday	15		

Kaynak: Shaw & Shaw (1977), s. 237-38'de zikredilen Osmanlı kaynakları.

1789 Fransız ihtilâline kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde en önemli olan memleket Fransa'ydı (payı %60'dı). İhtilâlden sonraki harpler dolayısıyla Fransa bu önemli mevkiini kaybetti. Siyasî ve iktisadî münasebetlerin normalleşmesiyle Fransızlar mevkilerini İngilizlere kaybettiklerinin farkına vardılar. İngiltere birinci oldu ve bu birinciliği hiç bir zaman kaybetmedi. 1880'lerin başında İmparatorluğun ithalâtının %45'i İngiltere'den geliyordu. Bu oran bu tarihten sonra çok azaldı, ama 1910-11'de hâlâ İmparatorluğun ithalâtının %24'ü İngiltere'nin elindeydi. Düşük olmasına rağmen bu oran en büyük rakibinin 2 katıydı. Pamuk ipliği ve pamuklu mensucat ithalinde İmparatorluk İngiltere'nin üçüncü en iyi müşterisiydi.[22] Fransa 1830'lardan itibaren İmparatorluğun ithalâtının genellikle %10'unu temin ediyor, fakat İmparatorluğun mallarının alıcısı olarak daha önemli bir rol oynuyordu. Meselâ, 1860'larda İmparatorluğun ihracatının %30'u Fransa'ya

[22] GB A&P, meselâ AS 2950, İstanbul, 1902 senesi için.

yapılıyordu. İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'nın payı da 1880'lerden sonra azaldı; 1914'de İmparatorluğun ithalâtının %8'i Fransa'dan geliyor ve ihracatının %24'ü Fransa'ya gidiyordu. 1830'larda Avusturya, İmparatorluğun ihracatının %30'unu alıyor, ithalâtının da %17'sini temin ediyordu. 1850'lerin ortasından sonra her ikisinin de payı azaldı, fakat 1900'den sonra biraz yükseldi. 1914'de Avusturya İmparatorluğun ithalâtının %24'ünü temin etti, ihracatının da %8'ini aldı. Almanya'dan ithalât 1830'larla 1870'ler arasında 3 katı artarak bütün ithalâtın %14'üne çıktı. Bunu takip eden on yılda bu pay azaldı, fakat 1909-11'de tekrar %14'e yükseldi. İmparatorluğun Almanya'ya ihracı 1840'larla 1880'ler arasında %2'den 1900'de %7'ye, 1909-11'de de %11'e yükseldi.

Devrin sonunda İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya İmparatorluğun ithalâtının dörtte üçünü temsil ediyor ve ihracatının %60-70'ini satın alıyordu. İmparatorluğun diğer önemli ticaret ortakları Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Bulgaristan'dı. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan İmparatorluktan ayrılmakla beraber oldukça önemli ticarî ilişkilerini muhafaza ettiler. 1910'da Bulgaristan'ın ihracatının %16'sı, yüzyılın sonunda Sırbistan'ın ve Yunanistan'ın da ihracatlarının %8'i İmparatorluğa gidiyordu.[23]

İÇ TİCARET

1800-1914 döneminde İmparatorluğun iç ticaret hacminin ve kıymetinin dış ticaretininkinden çok daha yüksek olduğu muhakkak, fakat bunu ispat etmek bambaşka bir problem. İç ticaretin ne şekilde değiştiğini tespit etmek imkânsız, ama önemi anlatılabilir. Örnek olarak, İmparatorluğun tarım mahsullerinin azamî %25'i ihraç ediliyordu. Demek ki %75'i dahilde kalıyor, ya yetiştirildiği yerlerde tüketiliyor ve satılıyor, yahut diğer bölgelere gönderiliyordu. Şehirde oturan nüfus (bütün nüfusun %20'si) iç pazarların önemli müşterileriydi. Aynı zamanda kendi tükettiklerinden ziyade piyasa için üreten çiftçiler de vardı. Pamuk ve tütün yetiştirenler üretimlerini arttırdıkça (aşağıya bakınız) başkalarının yetiştirdiği gıda maddelerine karşı talepleri artıyordu.

Üretilen yerlerde satılan ve tüketilen mallar hakkındaki istatistikler kifayetsiz. Milyonlarca çiftçiler ve zanaatkârlar ya ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlar, yahut da yetiştirdiklerini ve ürettiklerini civarlarındaki bölgelerde satarak hayatlarını kazanıyorlardı. Bu ticaret muhtemelen iç ve dış ticaret toplamından daha yüksekti, ama istatistiklerde görünmüyor. Bir bölgede yetiştirilen ve imal edilen malların bölge içindeki ticaretinin önemini iki örnekle gösterebiliriz. 1911'de Halep eyaletinin artan nüfusu orada yetişen hububatın hemen de hepsini tüketmişti. Önemli bir sanayi merkezi olan Diyarbakır'ın çeşitli bölgeleri hakkında 1903 yılı için iyi istatistikler mevcut. Ergani

---

[23] Lampe & Jackson (1982).

bölgesinde ikamet edenler orada imal edilen bütün bezleri, marokenleri, ayakkabı taban derilerini, boyalı derileri, ziraat âletlerini ve ipek kozalarını satın almışlardı. Mardin'de imal edilen ipek kozalarının, yemenilerin ve takkelerin hepsi, gazlı bezlerin ve yün kumaşların yarısı, beyaz ve kırmızı bezlerin %75'i ve ayakkabıların dörtte üçü o bölgede satılmıştı. Diyarbakır diğer bölgelere ihraç eden önemli bir sanayi merkeziydi, fakat orada ikamet edenler imal edilen mamullerin büyük bir kısmını doğrudan yerinde tüketiyorlardı. Meselâ, Diyarbakır'da imal edilen manusanın üçte biri, basmanın yarısı, demir eşyanın %80'i, ayakkabı ve çorapların üçte ikisinden fazlası ve bütün deriler ve ziraî âletler Diyarbakır'da kalıyordu.[24]

Bu istatistikler bölgelerin içindeki ticaretin önemini gösterir, ama enderdirler. Bunun için bu bölüm tarihî kayıtlarda daha sık rastlanan çeşitli bölgeler arası ticareti ve ticarî faaliyetleri açıklayacaktır. Bölgeler arasındaki ticareti, malların, ister İmparatorlukta üretilsin, ister ithal edilmiş olsunlar, İmparatorluğun bir noktasından diğer bir noktasına naklinden daha farklı bir şekilde tarif edeceğiz. Biz iç ticareti İmparatorluğun sınırları dahilinde imal edilen sanayi mallarının ve yetiştirilen ziraî mahsullerin İmparatorluğun bir bölgesinden diğer bir bölgesine sevk edilmesi ve sevk edildiği bölgede satılışı olarak tarif edeceğiz.

Bu hususta bölgeler arasındaki ticaret hakkında mevcut istatistiklerden ziyade, çok uzaktan gelen kervanların sevkıyatı hakkındaki istatistikler yardımcı olabilir. Fakat bunlar da ender ve yerli mallarla ithal edilen mallar arasındaki farkı her zaman açıklamıyorlar. Örnek olarak Osmanlı gümrük memurlarının ithal, ihraç ve transit vergileri hakkında topladıkları istatistiklere bakalım. Bu istatistiklerin gösterdiğine göre 1880'lerde bölgeler arası ticaret ithalâtın aşağı yukarı dörtte biriydi. Fakat bu tarihlerde İmparatorluğun içinde sevk edilen bir çok mallar vergiye tâbi değildiler; bundan dolayı istatistiklere kaydedilmiyorlardı ve bunlar hakkında bilgi yok. Ayrıca, bunlar hem İmparatorluk dahilinde üretilen, hem de ithal edilen mallardı. Şu halde, bu istatistiklere dayanarak hesaplanan oranların pek fazla mânâsı yok.[25] Yabancı memleketlerin konsolosları arada bir "Türkiye"nin diğer yerlerinden sevk edilen veya alınan malların cinsini bildiriyorlardı.[26] Fakat bunlara da ithal edilip de İmparatorluğun başka bir yerine sevk edilen mallar dahildi. İster gümrük memurları, ister konsoloslar tarafından bildirilmiş olsun, bu bilginin büyük faydası yoktur, zira vergilerin tarh ve tahsil randımanlarının nasıl değiştiğini bilmiyoruz. Bundan dolayı, bölgeler arası ticaret hakkında ancak kaba tahminlerde bulunabiliriz.

---

[24] Diyarbakır VS, 1321/1903, s. 194-96, 204, 212.

[25] Türkiye (1327a/1909).

[26] *Ibid.*

Tablo IV: 14
Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri arasında nakledilen (ithal malı olup olmadıkları) bilinmeyen mallar (1883-1901) (toplam kıymetin yüzdesi)

Yer	Tarih	Diğer Osmanlı bölgelerine giden	Diğer Osmanlı bölgelerinden gelen
Samsun	1883	24	13
Samsun	1901	48	37
Mersin	1898	52	20
Ankara eyaleti	1897	38	
İzmir	1885	1	13

Kaynak: GB A&P.

Veriler İmparatorluğun iç ticaretinin önemli olduğunu ve İmparatorluğun iktisadının iyi anlaşılması için iyice değerlendirilmelerinin icap ettiğini gösterir. Meselâ, 1862'de Şam eyaletine gelen Osmanlı mallarının kıymeti (16,2 milyon frank) ithal edilen yabancı malların kıymetinin (3.0 milyon frank) 5 katıydı.[27] Demiryolları sadece Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun içine nüfuzunun bir vasıtası değildi; iç ticareti de kolaylaştırıyorlardı. Taşıdıkları yük hem ithalât ve ihracatın, hem de iç ticaretin bir ölçüsüdür. Anadolu Demiryolu'nun inşaatı hububat ihracatını çok yükseltti; yeni demiryolları İstanbul'un mal tedariki şeklini değiştirdiği gibi, hububat ihtiyacının üçte ikisini de karşıladı. İstanbul, demiryollarının taşıdığı hububatın %25'ini, silâhlı kuvvetler de %10'unu tüketiyorlardı. Yani, Anadolu Demiryolu'nun taşıdığı hububatın üçte birinden fazlası İmparatorluğun içinde kalıyordu. (Fakat, İstanbul'a gönderilen hububat hariç, Anadolu Demiryolu hemen de hiç bir malı bir istasyondan diğer bir istasyona taşımıyordu.)[28] Şam-Muzayrib Demiryolu'nun Havran buğdayını ihraç etmesi beklendiyse de, bu hat daha ziyade iç ihtiyaçları karşıladı. Şam, Beyrut ve Lübnan'ın ipek yetiştiren yerlerinde ikamet edenler Havran'ın demiryoluyla sevk ettiği buğdayın %58'ini tükettiler.[29]

Tablo IV:14 ve IV:15 bazı yerlerin bölgeler arası ticaretini gösterir. İmparatorlukta imal edilen ve ithal edilen malların bölgeler arası ticareti Tablo IV:14'de gösterilmektedir. Bazen sevk edilen malların yarısı ve hattâ daha fazlası İmparatorluğun hudutları içinde kalmaktaydı. İmparatorluğun iç ticareti alınan ve gönderilen malların ortalama olarak dörtte biriydi. Dış ticaretin

---

[27] Quataert (1977).

[28] Elefteriades (1944), s. 132-36.

[29] Tabak (1988).

canlandırdığı İzmir şehrinin bölgeler arası ticarette rol oynamamış olması şaşırtıcı değildir.

İmparatorluğun bir noktasından diğer bir noktasına gönderilen malların istatistiklerini veren Tablo IV: 15 daha tatmin edicidir. Bu tablodaki rakamlar dahilde yetiştirilen veya imal edilen malların iç ticaretini gösterir. Bazı hallerde bir bölgenin yetiştirdiği ve imal ettiği malların bölgeler arası ticareti o bölgenin yabancı memleketlere ihraç ettiğinden çok daha fazlaydı. Musul'un bu husustaki oranları 3:1 veya 4:1'di. 1890'larda Diyarbakır, Harput ve Musul'un bölgeler arası toplam ticareti 1 milyon sterlini aşıyordu. Düzinelerce ticaret merkezleri hakkında bilgi olmadığına göre İmparatorluğun bölgeler arası ticaretinin bu miktardan çok daha yüksek olması lâzım. (İmparatorluğun yabancı devletlere ihracatı 1890'larda ortalama 18 milyon sterlindi.)

Tablo IV: 15
Yerel mamulâtın sevkiyatı
(000 sterlin)

Yer	Tarih	İhracat	Diğer Osmanlı bölgelerine
Ankara[a]	1883	325	172
	1887	62	318
Diyarbakır[a]	1890	60	125
	1894	65	94
Harput[a]	1887	61	130
	1891	36	86
Harput vilayeti[a]	1906	100	50
Musul şehri[b]	1884	206	398
	1896	219	888
	1897	203	583
	1909	363	356

Kaynaklar: [a] GB A&P; ° Shields (1986).

Yukarda zikredilen rakamlar iç bölgelere aittir ve bazı bölgelerde bölgeler arası ticaretin öneminin yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini gösterir. Liman şehirleri hakkında bu gibi veriler yok. Ama bu şehirlerden de yerli mamulâtın sevk edilmiş olması lâzımdır. Sadece istatistikler mevcut değil. Yani, İmparatorluk dahilinde yerleştirilen ve imal edilen malların bölgeler arası ticaretinin daha çok incelenmesi ve araştırılması lâzımdır.

OSMANLI TÜCCAR TOPLULUĞU

18. yüzyılın sonunda bir çok yerlerde ticaret, Müslüman tüccarların elindeydi. En çok kuvvetli oldukları yer Suriye eyaletiydi. Buna nazaran Anadolu'da kuvvetleri daha az ve İstanbul'da en düşük seviyedeydi. Bunun sebebi Avrupa diplomatlarının ve Batı memleketlerinin tüccarlarının gayri Müslim Osmanlıları korumaları ve onlara taviz vermeleriydi. Bölgelerdeki ve bölgeler arası ticaretin büyük kısmı ile İran ve Hindistan'la ticaret Müslümanların elindeydi. Fakat 19. yüzyıl boyunca Avrupa ile ticaretin geometrik bir şekilde artışı ve Doğu ile ticaretin nispeten azalışı dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar topluluğu karmasının değişmesine sebep oldu. Dış ticareti kontrolleri altına almak için Osmanlı tüccarlarla yabancı tüccarlar ve Müslüman tüccarlarla gayri Müslim tüccarlar çatıştılar. Bu çatışma büyük değişiklikler yarattıysa da bölgeler içindeki ve arasındaki ticarette fazla hissedilmedi.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk on yılları dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar topluluğunun teşekkülü ve büyümesi bakımından bilhassa önemlidir. Gayri Müslim tüccarlar uzun zamandan beri Avrupalı tüccarlar gibi himaye ediliyor ve vergilerde faydalar ve imtiyazlar tanıyan beratlardan istifade ediyorlardı.[30] 18. yüzyılın sonlarında Avrupa ile ticaret artınca, yabancı sefaretlerde gûya tercüman olarak çalışanlara verilen vesikaların sayısı da arttı. 1793'de Halep'te 1.500'den fazla gayri Müslim'in elinde bu vesikalar vardı ve araştırmalar bunların ancak 6'sının hakikî tercüman olduğunu gösteriyor.[31] Bu vesikalara sahip olmanın ne kadar büyük kâr getirdiği 1808'de Rusya'nın 120.000 Rum'u bu şekilde himayesi altına almasından anlaşılır.

Dış ticaretin şekli, tüccar topluluğunu değiştirdikçe, Bâb-ı Âli tüccarların hüviyetini bizzat tasdik etmek istedi. III. Selim yabancı devletlerin himayesi altındaki Osmanlı tebaası tüccarların İmparatorluğun ekonomisine ve devlete yaratacağı tehlikeden korktu. Tüccar sınıfını ortadan kaldırmaya çalışarak, dış ticaretle uğraşmak üzere "Avrupalı tüccar" diye bilinen yeni bir tüccar kategorisi kurdu. Bunlar gayri Müslim Osmanlılardı; devlete harç ödeyecekler ve yabancı tüccarlara veya yabancıların himayesi altındakilere tanınan hak ve imtiyazlardan istifade edeceklerdi. Dış ticaretin Osmanlıların eline geçmesi için bu yeni kategori tüccarlara yabancı memleketlerde çalışma imtiyazı verildi ve Avrupa'da bir çok konsolosluklar açıldı.

Gayet tabiî olarak Avrupa ile iş yapan az sayıdaki Müslüman tüccarlar haksız rekabetten, yani ticaretin yabancıların ve şimdi de bu yeni gayri Müslim grubun elinde olmasından şikâyet ettiler. Bunun üzerine II. Mahmud, Hayriye

---

[30] Bu hususta önemli kaynaklar şunlardır: Sousa (1933); Issawi (1981); Bağış (1983); Toprak (1982); Kurdakul (1981) ve Çadırcı (1980).

[31] İnalcık (1971).

Tüccarı kategorisini yarattı. Bu kategoriye mensup olanlar "Avrupalı tüccarlar" gibi imtiyaz elde etmek için ruhsat harcı ödeyeceklerdi. Müslüman tüccarlar sistemin getireceği faydaları açıkça anladılar. Sistem çalışmaya başlar başlamaz hükümeti bu gibi tüccarların sayısını arttırmaya ve İstanbul'da ve diğer şehirlerde iş yapmalarına müsaade etmeye ikna etiler. Buna rağmen yabancı tüccarlarla ve gayri Müslim "Avrupalı tüccarlar"la rekabet etmeye başarılı olamadılar ve Batı ile ticarette kesin bir rol oynamadılar.[32]

Napolyon harpleri sona erince Osmanlı gayri Müslim tüccarlarla Batı'lı tüccarları arasında çatışma ciddîleşti. Bilindiği gibi, kapitülâsyonlardan istifade eden yabancılar memleketin lisanını, kültürünü bilen ve dış ticareti nizamlayan görevlileri tanıyan gayri Müslim aracılara itimat ediyorlardı. 18. yüzyılın sonuna doğru dış ticaretin çoğu yabancı tüccarların kontrolü altındaydı.[33] Fakat 19. yüzyılın ilk yıllarında İmparatorluğun her yerinde bu gayri Müslim aracılar bunlara işlerini kaybettirdi. On yıllarca sonra gayri Müslimler genişleyen Avrupa ticaretini kendilerini daha önce koruyan Avrupalı tüccarların ellerinden aldılar. 1815'de İmparatorluğun en önemli şehirlerinde 412 Osmanlı tüccar kayıtlıydı. Yirmi sene sonra sayıları 1.300'e yükseldi.[34] 1840'ların sonunda İmparatorluğun 19 büyük ticaret şehrinde 80 İngiliz ve 70 Fransız ticarethanesi vardı. Şam'da 5 ve Halep'te de 4 İngiliz firması kaldı. Halbuki 110 Halep'li Müslüman ve gayri Müslim ticarethanesi faaldi. 1871'de Beyrut'ta 5 İngiliz firması vardı, fakat Şam ve Halep'te hiç biri kalmamıştı.1870'lerin başında Suriyeli Osmanlılar Londra'ya ve Manchester'e yerleştiler ve kısa zamanda ticarethanelerini açtılar. (Ermeniler daha evvel 17. yüzyılda Avrupa'da iş yerleri kurmuşlardı.) 1860'larda Irak'ta yün ticareti yapan 10 firmanın 9'u Arapların elindeydi. Yahudiler, Irak eyaletlerindeki ticareti ellerinde tutuyor ve Selânik'te de önemli rol oynuyorlardı. Kısacası, gayri Müslim Osmanlılar her yerde yabancıların yerini almıştı.[35] 1911'de İstanbul'da kayıtlı olan 1.000 tüccarın %3'ünün isimleri Fransız, İngiliz veya Alman asıllıydı. Halbuki bu zamanda İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya, İmparatorluğun dış ticaretinin hiç olmazsa yarısını elde tutuyordu. Yine 1885'de İstanbul Ticaret Odası'nın 24 kurucu üyesi arasında sade bir yabancı vardı.[36]

Yüzyılın sonunda yabancı tüccarların vaziyeti hiç olmazsa Batı Anadolu'da yeniden canlandı. 1870'den sonra yabancı sermayenin artışı, demiryolu şebekelerinin inşası ve Düyun-u Umumiye İdaresinin faaliyetleri bölge

---

[32] Bağış (1983). Hayriye Tüccarları hiç olmazsa 1855'e kadar iş yaptılar. Bakınız BBA İ MV 14194, 20 S 1271/1855.

[33] Frangakis (1986); Goffman (1986) yabancıların iç bölgelere girmekte güçlük çektiklerini söyler. Stoianovich (1960) ile mukayese ediniz.

[34] Bağış (1983), s. 93.

[35] Issawi (1980), s. 62-71; Delbeuf ((1906); Kasaba (1986b); Tabak (1988); Schatkowski-Schilcher (1985), s. 68-69.

[36] Hoell (1973), s. 5051; Türkiye (1911).

tüccarlarının durumunu zayıflattı. Çeşitli bankalar, devletin kurduğu Ziraat Bankası da dahil, borç para vermeye başladılar ve kredi inhisarına son verdiler.[37]

Şartlar onlara en uygun olduğu için gayri Müslimler liman şehirlerindeki ticareti ellerinde tutuyorlardı. Beyrut mevcudiyetini dış ticarete medyundur; burada da ticaret gayri Müslimlerin elindeydi. Fakat bunlarla beraber Müslüman ve gayri Müslim tüccarlar da işlerini ilerlettiler.

En başarılı olanlar Hıristiyanlardı. Avrupa ile olan bağları işlerini kolaylaştırıyordu, fakat eski, yerleşmiş Müslüman tüccarlar da aynı derecede başarılı oluyorlardı.[38]

Hıristiyan Osmanlılar, başlıca Rumlar ve Ermeniler, 1911'de İstanbul'da resmen kayıtlı tüccarların ekseriyetiydi. Müslüman isimlileri toplamın %10'uydu. İstanbul'daki en büyük mensucat ithalâtçılarının üçte ikisi Ermeni, ancak yedide biri Türk'tü.[39]

Müslüman tüccarlar maalesef kâfi derecede önem verilmemiştir. Bazı ticaret merkezlerinde Müslümanlar yüzyıl boyunca önemli mevkilerini muhafaza ederek liman şehirleri ve hinterlantları arasındaki (hiç olmazsa Müslümanların ekseriyette olduğu yerlerde) ve iç bölgelerdeki şehirlerin arasındaki ticareti ellerinde tuttular. Maalesef bu önemli rolleri ihmal edildi. Şam'da 1840'da Müslümanlar en önemli tüccar grubuydu; Halep'te Müslüman ticaret firmalarının sayısı Hıristiyanlarınkinden ve Yahudilerinkinden yüksekti (70 Müslüman, 40 gayri Müslim). Müslümanlar bu iki şehirde hiç olmazsa bir yüzyıl daha, muhtemelen İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar, mevkilerini muhafaza ettiler. Beyrut'taki Müslüman tüccarlar Şam, Bağdat ve diğer iç merkezlerle alış veriş yaptılar; Hıristiyanlar ihracatla meşguldüler.[40]

Liman şehirlerindeki Hıristiyan/Yahudi taksimi ve iç bölgelerdeki Müslüman tüccarların önemi Anadolu için de geçerliydi. 1908-9'da Avusturya mallarının boykot edilmesi Anadolu'da çok başarılı oldu, zira ticaret Müslümanların elindeydi.[41] Limanlarda boykotu destekleyenler daha çok güçlükle karşılaştılar; boykotlara iştirak etmek Osmanlı Hıristiyan tüccarlar için malî bir rizikoydu.[42] Daha sonra Anadolu'nun bir çok yerlerinde Müslüman tüccarların önemi arttı; Rumlarınki ise, Yunan malları boykot edildiğinden, azaldı. Ayrıca, 1908'den sonra tatbik edilen "millî iktisat" siyaseti Müslüman

---

[37] Tabak (1988).

[38] Türkiye (1911).

[39] Fawaz (1983), s. 95.

[40] Bowring (1840); Braude & Lewis (1981); Tabak (1988).

[41] Tabak (1988); Çadırci (1980); Maoz (1980). Vatter (1987) in görüşü farklıdır.

[42] Issawi (1966) Indzhikyan'ın rakkamlarını zikrederek "Türklerin" 1912'de iç bölgelerdeki toplam tüccar topluluğunun ancak %15'ini teşkil ettiğini söylemesi yanlıştır.

tüccarları teşvik etti. Suriye'de ve Lübnan'da, Irak ve Anadolu'da olduğundan daha önemli rol oynamaya devam ettiler.

Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman tüccarlar arasındaki rekabet muhtemelen 1850'den sonra bir çok çatışmalara yol açtı. Müslüman tüccarlar iç bölgelerdeki ticaretlerini Osmanlı Hıristiyanlarına karşı müdafaa ettiler.1850'de Halep Hıristiyanlarına yapılan saldırılar ve 1860'da Şam'daki katliam belki bundan doğmuştur. Katliamdan evvel Şam'da 30 Ermeni tüccar ailesi vardı; 1900'de ancak 5 aile kalmıştı ve hiç biri ticaretle meşgul değildi. Halep'teki Yahudi tüccarların sayısı da 19. yüzyılın sonunda azaldı.[43] 1890'daki Ermenilerin öldürülmesinin İstanbul'daki Ermeni ve Müslüman tüccar topluluğu üzerinde ne gibi tesiri olduğu açıkça bilinmiyor.

[43] Quataert (1983), s. 121-45.

TARIM

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda çökene kadar Osmanlı İmparatorluğu başlıca faaliyeti ziraat olan bir ülkeydi. Tarımının mahiyeti ve önemi İmparatorluğun ömrü boyunca çok az değişti. 1800'de de 1900'de de nüfusunun beşte dördü ziraatla meşguldü ve hayatlarını topraktan kazanıyorlardı.

Tarım görünüşte önemini kaybetmeden devam etmişti, ama fevkalâde değişiklikler geçirmişti. 1914'de 1800'de olduğundan çok daha çeşitli mahsul çok daha yüksek miktarda yetiştiriliyordu. Toplam tarım hasılatı artmış ve mahsullerin yabancı memleketlere ihraç nispeti yükselmişti. 1914'de ziraî üretim, mahsullerin ihracatı ve toplam ihracattaki oranları 19. yüzyıl öncesinde görülmeyen seviyelere varmıştı. Bu gelişmenin başlıca sebebi ziraata daha çok arazinin tahsis edilmesiydi. Dış ve iç faktörlerin tesiriyle daha evvelce, bilhassa Orta Anadolu, Suriye ve Irak'ta, boş bırakılmış arazi işletmeye açılmıştı. Yani, tarım entansif olarak değil, ekstansif olarak gelişmişti. Bazı bölgelerde topraklar ekilirken yeni âletler kullanılmış, fakat teknoloji pek fazla ilerlememişti. Kullanılan tabiî gübrelerin miktarı değişmemiş, kimyevî gübreler hiç kullanılmamış, verimlilik haddi artmamıştı.

Mahsullerini ticarî maksatlarla yetiştiren çiftçilerin sayısı o zamana kadar görülmemiş bir şekilde artmıştı. Bu gelişmenin ekonominin diğer sahalarına da aksetmiş olması lâzımdı. Fakat mahsulün çoğunu mültezimler sattığından bu gelişme diğer sahalarda benzer bir gelişme göstermedi. Ziraî malların satışından kazanılan nakit gelir bir kaç kişinin elinde kaldı. Çiftçiler ancak mahsullerini doğrudan doğruya nakit para karşılığında sattıklarında, bu satışların tüccarlar, imalâtçılar ve diğer çiftçiler üzerinde tesiri oluyordu. Gıda maddeleri yetiştirmeyen köylüler sattıkları malların mukabilinde gıda maddeleri, kahve ve şeker gibi lüks mallar, iplik ve kumaş gibi yerli veya ithal malları ve hattâ dikiş makineleri ve saban satın alıyorlardı.

İç ve dış pazarlar büyüyüp genişledi. İmparatorluğun ziraî faaliyeti yüzyıl boyunca önemleri artan dış pazarlardaki gelişmeyi takip etti. Yabancı tüketicilerin ihtiyacı arttıkça çiftçiler de üretimlerini ve ihracatlarını arttırdılar.[1] Ama İmparatorluğun dahilinde meydana gelen değişiklikler de üretimin artmasına sebep oldu.[2] Yedi milyon kadar mültecinin gelmesi, aşiretlerin yerleşmesi, Osmanlı nüfusunun mutlak ve nispi artışı bu değişikliklerin

---

[1] Pamuk (1987).

[2] Meselâ, bakınız Shields (1986).

arasındaydı. Bazı yerlerde asayişin artması ve aşiretleri iskân siyasetinin başarısı, ziraî üretimi teşvik bakımından dış taleplerin artmasından çok daha önemli faktörlerdi. Fakat bu iç ve dış teşviklere rağmen Amerika Birleşik Devletleri'nin ve diğer devletlerin pazarlara nüfuz etmesiyle İmparatorluğun ziraatı (Akdeniz havzasının diğer bölgelerinde olduğu gibi) dünyadaki önemini kaybetti. 1800'de İmparatorluğun ziraatının dünyaca önemi vardı; yüzyılın sonunda ise kenarda kalmış olan bölgesel bir faaliyetten başka bir şey değildi.

HASAT ÇEŞİTLERİ

"Osmanlı "İmparatorluğu"nda çok farklı toprak çeşitleri ve iklimler vardır; bunlar ziraatın esas şartlarıdır. Memleket esasen ziraata pek uygun değildi, zira yağmurlar seyrekti ve ne zaman yağacakları belli olmazdı. Irak'ı, Arabistan'ı ve Doğu Suriye'yi büyük çöller kaplıyordu; Adana civarında ve Balkanların ve Anadolu'nun nehir bölgelerinde ise az, fakat verimli bölgeler vardı. Batı Suriye'deki vahaların aksine Anadolu ve Suriye yaylalarından beklenen hasat çok defa elde edilmiyordu. Yağmurun seyrek olduğu yerde nüfus da seyrekti.

İmparatorluğun topraklarında çeşitli mahsuller, meselâ Bulgaristan'da gül, Basra'da ise hurma yetiştiriliyordu. Fakat hububat hâkimdi. (Tablo IV:16 ve Tablo IV:17). Ekilen toprağın %90'ı nadas usulüyle 2 veya 3 yılda bir ekilen hububata, yani bilhassa buğday ve arpaya, tahsis ediliyordu .Aydın yetiştirdiği mahsulleri satan bir bölgeydi. Bunun gibi ticarete yönelerek mahsullerini çeşitlendiren diğer bölgeler de vardı. Buralarda toprakların üçte ikisi hububata tahsis ediliyordu. 1909'da Avrupa kıtasındaki eyaletlerde tahsil edilen öşürlerin ortalama %81'i hububat üzerinden toplanıyordu. Selânik'te bu oran %67, Edirne'de %89'du. İstatistiklere göre 1907'de ziraî üretimin kıymetinin %76'sı hububattan geliyordu; Makedonya ve Trakya'da ekilen toprağın %88'inde hububat yetiştiriliyordu. Anadolu'da toplanan öşürlerin %81'i hububattan alınmıştı. Anadolu'da ekilen toprağın %84'ü hububattı; kıymeti de üretimin %77'siydi. Suriye'de tahsil edilen öşürün %76'sı hububat üzerinden alınıyordu. Bu oran Halep'te %88, Halep ve Şam vilâyetlerinde %77, Kudüs'te ancak %43'dü. Irak eyaletlerinde hububattan toplanan öşür bütün tahsilâtın %88'iydi.[3] Hububattan gayri mahsullerin de bölgesel önemleri vardı. Meselâ, 1863'de Serez'in civarında ekilen tarlaların dörtte birinde, 1909'da Adana civarındakilerin üçte birinde pamuk ve tütün yetiştiriliyordu. Üzüm, Aydın gibi denize yakın sahalarda ve daha iç bölgede olan Diyarbakır'da önemli bir mahsuldü. (Tablo IV:16 ve Tablo IV:17).

---

[3] Quataert (1973); çeşitli vilâyet salnameleri; Cuinet (1890-94); Eldem (1970), s. 272; ve Pamuk (1987), s. 85; Verney & Dambmann (1900), s. 480'deki tablo; Issawi (1988), s. 271-73.

Tablo IV: 16
Yetiştirilen Mahsuller, 1863
(ekilen arazinin yüzdesi)

Bölge	Buğday	Arpa	Pamuk	Tütün	Bağlar	Diğer Hububat
Edirne	30	53			5	12
Selânik	38	50				12
Serez	20	48	10	15		7
Kavala		55	3	8		34
Diyarbakır	40	55	5			2
Trabzon	6	58		10	1	25
Akra	40	16	6	2		36

Kaynak: Issawi (1980), s. 199. Arazi sahaları IV: 17'ye tam muvafık değildir.

ÜRETİMİN ÖLÇÜLMESİ

Tarımın İmparatorluğun ekonomisindeki ve vergi gelirlerindeki rolünü belirten çeşitli istatistikler mevcut. Bir tahmine göre 1914'de ziraat Osmanlı İmparatorluğu'nun "millî" gelirinin %56'sıydı. Ziraat üzerinden alınan vergiler İmparatorluğun en önemli geliriydi. Vergi tahsilâtı hakkındaki istatistikler noksandır ve ancak dolaylı olarak fikir verir; fakat üretim hakkındaki rakamlardan çok daha kolaylıkla elde edilebildiklerinden, üretimin miktarı hakkında kullanılabilecek başlıca ölçülerdir.

1850'lerdeki verilere daha fazla itimat edilebilir; fakat bunlar da yüzyılın sonuna kadar elde edilen veriler gibi pek fazla güvenilerek kullanılamaz. Yüzyılın ortasında merkezî hükümet ülkenin pek çoğunda kontrolü tekrar sağlamıştı. Yirmi senedir öşür her yerde %10 olarak tahsil ediliyordu. 1850'lerde öşür toplam vergi tahsilâtının %30'unu, arazi vergisi de %27'sini teşkil ediyordu. Çeyrek yüzyıl sonra bu nispetler %27 ve %13, 1910'da da %28 ve %11'olmuştu. Elli sene içinde öşür tahsilâtı %40 artmasına rağmen, vergi hasılatının dörtte biri ile üçte birini aşmadı.[4]

[4] 1850'lerden 19. yüzyılın sonuna kadar azalma şüphesiz sadece görünüşdeydi. Shaw (1975), s. 451-52; Eldem (1970), s. 267 ve devamı; Ubicini (1856), I, s. 266.

Tablo IV: 17
Bazı Bölgelerde Yetiştirilen Mahsuller
(ekilen alanların yüzdesi)

Bölge	Hububat	Sebzeler	Sınai ürünler	Bağlar
Adana	64	1	32	3
Ankara	90	1	-	8
Halep	79	3	4	14
Aydın	73	4	6	17
Bağdat	96	-	1	3
Basra	98	1	1	-
Beyrut	79	9	10	2
Bitlis	95	1	1	3
Bursa	79	2	3	16
Şam	89	3	-	8
Diyarbakır	81	4	3	13
İstanbul	79	-	14	7
Konya	91	2	2	6
Musul	87	1	4	8
Van	95	-	3	2

Kaynak: Türkiye (1327b/1909) p.p.
= %1'den az. Hatâlar rakamların yuvarlanmasındandır. Bu tablo Nickoley (1924), s. 285'den alınmıştır.

Öşürün gelirlere ne kadar katkıda bulunduğu eyaletlere göre değişiyordu. Buna sebep bölgelerdeki verimliliğin ve hükümetin vergi tahsil etme kabiliyetinin farklı olmasıydı. 1860'da ziraattan alınan vergilerin payı Tuna eyaletinde en yüksekti; istatistiklerin mevcut olduğu bazı yıllarda öşürün payı %45, ağnam vergisininki %18'di. Edirne'de ise 1870'lerde öşür toplam vergilerin %28'ini, 1891'de de, eyaletin sınırları değiştiğinden, %45'ini teşkil ediyordu.[5] 1890'larda Bağdat eyaletlerinde öşürün payı %47, Musul'da ise %29'du. 1911'de Irak eyaletlerinde araziden alınan çeşitli vergiler toplam gelirlerin %44'üydü. 1890'larda Anadolu eyaletlerinde öşürün ortalama payı toplam vergi hasılatının %31'i, Erzurum'da %46'sı ve Aydın'da 27'siydi.[6]

[5] Lampe & Jackson (1982), s. 150; Türkiye (1938), ek, sahifesi yok.
[6] Cuinet (1890-94), III, s. 84; *ibid.*, II, s. 805; Batatu (1978), s. 96; Quataert (1973), s. 347.

Yüzyıl boyunca Avrupa kıtasındaki eyaletler muhakkak ki İmparatorluğun tahsil ettiği ziraat vergilerinin en büyük payını temin ettiler. 1910'da bile (Balkan Harbinden evvel) öşürün ve ağnamın dörtte biri bu eyaletlerden geliyordu. Anadolu ise hasılatın en büyük kısmını temin ediyordu (%57). Suriye'nin toplam öşür hasılatındaki payı %11, Irak'ınki %6, Hicaz'ınki ise %3'dü.[7]

İstatistikler kifayetsiz olmakla beraber ziraî hasılatın hakikî miktarı öşürlerin verdiği bilgiye çok yakın. 1820 ile 1860 arasında asayiş iyileşti ve Avrupa'nın talebi arttı. Bu şartlar altında tarım mahsullerinin üretimi de süratle yükseldi. 1914'e kadar gayri safi ziraî hasıla hiç olmazsa 2 katı oldu (İmparatorluğun 1911'deki sınırları içinde). Bu dönemde dış talep önemli bir rol oynamadı. Daha ziyade göçebelerin iskânı, İmparatorluğa iltica, şehirlerin, bilhassa liman şehirlerinin, büyümesi bu artışa sebep oldu. Meselâ, Anadolu'da ekilen saha 5.5 milyon dönüm oldu. Balkan Harplerinden hemen evvel Avrupa kıtasındaki eyaletler toplam üretimin kıymetinin %24'ünü, Anadolu ise %55'ini temin ediyordu. Balkan Harplerinden sonra Rumeli'nin payı %2'ye düştü. Suriye'nin toplam hasılatta payı %9, Irak'ınki ise %7'idi.[8]

Başlıca mahsullerin üretimi zamanla ve bölgeye göre değişti. İmparatorluk büyük miktarda toprak kaybetmesine rağmen, 1888 ile 1913 arasında hububat üretimi üçte bir arttı. 1850 ile 20. yüzyılın başları arasında Anadolu'nun hububat üretimi aşağı yukarı %50 yükseldi.[9] Bir çok mahsulün üretimi 1897 ile 1909 arasında ve bilhassa Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki senelerde süratle yükseldi. Meselâ, 1897 ile 1913 arasında İzmir'in incir üretimi 2 katı oldu, tütün 3 kat arttı ve Adana'nın pamuk üretimi arasında 4 katı oldu.[10] Suriye eyaletlerinin Mısır tarafından istilâsı esnasında artmış olan üretimi sonra on yıllarca geriledi. Fakat daha sonra Suriye'de ve Ürdün'de yeni araziler ekime açıldı. Buna mukabil 1850'den sonra Lübnan'da, Yahudilerin yerleşmesine rağmen, Filistin'de de ekim pek genişlemedi. Irak'ın hububat ihracatının çok büyük miktarda artması, 1860'larda daha fazla toprakların ekime açılmasıyla olmalıdır; fakat bu hususta istatistikler mevcut değildir.

---

[7] Eldem (1970), s. 78, 86-87.

[8] Pamuk (1987), s. 83. Eldem (1970), s. 281. Eldem eserinin 81'inci sahifesinde başka istatistikler kullanarak bölgelerdeki üretimin aşağı yukarı aynı olduğunu söylüyor: Rumeli 1910'da %24, 1913'de %3; 1910'da Suriye %8, Irak %6, Anadolu %54 ve Hicaz %3.

[9] Issawi (1982), s. 133. 20. yüzyılın başında yapılan bir ziraî sayımın rakkamlarına maalesef pek güvenilemez, zira rakkamları diğer kaynaklarınkinden 3 misli daha yüksek. Türkiye (1327b/1909) ve Quataert (1981).

[10] Quataert (1973) ve Eldem (1970), s. 77.

Tablo IV: 18
Ekili Topraklar, 1909
(000 dönüm)

Vilayet	Toplam alan	Ekilen alanlar
Adana	4.000	467
Halep	7.560	353
Ankara	7.500	571
Aydın	5.700	600
Bağdat	14.121	41
Basra	13.880	44
Beyrut	3.050	298
Bitlis	2.985	258
Bursa	5.130	506
Diyarbakır	4.680	308
Erzurum	7.672	338
Harput	3.780	182
İstanbul	400	10
Kastamonu	6.000	245
Konya	9.160	633
Musul	9.100	232
Sivas	8.370	424
Suriye	10.000	348
Trabzon	3.130	366
Van	4.770	76

Kaynak: Türkiye (1327b/1909), p.t.

Kısaca, bu dönem zarfında ziraî üretim büyük miktarda arttı, fakat mevcut arazinin çok küçük bir kısmı ekiliyordu. Tablo IV:18 bunu açıkça gösteriyor. İstatistikler muhakkak ki hatâlı, buna rağmen toprağın verimsizliği, nüfus seyrekliğinin önemini belirtiyor.

İÇ VE DIŞ PAZARLAR

Ziraî üretimin artışı çeşitli iç ve dış faktörlerin bir araya gelmesinin sonucuydu. Ticaret Bölümünde görüldüğü gibi 1913'de ihracat en yüksek seviyesine eriştiğinde ziraî mahsullerin hiç olmazsa dörtte üçü İmparatorlukta tüketiliyordu. Bu nokta üzerinde durmak icap eder – ziraî maddelerin ihracatı en yüksek olduğu zamanda dahi iç tüketim kat kat yüksekti. Gıda mahsullerinin çoğu kısa mesafelere naklediliyordu. Meyve gibi çabuk bozulan mahsullerin pazarları çok daha sınırlıydı; bunun bir sebebi de İmparatorluğun nakliye sisteminin yetersizliğiydi.

Ziraî malların üretim ve tüketimine demografik değişiklikler de doğrudan doğruya tesir ediyordu. İzmir, İstanbul ve Beyrut gibi şehirlerin süratle büyümesi pazarların önemini arttırdı. (Bu liman şehirleri büyük miktarda ithal malı da tüketiyorlardı). İç bölgelerin gelişmesinde yabancı pazarlardan çok, göçebelerin yerleşmesi ve büyük sayıda göçmenler rol oynadılar. Bir kere yerleşince, göçebeler çiftçiliğe başladılar ve ziraata binlerce yeni işçi temin ederek üretimi çoğalttılar. Mültecilerin gelmesiyle hem üreticiler, hem de şehirlerdeki tüketiciler arttı. Bunun en iyi örneği Halep'tir. 1860'ların ortasında Halep'in civarındaki aşiretler doğusundaki çöllere sürülmüşlerdi; 1880'den sonra devlet için büyük problem yaratmadılar. Fakat bu esnada büyük sayıda Müslüman mülteciler – 1878'de sadece 15.000 Çerkez – eyalete yerleşti. Sonuçta eyaletin ziraî üretimi süratle arttı; yetiştirdiği hububatın hemen de hepsi artan nüfusu besledi; ihracatı düştü.[11] Ziraî malların talebini arttıran daha bir çok iç pazar da vardı. Bundan dolayı, iç talebin ziraî hasılatın artışının ancak dörtte birine tekabül ettiğini söylemek bu yerel faktörlere önem vermemek demektir.[12]

Artan ziraî üretimin önemli bir kısmı ihraç ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ziraatı esasen daha yüzyılın başından beri dünya pazarlarındaki değişikliklere bağlıydı. Bu pazarlar genişledikçe İmparatorluğun ziraatı de genişliyor, daraldıkça o da daralıyordu. Batının talep ettiği mallar değiştikçe, Osmanlı çiftçileri de üretimlerini ona göre arttırıyor veya azaltıyorlardı. 1840 ile 1913 arasında ihracatları *nispeten* en çok yükselen yerler Arap eyaletleriydi. Anadolu'nun ihracat payı %35'den %29'a düştü; Avrupa kıtasındaki eyaletler ise İmparatorluktan süratle ayrılıyorlardı.[13]

Zamanla İmparatorluğun ve çeşitli eyaletlerinin ihracat oranları muhakkak ki arttı. Bu oranların ne kadar olduğu bilinmiyor. 1880'lerin sonunda ihracat üretimin belki %18'iydi. Daha sonra, 1910 ile 1913 arasında %22'den %26'ya yükseldi. Fakat 20. yüzyılın başına ait 5 yıllık rakamlara istinad eden bir kaynağa göre ihracat nispeti ancak %10'du.[14]

Nispetler bölgelere, mahsulün cinsine ve zamana göre değişiyordu. Meselâ, Bursa'da yetiştirilen ham ipeğin %90'ı ihraç ediliyordu. Fakat Van'da üretilen hububatın tamamını oradaki köyler ve şehirler tüketiyordu. Yüzyıl boyunca pamuk ticareti dünya piyasasındaki değişmelere bağlı kaldı. İmparatorlukta işçi noksanlığı olmasına rağmen tütün, pamuk, afyon, üzüm/kuru üzüm gibi üretimlerinde çok iş gücü kullanılan ihracat mallarının büyük miktarda yetiştirilmesi hayret vericidir.

---

[11] Lewis (1987), s. 41, 55, 98; Owen (1981), s. 259; Issawi (1988), s. 128-33.

[12] Quataert (1981), s. 80.

[13] Pamuk (1987), s. 85.

[14] Pamuk (1987), s. 83'ü Eldem (1970), s. 71 ile karşılaştırın.

İmparatorluğun ziraatı bir mono kültür ziraatı değildi. Bilâkis zamanla ziraî üretim ve ihracat hem arttı, hem de çeşitlendi. Yüzyılın başında bir çok eyaletin hububat ihracatı beklenilmeyen bir süratle artmıştı ve ihracat nispeti çok yükselmişti. Ege ve Akdeniz sahil bölgelerindeki çiftçiler senelerden beri üretim fazlalarını Avrupa'ya ihraç etmişlerdi. Meselâ, 1800'de Suriye'nin Havran bölgesi iyi kalitede buğday ve arpa ihraç etmişti. 1768 ile 1829 yılları arasında İmparatorluk, Karadeniz'deki hâkimiyetini kaybettikçe, Kuzey Balkan eyaletleri Avrupa'nın hububat ihtiyacını karşılamakta daha büyük önem kazandılar. Bu temayül İmparatorluğun Karadeniz'deki ticaret inhisarını kaybetmesiyle ve 1840'da İngiltere'nin buğday kanunlarını feshetmesiyle daha da kuvvetlendi. Buğday ticaretinin bu gelişmesinde Selânik'in rolü olmadı. Selânik'teki bir çok Rum tüccar, istiklâlini elde etmiş olan Yunanistan'a taşındılar; bazıları da isyandan çok zarar gördüler. Romanya'nın bölgeleri yeni ticaret fırsatlarından derhal istifade ederek hububat ihracatlarını arttırdılar. 1843'de Eflâk-Boğdan'dan 7 gemi İngiltere'ye 1.750 ton, 1849'da da 128 gemi 74.500 ton nakletti. Bulgaristan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hububat inhisarını feshetmesinden istifade etti. 1842'de hububat ihracatı bir kaç kat arttı. Büyük miktarda ihracat 1840'lar boyunca devam etti ve bunu takip eden 20 senede 2 katı oldu. Bulgar köylüleri elde ettikleri kârlarla memleketi terk eden sipahilerin arazilerini satın aldılar.[15] Amerika Birleşik Devletleri'nin 1840'larda başlayan ve 1850'lerde gittikçe süratlenen yüksek randımanlı hububat üretimi Osmanlı İmparatorluğu'nun hububat ihracatı üzerinde aksi tesir yarattı. İşçi güçlerine dayanarak hububat üretim eden çiftçiler dünya piyasasında rekabette zorluk çektiler; yüzyılın ikinci yarısında ikinci sıraya düştüler. Diğer Akdeniz bölgelerinde olduğu gibi İmparatorluğun da ihracatı gittikçe hububattan ayrılıp meyve ve sebzeye kaydı. Bazı bölgelerde buğday yerini bira üretiminde kullanılan arpaya bıraktı. Bu gelişme Anadolu Demiryolunun takip ettiği yerlerde ve Irak eyaletlerinde yüzyılın son on yıllarında oldu.[16]

Üzüm daha ziyade kuru üzüm olarak ihraç ediliyordu. Bilhassa Batı Anadolu'dan yapılan bu ihracat 1850'den sonra ehemmiyetli derecede arttı ve çiftçiler buğdaydan kaybettiklerini böylece telâfi edebildiler. Fakat 19. yüzyılın sonunda üzüm kütüklerinde zuhur eden filokserit hastalığı ve Osmanlı üzümlerinin büyük tüketici olan Fransa'nın İmparatorluğun aleyhine dönen gümrük siyaseti ihracatın artmasını kısıtladı. İncir ve hurma diğer ihraç mallarıydı. Basra'da yetiştirilen hurma yüzyılın başında Irak'ın ihraç malları arasındaydı ve nakli kolaydı. Süveyş Kanalı Avrupa ile doğrudan doğruya

---

[15] Owen (1981), s. 29; Puryear (1935), s. 292 ve devamı; Lampe & Jackson (1982), s. 138 ihracatın çiftliklerin üretimi azalırken arttığını söyler. Aşağıda arazi mülkiyeti sisteminden bahseden kısma bakın.

[16] Owen (1981), s. 279; Quataert (1973) ve (1977); Issawi (1988), s. 272-73.

ticaret yapabilmeyi mümkün kılınca Basra'nın kuzeyindeki bölgelerden yün ve hububat da ihraç edilmeye başlandı.[17]

Gıda maddeleri dışındaki ihracat derileri tabaklamakta kullanılan meşe palamudu, pamuk ve tütünden müteşekkildi. Pamuk bir zamanlar İmparatorluğun önde gelen ihraç malıydı, fakat Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde ve Mısırda pamuk üretimi artınca yüzyılın ilk yarısında önemini kaybetti. Amerikan İç Savaşı güneydeki çiftçilerin satışlarına engel olunca, İmparatorlukta pamuk üretimi biraz arttı, fakat yüzyılın geri kalan kısmında birden düştü. 1900'den sonra dünya mensucat üretiminin pamuk ihtiyacı karşılanmayacak kadar artınca, İmparatorluğun bir çok bölgelerinden pamuk ihracatı tekrar arttı. 18. yüzyılda pamuk ihraç eden Suriye diğer mahsullerin ihracına başladı. Lübnan'da, Bursa'da ve daha bir kaç bölgede ham ipek ve ibrişim ihracatta gıda maddelerinden daha önemli olmaya başladı. İhraç edilmek üzere ham ipek üretimi yüzyılın başında arttı ve 1850'lerde ve 1860'larda tekrar yükseldi, zira Fransız ve İtalyan dokumacıları yeknesak kalitede ipek talep ettiklerinden buharla çalışan iplik eğirme fabrikaları tesis edilmişti. Lübnan'da ipek o kadar önemli olmuştu ki nüfusu besleyecek kadar gıda maddesi yetiştirilemiyordu. Hububat ekmek ve hayvan beslemek yerine dar taraçalarda bodur dut ağaçları büyütülüyordu. İpekten elde edilen kârlarla Mısır, Havran ve Zahle'den gıda maddeleri ithal ediliyor ve ticarete yönelen ziraat teşvik ediliyordu. 1890'larda dut ağaçları Cebeli Lübnan'da ekilen arazinin %50sini kaplıyordu ve ham ipek Beyrut'un ihracatının yarısını teşkil ediyordu. Ham ipek üretiminde muhtemelen Zahle 50.000, Bursa da ise 20.000 aile çalışıyordu. Mamafih, Bursa'da Lübnan'ın aksine, çeşitli mahsuller yetiştiriliyor ve ipek yetiştiren ailelerin çoğu, belki hepsi, gıda maddeleri üreterek ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.[18] (İleride Sanayi bölümüne bakınız).

Boya kökü ve sarı akdiken gibi boya maddelerinin üretimi ve satışı 1860'lara kadar önemliydi, ama kimyevî boyaların icadıyla önemlerini tamamen kaybettiler. Bir zamanlar Orta Anadolu'nun tepelerini kaplayan sarı akdiken çalıları ortadan kayboldu. 1860'dan 20. yüzyılın başına kadar geçen zamanda Konya'da sarı akdiken üretimi 60.000'den 1.000 okkaya düştü. Bu sırada Batı Anadolu halı dokumacılığının âni hamlede faaliyete geçmiş olması kaderin bir cilvesi olsa gerektir.

Yüzyılın ikinci yarısında, Lübnan hariç, bütün üretim bölgelerinin tütün ihracatı yükseldi. Sigaralar makine ile sarılmaya başlanınca, İmparatorluğun tütününün kıymeti Amerika üreticisi için makbule geçti, zira diğer tütünlerle karıştırılıyordu. 1914'de İmparatorluğun en başta gelen ihracatı tütündü. Fakat ne yazık ki İmparatorluk Balkanlarda en fazla tütünüyle meşhur olan arazilerini kaybetmişti. Bulgaristan Balkan Harplerinin neticesinde tütün yetiştiren araziler

---

[17] Quataert (1973); Owen (1981), s. 182-83; Issawi (1988), s. 279-81.

[18] Owen (1981), s. 30, 249; Quataert (1983), 481-503; Issawi (1988), s. 275-78.

kazandı; sonuçta ihracatı %1'den %18'e yükseldi.[19] Osmanlı İmparatorluğu zamanında Bulgaristan gül yetiştirmek ve gül esansı üretmekle iyi para kazanıyordu.

Yüzyılın başından beri yün, tiftik, afyon gibi maddelerin ihracatı önemli olmaya başlamıştı. Bu temayül yüzyıl boyunca devam etti. Demiryollarının hububat yetiştiren Anadolu yaylalarına ve verimli Havran bölgesine kadar uzanmasına rağmen, buğday ihracatı hiç bir zaman eski seviyesine erişemedi. Fakat bunu gıda maddeleri olmayan malların ihracatı telâfi etti. Mamafih, Lübnan'daki ipek yetiştiricilerin örneğine bakarsak, gıda maddeleri yetiştirenlere bağlarının gittikçe arttığını görürüz. Bu gelişmenin müspet bir tarafı da vardı, zira gıda maddeleri olmayan malların ihracatı gıda maddeleri yetiştirenlerin pazarlarını genişletti; artan tütün ihracatı buğdaya ve diğer gıda maddelerine karşı talebi arttırdı.

TARIM TEKNOLOJİSİ

Tarlalar kuru ziraat usulüyle ekiliyordu. Toprağın verimi sulamakla 3 ilâ 8 katı artıyordu, ama sulanan tarlalar ekilen arazinin çok cüzî bir kısmıydı. Asayişsizlik yüzünden bu oran 1800'den sonra daha da düşmüş olabilir. Yüzyılın ortalarında durum biraz düzeldi, ama asayişsizlik Irak eyaletlerinde 1914'e kadar devam etti. Pirinç üretiminin azalması muhtemelen sulama faaliyetlerini de azalttı. İthal edilen pirinç daha ucuz ve daha iyi kaliteydi. Üstelik, diğer mahsullerden elde edilen kâr haddi daha yüksekti. Bu durum İstanbul ve Selânik'e pirinç sağlayan eden Makedonya ve Trakya'da pirinç üretiminin azalmasına sebebiyet verdi. 19. yüzyılda yetiştirilen pirinç İmparatorluğun kendi ihtiyacına yetmiyordu.[20] Mamafih, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen evvel bir çok barajların inşa edilmesiyle sulanan arazi sahası arttı. Bunların en önemlisi Konya'dakiydi; 1913'de 50.000 dönüm araziyi suluyordu. Basra'nın sulama yapılan büyük hurma plântasyonları ve 1913'de açılan Hindiya barajı da zikretmeye değer.[21]

Anadolu ve Arap bölgeleri hemen de ağaçsızdı. Hayvan ve insan dışkıları gübre olarak, ama nadiren, kullanılıyordu. Balkan eyaletleri modern ziraat âletleri ve makineleri kullanmakta Anadolu'dan ve Arap eyaletlerinden çok daha ileriydiler. Meselâ, 1900'da daha evvelce İmparatorluğun bir eyaleti olan Sırbistan'ın Sava ve Moravya nehri vadilerinde demir saban kullanma nispeti

---

[19] Quataert (1973), s. 333; Lampe & Jackson (1982), s. 346; Issawi (1988), s. 278. Avrupa kıtasındaki eyaletlerde tütün yetiştirmek ve sanayi hakkında en mükemmel rapor Ger BuHI, 5 Aralık 1912, Cilt XVIII, Sayı 7'de bulunabilir.

[20] İnalcık (1982).

[21] Issawi (1982), s. 131; Issawi (1988), s. 283-84, 353-59. Su kaynakları üzerinde çeşitli gruplar arasındaki kavgalar için Owen (1981), s. 186-88'e bakınız. Ayrıca Süleyman Sırrı Bey (1924), s. 265-79'a da bakın.

ikiye birdi. Fakat ne gübre ne de nadas sistemi muntazaman kullanılıyor ve köylüler tırpan yerine orakla biçiyorlardı. İmparatorluktan ayrılmış olan Bulgaristan'da 1893 ile 1910 arasında demir saban sayısı 10 katı arttı; 1910 yılında köylü ailelerinin %18'i sabana sahipti.[22] 1890'dan sonra Anadolu'da demir sabanın ve modern âletlerin kullanılması hızlandı, fakat muhtemelen Bulgaristan'daki seviyesine varmadı. Şahsî inisiyatif, hükümetin teşvik edici programları ve demiryolu şirketleri sayesinde ucuz Amerikan biçerdöverleri yaygınlaştı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce saban satışları 4.000'i aştı. Buharla çalışan harman makineleri ve sabanlar da kullanılmaya başlandı, ama sadece Aydın, Adana ve Suriye bölgelerindeki özel ve Hazîne-i Hâssa çiftliklerinde. Modern makineler Anadolu'da ayrıcalıklı olarak kullanılıyordu. Modern Orta Doğu'nun ziraî bakımdan en ilerlemiş memleketi olan Türkiye'de bile 1950'lerde çiftliklerin ancak %24'ü demir sabana sahipti. Diğerleri uçlu tahta saban kullanıyorlardı.[23] Elde edilen randımanlar bölgelerde tatbik edilen teknoloji arasındaki farkları aksettirir. Avrupa kıtasındaki eyaletlerde dönüm başına 2 ton buğday, Orta Anadolu'da ise yaklaşık bir ton elde ediliyordu. Toprak verimliliği çok az değişti; üretimdeki artış ekstansif ziraattan elde edildi.[24]

İMPARATORLUĞUN ARAZİ REJİMİ

19. yüzyıl boyunca merkezî idare arazi ve üretim fazlası üzerindeki hakkını teyid etmekle uğraştı. Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra II. Mahmud idareyi daha da merkezîleştirdi ve kendisine rakip olan kuvvetler, yani eyaletlerde malî ve arazi kontrollerini ellerine geçiren ayanların üzerine yürümeye devam etti. 1813'de devlet Batı Anadolu'da Karaosmanoğlu ailesinin malî inhisarına son verdi. Karaosmanoğlu ailesinden Hüseyin'in ölümü üzerine aile üyelerinden birini tahsildar/idare memuru tayin etmektense, II. Mahmud dışarıdan birini bu mevkiye getirdi. Sonra da 1828 Rus Harbi için seferber ettiği ordusuyla ayanlara hücum etti.[25] 1831'de Bâb-ı Âli, Anadolu'daki ve Avrupa kıtasındaki eyaletlerde kalan 2.500 sipahiyi azletti ve geri kalan timar sahiplerini emekliye sevk etmek, vergi tahsil etmek haklarını ellerinden almak ve arazileri mültezimlere kontratla kiralamak için bir plân hazırladı. Timar sahipleri o zamana kadar tahsildar olarak elde ettikleri ve muhtariyetlerinin malî kaynağı olan gelirleri kaybedeceklerdi. Plân 1838 ile 1844 arasında safha safha tatbik edildi. Devlet bir çok harçları, hizmetleri ve vergileri yürürlükten kaldırdı, angaryayı kesin olarak menetti ve öşürün azamî %10 olması üzerinde ısrar etti. Vergi tahsildarı olarak elde ettikleri gelirleri kaybeden sipahilerin

[22] Lampe & Jackson (1982), s. 184-85.
[23] Quataert (1973); Issawi (1982), s. 31.
[24] Quataert (1973), s. 186 ve devamı; Issawi (1980), s., 214.
[25] Kasaba (1988b); Issawi (1988), s. 284-85.

çoğu şahsî arazilerinin getirdiği gelirlerle geçinmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat bunlar küçüktü ve az kazanç temin ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu zamanında 1839'da Sırbistan'daki sipahilerin kuvveti kalmamış ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu Hıristiyan köylülere eskiden timar arazisi olan yerlerde kanunî hak tanımıştı. Aşağı yukarı her yerde hükümet büyük arazi sahiplerinin haklarını yıkmaya başarılı oldu ve bu arazileri devlet mülkiyetine geçirdi.[26] Mahmud II'nin ayanlara karşı silâhla mücadelesi bunların araziye kanunî olarak (*de jure*) sahip olamayacaklarını sağladı. Bu, devletin 19. yüzyıldaki en önemli başarılarından biriydi.

Arazi üzerindeki hâkimiyetini teyid etmekle hükümet ziraattan vergi toplamak hakkını tamamen ele geçirmek istiyordu. Buna II. Mahmud devrinde başlandı ve yüzyıl boyunca devam edilerek mültezimler yerine vergilerin doğrudan doğruya devlet memurları tarafından tahsiline çalışıldı ise de, başarılı olunamadı. Başarılı olunsaydı hazine, çiftçileri daha iyi kontrol edebilecek ve üretim fazlasının daha büyük bir payını elde edecekti. İltizam usulü ilk defa resmen 1839'da, yani eskiden sipahilerden elde edilen gelirleri mültezimlerin topladığı bir zamanda, feshedildi. 1842 Fermanı, sistemi yine değiştirdi ve vergilerin doğrudan doğruya hükümet tahsildarları tarafından toplanmasının malî zararlara yer verdiğini bildirdi. (Suriye'de İbrahim Paşa iltizamı kaldırmaya çalışmış, fakat isyanla karşılaşmıştı.) Sonuçta, öşürün tahsili yine mahallî yöneticilere ve mahallin eşrafına muayyen bir miktar karşılığında bırakılmıştı.[27] 1856 Hattı Hümayunu iltizam sisteminin "nihaî" olarak kaldırılmasını emretti, fakat Gülhane Hattı Hümayunu başarılı olmadığı gibi bu ferman da başarılı olmadı. 1880'lerin başında devlet iltizam sistemini yine feshetti, 1886'da vaziyeti gözden geçirerek sistemin çok masraflı olduğuna karar verip tecrübeye son verdi. İltizam sistemi bütün İmparatorlukta tatbik edildi. 20. yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür bütün öşür hasılatının %95'inden fazlaydı.[28]

Hükümet geçimi ziraattan olan bir İmparatorluğun ziraî üretim fazlasına hiç bir zaman doğrudan doğruya el koymadı. İltizam sisteminin devamı ayanların bütün yüzyıl boyunca her yerde kuvvetle direndiğini gösterir. Bir çok bakımlardan hükümet ayanlara iradesini kabul ettirdi, iç siyasette en önemli tek kuvvet olduğunu teyid etti. Bir zamanlar muhtar olan derebeylerini mahallerinden uzaklaştırarak hükümette vazifelendirdi. Meselâ, 19. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'nun Karaosmanoğlu ailesinin fertleri Kudüs'te ve Drama'da valiydiler. Mamafih, merkezî idare bir çok ayanların siyasî, iktisadî ve içtimaî kuvvetlerini tahrip edemedi. Daha ziyade uzlaşmaya gitti, siyasî imtiyazlar tanıyarak mahallî grupların işbirliğini kazandı. Ayanlar ve varisleri

---

26 Berend & Ránki (1974), s. 38; Lampe &Jackson (1982), s. 135; Issawi (1980), s. 202, 220-24.

27 İnalcık (1973), s. 20.

28 Türkiye (1327a/1909), s. 80-81; Quataert (1973), s. 27; Baer (1983), s. 262; Jwaideh (1984), s. 340-41.

mahallerini resmen idare ettiler ve uzun zamanlar hükümetin ıslahat programlarının yarattığı mahallî meclislere seçildiler.[29] Müteakip ıslahatların meclis üyelerini maaşlılardan ücretsizlere çevirmesi, mahallî eşrafın idareyi ellerine almasını sağladı. Bir çok hallerde bu eşraf iltizam sistemini de kontrolü altına alarak ziraî üretim fazlasının önemli bir hissesini alıkoydu. Evvelce sipahi olanlar ve diğer mahallî Hıristiyan ve Müslüman ayanlar bölgelerindeki idare meclislerine aza oldular ve bir çok yerlerde vergilerin iltizam usulüyle tahsil edilmesine devam ettiler.[30] "Eyaletlerde derebeyiler hâlâ hâkim ama isimleri değişik nüfuzlu ve zengin şahıslar, meclis azaları ve şehirde mukim diğer ayanlar."[31]

Merkezî idare ile mahallî ayanlar arasındaki münasebet hem rekabet, hem de uzlaşmaktan ibaretti. İltizamı kaldırmak için sarf edilen gayretlerin gösterdiği gibi, yüzyıl boyunca hükümet ayanların hissesini azaltıp üretim fazlasından daha büyük bir pay elde etmeğe çalıştı. İşbirliği ile beraber ihtilâf da devam etti. Fakat iki kuvvet arasındaki ittifak çiftçilerin aleyhine olarak devam etti. 1800'de çiftçilerin ödedikleri harçların ve resimlerin cüzî bir miktarı İstanbul'a gönderildi; gerisi ayanları geçindirdi. Merkezîleşmenin ilk safhalarında çiftçiler hem hükümetin yeni koyduğu vergileri, hem de ayanlara ananevî olarak verdikleri kiraları ve resimleri ödediler.[32] Ayanlara ödenen miktarlar bir müddet sonra kaldırıldı, fakat çiftçiler İstanbul'un sözde teftiş ettiği mültezim ayanları geçindirmekte devam ettiler. Merkezî idareyi ve Osmanlı bürokrasisini kuvvetlendirmek için çiftçilerin İstanbul'a ödedikleri miktarlar çok daha yükseldi. Devrin sonuna doğru ziraattan alınan vergi haddi 1883 ile 1900 arasında %10'dan %12.63'e yükseltilerek %25 arttırıldı.[33] 1900'de bir çiftçi ailesinin gayri safi üretiminin çok daha büyük bir kısmını mahallî ayanlara ve İmparatorluğa ödemiş olması çok muhtemeldir.[34]

1881'den sonra Düyun-u Umumiye İdaresinin tesisi mültezim ayanların vaziyetini tehlikeye soktu; hükümetle mahallî ayanlar arasındaki münasebet bozuldu. Düyun-u Umumiye, hükmü altındaki vergilerin toplanmasını kendi tayin ettiği tahsildarlara devretti. Bu tahsildarlar mültezim ayanların inhisarında olan vazifeleri üzerlerine aldılar ve vergileri tahsil etmeye başladılar.[35] Bu

---

[29] Mordtmann (1925) Anadolu'nun bir çok yerlerinin 1850'lerdeki raporlarını verir. Yazar oradaki idare memurlarıyla görüştüğünde bunların eski derebeyleri veya çocukları olduğunu not eder. Bakınız s. 109, 113-16, 206, 246 ve 482. Şerif (1325/1907).

[30] İnalcık (1973); Arıcanlı (tarihi yok), s. 25-26.

[31] Ziya Paşa, *Arzıhâl* (İstanbul, 1372 sic); İnalcık (1973), s. 16'da zikrediliyor.

[32] GB FO 78/1396, Guarrino Samsunda, 4 Ekim 1851. Bu durumun yarattığı isyanlar aşağıda izah edilmektedir.

[33] Quataert (1973).

[34] Aktan (1950) ve Issawi (1966).

[35] Arıcanlı (1976). Düyunu Umumiye ayanları istihdam etmiş olsydı bile – ki bu mevzu henüz araştırılmamıştır – ayanların gayri safi gelirlerinin azalmış olması lâzımdır.

değişiklik ve gelir kayıpları ayanların 20. yüzyılın başında Erzurum ve Uşak'ta devlete karşı isyanlara iştirak etmelerini ve bazı mahallî eşrafın Jön Türk hareketinde yer almalarını izah eder.[36]

1858 ARAZİ KANUNNAMESİ

1858 Arazi Kanunnamesi kör adamın fili tarifi gibi bilim adamları tarafından çeşitli şekillerde tefsir edilir.[37] Bazılarına göre bu kanun hükümetin köylüler üzerindeki malî hâkimiyetini teyid eden bir vasıtadır. Diğerleri ise mirî arazinin özel araziye çevrilmesinin bu kanunla başladığını iddia eder. Kanunname hakkındaki münakaşalar iki nokta üzerinde toplanabilir – kastedilen gaye ve hakikî etki. Gayesinin siyasî, malî ve iktisadî boyutları vardır. Önemli özelliklerinden biri fertlerin toprağın tapusuna ve bu suretle devlet arazisini hukuken işletme hakkına sahip olmalarıdır. Kayıtların tamamlanması için devletin niyeti bütün arazinin kadastrosunu yapmak ve sahiplerine tapularını vermekti. Toprağı fiilen işleten çiftçilere tapu senedi vermek suretiyle bunları sıkı kontrol altına alacak ve ayanların nüfuzunu bertaraf edecekti. Kanunun bir çok maddesi hükümet memurlarının devredilen bütün arazileri kaydetmeleri üzerinde ısrar ediyordu.

Gayri kanunî olarak devlet arazilerini işletenlere dahi tapu vermeyi kabul etmekle kanunun gayesi ziraatı geliştirmek ve teşvik etmekti. Kanun hâli araziyi de fiilen zapteden ve işleten her şahsa 10 sene müddetle sarih ve bedava tapu veriyordu. Bu tapuyu muhafaza edebilmek için tapu senedine sahip olan kimse toprağı devamlı surette ya şahsen, ya ortakçılıkla, ya da kiracılıkla işletecekti. Arazi 3 sene müddetle boş bırakılırsa tapu başkasına devredilebilirdi. Böylece devlet üretimi teşvik etti, araziyi işletmeye açtı ve vergi listelerine geçirdi. 1858 Kanunnamesi ile tespit edilen varislerin listesi 1867'de oldukça uzatıldı. Bir çok araştırıcı kanunun miras hükümlerinin özel mülkiyet hükümlerine çok benzediğini söyler. Fakat, kanunun devlet arazisini özel araziye çevirdiğini iddia etmek biraz mübalâğalıdır. Araştırıcıların bu kanun vasıtasıyla özel mülkiyetin yaratıldığını müdafaa etmeleri, hakikî arazi mülkiyeti sistemini ve arazi işletilmesini anlamadıklarına, meseleyi yanlış tefsir ettiklerine ve peşin hükümlerde bulunduklarına atfedilebilir. En önemli olan nokta, kanunun miras hükümlerinin ve diğer maddelerinin arazinin işletilmesine ve boş bırakılmamasına ne kadar yardım ettiğidir. 1858 Kanunnamesi araziye sahip olma istikrarını ve üretimin ve vergilerin artmasını teşvik etti.

[36] Bu kaynaklar Quataert (1979), nn 22-23 ve Quataert (1986a) dandır. Düyunu Umumiyenin hazineye bildirdiği vergi tahsilâtıyla daha evvel mültezimlerin bildirdikleri miktar arasındaki fark kabaca ayanların gasbettikleri fazlalığa tekabül eder.

[37] Kaynaklar Quataert (1973), s. 36-48'dedir. Burada devletin/İmparatorluğun hemen de hepsine sahip olduğu araziden bahsedilecektir.

Kanun en ziyade toprağı işletenin tapu almasına hitap eder, ama bazı hükümleri büyük arazi sahiplerinin lehinedir; ama haddi zatında devletle küçük çiftçi arasındaki münasebetlerin bozulmasına doğru gitti. Meselâ, kira müddeti ne olursa olsun, tapuya sahip olanlardan arazi kiralayanların toprakla ilgili hiç bir hakları yoktu (Madde 23). Eğer üretimi devam ettirebilmek için başka bir yol yoksa, tek bir şahıs bütün bir köyün tapusunu elde edebilirdi. Mamafih, bu mesele büyük arazi sahibi ile küçük arazi sahibi arasındaki münasebet meselesi değildi. Bu hükümler, mirasla ilgili hükümlerle beraber, daha ziyade hükümetin mülkiyet istikrarını muhafaza etmek, veya büyük toprak malikânelerinin üretimi devam ettirmelerini sağlamak endişesini aksettirir. Hükümet aslında büyük arazi sahiplerini değil, müstakil küçük çiftçi işletmelerinin tarafını tutuyordu, ama üretim seviyesini ve vergi hasılatını azaltmamak için arazilerin birleştirilmesine de müsaade ediyordu.

Arazi Kanunnamesinin en büyük amacı İmparatorluğun hazinesinin sağlığıydı. Bazı araştırmacılara göre kanunun asıl esası buydu: devlet tapu senetlerini ne arazileri kaydetmek, ne de ziraatı geliştirmek için vermişti. Gaye vergi mükelleflerinin hüviyetlerini tespit etmekti. Elinde tapu sahiplerinin listesi oldukça, devlet vergilerin kimin tarafından ödenmesi icap ettiğini bilebilirdi. Bunun için kanun arazilerini başkalarına kiralayanların elinden tapularını almıyor ve herhangi bir arazi alış verişinde devlet memurlarının hazır bulunması üzerinde ısrar ediyordu. Kanunun diğer maddeleri bu görüşün aksineydi. Meselâ, eğer resmî müsaade ile dikilmemişlerse meyve ağaçları ve asmalar söktürülecekti (bu hüküm üç sene için cariydi; üç sene sonra söktürülemezlerdi). Üretim potansiyeli ve (muhtemelen) araziden alınan vergi azalıyordu, ama hükümetin asıl maksadı araziyi kontrol edebilmekti. Ayrıca, tapu senedi için daha fazla ödemeye hazır olanlar bulunsa bile, toprağı zaten işletmekte olanların tapu senetleri üzerindeki hakları giderilemezdi. Tapu harçlarının yüksek olması nazarı itibara alınmayacak, arazi sahipleri, aileler veya ortak olarak çalışan köylüler tapu senedi satışı bahis mevzuu olan araziye ilk olarak sahip olacaklardı.

Büyük arazi sahiplerinin toprağı kendileri tarafından işlemekle meşgul olmamaları kanunun bir malî vasıta olduğu iddiasını zayıflatır. Bunlar daha ziyade ortakçılık mukaveleleri yaptılar. Bu mukaveleler çoğu zaman sözlüydü ve şartları ekimin nevine, bölgeye, pazar şartlarına ve işçi gücünün durumuna göre değişiyordu. Vergilerden tapu senedi sahipleri mesuldüler, işçiler ise öşürü hasatı tapu senedi sahipleriyle paylaşmadan evvel ödüyorlardı. Bu tip mukavelelerle tapu sahipleri vergiyi ödemedikleri hallerde devletin haczine engel olmaya çalışıyorlardı. Devlet tapu sahibi olmayan çiftçilerden vergi aldığından, kanunu bir malî vasıta olarak tefsir etmek yanlış değil midir?[38]

---

[38] Bu tatbikat timar sisteminde sipahinin öşürü ekimin paylaşılmasından evvel toplaması sisteminden kalmadır. Halil İnalcık'la özel muhabere, 15 Mayıs 1988.

Arazi Kanunnamesinin asıl maksadı daha ziyade ziraî bölgelerdeki istikrarı ve devamlılığı muhafaza etmekti. Devletin gelirlerini sağlamak ve arttırmak şüphesiz ki kanunun gayelerinden biriydi, fakat devlet gelirlerini istikrar uğruna feda etti. Küçük çiftçiye ehemmiyet verdi, ama üretimi arttırmak için büyük toprak malikânelerini destekledi. Bir bakımdan kanun 19. yüzyıl İmparatorluk idaresinin müdahaleci rolünü aksettirir; diğer bir bakımdan ise araziyi ve çiftçileri sıkı kontrol etmeye çalışan eski Osmanlı kanunlarını hatırlatır.[39] Bu bakımdan devlet, eski Yakın Doğu İmparatorluklarında olduğu gibi, arazi üzerinde atalarından kalan bir şekilde hak iddia eden ve modern olmayan bir pre-kapitalist gibi hareket etmektedir. Ama yine de kanun, gelişen üretim endişesini bir yana bırakıp, vergi tahsilâtı üzerinde duran modern ve kapitalist görüşü aksettirir. Bazı bakımlardan Kanunname hükümetin gümrük siyasetinde gördüğümüz gibi (Ticaret Bölümü) ve lonca imtiyazlarına tecavüzünde göreceğimiz gibi (Sanayi Bölümü), *laissez-faire*'e kayan fikirler de ihtiva ediyor. Fil teşbihine geri dönelim: Kanunnamede kapitalist bir hortum ve merkantalist bir ayak bulunması bizi şaşırtmasın. Bunlar devletin değişmeye doğru temayülünü aksettirir.

Bir çok iktisat tarihçilerine göre Arazi Kanunnamesinin etkisi kastından daha münasip bir mevzudur. Araştırıcıların ekseriyeti büyük toprak malikânelerinin 19. yüzyılın sonunda âdet haline geldiği iddiasındadır; bu fikir birliği kısmen yanlış temele dayanır. İddia şöyledir: Bizzat toprağı işletenlerden ziyade eşraf araziyi tapuya kaydettirdi ve araziye hukuken sahip oldu. Köylüler ya kayıtın kıymetini bilmeyecek kadar cahildi, yahut da hükümetin kastından korktuklarından araziyi kendi namlarına kaydettirmeyi reddettiler. Bundan dolayı, çiftçiler kaydın ne gibi faydalar getireceğini anlayan ayanlara tapu senetlerine kendi isimlerini koymaları için yalvardılar veya müsaade ettiler. Köylüler bu suretle işledikleri tarlaların tapusunu daha kültürlü olan ve pazarlamayı bilen eşrafa vermiş oldular.Yine bu tefsire göre aşiret şeyhleri ticarete yönelen bir ekonominin ve bir zamanlar köy halkının müşterek tasarrufunda olup da şimdi şahsen kaydettirdikleri arazilerin getireceği kârları çok iyi biliyorlardı.

Bu senaryolar ilk bakışta makul gözükebilirse de, İmparatorluğun bir çok bölgesinde gerçek olduklarını ispat edecek delil yok. Gerçi Vidin'de 1850'lerde ayanlar devlet arazisine malikti, ama zaten bu 18. yüzyılda Arazi Kanunnamesinden çok daha evvel olmuştu. Bir bilginin sık sık zikredilen incelemesi Irak'ta şeyhlerin aşirete ait olan arazileri gasbettiğini belgelemektedir.[40] Bu doğru olsa bile tek bir örneği bütün İmparatorluğa yaymak doğru değildir. Haddi zatında Irak'taki arazi mülkiyeti hiç de tipik değildir.

---

[39] *Ibid.* İnalcık kanunun İmparatorluğun klâsik devrinde tatbik edilen mirî arazi sisteminin kaidelerini takip ettiğini söyler.

[40] Jwaideh (1984).

Arazi mülkiyeti ve arazi kayıtları üzerinde yapılan araştırmaların noksan olması Arazi Kanunnamesinin hakikî etkisi hakkında fazla bir şey söylememize engel oluyor. Fakat küçük çiftçilerin büyük sayıda kaydolduklarını ve sistemden faydalanmak istediklerini gösteren örnekler de var. Cebeli Lübnan'ın Hadiz köyünde 1866 ile 1914 arasında 4.614 resmî muamele ile 2.291 arazi transferi kaydedildi. Bu rakamlar tam gerçek olmayabilir, zira kayıtlar esasen müstesna bir mevkii olan Lübnan'da vuku bulmuştu ve sadece bir köy hakkındaydı. Buna rağmen köylülerin arazi kayıtları dairelerinden istifade etmek istemediklerini neticesini çıkaramayız.[41] 1860'larda Ürdün'ün al-Al köyünün çiftçileri ve Şam yakınındaki köylüler 1870'lerde bu yeni arazi kaydı metodunu kullanmışlardı.[42] Kudüs hakkında yeni elde edilen bilgi küçük arazi sahiplerinin kaydedilmek istediklerini gösteriyor. İstatistikler ise şehirdeki eşrafın, borç para verenlerin, veya kendi arazilerinde ikamet etmeyenlerin arazilerini kaydetmek istemediğini gösterir. Kaydolmak isteyenlerin hepsi arazileri işletenler ve arazileri ihtiva eden köylerde ikamet edenlerdi.[43] Bu örnekler Irak hakkında yapılan araştırmanın neticesinin aksinedir. Bölgelerin ekseriyetinde yapılan kadastrolar hakikî kayıtları ve arazi mülkiyetini gösterebilir, ama bunlar henüz incelenmemiştir.[44] 1878, 1886 ve 1907'de yapılan kadastrolar bu incelemelerin temelini teşkil edebilir.

Arazi kanunlarının *per se* Osmanlı İmparatorluğu'nun son devresinde mevcut olan arazi mülkiyeti sistemine şekil verdiği söylenemez. Bu, sebeple neticeyi birbirine karıştırmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son devresindeki arazi mülkiyet sistemi bir çok faktörlerin birbirini etkilemesiyle meydana gelmiştir. Bu faktörlerin arasında toprak nevileri ve iklim, evvelki mülkiyet sistemi, işçi gücünün değişmesi, sermaye ve arazi, yerleşmiş olan göçebe aşiretler, nakliye sistemleri, bölge içinde ve dünyada ziraî ve hayvan mahsullerini pazarlama fırsatları, ayanların baskı kullanma kudretleri, merkezin siyasî kontrol derecesi ve Arazi Kanunnamesinin kendisi vardır. Eğer arazî kanunlarının kesin tesiri olsaydı, bütün İmparatorlukta arazi sisteminin aynı olması icap ederdi. Fakat İmparatorluğun Orta Doğu'daki eyaletlerinde tek bir arazi sisteminin *olmadığı* barizdir. Devletin bir emirle dikte ettiği bir sistem yok; bilâkis çeşitli bölgelerde farklı âdet ve usuller ve farklı arazi mülkiyeti var.[45] Devlet bu âdet ve sistemlerin üstüne kendi kanunî damgasını koymak istedi. Arazî mülkiyetinin değişik olmasının da kanunların tam ve efektif bir şekilde tatbik edilmemesinden doğduğu da söylenemez. Bu, sadece devletin arazi mülkiyetini tayin ettiği iddiasının başka bir şeklidir. Devletin siyasetinin

---

[41] Touma (1958), s. 23.

[42] Reilly (1987); al-Sa'di (1989).

[43] Rafeq (1984).

[44] Gerber (1987), s. 77.

[45] Reilly (1987)

önemli olduğu şüphesizdir, ama mülkiyet sistemini tayin eden başlıca faktör değildir.[46]

Kısaca, 1858 kanunu yeni temayüllere yol açmadı. Bilâkis, diğer faktörlerin yarattığı temayülleri teyit etti ve bazen da süratlendirdi. Şeyhlere, şehirlerdeki ayanlara ve terkedilmiş veya boş bırakılmış arazileri işletenlere tapu senedi vermekle kanun müteşebbis çiftçilere daha emin hukukî bir çevre tanıdı. Aynı zamanda, çok daha büyük derecede, küçük çiftçileri, tapu senedi vermek suretiyle, toprak sahibi yaptı. Bu çok önemli ve üzerinde durulması icap eden bir noktadır. Kayıtlar sayesinde kanun özel arazi mülkiyetini takviye etti ve geliştirdi. Bu sayede üretim şüphesiz arttı, devletin gelirleri yükseldi ve bütçe nizama girdi.

ARAZİ MÜLKİYETİ ÇEŞİTLERİ

Osmanlı arazi nevilerinin çok çeşitli olması mülkiyet nevileri hakkında genel bir görüşü mümkün kılmıyor. Eflâk-Boğdan'da köleliği andıran şartların yanında Filistin'de ve güney Irak'ta sosyal eşitliğe yaklaşan *mushaa* ve *lazma* sistemleri mevcut. Sırbistan, Lübnan ve Anadolu'da ise ferdî küçük tarlalar var. Bu husus üzerinde iyice düşündükten sonra şunu söyleyebiliriz: Ticaret başlamadan evvel ve başladıktan sonra da yüzyıl boyunca arazi mülkiyeti küçük topraklardan müteşekkildi. Gerçi büyük toprak malikâneleri de vardı (aşağıya bakınız), fakat buralara ne Balkanlarda, ne Anadolu'da, ne de Arap eyaletlerinde sık rastlanıyorlardı. Çiftliklerin ekseriyeti küçüktü ve küçük kaldılar; büyük toprak malikânelerinin sayısı devrin sonunda bilhassa Arap eyaletlerinde arttı.

Ekilen arazi sahası boş bırakılmış veya terkedilmiş toprakların işletilmeye açılması ve nüfusun yeni bölgelere yerleşmesiyle genişledi. Sahil bölgelerinde ve şehir merkezlerine yakın mıntıkalarda ekilmeye yeni başlanan topraklar işletilenlerin arasına sanki bir dama tahtasının boş kareleri dolduruluyormuş gibi serpilmişti. Daha iç bölgelerde seyyahlar bir zamanlar geniş ve boş sahalar aşmışlardı. Göçebelerin yaşadığı nüfuz sahası olan vâsi araziler ilk defa olarak işletilmeye açılıyordu. 1850'lere kadar Orta Anadolu'nun muazzam havzasında devamlı olarak yerleşilmiş yerler yoktu; ancak kenarlarında ekilen arazi vardı. Halep-Hums-Hama hattının 10 ilâ 40 kilometre doğusundaki yarı kurak bozkırlar ve çöller göçebelerin kontrolü altındaydı. Batı ve güneydoğu Anadolu'daki verimli topraklar sıtma yatağı olan bataklıklardı ve 19. yüzyılın başına kadar işletilmiyorlardı. Mültecilerin ve aşiretlerin yerleştirilmesiyle durum süratle değişti. Hükümet ziraî topluluk kurarak devamlı surette yerleşecek olanlara bedelsiz arazi verdi. Mülteciler genellikle aşiretlerin hayvan besledikleri ve arada sırada ektikleri topraklara yerleştiler. Hükümet mültecilere eski zamandan beri icra olunan çift hane nevinden tapu senedi verdi ve

---

[46] Gerber (1987), s. 67-90; McGowan 91981); Sluglett ve Farouk-Sluglett (1984); Issawi (1988), s. 286'ya göre toprakların birleştirilerek arazinin büyümesinin sebebi kanundur.

parselleri aile başına eşit büyüklükte taksim etti. Mamafih, bir müddet sonra Suriye ve Anadolu topraklarındaki muhacirlerin talihlerinin değişmesi mülkiyet eşitsizliğine sebep oldu. Anadolu'daki göçebeler topraklarını ve haklarını muhacirlerin yakınlarında yeni köyler kurup yerleşmek suretiyle himaye etmeye çalıştılar.[47] Anadolu ve Bağdat Demiryolları ve bunların açılmasına sebep olduğu yeni pazarlar da göçebeleri yerleşmeye teşvik etti. Fakat Osmanlı nüfusunun dağılımı seyrekti ve bazı aşiretler direndiler ve başarılı oldular. Sonuçta hâlâ işletilmemiş büyük boş araziler kaldı. İç Anadolu'nun yaylalarında göçebeler mültecilerin yerleşmesine engel oldular ve yeni gelişmekte olan halı sanayiine yün temin eden büyük hayvan sürülerini muhafaza ettiler.

Suriye'nin kuzeyinde toprakların işletilmesi Fırat nehrini takip ederek doğuya Rakka'ya doğru ilerledi. 1860'larda bazı aşiretler Halep yakınındaki yazlık meralarını terk ettiler, zira yerleşmeler çok artmıştı. Bunun yerine hayvanlarını Fırat'ın kuzeyindeki meralara sürdüler. Fakat 1900'de Rakka bölgesinde 57 yeni köy kurulmuştu ve meralar gittikçe yok oldu.

Hükümet Filistin'deki iskân gayretlerine ciddî olarak 1850'lerin sonunda başladı. Yeni garnizonlar tesis ederek seyrekçe iskân edilmiş ovalarda köylerin kurulmasını teşvik etti. Emniyet bakımından tepelerde yaşamayı tercih eden köylüler topraklar üzerinde hak kazanmak ve mevsime göre arada bir çiftçilik yapabilmek için ovalara indiler. Gelenler arasında yerleşik hayatın faydalarını görenler de, iskâna zorlanan aşiretler de vardı.[48] Dışardan gelen Hıristiyan ve Yahudiler de yerleşenler arasındaydı. 1882 ile 1908 yılları arasında 26 Yahudi ziraat kolonisi hükümetten ve büyük arazi sahiplerinden 400.000 dönüm toprak satın aldı. Filistin böylelikle Osmanlı İmparatorluğunda yabancıların yerleştiği en önemli bölge oldu. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Irak eyaletlerinde işletilen topraklar çoğaldı, 1860 ile 1913 arasında en azından 9 kat oldu ve öşür tahsilâtı aşağı yukarı 2 katına çıktı.[49]

Bazı etnik ve dinî grupların toprağı işletmelerini yasaklayan diğer devletlere nazaran Osmanlı İmparatorluğu'nun her tebaası (ve 1867'den sonra Osmanlı kanunlarına tâbi olan her yabancı) toprağa sahip olabilirdi. Bu kanunî prensibi Arnavut, Arap, Çerkez, Ermeni, Dürzü, Slav, Türk ve Yahudi çiftçilerin mevcudiyeti teyid eder. Arazi sahiplerinin etnik menşeleri ve dinleri birbirinden farklıydı. 19. yüzyılın sonuna kadar Hıristiyanların ekseriyette olduğu eyaletlerde klâsik arazi rejiminde arazi sahipleri Müslüman, köylüler ise Hıristiyan'dı. İltizam sistemi mevcut olduğundan herhangi bir etnik ve dinî grup Müslüman ve Hıristiyan çiftçilere hükmedebiliyordu.

---

[47] Gould (1973); Hütteroth (1974) 1858 Arazi Kanunnamesinin mülkiyet emniyetini arttırdığına önem verir.

[48] Lewis (1987); Owen (91981), s. 254-55.

[49] Owen (1981), s. 174-75, 270, 273, 284.

Ortakçılık yaygındı ve ekseriyetle yarıcılık şeklindeydi. Ortakçı vergiyi hasılat taksim edilmeden evvel ödüyordu. Büyük toprak malikânelerinde ücretli işçilerden ziyade ortakçılar çalışıyordu; büyük arazi sahipleri küçük arazi sahiplerinden daha az elverişli şartlar koşuyorlardı. Fakat bazı önemli istisnalar mevcut. Yüzyılın ikinci yarısında Kilikya ovasındaki büyük çiftlikler pamuk toplamak için ücretli işçiler istihdam ediyorlardı. Büyük biçerdöverlere sahip olanlar ovada dolaşarak makinelerini kiralıyor, ücret karşılığı hizmette bulunuyorlardı. Ortakçılığın tarzı ekim nevine, bölgeye ve zamana göre çok çeşitlenmişti. Meselâ, Cebeli Lübnan'ın bazı yerlerinde arazi sahibi toprağı ağaç diken bir çiftçiye devrediyor, 5-10 sene sonra köylü *hem* toprağın *hem* de ağaçların dörtte birine veya yarısına sahip oluyordu.[50]

Genellikle arazinin hukuken *vakıf* (dinî müesseseye ait), *mirî* (devlete ait), veya *mülk* (serbest mülkiyet) diye tasnifinin toprağı işleme tarzı üzerinde tesiri azdı. Büyük ve küçük arazi sahipleri, ister ücretli işçi istihdam edilsin, ister ortakçılıkla olsun, toprağı aynı şekilde işliyorlardı. Büyük ticarî çiftlikler – satılmak üzere mahsul yetiştirmek için ortakçı veya ücretli işçi istihdam eden bir şahsın sahip olduğu geniş topraklar – Eflâk-Boğdan, Çukurova, Irak'ın bir çok bölgeleri ve Hama sahası hariç, nadirdi ve iktisaden önemsizdi. Bu işçiler genellikle küçük tarlalarda çalışıyorlardı; plântasyon gibi çok sayıda işçi istihdam eden büyük çiftlikler nadirdi. Entansif bir şekilde sermaye kullanan, mekanize olmuş büyük araziler yok değildi, fakat enderdi. Üretimi arttırmak için ilâve edilen eleman işçi değil, sermayeydi. Büyük arazilerin önemi yüzyılın sonuna doğru arttı; buralarda yetiştirilen mahsuller ihraç ediliyordu. Küçük arazi mülkiyeti hemen her yerde ekseriyetteydi ve bu tarz mülkiyet nüfusun artmasına ve ziraatın ticarîleşmesine rağmen devam etti. Bir tahmine göre 1859'da küçük arazi mülkiyeti İmparatorluğun ekilebilen topraklarının %82'siydi. Bu oran 1900'de değişmemişti (Tablo IV: 19).[51] Üretimin ve ihraç edilen mahsulün çoğu serbest mülklerde yetiştiriliyordu (büyük çiftlikler de dahil).

Anadolu eyaletlerinde toprak dağılımı hakkında belgeler mevcut.[52] Asır boyunca küçük çiftlikler ekseriyetteydi. 1840'da ekilen toprakların beşte dördünden fazlası ortalama bir ailenin ayrıca işçi kullanmadan işleyeceği bir büyüklükte olan 8 hektardan daha ufak parsellerden müteşekkildi.[53] 1863 yılına

---

[50] Buheiry (1984), s. 294.

[51] Pamuk (1987), s. 92, 94, 96'daki tablolar.

[52] Bu bilgi için kısmen bu mevzuları inceleyen bir çok Türk araştırıcılarına ve Albertine Jwaideh'nin Irak hakkındaki etüdlerine medyunum. Roger Owen'e göre, Suriye'nin arazi kayıtları Birinci Dünya Savaşı esnasında kaybolmuştur. Maamafih, Ankara'daki Tapu ve Kadastro Müdürlüğünde kopyaları olabilir. Arazi fiyatları hakkında bir not: 1840 ile 1859 yılları arasında yapılan ilk arazi kaydı döneminde arazi kıymetleri %75 yükseldi. Bu tarihten sonraki veriler eksik. 1859'da arazinin ortalama fiyatı 70 kuruş, 1910'da 76 kuruştu; fakat bu dönem zarfında nasıl değiştiği bilinmiyor. Eldem (1970), s. 70.

[53] Kasaba (1985), s. 229.

ait bazı veriler küçük arazi mülkiyetinin yaygın olduğunu gösteriyor. 1869'da Anadolu'da ekilen toprakların %82'si 6 ilâ 8 hektar arasındaydı ve bütün köylü ailelerinin %80'ini temsil ediyordu.[54] 1907'de 4.5 hektar veya daha küçük olan araziler Anadolu'nun ekili topraklarının %81'iydi. 1910'da 1 milyondan fazla 5 hektardan ufak arazi vardı, bunlar bütün arazi sahiplerinin %75'ini teşkil ediyordu.[55]

1907'de Rumeli bölgelerinde 10 dönümden küçük araziler bütün arazinin %34'ü ve 50 dönümden küçük olanlar %81'iydi. 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındayken Sırbistan'da yegâne mülkiyet tarzı ailelerin sahip oldukları köylü arazileri, "cüce çiftlikler" di. Bu sistem Sırbistan'ın İmparatorluktan ayrılmasından sonra da devam etti ve bağımsız Sırbistan devletinin karakteristik vasfı oldu. 1914'de köylü ailelerinin %70'inin 2 hektardan büyük toprakları vardı (masrafları karşılayacak gelir için lâzım olan asgarî miktar). 1800'de Bulgaristan'da büyük çiftlikler ekilen arazinin %20'sinden azdı ve köylü işçilerin %10'undan azını istihdam ediyordu. 1840'da orta-kuzey Bulgaristan'da 385 köy ailesi arasında yapılan bir anket 50 dönümden küçük arazilerin "sahip olunan bütün arazinin" %60'ına tekabül ettiğini gösterir (Tablo IV: 19 ile mukayese edin).[56] Yüzyılın yarısından sonra, hükümet vergi tahsilâtını timarların elinden almasıyla Bulgar çiftliklerinin zaten sınırlı olan sayıları büsbütün azaldı. Müslüman arazi sahipleri Bulgaristan'ı terk ettiler ve yüzyılın üçüncü çeyreğinde çiftlik olan arazinin büyük bir miktarı köylülere devredildi. 1878-79'da, Müslümanların Bulgaristan'dan kaçmasından evvel, Rusların yaptığı bir kadastro Istranca Dağlarının kuzeyinde ve güneyinde 200 çiftliğin bile olmadığını kaydetti. Bu kadastroya göre 108 çiftliğin aşağı yukarı yarısı 6 hektardan büyük değildi. 1900'de bağımsız Bulgaristan'da 20 hektardan daha ufak olan arazi tipikti ve özel mülkiyette olan tarlaların %80'ini ve bütün arazi sahiplerinin %96'sını temsil ediyordu. Makedonya'da ve kuzey Yunanistan'da çiftlik sahipleri topraklarını köylülere devretmediler, Yunan tüccarlara kiraladılar. Bulgaristan'ın aksine Yunanistan'da çiftlikler olduğu gibi kaldı.[57]

---

[54] *Ibid.* Pamuk (1987), s. 88, İngiliz konsolosu Palgrrave'in ekilen toprakların %70'inin mülk arazisi olduğu neticesine vardığını bildirir. Bu, doğru değildir.

[55] Türkiye (1327b); Nickoley (1924), s. 295; Kasaba (1985), s. 229; Issawi (1982), s. 146-47'de 1858 Arazi Kanunnamesinin küçük arazi mülkiyetinde büyük rol oynadığını söyler.

[56] Eldem (1970), s. 70; Lampe & Jackson (1982), s. 196, 135; Draganova (1988).

[57] Lampe & Jackson (1982), s. 135, 137.

Tablo IV: 19

Çiftçi Ailelerinin %50'sinden Fazlasının 50 Dönümden Büyük Araziye Sahip Oldukları Bazı Anadolu ve Arap Eyaletlerinin Kazalarında Arazi Mülkiyeti, 1909

Kaza	50 dönümden Fazlaya sahip Olan aile sayısı	Toplam aile sayısı	Sancak	Vilayet
Malazgirt	2.500	3.500	Bayezid	Erzurum
Adana	2.862	2.987		
Arifiye	3.700	4.202	Adana	
Kara Isralu	3.400	4.680		Adana
Yarpuz	4.000	4.000	Cebel Bereket	
Karas	2.300	3.000	Kozan	
Haymana	3.507	6.507	Ankara	
Çorum	5.200	7.200	Çorum	Ankara
Mecidiye	1.600	3.200	Kırşehir	
Söke	5.500	6.000	Aydın	Aydın
Denizli	2.000	3.000	Denizli	
Bitlis	1.525	3.100		
Ahlat	1.000	2.000	Bitlis	
Siirt	700	700	Siirt	Bitlis
Varto	1.000	2.000	Muş	
Sokut	5.507	10.017	Ertuğrul	
Yenişehir	2.097	4.239		
Gemlik	700	1.000	Bursa	Bursa
Buldan	3.565	7.130	Karahisar-Sahib	
Diyarbakır	8.500	9.000	Diyarbakır	
Siurgi	8.000	12.000	Siurgi	
Cizre	1.000	1.500	Mardin	Diyarbakır
Nusaybin	1.500	2.000	Mardin	Diyarbakır
Ayvacık	900	1.571	Biga	Biga *sancak*
Merzifon	1.500	2.000	Amasya	Sivas
Bafra	8.000	15.000	Canik	Trabzon
Aksaray	10.632	12.632	Niğde	Konya
Dilbin	7.230	8.180	Bağdat	Bağdat
Sevir	6.345	7.330	Beyrut	
Hayfa	1.080	1.150		Beyrut
Nasra	3.000	3.000	Ala	
Bab ül-Cebul	2.900	5.000		
Cebel Saman	2.738	5.238		
Harem	4.146	6.146	Halep	Halep
Rakka	1.820	3.320		
Minbiç	2.000	2.000		
Elbistan	5.433	9.433	Maraş	
Salt	4.500	5.000	Irak	Suriye
Bazyan	1.000	1.000	Süleymaniye	Musul
Toplam "Asya ve Afrika-yi Osmani"	8.400	29.771		

Kaynak: Türkiye (1327b/1909).

Eflâk-Boğdan'da arazi mülkiyeti Balkanlarda olduğu gibi değil de, Elbe topraklarındaki gibi gelişti. Eflâk-Boğdan'da bir nevi serfliğin tekâmül etmesi ender bir hâdisedir. Bu eyaletler İmparatorluktan ayrıldıktan sonra arazilerinin yarısından fazlası arazi sahiplerinin %4'ünün elindeydi.[58] Bu eyaletler Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilî hâkimiyetinin dışında kaldıklarından, Osmanlı merkezî idaresinin başka yerlerde engel olmaya çalıştığı toprak birleştirilmesi buralarda mümkün oldu. Buna iyi nakliye sistemi ve 1829 Edirne anlaşmasının ticarî engelleri kaldırmasıyla açılan pazarlama fırsatları ilâve edilirse, yeni arazi mülkiyeti tarzlarının nasıl meydana geldiği kolayca anlaşılır. Boyarların hâkim olduğu idareler küçük çiftçilerin topraklarını ellerinden aldığından, yüzyılın ilk yarısında Eflâk-Boğdan köylülerinin durumu kötüleşti. Yağma edilen topraklar büyük çiftlikler gibi işletilmemiş, bilâkis özel tipte bir ortakçılığa gidilmişti.[59] Boyarlar zamanla çiftliklerini bizzat işletmeyen arazi sahipleri oldular. Mülklerini arazileri köylülere kiralayan vekillerinin ellerinde bıraktılar. Köylüler daha ağır kiralara tâbi tutuldular, daha yüksek vergiler ödediler ve daha fazla hizmette bulundular. Meselâ, 18. yüzyılın sonunda köylüler hem %10 öşür ödüyorlar, hem de yılda 6 ilâ 8 gün mal sahibi için çalışıyorlardı. Boyarların desteklediği kanunlar 1818 de öşürleri 2 katına yükseltti. Yüzyılın ortasında kanunen gereken angarya Eflak'ta 24 güne, Boğdan'da da 50 günün üstüne çıkarıldı. Bu suretle Eflâk-Boğdan'ın ziraî üretimi büyük miktarda arttı: mısır ve buğday ekilen arazi 1830 ile 1848 arasında 3 ilâ 6 katı yükseldi.[60]

> Memleketin kendisi büyük bir çiftlikti, bir çiftlik gibi idare ediliyordu – özel hukukun âmme hukukuna çevrildiği, toprak verasetinin devlet iktidarının veraseti demek olduğu muğlâk bir latifundia sistemi.[61]

Filistin ve Suriye'deki arazi mülkiyeti üzerindeki araştırmaların neticeleri sarih değil. Çoğu ilim adamları çiftçilerin bir ortak mülkiyet sistemi olan *mushaa* sistemini tatbik ederek araziyi aralarında taksim ettiklerine inanmışlardı. Bir zamanlar *mushaa* sisteminin Suriye ve Filistin'de ve Orta Doğu'da yaygın olduğu iddia edilmişti. Bu iddiayı destekleyen veriler mevcut değil. Yeni elde edilen bilgilere göre haddizatında *mushaa* sistemi Suriye ve Filistin'de önemli değildi. Ortak mülkiyet sistemi o kadar eski olmayabilir. Üstelik bazı araştırıcılar *mushaa* sisteminin o kadar yaygın olmadığını, ancak yeni açılan topraklarda tatbik edildiğini iddia eder. 1858 Arazi Kanunnamesi ortak mülkiyetteki arazinin kaydının kanunî olduğunu kabul etmedi. Fakat ortaya çıkan bazı yeni deliller fikir ayrılığı yaratıyor. Ürdün'deki bir köyde

---

58 *Ibid.*, s. 184-85.

59 *Ibid.*, s. 85.

60 Lampe & Jackson (1982), s. 92; Berend & Ránki (1974), s. 35-37.

61 Stavrianos (1958), s. 344'de Romanyalı yazar Michael Eminescu'yu zikrediyor.

çiftçiler Osmanlı kanununa riayet ederek arazilerini şahıs namına kaydettirdiler. Ama aynı zamanda 50 sene müddetince *mushaa* sistemini tatbik ettiler.[62]

Suriye eyaletlerindeki büyük ve küçük arazi mülkiyeti üzerinde de hayli münakaşa var. Bütün devir boyunca küçük arazi mülkiyeti Lübnan sahasının karakteristik bir vasfıydı.[63] Fakat diğer yerlerde durum o kadar sarih değil. Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa tarafından engellenmeden evvel, Bedevîler istedikleri yerlerde serbestçe hareket ediyorlardı. Osmanlı idaresinin geri gelmesi ilk önce arazi mülkiyeti rejiminde karışıklık yarattı, fakat işler 1850'den sonra düzeldi. Bazı araştırıcılar çiftliklerin büyük toprak malikâneleri şeklinde birleştirilmesinin 1750'den sonra, yani 19. yüzyılın ortasından çok daha evvel, ticarî fırsatların artışına bir tepki olarak başladığı görüşünü müdafaa ederler.[64] Diğerleri ise küçük çiftliklerin büyük toprak malikânelerine çevrilmesinin 1850'den sonra başlayıp süratlendiğini ve 1907'de memleketin arazisinin dörtte birinin köylülerin elinde kaldığını iddia eder.[65] Bu görüş taraftarları Hama'daki büyük tüccar ailelerinin 17 köyü, veya Sursuk ailesinin Filistin'de 230.000 dönümü satın almasını, veya Cambolat'ların 35 köye sahip olduklarını örnek olarak verirler.[66] Havran'da da al-Atraş Dürzü şeyhleri arazi topladılar, çiftçileri topraklarından attılar ve ortakçılığa başladılar. Bazıları da şehirlerdeki eşrafın, tüccarların ve hattâ Padişahın Fırat'ın doğusundaki yeni işletmeye açılmış arazileri elde ettiklerini söyler. Abdülhamid 1908'de Suriye'de, bilhassa Halep'in güneyinde ve kuzeydoğusunda, devamlı surette arazi alarak 1,25 milyon hektar araziye sahip oldu. Bu çiftlikler ufak parseller olarak köylülere, bazen da Çerkez mültecilere kiralanıyordu.[67]

Kısaca, Suriye'nin ziraatında büyük toprak malikânelerinin önemli bir rol oynadığı hakkında fikir birliği var; anlaşmazlık bunların hangi tarihte teşekkül ettiğinde. Son zamanlarda bu görüşün doğru olmadığını söyleyenler de var. Araştırıcılar Fransız mandası sırasındaki arazi mülkiyet sistemini geriye doğru giderek İmparatorluk zamanı Suriye'sine tatbik ediyor ve tek bir örnek olan Hama'daki büyük arazi mülkiyetini genelleştiriyorlar. Bu tek örnek tekrar tekrar Suriye'de büyük arazi mülkiyeti olduğunu ispat için kullanılıyor, "fakat Hama'yı daha bir model olarak [bütün Suriye'ye] yaymak yanlıştır."[68]

Filhakika iki farklı münakaşa ile karşı karşıyayız. Birincisi ticarî ziraatın ne zaman başladığı: 1800'den evvel miydi, yoksa 1850'den sonra mı? İkincisi ise

[62] Gerber (1987), s. 147-48 ve Owen (1981), s. 256; Al-Sa'di (1989).

[63] Bowring (1840); Naff (1972), s. 546-47.

[64] Sluglett ve Farouk-Sluglett (1984); İnalcık (1973), s. 414; Vatter (1987).

[65] Owen (1981), s. 255; Issawi (1988), s. 286 ve devamı, s. 331.

[66] Meselâ, Owen, s. 267-68.

[67] Owen (1981), s. 255; Lewis (1987), s. 16 ve 53-54'deki haritalara bakınız; Hütteroth (1974), s. 20; Issawi (1988), s. 286.

[68] Gerber (1987), s.97.

ticarî ziraatın kimin geliştirdiği: büyük toprak malikâneleri mi, yoksa küçük çiftlikler mi? Bir çok araştırıcılar büyük toprak malikânelerinin teşekkülünün ziraata dinamizm verdiğini iddia eder. Yeni ve çok iyi bir çalışma 1840'larda Şam eyaletindeki arazi mülkiyeti nevilerini ve vergileri tasvir ediyor. Bu çalışmaya göre mülkiyet çeşitliydi ve arazinin "büyük bir kısmı" büyük toprak malikânelerinin elindeydi. Fakat bu çalışma küçük mülklerin karakteristik vasfı olan çeşitli toprak işleme çeşitlerini delil olarak kullanıyor. Küçük çiftlikler toprağı çok çeşitli şekillerde işliyorlardı.[69] İmparatorluğun diğer yerleri üzerinde (Avrupa'da da) yapılan incelemeler satılan üretim fazlasının küçük çiftlikler tarafından yetiştirildiğini gösteriyor. Suriye'de bölgelerde satılan ve ihraç edilen mahsulün büyük bir kısmını küçük çiftlikler yetiştiriyordu. Bazıları kendi hesaplarına çalışıyorlar, diğerleri ise kendi topraklarını işliyorlar, arazi kiralıyorlar veya ortakçılık yapıyorlardı. Diğer bazıları topraklarını kaybettiler ve başkaları için çalıştılar. 1850'den sonra Suriye'nin kuzey sahalarındaki yeni arazilerin büyük toprak malikâneleri olarak işlenmiş olduğu doğrudur. Bu büyük toprak malikânelerinin teşekkülü Suriye'deki arazi mülkiyetinde en göze çarpan değişiklik olabilir, fakat bunların ticarî ziraatta en önemli rolü oynadıklarını ve üretim fazlasının ekseriyetini yetiştirdiğini ispat etmez. Büyük toprak malikânelerinin Suriye'de ne gibi önemleri olduğu pek belli değil. Küçük çiftlikler yüzyıl boyunca muhtemelen ekilen toprakların en büyük kısmını teşkil ettiği gibi üretim fazlasının da en büyük kısmını yaratıyordu.[70]

Suriye'de yaptığı gibi, II. Abdülhamid Irak'taki eyaletlerde de çeşitli taktiklerle büyük araziler kâh satın aldı, kâh baskı ile elde etti. 1890'ların başında Bağdat eyaletinin ekili topraklarının %30'una sahipti. Sultanın Irak'taki ve Suriye'deki malikâneleri gayet iyi idare ediliyordu. Askerî personel sulama tesisatını plânlıyor, inşa ediyor, işletip iyi halde muhafaza ediyor ve askerler kiraları ve vergileri tahsil ediyordu. Araziyi terk etmemeleri için çiftçilere iyi muamele ediliyor ve faizsiz borç, bazı vergilerden ve mecburî askerlikten muafiyet gibi avantajlar veriliyordu. Çiftçiler araziyi kiralıyor veya ortakçı olarak çalışıyorlardı. Padişahın arazileri elde etmesinden evvel aşiretler de bazılarını işlemişlerdi, fakat arazilerin Padişaha ait olması asayişi sağlıyor, yerleşmeleri teşvik ediyor ve üretimi arttırıyordu. Tahsil edilen öşürler devletin hazinesine değil, Padişahın has hazinesine giriyordu.[71]

Irak'ın aşağı kısmında 1858'den evvel arazi mülkiyeti diğer bir ortak mülkiyet şekli olan ve *mushaa*'ya benzeyen *lazma* sistemiydi. *Lazma* sistemi aşiretlere ve tabiî şartlara çok uygundu. Mülkiyet tarzı araziyi işleyen veya otlak olarak kullanan aşirete hastı. Aşiret araziyi boş bırakıp ihtiyat olarak

---

[69] Rafeq ((1984), s. 374.

[70] Bu hususta Gerber (1987), s. 99-100, ile aynı fikirde değilim. Gerber'e göre büyük toprak malikânelerinin teşekkülü yüzyılın sonlarının en büyük temayülüdür.

[71] Jwaideh (1965); Owen (1981), s. 280-81; bu malikânelerin çok cüzî bir kısmı doğrudan doğruya Daire-i Seniye tarafından işletiliyordu. Lewis (1987), s. 53-54; Issawi (1988), s. 288-90.

saklayabilirdi. Bu ihtiyat araziler tuzluluk, sel veya nehir yatağının değişmesiyle kaybedilen arazileri telâfi ediyordu. Bu aşiret mülkiyeti sistemi bir çok "dikkati çeken" ve mülkiyeti emniyet altına alan şahsî haklar da ihtiva ediyordu. Meselâ, aşiret çoğu zaman ekilen araziyi parsel olarak dağıtıyordu; şeyh altıda bir veya yarısını alıyor, gerisi üyelere eşit şekilde veriliyordu. Şahsî araziler birbirine bitişik değildi, aşiretin *lazma*'sı içinde çeşitli yerlerdeydi. Bunlar, muameleler aşiretin örf ve âdet kanunlarına uygun olarak yapıldıkça, satılabilir, kiralanabilir, mirasa dahil edilebilir ve ipotek de edilebilirdi. (Bu *lazma* sistemi II. Abdülhamid'in elde ettiği arazilerde de cariydi.)

1858 Kanunnamesinin bir çok hükümlerinin, bilhassa şahısların arazi kaydetme prensibinin, *lazma* sistemiyle ihtilâfta olduğu hemen nazarı dikkati çekti. Kanun mülkiyeti arazinin işlenmesine bağlamıştı; halbuki *lazma* sistemi arazilerin ihtiyat olarak boş bırakılmasını teşvik ediyordu. Ayrıca, hükümet memurları kanunu mahallî şartlar üzerindeki tesirini nazarı itibara almadan tatbik ediyordu.

Irak'ın bu aşağı bölgesinde, diğer yerlerde de olduğu gibi, mahallî arazi mülkiyetinin tarzını şekillendiren 1858 Kanunnamesinin hükümleri değil, mahallî tatbikat ve toprak/iş gücü/sermaye oranıydı. Fakat iki sistem arasındaki ihtilâf kanunun tatbik edilmesine engel oluyor ve daha fenası, mülkiyet sisteminde karışıklık yaratıyordu. Aşiretler arazilerini bir ortak mülkiyet olarak kaydedemiyorlar, yahut da tapularını almıyorlardı. Sonuçta, aşiretlerin arazi mülkiyeti hakları görülmemiş bir derecede gasbedildi ve Irak'ın aşağı bölgelerinde büyük arazi mülkiyeti hâkim oldu. Şehir eşrafı, Abdülhamid ve diğer şahıslar aşiretlerin kendilerinin olduğunu zannettiği arazilere kanunen sahip oldular. Aşiret liderleri bazen mevkilerini suiistimal ettiler. Bu hususta al-Sadun ailesinin örneği dikkat çekicidir. Bu ailenin şeyhleri, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak'ı almasından beri, Muntafık aşiretlerine hükmetmişler ve Irak'ı Vahhabilere karşı müdafaa etmişlerdi. 1870'lerde aile mümessilleri Muntafıkların vâsi arazilerinin tapularını elde ettiler; gayeleri, söylendiğine göre, siyasî idi; emirliklerinin kudretini desteklemek istiyorlardı. Mahallî bir kuvveti sağlamlamak Osmanlı idaresinin merkezîleşme cereyanı ile çarpıştı. Bâb-ı Âli askerî kudretlerini 1881'de kırınca, aile tapulu arazilerden elde ettiği malî kaynaklara döndü. Böylece Muntafık aşireti parçalanmaya başladı. Manda devrinde al-Sadun ailesinin temsilcileri toprakları topladı ve aşiretler topraksız kaldı.[72]

Konsoloslukların Avrupalıların İmparatorlukta arazi almalarını teşvik etmelerine rağmen, yabancıların araziye sahip olmaları önemli bir mesele olmadı. Buna müsaade eden 1867 kanunundan evvel de yabancılar İmparatorlukta araziye sahip olmuşlardı. Meselâ, Suriye'yi hâkimiyeti altında

[72] Jwaideh (1984); başka bir görüş için Batatu (1978), s. 53-58'e bakın. Gerber (1987), s. 73-75; Issawi (1988), s. 363, 366.

bulundurduğu zamanda Mehmed Ali yabancıların mülk sahibi olmasını teşvik etmişti. 1867 kanununun kanunî haklar verip vermediği çok münakaşa edilir,[73] ama kanunun pratik bir tesiri olmadı. Yabancılar daha ziyade Filistin'e yerleştiler, ama orada dahi arazinin ve nüfusun pek cüzî bir nispetiydiler. Batılıların uysal işçiler çalıştıracak vasi çiftliklere sahip olma ümitleri hükümet memurlarının düşmanca hareketleriyle suya düştü; üstelik ziraatta çalışacak fazla işçi de yoktu. İngilizlerin yüzyılın ortasında İzmir civarında sahip olduğu söylenen araziler hiç bir zaman beklenen neticeyi vermedi.[74] Yabancılar Osmanlı tebaaları gibi işçi temin edemediler, aşiretleri de çalıştıramadılar. Konsolosların devamlı surette şikâyet etmelerine rağmen, Osmanlı mahkemeleri yabancı mülkiyetine karşı çıktı. Kısaca, fazla yabancı yerleşmesi olmadı. Amasya'da böyle bir yerleşme Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel 75 yıl başarıyla devam etti; bir Alman-Yahudi topluluğu devrin en sonunda Anadolu Demiryolu boyunca yerleşti. Fakat Almanların Anadolu'yu bir müstemleke yapma plânı bir hayal olarak kaldı.[75] Yabancıların çoğu şehirlerde yaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu hiç bir zaman Avrupalıların müstemlekeleştireceği bir memleket olmadı.

BÜYÜK TOPRAK MALİKÂNELERİNİN TEŞEKKÜLÜ

Görüldüğü gibi, bütün devir boyunca ticarî şekilde işletilen büyük toprak malikâneleri mevcuttu. Mahsullerini iç pazarlarda satanlar genellikle şehir merkezlerine yakın yerlerdeydi ve nakliyat sisteminin kifayetsizliğinden pek zarar görmüyorlardı. Meselâ, 1850'lerde iş hayatına mültezim olarak başlayan Seyid Mehmet Salâhaddin Ağa bir sürü köyü içine alan ve şehrin dışına at üzerinde bir saat 15 dakika uzaklıkta muazzam bir çiftliğe sahipti.[76] İhracatla uğraşanlar nakliyatın elverişli olduğu yerlerde olmaya mecburdular. Devrin en başlarında ticaretle uğraşan toprak malikâneleri deniz nakliyatına yakın olan yerlerdeydi; demiryolu inşaatı içeriye doğru genişlemeye yardım etti.

Fakat bir çok faktör büyük toprak malikânelerinin teşekkülüne engeldi. Nüfus yoğunluğunun düşük olması ve işçi noksanlığı şüphesiz ki kritik rol oynadı. Anadolu Demiryolu boyunca yeni pazarlama fırsatlarının ekime açtığı arazilerde küçük çiftlikler hâkimdi. Burada dahi işçi o kadar kıttı ki hayvan beslemekten elde edilen kâr, mahsul yetiştirmeninkinden üstündü.[77] Timar sistemindeki veraset de büyük toprak malikânelerinin teşekkülüne engel

---

[73] Du Velay (1933).

[74] Kurmuş'un (1974), s. 105-6, İngilizlerin Anadolu'da 200.000 hektar araziye sahip oldukları iddiası çok zayıf istatistiklere istinad eder ve muhtemelen büyük bir mübalâğadır.

[75] Quataert (1973); Arıcanlı (tarihi yok), s. 21.

[76] Mordtmann (1925), s. 529.

[77] Şerif (1325/1907), s. 149-54.

oluyordu. Çift hane sisteminin cari olduğu yerlerde de büyük çiftlikler çoğalmadı. Arap eyaletleri gibi timar sisteminin iyice yerleşmemiş olduğu yerlerde büyük çiftliklerin gelişmesi daha muhtemeldi. Bâb-ı Âli'nin çiftçilerin köle gibi kullanılmasının aleyhinde olması büyük toprak malikânelerine doğru temayülün önünü aldı. İş gücünün kıt, toprağın bol olması devletin müdahalesiyle birlikte köylülerin borçlarını ödeyebilmek için esir gibi çalıştırılmasına meydan vermedi. Meselâ, Bulgaristan'daki memurlar 1816'da sipahilerin öşürlerden çaldıklarından şikâyet edince, merkezî idare sipahi gruplarını dağıttı. Daha evvel de gördüğümüz gibi, dünyanın hububat talebi arttığı bir zamanda çiftliklerin önemi azaldı.[78]

Büyük çiftliklerin mevcudiyetinden ziyade iltizam sistemi mahsullerin iç ve dış pazarlara sürülmesine sebep oldu. Mültezimler mahsulleri çiftçilerden alıp doğrudan doğruya ihracatçılara veya tüccarların aracılarına sattılar. Ayrıca köylülere hâkim olabilmek ve üretim fazlasını elde edebilmek için köylülere borç para da verdiler. Muhtemelen 1873'den sonra kudretleri daha da yükseldi. 1870 ile 1873 arasındaki müddet zarfında ticaret hadleri yükseldiğinden çiftçilerin vaziyeti düzelmişti. Çiftçiler bu suretle daha fazla ithal malları satın alabilmişler ve ticarî ziraata başlamışlardı. 1873 ile 1896 arasındaki fiyat buhranı bu durumu birdenbire sona erdirdi. Ham madde fiyatları sanayi mamullerinin fiyatlarından daha süratle düştü ve çiftçilerin borçları arttı. 1873-96 buhranı 1890'ların ortasında Ermenilere saldırmaya sebep vermiş olabilir. 1870'lerde ve 1880'lerde fiyatlar daha da düşüp borçlanma büsbütün artınca Müslüman köylüler Ermeni tefecilere saldırdılar. Bu, bütün Ermenilere karşı bir hareket halini aldı.

Ziraî buhranın şiddetini azaltmak için hükümet o zamana kadar görülmemiş ziraî kalkınma programları hazırladı. Devlet daha önce de ziraatı kalkındırmak ve köylülere yardım etmek gayretlerinde bulunmuştu. 1830'da Ziraat ve Sanayi Meclisi tesis edilmiş ve 1843'de adı Ziraat Meclisi'ne çevrilmişti. Bu programlara göre eyaletlere ziraat mütehassısları gönderilecek ve devlet 13 milyon kuruş değerinde kredi açacaktı. Fakat krediyi dağıtacak meclislere mahallî eşraf hâkimdi ve muhtemelen kredinin çoğunu bunlar aldılar. 1840'ların sonunda devlet bir ziraat mektebi tesis etmeye çalıştı, fakat başarılı olamadı. Bunu takiben, Amerikan İç Savaşı esnasında pamuk tohumlarının dağıtılmasına benzeyen ve gayesi üretimi teşvik etmek olan diğer programlar da vardı, ama bunlar kifayetsizdi ve ömürleri kısa oldu.[79] Devlet ziraata müdahalesini 1870'lerde arttırdı ve 1880'ler ve 1890'larda süratlendirdi. Osmanlı vatandaşlarına ziraat teorisini ve pratiğini öğretmek için bir çok ziraat mektepleri açıldı. Mezunların bazıları yarım düzineden fazla yerlerde tesis

---

[78] İnalcık (1983); Owen (1981), s. 274.

[79] Güran (1980).

edilen model tarlaların ve çiftliklerin personeli olarak çalıştılar, daha iyi tohum cinsleri, modern âletler ve gübreler göstererek çiftçileri alâkadar etmek istediler.

Devlet 1883'de çiftçiye borç para vermek ve kalkınma programlarını finanse edebilmek için Ziraat Bankası'nı tesis etti. Bankanın aslı 1840'lardaki borç programlarında ve Mithat Paşa'nın 1863'de Tuna eyaletlerinde ziraat kooperatifleri kurmasında bulunabilir. Ziraat Bankası, bazı idarî değişikliklerle, bu modeli kullandı. Bunu takip eden yıllarda sırf Anadolu'da 400 şubesi 800.000'den fazla çiftçiye %6 faizle kredi açtı. Bankanın net kârlarının üçte ikisi ziraat mekteplerini, model çiftlikleri ve tarlaları, tohum dağıtma programlarını ve yeni makine ve âletlerle yapılan tecrübeleri finanse etmesi de önemliydi. Fakat mahallî eşraf şubeleri çiftçilerin aleyhine olarak idare etti ve yüksek mevkideki devlet memurları da kârları başka maksatlar için kullandılar.[80]

Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan eyaletlerde de ziraî müesseselerin başarıları farklı oldu. Meselâ, Bulgaristan'da 1911'de 1.400, Romanya'da 1913'de 3.000 ziraat kooperatifi mevcuttu. Osmanlı müessesesi gibi, bunlar da çiftçiye çok az borç verdiler ve daha ziyade zengin köylülere hizmet ettiler.[81]

1880'lerde ve 1890'ların başında bu programların gelişmesi ziraat bürokrasisinin evvelki gayretlerin neticesi olarak olgunlaşmasına medyundur. Kalkınma açısından, kapitalist bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın en uygun olmayan zamanında harekete geçmiş, fiyatların düştüğü bir zamanda üretimi teşvik ederek gelirleri arttırmak istemişti. Fakat devletin içtimaî ve siyasî bir buhranı yatıştırmaya çalışması noktai nazarından programların başka bir önemi olabilir. Islahatlar küçük arazi sahiplerinin büsbütün ayanların hükmü altında kalmasını önlemek ve 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bazı maddelerine uygun olarak, çiftçi ile merkezî idare arasındaki münasebeti muhafaza etmek gayretleri olarak görülebilir.

Ham madde fiyatları yirmi beş sene müddetle düştükten sonra 1896 ile 1913 arasında sanayi mamullerinin fiyatlarından çok daha süratle yükseldi. Bu, bir çok çiftlik için bir refah devri oldu, bazı bölgelerde büyük toprak malikâneleri teşekkül etti. Bazı çiftçiler 20 sene süren fiyat düşüşü yüzünden girdikleri borçların altından kalkamadılar ve iflâs ettiler. Arazileri ellerinden alındı ve bu çiftçiler büyük malikânelerde ortakçı veya ücretli işçi olarak çalışmaya başladılar. 1896'dan sonraki Osmanlı İmparatorluğu'nun en son refah devrinden tefeciler ve büyük sayıda küçük arazi sahipleri istifade ettiler; işçi kıtlığı, toprak bolluğu ve devletin kudretli arazi sahibi ayanlar bakımından endişesi bir çok küçük çiftçiyi himaye etti.

---

[80] Quataert (1973), s. 129-54.

[81] Lampe & Jackson (1982), s. 194 ve 199.

19. yüzyılda ticarî ziraatla meşgul olan büyük toprak malikâneleri iki gruba ayrılır. Birincisi 1830'dan evvel Osmanlı idaresinin merkezîleşmeye doğru gitmesinden evvel meydana gelenlerdir. Hükümet karşı koymadığı müddetçe talebin yükselmesi Avrupa'ya giden nehir yolları üzerinde büyük çiftliklerin tesisini teşvik etti. Bu büyük malikâneler 1850'den evvel Anadolu'da enderdi, ama Balkanlarda sık sık rastlanıyorlardı.[82] Merkezî idarenin iktidarsızlığı Balkanlardaki büyük arazi mülkiyetlerini kuvvetlendirdi ve bu, Tanzimat devrine kadar devam etti. Makedonya'nın bazı bölgelerinde 1870'lerde çiftliklerden müteşekkil köyler ekseriyetin yarısı, belki de üçte ikisiydi. Selânik civarında köylerin %42'si büyük çiftliklere bağlıydı. Teselya'da çiftlikler ekilebilen arazinin hiç olmazsa yarısıydı.[83] Ortakçılar bu büyük toprak malikânelerinin teşekkülünü mümkün kılan işçilerdi. Buna mukabil Anadolu'da Bâb-ı Âli ademi merkeziyet çağında gelişen büyük çiftliklerin ekseriyetini istimlâk etti.[84] Balkanlarda böyle istimlâkler olmadı; bunun sebebi Hıristiyan çiftçilerle Müslüman arazi sahiplerinin arasındaki münasebetin bozulmamış olması olabilir.

İkinci grup 19. yüzyılın sonuna doğru merkezî idarenin zirvesine vardığı zamanda teşekkül eden büyük toprak malikâneleridir. Bunlar bilhassa kuzey Arap eyaletlerinde ve bunların yakınındaki güneydoğu Anadolu bölgelerinde meydana gelmişlerdi. Bu ikinci grubun teşekkülü aşiretlerin yerleştirilmesiyle izah edilebilir. Suriye, Irak ve güneydoğu Anadolu'da büyük toprak malikânelerinin bulunmasının sebebi aşiretlerin iskânı neticesinde yeni arazilerin ekime açılmasıydı.

O zamanların (Avrupalı) kaynakları yüzyılın sonundaki bu gelişmeyi topraklara el konulmasıyla izah eder. Bu hususu incelersek topraklarına el konanların yerleşik ziraatçılar olmadığını öğreniriz. Gerçi yerleşik köylerin (meselâ, Azm'ların ve Sursuk'ların elindekilerin) toprakları ellerinden alınmadı değil, ama bu yüzyılın başında meydana geldi. 1850'den itibaren köylü isyanları (aşağıya bakınız) ve merkezî idare büyük mal sahiplerine engel oldu ve küçük arazi sahiplerinin isteklerini korudu. Yüzyılın son devirlerinde daha ziyade arazileri üzerinde haklarını kaybeden göçebelerin malları istimlâk edildi. Devlete göre aşiretlerin mülkiyeti asayişsizlik dolayısıyla muntazaman işlenmeyen mevat arazilerden ibaretti. Yüzyılın ikinci yarısında iç ve dış talep arttıkça aşiretlerin iskânı emniyeti arttırdı. Müteşebbis şahıslar bu boş arazilere emniyetle girip ziraatı geliştirdiler. Kâfi miktarda köylüyü zorlayamadıklarından, ücretle çalışan veya ortakçılığı kabul eden köylüler buldular. Bazı köylüler bu suretle gelirlerini arttırmak fırsatını elde ettiler ve buhranın yarattığı güç şartlara rağmen kendi mülkiyetlerini muhafaza

---

[82] Kasaba (1985), s. 233.

[83] Lampe & Jackson (1982), s. 135; Faroqhi (1987), s. 32.

[84] Kasaba (1985), s. 234. Bu malikânelerin akıbetlerinin ne olduğunun incelenmesi elzemdir.

edebildiler. Ayanlar da yerleşmiş aşiretlerin fertlerini istihdam ettiler ve bunlara iktisadî ve içtimaî bakımdan daha iyi hâkim oldular.[85] Kısacası, daha sonra teşekkül eden büyük toprak malikâneleri yeni işlenen arazilerdeydi; bunlar işçilerini aşiretlerden temin ettiler ve mevcut köylüleri istismar etmediler.

Aşiretlerin mallarının ellerinden alınması her zaman mukadder değildi. Irak'ın Orta Fırat bölgesinde bir aşiretin 1880'lerde vergi vermeyi reddettiği örneği verilir. Ceza olarak devlet aşiretin arazisini bir ayana sattı. Hükümet kuvvetleri aşireti yerinden uzaklaştırmaya çalıştı, fakat aşiret tekrar geri döndü. Sonuçta âyan araziye sahip olamadı.[86]

Aşiretlerin arazilerinin ellerinden alınması köylülerin mallarının istimlâkinden daha yaygındı, zira mevatın işlenmesi ve aşiret fertlerinin işçi olarak istihdamı köy topluluklarını zorlamaktan daha az masraflıydı, çünkü devlet aşiretleri iskân ettirmiş ve emniyet temin etmişti. Hükümet aşiretlerin istismarını köylülerin istismarına tercih ediyordu, zira vergi ödeyen ve İmparatorluğun malî temeli olan köylü toplulukları muhafaza ediliyor, yeni araziler ekime açılıyor ve vergi listelerine kaydediliyordu. Yeni arazilerin işlenmesi yüzyılın sonuna doğru iki sebepten dolayı süratlendi. Suriye, Irak ve Anadolu'da 1890'larda demiryolu inşaatı iskân üzerindeki tazyiki arttırdı ve aşiretlerin hareket serbestisini engelledi.[87] Ve ziraî mahsul fiyatlarının 1896'dan sonra artması ziraattan elde edilen kârları çok yükseltti. Bunun üzerine bir çok aşiret üyeleri kâr hadlerinin arttığı bir zamanda çalışmaya hazır oldular.[88] Arap eyaletlerinde büyük toprak malikânelerinin teşekkülü muhtemelen 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında ehemmiyet kazandı.

Bu tip hâdiseler güneydoğu Anadolu'da ve kuzeybatı Suriye'deki Çukurova ovasını işlemeye açmış olabilir. 1860'ların sonundan itibaren Cevdet Paşa'nın Fırka-ı Islahiyyesi araziye hâkim olan aşiretlerin kudretini kırdı. Özel müteşebbisler bu arazileri işlemeye başladılar. Vâsi ve boş bir arazi olması ve denize yakınlığı müteşebbislerin bu araziyi gelişmiş makineler ve büyük sayıda ücretli işçilerle işlemesini mümkün kıldı. Bu işçiler mevsimlik iş için geliyorlar, Anadolu yaylasında ve sahil bölgelerinde hasat devirlerinin farklı olmasından istifade ediyorlardı. Suriye ve Irak'ın boş arazilerinde olduğu gibi, İmparatorluğa ait büyük toprak malikâneleri burada da teşekkül etti.

---

[85] Lewis (1987), s. 49-52.

[86] İnalcık (1983); Hütteroth (1974); Owen (1981), s. 282.

[87] Ticaret Bölümüne bakınız. Kervanların işleri bazı bölgelerde azaldı, diğerlerinde çoğaldı; demiryolları bazı aşiretlerin gelirlerini azalttı, diğerlerininkini yükseltti.

[88] Arıcanlı (tarihi yok), s. 34.

ZİRAÎ BÖLGELERDE HUZURSUZLUK

Ziraî bölgelerde huzursuzluk 19. yüzyılda bir hayli yaygındı. Bunun sebepleri arasında gayet tabiî olarak iktisadî ve siyasî hâdiseler mevcut. Bir kere, kuraklık, kıtlık, çekirge istilâları alışılmış bir hayat tarzı olmuştu. Geçim sıkıntısı devamlı tecavüzlere ve saldırmalara sebep oluyordu, ama bunlar devamlı değildi. Ayrıca, ziraat ticarete açılmıştı; bundan dolayı piyasanın değişen şartlarına ve konjonktür dalgalanmalarına reaksiyonlar artıyordu. Beynelmilel malî buhran tabiî ki İmparatorluğun ziraî bölgelerinde huzursuzluk ve asayişsizlik yaratacaktı. Pamuk ihracatı 1865'den sonra şiddetle azalmış, buna mukabil tütün ihracatı 1900'den sonra yükselmiş, Osmanlı mahsullerine karşı talebin değişip dalgalanması köylerde sık sık huzursuzluk yaratmıştı. Buna bağlı olarak ticaret hadleri de değişiyordu: 1820 ile 1873 arasında çiftçilerin lehindeydi, ama 1873'den sonra kötüleşti, fakat 1896'dan sonra yine çiftçilerin lehine döndü.

Devletin takip ettiği siyaset ziraî bölgelerdeki şartları ağırlaştırdı. Muhacirleri yerleştirdiği zaman Bulgaristan'dan Anadolu'nun Karadeniz sahillerine ve Suriye'nin güneyine kadar uzanan topraklarında yerleşmiş olan köylülerle devlet istemeyerek mücadeleye doğru gitti. 1858 Arazi Kanunnamesi de küçük toprak sahiplerinin ellerinden arazilerini almakla istikrarsızlığa yol açtı. Aşiretleri yerleştirme siyaseti devletin idaresi altındaki topluluğun ve memleketin iktisadına yararlıydı, ama köy topluluklarıyla ihtilâf yarattı – örnek: Doğu Anadolu'ya Kürtlerin yerleştirilmesi. Devletin 19. yüzyılda iktidarı merkezîleştirme siyasetinin ziraî bölgelerdeki huzursuzluğun zamanı, sıklığı ve şiddeti üzerinde kesin tesiri oldu.

19. yüzyılda devlet ziraî bölgelere İmparatorlukta yüzyıllar boyunca görülmeyen bir şekilde müdahale etmeye başladı. Bu, gayesi merkezîleştirme ve batılaştırma olan ve merkezî idareye mahallî ayanların muhtariyetine müdahale ettirecek ve toprağı, köylüleri ve üretim fazlasını kontrolü altına aldıracak olan Tanzimat programının bir kısmıydı. Hükümet devlet gelirlerini arttırmak için herkesin aynı nispette arazi vergisi vermesini emretti. Ama bazı bakımlardan bu ıslahat programları İmparatorluğun yıkılmasını süratlendirdi, zira Müslüman tebaanın sadakatini zedeledi ve Müslüman Osmanlılarla Hıristiyan Osmanlılar arasındaki münasebetleri gerginleştirdi. Köylerde (ve şehirlerde) şiddetli huzursuzluk ve asayişsizlik baş gösterdi. Sonuçta devletin temeli sarsıldı ve eyaletler müstakil devletler oldu.

19. yüzyılda İmparatorluğun ziraî bölgelerindeki memnuniyetsizliğin yegâne örneği bu isyan ve tahribat dalgaları değildi. Protestolar günlük hayatın hâdiselereydi. Buna rağmen genellikle tarihçiler bu durumu incelemek yerine dikkatlerini daha ziyade İmparatorluğun müesseseleri, ıslahat programları ve

batılaşma üzerinde topladılar. Ayrıca protestolar halkının okuması yazması olmayan ve vakanüvislerin bulunduğu yerlerden daha uzakta olan köylerde vuku buluyordu. Arada bir protesto örneği ile karşılaşılıyor. 1880'de Orta Anadolu'daki köylüler vergi bakiyelerini tahsil etmeye çalışan bir çok hükümet memurunu öldürdüler; Anadolu'nun daha batısında da açlıktan sefalet içinde olan köyler, hububatı başka yerlere sevk etmeye çalışan idarecilere mukavemet ettiler.[89] Devlet bu duruma asayişsizlikler şiddetlendiği, yayıldığı ve devlet gelirlerini büyük miktarda azalttığı zaman ehemmiyet verdi. Protestoların çoğu sert ve çok yaygın olmadıklarından ne dikkat celbettiler, ne de tarihe kaydedildiler.

Protestolar en çok icap eden vazifeyi yapmayı reddetmek, bölgeden kaçmak, vergileri ödememek ve askerlik vazifesinden kaçmaktan ibaretti. 19. yüzyılın ortasında büyük sayıda Hıristiyan köylülerin Bulgaristan'daki eyaletlerden Sırbistan'a kaçması gibi vakalar olmadıkça vakanüvisler bunları kaydetmediler. Köylülerin veya göçebelerin şikâyetlerini açıkça ortaya koyan eşkıya hareketleri de bir nevi protestoydu. Aşiretler ve köylüler bazen da devletin yüksek mevkideki memurlarına ve mahallî idarecilere karşı ayaklanıyorlardı. Çiftçiler devlete karşı geleceklerine birbirleriyle kavga ediyorlardı; bu, eşrafa karşı ayaklanmanın ve eşkıyacılığın dejenerasyonuydu.

Ziraî bölgelerde bilhassa yaygın ve şiddetli olan asayişsizlikler üçe ayrılabilir. Birincisi 1839 ilâ 1860'ların ortalarına kadar olanlardı. Bunlar Tanzimat'ın getirdiği ıslahatlara direnenlerdi. Bu isyanlar 19. yüzyılın en şiddetlileriydi. Balkanlarda millî ihtilâl şeklini aldılar. Arap eyaletlerinde Halep, Şam ve Havran civarında ayaklanmalar oldu. Kisravan'da 1858 ile 1861 arasında olanların sebebi 1858 Arazi Kanunnamesiydi. İkincisi Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı vuku bulanlardı. Bunlar 1890'larda başladı ve 20 sene sonra 1915-16'da zirvelerine vardı. Sebepleri Kürtlerin yerleştirilmesi ve Tanzimat'ın eşitlik vaadiydi. Üçüncüsü Balkanlarda ve Arap ve Anadolu ziraat bölgelerinde Jön Türk ihtilâlinden hemen evvel vuku bulanlardı.

1863 ile 1890'ların başındaki müddet zarfında bu gibi isyanlar eskilerinden ve ilerde vuku bulacaklardan daha azdı. Bir istisna 1875-76'da İmparatorluğun hâkimiyetinden ayrılmadan evvel Bulgaristan'da olanlar. Ziraî bölgelerdeki ayaklanmaların azalmış gibi görünmesi, bunların muhtemelen belgelenmemiş olmasındandır. 19. yüzyıla ait kaynaklar daha evvelki zamanlarınkinden daha zengin. Bu görünüşteki azalmanın bir çok sebepleri olabilir. Bir kere asayişsizliklerin çoğu 1860'ların ortalarında fiilî istiklâllerini elde eden Balkanlarda oldu. 20. yüzyılda dahi Makedonya'da isyanlar devam etti; bu da

[89] Bu hususu Halil İnalcık açıkladı. State University of New York'un Antropoloji Fakültesindeki Fatoş Kaba'ya İngiltere'nin Hariciye Vekâletindeki raporlardan temin ettiği bilgi için müteşekkirim.

bir istisnadır.[90] Arap ve Anadolu bölgelerinde huzursuzluğun 1860 ile 1890 arasında azalmış olması hiç olmazsa bu yazar için bir muammadır. Otuz seneden beri kontrol merkezîleşmiş ve vergiler artmıştı. Hükümet askerî bakımdan eskisinden çok daha kudretliydi. 1837'de orduda 24.000'den fazla asker yoktu; sayıları kısa zaman sonra 120.000'e çıktı. Telgraf ve bazı bölgelerde demiryolları da bu gelişmeye yardım etti.[91] Köylüler ziraî bölgelerde normal bir uygulama haline gelen vergilere alışmışlardı ve direnme kabiliyetleri de azalmıştı. Ayanların durumu farklıydı. Tanzimat'la hemen her yerde arazi üzerindeki hâkimiyetlerini, gelirlerini ve vergiden muafiyetlerini kaybettiler. Fakat mahallî şöhret ve ehemmiyetlerini, servetlerini, kudretlerini muhafaza ettiler; bundan dolayı isyan etmelerine sebep yoktu. Mamafih, yüzyılın sonuna doğru Abdülhamid idaresine karşı geldiler, zira durumları merkezîleşmenin kuvvetlenmesiyle bozuldu ve Düyun-u Umumiye mültezimliklerini zayıflattı.

Tanzimat'ın getirdiği şartların tatbikinin sebep olduğu ayaklanmaların arasında en iyi bilinenler Bulgar köylülerinin isyanlarıdır. Bunlar gayet iyi belgelenmiştir ve doğrudan doğruya Tanzimat Fermanı'nın bir sonucudur. Vidin bölgesindeki arazi rejimi İmparatorluktan evvelki sistemle bozulmuş bir timar sisteminin bir araya gelmesinden doğan bir rejimdi. Sipahilerin varisleri olan derebeyleri ve mahallî ayanlar 18. yüzyılda, İmparatorluğun tarihinde emsalsiz olan bir şekilde, devlet arazilerinin hakikî sahibi oldular ve mahallî idareyi ellerine geçirdiler.[92] Malî sıkıntı içinde olan hazineye nakit para ödeyerek derebeyliklerini ilân ettiler ve "bütün" devlet arazilerini ellerine aldılar. Derebeyleri Müslüman'dı, zira bu araziler daha evvelce hudut arazileri olarak nitelendirilmişlerdi. Osmanlıların gelmesinden evvel cari olan âdetlere uyarak sipahiler bir veya iki ay toprağı işlemek, bir araba odun veya bir araba mısır gibi bir çok eyaletlerde mevcut olmayan harçları ve vergileri tahsil ediyorlardı. Köylüler devletten ziyade derebeylerine borçluydular. 1839 fermanı angaryayı feshedince Vidin bölgesindeki köylüler bu hizmetlerde bulunmayı derhal reddettiler. Ara buluculuğa çağırılan hükümet iki tarafı da tuttu. Rus Çarı serfleri nasıl serbest bıraktıysa, Padişahın fermanı da barıştırılamayacak bir durumu barıştırmaya kalktı, hizmetleri derebeylerine zarar vermeyecek bir şekilde feshetti. Sonuçta arazi sahipleri istediklerini muhafaza ettiler; fermanın hükümlerine rağmen hizmetler de, derebeylerin topladığı harçlar da devam etti.

Vidin'de isyan 1850'de başladı; sebebi arazi rejimindeki karışıklık ve nizamsızlıktı. Tanzimat Fermanının okunmasından sonra geçen on yıl zarfında hükümet mirasa sahip olabilecek aile üyelerinin sayısını arttırdı ve köylülerin devlet arazisi üzerindeki mülkiyetlerini istikrarlaştırdı. Derebeyleri harçlarını toplamaya ve angarya hizmetler kullanmaya devam ettiler. Mahallî meclislere

---

[90] Adanır (1984-85) Makedonya'daki isyanların sosyal-ekonomik sebepleri olmadığını iddia eder.

[91] Engelhardt (1882), s. 89; (1884), s. 281-82.

[92] Meriwether (1987), s. 55-73.

hükmediyor ve gönderilen valilerin faaliyetlerine engel oluyorlardı. Köylüler bu tarz idarenin feshedilmesini ve araziye doğrudan doğruya sahip olmak için tapularını talep ettiler. Vidin'in valisi talepleri kabul etti, fakat Bâb-ı Âli üç safhalı bir çözüm yolu üzerinde ısrar etti: devlet arazilere sahip olmakta devam edecek; derebeylere olan gayri kanunî borçlar feshedilecek; çiftçilerin kısmen derebeylerine, kısmen de devlete mevcut olan borçları hayatları boyunca devam edecek. Bu plân köylüleri memnun etmedi, zira derebeylerine daha önce ödediklerinin kendilerinde kalmasını ve hükümete ve derebeylerine hiç bir meblâğ ödememeyi arzu ediyorlardı. Devlet tereddüt etti, ama nihayet 1851'de derebeylerinin arazilerini köylülere satmaya karar verdi. Fakat geç kalmıştı. Köylüler şimdi araziyi bedelsiz elde etmek istiyorlardı. Bu memnuniyetsizliklere Bulgarların millî cereyanları ilâve edildi ve 1875-76'daki büyük isyanla Bulgaristan'ın fiilî istiklâline yol açtı.[93]

Bosna-Hersek'de de benzer hâdiseler cereyan etti. Müslüman ayanlar üç cepheli bir kargaşalıkla karşı karşıyaydılar. Bir taraftan devletle olan münasebetleri bakımından tahsil ettikleri vergileri muhafaza etmek istiyorlar, diğer taraftan Hıristiyan köylülerin arazilerini almalarına engel olmaya çalışıyorlardı. Gülhane fermanı ilân edilir edilmez huzursuzluk başladı. Merkezîleşen devlete karşı ilk isyan edenler ayanlar oldu. Bundan sonra da köylüler derebeylere karşı çıktılar. 1858-59'da uzun zamandan beri orada yerleşmiş olan derebeyi aileleri köylüleri isyana teşvik ettiler ve merkezî idarenin hâkimiyetine engel oldular. Köylülerin yardımı ile Tanzimat'ın getirdiği ıslahatlara itiraz ettiler, timarlarını veya timarların iltizama çevrilmiş olan yerlerde, mültezimliklerini muhafaza ettiler. Böylelikle üretim fazlasının en büyük kısmı onlarda kaldı. Devlet 1860'ların başında bu ailelerin hâkimiyetine son vermek için çok gayret sarf etti; buna rağmen bu aileler Müslüman ve Hıristiyan köylülere hükmetmeye devam ettiler. Mamafih zamanla hükümetin programları ayanların durumunu zayıflattı. 1874-75'de Bosna-Hersek'deki Hıristiyan köylüler hasatın kötü olduğu zamanda dahi mültezimlerin vergileri tahsil etmeye çalıştığı bir çok köylerdeki Müslüman arazi sahiplerine karşı ayaklandılar. İsyan bütün Bosna-Hersek'e yayıldı. Avrupa kuvvetleri müdahale etti ve isyanlar, tıpkı Bulgaristan'da olduğu gibi, burada da Osmanlı hâkimiyetini sona erdirdi.[94]

Anadolu'da isyanların yaygın olması nispeten enderdir. Sebebi tarihçilerin büyük çoğunluğunun bu konuya önem vermemiş olmasıdır. Fakat, daha doğrusu Anadolu köylüsünün küçük aile çiftlikleri halinde kalmasıdır. Bu, huzursuzluk yoktu demek değildir, zira Anadolu'nun ziraî tarihi devamlı aktif ve pasif protestolarla doludur. Balkanlarla mukayese edilirse, Anadolu'daki fark protestoların küçük çapta olmasıdır.

---

[93] İnalcık (1943, 1973).

[94] Shaw & Shaw (1977), II, s. 149-60'daki kaynaklara bakınız.

Tanzimat'ın getirdiği ıslahatların tatbiki Anadolu'da derhal çeşitli, direnmelere yol açtı. Bazen yeni devlet siyasetinin masrafları kısıtlama cihetlerine pasif olarak itiraz edildi: Küçük bir şehir olan Bergama'da halkın ekseriyeti batılaşan bürokrasinin kabul ettiği fesi redderek, türban ve külâh giymeye devam ettiler. Yeni malî tedbirlere karşı protestolar daha aktifti: meselâ, 1841'de Adapazarı'nda düşük rütbeli ulemadan biri halka hitap ederek yeni ağır vergileri ödememelerini söyledi, zira zaten mevcut vergileri verecek halde değillerdi. Yalvaç'ta yeni siyasete göre daha yüksek vergi ödeyecek olan ayanlar kendilerine müttefik arayarak halkı yeni vergileri ödememeye kışkırttılar. Ankara'nın güneyindeki Bala'da bir âyan Tanzimat'ın vergi muafiyetlerini kaldırmasını sahip olduğu büyük devlet çiftlikleri üzerinden daha fazla vergi vermek diye anladı ve 400 kadar köylüden vergiye isyan etmelerini istedi. Ayan tevkif edilince ödediği vergilerin çok artmasına rağmen, fakir köylülerininkinin 2 katından fazla yükseldiğinden şikâyet etti.[95] II. Mahmud'un idaresinin ilk senelerinde nizamı sağlayacak maaşsız askerlerden müteşekkil eşkıya çoğaldı. 1850'lerde merkezîleşmenin kuvvetlenmesi ve büyük sayıda maaşlı askerî kuvvet sisteminin tesis edilmesi sayesinde çetelerin çoğu Batı ve Orta Anadolu'da yok oldu.[96] Fakat bütün devir esnasında mevcuttular; bölgelerdeki çiftçiler ve idarecilerin gizli işbirliği ile bazen yabancı yolculara tecavüz ediyorlardı.

Yüzyıl ilerledikçe aşiret huzursuzluğu da azaldı; 1870'lerde bölgelerin ekserisinde önemli bir faktör olmadı. Kürt beylerinin aşiretleri üzerindeki kontrolleri, Tanzimat fermanının eşitliği ileri sürmesi ve milliyetçiliğin uyanması bazı Ermeni köylülerini daha iddiacı yaptı. Ermeniler bölgelerinin yakınlarındaki Kürt beylerinin olağanüstü taleplerini kabul etmeyince meşhur Sasun katliamı meydana geldi. Köylüler ve aşiretler üzerindeki hâkimiyetlerinin tehlikeye düştüğünü görünce, büyük kuvvet kullandılar. Etnik vasıfların müşterekliğini ve iktisadî avantajları bahane ederek aşiretlerini köylülere karşı seferber ettiler ve böylece hâkimiyetlerini muhafaza ettiler.

Müslüman mültecilerin de müşterek tasarruftaki arazilere tecavüzü bütün Anadolu'da nizamsızlık yarattı. Meselâ, Samsun'un civarında 1870'lerde yerleşmek için yeni gelenlerle daha evvelden yerleşmiş olan köylüler arasında ihtilâflar oldu. Fakat 1880'lerin başında nizamsızlık sona ermeye başlamıştı.[97] Fabrikaların yakılması da 19. yüzyıl Anadolu'sunun içtimaî tarihinin bir parçasıdır. Mamafih bu protestolar muayyen müesseselere karşıydı ve hiç bir zaman [İngiltere'deki] Ludd'cı protestoları gibi bir fabrikanın diğer bir fabrikayı protesto etmesi şeklinde olmadı. 1860'larda Bursa'da, 1880'lerde

---

[95] İnalcık (1973) ve Bayatlı (1957), s. 7.

[96] Çadırcı (1980); Uluçay (1955).

[97] GB FO, raporlar.

Bergama'da ve 1908'de Uşak'ta fabrikalar yağma edildi.[98] Protestolara sebebiyet hasat miktarının dalgalanması değildi. 1873-74'deki feci kıtlık pek az ekmek isyanlarına sebep oldu. Fakat, daha sonra 1906-8'de hasatın bozulması veya kifayetsizliği ekmek için yapılan isyanları yaygınlaştırdı. Meselâ, Haziran 1908'de Sivas bölgesindeki köylüler şehrin üstüne yürüdüler, orada şikâyet edenlerle birleştiler ve hep beraber hububat ambarlarını yağma ettiler. Kayseri'deki vakalar bu kadar şiddetli değildi: sadece 12.000 kişi toplanarak yağmur duasına çıktılar.[99] Erzurum'da gıda kıtlığından korkanlar artan baş vergisini ve hayvan vergilerini protesto eden mükelleflerle birleştiler. Köylüleri ve şehirlileri birbirine bağlayan isyan 1908'deki Jön Türk ihtilâline kadar devam etti. Bu protestolar hasatın eksik olmasından veya tehdide uğramasından doğanlardı. Fakat bu şartlar o kadar kritik değildi. Asıl kritik olan husus huzursuzlukları terkip edip seferber eden ve açıkça beyan eden ihtilâlcilerdi. Köylü devamlı surette gayri memnundu, ama isyan etmesi için dışardan bir elemana ihtiyaç vardı. Bu son nümayişler devletin kanunî meşrutiyetinin zayıfladığını açıkça ifade etti ve Jön Türklerin iktidarı ele geçirmesine yol açtı.[100]

Arap eyaletlerinin ziraî bölgelerinde huzursuzluk 1860'lara kadar sık sık meydana geldi. Meselâ, 1834'de Filistin'deki fellâhlar Müslümanların Mehmed Ali'nin ordusuna alınmasına, angaryaya, eskiden Hıristiyanların ödediği ve şimdi Mehmed Ali'nin Müslümanlardan tarh etmek istediği baş vergisi olan *ferde*'ye karşı isyan ettiler. Lübnan'ın ziraî bölgelerinde 1820 ile 1861 arasında 4 veya 5 ayaklanma meydana geldi. Bunların arasında 1840'da Cebeli Lübnan'daki isyanlar, 1850'lerde Alevilerin ve 1870'lerin sonunda Havran'daki Dürzülerin ayaklanmaları zikredilebilir. Bir çok isyanlar eski arazi rejiminin artıklarına ve merkezîleşen idarenin malî tazyiklerine karşıydı: meselâ, Filistin ve Suriye'de 1852 ile 1866 arasında vuku bulan ayaklanmalar. "Mümbit Hilâl" diye adlandırılan Orta Doğu'da isyanlar ovalardan ve şehirlerden ziyade bilhassa köylerin daha zengin olduğu uzak bölgelerde vuku buluyordu. Bir çok dağlık bölgelerde mültezimlik yapan mahallî derebeyleri köylülerin devletin merkezîleşme gayretlerine karşı isyanlarının liderliğini yapıyorlardı. Bu bakımdan bu isyanlar Bosna-Hersek'de 1839 ile 1860 arasında vuku bulanlar gibiydi. Fakat diğer hallerde köylüler merkezî idarenin zayıflattığı mahallî derebeylerine ve mültezimlere karşı isyan ettiler.[101]

Belki en iyi belgelenen isyan Kisravan'daki Marunî köylülerin Marunî derebeylerine isyanıdır. Kisravan'da Emir Beşir II, mültezimlerin hukukî salâhiyetlerini kaldırdıktan sonra Mehmed Ali, sonra da Bâb-ı Âli, Marunî

---

98 Quataert (1986a), s. 473-89; Bayarlı (1957), s. 7.

99 Quataert (1979, 1986a).

100 *Ibid.*

101 Baer (1982), s. 253-323; Buheiry (1984), s. 299; Burke (1986a), s. 27-32.

şeyhlerinden Hazin ailesinin kudretini zayıflattı. İsyan Beyrut'un ipek ticaretine bağlı olan bazı zengin çiftçilerin ipek kozaları talebini karşılamak için dut ağaçları yetiştirmeye lâzım olan ilâve araziyi istemeleriyle başladı. Hazin derebeyleri itiraz ettiler ve bu genişleyen köylü grubuna engel oldular. Hazinlerin kudreti bir hayli zayıflamıştı, ama para sıkıntısı içinde olduklarından bir sürü hediyeler talep ettiler. Ayrıca köylülerin eline büyük miktarda Avrupa imali silâhlar geçmişti. İsyan başlar başlamaz liderleri Hattı Hümayun'un bütün tebaanın eşit olduğu şartını kullandılar.[102] İsyan köylüler için büyük bir başarı oldu, zira en sonunda Hazinler arazilerinin büyük bir kısmını kaybettiler. Ayrıca, devlet derebeyi imtiyazlarını feshetti ve kanun önünde müsavatı beyan etti. Kürt beylere hem devlet, hem de kendi halkı karşı çıkmıştı; Hazin derebeyleri ise askerî bakımdan kuvvetlerini ve mevkilerini kaybettiler.[103]

Kisravan'da geleneksel derebeyi-köylü münasebetlerinin değişmesi için yapılan talepler 1850'lerde Vidin'in köylülerininkinin araziyi tamamen kontrol altına alma isteklerine çok benzer. Havran'da 1889-90'da Dürzü köylülerinin isyanı gibidir, zira Dürzüler, İmparatorluğun bölgede asayişi temin etmeye çalıştığı bir zamanda Arap derebeylerine karşı isyan ettilerdi. Kisravan'da olduğu gibi Dürzü isyanı da derebeyliğe son verdi ve yeni üretim münasebetleri tesis etti.[104]

İsyanlar 1840'larla 1860'ların ortaları arasında en yüksek noktalarına vardılar. Huzursuzluğun çoğu hükümetin kararlarına atfedilebilir. Tanzimat fermanı ziraatın nizamını değiştirdi, araziyi ve üretim fazlasını daha sıkı kontrol altına aldı ve köylüleri daha ağır vergilere tâbi tutu. Ayanlar hükmetmeye nispeten başarılı oldular, mahallî meclislere ve teşekküllere aza olup köylüleri nüfuzları altında tuttular. İmparatorluğun her tarafında ziraî bölgelerde karışık durum devam etti, zira devlet yeni bir nizam beyan etmiş, fakat eskiyi kaldıramamıştı.[105] Vidin'de ve Kürt beyleriyle olduğu gibi belki de eskiyi değiştirmek istemiyordu. Vergilerin artması hem ayanları, hem de köylüleri kızdırdı. Mecburî askerlik kanunları Müslümanları ıslahat tedbirlerinin tatbikinin ilk safhalarında köylerinden kaçmaya sevk etti, Hıristiyanların da 1908'den sonra yaptıkları gibi. Ortakçılık vergilerin toprağın veriminden daha süratle arttığı bir zamanda yayıldı. Bundan dolayı, köylüler derebeyliğin feshini istediler ve büyük toprak malikânelerini feda etmek istemeyen bir devlete karşı isyan ettiler. Vidin'de köylülerin Hıristiyan, arazi sahiplerinin ise Müslüman

---

[102] Buheiry (1984), s. 299.

[103] Baer (1982) den. Hurrewitz (1975), 3. 347-49.

[104] Burke (19986a, 1986b). Diğer bir çalışmasında Baer Kisravan hâdiselerini mübalâğa eder. "Orta Doğu tarihinde fakir ve zengin köylüler bir kere hep beraber derebeyliğe karşı isyan ettiler." Baer (1982), s. 294. Baer burada İmparatorluğun Anadolu ve Balkan bölgelerini kendisinin Orta Doğu tarifine dahil etmiyor.

[105] Mordtmann (1925), s. 116 ve 139'daki 1850'lere dair raporlara bakın. Ayrıca İnalcık (1943, 1973).

olması içtimaî ihtilâfa dinî ve en sonunda, millî bir karakter verdi.[106] İçtimaî ihtilâf 19. yüzyılın milliyetçilik harekelerinde hayatî bir rol oynadı. Köylüler ıslahat kanunlarından kazanç elde edeceklerini ümit ediyorlardı, fakat ayanların arazisini devletin almasından memnun olmadılar, zira bunlara kendileri sahip olmak istiyorlardı. Yani, çiftlikler İmparatorluğun Balkanlardaki kontrolünü zayıflattı.[107] Kürtlerle Ermeniler arasındaki kavgaların da dinî karakteri vardı; bu da sonu gelmeyen bir kavgaya çevrildi. Fakat bu son hâdisede arazi toplama temayülü ve ticarî ziraat önemli bir rol oynamadı.

Lübnan ve Bulgaristan önemli isyan yataklarıydı. İkisinde de nüfus yoğunluğu yüksekti, ikisinin de ziraatı ticarîydi, fakat derebeylik sistemlerinin kuvvetli olup olmadığı pek açıkça bilinmiyor. Anadolu'da isyanların nispeten az görülmesi sadece bu husustaki çalışmaların az olmasından değildir. Merkezî idare Anadolu'yu sivil ve askerî bakımdan Bulgaristan ve Lübnan'dan daha kuvvetle kontrol etmişti. Bunun elbette isyanların az olmasında bir rolü olmuştur. Küçük çiftliklerin yüksek sayıda olması ve 1850'den sonra büyüme hadlerinin ve ziraî üretimin nispeten daha düşük olması gibi diğer faktörleri de nazarı itibara almak lâzımdır. İsyanların nispeten daha az açık olması ciddî huzursuzluğun ve baskının olmadığını ispat etmez. Köylüler buhranlardan ve güçlüklerden kaçınmaya çalıştılar. Anadolu'da, diğer bir çok topluluklarda olduğu gibi, açık isyanlar huzursuzluğun ifadesinin istisnaî bir tarzıydı.

---

[106] İnalcık (1973).

[107] Faroqhi (1987), s. 32-33'de Stoianovich ve İnalcık'ın çalışmalarının münakaşasını yapıyor. Adanır (1984-85) Makedonyadaki isyanların sebepleri hakkında aynı fikirde değildir.

SANAYİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayii hakkındaki yazılarda Teselya'daki Ambelakya şehrinin hikâyesi Avrupa'nın Sanayi İhtilâli çağı esnasında Orta Doğu sanayiinin feci durumunu anlatır. Büyük miktarda kırmızı iplik ihraç ettiğinden, şehir refah içinde yaşamıştı. Fabrikaları Avrupa'nın talebini karşılamaya başladıktan sonra nüfusu 18. yüzyılın son 20 senesinde 3 katı oldu. Ambelakya'nın tüccarları Buda, Viyana, Leipzig, Dresden, Beyrut, Selânik, İzmir ve İstanbul'da ticarethaneler açtılar. 1800'de 300 ton iplik satıyorlardı. Fakat yirmi sene sonra şehir tamamen terkedilmişti. Şehrin sanayiini "Manchester geride bırakmış" ve "İngiliz pamuk ipliğinin ticaretindeki ihtilâl" yıkmıştı.[1]

Bu hikâyeden Avrupa ile İmparatorluğun sanayi sektörleri arasındaki münasebette verimli üreticinin rakibini yenmesi mânâsı çıkarılabilir. Sonuçta İmparatorluğun sanayii durmadan geriledi, zayıfladı ve rekabet kabiliyetini kaybetti. Bu hikâyeye göre sanayi merhametsiz bir şekilde çökmüştü, yani 1850'lerde İmparatorluğun sanayi sektörü önemini tamamen kaybetmişti.

Ambelakya'da olanlar bütün teferruatı ile doğrudur, fakat bundan çıkarılan netice yanlış fikirler verebilir. İmparatorluğun sanayi tarihi bu hâdisenin ima ettiğinden çok daha komplekstir ve daha enteresan bir manzara arz eder. Evet, Avrupa sanayi mamulleri Orta Doğu pazarlarını sel gibi bastı ve binlerce kişiyi işsiz bıraktı. Evet, Ambelakya'da büyüyen ve zenginleşen sanayi ortadan kayboldu ve İmparatorluktaki diğer fabrikatörlerin üretimi şiddetle azaldı. Fakat bu örnekler hikâyenin tamamı değil, ilk faslının bir parçasıdır.

Başlangıçta Avrupa'nın tesiri her şeyi tahrip etti; ithalât ve bunun sebep verdiği zevk değişmesi, imalâtçıları şaşkına çevirdi. Olayları gözlemleyen Osmanlıların ve yabancıların ekseriyeti dikkatlerini Avrupa ve Osmanlı sanayi sektörü arasında başlangıçta vuku bulan bu karşılaşma üzerine çektiler. Fakat hikâye burada bitmedi; çünkü İmparatorluktaki imalâtçılar, bu ilk dalga geçer geçmez, üretim metotlarını değiştirerek çalışmaya devam ettiler. İmparatorluğun sanayiinin 19. yüzyıldaki başlıca vasfı yıkılmak değil, büyük gayretler sarf ederek değişen şartlara devamlı surette intibak etmekti. Bazı

[1] Urquhart (1833), s. 47 ve 52. Ayrıca bakınız D. Quataert, *Ottoman manufacturing in the age of Industrial Revolution (Sanayi İhtilâli Çağında Osmanlı Sanayii)*. Cambridge 1993. Bu eser bu fasıldan sonra yazılmıştır.

sektörlerde üretim 20. yüzyılın başında rekor kıran seviyelere yükseldi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayii hakkındaki yazılar bu dinamizm ve gelişmeyi dikkate almadı, zira bu başarı Avrupalı ve batılaşmış Osmanlı araştırıcılarının İmparatorluğun sanayiinin kaderi hakkındaki kıymet hükümlerine aykırı idi. O zamanın düşünürleri sanayinin makine ve proletaryalaşmış iş gücü ile çalışan fabrikalarda olduğuna inanıyorlardı. Sanayi başka türlü olamazdı, yoksa geriydi, modası geçmişti, zikretmeye değmezdi. Madem ki İmparatorluktaki mekanize olmuş fabrikaların sayısı azdı, demek ki Orta Doğu'da sanayi yoktu. İmparatorluğun sanayii kabul edilecek normlarla çalışmadığından, modernlik imtihanını geçemedi. Muayyen tarihlerden örnek seçerek sanayinin gerilediği fikrini desteklemek dinamik bir şekilde düzenlendiğini ve değiştiğini kabul etmekten daha kolaydı.

Sanayi noktai nazarından 19. yüzyıl üç devre ayrılabilir: 1800-1826, 1826-1870 ve 1870-1914. Birinci devirde sanayi mamullerinin ihracatı azalmaya başlamıştı. Napolyon harpleri sonra erip siyasî istikrar geri gelince, İngiltere'nin sanayi üretimi yükseldi ve Doğu Akdeniz'e ihracatı büyük miktarda arttı. 1826-1870 devrinde İmparatorluğun sanayii, bilhassa mensucat sanayii, haram olmasının en yüksek seviyesindeydi, fakat aynı zamanda yeni sanayiler de doğdu. 1870'den 1914'e kadar bir çok sanayi sektörlerinin üretimi nisbî ve mutlak olarak hem memleket içi satışlar bakımından, hem de ihracat için genişledi.

İmalâtçılar Avrupa'dan ithal edilen yeni ve basit teknolojileri kullandılar ve yeni stillerde ve şekillerde üretime başladılar. Osmanlıların ihtiyaçlarını karşılayan sanayiler büyüdü. Mensucat imal edenler sentetik boya kullanmaya alıştılar. Boyacılıkta çalışan işçilerin maliyeti Avrupa'nınkinden %55-60 daha düşük olduğundan, sadece iplik ve kumaş ithal edip kendi imalâthanelerinde boyadılar.

İç pazarlarda satışlar arttı; ayrıca, ihracata yönelen sanayiler de kuruldu. Bunlar bilhassa halı, dantel ve ibrişim sanayileriydi. İhracat için halı dokumak İmparatorluğun bildiği bir işti. Bu faaliyet yüzyılın sonunda görülmemiş bir seviyeye yükseldi. Batıdaki müşteriler için dantel imali ise yeni bir sanayi idi. İmparatorluğun sanayiinin en karanlık devri olan 1840'lar ve 1850'lerde ihracat için ibrişim imaline başlanmıştı. İmparatorluğun iktisadî tarihinde bu sanayiden bahsedilir, fakat önemini bildirilmez. Acaba Ankara'daki tiftik mensucatı gibi ortadan kaybolan sanayi mamullerinin ihracatını telâfi etmiş miydi? 1800'de ve 1914'de İmparatorluğun sanayiinin ne kadar olduğunu ölçmek güç. 20. yüzyılın başında sanayi mamullerinin ihracatının kıymeti muhtemelen 1780 veya 1800'dekinden yüksekti; fakat ihracat oranlarının artıp artmadığı veya düşüp düşmediği belli değil. İç pazarlar için imal edilen miktar da 1800'dekinden yüksek olabilir. Yani, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayiinin çöküşü hakkındaki varsayımları daha dikkatle incelememiz icap eder.

LONCALAR VE GERİLEMELERİ: BİR GÖRÜŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayii üzerindeki tartışmalar dikkatlerini esnaf loncalarının ve bunların kaybolmaları üzerine verir. Buna sebep bu organize olmuş grupların siyasî merkezlerde oynadığı kritik rollerdir. Loncaların devlet için büyük önemi vardı. Hükümetin sivil ve askerî ihtiyacını karşılayan malları üretiyorlar ve vergi gelirlerinin önemli bir kısmını temin ediyorlardı. Devlet bu yüzden lonca üyelerinin faaliyetlerini dikkatle kaydetti. Biz tarihçiler yazılı vesikalara dayandığımızdan, Osmanlı hükümetinin bu hususta kaydettiği dikkat, bizim için de aynı derecede önemlidir.

Loncaların çökmesi hakkındaki fikirlerimiz Osman Nuri'nin çalışmalarına dayanır. Onun muazzam eseri 1860'larda İstanbul'da sönmekte olan sanayileri canlandırmaya çalışan Sanayi Reformu Komisyonu hakkında bir raporu ihtiva eder. Bu sanayiler arasında ipekli kumaş dokumacılığı, altın ve gümüş tel üretimi, tabaklama, ayakkabıcılık ve demircilik vardı.[2] İstanbul'daki altın ve gümüş tel üreten loncanın 1825'de 1.500 üyesi vardı. Bu loncanın durumu imtiyazlıydı. Kıymetli madenleri devletin hazinesinden sübvansiyonlu fiyatlarla temin ediyordu. Bu madenlerin yüzyılın ikinci çeyreğinde dünya piyasasındaki durumu değişince üretim ve satışlar çok azaldı ve lonca fakirleşti. İpekli kumaş dokuyan sanayi yüzyılın ilk yarısında 10.000 kadar işçi istihdam ediyordu. Osmanlı devlet adamlarının arzu ettiği ve halkın çok sevdiği çeşitli ipekli kumaşlar İstanbul ve Bursa'da ehliyetli esnaflar tarafından dokunuyordu. Dokumacılar sadece bu talepten değil, Bursa'dan ham ipek temin edebilmeleri için devletin müdahalesinden de istifade ediyorlardı. Hükümet fiyatı tespit ediyor ve ham maddelerin yalnız İstanbul'a sevkine müsaade ediyordu.[3] Fakat 1825 ile 1850 arasında Avrupa'da ham ipek fiyatlarının yükselmesi kanunların etkisini giderdi ve ham maddelerin başka yerlere de ihracatına sebep verdi.[4] İpekli kumaş dokuyanlar ham madde sağlanması problemlerine çare bulmaya çalışırken elbise stili de değişti, Batı stili kabul edildi ve süratle iç pazarları kapattı. Aynı zamanda daha ucuz olan Manchester pamuk ipliği ve kumaşı, İmparatorluktaki tüketicilerin zevkini ipekten daha ucuz pamuklu kumaşlara değiştirdi. İpekli mensucat dokuyanlar fiyatlarını indirerek rekabet etmeye çalıştılar, fakat dokudukları kumaşların kalitesi düştü ve müşterileri büsbütün

---

[2] Halep'in 19. yüzyıldaki durumu da sanayinin çökmesinin bir örneğidir. Ubicini (1856) Halep'te ipekli kumaş imalâtının 1800 ile 1850 arasında kıymet itibariyle %90'dan daha fazla azaldığını söyler.

[3] BBA Cev İkt 996, 1241/1826.

[4] Genç (1987) Avrupa'nın ham maddeleri satın almasının 19. yüzyıl başlamadan evvel de problemler çıkardığını söyler.

azaldı. 1860'larda ipekli kumaş dokuyan loncalar adamakıllı çözülmeye başladılar.[5]

Ankara'da 1.000 ile 2.000 arasında tezgâha sahip olan tiftik dokumacıları da çöken loncaların iyi bir örnektir.[6] Burada da ham madde satın alan yabancılarla rekabet ciddî problemler çıkardı. Hükümetin Ankara esnafından başkasına satılmasını yasak etmesine rağmen, Avrupalı tüccarlar gittikçe artan bir miktarda ham tiftiği ihraç etmek için satın aldılar. Aynı zamanda Avrupa'nın makine ile dokunan tiftik mensucatı fiyatların düşmesine sebep oldu. Küçük bir şehir olan İstanos'dakiler dışında – bunlar yüzyılın sonuna kadar dokumaya devam ettiler – 1850'de İmparatorlukta artık tiftik dokuyan kalmamıştı.[7]

Meşhur ve büyük loncalarda böyle bir düzensizlik ve çöküş bizi kolaylıkla İmparatorluğun bütün sanayiinin çöktüğü neticesine vardırır. Loncaların ortadan kaybolmaları bunların sona ermesi gibi tefsir edildi ve muayyen bir loncanın çökmesinden sonra ne olduğu hiç araştırılmadı. Tiftik dokumacılığı ve Ankara'daki lonca silindi gitti. Fakat, aşağıda görülebileceği gibi, ipekli kumaş dokumacılığı canlandı, haddi zatında Bursa'da ve diğer yerlerde genişledi. Lüleci esnafının loncası örneği de loncaların çöküşünün çok dikkatle incelenmesi lâzım geldiğini belirtir. Bu esnaf 1865'de çok güç şartlarla karşılaşmışlardı. İş yerlerinin sayısı 180'den 30'a düşmüştü ve kalan işçiler de yaşlı ve fakirdi.[8] Bu büyük bir azalış, ama bundan ne netice çıkarılabilir? Bütün İmparatorlukta işsizliğin arttığı söylenemez, zira bu esnada yeni bir sanayi doğdu: sigara üretimi. Yalnız İstanbul ve İzmir fabrikalarında 1913'de 923 kadın ve genç kız, 1.071 erkek ve çocuk işçi çalışıyordu.[9] Bu örneği göz önünde tutarsak, bazı sanayiler kaybolmuş olabilir, ama bunların yerini alan yenileri çok az incelenmiştir.

Bu örnek loncalara mensup olmayan işçilerin rolüne dikkat edilmediğini gösterir. Bu işçilerin loncaların ortadan kaybolmasından evvel ve sonra da sanayiye katkılarına çok az önem verilmiştir. Organize olmamış işçilerin 1800'de mensucatta çalışanların ekseriyetini teşkil etmiş olmaları muhtemeldir. Bunlar hem ticarete yönelen sanayide, hem de aile içinde tüketilen malların imalinde çalışanlardı. Bunlara ehemmiyet verilmemesinin çeşitli sebepleri vardır. Evvelâ, teşkilâtsız olduklarından, devletin loncalara dahil olmayan işçilerle pek münasebeti yoktu. Bundan dolayı, faaliyetleri ekseri tarihçilerin

---

[5] Nuri (1330-38/1911-19); Sarç (1940) ve Issawi (1966); BBA, meselâ, İ ŞD 32, 1284/1868; Ubicini (1856).

[6] Corancez (1816), s. 403 her tezgâhta 5 ilâ 8 işçinin çalıştığını söyler. Ankara'nın o zamanki nüfusu göz önüne alınırsa bu doğru olamaz.

[7] BBA Ankara eyaletine dair mesâili mühimme No. 2073. Sahillioğlu (1968); USCR *Monthly*, Şubat 1909, s. 113-14'de 10.000 dokuyucunun işlettiği 1.000 tezgâh olduğunu söyler.

[8] BBA İ MV 24072, 1282/1865.

[9] Ökçün (1970), s. 72, Samsun, Adana, Şam ve Halep'teki fabrikaları zikretmiyor.

baş vurduğu resmî kayıtlara girmemiştir. Nadiren, huzursuzluklar meydana gelince bu kayıtlarda bahisleri geçmekteydi.[10] Ayrıca bu işçiler daha ziyade evde ve memleketin çeşitli bölgelerine yayılmış olarak çalışan gruplar olduklarından faaliyetleri kolayca takip edilemiyordu. Meselâ, 1841'deki vesikalarda Erzurum'da kadınlardan müteşekkil bir dokumacı grubundan kısaca bahsedilir; bunun sebebi bazı vergilerden muafiyet istemeleriydi. Bunlar ziraî bölgelerde yaşayan Müslüman kadınlardı ve senede yalnız üç ay keten kumaş dokuyorlardı.[11] Anadolu'nun Karadeniz eyaletlerinin ziraî bölgelerinin halkı da mensucat imalinde aynı şekilde kritik rol oynadı, bilhassa Karadeniz'in kuzey sahillerine ihraç için Amerikan bezi imal etti.[12] Bir örnek daha verirsek, Ankara'nın köyleri tiftik mensucatında hayatî rol oynadılar; tiftik mensucatı şehirdeki loncaların inhisarı değildi.[13] Halep civarları da 1850'den evvelki devirde mensucat merkezleriydi. Bundan dolayı, ziraî bölgelerdeki loncaya mensup olmayanların imalâtını da hesaba katmak lâzım.

Ayrıca, İmparatorluğun sanayii hakkındaki bilgimizin karışık olması bir derece loncaların yanlış anlaşılmasından doğmuş olabilir. 16. yüzyıldan ticaretin serbestleştiği zamanda ortadan kaybolmalarına kadar geçen devirde loncaların devamlı surette bir anakronizm olduğu görüşü müdafaa edilmiştir. Osmanlı ve Avrupa kaynakları loncaları kısıtlayıcı tedbirler tatbik eden, fikirlerini değiştirmeyen, katı hiyerarşileri olan, üye sayılarını sınırlayan, fiyatları tespit eden, ihtiyaçları olduğu maddeleri himaye ederek rekabete engel olan müesseseler olarak incelerler. Buna sebep loncaların nizamnameleri ve kaideleridir; fakat bu kaideler hakikati değil, devletin ve loncanın ideal çalışma muhiti hakkındaki müşterek görüşlerini tasvir eder.[14] Gerçekte, loncaların bünyeleri ve faaliyetleri her yerde aynı değildi. Hüviyetleri çoğu zaman genellikle kabul edilen görüşe aykırıdır. Ayrıca, bazı yerlerde loncalar ortadan kaybolmadı; bilâkis 20. yüzyıla kadar devam etti. Serbestçe çalışan ve ücretlerini piyasanın tayin ettiği işçileri istihdam etmeleri ender değildi ve bir loncaya üye olmak, bugün bir ticaret odasına aza olmak gibi, muayyen bir faaliyete iştirak etmekten başka bir şey değildi.

Loncalar bütün üyeleri aynı dinden olmayan ve eşitliği kabul etmeyen cemiyetlerdi. Üyeleri genellikle erkekti, fakat kadın işçi de istihdam ediyorlardı. Bir üye iş yerini mirasına dahil edebildiği takdirde kadınlar da üye olabiliyordu, zira o zaman iş yerinin varisiydiler. Fakat bu hususta belirli bir bilgi yok. İstanbul'da üyeleri sırf Müslüman veya sırf gayri Müslim olan loncalar vardı,

---

[10] Meselâ, Uşak'ta isyan edenler için aşağıya bakınız. İşçi huzursuzluklarının önemli bir kaynağı şirketlerin arşivleridir; fakat. Mısır hariç, bunlar sistematik olarak incelenmemiştir. Yegâne istisna Beinin & Lockman'dır (1988).

[11] BBA Cev Mal 16795, 1257/1841.

[12] İnalcık (1979-80), s. 39-42.

[13] Sahillioğlu (1968), s. 65-66.

[14] Baer (1970).

fakat Müslüman ve reaya kullarının aynı loncada aza olmaları daha yaygındı.[15] Selânik'teki loncaların dörtte birinde azalar karışıktı, ama zaten nüfusun üçte ikisi tek bir *millet*ten, yani Yahudilerden müteşekkildi. Halep'te dokumacıların loncalarına hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar dahildi.[16] Azaları değişik dine mensup olmalarına rağmen, aynı dinden olanlar bir araya toplanıyorlar, devlete istida vermek gibi muamelelerde hep beraber hareket ediyorlar, dindaşları olmayanları dahil etmiyorlardı.[17] Gelir farkları da üyeleri birbirinden ayırıyordu: İstanbul'un muayyen ipekli kumaş dokuyan loncalarında 1820'lerde bazı esnaf diğerlerinden 14 katı daha fazla vergi veriyordu. Diğer loncalarda farklar 5 ile 6 arasındaydı.[18] İstanbul'daki ve eyaletlerdeki bazı loncalarda kadın işçiler bütün yüzyıl boyunca önemli rol oynadılar. Kadınların üye mi, yoksa dışardan istihdam edilen işçi olup olmadıklarını kesin olarak bilmiyoruz, fakat dışardan istihdam edilmiş olmaları daha muhtemeldir. Meselâ, Ankara'da tiftik dokuyan loncalar 1840'da Avrupa'nın rekabetine karşı çıkmaya çalışırken, zamanında yeni diye addedilen bir icat kullandılar. Loncaların şeyhleri ham tiftiği bölgedeki pazarlardan tespit edilmiş fiyatlarla satın alıyor ve bunu iplik bükenlere dağıtıyordu. Yeni metoda göre lonca Ankara kazasının "fakir kadınlar"ı ile bir anlaşma yaptı. Kadınlar kendileri ham tiftiği mahallî pazarlardan satın aldılar, büktüler ve loncaya, sof[a] ve şalcı[b] esnafına elde edebildikleri fiyata sattılar. Bu metot eski metodun yerini almadı, sadece eski metotla beraber Avrupa'da imal edilen "ucuz" tiftik kumaşıyla rekabet etmek için kullanıldı.[19] Bu metodun yepyeni olduğu iddia ediliyorsa da, haddi zatında düşük ücretli kadın iplik bükücüler çok daha evvel de istihdam ediliyordu. Meselâ, daha yüksek kalite iplik (loncalar mı imal etmişti?) 18. yüzyıl boyunca pazarda satılıyor, fakat kadınlar %50-%75'den daha ucuz olan düşük kalite ipliği büküyor ve bunları kolculara (gümrük memurlarına) satıyorlardı.[20] Aynı şekilde Balkan dağlarının güneyindeki Karlovo'daki erkek kaytancılar[c] lonca azalarıydılar, fakat yün ipliği büken kadınlar değildi. 19. yüzyılın ortalarında, bildirildiğine göre, İstanbul'daki "bütün" kumaş dokuyan ve mobilya imal eden loncalar işlemeler için kadın işçi istihdam ediyorlardı. Meselâ, aşağı yukarı

---

[15] Abacı loncasının 1805 tarihli beyanı için bakınız Todorov (1983), s. 224.

[16] BBA HH 48311 Dah, 1254/1838-39.

[17] BBA Cev İkt 2024. Bu bilgi Profesör Dimitriadis'dendir.

[18] BBA Kepeci 54 1243 7465.

[a] Çevirenin notu: Sof: tiftikten yapılan ince sert bir kumaş

[b] Çevirenin notu: Şal: kıymetli bir kumaş.

[19] BBA MV 25281, 1283/1866. Halep ve Şam'daki tüccarlardan. Bu metodun önemi henüz belli değil.

[20] BBA Ankara eyaletine dair mesâili mühimme No. 2073.

[c] Çevirenin notu: Kaytan: pamuk veya ipekten yapılmış örgü şerit, kurdele.

5.000 kadar kadın başlık, 1.000 kadın ise ayakkabı imal eden loncalarda çalışıyordu.[21]

Yüzyılın başlarında bir çok esnaf loncaları imal edilen mallara göre hem yatay, hem de dikey bir şekilde küçük gruplara ayrılmıştı. Meselâ, ayrı ayrı loncalar çeşit tip (ve bazen çeşit renkli) pamuk, yün ve ipekli kumaşlar ile iplik ve ibrişim imal ediyorlardı. Ayakkabı tabanları imal edenlerin loncası ayrı, ayakkabı yüzünü yapanlarınki de ayrıydı. Bazen çeşitli ipekli mensucat gibi birbirine benzeyen mal imal eden veya hamallar gibi benzer hizmetlerde bulunan loncalar, bir çok loncaları ihtiva eden daha büyük teşkilâtlara mensuptular. Fakat aynı malı imal etmek veya aynı hizmette bulunmalarına rağmen, şehirlerde loncaları ayrıydı. Bu türlü bölünme nakliyat hizmetleri ve perakende loncalarının karakteristiğiydi. Fakat esnaf loncalarında şehirden şehire teşkilâtlanma yüzyıl ilerledikçe azaldı. Aynı malı imal eden, fakat zayıflamış olan bazı loncalar 1860'larda bir tek organizasyon halinde birleştiler. Birleşenler arasında bilhassa kumaşçı, kemhacı[d] ve çatmacı[e] esnaflarının loncaları vardı. Mallarının satışının azaldığını göz önüne alarak, yeni teşkilât sade ipekli kumaş değil, yün, pamuk ve keten kumaşlar ve mobilya örtüleri de dokudular.[22]

Loncaların sayısının ve üyelerinin ne kadar olduğu henüz bilinmiyor. Selânik'te 1860'larda 116 kadar ayrı lonca vardı. 1887'nin vergi defterlerinde büyük İstanbul şehrinde 287 ayrı lonca gözüküyor. Bu rakamlar bütün loncalardan ziyade muhtemelen birleşme derecesi ilerlemiş olanları gösteriyor. Listeleri mevcut olan loncaların ekseriyetinin azaları arasında baş ustalar, ustalar ve çıraklar vardı.[23] Bu istatistikler loncaların yüzyılın sonunda dahi mevcut olduğunu ispat eder.

LONCALAR VE İNHİSARLAR

Loncaların bir malı imal ve satma hakkına özellikle sahip olması hem devlet, hem de esnaflar için faydalıydı. Bazı lonca başları vergilerin tahsil edilip hazineye gönderilmesine yardım ettiler; loncalar malların devlete ve tüketicilere sevk edilmesini ve hizmette bulunmayı da kolaylaştırdılar ve bu suretle pazarlarda yegâne satıcı olmaktan ve ham madde temininde devletin yardımını elde etmekten istifade ettiler. İnhisarların kudreti ve tesiri bölgelere göre ve muayyen bir lonca konu olduğunda, zamanla da değişiyordu. Loncalar 19. yüzyıl esnasında inhisarlarını muhafaza etmeye ve genişletmeye çalıştılar ve

---

[21] Sahillioğlu (1968), s. 65.

[d] Çevirenin notu: Kemha: bir çeşit ipekli kumaş

[e] Çevirenin notu: Çatma: ipekten dokunmuş desenli kumaş.

[22] Todorov (1983), s. 208; Selâhaddin Bey (1867), s. 129.

[23] BBA İ ŞD 32, 1284/1868 ve 1284/1867; Nuri (1330-38/1911-19), I, s. 760-63.

aşağıda görüldüğü gibi, diğer bir loncanın faaliyetine karışmakta tereddüt etmediler. Yardım etmesi için devamlı surette devlete baskı yaptılar, zira imtiyazları devletin daima garanti etmediği işbirliğinden doğuyordu. Hükümetin loncaların inhisarlarını devam ettirmesi zamanın şartlarına bağlıydı. Meselâ 1865'de hükümet şehirlerdeki mensucat merkezlerindeki bir çok loncalarla zamanın himayeci havasını aksettiren şümullü anlaşmalar yaptı. 1816'da İstanbul, Bursa, Şam ve Diyarbakır gibi çeşitli yerlerde bütün dokumacılar mensucatlarını perdahlamak[f] için tek bir mengenehaneye[g] göndermeyi kabul ettiler. Hükümet buraya getirilen mensucatı kaydediyor ve üzerinden vergisini alıyordu. Yalnız devletin damgasını taşıyan kumaş satılabilirdi. Bu anlaşma sayesinde loncalar daha kolayca rekabete engel oldular. Fakat 1839'da Tanzimat'la gelen iktisadî serbestleşme cereyanı damga resmini kaldırdı, yerine temettü vergisini[h] koydu. Hükümet temettü vergisini İmparatorlukta safha safha tatbik etti, damga resmini derece derece kaldırdığı gibi, bütün mensucatın tek bir mengene hanede perdahlanmasına da son verdi. Nihayet perdah inhisarı 1878'de bütün İmparatorlukta feshedildi.[24]

Devlet sanayii diğer şekillerde de düzenledi. İstanbul'daki esnaf ve tüccar loncaları 1750'den itibaren devletin işbirliğiyle esnaf ve perakendeciyi yavaş yavaş ruhsata tâbi tuttu. 18. yüzyılın sonunda gedik[i] muayyen bir zanaatkârdan başkasının bu hakka sahip olamaması demekti. II. Mahmud'un idaresi zamanında her faaliyet için verilen ruhsatların sayısı engellendi.[25]

İstanbul'daki loncaların örneğini kullanmakla İmparatorluğun iktisat tarihinde, yine çok görülen bir problemle karşılaşıyoruz: araştırmalarda İstanbul'u tercih etmek. Maalesef diğer bölgeler hakkındaki bilgi İstanbul'un iktisadî hayatı hakkındaki kadar zengin değil. İstanbul'daki loncaların faaliyetleri diğer yerlerinkinden farklıydı, fakat elimizde bilgi olması bizi örnek olarak İstanbul'dan almaya mecbur ediyor.

İnhisarlar tam yerleşmeye başladıklarında, hükümet 1838 Balta Limanı Antlaşması ve 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile siyasetini değiştirdi. Antlaşma ve Hatt-ı Hümayun bütün inhisarları feshediyordu. Bunlar hem hükümet, hem de loncalar için son derece karışık bir devir açtı. Evvelâ ticarî inhisarlar tamamen yıkıldı. Ham maddeler şimdi, meselâ, tiftik ve ipek dokuyan esnafın ihtiyacı dikkate alınmadan ihraç edilebiliyordu. Bu, geçimlerini

---

[f] Çevirenin notu: Perdahlamak: temizlemek, düzeltmek, cilâlamak.

[g] Çevirenin notu: Mengene: sıkıştırmak için kullanılan âlet.

[h] Çevirenin notu: Temettü vergisi: kâr üzerinden alınan vergi.

[24] BBA, İ MM 4031, 12'cr 1304/Mart 1887; bu bilgi Profesör Dimitriadis'den elde edilmiştir.

[i] Çevirenin notu: Gedik: vesika.

[25] BBA Cev İkt 347, 1220/1805-6. Mahaller için bakınız Cev İkt 1642, 1231/1816; I ŞD 2196, 1295/1878 ve 2580, 1296/1879. Merhum Jean-Pierre Thieck'e mengenehaneler hakkında beni irşat ettiği ve (1985) için müteşekkirim.

tehlikeye soktu. Bir örnek daha verirsek, hükümet İzmir'deki debbağ loncasına Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nun kasap loncalarından tespit edilmiş fiyatla post alabilmesini menettiğini bildirdi. Debbağlar pazardaki fiyat ne ise onu ödeyecekler, kasaplar da istediklerine satabileceklerdi. Hükümet İstanbul'daki debbağlara da aynı şeyi bildirdi. Bunlar da postları İstanbul'daki kasap loncasından almak haklarını kaybettiler. Tanzimat'a karşı gelinemezdi, ticaret herkese açıktı.[26]

İnhisarlar feshedilince esnaf loncaları serbestçe yarışmaya başladılar ve yeni kararnamelerin kaidelerini denemeye başladılar. Ticaret serbest olacaktı, fakat sanayinin durumu o kadar belli değildi. Meselâ, Üsküdar'daki basmacılar hassı yemeni imal etmek hakkını almışlardı. 1839 Hatt-ı Hümayunu'ndan bir sene sonra Yenikapı'da bir basmacı grubu Üsküdar'daki loncanın inhisarına Tanzimat'a aykırı olduğundan dolayı itiraz etti. Bu esnada moda da değişiyor ve basma sanayiini de karışıklığa sokuyordu. 1852'de inhisar tamamen kalkmış ve şehrin çeşitli mahallerinde 10 basma fabrikası çalışmaya başlamıştı. Bu, bir loncanın zararına sanayinin gelişmesinin en güzel örneğidir.[27] Hükümet üretimdeki inhisarı bozdu, fakat perakende fiyatlarını kontrol etmeye devam etti.[28]

Diğer loncalar rekabete engel olmakta Üsküdar'daki loncadan daha başarılı oldular. İstanbul'daki fes boyacıları 1841'de gediğin bu esnaf teşkilâtına başkalarının girmesine engel olduğunu iddia ettiler. Fes, ıslah olan bürokrasinin giymeye mecbur olduğu bir başlıktı ve gittikçe de daha fazla giyiliyordu. Hükümet loncaların iddiasını kabul etti ve fes boyacılarının inhisarının devamına karar verdi. Bu karar basmacılar hakkında verilen kararın tam aksineydi. Yirmi sene sonra 1862'de fes boyacıları tekrar hükümete müracaat ettiler; hükümet yine fes boyacılarının tarafını tuttu. Halbuki Musul'da çivit rengiyle boyamak hiç olmazsa 1853'e kadar hükümetin faal yardımıyla bir inhisar olarak devam etti, zira hükümet çivitin satışından istifade ediyordu.[29]

İnhisarlara karşı çıkan 1830'lardaki kararnamelere rağmen, ruhsat sistemi devam etti. Bu, serbest piyasa iktisadına karşı devam eden kavganın bir işaretiydi. Fakat ruhsatlar sanayinin genişlemesini geciktirmedi. Meselâ, 1840'larda o zamana kadar yerleri olmayan (aşağıya bakınız) yeni ve işlemeli mensucat için ruhsatlı yerler açılmıştı. Fakat yeni iş yerleri 2 katı vergi ödediler. Sanayi genişledi, lonca inhisarını muhafaza etti ve hükümet de gelir elde etti. Hükümet 1861'de yeni ruhsat verilmesini menetti, fakat inhisarları da tasvip

---

[26] Akarlı (1986) ve BBA Cev Bel 1674, 1226/1811 ve HH 57568, 1212/1797.

[27] BBA İ MV 7788, 1268/1851; Cev Bel 5672, 1267/1851.

[28] BBA İ MV 505, 1257/1841; MV 8392, 1268/1852. İ MM 4031'deki 1877/1304 vergi kayıtlarına bakınız. Hükûmetin bir loncanın inhisarının bozulmasının muvafakatine diğer bir misal için bakınız İ MV 672, 1258/1842.

[29] BBA İ, Dah 2874, 1258/1842.

etmeye devam etti. 1865'de kalaycılar loncası gedik sayısının sanayi geliştiği halde gedik sayısının çok sınırlı olduğundan şikâyet ederek yardım istedi. Buna karşılık hükümet gediksiz iç yerlerinin açılmasına müsaade etti; yalnız gediklilerden 2 katı vergi ödeyeceklerdi.[30] Lonca faaliyetine devam etti ve inhisarını muhafaza etti.

Çeşitli İstanbul loncaları 1860'larda Sanayii Islahat Komisyonu bir çok sanayi kollarını canlandırmaya çalışırken inhisarlarını kaybettiler. Komisyon 1867 ile 1874 arasında, Büyük Devletlerin hükümetin ithal vergilerini yükseltmesini kabul ettiği zamanda, faaldi. Sanayii geliştirmek için hükümetin aldığı bu tedbir inhisarın hem lehine, hem de aleyhineydi. Bir çok loncaları makine parçaları, ipekli kumaş, deri ve ispermeçet yağı imal edebilmek için şirkete çevirdi, onlara sermaye temin etti ve vergi imtiyazları tanıdı. Komisyon bir çok lonca arasında olan farkları da ortadan kaldırdı. Kumaşçı, kemhacı ve sandalcı[j] gibi çeşitli ipekli kumaş imal edenler kumaş şirketleri oldular. *Kim ne olursa olsun*, evvelce bir loncaya mensup olmuş veya olmasın, bu yeni şirkete girebilirdi. Sadece Osmanlı tebaası ve hissedar olmak kâfiydi. Herkes hissedar olabilirdi, fakat ruhsat sistemini andıran bir şekilde, mallar yalnız şirket hissedarlarının dükkânlarında satılabilirdi. Ayrıca, bu yeni şirketler sübvansiyonla ham madde satın alabilir ve bunlara fabrikalarda yer ayrılabilirdi.[31]

Diğer loncalar yeni üretim ve dağıtım metodlarına başvurdular, fakat lonca çatısı altında kaldılar. Bulgaristan'da "loncalar mal imal edenler için mecburî bir teşkilâttı." Bu mecburiyet sadece eski imalât değil "19. yüzyılın ilk yarısında başlayan yeni üretim sektörlerinde" de cariydi.[32] Bu şirketler idealleştirilen büyük lonca tipi inhisarlar değildi. Bilâkis, yüzyılın sonundaki Halep loncaları gibi, gevşek bir şekilde teşkilâtlanmış cemiyetlerdi, engelleyici tarafları ve inhisar imtiyazları azdı. Bu teşkilâtlanmanın Halep'te nasıl meydana geldiğini henüz bilmiyoruz, fakat Bulgaristan'da doğuşları daha iyi belgelenmiştir. Burada aba diye bilinen yünlü kumaşı imal edenlerin loncası üretimin sınırlandırılmasını istemeyen bir üyesi ile kavga etti. Sonunda davayı lonca kaybetti ve imalâtçı sınırsız imal etme imkânını kazandı. Loncanın karakteri değişmediyse de, önemli üyelerinden biri ayrıldı. Şeklen loncanın organizasyonu aynı kaldı ve isyan eden üye olarak devam etti, fakat lonca üretimi sınırlandırılmadı.[33]

---

[30] BBA İ MV 403. 1257/1841 ve MV 21191, 1279/1862; Shields (1986), s. 77.

[j] Çevirenin notu: Sandal: bir nevi desenli ipekli kumaş.

[31] BBA İ, MV 636. 1258/1842; MV 24162, 1282/1865.

[32] BBA İ, ŞD 45 19 XII. 1284/1868; Nuri (1330-38/1911-19), I, s. 748 ve devamı; Sarç (1940), s. 423-40 ve Issawi (1966), s. 48-59'da zikrediliyor.

[33] Todorov (1983), s. 230, 268.

SANAYİ YAPISININ DEĞİŞMESİ

Fabrikaların İmparatorluğun sanayiinde önemi

İmparatorluğun sanayi tarihini anlatırken mekanize olmuş fabrikaların nispeten az oluşu üzerinde durulur. 19. yüzyılın sonundaki süratli ilerlemeden sonra bile fabrikaların sayısı azdı, bundan dolayı İmparatorlukta önemli olmadıklarını farz etmek kolaydır. Fakat fabrika sayıları İmparatorluğun sanayi hasılasının ölçülerinden biridir ve uzun tarihinin kısa bir faslıdır. Mekanize fabrikaların imalâtı zanaatkârların imalâtı yanında çok önemsiz kalır. "Büyük sanayi müesseseleri" 1914'de sadece 35.000 işçi istihdam ediyordu. Zanaatkârların iş gücüne nispetle bu çok ufak bir rakam. Tezgâhında tek işçi çalıştıran Anadolu halıcılığı, pamuklu, pamuk ve ipek karışımı kumaş dokumacılığı bundan çok daha fazla işçi istihdam ediyordu.[34] Faslın bu bölümünde son derece enteresan olan, fakat imalâtta önemli bir rol oynamayan bir sanayi sektörünün gelişimini inceleyeceğiz.

1840'dan evvel İstanbul ve civarında kurulan fabrikaların hemen hepsi devlet inisiyatifiyle tesis edilmiştir. Bu tarihten sonra özel müteşebbisler gittikçe artan bir rol oynadılar. Bunlar Bursa'daki ve Lübnan'daki ibrişim fabrikalarıyla işe başladılar ve 1870'lerden sonra fabrikaların kuruluşu ve işleyişinde en hâkim grup oldular. Hükümetin gayretleri 1790 ile 1804 arasında askerî teçhizat imali için bir çok fabrika tesis ve modernize eden III. Selim ile başlar. Devletin ikinci hamlesi Avrupa'daki gibi mekanize imalât metotlarının 1826'da tatbikinden sonra 1830'lara kadar devam eder. Bu safhada Eyüp'te 1827'de bir iplik bükme ve Beykoz'da da bir tabakhane ve bir çizme fabrikası kuruldu. Ayrıca, devlet 1835'de elle yapılan başlık imalâtının yerini alacak olan bir fes fabrikası tesis etti. 1836'da Balkan eyaletlerindeki İslimiye'de bir yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikası açıldı, Tophane ve Dolmabahçe'deki top ve tüfek imalâtında buharlı makinelerin kullanılmasına başlandı. Bunların hepsini Avrupa teknolojisini İmparatorluğa getirebilmek için devlet finanse etmişti.[35]

Hükümetin desteklediği diğer bir sanayi programı 1840'larla 1850'ler arasında tatbik edildi. Bunun en önemlisi İstanbul'un batısında bir demir dökümhanesi, torna ve tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersaneyi bir araya getiren bir "sanayi parkı" idi. Bu parkta zaten daha evvelce kurulmuş olan fabrikalar vardı; barut fabrikası da bunların arasındaydı. İstanbul'un dışında, meselâ Balıkesir'deki askerî ihtiyaçlar için yünlü kumaş imal eden fabrika gibi, başka fabrikalar da ya kurulmuştu veya bunların kurulmaları plânlanıyordu. Fransa'dan makine ve teçhizat sağlamak için gayret

---

[34] 18. yüzyıldaki fabrika imalâtı için bakınız Genç (1987); Eldem (1970), s. 286.

[35] Clark (1974), s. 65-67; Eldem (1970), s. 117-20.

sarf edilmişse de, yünlü kumaş fabrikası 1849'da hâlâ tamamlanmamıştı.[36] 1840'ların ortasında kurulmuş olan fabrikaların arasında Bağdat'taki barut fabrikası ve İzmit'in yakınındaki yünlü kumaş ve fes imal eden büyük bir fabrika vardı. Hereke'de İngiltere'den getirilen makineler ve işçilerle pamuklu kumaş dokuyan bir fabrika, 1840'ların sonunda saray için ipekli kumaş dokuyan bir fabrikaya çevrildi.[37]

Bu fabrikaların bazıları başarılı olmadı; fakat Hereke ve İzmit'tekiler İmparatorluğun sona ermesinden sonra da devam ettiler. Devlet bir çok fabrikaların ham maddelerini, Bursa'nın civarındaki merinos koyun sürülerinden yaptığı gibi, memleketin içinde temin etmeye çalıştı.[38] Ayrıca göçebelerle de anlaşarak Balıkesir'deki fabrikaya yün temin etti ve Bursa'da buharlı makinelerle çalışan bir ipek bükme fabrikası kurdu. 1840'larla 1850'ler arasında giriştiği bu gayretleriyle hükümet Avrupa ve Anadolu'daki eyaletlerinde sentetik boya kaynakları arayarak ithalâtı azaltmak yoluna gitti.[39] Silâhlı kuvvetler, sivil bürokrasi ve saray için üreten bu fabrikaların bazıları devlet tarafından himaye ediliyordu.[40]

Devlet fabrikaları 1850'lerde aşağı yukarı 5.000 kadın, erkek, genç kız işçi çalıştırdılar. Başlangıçta bu fabrikaları Avrupalılar işlettiler ve ehliyet icap ettiren işleri de kendi üzerlerine aldılar. Bütün yüzyıl boyunca, meselâ, İstanbul'da Tersane ve Tophane'deki silâh depoları gibi bazı fabrikalarda büyük sayıda yabancı çalıştı. İlk kurduğu fabrikalarda devlet çeşitli iş gücü kullandı. 1830'ların ortalarında Osmanlı deniz kuvvetlerinin ihtiyacını sürekli bir şekilde karşılayan bir iplik fabrikasında (rişte-hane-i âmire) öksüz çocuklar çalıştırıldılar. Bunlar değişik nöbetlerle çalışıyorlar ve "makul bir ücret" alıyorlardı. İlk önce Erzurum, Van ve Sivas'tan Ortodoks Ermeni çocukları işe alınmıştı. Sayıları kâfi gelmediğinden hükümet bunun üzerine Ankara'nın civarında tiftik dokuyan yerlerden ve Ürgüp ve Niğde'den de 100 Katolik, 100'de Rum öksüzünü getirtti. 1850'lerde bir iplikhane hafif suç işlemiş olduklarından dolayı cezaları 1-2 ayı aşmayan ergin kimseleri – ekmeğin darasında hile yapan fırıncılar, sandalcılar, bakkallar, duvarcılar ve dokuyucular – istihdam etti.[41] Gördes'in civarında bir şaphaneye işçi bulmak için hükümet

---

[36] 115 numaralı dip nottaki kaynaklara bakınız.

[37] Kurulan diğer fabrikalar ve Dadian ailesinin fabrika inşasındaki rolü için bakınız Clark (1974), s. 67-69. Eldem (1970), s. 120'de ayrıca teferruat vardır.

[38] BBA İ MV 1269/1852.

[39] BBA İ Dah 5253, 1261/1846; İ MV 1460, 1261/1846. 1850'lerin ortalarında hükûmet Şam'daki dokumacıları sanayii canlandırmak ve Hint mensucatının ucuz kopyelerini dokumak için Bağdat'a getirdi. Memleket dahilinde üreterek ithalâtı azaltmak için Mısır'dan da çivit nümuneleri elde etti. BBA İ MV 14224, 1271/1855.

[40] Clark (1974). Askerlerin giymediği fesleri satan bir dükkân açıldı. Bakınız BBA HH 51587, 1834-35.

[41] BBA İ MV 13393, 1271/1855.

işçilere bazı vergilerden ve mecburî askerlikten muafiyet tanıdı ve ayrıca parça başına ücret ödedi. 1845-46 kanunları bu muafiyetleri feshetti; fakat ücret ödenmeye devam edildi.[42] Balıkesir'deki yünlü kumaş fabrikası Haremeyn aşiretinden bükücüler çalıştırdı.[43] Devletin fabrikaları desteklemesi bazen loncaların menfaatleriyle çatıştı; meselâ, İzmir'deki bir kâğıt fabrikası kağıtçı esnafının durumunu tehlikeye soktu. Bunların muhalefetine engel olmak için devlet fabrikanın bütün imalâtını lonca mensuplarına verdi; bunlar da hepsini tespit edilmiş bir fiyattan sattılar ve imalâtın %10'unu muhafaza ettiler. 1850'lerin başında fabrika müdürü çok masraflı olduğu için bu anlaşmayı bozdu.[44]

Bazı özel müteşebbisler 1850'den evvel fabrika kurmaya teşebbüs ettiler. Genellikle bunlar hakkında itimat edilebilecek belgeler yok. Bir örnek: İzzet Paşa'nın Bursa'da ipekli kumaş dokumak için Avrupa'dan tezgâhlar ve makineler ithal etmesi.[45] İki tüccar da – biri "Hayriye tüccarı" idi – Uşak'ta halı ve kilim dokumayı ilerletti, vergi imtiyazları elde etti ve Avrupa'dan makine ithal etmeyi plânladı (hükümet için mi, yoksa halı dokumak için mi belli değil).[46] 1852'de bir hükümet müfettişi halı dokuyan yerleri dolaştı ve makineleşmenin aleyhinde bulundu. Bölgede kömür olmadığından makineleşmenin işsizlik yaratacağını söyledi. "Ayrıca, işçiler şimdi ödenen ücretlerden daha pahalı olur."[47] Diğer bir müteşebbis boya ithalâtının artmasının önüne geçmek için İznik'in yakınında bir çivit boyası fabrikası kurmak istedi. Emekli bir subay Van'da yünlü kumaş dokuyan bir fabrika kurmayı plânladı, fakat neticesi belirsiz kaldı.[48]

Özel müteşebbisler 1847 ile 1868 arasında Bursa bölgesinde en azından 21 tane buharla çalışan ibrişim fabrikası kurdular. Trabzon'da 1862'de bir özel müteşebbis Avrupa stili yüksek kalite kösele imali için bir fabrika açtı.[49] 1860'ların sonunda hükümet sanayii geliştirmek için belki de çok hırslı sayılabilecek bir programa girişti. Hükümetin fabrika üretimi üzerinde ısrarı gayet tabiî idi. İstanbul sanayiini canlandırmak için loncaları kooperatiflere çevirdi (yukarda s. ... ye bakınız). Temin edilen sermaye ile Batı'dan makine alınarak imalâtın "maliyeti devamlı surette düşürülecekti." 1867 ile 1873 arasında hükümet 7 tane kooperatif kurdu; ilerisi için daha fazlaları da

---

[42] BBA İ MV 19941, 1277/1861.

[43] BBA İ MV 23874, 1281/1865; İ ŞD 42, çeşitli belgeler; meselâ 1279/1863 fabrikanın hâlâ çalıştığını gösterir.

[44] BBA İ MV 12510, 1270/1854. Fakat idareciye lonca ile görüşerek anlaşması için emir verildi.

[45] BBA İ MV 99, 1256/1840; Cev İkt 424, 1251/1835.

[46] Hüdavendigâr eyaletine dair mesâili mühimme No. 2282, 1263/1846; Cev İkt 1520, 1262/1846.

[47] BBA İ MV 8422, 1268/1852.

[48] BBA İ MV 1183, 1260/1845; MV 7746, 1268/1851.

[49] BBA İ MV 20885, 1278/1862.

plânlanıyordu. Fakat, belki beklenen neticelerin elde edilememesinden, belki de 1870'lerin başında zuhur eden malî buhrandan dolayı vazgeçti.

Nihayet 1874'de hükümet fabrikalarda kullanılan makine ve âletler için bir vergi muafiyeti politikasına başladı. İki sene sonra fabrikalarda imal edilen iplikleri bütün iç vergilerden ve ihracat vergilerinden muaf tuttu ve müteşebbislere diğer malî imtiyazlar ve vergi muafiyeti de tanıdı.[50]

Bir çok Osmanlı müteşebbisleri malî bakımdan zarardaydılar. İzmir'de bir çivi fabrikasının çivi ithaliyle rekabetini örnek olarak alalım. İthal edilen çiviler üzerinden %8 gümrük vergisi alınıyordu. Fabrika ithal edilen demir çubuk üzerinden %8 gümrük ödüyor, fakat mamullerini İmparatorluğun diğer bölgelerine sevk ettiğinde bir %4 daha ödüyordu. Bu durum yatırım yapanları fabrika inşa edeceğine imtiyazlarını satarak kâr yapmaya teşvik ediyordu.[51] Mamafih, memlekette kâfi sayıda müteşebbis olduğundan, gümrüklerin her arttırılışı – 1861-62'de ve yine 1907'de – fabrika tesisi üzerinde az da olsa olumlu bir tesir bırakıyordu.[52]

1870'lerden sonra özel sermayenin yardımıyla İmparatorlukta fabrika sayısı süratle arttı. Bir çok fabrikalar, meselâ şeker ve sigara kâğıdı fabrikaları, ithal edilen ham madde ile çalışıyorlardı. Genellikle yeni fabrikalar iç tüketim için un, buz, makarna, bira gibi gıda maddeleri üretiyorlardı. Bunların Avrupa ile rekabet edebilmeleri için "tabiî himaye"leri vardı.[53] Bu kaidenin istisnası yok değildi; bazı sanayiciler ithalâtla doğrudan doğruya rekabet ediyorlardı. Meselâ, İmparatorluğun İzmir'deki en büyük demir fabrikası, demirhane, kazanlar ve dökümhane ihtiva ediyor ve 200 işçi istihdam ediyordu. Osmanlı ve yabancı müteşebbisler halı sanayii için Batı Anadolu'da yün ipliği ve boya fabrikaları kurdular. Pamuk ipliğinin makine ile imali bilhassa ham pamuğun bulunduğu yerlerin yakınlarında gelişti. Tütünün işlenmesi ve sigara imalâtı büyük sayıda işçi istihdam etti. İstanbul'daki tütün inhisarında 1875'de 70 memur ve çoğu kadın 1.400 işçi çalışıyordu. Cibali'deki tütün fabrikası 1.600 kişi istihdam ediyordu. Bunların arasında 180 erkek işçi tütün nevilerini ayırıyor ve 100 erkek veya kadın işçi tütün yapraklarını kesiyordu. Gerisinin çoğu paket eden ve sigara saran kadın işçilerdi. İzmir, Samsun ve Selânik'te tütün inhisarları 1.400 kadın ve erkek işçi istihdam ettiler.[54]

Yüzyılın sonuna doğru İstanbul, Selânik, Adana, Bursa ve Lübnan'da ibrişim imal eden bölgeler mekanize olmuş üretimin toplandığı bölgelerdi.

---

[50] BBA İ ŞD 32, 42, 45, 60 ve 67, 1284-85/1867-68; Nuri (1330-38/1911-19, I, s. 74 ve devamı, s. 764-65; Sarç (1940) ve Issawi (1966) da zikredilen.

[51] Thobie (1977).

[52] GB FO 195/889, 18 Nisan 1867; Issawi, meselâ (1988), s. 373.

[53] Owen (1984).

[54] US CR, 1875, No. 1692-166, 24 Kasım 1875. Stern (1909), s. 69-71; Quataert (1983), s. 18; Issawi (1988), s. 378.

Halep ve Şam küçük iş yerlerinin toplandığı imalât merkezleriydi. Yüzyılın sonunda, meselâ, Halep'teki müteşebbisler desenli kumaş dokuma tezgâhları kurmaya teşebbüs ettiler, fakat başarılı olamadılar. Halbuki Diyarbakır'da bu gibi tezgâhlar başarıyla kurulmuştu.[55]

Selânik'te 1880'lerin başında fabrika sayıları süratle arttı. Müteşebbisler çeşitli mal imal eden yeni iş yerleri açtılar: 1 içki fabrikası, 6 sabun fabrikası, birer çini, tuğla, çivi, sigara fabrikası ve diğer 10 fabrika.[56] Sigara fabrikası 1888 ile 1892 arasında imalâtını 2 katına çıkardı ve aşağı yukarı 400 işçi istihdam etti. Ordunun ve Suriye'deki ve mahallî tüketicilerin ihtiyaçları arttığından, Selânik'ten yünlü kumaşların dışarıya ihracatı azaldı. 1890'ların ortalarında memleketteki fabrikalar bütün ham yün üretiminin beşte dördünü alıyorlardı. 1878 ve 1884'de kurulan iki pamuk ipliği fabrikasında 800 işçi çalışıyordu. Bu fabrikalar ve bunların yakınlarındaki Niausta'daki diğer bir fabrika ithal edilen ipliklerle başarılı bir şekilde rekabet etmeye başladılar. 1890'ların başında 4 fabrika – ikisi Selânik'te, ikisi de Niausta'da– Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan, Sırbistan, Anadolu ve Ege Adaları'na iplik ihraç ediyordu. Selânik'te 1907'de 10 sene ihmal edildikten sonra 1 pamuk ipliği fabrikası kapandı, ama diğer biri imalâtını yılda 750.000 kilo ipliğe yükseltti. Yakınlarındaki Karaferia'da pamuk ipliği fabrikaları yılda 150.000 kilo, Edessa'daki diğer biri de bunun 2 katına imal ediyordu. Edirne'deki fabrikalar 1889'da memlekette yetişen ham pamuğun %30'unu kullanıyorlardı. Edirne'nin 2 ipek iplik imal eden fabrikası ve 2 buharlı makineyle çalışan un değirmeni vardı.[57] Yedikule'deki fabrikalar İmparatorlukta yetişen pamukla çalışıyorlardı. İplik imaline 1890'ların başında başladılar. 1914'de asker üniformaları için lâzım olan kumaş artık İngiltere'den gelmiyor, devlet fabrikalarında imal ediliyordu. Bir tanesinin 125 tezgâhı ve 1.500 işçisi vardı. Bosna'lı ve Arnavut iki müteşebbis Karamürsel'de asker üniformaları imal etmek için 100 tane modern tezgâh ve hemşerileri olan 500 işçi ile bir fabrika açtılar. Trabzon'da 1885'de tesis edilen sabun fabrikaları sabun ithalâtını büyük miktarda azalttı.[58] 1880'lerin sonunda Adana'da buharlı makinelerle ipek ve pamuk ipliği imal eden fabrikalar tesis edildi. 1912'de buradaki iki pamuk büken fabrikanın 15.000 iğisi ve iki dokuma fabrikasının da 230 tezgâhı vardı. Tarsus'taki iki bükme fabrikasının 26.000 iğisi vardı. Her ikisi de çırçırlara sahipti. İmal edilen ipliğin dörtte üçü Ege Denizi ve Karadeniz bölgesine sevk ediliyor, kalanlar

---

[55] 1902'de bir iş yeri Amerika'ya ihraç için elle dokunan ipek halılar imal etti. GB A&P 1903, 89, 6699; Halep 1901.

[56] GB A&P AS Selânik, 1883-84; AS 1888 ve 1889; Selânik 1887 ve 1888.

[57] GB A&P 1908, 17, 7253; GB A&P AS Edirne 1888.

[58] GB A&P 1892, 84, 16 Haziran 1892; İzmir'de de bir tane. GB A&P 1899, 103, 1899; GB AS 1887, Trabzon 1886.

imal edilen yerde satılıyordu. Bir fabrikanın dokuma bölümü büktüğü ipliğin yarısını kullanıyordu.[59]

Bunlar çok büyük gelişmeler. 1898'de, meselâ, 7 fabrikanın pamuk ipliği bükmesi iplik ithaline son verdi. Fakat bu fabrikaların imalâtı İmparatorluğun mensucat ihtiyacının ancak ufak bir oranını karşılıyordu. İmparatorluktaki bütün pamuk büken fabrikalar 1911'de İmparatorluğun tüketiminin aşağı yukarı dörtte biri olan 4.000 ton pamuk ipliği imal etti. İmparatorluktaki fabrikalar ortalama olarak senede 1.000 ton pamuklu kumaş imal ediyordu. Bu miktarın ithal edilen pamukluların %2'si olduğu tahmin ediliyor.[60]

İstatistiklere itimat edilemediğinden, İmparatorluktaki fabrikaların toplam sanayi hasılasına ne kadar katkıda bulunduğu kesin olarak bilinemiyor. Bir hesaba göre 1880'den evvel 56, 1880'lerle 1890'lar arasında 51 ve 1901 ile 1915 arasında 107 fabrika kurulmuştu.[61] Hiç olmazsa 1890'lara kadar olan rakamlar doğru olamaz. Sade Bursa'daki ipek ipliği fabrikalarının 1890'daki sayısı bunların toplamından yüksekti. Hükümetin 1913'de ve 1915'de yaptığı fabrika sayımlarına da itimat edilemez, zira hatâlıdırlar ve faydaları sınırlıdır. Sayımlar Balkan Harplerinin sebep verdiği Avrupa'daki toprakların büyük kısmının kaybından sonra yapılmıştı; bundan dolayı Selânik ve Makedonya'daki sanayii ihtiva etmiyorlardı. Ayrıca, kullanılan tariflere göre, esnafları ve mekanize olan küçük iş yerlerini de dahil etmemişlerdi. Sadece İstanbul'daki ve Batı Anadolu'daki – İzmir, İzmit, Bursa, Bandırma, Manisa ve Uşak – müesseseler sayılmıştı, fakat Adana'nın civarındaki en önemli mekanize gelişme ve Harput, Trabzon, Diyarbakır, Afyonkarahisar, Amasya vs. deki ufak fabrikalar sayılmamıştı. Sayım istatistik bakımından zayıf olduğundan, temin ettiği verileri pek faydalı değildir. Sayılan müesseselerin üçte biri defter tutmuyordu. 100 işçi istihdam eden bir fabrikanın sahibinin hesapları kurşun kalemle duvarda tuttuğu söylenir.

Bu tamam olmayan sayımlara göre sayılan fabrikaların yarısından biraz fazlası İstanbul'da, dörtte biri de İzmir'deydi. Fabrikaların %8'i devletindi, %11'i anonim şirketti, %81'i de şahıs şirketleriydi. Yatırımın çoğu yabancı sermaye ile yapılmıştı ve miktarı 1.193 milyon kuruştu. Fabrikaların sahiplerinin çoğu Osmanlı tebaası olan tüccarlardı, fakat bunların yatırdığı sermaye, sayıları çok daha az olan yabancılarınınkinin %10'u bile değildi. 1870'den sonra Avrupa'nın dışarıya yatırımlarının artması ile İmparatorluktaki yabancı sermaye yatırımları da arttı.[62]

---

[59] GB A&P AS 1889 ve 1890, Adana 1888, Halep 1889; A&P 1900, 96, 6353, Sivas 1899; A&P 1913, 73, 7781, İstanbul 1912.

[60] Pamuk (1987), s. 108-29.

[61] Issawi (1980), s.177'de Eldem (1970), s. 121'i zikrediyor.

[62] Türkiye (1333/1914) ve Őkçün (1970). Sayımın metodu ve tekniği için bakınız Hoffmann (1909). Eldem (1970), s. 122'den sonraki tablo.

Fabrikaların İstanbul civarında ve Avrupa kıtasındaki eyaletlerde toplanmış olması tesadüfî değildir. İstanbul'un yüksek nüfusu hem iş gücü temin, hem de büyük tüketici pazarı teşkil ediyordu. Selânik'in nüfus yoğunluğu İmparatorluğun en yükseğiydi (km başına 75 kişi). Her iki şehri İmparatorluğun diğer bölgelerine ve Avrupa'ya bağlayan gelişmiş bir demiryolu sistemi ve deniz nakliyatı vardı. Adana civarındaki mükemmel demiryolu ve deniz taşımacılığı da bölgeyi Çukurova'nın ham pamuk üretimine bağlıyordu. Fakat Adana'nın sanayi bölgesinde iş gücü bol değildi. Bazen fabrika sahipleri, bilhassa tüccarlar, Hacın, Zeytun ve Antep'ten Ermeni işçi getiriyor ve onlara kalacak yer temin ediyorlardı. Hereke'deki halı fabrikasında ve Bursa'daki ibrişim fabrikalarında olduğu gibi, bir çok fabrikalarda yatakhaneler vardı. Uşak'ta yün iplik büken fabrikalarda ve İstanbul ve Selânik fabrikalarında çalışan işçilerin bazıları evlerinde kalıyor ve iş yerlerine yürüyorlardı.[63]

Çocuklar sadece Adana'da değil, hakkında bilgimizin olduğu diğer fabrikalarda da çalıştırılıyordu. Genç kızlar bütün iş gücünün önemli bir oranını temsil ediyor ve bunlara ödenen düşük ücretlerle fabrikalar rekabet kabiliyeti kazanabiliyorlardı. Bu işçiler genellikle kısa müddet çalıştıklarından, fabrika idarecilerini yeniden işçi talimine mecbur ediyorlardı; bu suretle daha yetkili bir iş gücünün doğması gecikiyordu. Bu bakımdan İmparatorluğun fabrikalarda çalışan iş gücü Amerika Birleşik Devletleri'ndekine ve Avrupa'dakine çok benziyordu.

Pamuk İpliği Üretimi

İmparatorluğun 19. yüzyıldaki mensucat üretiminde, en çok dikkat çeken şey, üretimin bir şekilde fabrikalardan ziyade evlerde ve atölyelerde gelişmesiydi. Sanayi tarzının değişmesinde Avrupa'dan ithal edilen iplikler, kumaşlar ve sentetik boyalar hayatî bir rol oynadı. İthal edilen bu malları mahallî tüccarlar satıyor, Osmanlı zanaatkârları da kullanıyordu. Bu mallar bir yandan sanayi faaliyetini yok ederken, diğer yandan da yeni sanayi faaliyeti yarattı, ama gelişme bölgeden bölgeye ve zamana göre farklı oldu. Bir zamanlar Kayseri'de imalât fabrikadan ziyade dışarıda evlerde yapılıyordu ve bu usul çok başarılıydı. Fakat pamuk ipliği ve pamuklu kumaş ithali bu sistemi harap etti.[64] 1830'larda Anadolu'nun kuzeyindeki Zile, Merzifon ve Vezir Köprü şehirlerindeki bükücüler Adana'nın ham pamuğunu devamlı surette Kayseri'deki tüccarlardan temin ettiler. Tüccarlar iplikleri daha sonra Bursa gibi büyük sanayi merkezlerine de sattılar, veya hemen (Hint mallarına benzer bir şekilde) Amerikan bezi ve basma imal edip, orada tükettiler veya Kırım'a ihraç ettiler. On sene sonra bu tüccarlar güneydoğu Anadolu'daki Bor şehrinin

---

[63] Adana VS 1319/1903, s.189; GB A&P ve Ger *BuHI*, 1902-12; RCL 31, Ekim 1910, s. 502-5.

[64] Faroqhi'nin bu ciltteki faslının ikinci kısmına bakınız.

dokuyucularına çivit, Adana pamuğu ve kırmız temin ettiler, bunlar da mamullerini daha yakındaki Kayseri'ye ve kuzeydeki Gümüşhane'ye sevk ettiler.[65] İngiliz mamullerinin devamlı surette düşen fiyatlarına karşı rekabet etmeye çalıştılarsa da 1860'da yenildiler. Bu on senelik müddette Kayseri'nin dışarıya iş vermekteki hâkimiyeti sona erdi.

İngiliz ipliklerinin ithali Malatya'nın yakınındaki Arapkir'de pamuklu kumaş dokuma sanayiini yarattı. Bu şehirde dokuma sanayii 1820'lerde ve 1830'ların başında gelişti ve yüzyılın sonuna kadar gelişmeye devam etti. Bu, Arapkir için İngiliz ipliğinin ithali üzerine kurulmuş yepyeni bir sanayi idi. 1836'da 1.000 tezgâh İngiliz ipliği ile 105.000 kilo kumaş dokuyordu.

> Miktarı önemli değil, fakat sanayinin 6 yıl içinde ortaya çıktığı düşünülürse bu sayıda tezgâhın işletilmesi dikkate değer, zira bundan evvel hem tezgâh sayısı azdı, hem de memleketin ürettiği iplik kullanılıyordu. Türkiye'nin bu bölgesindeki sanayi, Büyük Britanya'da Çin pamuklu kumaşını kullananını aşmıştı; yerli dokumalar daha ucuzdu, renkleri solmuyordu ve daha dayanıklıydı.[66]

Bu sanayi, 4.800 Müslüman ve 1.200 Ermeni ailesine iş temin ettiğinden, "refah içindeydi." 1860'larda yeni bir boyahanenin ilâvesi faaliyetin devam ettiğini gösteriyor.[67] 1888'de 1.000 tezgâhta hâlâ Amerikan bezi dokunuyor ve şehir "refah içinde bulunuyordu." O tarihlerde yıllık pamuklu kumaş imali, bildirildiğine göre, süratle arttı; 1880'lerin ortalarında 2 katı artarak 120.000 parça oldu. Memleket dahilinde dokunan kumaşlar daha dayanıklıydı, renkleri solmuyordu ve daha ucuzdu, bundan dolayı tercih ediliyordu.[68] Bunu takip eden 20 senede şehrin kumaş dokuma kapasitesi yükseldi; 1907'de 1.200'den fazla tezgâh çalışıyordu.[69]

İngiliz ipliğini kullanmaya başlamadan evvel Arapkir önemli bir sanayi merkezi değildi. Şöhret kazanması bir çok sebeplerden önemlidir. Evvelâ, Avrupa'dan ithal edilen mensucat İmparatorlukta işsizlik yaratmadı. Bilâkis, bu örnekde gördüğümüz gibi, iplik ithali, her tezgâhta en az bir işçinin çalıştığı farz edilirse, 1.200 devamlı iş yarattı. Ayrıca, Arapkir'in gelişmesi coğrafî mevki ile Batı'dan ithalât arasında bir bağ olduğu faraziyesini tekzip etti. Sahil bölgesinden uzaklık her zaman önemli bir faktör değildi. Zile, Merzifon ve Vezir Köprü'ye nazaran Arapkir sahilden daha uzaktı, fakat İngiliz ipliğini

[65] GB FO 195/253, 1844.

[66] GB FO 78/289, 8 Kasım 1836.

[67] GB FO 78/289, Brant 22 Mayıs 1836; BBA İ MV 21959, 1279/1863.

[68] US CR Reel T 681, Sivas'ta Jewett, 1 Mart 1888; GB A&P AS 2886, Erzurum'da Devey, 7 Temmuz 1886.

[69] Ger *BuHI*, 20 Ağustos 1907, s. 691. Üretim zamandan zamana büyük miktarda değişiyordu. Fakat bu, ithalâtın bazı topluluklara faydalı olduğu, bazılarını da zarara soktuğu noktasını değiştirmez.

tercih etti. Diğerleri ise Adana'nın ham pamuğunu bükmekten vazgeçmediler. Önemli olan faktör coğrafî mevki değil, bu üç şehirdeki iplik imal edenlerin ve Kayseri tüccarlarının Adana pamuğu yerine İngiliz pamuğunu kullanmak suretiyle zarar etmeleriydi. Arapkir'de bu gibi engeller yoktu, bundan dolayı yeni sanayi tarzları doğdu, Arapkir'in şöhreti arttı, diğer üç şehrin ise sanayideki önemi azaldı.

Bazı bölgelerde 1840'da pamuk ipliği artık elle bükülmüyordu. İngiliz ipliği hem ucuz, hem de daha iyi kaliteydi. Bu iplikle pamuklu kumaş dokuyanlar Avrupa'da mensucat fiyatlarının düştüğü bir devirde maliyetlerini düşürebildiler. Bu ipliğin kullanılması dokumada sarf edilen zamanı azalttı ve işçilerin daha iyi ücretle çalışmalarını mümkün kıldı. Elle pamuk bükmek ustalık istemeyen ve düşük ücret ödeyen bir işti; tezgâhta dokuyan saat başına daha yüksek ücret alıyordu.

Buna rağmen, pamuğu elle bükmek Birinci Dünya Savaşı'na kadar bazı bölgelerde devam etti. 1850'lerde Diyarbakır civarındaki "bütün" Kürt kadınları kışın iplik büktüler. Bunların ithal edilen ipliği, hattâ bükülecek pamuğu alacak paraları yoktu. Pamuğu kendileri topladılar, böylece ücretlerini aynî olarak aldılar. Topladıkları pamuğu büktüler, şehirde iplik olarak sattılar, karşılığında daha fazla ham pamuk aldılar. Bu pamuk toplama, bükme, satma devirlerini kocalarının kâfi derecede ipliğe sahip olup ailenin ihtiyacı olan kumaşı dokumasına kadar tekrar ettiler; artan miktarı da pazarda sattılar.[70] 1870'lerde Doğu Anadolu'da köylü kadınlar köydeki dokuyuculara iplik temin ettiler ve mukabilinde dokunmuş kumaş aldılar. Harput'taki dokuyucular 1890'lara kadar elle taranan ve elle bükülen iplikle çalışıyorlardı. Sivas'ın civarında 1880'lerin sonuna kadar kadınlar çıkrıkla pamuğu evlerinde elle büküyorlardı.[71] Yüzyılın sonunda Musul civarındaki köylerdeki bükücüler şehirdeki dokuyuculara 750.000 kilodan fazla pamuk ipliği temin ettiler. İktisadî durum bozulunca Musul'un mensucatçıları bu köylerden iplik almaktan vazgeçip, Halep'ten ham pamuk aldılar ve bunu kendileri büktüler. Bu suretle işçi ücretlerinden tasarruf etmiş oldular.[72] "Daha fazla gelir getiren işlerde çalışmadıkları zamanlarda"[73] kadınlar da, erkekler de bükücülük yaptılar. Pamuk (ve yün ve keçi yünü) bükmesi 20. yüzyılın başında Antep dolaylarında da yaygındı. Hem Adana, hem Hint, hem de bazen Avrupa'dan ithal edilen pamuğu evlerinde bükerek yılda tahminen 100 ton iplik imal ettiler.[74] Elle bükmenin bu kadar yaygın olması Orta Doğu'da sanayinin bu etüdün kapsadığı devirden çok daha uzun bir müddet içersinde gayri muntazam bir şekilde geliştiğini gösterir.

---

[70] BG FO 195/459, Holmes Diyarbakır'da, 14 Nisan 1957.

[71] US CR Reel T 681, Jewett Sivas'ta, 6 Haziran 1893 ve 26 Mayıs 1893; GB A&P (1870-71), s. 795-97.

[72] Shields (1986), s. 72-73.

[73] *Ibid.*, s. 74.

[74] Ger *BuHI*, 1907, Defter 9, s. 740.

Bursa İpek Sanayii

Bursa'nın ipek sanayiinin gelişmesine bir göz atarsak, İmparatorluktaki müteşebbislerin ve işçilerin değişen teknolojiye ve piyasa şartlarına nasıl uyum sağladıklarını anlarız, bu suretle İmparatorluğun sanayiini daha yakından inceleyebilir, "inhitat" kavramının mânâsını iyice gözden geçirmiş oluruz.

19. yüzyılın ilk yarısında Bursa'nın eski ipek dokuma sanayii karşısında, Avrupa dokuyucularının rekabetini, İmparatorluğun ıslahat fermanlarını, zevklerin değişmesini ve pamuklu mamullerinin fiyatlarının düşmesini buldu. 1810'ların sonuna doğru Bursa, kadın bluzlarından kadifeye varıncaya kadar, yılda 100.000 parça ipekli kumaş dokuyordu. Bu rekor bir miktardı ve 1808'den sonra üretimin muazzam bir şekilde artmasının sonucuydu.[75] Bu artış ipekli kumaşların mükemmelleşmesinde meydana gelen önemli bir teknolojik hamle ile izah edilebilir. Bu yeni teknik kumaşın dokunmasının tamamlanmasında ateş yerine taş kullanıyordu ve loncaların kumaşın tamamlanması safhasında devletle birlikte inhisar kurmalarıyla tatbik edildi. Dokunan kumaşın kalitesi daha yüksek ve fiyatı daha ucuzdu. İlk tatbik edildiğinde İstanbul'daki ipekli kumaş dokuyucuları tekniği inhisarları altına almaya çalıştılar ve teknik Bursa, Şam ve Diyarbakır'da kullanılmaya başlayınca devletten loncaların bu 3 şehirde tesis etmiş oldukları tamamlama atölyelerini kapatmasını istediler. Hükümet kabul etmedi ve en iyi malı en ucuz imal edenlerin tarafını tuttu.[76]

Bursa mahallî dokuyuculara ve ayrıca İstanbul ve Halep'teki imalâtçılara çok büyük miktarda (ayda 5.000 okka) ibrişim ve meşdud da temin etti. Devlet memurları ham ipeğin tespit edilen fiyattan satılmasını şart koşuyorlardı. Fakat yabancılar daha yüksek fiyat teklif ettiklerinden ipekli kumaşların memlekette kalmasına engel oluyorlardı. Ham ipeğin çok kıt olduğu zamanlar oldu. Bu probleme engel olmak için İstanbul'daki dokuyucular 1810'da ham ipeği kendilerinin imal etmelerini talep ettiler.[77] Hükümet bu sefer ham ipeğin hiç bir yabancı dokuyucuya satılamayacağını emretti; ayrıca memleketteki dokuyuculara da satılamayacaktı, yeter ki dokuyucu İstanbul'da ve Bursa'da olsun.[78]

Avrupa mensucatçıları tabiî boya maddelerinin fiyatlarını yükselterek Bursa'daki ipekli kumaş mensucatçılarını tehlikeye düşürdüler. Bir taraftan

---

[75] Hammer (1818) s. 69'a bakınız. Genç (1975), s. 273, muaccelenin 1740'larda ve 1750'lerde 58.000 kuruş, 1808'de 60.00 kuruş, fakat 1811 ile 1833 arasında 76.000 kuruş olduğunu gösterir. [Çevirenin notu: muaccele – peşin ödeme]

[76] BBA HH 16756, 1225/1810; Cev İkt 1642, 1231/1816.

[77] BBA HH 16756, 1225/1810; HH 16756, 1225/1810.

[78] Meselâ, BBA Cev İkt 996, 1241/1816.

Avrupa'daki fiyatı yüksek olduğundan İmparatorlukta üretilen ve "Türkiye kırmızısı" diye bilinen boya ihraç edildi. Diğer taraftan Osmanlı imalâtçılarının ithal ettikleri boya maddelerinin fiyatları şiddetle yükseldi veya bu maddeler piyasadan kayboldu. 1830'ların sonunda ve 1840'ların başında lonca mensubu boyacılar ithal edilen nişadır ve çivitin fiyatlarının yükselmesinden ve bakkam ağacından elde edilen kırmızı boyanın artık bulunamadığından şikâyetçiydiler. 1830'larda 5 sene içinde boya maddelerinin fiyatları %100 arttı.[79] İpekli kumaş üretiminin miktarı 1840'larda 20.000 parçaya düşmüştü ve bunun hemen hepsi dahilde tüketiliyordu. Bundan sonraki on sene zarfında üretim 12.000-15.000 parçaya düştü.[80] Bu buhran esnasında Bursa bölgesinden olan İzzet Paşa mahallî ipek dokumacılığını yeniden organize etmeye çalıştı. Başlangıçta loncalarla işbirliği kurdu, kârlarını eşit surette paylaştı. Batı'nın ipekli kumaşlarının taklitlerini üretmek için Avrupa'dan dokuma ve kumaşı tamamlama makineleri almak için sermaye bulmaya çalıştı. Beş sene uğraştıktan sonra İtalyan modeli 12 tezgâh temin etti ve bir İtalyan usta dokumacıyı da hizmetine aldı. Fakat imal edilen mensucat Avrupa mensucatına "hiç" benzemedi.[81]

Yüzyılın ilk 40 yılında Bursa'da meslekî değişiklikler de oldu. İpekli kumaş üretiminin %80'e düşmesi tabiî ki dokumacıların geçimini güçleştirmişti. Buna mukabil ham ipek imal edenlerin ihracat pazarları süratle genişledi, fakat İngiliz pamuk ipliği Bursa'nın pamuk ipliğinin "tamamen yerini aldı." İpekli kumaş imali ve pamuk ipliğini bükmenin önemi azaldı; bunların yerine diğer sanayi faaliyetleri başladı. İpekli kumaş dokuyanların çoğu İngiliz ipliği ile pamuklu kumaş üretimine başladılar. Genişleyen ibrişim sanayii bir zamanlar pamuk ipliği bükenleri de istihdam ederek bu sektördeki işçi sayısını arttırdı.[82] 1810'larla 1840'lar arasında yeni yeni başlayan ham ipek sanayiinde yüksek ücret ödeyen işlerin mevcudiyeti hem ipekli kumaş mensucatının, hem de pamuk ipliği bükülmesinin azalmasını süratlendirdi. İngiliz pamuk ipliği kolayca satılıyordu; İngiliz ipliği ile dokuyanlar işçi celbetmek için yüksek ücret ödediklerinden, işçiler henüz başlayış safhasında olan ibrişim sektörüne geçtiler. 1815 ile 1845 arasında ham ipek fiyatı dünya piyasalarında çok yükseldi ve Bursa'nın ham ipek üretimi, teknoloji aynı kalmış olmasına rağmen, 4 katı oldu.[83] Bu seneler esnasında, muhtemelen 1838'de, Bursa'nın ibrişim imalâtçıları uzun ibrişimden kısa ibrişim metoduna geçtiler, zira bu suretle imal ettikleri ham ipek Avrupa fabrikalarına daha uygundu. Kısa ibrişim metodunu tatbik etmek için ibrişim imal edenlere %25 ikramiye verildi. 1840 ile 1845

---

[79] BBA Cev Ikt 1487, 1255/1839; I MV 505, 1257/1841.

[80] Bursa'da Sandison'un çeşitli FO raporları. Fakat Texier'e (1862) göre Bursa, Hammer'in de söylediği gibi, senede 100.000 parça ihraç ediyordu.

[81] BBA Cev İkt 424, 1251/1835; İ MV 99, 1256/1840 ve Dah 1606, 1256/1840-41.

[82] GB FO, Sandison'un çeşitli raporları; fakat Stich (1929) ipekli kumaş dokuyanların ipek iplik bükücüleri olduğunu kuvvetle teyid eder.

[83] Bundan sonraki bilgi Bursa'daki Sandison'un FO raporlarından alınmıştır.

arasında yabancıların talebini karşılamak için ibrişimi elle bükenlere 10 katı daha fazla ücret ödendi.[84]

1840'larla 1850'lerin ortalarında ham ipek hasılası yine 2 katı oldu. Fakat şimdi yeni teknoloji tatbik ediliyordu. On beş sene süren çabuk bir değişmeyle bir zamanlar elle bükülen ibrişim sanayii buharlı makinelerle çalışan fabrikalar haline geldi ve binlerce işçi istihdam etti. Fransa'dan Bursa'ya 1834'de ilk gelen ipek işçileri muhtemelen Gaizal ailesindendi. Sermayeyi bu aile yatırdı ve bir bükme fabrikası tesis etti. 1850'de Bursa'da 57 Fransız vardı; bunların hepsi Fransız ipek sanayiinde makinist, makaracı, boyacı ve dokumacı olarak çalışmışlardı. (İzzet Paşa ve belki de Lyons'daki ticarethaneler, bu Fransız mütehassıslarının İmparatorluğa gelmesinde bir rol oynamışlardı, ama bu kesin olarak tespit edilemez.) 1844 ve 1845'de Basel şehrinden gelen M. Falkeisen bir çok tarihçinin ilk buharlı makineyle çalışan fabrika olduğuna inandığı fabrikayı açtı. Falkeisen'ın bir Lyons firmasıyla mukavelesi vardı. Şirketi oradaki İngiliz konsolosluğunda tercüman olan Taşçıyan Ohannes ve Bayoğlu Osip'le beraber tesis etti. 1850'de buharla çalışan fabrikalar bütün ham ipek hasılasının %10'unu büküyorlardı. 1860'da elle bükülen iplik bütün hasılanın %2'sini teşkil ettiğinden hemen hemen de ortadan kalkmıştı. Buharla çalışan aşağı yukarı 46 fabrika en az 4.200 işçi istihdam etti.[85]

Başlangıçta fabrikalar işçi celbetmekte güçlük çektiler. İşçiler sade Rumlardan oluşmuştu ve girişimcilerin tıpkı elle bükme devrinde verdikleri gibi, "çok yüksek" ücret alıyorlardı. Daha az ücret ödeyebilmek için fabrikatörler Bursa'nın dışından işçi aradılar. Fabrikaların yakınlarında yatakhaneler inşa ettiler ve civardaki ziraî bölgelerden "çok" genç kızlar istihdam ettiler. Bükmek mevsimi müddetince genç kızlar fabrika civarlarında kaldılar ve evlerine "hemen de bütün" kazançlarıyla döndüler. 1855'den sonra Türk kızları, kadınları ve Yahudiler de istihdam edildiler. Aşağı yukarı bu tarihte Papa Ermeni kızlarının fabrikalarda çalışmalarına müsaade eden bir irade neşretti.[86] Çeşitli iş gücünün mevcudiyeti ücretleri düşürdü. Bu düşüşü tasvip eden bir Avrupalı bunu şöyle ifade etti: "Ücret seviyesi zamanla iş gücünün hakikî seviyesinde istikrarını buldu. Şehirlerin en güzelinde bu en iyi bir sonuçtu."[87] Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar İmparatorluğun sanayiinde ibrişim fabrikalarında ödenen ücret en düşük ücretti.[88]

---

[84] GB FO 195/113 Bursa'da Sandison, 15 Şubat 1840; FO 195/240, 27 Mart 1846.

[85] Hüdavendigâr VS 1324/1906, 278; Dalsar (1960), s. 410-13; Delbeuf (1906), s. 166-69; US CR, Reel T 194; GB A&P 1862, 58;Farley (1862).

[86] GB FO 195/219, Bursa'da Sandison, 24 Mayıs 1851. FO 195/393, Bursa'da Sandison, 13 Ağustos 1855 ve yazarın Haziran 1986'da Bursa'da Rânâ Akdiş ile görüşmesi.

[87] Delbeuf (1906), s. 142.

[88] Őkçün (1970), s. 22.

Buharlı makinelerle çalışan fabrikalarda ihraç etmek üzere yarı mamul mal imal etmek için mevsimlik çalışan kadın işçilerin düşük ücret almaları devrin sonuna kadar devam etti. 1860'dan sonraki 50 yıl zarfında ham ipek üretimi dünya piyasasındaki dalgalanmalara, Uzak Doğu'daki imalâtçıların rekabetine ve ipek böceği hastalığına göre değişti.[89] 1860'larda, 1870'lerde ve 1880'lerin sonuna kadar üretim azaldı, fakat dünya piyasasının iyileşmesiyle, Louis Pasteur'ün hastalığı tedavi eden keşfinin Fransa'dan ithaliyle ve ipek tüccarlarının, hükümetin ve Düyun-u Umumiye'nin gayretleriyle düzeldi. Bu düzelme esnasında fiyatlar 1850 ile 1900 arasında %50'den fazla düşmüştü.[90]

Yüzyıl boyunca Bursa'nın ham ipek üretimi 10 katı arttı. En yüksek artış 1870'den evvel olmuştu (8 katı). Bu tarihten sonra ham ipek üretimi eski seviyesine geldi, 1870'den sonra %15 arttı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel zirvesine vardı. 1910'da en yüksek seviyesindeydi. Bu tarihte Bursa eyaletinde ve İzmit çevresinde 165 ibrişim fabrikası 700.000 kilo ham ipek üretiyordu. Fabrikaların çoğu Bursa şehrinin dışındaki küçük şehirlerde ve köylerde, koza kaynaklarının yakınında, işçi ücretlerinin düşük olduğu yerlerdeydi. 1909'da buharlı makineyle çalışan üretim kapasitesinin %75'i büyük şehrin dışındaki 32 küçük şehir ve köyde bulunuyordu.[91]

Bursa'da ipekli kumaş üretimi yeniden yükseldi. Yukarda görüldüğü gibi, yıllık kumaş üretimi 1850'lerde 200 tezgâhta dokunan 20.000 parçaya düşmüştü. Fakat 1890'ların ortasında üretim arttı. Değişmeyen teknolojisiyle 500 tezgâh 13.000 kilo ham ipekle dahildeki tüketiciler için 40.000 parça kumaş dokudu. 1908'de 800 tezgâh 37.000 kilo ham ipekle 110.000 parça ipekli kumaş dokudu. Bu, 1800'den sonraki devir için bir rekordur.[92] 1910'da 6 mekanize tezgâh çalışıyor ve sadece bunlar 10.000 kilo ham ipek kullanmakla iki sene evvel erişilen rekoru yükseltiyordu.

Devrin sonunda Bursa'daki ipek sanayiinin çeşitli safhalarında büyük sayıda işçi istihdam edildi. Tahminen 130.000 aile ipek kozası yetiştirdi; bu, diğer işlerle beraber güdülen bir faaliyetti. İbrişim fabrikaları 19.000 mevsimlik işçi istihdam etiler. İpekli kumaş dokunmasında da 2.000 kişi çalışmış olabilir. 1810'da 25.000 kadar aile ipek kozası yetiştirmekle meşguldü, ibrişim ve dokumada ise 10.000 kadar kişi çalışıyordu.[93] Yani, devrin sonuna doğru dokuma sektörünün ehliyet icap ettiren işleri 19. yüzyılın başında gözlemlenen

---

[89] Quataert (1983).

[90] FR AE CC, Brousse, 1853-1901. 31 Mart 1897. Ham ipeğin fiyatı 1850'de 120 fr., 1900'de 55 fr. dı.

[91] Quataert (1983). *RCL* 30 Kasım 1909; Hüdavendigâr VS 1324/1906, s. 278.

[92] McGregor (1847), s. 107'de 1841 GB FO'nun konsolosluk raporlarını zikreder. 1895 için Fr AE CC, *Revue Technique d'Orient*, Aralık 1911; Quataert (1983), s. 499-500. En son tarihte bütün hasılanın 5'iydi.

[93] Quataert (1983); Rânâ Akdiş (57 numaralı dip nota bakınız) bugünkü Türkiye'de ortalama bir köy ailesinin yılda 30 kilo koza yetiştirdiğini söyledi.

seviyelere yaklaştı. İpek sanayii 1900'de 1800'dekinden daha fazla işçi istihdam etti. Yaratılan yeni işler düşük kalite, düşük ücret ödeyen, ilerlemeye meydan vermeyen işlerdi. Koza yetiştirmek asıl meslek değildi, biraz nakit para getiriyordu. İbrişimcilerin çoğu evlenene kadar çalışan genç kızlardı. Hiç bir işçi grubu ne para biriktirdi, ne de ehliyetini yükseltti. İpek sanayiinin diğer sanayi faaliyetlerinin gelişmesinde olumlu bir tesiri olmadı.

SANAYİNİN 1870'DEN SONRA CANLANMASI

El emeği ile yapılan imalâta genel bir bakış

Bursa ipek sanayiinin hikâyesi iş gücünün bir mensucat sahasından kolayca diğer bir mensucat sahasına geçtiğini gösteriyor: pamuk ipliği bükenler yüksek ücretlerin cazibesiyle ibrişim imal edenler oldu; bir bakıma ham ipek sanayii pamuk ipliği imalinin zararına genişledi. Yani, sanayide hasıl olan değişikliği sektörlerini ayrı ayrı nazarı itibara alarak incelememiz icap eder. Bir sanayi faaliyetinin azalması bütün sanayi hasılasının azalması demek değildir; bir mensucat üretiminin artışı diğer mensucat üretiminin azalmasını telâfi edebilir.[94] Trabzon'da mütevazı bir sanayi Müslüman ve Hıristiyan kadınların evde ipekli kumaş dokumalarıyla devam etti; bunlar çarşaf imal ediyorlar ve parça başına ücret alıyorlardı. 20. yüzyılın ilk on senesinde bu mütevazı sanayi 20 tezgâh ilâve etti ve üretimi üçte bir arttı. Tam bu zamanda bölgenin pamuklu peştamal imalâtı azaldı ve 20 pamuk tezgâhı terk edildi. Pamuklu kumaş dokuyanlar anlaşılan ipekli kumaş dokumaya başladılar. Trabzon'da ve Trabzon'dan Samsun'a kadar uzanan Karadeniz sahil bölgesinde ipekli kumaş üretimi "son yıllarda umulmayan bir artış göstermişti."[95] İpekli kumaş üretimi bütün İmparatorlukta, yalnız Bursa'da değil, Diyarbakır ve Halep gibi başlıca merkezlerde de, arttı.

Avrupa ve Amerika'dan pamuklu kumaş ithalâtının artmasına rağmen, İmparatorlukta pamuklu ve yünlü mensucat üretimi hem şehir, hem de ziraî bölgelerdeki evlerde ve iş yerlerinde yükseldi. İmal edilen mamuller hem satılıyor hem de evlerin tüketimini karşılıyordu. 1870'lerde Erzurum, Diyarbakır ve Harput bölgelerinde 12.000 kadar tezgâh ticaret için kumaş dokuyordu. Bunların üçte biri şehirlerdeydi ve yılda 100 gün ipekli kumaş, 290 gün de pamuk ve pamuk ve ipek karışımı kumaş dokumacıları istihdam ederek daha pahalı kumaşlar imal ediyordu. Dokumacıların çoğu ziraî bölgelerde yaşıyor ve 8.000 pamuklu kumaş dokuyan tezgâhta çalışıyordu. Dokumacılar her yerde erkekler ve 16 yaşından daha genç erkek çocuklardı. Ödeme parça başına yapılıyordu.[96] Bildirildiğine göre, 1890'larda Anadolu'da "hemen her

---

[94] Bu noktanın çok iyi münakaşası için bakınız Vatter (tarihi yok, 1987 olabilir).

[95] Aus, *ke und k*, 1906, Trapezunt, Şubat 1909. Trabzon VS 1322/1904, s. 101.

[96] GB A&P (1870), s. 795-97.

aile"nin bir el tezgâhı vardı.[97] Musul'da 800 tezgâhta çoğu pamuklu olan çeşitli kumaşlar dokunuyordu. Yirmi sene sonra tezgâh sayısı 1.000'e yükseldi; bir o kadar tezgâh da eyaletin diğer yerlerinde çalışıyordu.[98] Sivas'ta 10.000 tezgâhta kadınlar evlerinde çalışarak ithal edilmiş iplikle çizgili kaba kumaş imal ediyor, Batı Anadolu'da da bir 10.000 tezgâhta daha kumaş dokunuyordu.[99] Bir tahmine göre Anadolu bölgelerinde 30.000, Suriye'de de 14.000 tezgâh vardı.[100] Ziraî mahsullerin fiyatları yükselince aileler dokumacılığı terk ediyorlar, fakat hasat kötü olunca kendi ihtiyaçlarını temin ve pazarlar için tekrar kumaş dokumaya dönüyorlardı. Evlerdeki imalât hasata bağlıydı; ailelerin iş gücü sanayi ve ziraatın durumuna, piyasa şartlarına ve gelir kazanma fırsatlarına göre değişiyordu.

Mensucat, ayakkabı ve diğer malların imalâtında hakikî bir canlanma 1870'lerin ilk yıllarında başladı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Bu gelişmenin Avrupa'dan mensucat ithalinin devamlı surette arttığı bir zamanda vuku bulması dikkate değer. Yani, ithalât ve iç imalât aynı zamanda yükseldi. İmalâtın gelişmesinin sebebi bir dereceye kadar sanayii ezen dahilî vergilerin bir çoğunun feshedilmesiydi. 1873-96 fiyat buhranı da önemli bir rol oynadı. Ticaret hadleri ziraî maddelerin aleyhine dönünce, ziraî bölgelerin gelirleri ve ithal güçleri birdenbire azaldı. Fakat bazı yerlerde "büyük bir sanayi gelişmesi" dahilî vergiler feshedilmeden ve fiyat buhranı başlamadan evvel de barizdi.[101] Bu hususta çeşitli faktörlerin rolü oldu. Yüzyılın son üçte birinde genel nüfusun, göçlerin ve liman şehirlerindeki nüfusun artması iç pazarları da genişletmişti. Avrupa'da meydana gelen olaylarında etkisi oldu. Avrupa'daki işçiler nihayet sanayileşmeden faydalandılar; gerçek ücretleri yükseldi. Osmanlı işçilerinin ücreti 1850'den sonra Avrupa ücretleriyle karşılaştırıldığında düşüktü. Ücretler arasındaki artan fark bir dereceye kadar Avrupa sanayiinde verimliliğin devamlı surette artması ile kapandı. Sanayinin gelişmesi şartların değişmesine ve imalâtçıların bu şartlara uymaya çalışmasına atfedilmelidir. İmalâtçılar düşük ücret ödeyerek maliyetlerini düşürdüler ve istihdam edecekleri işçi sayısını, kullanacakları mahallî ve ithal maddelerinin oranlarını maliyete göre ayarladılar. Bazen dahilde el emeği ile yapılmış maddeler yerine makine ile imal edilmiş iplik kullandılar. Bazen da ithal edilen iplikleri ve kumaşları sentetik boyalarla boyayarak yüksek ücretli Avrupa işçisi yerine daha ucuz yerli işçi istihdam etmiş oldular. Müteşebbisler boyalı kumaş yerine sade kumaş ithallerini arttırdılar ve ithal edilen kumaşları kendi işyerlerinde boyayarak basma imal ettiler. İmal edilen kumaşın kalitesi düşüktü ve rengi soluyordu ama, sentetik boya maliyeti azaltıyordu, zira ucuzdu ve kolayca ve

---

[97] US CR, Reel T 681, Sivas'ta Jewett, 30 Haziran 1893.

[98] Shields (1986), s. 75-78.

[99] Ger *BuHI*, 19 Temmuz 1904, Cilt VII, Defter 4, s. 300.

[100] Eldem (1970), s. 145.

[101] GB A&P, 1873, 67, 14 Kasım 1872, s. 685.

basit bir şekilde tatbik edilebiliyordu. Boyacı loncalarının inhisarı da zayıfladı, zira bükücüler ve dokuyucular yeni teknolojiyi kendileri tatbik ediyorlardı. Ayrıca, Osmanlı müteşebbisleri evvelce mahallî mamullerin ve hattâ daha evvel Hint mensucatının, yerini alan Avrupa sanayi mamullerini başarılı bir şekilde taklit ettiler. Mahallî piyasa için yeni modalar ve stiller yarattılar ve Avrupa sanayicilerinin Osmanlı sanayicileri ile rekabetini adamakıllı zorlaştırdılar. Yeni stiller çok ve ucuz el emeği ile yapılan işlemeler bulunduruyordu; Manchester bununla rekabet edemezdi. İşlemeli yeni kumaşların tüketimini teşvik etmek suretiyle (kumaşın kendisi ithal edilebilirdi) Osmanlı imalâtçıları kolayca satılabilen ve emsali olmayan bir mal için yeni bir pazar yarattılar. Bunu düşük ücretle çalışmaya razı olan büyük sayıda kadın işçilerin mevcudiyetine borçluydular.

El emeği ile ihracat için yapılan imalât

Dantelcilik. 1870'den sonra Avrupa'ya ihraç etmek maksadıyla çeşitli sanayiler ortaya çıktı. Bunların ilki, hemen hemen de tesadüfî olarak, Avrupa'daki müşterilerine antika dantel satan antikacılarla başladı. 1850'den sonra antikacıların ellerindeki mallar tükenmişti. Bunun üzerine, müşterilerini memnun etmek için eski dantellerin kopyalarını yaptırıp satmaya başladılar ve yeni desenler de icat ettiler. Bu genişleyen faaliyeti devam ettirebilmek için İngiltere, Avusturya ve Almanya'dan yılda 80.000 kilo iplik ithal ettiler ve bunu İstanbul'da evlerinde dantel ören kadınlara verdiler. Örülen dantelleri tüccarlar kilo başına tespit edilen bir fiyatla aldılar ve bütün imalâtı Paris ve Londra'ya ihraç ettiler. Yapılan hesaplara göre imal edilen danteli bütün gün çalışmak şartı ile 7.600 kadın bir senede örebilirdi. Fakat dantelleri örenler evlerinde başka işlerle de meşgul olduklarından çok daha fazla işçi istihdam edilmiş olması gerekir.[102] Arapkir'de olduğu gibi, iplik ithali dantel örmek sanayii sayesinde İmparatorluğun ekonomisinde işçi istihdamının arttığını gösterir.

Yüzyılın sonuna doğru "İrlanda" danteli, işlemeler ve diğer mensucat imali ve ihracı başladı.1890'lardaki dışardan gelen Hıristiyan misyonerler çeşitli Anadolu ve Arap eyaletlerinde mensucat merkezleri kurdular ve ucuz ücretle işçi çalıştırdılar. Bunların imalâtı da dünya piyasalarında satılıyordu. Merzifon'daki misyonerler Amerika ve İngiltere'den aldıkları bağışları gûya yeni sanayi kurmayı teşvik etmek için kullandılar. Yüzlerce işçi yılda 135.000 metre kareli veya çubuklu pamuklu kumaş ve ayrıca havlu dokudular.[103] Yine Amerika ve İngiltere'den alınan bağışlarla Adana'nın yakınındaki Hacın

---

[102] Ger *BuHI*, 19 Temmuz 1904, Cilt VII, Defter 4, s. 273-74. Bu Dumont'un (1981), s. 220'de bildirdiği aynı grup olsa gerektir.

[103] Hall (1918), s, 155'de diğer misyonların daha fazla ürettiklerini söyler. Sanayi katiyyen yeni değildi, misyonun bulunduğu yerdeki kumaş imali ananevî metodları kullanıyordu.

yetimhanesindeki çocuklar ve bir çok "fakir" halk, pamuklu kumaş ve halı dokumacılığında çalıştırıldı. Urfa, Antep ve Maraş'ta Ermeni kadın ve çocuklar Amerikan misyonerlerinin idaresi altında İngilizler ve Amerikalılar için işlemeler yaptılar. 1910'da Belfast'tan ithal edilen patiska, ipekli kumaş ve yüksek kalite ketenle kadınların imal ettiği " kadın mendilleri, küçük sehpa örtüleri, masa ortası örtüleri, yakalar ve şallar" ve ipekten mamul erkek korseleri Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Mısır'a ihraç edildi. Antep'te bir İrlanda firmasının temsilcisi 1911'de yüzlerce kadın işçi ve genç kız istihdam ederek keten mendiller ve danteller imal etti ve çok geçmeden doğrudan doğruya Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç eden küçük "yerli" firmalarla rekabete başladı. Savaşın arifesinde Suriye, İrlanda danteli üretiminde birinci mevkideydi.[104]

Halıcılık. Kilimler ve halılar Osmanlı sanayiinin en iyi tanınan mamulleridir ve sayısız Amerikan, Avrupa ve Orta Doğu evlerini ve iş yerlerinin en güzel yerlerini döşerler.[105] Yabancılar daha 18. yüzyılın ortasında memleketteki üretimin pazarlanmasına nüfuz etmeye başlamışlardı. Batının halı talebi 1850'de daha da yükseldi. Londra, Paris, Viyana ve Filadelfia'da 1851 ve 1856'da teşhir edilen sergiler şark halılarına karşı büyük ilgi uyandırdı.[106] Halı 1900'de halkın zevkle kullandığı bir mal oldu; hem Avrupa'da hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde orta halli ve hattâ az gelirli kimselerin evlerine bile yayıldı.

İmparatorluğun halı ihracatı çok arttı. 19. yüzyılın ilk on yılında Anadolu'nun en ileri gelen halı dokuyan şehri Uşak'tı; Avrupa'ya 50.000 – 60.000 metre kare halı ihraç etti.[107] Yüzyılın sonunda Uşak'ın Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne halı ihracatı 440.000 metre kareyi aştı. İmparatorluğun halı ihracatının kıymeti 1870'lerin sonunda 17 milyon kuruşken, 1890'ların ortasında 32 milyon kuruştan fazlaydı. Halı ihracatının çoğu İzmir'den yapıldı. İzmir'den ihraç edilen halıların kıymeti 1870'lerde iki katı oldu; bundan sonraki 30 sene içinde de üç katına çıktı.[108]

Ticaret için halı dokuma merkezi bilhassa Batı Anadolu'ydu; Orta Anadolu da önemliydi. Daha 16. yüzyılda Kaçar, Karakeçili, Kızılkeçeli, Tekeli ve Kınıklı aşiretleri Batı Anadolu'ya yerleşirken beraberlerinde halıcılığı da getirmişlerdi. Kaçar'lar daha sabit bir şekilde yerleşen aşiretti ve Uşak'ta halı imal ettiler. 19. yüzyılın aşağı yukarı bütün boyunca en önemli halı ihracat merkezleri Uşak, Kula, Gördes ve Demirci şehirleriydi. Ticaret için imal edilen

---

104 GB A&P 1900, 96, Halep için 1899; A&P 1898, 94, 6195; A&P 1905, 93, 6884; A&P 1907, 93, 7127; A&P 1911, 96, 7579; A&P 1914, 95, 7883. Hall (1918), s. 157.

105 Bu kısımdaki bilgi Quataert (1986b) ye ve oradaki kaynaklara dayanır.

106 Stoeckel (1982).

107 Cunningham (1983), s. 45.

108 Quataert (1986a) daki Tablo 1'e bakınız.

halıların en az üçte ikisi Uşak'ta dokunuyordu. Burada 1870 ile 1890'arasında halı imalâtı iki katı oldu, takip eden on senede de %50 arttı.[109] 1850'de sanayi kaliteyi muhafaza etmekte güçlük çekmeye başlamıştı, düğümleme ve boyama eski kalitesini kaybetmişti. Talep o kadar artmıştı ki Uşak zanaatkârları kilim yapmaktan vazgeçtiler ve halı dokumaya başladılar.[110] (Gördes Amerikan bezi imaliyle şöhret bulmuştu, fakat yüzyılın başında bundan vazgeçerek halı dokumaya başladı.) Dışarıya iş vermek 1860'larda tamamen yerleşmişti ve Uşak'ın en önemli tüccarı 3.000 evde yılda 84.000 metre kare halı dokutuyordu.

1850'lerin başında Avrupalı kimyagerler sentetik boya imaline başladılar. Yüzyılın sonunda her renk için bir sentetik boya mevcuttu, tabiî boyadan daha ucuzdu, daha kolayca tatbik ediliyor ve Avrupalıların ve Amerikalıların tercih ettikleri renkleri yaratabiliyordu. [111] Bir çok halıcılar tabiî boyayı kullanmayı terk etti; bu yüzden de tüccarlara tabiî boya temin eden köylülerin gelirleri çok azaldı. Meselâ, Kula'da halı dokuyanlar 1860'larda yalnız tabiî boya kullanıyorlardı; Kula'nın yakınındaki Konya'da sarı akdiken okka başına 40-50 kuruşa satılıyordu. 1906'da sentetik boyaların mevcudiyeti bu fiyatı 1 kuruşa düşürdü ve Konya'daki üretim 60.000'den 1.000 okkaya düştü.

Dış talep yüksek olduğundan, iyi kâr elde edilebilirdi. Meselâ Uşak'ta halı fiyatları 1840'larla 1870'ler arasında en azından %50 arttı. Büyük kârlar yanlış yollara sevk eder. Bazı halıcılar kaliteye ehemmiyet vermeyerek halıları pazara sürdüler. Anilin boyasını dikkatsizce tatbik etmeleri Uşak gibi halıcılık merkezlerinin itibarlarını zedeledi.[112] Yüzyılın sonunda Gördes, Demirci ve bir derece de Isparta'daki tezgâhlarda atkıda yünün yerine pamuk kullanıldı.

Kalitenin düşmesi bazı yerlerde derhal tepki yarattı. 1840'larda bölgedeki müteşebbisler ve hükümet geleneksel desenlere son verilmesine engel olmaya çalıştılar. Bunu takip eden on senede bazı halı imalâtçıları Avrupa'dan kimyevî boyaların ithalini istediler.

Sentetik boya kullanılmaya başlayınca yabancılar halıcılığa çok daha fazla ilgi gösterdiler ve halı imalâtını kontrolleri altına almaya başladılar. Uşak, Kula, Demirci gibi halı dokuma merkezlerine Avrupa'dan boyacılar getirildi. İzmir'deki ticarethaneler bir çok boyahaneleri hâkimiyetleri altına aldılar. Bu ticarethanelerin temsilcileri boyahanelere sahip oldular, tüccarların siparişlerini %3 komisyonla bölgedeki dokumacılara dağıttılar. Temsilciler halı dokuyanlar ile mukavele yapıyor ve yalnız kendilerinin tasvip ettiği boyahanelerden boya temin ettiriyorlardı; bu suretle boyahaneler temsilcilere yüksek gelirler temin etti.

---

[109] Quataert (1986a) daki Tablo 2'ye bakınız.

[110] Türkiye (1968), s. 276-77.

[111] Işıksaçan (1964), s. 12.

[112] RCL Juliet 1900, "Lettre d'Ouchak", 5 Temmuz 1900.

Yalnız Uşak'ta tahminen 8 büyük boyahane vardı. Diğer önemli boyahaneler Kula, Gördes, Akhisar ve Demirci'deydi. Bazıları 1900'da hâlâ doğal boya, bazıları ise anilin kullanıyordu. Uşak'ta halı dokuyanlar Almanya ve Fransa'dan ithal edilen anilin boyaları ile çalışıyordu. Mamafih, 20. yüzyılın başında İzmir'deki büyük ticarethanelerin boyahaneleri imalâtın kalitesini yükseltmek için doğal boyayı ve yüksek kalite sentetik kırmızı alizarini kullanmaya başladılar.

Halı imalâtının dört safhası – yıkama, bükme, boyama ve düğümleme – ya bir veya bir kaç kişi tarafından icra edilebilir. Anadolu'da halı imalinde istihdam edilenlerin sayısı halının satışa çıkarılıp çıkarılmayacağına bağlıydı. İhracat için dokunan halılarda iş bölümü daha dakikti. 19. yüzyıldaki eski kayıtlara göre halıların düğümlendiği şehirlere yün en fazla Sivrihisar'dan geliyordu. 1870'lerin başında Uşak'ın yakınındaki köylerdeki erkekler yünü yıkıyor ve ağartıyordu. İhtiyarlar diye bilinen kadınlar yünü evlerinde büküyordu. Uşak'ta çıkrık kullanılmasına rağmen, ipliğin en büyük kısmı elle bükülüyordu, zira bu suretle elde edilen iplik halı dokumak için daha uygundu.[113] 1890'lara kadar Uşak'ın artan talebini evlerde bükülen iplik temin etti. 1880'lerde Uşak'ın her ailesi halıcılığın bir safhasıyla meşguldü. Fakat, 1885 ile 1896 arasında Uşak'ın halı üretimi üç katına çıkınca, iplik ihtiyacı da arttı. 1890'larda kadınların yerine erkekler bükmeye başladı, kadınlar düğümlediler. Yürükler Uşak'taki halı imalâtçılarına çözgü ipliği sattılar ve 40 km ötedeki Gedizliler atkıyı büktüler.[114]

İplik büküldükten sonra müstakil veya komisyon alan temsilcilerin boyahanelerinde boyanıyordu. Boyacıların tuttuğu defterin her sayfasında her ayrı rengin tarifi yazılıydı ve boyanan ipliğin bir numunesi de ekliydi. Kula gibi bazı önemli merkezlerde ipliği kadınlar boyamaya devam ettiler. Uşak'ta da kadınlar boyuyordu, fakat 19. yüzyılın bir anında boyacılığı hususî bir erkek grubu yapmaya başladı. Uşak'ta ipliğin boyanması düğümleme ameliyesinden ayrıydı; bu, artan talebin ve herhalde boyahanelerin Avrupa kontrolüne geçmesinin sonucuydu. Diğer dokuma merkezlerinde böyle bir ayırma yoktu. Uşak'ta boyama ile düğümlemenin ayrılması muhtemelen 1880'lerde tamamen sentetik boyanın kullanılmasıyla ve Uşak'a Avrupa'dan boyacı ustalarının gelmesiyle başladı. Düğümlemenin evlerde yapıldığı tezgâhlar yürüklerin çadırlarındakilerden daha genişti. Uşak'takiler çok büyüktü, bildirildiğine göre 8 metre genişliğindeydi. Uşak'ta düğümleme sırf kadınlar ve genç kızların elindeydi. Kula ve Gördes'te ise halıları kadınlar ve kızlarla beraber erkekler de dokuyordu.[115] 19. yüzyılda Uşak'ta tezgâhta çalışanların sayısının artması

---

113 Atalay (1952), s. 48.

114 Aus HHStA, PA, XI, Türkei, Karton 272, 4 Ocak 1896.

115 Balıkesir'de 1850'lerde hükûmet ordu için üniforma üreten bir fabrika kurdu. Bu fabrika hakkında teferruatlı bilgi yok. Fakat Karası sancağındaki Haremeyn aşiretinin iplikleri büküp fabrikaya teslim ettiğinde ücret aldıklarını ve vergiden muaf edildiklerini biliyoruz. Aşiret

Uşak'ın halı ticaretine ne kadar bağlı olduğunu gösterir. 1880'lerin başında 3.000 kadar kadın ve 500 genç kız aşağı yukarı her yıl 600 tezgâhta çalıştı. 1900'de sayıları 6.000'e kadar yükselen işçiler 1.200 tezgâhta çalışıyorlardı. İmalât iki katı artınca tezgâh ve işçi sayısı da üç katı oldu. Nüfusuna ve mevcut teknolojiye nazaran Uşak en yüksek üretim seviyesine ermişti.

Düğümcüler evlerinde çalıştılar ve çalışma süratlerini ailelerinin ve ziraatın ihtiyacına göre ayarladılar. Düğümleme tekniği ve tezgâhlar yüzyıl boyunca aynı kaldı. Uşak'taki ailelerin kendi tezgâhları vardı; bazıları 2, 3 ve hattâ 4 tezgâha sahipti. Halının büyüklüğüne göre bir tezgâhta 8 kişi yan yana çalışabiliyordu. Ne kadar çalışıldığı mevsime bağlıydı; kışın günde 5 ilâ 7, yazın 9 ilâ 12 saat çalışılıyordu. Yeni bir desene başlanınca daha usta bir düğümcü diğerlerine yol gösteriyordu. Evin hanımı ameliyeleri teftiş ediyordu. Tezgâhın sahibi olan aileye mensup olmayan işçilere günlük veya parça başına ücret ödeniyor, iki ödeme sistemi aynı zamanda tatbik ediliyordu. 7-8 yaşındaki genç kızlar usta başı kadının çırağıydı. Çıraklık, çocuğun kabiliyetine göre, iki veya üç sene devam ediyordu. Uşak'ta düğümleme ve halı dokuma, Müslüman Türklerin elindeydi. Diğer yerlerde Rumlar ve Ermenilerin rolü daha büyüktü. Türkler düğümcülerin %75'ini teşkil ediyordu.[116]

Yüzyılın sonunda bir seri şaşırtıcı değişiklikler meydana geldi. 1895'de hükümet halı imalâtının süratle gelişmesinden istifade ederek 1840'dan beri bir sanayi bölgesinin bulunduğu Hereke'de bir halı fabrikası kurdu. On yıl içinde halıcılık tutundu ve bölgeden sayıları 1.000'i aşan kadın düğümleyici ısmarlama halılar dokudular. İplik hükümetin Karamürsel'deki mekanize bükme fabrikasından geldi ve Almanya'da eğitim görmüş bir usta iplikleri fabrikada boyadı. 4 ilâ 15 yaş arasındaki Türk ve Rum genç kızları 3 büyük odada 150-180 tane çeşitli büyüklükteki tezgâhlarda çalıştılar. Fabrika yalnız ısmarlanan desenleri dokudu, desen yaratmadı. Düğümcüler tasrih edilen düğüm sayısına ve verilen renk plânına göre dokuyorlardı. Halılar dokunurken fotoğraflar ve desen taslakları kullanılıyordu. Bu metot yalnız Hereke gibi yeni üretim merkezinde değil, Uşak'ta da 1850'lerden beri tatbik edilmişti. Bu tarz dokuma

---

yünleri bulundukları yerlerden alıyor, büküyor ve ağırlık başına tespit edilen bir fiyata satıyorlardı. Göçebelerle yerleşmiş nüfus arasında yakın ve kompleks iktisadî bağlar vardı. Halı imalâtı mevzuunu münakaşa ederken çoğu kaynaklar şehir nüfusunun boya ve iplik gibi maddeleri tedarik ettiğinden bahseder ve halkın şehir ve köylerde yerleşmiş olduğunu ima eder. Fakat, dikkatle incelendiğinde, bazılarının göçebe olduğu ve mal takaslarının yerleşmiş toplulukların iktisadî hayatında hayatî bir rol oynadığı anlaşılır. Göçebelerin rolüne fazla önem verilmediğinden, 19. yüzyıldaki sanayi hakkındaki bilgimizi yeniden gözden geçirip değiştirmemiz lâzım. Ayrıca, Anadolu ve Suriye'de ve diğer bölgelerde göçebelerin oynadığı iktisadî rolün çeşitli faktörlerin tesiriyle yüzyıl boyunca değiştiği ihtimalini de nazarı itibara almalıyız. Bu faktörlerin arasında muhakkak ki hükûmetin 1820'lerde başladığı aşiretleri iskân hareketi de yer alır. Fakat bu mecburî iskânın aşiretlerin halı imalâtına ne gibi tesir ettiği henüz bilinmiyor. 19. yüzyılın son kısmında ticaret için halı dokuyan bazı köylüler göçebeydiler. BBA Cev İkt 499, 1264/1848; İ MV 4003, 1265/1849.

[116] Ger *BuHI*, 9, 1906, 'Die anatolische Teppichindustrie' (Anadolu halı sanayii); Pittard (1931).

usta işçi ihtiyacını azalttı, daha fazla istihdama yol açtı ve böylelikle daha düşük ücret ödenebildi. Hereke'de, çok genç kızlar dışında, düğümcüler günde 11 saat çalıştılar. Fabrikada işçiler için bir okul ve bir hastane vardı. Kadın işçilerin bazıları yakınlarındaki evlerinden fabrikaya yürüdüler, diğerleri daha uzak yerlerden geldiler ve fabrikanın yatakhanesinde kaldılar. "Yaşlı" kadınların nezareti altında Rum kızları Türk kızlarından ayrı yatakhanelerde kaldılar.[117]

Halılar için yün iplik temin eden yalnız Karamürsel'deki mekanize fabrika değildi; diğerleri de vardı. İlki Bandırma'da 1890'da açıldı; sonra Uşak'ta 3 tane daha çalışmaya başladı. Bu üç fabrika günde 1.000 kilodan fazla iplik büktü ve çoğu kadın olmak üzere, 2.000 kadar işçi çalıştırdı. Üç müteşebbis tarafından kurulan bu fabrikalar bunlara rakip olan tüccarlara iplik temin eden köy ve aşiret kadınlarının (ve erkeklerin) işini tehlikeye soktu. İşsiz kalan bükücüler 1908'de bu üç fabrikaya hücum ettiler. Kadın ve çocuklardan müteşekkil bir kalabalık makinelerin bulunduğu odaları tahrip etti ve depolardaki yünün büyük miktarını alıp götürdü.[118]

Mekanize fabrikalar ve sentetik boyalardan başka metotlar da halı imalâtını destekledi. Yabancılar ve Osmanlı tüccarları ve devlet adamları sanayii teşvik ettiler. Sivas ve Konya valileri eyaletlerinin başkentlerinde halı sergileri açtırdılar. Sivas valisi dahiliye nazırlığına ve Konya valisi de sadrazamlığa yükselince bölgelerindeki imalâtın kalitesinin kontrolüne çalıştılar ve ihracatı teşvik ettiler. Geleneksel merkezlerin dışında, ticaret için halı hususî evlerde imal ediliyordu, fakat müteşebbisler evlerin dışında iş yerleri açtılar. 1850'lerden beri İstanbul ve İzmir'deki ticarethaneler halıların geleneksel merkezlerin dışında imalini teşvik etmişler ve halı dokuma hacmini büyük nispette arttırmışlardı. Kütahya ve Kayseri gibi bölgelerde tüccarlar büyük sayıda Rum ve Ermeni kadınlarını istihdam ettiler. Yeni işçilerin çoğunun tezgâhı yoktu; tüccarlar bunlara tezgâh ve halıların imali için gereken maddeleri verdiler. Ayrıca, bu yeni işçiler daha çabuk ve daha uzun saatler çalıştılar ve Uşak'taki düğümcülerden daha az para kazandılar.

Halı dokuyuculuğunun Uşak, Gördes, Kula ve Demirci gibi geleneksel merkezlerden dışarıya doğru yayılması Avrupa'da olanlara çok benzer. Avrupa'da da tüccarlar şehirlerdeki loncalardan uzaklaşmak için fabrikalarını şehir dışında kurmuşlardı. İmparatorluğun bu dört şehri, halıcılığı tekeli altına almıştı. İşçilerin lonca kurup kurmadıkları bilinmiyor, ama kurmuş olmaları muhtemel değildir. Fakat şehirlerin boğucu bir hâkimiyeti vardı; bu hâkimiyeti kırmak için tüccarlar ücretlerin daha düşük olduğu yerlerde fabrikalarını kurdular. Avrupa'dakiler gibi, İmparatorluğun tüccarları da daha ucuz ve daha uysal iş gücü bularak daha düşük maliyetle imalâtlarını arttırdılar. Bu yeni iş yerleri Anadolu halıcılığının 1890'dan sonra devamlı surette genişlemesini izah

[117] Stoeckel (1897), p. iv.

[118] BBA BEO 693/22, s. 1-40, 80-81 ve 132.

eder. 20. yüzyılın ilk senelerinde geleneksel merkezler olan Uşak, Kula, Gördes ve Demirci'de 3.600 tezgâh vardı. Batı Anadolu'da ise halı tüccarları 12.000'den daha fazla tezgâhı olan yeni bir ihracat bağlantısı kurmuşlardı.[119]

En son değişme 1908'de İzmir'deki hepsi Avrupalı olan halı ticarethanelerinin bir tröst kurarak piyasayı ele geçirmeleri ve imalâtı çok daha sıkı kontrol etmeleriydi. Şirketin ismi Şark Halı İmalâtçıları, A.Ş. idi (Oriental Carpet Manufacturers, Ltd.). Bu şirket Anadolu'nun halı sanayiinde yegâne önemli faktör oldu. 1913'de bütün halı imalâtının %75'i şirketin kontrolü altındaydı. Bir çok rakiplerini iflâsa sevk etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel 50.000 erkek ve kadın düğümleyici istihdam ediyordu. Bir çok kaza ve şehirlerde merkezîleşmiş iş yerleri kurdu ve tipik olarak evlerinin önünde toplanarak halı dokuyan Rum ve Ermeni düğümcülerini çalıştırdı. Şirket, fabrikalarından ve Bandırma ve İzmir'de doğal boya kullanan boyahanelerinden boyanmış iplik temin etti. Ayrıca 14 yerde, Uşak da dahil, bu tröst acentelerle çalışmayı daha kolay buldu. Bu acenteler tezgâhların şirketin fabrikalarında boyanan iplikleri kullanmasını mecbur ettiler.[120]

İki en önemli ihracat sanayiinin kontrolü – halıcılık ve ibrişim – birbirine zıt şekilde gelişmişti. Bursa'da başlangıçta yabancılar ham ipek ihracatına hâkim olmuşlar, yeni teknolojiler getirmişler ve ilk fabrikaları kurmuşlardı. Fakat yüzyıl ilerledikçe buharlı makinelerle çalışan fabrikalar Osmanlıların eline geçti. 1914'de yabancılar ancak bir iki ibrişim fabrikasına sahipti. Bunun aksine halıcılığa 19. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı tebaası (başlıca Uşak'ta) hâkimdi. İmalât vasıtalarına sahip olmakta devam etmelerine rağmen, fabrikalar ve sanayinin kontrolü Şark Halı İmalâtçıları şirketinin eline geçti. Memleketin en büyük ihracat sanayiinde elde edilen kârlar dışarıya, şirketin Londra'daki merkezine aktı.

El emeği ile iç pazarlar için yapılan imalât

1870'lerden sonra iç pazarlara doğrulan sanayi sektörleri gerçekten gelişti, fakat ne kadar ve ne şiddetle geliştiklerini gösteren istatistikler mevcut değil. Mamafih, neden müteşekkil olduğunu, ne şekilde değiştiğini Anadolu, Arap ve Avrupa kıtasındaki eyaletlerdeki gelişmeleri örnekleriyle açıklayabiliriz. Birinci örneğimiz İstanbul'daki ayakkabı imalâtı. Diğer örnekler İmparatorluğun sanayiinde merkezî bir rol oynayan ve hakkında bol belgeler olan mensucat sanayiinden.[121]

---

[119] Ger *BuHI*, 9, 1906, 'Die Anatolische Teppichindustrie" (Anadolu halı sanayii).

[120] Oriental Carpet Manufacturers, Ltd. (Şark Halıları Sanayii. Ltd), yıllık raporlar, 1909-1918. Bir kaynağa göre anilin boyası kullanılıyordu.

[121] Faslın bu kısmı biraz daha fazla teferruatlıdır, zira bilgi basılı olmayan kaynaklardandır.

İstanbul'daki ayakkabı sanayii önemliydi. 1860'larda ortadan kaybolmak üzereyken bile 1.000 kadın ve sayısı bilinmeyen erkek işçi çalıştırıyordu. Modadaki değişiklikler piyasa şartlarını da değiştiriyor ve Avrupa üreticileri ortaya yeni ve Batı stili ayakkabılar çıkarıyorlardı. Avrupa ve Amerikan ayakkabı sanayilerinin 1850'den sonra makineleşerek süratle ilerlemesi işleri büsbütün karıştırdı. Yabancılar iç pazarlara hâkim olmaya başlıyor gibiydi. Fakat İstanbul'daki ayakkabı imalâtçılarında 1875'de "beklenilmez bir gelişme" oldu: yabancılarınkinden daha iyi kalite ayakkabıyı daha ucuza imal etmeye başladılar. 1900'da iç pazarlara tamamen hâkim oldular, İstanbul'un ütün talebini karşıladılar ve eyaletlere ve Mısır'a büyük miktarda ayakkabı ihracına başladılar. Çok sınırlı miktarda en yüksek kalite ve en son moda ayakkabılar dışında, ithalât durdu. Derilerini mahallî tabakhanelerden alan İstanbul ayakkabı imalâtçılarıyla fabrika imalâtı bile rekabet edemez oldu.[122]

Ayakkabı sanayii ölüm halinden dirilmeye geçerken loncalara mensup iş gücü önemini kaybetti, yerini serbest iş gücü aldı. İstanbul'da ayakkabı imalâtı ufak imalâtçıların lonca mensubu olmayan iş gücü kullandıkları bir sanayi oldu. İş yerleri şehrin çeşitli semtlerine dağılmıştı; iş gücünün etnik bünyesi semte göre değişiyordu. Bir semtte bütün işçiler Rum, diğerinde ise Ermeni olabiliyordu. Her semtin ayakkabı imalâtında ihtisası farklıydı. Tüccarlar ve ihracatçılar bir ustanın idare ettiği ufak iş yerine ısmarlıyorlar ve imalât için gereken maddeleri temin ediyorlardı. Usta genellikle 5'ilâ 10 arasında erkek veya kadın işçi istihdam ediyordu, fakat 50 işçinin istihdam edildiği de oluyordu. İş yerlerinde kesin bir iş bölümü vardı. Deriyi kesmek, dikmek, delik açmak, topukları koymak, pençelemek, astarlamak ve hepsini birleştirmek bu işlerde ihtisası olan işçiler tarafından parça başına ücretle yapılıyordu. İmalât çok yüksek kalitedeydi, fakat ücretler zamanın şartlarına göre çok düşüktü.[123]

Mensucat sanayiine bakalım. İzmir'in faal olan arka bölgesinde 1900'den sonra tezgâh sayısı ve boyahaneler büyük miktarda arttı. "İngiliz iplik eğirme makineleriyle imal edilen ipliğin ithali bölgedeki tezgâh sayısının yükselmesiyle artıyor, boyalı ipliklerin ithali ise boyamayı gittikçe yerlilerin yapmasıyla azalıyordu."[124] Buldan'da, meselâ, tezgâh sayısı 1890'larda iki katı olmuş, 20. yüzyıl başlarken 1.500'e çıkmıştı. Biraz daha uzakta bir köy olan Kadıköy'de 10.000 kişi Anadolu'nun her tarafında satılan sağlam bir pamuklu kumaşı ithal edilenden daha ucuza imal için İngiltere'den iplik ve Almanya'dan boya ithal ettiler.[125] İzmir şehrinde basmacılar 1901'de yılda 1,2 milyon baş

[122] Salâheddin Bey (1867), s. 129; Herlt (1918, 58; Ger *BuHI*, 192, 10 Nisan 1902 ve 1904.

[123] Ger *BuHI*, 1904, s. 306-8; Junge (1916), s. 446 ayakkabı loncalarının 20. yüzyıla kadar devam ettiğini söyler.

[124] GB A&P AS3170 İzmir 1902-3, s. 11.

[125] Fitzner (1902). Bu eser tercüme edilip GB, Naval Staff Intelligence Department, *A Handbook of Asia Minor* olarak basılmıştır, Temmuz 1919. Ayrıca bakınız GB A&P AS 5247, İzmir için 1912-13.

örtüsü imal ediyor ve bunları ihraç etmeyerek ülke içinde satıyordu.[126] Kayseri'de ucuz iş gücü 1900'da halı sanayiine büyük miktarda yün ipliği temin ediyordu. Adana'daki dokuyucular da yün ipliğini Kayseri'den alıyorlardı. Mardin'de "bir kaç sene evvel hiç bir şey yokken" 1880'lerde 500 tezgâhta dokuyan yeni bir sanayi doğdu. Bu şehirde 1893'de "evvelce bir tek tane bile yokken" 600 tezgâh vardı.[127] Kayseri tüccarlarının Amasya ve Merzifon'da kurmuş oldukları pamuklu kumaş sanayii 1860'da sona erdi. Fakat 1870'lerde "şimdi işletilen sayısız tezgâhlar" sanayinin pamuklu maddeler imali için 5.000 balya İngiliz ipliği kullanarak "gitgide canlandığına" işaret eder. Bölgede önemli basmalı mendil sanayii de vardı. Bir müddet sonra, mamafih, Trabzon tüketicileri mensucat ıhtiyaçlarını Merzifon'dan (ve Halep'ten) gidereceklerine, Rusya'dan ucuzca ithal edilenlerle ihtiyaçlarını giderdiler.[128] 20. yüzyılın başında Sivas'ın yakınında Gürün şehri imal ettiği şal mensucatını ilk defa Diyarbakır'a göndermeye başladı. Gürün faal bir imalât merkeziydi; 1911'de 3.500 tezgâhı vardı, İngiliz ipliğiyle büyük miktarda pamuklu ve yünlü kumaş dokuyor, ayrıca iskemle, ayakkabı imal ediyor ve halı dokuyordu.[129]

1850'de Avrupa'nın (bilhassa İsviçre'nin) taklit etmesiyle İmparatorlukta hanımların başlarını veya yüzlerini örtmek için kullandıkları kalemkâr üretimi mahvoldu. Fakat daha sonra Osmanlı müteşebbisleri bu sanayii ellerine geçirdiler. Ermeni tüccarları basit gazlı beze benzeyen İngiliz kumaşını ithal ettiler ve kadınlara evlerinde dağıttılar. Boğaziçi boyundaki köylerde kadınlar kumaşın iki tarafını da zarif resimlerle boyadılar. Balkanlarda ve Anadolu'da daha düşük kaliteli olanlar tahta bloklarla basılıyorlardı. İmparatorluktaki fiyatlar ile rekabet edemeyince 1890'larda Avrupa'dan ithalât tamamen durdu. Yine ücretlerin düşük olmasından (azamî günde 1,2 kuruş) Osmanlı üreticileri mahallî piyasayı ellerine geçirdiler ve büyük miktarda İran'a ihraç ettiler.[130]

Erzurum'da Osmanlı mensucatının tüketimi 1880'lerin ortasında, fiyatların düştüğü devirde, arttı. Erzurum Diyarbakır ve Mardin'den 20.000, Erzincan'dan 40.000 ve refahını 1830'ların İngiliz ipliği ithaline medyun olan Arapkir'den 100.000 parça kumaş ithal etti.[131] Bu on yılın sonunda, mamafih, Erzurum daha az Osmanlı mensucatı, fakat daha çok ithal malı satın alınıyordu.

1880'lerle Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman zarfında Harput'un "yerli malları" imali ve tüketimi süratle arttı, zira bunlar hem daha ucuz hem de daha sağlamdı. Bundan evvel eyalet İmparatorluğun diğer bölgelerine yılda

---

[126] Ger *BuHI*, 1902, İzmir.

[127] Fr RCC 1900, Reel 33, s. 9-10. GB A&P 1892, 84, 16 Nisan 1892.

[128] UPA FO Cilt 7, 31 Aralık 1878 tarihli Trabzon raporu. GB A&P AS 1888, Trabzon 1887 ve AS 1890, Trabzon 1889.

[129] GB A&P 1908, 117; Fr RCC, 1901 Reel 34 ve RCC 1911, Reel 40.

[130] Ger *BuHI*, 1904, s. 302.

[131] GB A&P 195/2584, Erzurum 1887.

121.000 parça ipekli ve pamuklu kumaş ve 45.000 çift ayakkabı gönderiyordu. Tezgâh sayısı yükseldi. Pamuk ipliği ithali 1880'lerin sonunda %50 arttı, tamamlanmış kumaş ve basma satın alınması azaldı. "Yerli pamuklu ve ipekli kumaş imali arttığından" çivit ithali yükseldi.[132] Bölgenin pamuklu kumaş imalâtı 1890'larda yine yükselerek çivit ve iplik ithalâtını arttırdı, fakat basma ithalâtını azalttı. 1890'ların sonunda Harput eyaleti Erzurum, Trabzon, Sivas ve Bitlis'e 130.000 parça manusa ve Erzurum, Diyarbakır ve Sivas'a 90.000 parça kırmızı kumaş ve basma gönderdi. 1890'larla 1910 arasında Sivas, Trabzon, Erzurum ve Bitlis'e gönderilen kumaşın kıymeti 4 katından fazlaya yükselmişti.[133]

Diyarbakır bölgesi maruz kaldığı değişikliklere göğüs gererek mensucat, ayakkabı ve ayakkabı derisi ihracatçısı olarak devam etti. 1890'larda Mehmed Ali'nin iktisadî siyaseti Suriye ve Irak'taki pazarları kapamıştı. Normal olarak çalışan 2.000 tezgâhtan ancak "tamamen çalışmayan bir kaç yüz tezgâh" kalmıştı. Bu tarihte pamuklu kumaş ve pamuk ipek karışımı kumaş dokuyanlar İngiliz ipliği ile çalışıyorlardı. 1860'larda Diyarbakır'daki 1.200 kadar tezgâh Anadolu, Halep ve Bağdat'a 74.000 sterlin kıymetinde mensucat gönderdi. Diyarbakır sancağındaki köylerde ayrıca 2.700 tezgâh piyasa için dokuyordu. 1884'de sancak 84.000 parça top ve 64.000 "parça" çeşitli mensucat ihraç etti. Bunların arasında kırmızı iplik, yün mantolar ve ipekli kumaşlar vardı. Ve "yerli pamuklu ve ipekli malların imalinin artmasıyla" çivit ithali de arttı. Diyarbakır şehrinde 1888 ile 1908 arasında işletilen tezgâhların sayısı iki katı artarak 800'e çıktı. 1860'larda şehirde 1.200 tezgâh çalışıyor idi ise, 1870'lerde kumaş imalinin çok azalmış olması gerekir ki 1888-1908 müddetinde "iki katına yükselmiş" olsun. Diyarbakır böylece üretimin zaman içinde dalgalanmasının diğer bir örneğidir. 1908'de çalışmakta olan tezgâhların %60'dan fazlası pamuklu kumaş dokudu. Kıymeti 30.000 TL idi ve kısmen Bağdat'ın talebini temin etti. İpekli kumaş dokuyan tezgâhların sayısı 200'den 300'e çıktı; bunların 50 tanesi 1903'de piyasaya giren jakartlı kumaş dokuyordu. "Bu sanayi ilerleme yolundaydı." Ufak ibrişim fabrikaları 500 kadar işçi çalıştırdı. İpekli kumaş üretiminin artması kozaların ihracatını durdurdu ve "aksi takdirde seneden seneye işsiz kalacak olan daha fazla Hıristiyan [işçi] istihdam etti."[134]

Van 1870'lerde mahalde büktüğü ve boyadığı 5.000 parça tiftik kumaş ve 10.000 parça kırmızı maroken ihraç etti. Takip eden on senede şehrin 200 evindeki işçiler manusa ve satranç desenli kumaşlar, 67 evindekiler de bez ve aba dokudular. Buna ilâveten 7 "fabrika" ince tiftik şal dokudu. Dokumacılar da

---

[132] BG A&P AS 1886, Harput 1885, 11 Eylül 1886; FO 195/1887, Harput eyaleti 1886.

[133] GB A&P AS 1889, Erzurum 1887-88: A&P AS 1891, Erzurum 1889-90 ve çeşitli FO 1891-1911.

[134] GB FO 78/289, 8 Kasım 1836' FO 195/799, 31 Mart 1864; FO 195/799, Temmuz 1864.

yakınlardaki pazarlarda satılmak üzere 50.000 parça patiska imal etiler. Van'ın civarındaki Çatak'ta 60 fabrika tiftikten yapılmış kumaş imal etti. Fakat her iki şehirde şayak diye bilinen başka bir cins yünlü kumaş da dokunuyordu. 1860'larda Van bölgesindeki kumaş imalâtı ve diğer bölgelerden getirilen Osmanlı imalâtının tüketimi daha yüksek kaliteli ithal mallarından dolayı azaldı. 1896'da Bitlis'te 700 tezgâh İran'dan getirilen pamukla Rusya'ya ve Doğu Anadolu'ya ihraç edilmek üzere 120.000 parça kumaş dokudu.. 1901'de Bitlis, Rusya'ya ve Doğu Anadolu'ya 18.000 sterlin kıymetinde kırmızı ve beyaz çadır bezi sevk etti. 1908'de Osmanlı pazarlarına sevk ettiği kıymet bunun üçte ikisiydi.[135]

Halep'in mensucat sanayiinin tarihi üzerinde bol belgeler mevcuttur, fakat Osmanlı sanayiinin çöküşünü sırf Halep'in örneğiyle izah etmek yanlış olur.[136] Söylenenlerin aksine Halep'te mensucat sanayii gerilemedi. İstatistikler üretimin 19. yüzyıl boyunca değişen piyasa ve siyaset şartlarına göre dalgalandığını gösterir. 1890'larda üretim seviyesi aynı kaldı, fakat bu tarihi takip eden 20 sene zarfında kuvvetle yükseldi.

Dokumacılar tezgâhlarını muhafaza ettiler. Şartlar kötü olduğu zaman tezgâhları bir kenara bıraktılar, iyileşince yeniden dokumaya başladılar. 1840'larla 1900 arasında bu eski mensucat merkezinde tezgâh sayısı değişmedi. Aşağı yukarı 8.000 ile 10.000 tezgâh mevcuttu ve talebe göre kullanıldı. 1900'den sonra mevcut tezgâh sayısı en az %20 arttı.

Aşağıdaki istatistiklerin gösterdiği gibi, tarihî kaynaklar Halep'teki tezgâh sayısının azalmasından bahsettiklerinde, haddi zatında tezgâhların geçici olarak imalâtlarını durdurduklarını belirtmek isterler. Çalışan tezgâhların sayısı yıldan yıla değişiyordu. 1829'da çalıştırılan tezgâhların sayısı 6.000'di, fakat 10 sene sonra 1.200'e düştü. 1846'da Halep'teki dokuyucular hükümetten dahilî vergilerin kaldırılmasını istediler. İddialarına göre, çalıştırdıkları tezgâhların sayısı dahilî vergilerden dolayı 8.000-10.000'den 800'e düşmüştü. Fakat, bildirildiğine göre, 1852'de 10.000 tezgâh çalışıyordu ve bir kaç sene sonra sayıları 5.600'e düşmüştü. 1861'de isyanların Şam'ın mensucat imalâtını geçici olarak durdurmasından dolayı, Halep'te çalışan tezgâhların sayısı 1.000 kadar arttı. 1868 ocak ayında yalnız 800 tezgâh çalışıyordu, fakat senenin sonunda sayıları 3.000'e çıkıp Mısır'daki pazarlar için dokudular. Anadolu ve Mısır talebinin artması üzerine 1871 ile 1872 arasında çalışan tezgâhların sayısı 5.000'den 6.500'e çıktı. Bunu takiben sayıları 8.000'e ve bazen da 11.000'e yükseldi. 1873 ve 1874'de Anadolu'da kıtlık başlayınca Halep'te çalışan

[135] GB A&P 1905 ve 1906, s. 129; UPA FO Cilt 16, 1908 raporu. Diyarbakır VS 1302/1884-85 ve 1321/1903, s. 195-96 ile mukayese ediniz. Diyarbakır'ın İmparatorluğun diğer bölgelerine gönderdiği ipekli ve pamuklu kumaşın kıymeti 1892'de 14.000 sterlin, 1893'de 13.000 sterlindi.

[136] GB A&P 1873, 67, 14 Kasım 1872; GB A&P AS 1887, Van ve Hakkâri 1885-86; A&P AS 1891, Erzurum 1889-90 Van ve Bitlis hakkında bilgi verir.

tezgâhların sayısı birden 2.400'e düştü. Fakat kılık sona erince hükümet Halep'in ipekli kumaşları üzerindeki vergileri azalttı. 1880'lerin sonunda Anadolu'da kuraklık ve Adana'da kıtlık başlayınca Halep'te işsizlik çok yükseldi. Pamuklu kumaş dokuyanlar "günde 12 saat" ve çok düşük ücretlerle çalıştılar. Fakat 1889'da hasat düzeldi ve Anadolu'daki müşterilerin Halep mamullerini tekrar talep etmesiyle mensucat sanayii yeniden canlandı. 1898'de mevcut 8.000 tezgâhtan ancak 3.300'ü çalıştı. Fakat Mısır piyasasında fiyatlar birdenbire düşünce, ertesi sene ancak 1.700 tezgâh çalıştı. 1903'de Mısır ve Anadolu'nun pamuklu ve ipekli kumaş talebi yeniden yükseldi ve Temmuz ile Kasım ayları arasındaki müddette 12.000 tezgâh çalıştı. 1906'da 14.000 ve 1907'de 12.000 rekor sayıda tezgâh çalışıyordu. 1890'dan sonra [millî] hasılanın artmasıyla çalışan tezgâh sayısı 2 ile 3.000 arasında yükseldi.

Basma imal eden fabrikaların ve boyahane sayılarının da değişmesi yüzyılın sonunda mensucat üretiminin önemli miktarda arttığını gösterir. 1845'de tahminen 100 boyahane ve basma fabrikası 1.500 kadar işçi istihdam ediyordu; 1899'da boyahane sayısı 129'a, fabrika sayısı da 27'ye yükselmişti.[137]

Antep, Maraş, Antakya ve Urfa'da mensucat imalâtının artışı Halep'tekine benzer ve bir dereceye kadar Halep'teki gelişmenin sonucudur. Halep'te ücretler artınca, diğer şehirlerde yeni tezgâh sayıları büyük miktarda arttı. Çeşitli topluluklar farklı kumaşların imalinde beceri kazandılar. Meselâ, Antep'tekiler, Halep'in pahasına, kırmızı kumaş sanayiini kurdular.[138]

[137] Yukarda 2 numaralı dip nota bakınız.

[138] Bowring (1840), s. 20. BBA İ MM 2276, 1292/1875; GB A&P AS 1889, Halep 1888 ve Halep hakkında diğeer FO ve A&P raporları. Deniz yolu ile ihracat üzerinden alınan %4 verginin kaldırılması sanayinin süratle canlanmasını izah edebilir. GB A&P AS 1890, Halep 1899; A&P 1905; Halep VS, 1317/1899, s. 191-92 ve Aus *k und k* Halep 1901. Ayrıca Issawi (1988), s. 372-81. BBA Cev İkt 2024; Mc Gregor (1847); çeşitli GB A&P ve FO 195.

Tablo IV: 20. Diyarbakır'da çeşitli mensucat üretimi, 1857-1903

Tarih	kutni	çitari	gazliye	şeytan bezi	canfes	bez	manusa	basma	çarşaf	şal aba
1857[a]	15.000	15.000	25.000	5.000 parça	27-36.000 metre	büyük parça				
1863[a]	21.000	10.000		7.000	13.770 metre	100.000 parça			3.150 metre	15.000 parça
1884[b]	3.000	16.000	24.000 top			30.000 parça	30.000	20.000	3.000 top	4.000 parça
1903[b]	3.200	17.500	25.000 top			2.000 parça	32.400	21.500	3.400 top	4.700 parça

Kaynaklar: [a] Diyarbakır şehri için FO 195/459 ve 799; Diyarbakır sancağı için Diyarbakır Sal. 1302/1884 ve 1321/1903. Top ve parça aynı ölçü birimi değildir.

Halep'te gözlenen gelişme bütün İmparatorluğun sanayii için de geçerlidir. Genellikle, refah içinde olan mensucat sanayiinde kırmızı kumaş imalâtının azalması, Osmanlı sanayii incelenirken, geniş bir görüş açısı tutulması icap ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, Halep'in örneği değişen şartların değişik çeşitteki mensucata ne şekilde tesir ettiğini de gösteriyor. Savaşlar, siyasî istikrarsızlık ve dünya piyasasının sebep olduğu bir azalma ya bütün mensucat sektöründe veya bunun bir tek bölümünde depresyon yaratabilir. Meselâ, ipekli kumaş dokumak 1860'larda ve 1870'lerde bütün İmparatorlukta sıkıntı içindeydi, zira kozalardaki hastalık fiyatlarını çok yükseltmişti. 20. yüzyılın başında dünya piyasasındaki azalmalardan dolayı ham pamuk fiyatlarının yükselmesi pamuklu kumaş dokuyanların zararına oldu ve ipekli kumaş imalâtını teşvik etti. Ayrıca, görüldüğü gibi, fiilen mevcut tezgâhların büyük bir kısmı muayyen bir bölgede muayyen bir zamanda *çalışmayabilir.* Şartlar değişince bunlar işletmeye başlatılabilir, zira her zaman için çalıştırılmaya hazır tezgâhlar vardı.

El emeğiyle yapılan imalât hakkında verdiğimiz açıklama, genel olarak yüzyıl boyunca İmparatorluktaki sanayiin *faaliyetini* ve *değişmesini* gösterir. Sanayi ne durgundu ne de ölüm döşeğindeydi. Geliştiği inkâr edilemez. İç pazarlar için imalât yüzyılın ikinci yarısında daha da kuvvetliydi ve daha da yaygındı. İhracat için yapılan imalât çeşitli zamanlarda yükseldi. İlk olarak yüzyılın ortasında büyüdü ve mekanize üretimin ender bir örneği olan ibrişimle başladı. Daha sonra ibrişim sanayiinin genişlemesi yavaşladı; buna mukabil dantel ve halı ihracatı çok kesin olarak arttı.

Dediğimiz gibi, İmparatorluğun iktisadı üzerindeki çalışmalar iç pazarlar için imalâtı ihmal eder, zira bu imalâtın tasnifi sanayide kullanılan (ve mekanizasyona dayanan) tariflere uymaz. Üstelik çoğu zaman ziraî bölgelerde ve evlerde gelişti ve bu yüzden göze çarpmadı. Buna mukabil ibrişim ve halıcılık gibi iki önemli ihracat sanayii çağdaş ve 20. yüzyıl yazarlarının dikkatini çekti ise de, bunların önemi idrak edilmedi. Halbuki 18. yüzyıldaki ihracat sanayiine gösterilen ilgi tam aksinedir. Meselâ, kırmızı ipliğin ve tiftik yününden yapılan kumaşın üzerinde ciddî olarak durulmuştur. Bu ilgi farkı iki ihracatın kıymetlerinin farklı olmasından değildir. Yukarda görüldüğü gibi, 1914'de ipekli kumaş, halı, dantel ve diğer mamullerin ihracatı İmparatorluğun sanayiinin1800'deki ihracatından çok daha yüksekti. 19. yüzyıldaki ihracata önem verilmemesinin sebebi Avrupa'nın ve İmparatorluğun ekonomilerinin çok daha kompleks olması ve Avrupa'nın ihracatının muazzam bir şekilde yükselmiş olmasındandır. İmparatorluğun 19. yüzyıldaki ihracatı bundan önceki yüzyıllarınınkinden çok daha yüksek olmuş olabilir, fakat Batı dünyasının ekonomisinde nisbî önemini kaybetmişti. İmparatorluğun sanayii problemini ve iktisadındaki değişikliği incelerken, memleket dahilinde meydana gelmiş olan olayları unutmayalım.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Türkiye: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Bab-ı Ali Evrak Odası
Cevdet Tasnifi, Belediye
Cevdet Tasnifi, Dahiliye
Cevdet Tasnifi, İktisat
Cevdet Tasnifi, Maliye
Cevdet Tasnifi, Nafia
Hatt-ı Hümayun Tasnifi
Kamil Kepeci Tasnifi
İradeler Tasnifi
Yıldız Tasnifi
Ankara eyaletine dair mesaili mühimme
Hüdavendigâr eyaletine dair mesaili mühimme

Avusturya: Haus-Hof und Staatsarchiv, Vienna

France: Archives du Ministère des affaires étrangères, Paris

Correspondance consulaire et commerciale, 1873-1901
Constantinople, 106-7, 115-17
Trebizonde, 9-13
Smyrne, 55-57
Brousse, no nr.
Erzeroum, 4

Almanya, (eski adı) Democratic Republic: Zentrales Staatsarchiv, Potsdam Auswärtiges Amt

İngiltere: Foreign Office, The Public Records Office, London FO 195 and 424

Amerika Birleşik Devletleri: National Archives, Washington, D.C.

Brusa, 1837-40
Constantinople, 1820-70
Salonica, 1832-40
Smyrna, 1802-75.

Yayınlanmış Konsolosluk Raporları

Avusturya: *Berichte der k. U. K. Österr.- Ung. Konsularämter über das Jahr....*
Herausgegeben im auftrage des K.K. Handelsministeriums vom K.K. Österr.
Handelsmuseum. Vienna, 1900-1912.
Politisches Archiv, Türkei XII, K 195, 196, 352.

Fransa: *Bulletin consulaire français. Recueil des rapports commerciaux adressés au Ministère des affaires étrangères par les agents diplomatiques et consulaires de France à l'étranger*. Paris, 1877-1914.

Almanya: Deutsches Reich. *Handel und Industrie. Berichte über Handel und Industrie*. Berlin, 1900-15.

İngiltere: Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*. London, 1876-1913.

Amerika Birleşik Devletleri: Department of State. *Commercial Relations of the United State* Washington, 1856-79.

Daily Consular Reports. Washington, 1901-2.

Department of Commerce and Labor, Bureau of Manufactures, *Monthly Consular and Trade Reports*. Washington, 1907-14.

Döneminin Gazete ve Dergileri (seçme)

Aydın, 1297-1301.

Board of Trade Journal, 1906-14.

Bursa, 1310-11.

Levant Trade Review, 1911-15.

Itidal, Adana, 1327.

Bursa Sergisi, 1325.

Diyarbekir, 1327.

La Revue commerciale du Levant, bulletin mensuel de la chambre de commerce française de Constantinople, 1896-1912.

Revue de Constantinople, 1875-76.

Revue Technique d'Orient, 1910-14.

Sivas, 1902-8.

İkincil Kaynaklar

Adams, Walter Booth (1924). "Public health" içinde Mears, ed., s. 155-176.

Adanır, Fikret (1984-85). "The Macedonian Question: the socio-economic reality and problems of its historiographic interpretations," *IJTS*, Winter, III (I), 43-64.

Akarlı, Engin Deniz (1986). "Gedik: implements, mastership, shop usufruct, and monopoly among Istanbul artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Jahrbuch*, 225-31.

Aktan, Reşat (1950). "Agricultural policy of Turkey," Doktora tezi, University of California, Berkeley.

Arıcanlı, Tosun (1976). "The role of the state in social and economic transformation of the Ottoman Empire, 1807-1918," Doktora tezi, Harvard University.

(n.d.). "Agrarian relations in Turkey: state, peasant property and the question of landlordism," Yayınlanmamış bildiri.

Arif, Muhammad (1971). *al-Sa'ada al namiye a-abadiyya fi'l-sikka al-hadidiyya al Hijaziyya,* manuscript trans. And ed. By Jacob Landau as *The Hejaz railway and the Muslim pilgrimage. A case of Ottoman political propaganda,* Detroit.

Atalay, B. (1939). *Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması.*

Bacqué-Grammont, Jean-Louis and Paul Dumont (1983a), eds. *Économies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin duf XVIII-début du XX siècle),* Paris.

—— (1983b), eds. *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman,* Paris-Louuvain.

Baer, Gabriel (1970). "The administrative, economic and social functions of Turkish guilds," *IJMES,* 1, 28-50.

—— (1982) "Fellah rebellion in Egypt and the Fertile Crescent," Gabriel Baer, ed. *Fellah and townsman in the Middle East. Studies in social history,* London, s. 253-323.

—— (1983) "Landlord, peasant and the government in the Arab provinces of the Ottoman Empire in the 19th and early 20th centuries," Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983a), s. 261-74.

Bağış, Ali İhsan (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839),* Ankara.

Bairoch, Paul (1975). *The economic development of the Third World since 1900,* trans. By Cynthia Postan. Berkeley.

—— (1976). "Europe's gross national product: 1800-1975," *JEEH,* Fall, 273-340.

—— (1983). "A comparison of the levels of GDP per capita in developed and developing countries, 1700-1980," *JEH,* March, 27-41.

Batatu, Hanna (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq,* Princeton.

Bayatlı, Osman (1957). *Bergama'da Yakın Tarih Olayları, XVIII.-XIX. Yüzyıl,* İzmir.

Behar, Cem (1986). "Some data on polygyny in İstanbul, 1885-1926," Yayınlanmamış bildiri, İstanbul.

—— (1987). "Evidence on fertility decline in İstanbul, (1885-1940)," Yayınlanmamış bildiri, İstanbul.

Beinin, Joel and Zachary Lockman (1988). *Workers on the Nile. Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian working class, 1882-1954,* Princeton.

Berend, Ivan T. and György Ránki (1974). *Economic development in East-Central Europe in the 19th & 20th centuries,* New York.

Biraben, Jean-Noel (1975). *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens,* I, Mouton and Paris.

Bowring, John (1840). *Report on the commeercial statistics of Syria,* London (tıpkı basım, New York, 1973).

Braude, benjamin and bernard Lewis (1981), eds. *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* I, New York.

Braudel, Fernand (1966). *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II,* New York.

Buheiry, Marwan (1984). "The peasant revolt of 1858'in Mount Lebanon," Khalidi, ed., s. 291-301.

Burke, Edmund III (1986a). "Changing patterns of peasant protest in the Middle East, 1750-1950," MESA'nın 1986 Yıllık toplantısında sunulan bildiri.

—— (1986b). "Understanding Arab protest movements," *Maghreeb Review,* XI (I), 27-32.

Cameron, Rondo (1961). *France and the economic development of Europe, 1800-1914,* 2nd ed., Princeton.

Clark, E. (1974). "The Ottoman Industrial Revolution," *IJMES,* V, 65-76.

Corancez, L.A.A. (1816). *Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure,* Paris.

Crafts, N.F.R (1984). "Economic growth in France and Britain, 1830-1910: a review of the evidence," *JEH,* March, 49-67.

Cuinet, Vital (1890-94). *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonné de chaque province de l'Asie Mineure,* 4 cilt., Paris.

Cunningham, A.B. (1983). "The journal of Christophe Aubin: a report on the Levant trade in 1812," *AO,* VIII, 5-131.

Çadırcı, Musa (1980). "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", Okyar and İnalcık, eds. (1980), s. 237-41.

Dalsar, Fahri (1960). *Bursa'da İpekçilik,* İstanbul.

Davison, Roderic (1968). *Turkey: a short history,* New Jersey (1981 basımı).

Delbeuf, Régis (1906). *Une excursion à Brousse et à Nicée,* Constantinople.

Dols, Michael (1979). "The second plague pandemic and its recurrence in the Middle East," *JESHO;* XXII (2) (May), 162-89.

Draganova, Slavka (1988). "Documents of the 1840s on the economic position of the villages in central north Bulgaria," *Bulgarian Historical Review,* XVI (2), 87-104.

du Velay, A. (1903). *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours,* Paris.

Duben, Alan (1985). "Turkish families and households in historical perspective," *Journal of Family History,* Spring.

—— (1986). "Muslim households in late Ottoman İstanbul," unpublished paper.

—— (1987). "Locating the household in late Ottoman İstanbul," Yayınlanmamış bildiri.

Dumont, Paul (1981). "Jewish communities in Turkey during the last decades of the XIXth century in the light of the archives of the Alliance Israelite Universelle," in Braude and Lewis, eds., I, s. 209-42.

Eldem, Vedat (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* İstanbul.

Elefteriades, Eleuthère (1944). *Les chemins de fer en Syrie et au Liban,* Beirut.

Engelhardt, Ed (1882 and 1884). *La Turquie et le Tanzimat,* 2 vols., Paris.

Farley, J.L. (1862). *The resources of Turkey,* London.

Faroqhi, Suraiya (1987). "Agriculture and rural life in the Ottoman Empire ca. 1500-1878," *New Perspectives on Turkey,* Fall, 3-34.

Fawaz, Leila (1983). *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut,* Cambridge.

Feis, Herbert (1930). *Europe, the world's banker,* New Haven.

Fitzner, Rudolf (1902). *Anatolien. Wirstschaftsgeographie,* Berlin.

Fogel, Robert W. (1964). *Railroads and American economic growth,* Baltimore.

Frangakis, Elena (1986). "Western merchant and financial capital in eighteenth-century İzmir," 1986 American Historical Association'da sunulan tebliğ.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Ünal Nalbantoğlu ve Osman Okyar, eds., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar,* Ankara, s. 231-91.

—— (1987). "Entreprises d'état et attitude politique dans l'industrie ottomane au XVIIIe siècle," Jacques Thobie and Jean-Louis Bacqué-Grammont, eds., *L'accession de la Turquie à la civilisation industrielle. Facteurs internes et externes,* İstanbul.

Gerber, Haim (1987). *The social origins of the modern Middle East,* Boulder, Col.

Gilbar, Gad G. (1986). "The growing economic involvement of Palestine with the West, 1865-1914," David Kushner, ed., *Palestine in the late Ottoman period,* Jerusaallem, s. 188-210.

Goffman, Daniel (1986). "A European commercial network in seventeenth-century western Anatolia," 1986 American Historical Association'da sunulan tebliğ.

Gould, Andrew G. (1973). "Pashas and brigands: Ottoman provincial reform and its impact on the nomadic tribes of southern Anatolia 1840-85," Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles.

Göyünç, Nejat (1983). "The procurement of labor and materials in the Ottoman Empire (16th and 18th centuries)," içinde; Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983a), s. 327-33.

Güran, Tevfik (1980). "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-76)", Okyar ve İnalcık, eds., s. 271-77.

—— (1984-85). "The state role in the grain supply of İstanbul: the grain administration, 1793-1839," *IJTS*, Winter, 27-41.

Great Britain (1920). *Anatolia*, London.

Parliamentary Papers, Accounts and Papers (1870 and 1871). "Report on the Condition of Industrial Classes [in Turkey]," vols. 66 and 68.

Greenberg, Dolores (1982). "Reassessing the power patterns of the Industrial Revolution: an Anglo-American comparison," *AHR*, LXXXVII (4), 1237-61.

Hall, W.H. (1918). *Reconstruction in Turkey*, New York.

Hammer, Joseph V. (1818). *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zürück über Nicäa und Nicomedien*, Pest.

Hecker, M. (1914). "Die eisenbahnen der asiatischen Türkei," *Archiv für Eisenbahnwesen*, s. 744-800, 105-87, 1283-321, 1539-84.

Herlt, G. (1918). "Die industrialiisierung der Türkei," *Das Wirtschaftsleben der Türkei*, II, 41-80.

Himes, Norman E. (1936). *Medical history of contraception*, New York.

Hoell, Margaret S. (1973). "*The Ticaret Odası:* origins, functions, and activities of the Chamber of Commerce of İstanbul, 1885-99," Doktora tezi, The Ohio State University.

Hoffmann, Friedrich (1909). "Die industrie in der Türkei," *Wiltwirtschaftliches Archiv*, XIV (7) Januar, 1-23.

Hütteroth, Wolf-Dieter (1974). "The influence of social structure on land division and settlement in inner Anatolia", P. Benedict, E. Tümertekin and F. Mansur, eds., *Turkey. Geographic and social perspectives*, Leiden, s. 21-38.

Hurewitz, J.C. (1975), ed. *The Middle East and North Africa in world politics. A documentary record*, 2nd ed., I, New Haven.

İnalcık, Halil (1943). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.

—— (1971). "İmtiyazat," *EI*[2], III, Leiden, s. 1179-89.

—— (1973). "Application of the Tanzimat and its social effects," *AO*, V, 97-128.

—— (1979-80). "Osmanlı pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü," *TITA*, 1-65.

—— (1982). "Rice cultivation and the çeltükci-reaya system in the Ottoman Empire," *Turcica*, XIV, 140-41.

—— (1983). "The emergence of big farms, *çiftlik*s: state, landlords and tenants," Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983b), s. 105-26.

Işıksaçan, Güngör (1964). *Batı Anadolunun Başlıca Halı Merkezlerinde İmâl Edilen Halıların Desen ve Kaliteleri Üzerinde Araştırmalar*, İzmir.

Issawi, Charles (1966). *The economic history of the Middle East, 1800-1914*, Chicago.

—— (1969). "Economic change and urbanization in the Middle East," Ira Lapidus, ed., *Middle Eastern cities*, Berkeley, s. 102-21.

—— (1970). "The Tabriz-Trabzon trade, 1830-1900: rise and decline of a route," *IJMES,* I, 18-27.

—— (1977). "British trade and the rise of Beirut, 1830-60," *IJMES,* VIII, 91-101.

—— (1980). *The economic history of Turkey 1800-1914,* Chicago.

—— (1981). "The transformation of the economic position of the *millet*s in the nineteenth century," Braude and Lewis, eds., s. 261-85.

—— (1982). *An economic history of the Middle East and North Africa,* New York.

—— (1988). *The Fertile Crescent 1800-1914. A documentary economic history,* New York.

İstanbul Ticaret Bahriye Müdürlüğü (1928). *İstanbul Limanı.* İstanbul.

Junge, Reinhard (1916). "Türkische textilwaren," *Balkan-Orient-Sonderausgabe der Zeitschrift, die Textile Woche,* 1916-17.

Jwaideh, Albertine (1965). "The sanniya lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq," George Makdisi, ed., *Arabic and Islamic studies in honor of Hamilton A.R. Gibb,* Leiden.

—— (1984). "Aspects of land tenure and social change in Lower Iraq during the late Ottoman times," Khalidi, ed., s. 333-56.

Karpat, Kemal H. (1983). "Population movements in the Ottoman state in the nineteenth century: an outline" Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983a), s. 385-428.

—— (1985a). *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics,* Madison, Wisconsin.

—— (1985b). "The Ottoman emigration to America, 1860-1914," *IJMES*, XVII (2), 175-209.

—— (1987). "The immigration of Ottoman Jews into the Ottoman Empire 1860-1914," Yayınlanmamış bildiri.

Kasaba, Reşat (1985). "Peripheralization of the Ottoman Empire," Doktora tezi, State University of New York at Binghamton.

—— (1988a). "Migrant labor in Western Anatolia, 1750-1850," Yayınlanmamış bildiri.

—— (1988b). "Was there a compradore bourgeoisie in mid nineteenth-century Western Anatolia?" R. Spring, 215-28.

Khalidi, Tarif, (1984), ed. *Land tenure and social transformation in the Middle East,* Beirut.

Kolars, John and Henry Malin (1970). "Population and accessibility: an analysis of Turkish railroads," *The Geographical Review,* LX (2), 229-46.

Kurdakul, Necdet (1981). *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar,* İstanbul.

Kurmuş, Orhan (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul.

—— (1983). "The 1838 treaty of commerce re-examined," Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983a), s. 411-17.

Lampe, John R. And marvin R. Jackson (1982). *Balkan economic history, 1550-1950. From imperial borderlands to developing nations,* Bloomington, Indiana.

Lewis, Bernard (1961). *The emergence of modern Turkey,* London, ve daha sonraki baskıları.

Lewis, Norman (1987). *Nomads and settlers in Syria and Jordan, 1800-1980,* Cambridge.

Licht, Walter (1983). *Working for the railroad: the organization of work in the nineteenth century,* Princeton.

Longrigg, Stephenn (1925). *Four centuries of modern Iraq,* Oxford.

MacGregor, J. (1847). *Commercial statistics,* 4 cilt, London.

Maddison, Angus (1964). *Economic growth in the West,* New York.

Mandel, Neville J. (1975). "Ottoman practice as regards Jewish settlement in Palestine, 1881-1908," *MES,* II (I), 33-46.

—— (1976). *The Arabs and Zionism before World War I,* Berkeley.

Maoz, Moshe (1980). "Intercommunal relations in Ottoman Syria during the Tanzimat era: social and economic factors," in Okyar and İnalcık, eds., s. 205-10.

McCarthy, Justin (1979). "Age, family and migration in the Black Sea provinces of the Ottoman Empire," *IJMES,* X, 309-23.

—— (1983). *Muslims and minorities. The population of Anatolia and the end of the Empire,* New York.

McGowan, Bruce (1981). *Economic life in Ottoman Europe. Taxation trade and the struggle for land, 1600-1800,* Cambridge.

McNeill, William (1976). *Plagues and peoples.* New York.

Mears, Eliot Grinneell (1924). *Modern Turkey,* New York.

Meriwether, Margaret L. (1987). "Urban notables and rural resources in Aleppo, 1730-1830," *IJTS,* Summer, 55-73.

Mitchell, Brian (1978). *European historical statistics,* abridged ed., London.

Mitchell, Brian and Phyllis Deane (1962). *Abstract of Britiish historical statistics,* Cambridge.

Mordtmann, A.D. (1925). *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinaisien,* ed. Franz Babinger, Hanover.

Musallam, B.F. (1983). *Sex and society in Islam. Birth control before the nineteenth century,* Cambridge.

Naff, Alixa (1972). "A social history of Zahle, the principal market town in nineteenth-century Lebanon," Doktora tezi, University of California, Los Angeles.

Nickoley, E.F. (1924). "Agriculture," in Mears, ed., s. 280-301.

Nuri, Osman (1330-38/1911-19). *Mecelle-i umur-u belediyye,* 5 cilt, İstanbul.

Ochsenwald William (1980). *The Hijaz railroad,* Charlottesville, Va.

—— (1984). *Religion, socity and the state in Arabia: The Hijaz under Ottoman control,* Columbus, Ohio.

Okyar, Osman ve Halil İnalcık (1980), eds. *Social and economic history of Turkey, 1071-1920,* Ankara.

Orga, Irfan (1950). *Portrait of a Turkish family,* London.

Owen, Roger (1981). *The Middle East in the world economy.* London.

—— (1984). "The study of Middle Eastern industrial history: notes on the interrelationship between factories and small-scale manufacturing with special references to Lebanese silk and Egyptian sugar 1900-30," *IJMES,* 475-87.

Ökçün, A. Gündüz (1970), ed. *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri,* Ankara.

Öncü, Ayşe (1987). "Turkish migrants return from Europe: a review of research," *TSAB,* September, 55-64.

Pamuk, Şevket (1987). *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913. Trade, investment ond production,* Cambridge.

Panzac, Daniel (1985). *La peste dans l'empire Ottoman 1700-1850,* Louvain.

Pech, E. (1911). *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie,* 5th ed., İstanbul.

Pittard, Eugène (1931). *Le visage nouveau de la Turquie,* Paris.

Popoff, Kiril G. (1920). *La Bulgarie economique, 1879-1911,* Sofia.

Puryear, Vernon J. (1935). *International economics and diplomacy in the Near East,* Stanford.

Quataert, Donald (1973). "Ottoman reform and agriculture in Anatolia, 1876-1908," Doktora tezi, University of California, Los Angeles.

—— (1977). "Limited revolution: the impact of the Anatolian Railway on Turkish transportation and the provisioning of İstanbul, 1890-1908," *Business History Review,* Summer, 139-60.

—— (1979). "The economic climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908," *JMH,* September, D1147-D1161.

—— (1981). "Agricultural trends and government policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914," *AAS,* XV (I), 69-84.

—— (1983). *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1882-1908,* New York.

—— (1986a). "Machine breaking and the changing carpet industry of western Anatolia, 1860-1908," *Journal of Social History,* Spring, 473-89.

—— (1986b). "Ottoman households, Ottoman manufacturing and international markets, 1800-1914," Yayınlanmamış bildiri.

Rafeq, Abdul Karem (1983). "The impact of Europe on a traditional economy: the case of Damascus, 1840-1870," Bacqué-Grammont and Dumont, eds. (1983a), s. 419-28.

—— (1984). "Land tenure problems and their social impact in Syria around the middle of the nineteenth century," Khalidi, ed., s. 371-96.

Reilly, James (1987). "*Sharia* court registers and land tenure around nineteenth-century Damascus," *Middle East Studies Association Bulletin,* December, 155-68.

Al-Sa'di, Essa Ali (1989). "Migration and social change in a Jordanian village: a socio-cultural perspective," Doktora tezi, State University of New York, Binghamton.

Sahillioğlu, Halil (1968). "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticâri İmkânları," *BTTD,* 11, 61-66.

Salaheddin Bey (1867). *La Turquie à l'exposition universelle de 1867,* Paris.

Sarç, Celal Ömer (1940). "Tanzimat ve Sanayiimiz," *Tanzimat,* İstanbul, s. 423-40. Çeviren "Ottoman industrial policy" içinde; Issawi (1966), s. 48-59.

Sauvaget, J. (1941). *Alep,* Paris.

Sayar, Ahmed Güner (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması,* İstanbul.

Schatkowski-Schilcher, Linda (1985). *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries,* Stuttgart.

Sencer, Oya (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı,* İstanbul.

al-Shaafi, Muhammad S. (1985). *The foreign trade of Jiddah under Ottoman rule, 1840-1916,* Riyadh.

Shaw, Stanford J. (1975). "The nineteenth-century Ottoman tax reforms and revenue system," *IJMES,* VI, October, 421-59.

Shaw, Stanford J. And Ezel Kural Shaw (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* II, Cambridge.

Shiedls, Sarah (1986). "An economic history of nineteenth-century Mosul," Doktora tezi, University of Chicago.

Shorter, Fredeeric C. (1985). "The population of Turkey after the War of Independence," *IJMES,* November, 417-41.

Sluglett, Peter and Marion Farouk-Sluglett (1984). "The application of the 1858 land code in Greater Syria: some preliminary observations," içinde; Khalidi, ed., s. 409-21.

Sousa, Nadim (1933). *The capitulatory regime of Turkey, its history, origin and nature,* London.

Spooner, Brian (1977). "Desert and sown: a new look at an old relationship," in Thomas Naff and Roger Owen, eds., *Studies in eighteenth century Islamic history,* Carbondale, III.

Stavrianos, L.S. (1958). *The Balkans since 1453,* New York.

Stern, Bernhard (1909). *Die moderne Türkei,* Berlin.

Stich, Heinrich (1929). *Die weltwirtschaftlich Entwicklung der anatolischen Produktion seit Anfangs des 19. Jahrhunderts,* Kiel.

Stoeckel, J.M. (1892). "Modern Turkey carpets. A monograph," C. Purdon Clarke, ed., *Oriental Carpets,* Vienna.

Stoianovich, Troian (1960). "The conquering Balkan Orthodox merchant," *JEH,* 234-313.

Suleiman Sırrı Bey (1924). "Irrigation," içinde; Mears, ed., s. 265-79.

Şerif, Ahmet (1325/1907). *Anadolu'da Tanin,* İstanbul.

Tabak, Faruk (1988). "Local merchants in the peripheral areas of the empire: the Fertile Crescent during the long nineteenth century," R. Spring, 17-214.

Texier, Charles (1862). *Asie Mineure. Description géographie, historique et archéologique,* Paris.

Thieck, Jean-Pierre (1985). "Decentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin XVIIIème siècle," in Zakaria et al., eds., *Mouvements communautaires et espaces urbains au Machreq,* Beirut, s. 117-68.

Thobie, Jacques (1977). *Intérèts et impérialisme dans l'empire ottoman (1895-1914),* Paris.

Todorov, Nikolai (1983). *The Balkan City, 1400-1900,* Seattle, Wash.

Toprak, Zafer (1982). *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-18),* Ankara.

Touma, Toufic (1958). *Un village de montagne au Liban (Hadeth el-Jobbé),* Paris.

Trebilcock, Clive '1981). *The industrialization of the continental powers, 1780-1914,* New York.

Trietsch, Davis (1910). *Levante-Handbuch,* Berlin.

Tucker, Judith (1987). "Marriage and family in Nablus, 1720-1856. Towards a history of Arab marriage," Yayınlanmamış bildiri.

Turkey (1327a/1909). Maliye Nezareti. *İhsaiyat-i Maliye, 1325,* İstanbul.

(1327b/1909). Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, İstatistik Şubesi. *1325 Senesi Asya ve Afrika-yi Osmani Ziraat İstatistiği,* İstanbul.

(1911). Direction Genérale du Commerce. Ministère du Commerce et de l'Agriculture, *Listes indiquant les noms, genre de commerce et adresse des commerçants de Constantinople,* Constantinople.

Ticaret ve Ziraat Nezareti (1333/1914). *1328, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği,* İstanbul, Gündüz Ökçün tarafından yayımlanan baskısı, (1970).

(1938). *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,* İstanbul.

(1968). *Uşak İl Yıllığı 1967,* İstanbul.

Ubicini, M.A. (1856). *Letters from Turkey,* 2 vols., London.

Uluçay, M.Ç. (1955). *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul.

Urquhart, David (1833). *Turkey and its resources; its municipal organization and free trade; the state and prospects of English commerce in the East,* London.

Vatter, Sherry (c. 1987). "The European capitalist impact upon the textile industry of Ottoman Damascus, 1820-80," unpublished paper.

Verney, N. And G. Dambbmann (1900). *Les puissances étrangèrs dans le Levant, en Syrie et en Palestine,* Paris and Lyon.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARA

1326-1914

ŞEVKET PAMUK
Boğaziçi Üniversitesi

Türkçeye çeviren: Serdar Alper

OSMANLI PARA DÜZENİNİN GELİŞİMİ

Bu bölüm ilk sikkelerden 1. Dünya Savaşı'na dek süregelen Osmanlı para sisteminin gelişimini inceler. Dünya iktisadi ortamı ve Osmanlı para düzeni altı yüzyıl boyunca bir hayli değiştiği için, farklı dönemleri tanımlamak ve her birinin temel sorunlarını ele almak gerekir. Her bir dönem için, hem para arzının ve hem de para talebinin üzerinde duracağım. İlkiyle ilgili olarak, imparatorluğun farklı kısımlarındaki sikke ve para çeşitlerini, hükümet politikalarını ve yönetim uygulamalarını, Osmanlı geleneğinde sürekli rolü olan Avrupa'nın ve diğer yabancıların sikkelerini inceleyeceğim. Sonuncusuyla ilgili olarak ise kaynakları ve çeşitleri gelişen paranın kullanım talebini tanımlamak amacıyla uzun dönemli yapısal ve kurumsal değişiklikler üzerinde duracağım.

Tablolar, metal içeren Osmanlı hesap birimini, *gümüş akçe* ve *kuruşu*, *altın sultani* ve *lirayı* diğer önde gelen paralar karşısındaki kurlarıyla birlikte gösterir. Her dönem için ayrı daha detaylı tablolar metinde sunulurken, özet bir tablo ve grafik bölümün sonuna konuldu. Bu tabloların diğer bir önemli amacı ise okuyucunun fiyatlar, ücretler ve diğer parasal büyüklükler arasında zamanlar arası karşılaştırma yapmasına yardımcı olmaktır. Bunun yanında, Osmanlı topraklarını kapsayan fiyat ve ücretlerle ilgili sonraki tarih çalışmaları içinde söz konusu tabloların yaralı olmasını diliyorum.

Beş dönem saptanmıştır:

1 *1326-1477*: ilk gümüş *akçenin* darp edilmesinden bilinen ilk Osmanlı altın sikkesinin darp edilmesine kadar olan dönem; kurulan bir devletin nispeten istikrarlı olan gümüş esaslı parası.

2 *1477-1585*: imparatorluğun iktisadi, mali ve siyasi açıdan güçlü olduğu dönemde altın ve gümüş esaslı çift metalli düzen; bol miktarda gümüşün Amerika'dan Eski Dünyaya ulaşmasıyla ilgili problemler.

3 *1585-1690*: madenlerin kıtalar arası hareketinin ters etkileri sonucunda ortaya çıkan sorunlardan kaynaklanan para sisteminin istikrarsızlığı; Osmanlı piyasalarının yabancı sikkeler ve bunların tağşişe uğramış türleri tarafından istila edilmesi.

4 *1690-1844*: Osmanlı *kuruşu* etrafında yeni bir gümüş standardı yerleştirme girişimleri; kuruşun 1760'lara kadar süren göreli istikrarını, şiddetli mali krizlerin ve sert tağşişin takip etmesi.

5 *1844-1914*: gümüş *kuruş* ve altın lira esaslı yeni bir çift metalli düzen; Avrupa'yla olan ticarette ani bir genişleme; Avrupa mali piyasalarından yüklüce borçlanılması ve mali gelir sağlamak amacıyla başvurulan tağşişlerden vazgeçilmesi; 1870'lerde "topal" altın standardının benimsenmesi.

Altı yüzyıl boyunca süregelen Osmanlı para düzeninin özelliklerine dair geniş içerikli genellemeler yapmak değişen iktisadi ve kurumsal yapılardan dolayı açıkça zordur. Ama yine de, bu hususda birkaç sonuca ulaşılabilir.

Birincisi, 15. yüzyıldan sonra merkezi hükümetin tüm bir imparatorluk için tek bir para düzenini kabul ettirememesi önemlidir. Farklı türlerde Osmanlı sikkeleri Kırım ve Balkanlardan Irak, Suriye, Mısır ve kuzey Afrika'ya kadar farklı bölgelerde dolaşımdaydı. Belki daha da önemlisi, yabancı sikkeler imparatorluğun farklı bölgelerini, arada sırada yerel karşılıklarını önemli derecede aşarak yaygın ölçüde dolaşmaktaydı. Bu durum hiç kuşku yok Osmanlılara özgü değildi, zira diğer pek çok ülke de söz konusu yüzyıllarda benzer sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Ancak, birleşik bir para standardının noksanlığı, nedeniyle, imparatorluğun iktisadi ve siyasi birliğiyle ilgili daha büyük sorunlar ortaya çıkmıştı.

İkinci olarak, Osmanlı para düzeninin her dönemdeki istikrarı devlet maliyesiyle ekonominin gücüne ve iyi olmasına, kurumsal ve iktisadi değişikliklerin yapısına ve imparatorluğun siyasal gücüne sıkı sıkıya bağlıydı. 16. yüzyılın erken ve orta bölümleri parasal açıdan daha istikrarlı dönemler olduğundan bu şaşırtıcı gelmeyebilir. Öte yandan, 17. yüzyıl, paranın aniden tağşişine/değerden düşürülmesine ve özellikle eyaletlerde Osmanlı sikkesinin kaybolmasına şahit olmuştur.

Üçüncü olarak, dünyadaki iktisadi ve parasal gelişmelerin Osmanlı para düzeni için çoğunlukla önemli sonuçları olmuştu. Fernand Braudel'in vurguladığı gibi, ters yöndeki mal akışının genellikle eşlik ettiği para ve külçe akışı, bu yüzyıllar boyunca Amerika'yı Asya ve Avrupa'ya bağlayan dünya ekonomisinin farklı bölgeleri arasındaki güçlü bağlardan birini oluşturmaktaydı. Ancak, Orta Doğu bu kıtalar arası akış için genelde transit bir bölgeydi. Sonuçta, imparatorluğun para düzeni genellikle altın ve özellikle gümüşün fazla miktardaki hareketlerine karşı savunmasızdı ve bunlardan olumsuz yönde etkilendi.

Dördüncü olarak, Osmanlı parasının maden içeriği ve kurundaki uzun dönemli yönelimleri ortaya koymak şimdi mümkündür. Balkanlardan Anadolu ve Suriye'ye imparatorluğun iç bölgelerinde *akçe* ve ardılı kuruş temel birim olarak kalmıştır. 1680'lerden sonra aralarında 120 *akçe*=1 *kuruş* eşitliği bulunduğu için altı yüzyıllık Osmanlı parasının toplam tağşiş oranını burada hesaplayabiliriz. Bölüm sonundaki tablo V: 10 ve şekil V:1'de gösterildiği gibi 1326'daki ilk sikkelerden 1914'e kadar *akçe*nin gümüş içeriği 1.03 gramdan 0.0083 grama indi. Bu neredeyse uzun dönemli ortalama yıllık 0,8 tağşiş

oranına tekabül etmektedir. 20. yüzyılın standartlarıyla mukayese ettiğimizde söz konusu oran düşük gözükebilir. Aynı dönem boyunca Avrupa'nın farklı bölgelerinde gözlemlenen tağşiş oranlarını düşündüğümüzde, bu yine de nispeten keskin bir tağşiş hamlesidir.[1] Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, tağşiş oranları zaman içerisinde değişiklik göstermekteydi. Paranın maden içeriği 1560'a ve 1844 sonrasına kadar nispeten istikrarlıydı. Karşılaştırdığımızda, 1580'den sonraki yüzyıl ve özellikle 1760-1844 aralığı en yüksek tağşiş oranına şahit olmuştur.[2]

Altı yüzyıl boyunca altın içeriği sadece yüzde 1 oranında değişen Venedik dukası karşısında Osmanlı parasının kur değeri benzer yönelimler arz etmekteydi. Gümüş içeriğindeki düşüşün ve gümüşün altın karşısındaki nispi değerindeki azalmanın ardından duka karşısında *akçe*nin 14. yüzyıldaki kur değeri 1/30'dan (30 *akçe*=1düka) neredeyse 19. yüzyıl ortasında yine Tablo V:10 ve şekil V:1'de gösterildiği gibi 1/6.000'e (50 *kuruş* = 1 duka) düşmüştü.

Beşinci olarak, bu şekildeki uzun dönemli bir incelemede tağşişin, çalışmanın merkezini işgal etmesi kaçınılmazdır. Mali baskılar burada paranın maden içeriğindeki düşüşte tayin edici bir unsur olarak ortaya konmaktadır. Carlo Cipolla'nın belagatle kanıtlamaya çalıştığı gibi, mali baskılar tağşişin birçok nedeninden sadece birini oluşturur. Dahası, tağşiş belirli iktisadi, mali ve parasal bir probleme verilebilecek cevaplardan sadece birini ortaya koymaktadır.[3] Gelecekteki araştırmalarda Osmanlı maliyesinin bir unsuru olan tağşişin bahsi geçen diğer neden ve özelliklerinin daha dikkatli incelemesi gerekmektedir.

Son olarak, Osmanlı topraklarının para tarihçiliğinin hâlâ daha emekleme döneminde olduğunu vurgulamak isterim. İmparatorluğun farklı bölgelerinde para düzeninin nasıl işlediği ve sikkenin maden içeriğindeki kısa dönemli dalgalanmalar gibi temel birçok konuda şu an bile sınırlı bilgiye sahibiz. Bu nedenle, aşağıda yazılanların bu unsurlar göz önünde tutularak okunmasında fayda var.

---

[1] 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönemde, çeşitli Avrupa paralarının tağşiş değerleri için, Braudel ve Spooner (1667), şek. 4 s. 458.

[2] Fiyatların tağşiş oranlarına göre biraz daha keskin bir biçimde arttığı görünmektedir. Örneğin, başlangıçtaki hesabımızın göstermiş olduğu gibi İstanbul'daki yiyecek fiyatları 1490 ve 1914 yılları arasında yaklaşık olarak 300 ila 500 kat artmıştır. Bu toplam artış yılda yüzde 1 ve 1.3 arasında uzun dönemli ortalama bir fiyat artışına tekabül eder. Bundan başka, bugünkü standartlarımıza göre düşük ama, bahsi geçen yüzyıllardaki standartlara göre önemlidir. En yüksek fiyat artışları 16. yüzyılda, özellikle de sonlarında ve 1760-1844 yılları arasında yaşanmıştır.

[3] Cipolla (1963).

1326-1477 GELİŞEN DEVLETİN GÜMÜŞ ESASLI PARASI

11., 12. ve 13. yüzyıllar boyunca Akdeniz ve Orta Doğu'nun ani bir gümüş noksanlığı yaşadığı çok iyi bilinir. Bu dönemde darp edilen sikkeler altın külçelerden ve temel metallerden yapılırdı. Aynı dönemde Avrupa'da gümüş nispeten boldu ve oradaki sikkeler çoğunlukla gümüşe bağlıydı. 12. yüzyılın sonlarına doğru bu yapı değişmeye başladı. Avrupa'da altının gitgide daha kolay bulunabilir olmasına benzer bir biçimde gümüş de Orta Doğu'da bolluk içersinde tekrar ortaya çıktı ki, yakında çoğu paranın esası olarak altının yerini alacaktı. Gümüş sikkeler, 13. yüzyıl boyunca Anadolu Selçuklu ve Moğol dönemi boyunca yayılmıştı. Bizans imparatorluğunun meşhur *hyperperon*'u direnen son altın sikkelerden biriydi fakat önemi düşmüştü.[4]

Çoğunlukla ilk gümüş Osmanlı sikkesinin 1326'da (727 H) Orhan zamanında darp edildiği düşünülmektedir. "Beyaz" anlamına gelen *akçe* veya *akça* olarak adlandırılmaktaydı.[5] Batılı kaynaklar ise bu sikkeden *asper* olarak söz etmektedir. 17. yüzyılın sonunda Osmanlı kuruşuyla yer değiştirene dek, *akçe* temel Osmanlı hesap birimi ve parası olarak kalmıştır. Mevcut sikkelerden elde edilen kanıtların gösterdiği şekilde ilk *akçe* yaklaşık olarak 1.15 gram ağırlığındaydı. 17. yüzyıl sonlarına dek, birbirini izleyen Osmanlı yönetimleri ağır bu ağırlığı değiştirmiş ama darphanelere saf gümüş kullanmaları talimatını vermeye devam etmiştir. Uygulamada, elbette, teknolojik nedenlerden ve zaman ile mekan içerisinde darphaneler üzerindeki hükümet denetiminin bir hayli değişmesinden dolayı, gümüşün ne ağırlığı ne de ayarı tamamen kontrol edilebilirdi. Üstüne üstlük, şiddetli gümüş noksanlığı boyunca İstanbul'daki darphanelere dahi standardın altında sikke üretilmesi için baskı yapıldı.[6]

Akçe sisteminin temel birimi küçük bir-*akçe* sikkesiydi. Diğer çeşitleri nadir olarak darp edilmiştir.[7] Ayrıca, gündelik küçük alış verişler için her bir yerel ekonomide mangır veya pul adı altında bakır sikkeler basılmıştı. *Akçe*nin

[4] Watson (1967) ve Spufford (1988), böl. 3. Batı Avrupa ve doğu Akdeniz arasındaki maden akışı iki bölge arasındaki ticari dengelerle yakından alakalıydı. Mısır ve Venedik arasındaki ticari denge özellikle bu bakımdan önemliydi. Ortaçağ sonlarında Doğu Akdeniz'deki ticari dengelerin değerleri ve çoğunlukla miktarlar için, bakınız Ashtor (1971).

[5] Bu tarih hakkında bazı tartışmalar vardır. Yakın bir zaman önce, Numizmat İbrahim Artuk ilk akçenin aslında I. Osman (1290-1324) tarafından darp edildiğini öne sürdü. Artuk (1980).

[6] 17. yüzyılın sonlarına dek standart veya gerçek Osmanlı sikkeleri yüzde 85 ila 90 arasında saf gümüş içerirdi. Ancak, varolan sikkelerin metal içerikleri hakkında daha fazla bulgu, bunu ve Osmanlı nümizmatiklerindeki benzeri diğer problemleri çözmek için gereklidir.

[7] Bilinen istisnalar Orhan tarafından bastırılan 5 akçelik sikke ve II. Mehmed ile II. Bayezid tarafından bastırılan 10-akçe sikkelerdir. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Osmani olarak adlandırılan 10-akçe sikkeler daha düzenli bir biçimde darp edilmekteydi. Schandlinger (1973) s. 87-105.

satın alma gücü esas olarak gümüş içeriği tarafından belirlenirken, bakır sikkeler itibari değerleri esasında belirlendi. Bu erken dönemde, büyük bakır sikkelerin sekizi ve küçük bakır sikkelerin yirmi dördü, küçük işlemlerde kıymet olarak bir *akçeye* eş kabul edildi. Devlet bakır sikkeleri kendisine yapılan ödemelerde kabul etmemekteydi.[8]

İlk Osmanlı sikkeleri Bursa, Edirne ve Marmara havzasındaki açıkça belirtilmeyen başka yerlerde darp edildi. Bizans İmparatorluğu'nun ve diğer Anadolu beyliklerinin sikkeleriyle birlikte tedavüldeydiler. Osmanlı devleti topraklarını genişletmeye başlayınca, ticari ve idari olarak önemli kentlere yeni darphaneler kuruldu.[9] 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde, *akçe* Batı ve İç Anadolu'yla, Kuzey Balkanların temel para birimi haline gelmişti.

Çoğu sanayi öncesi toplumda olduğu gibi, Osmanlı ekonomisi sürekli olarak maden kıtlığıyla karşı karşıya kaldı. Hükümet genellikle gümüş ve altın ithalatını gümrük vergilerinden muaf tuttu ve ihracatını yasakladı. Aynı zamanda Osmanlı kanunları, ülkede üretilen veya dışardan ithal edilen tüm külçelerin basılması için doğrudan darphanelere getirilmesini gerektirirdi. Bu şartlar altında, Bizans imparatorluğu, Macaristan ve İtalya için uzun süredir önemli bir gümüş kaynağı olmuş olan Sırbistan ve Bosna'nın zengin gümüş madenleri, 14. yüzyıl sonlarında ve 15. yüzyıl boyunca Osmanlılara söz konusu toprakları kontrol altına almak için ek bir neden sağlamıştı.[10]

Merkezi yönetim darphanelerin işletilmesini ve gelirlerini açık arttırmayla özel bireylere verirdi. Özellikle sikkelerin metal içeriği üzerinde denetimin sağlanabilmesi için yerel kadıların bir temsilcisi aracılığıyla bu denendi.[11] Açık darphane düzeninde, uygulamada, ellerinde külçe ve eski sikke bulunanlar her zaman bunları darphanelere getirebilir ve karşılık olarak basılan yeni sikkelere sahip olabilirdi. Ayrıca, her yeni sultanla ya da ne zaman yeni bir sikke basılsa, eski *akçelere* sahip olanlardan, bu sikkeleri piyasada hüküm sürenden daha yüksek bir değerden darphanelere teslim etmeleri istenirdi.[12] Bu kişilere yeni sikkelerle ödeme yapılırdı. Resmi fiyatla, piyasa değeri arasındaki farkın artmasıyla, devletin eski sikkelerin teslim edilmesi talebinden kaçırıldığını söz etmeye bile gerek yok.

Osmanlı ekonomisinde ve toplumundaki para talebinin kaynaklarını kısaca yeniden gözden geçirmek bu noktada yararlı olabilir. Toplam nüfusun yüzde

---

[8] Sahillioğlu (1962-63) Bakır sikkelerin süslenmesi 15. yüzyıl ve 18. yüzyılda bir sanat dalı haline gelmişti. Bu nakışlı mangırlar daha çok Anadolu'da basılmakta ama Balkanlar'da da dağıtılmaktaydı. Ölçer (1975).

[9] 15. yüzyılda daha önemli darphaneler Bursa, Edirne, Amasya, Serez, Novo-Brdo ve İstanbul'daydı.

[10] İnalcık (1965. 1978); ayrıca Godinho (1969), bölüm 8; Spufford (1988), bölüm 6.

[11] Sahillioğlu (1962-63); İnalcık (1965) ve (1978).

[12] Bu işlem tecdid-i sikke (sikkenin yenilenmesi) olarak adlandırılır.

90'ının yaşadığı kırsal bölgelerden başlayalım. Bilindiği üzere metal ve sikke noksanlığına karşılık, tarımsal üretim fazlasının toplanması amacıyla pek çok ortaçağ toplumlarınca geliştirilen kurumlar para talebini azaltmaya çalışmıştı. Bu bakımdan timar düzeni bir istisna değildi. Bu düzen en başta taşra ordusu sayesinde büyük parasal kaynakların başkente aktarılması ihtiyacını azalttı. İkinci olarak, özellikle öşür vasıtasıyla kırsal vergilerin büyük bir kısmının ayni olarak toplanması kırsal nüfusun paraya olan gereksinimini düşürdü.

15. yüzyıl boyunca timar düzeni altında ayni olarak ödenen kırsal vergilerin ne kadarının ödendiğini hesaplamak güçtür. Bu oran kuşkusuz bir bölgeden diğer bölgeye önemli değişimleri gösterir ve ekilip biçilen tahıllara göre değişirdi.[13] Halil İnalcık'ın kanunnamelerden topladığı veriler ışığında, kırsal nüfusun çift resmi ve diğer sabit yükümlülükleri, ortalama olarak belki de toplam vergi yükünün beşte biri şeklinde hesaplanırdı.[14] Olası hatta kuvvetle muhtemeldir ki, söz konusu sabit vergilerin bazıları bölgeye, piyasalara yakınlığına ve kırsal üreticilerce yetiştirilen tahıl türüne bağlı olarak, ayni şekilde *sipahilere* de ödenirdi. Pek çok kırsal bölgede piyasayla en fazla içli dışlı olan kişiler sipahilerdi.

Öte yandan, köylülerin emek ve diğer yükümlülüklerinin parasal değerleriyle ilgili kanunnamelerdeki ayrıntılı listeler, kırsal nüfusun para elde edebildiğine işaret etmektedir. Dahası, kent civarındaki köyler, ticari tarım ürünlerinin üretiminde uzmanlaştı ve birçok şekilde kent yaşamıyla bütünleştirildi.

15. yüzyıl boyunca para yaygın bir şekilde kent ekonomisinde kullanıldı. Loncalar etrafında örgütlenen zanaatkârlık, tefecilik ve uzun mesafeli ticaret sikke ve paranın diğer biçimlerine hatırı sayılır bir talep doğurdu. Kredilerin geniş bir şekilde hem kent ekonomisinde hem de bir miktar kırsal nüfus tarafından kullanıldığına dair büyük miktarda kanıt vardır. Üstelik, ticaretin gerekliliğiyle İslâmi Hukuku uzlaştıran, *süftece* adı verilen özel bir tip poliçenin kullanılmasıyla uzun mesafeli ticaret çoğu zaman kolaylaştırılmıştı.[15] Ayrıca, devlet, bazı gelirlerini nakit olarak toplamak, ücret ödemek ve diğer giderlerini karşılamak için *mukataa* ve *iltizam* sistemine başvurmaktaydı. Çeşitli iktisadi faaliyetlerde ve yatırımlarda bulunan üst düzey bürokratlar büyük servetler biriktirmekteydi ve varlıklarının bir kısmını en azından para biçiminde tutmaktaydılar.

---

[13] Buğday ve arpa için öşür neredeyse her zaman aynı türde toplanırken, birçok hazır tahıl için para biçiminde toplanmaktaydı.

[14] Yazarın hesaplamaları, Halil İnalcık tarafından sunulan (1959) raiyyet rüsumu senetlerinin incelenmesine ve 15. ile 16. yüzyıllardaki tarımsal ürünlerin fiyatları üzerindeki verilere dayanmaktadır.

[15] Sahillioğlu (1975); ayrıca İnalcık (1981).

14. ve 15. yüzyıllar boyunca *akçe* oldukça istikrarlıydı. Bu sikkenin gümüş içeriği 1440'lara kadar esas olarak sabit kaldı. Ancak, II. Mehmed'in iki hükümdarlığı süresince, maliyetli askeri etkinlikleri finanse etmek ve merkezi hükümetin rolünü genişletmek için düzenli bir devlet politikası olarak tağşişe başvuruldu. 1444 ve 1481 yılları arasında, *akçe*nin gümüş içeriği üst üste toplam aşağı yukarı yüzde otuz (Tablo V:1, V:2'ye ve sayfa 975'deki şekil V:1'e bakınız) oranında indirildi. O dönemde yaşamış gerek Osmanlı gerekse de Avrupalı gözlemciler, II. Mehmed'in uyguladığı tağşişlerin doğrudan mali baskılarla bağlantılı olduğunu vurgulamaktadırlar. Her bir tağşişle devlet geçici de olsa ek bir gelir elde ederdi.[16] Bununla birlikte, dönemin çoğu ekonomisinin karşılaştığı maden kıtlığı ve genişleyen bir ekonomide büyüyen para talebi gibi, bu politikanın olası diğer nedenlerini incelemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç var.[17]

Erken dönemdeki Osmanlı para düzenini yalnızca gümüş ve bakır açısından incelemek yetersiz kalacaktır. Mahkeme kayıtlarından elde edilen kanıtların açıklığa kavuşturduğu üzere küçük boy *akçelerin* oldukça sınırlı arzı ve yörelerde tedavül eden *mangır*, büyüyen ekonominin parasal taleplerini karşılayamamaktaydı. Daha büyük ticari işlemler, fazla miktarda borçlanma ve biriktirme için altın sikkeler yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.[18] Bahis konusu erken dönemde Osmanlı altın sikkelerinin darp edildiğini ve dolaşımda olduğunu doğrudan ortaya koyan kanıtlar hala daha mevcut olmamakla birlikte, diğer devletlerin ülkelerin altın sikkeleri serbestçe dolaşımdaydı ve Osmanlı hükümeti bunları ödeme aracı olarak kabul etmekteydi. En önemlisi *efrenciyye* adı verilen Venedik *duka*sıydı. Dolaşımdaki diğer altın sikkeler rağbet edilen dukalardan sonra tasarlanmıştı: diğer İtalyan şehir devletlerinin sikkeleri Mısır *eşrefisi*, daha çok Balkanlar'da dolaşımda olan Macar altın sikkesi (Avrupa'da şu an bilindiği gibi *ongar*i ve yerel olarak *engurissiyye*).(Bu sikkeler karşısında *akçe*nin kurları için Tablo V:1'e ve V:3'e bakınız).

---

[16] Buçuktepe Vakası olarak adlandırılan iyi bir biçimde kaydedilmiş bir olayda, tağşişe uğramış sikkelerde ödemeleri yapılan yeniçeri askerleri 1444'ün ilk tağşişinde ayaklandılar ve günlük ücretlerini 3 akçeden 3.5 akçeye çıkarmayı başardılar. Sahillioğlu (1958), sayfa 40-41. Sürekli tağşiş politikasına, bir sonraki padişah II. Bayezid'ten daha fazla istikrarlı bir para sözünü elde eden sabit gelirli diğer gruplar tarafından da karşı çıkıldı.

[17] Sahillioğlu (1958) ve (1965a); ayrıca bakınız İnalcık (1951) ve Kafadar (1986) bölüm 2. 15. yüzyılın ortasının Avrupa'nın birçok kısmında gümüş sıkıntısı çekilen bir dönem olduğunu ayrıca not etmeliyiz. Spufford (1988) s. 13-16.

[18] Örneğin, İnalcık (1981); Sahillioğlu (1975).

1477-1585: ÇİFT METALLİLİK VE 16. YÜZYIL DÜNYA EKONOMİSİNDE GENİŞLEYEN İMPARATORLUĞUN PARASAL SORUNLARI

Avrupalı kaynaklar, 1420'ler gibi erken bir tarihten başlayarak kuzeydoğu Avrupa ve İtalya piyasalarındaki Osmanlı altın sikkelerine, bu tip altın parçalardan bahseden gerçek sikkeler ve Osmanlı belgeleri hâlâ daha elde edilememesine rağmen devamlı atıfta bulunurlar.

15. yüzyıl ortasında Osmanlıların sık sık, özellikle Venedik'le olan savaş esnasında (1463-79), Venedik, Ceneviz ve Mısır'ın altın sikkelerini darp ettikleri de bilinmektedir.[19] Her halukarda, Venedik'le barışın kurulmasından sonra Osmanlılar hicri takvime göre 882'de (1477-78) hesene veya sultani diye adlandırılan, ağırlığı ve ayarı dukanınkine çok yakın veya onunkinden daha fazla olan kendi altın sikkelerini basmaya başlamışlardı. 16. yüzyıldaki iki küçük ayarlamaya rağmen, 17. yüzyılın sonlarına dek *sultaninin* ağırlığı ve ayarı esasen değişmeden kaldı.[20] *Sultaniler* 17. yüzyılın başlarına kadar dukalarla başa baş mübadele edildi. (Tablo V: 2 ve V: 3'e bakınız)

Tablo V: 1
Osmanlı Akçesi ve Kuru, 1326-1477

	100 dir kesilen akçe	Akçenin ağırlığı (gr)	Venedik dukası karşısındaki kuru	(Hesaplanan) altın/gümüş oranı
1326	266	1.15	-	-
1388	260	1.18	30	9.0
1410	266	1.15	35	10.2
1431	260	1.18	35-36	10.6
1444	305	1.01	39-40	10.1
1451	315	0.98	40-41	10.0
1460	330	0.93	42-43	10.0
1470	350	0.88	44	9.8
1475	370	0.83	45	9.4

NOTLAR:

(1) ilk dönemlerden 17. yüzyılın sonlarına kadar merkezi hükümetten darphanelere gönderilen talimatlar 100 dirhem saf gümüşten kaç parça akçenin basılacağını belirtmekteydi. Halil Sahillioğlu'na göre, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar akçenin standartlarını belirlemek için kullanılan ağırlık ölçüsü 3.072 gr. gelen Tebriz'in dirhemiydi. Sahillioğlu (1958, 1965a, 1983).

[19] Babinger (1956); Sahillioğlu (1962-63); Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr (1988).

[20] Sahillioğlu (1958), s. 105-22, (1965a), s. 18-37 ve (1983).

(2) Bu erken dönemde akçenin yasal ağırlığına ilişkin olarak devlet kaynaklarından ve darphane arşivlerinden sağlanan veriler sınırlıdır. Burada sunulan bilgiler çoğunlukla nümizmatik koleksiyonlardaki sikkelerin ağırlığına ilişkindir. Sütun 1'deki veriler sütun 2'deki ağırlıklardan türetilmiştir.

(3) Hükümetin akçe için belirlediği standartlara dair bilgiler elimizde olduğu durumlarda bile darphanelerin hangi miktardaki standartları izledikleri belli değildir. Kullanılan teknolojinin sınırlamalarına bağlı olarak sikkelerin ağırlıkları ve ayarları bir hayli farklılık göstermekteydi. Bunun yanısıra, hükümetin darphaneler üzerindeki kontrolleri zamana ve mekana göre değişmekteydi.

(4) Elimizdeki nümizmatik bilgilerin ışığında, son sütundaki hesaplamalarda düzgün standartlı veya "sağ" akçelerin ortalama olarak yüzde 90 gümüş içerdiği varsayılmıştır.

(5) Bu dönemde Venedik dukasının ağırlığı 3.559 gram, ayarı da bin 996'dır.

(6) Eldeki verilerin sınırlamaları nedeniyle, burada hesaplanan altın/gümüş oranlarını sadece yaklaşık olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde elimizdeki diğer veriler üzerinde dolaylı bir kontrol sağlayabiliriz. 15. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 10 dolaylarındaydı. Braudel ve Spooner 1967 s. 459.

Kaynaklar: Sahillioğlu (1958), s. 1-58, (1965a), s. 1-17 ve (1983); Sultan (1977); Galip (1889-90) Edhem (1915-16); Refik (1921-23); Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr (1988).

Tablo V: 2
Gümüş Akçe ve Altın Sultani, 1477-1584

	100 dir kesilen akçe	Akçenin ağırlığı (gr)	Sultanının ağırlığı (gr)	Kur sultanı / akçe	(Hesaplanan) altın/gümüş oranı
1477	370	0.83	3.572	45.5	9.5
1481	400	0.77	3.572	47	9.2
1491	420	0.73	3.572	52	9.6
1512	420	0.73	3.572	55	10.2
1526	420	0.73	3.544	59	11.0
1550	420	0.73	3.544	60	11.2
1566	450	0.68	3.517	60	10.4
1582	450	0.68	3.517	65-70	11.8

NOTLAR:

(1) Tablo V: 1'deki 1, 3 ve 4'e bakınız.

(2) Sultaninin ağırlığı, önce 1526'da iki kez düşürüldü ardından benzer bir düşüş dukada yaşandı ve ayrıca 1564'de tekrarlandı. Ayarı dukanınki gibi 0.996'da değişmeden kaldı.

(3) 1585'e kadar sultaninin ve dukanın resmi kur değerleri 60'da kalmıştır. Ancak, 1570'lerde altın/gümüş oranı yükseldiğinde, bölgeden bölgeye bariz farklılıklar arz ederek piyasa kur değerleri artmaya başlamıştı. Altın-gümüş oranındaki süregelen doğu-batı farklılıklarından beklenmesi gerektiği gibi, Balkanlar'da altın sikkeler daha pahalı ve gümüş de imparatorluğun doğu bölgelerinde daha değerliydi.

(4) Eldeki verilen sınırlı olması nedeniyle, burada hesaplanan altın/gümüş oranlarını sadece yaklaşık değerler olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde diğer veriler üzerinde dolaylı bir kontrol sağlayabiliriz. Avrupa'da ortalama altın:gümüş oranı 1470'de 11.3'den 1520'de 10.6'ya düşmüştü ve daha sonra 1580'e gelindiğinde 11.7'ye çıkmıştı. Braudel ve Spooner (1967) s. 459.

Kaynaklar: Sahillioğlu (1958) s. 1-58, (1965a), s. 1-17 ve (1983); Sultan (1977); Galib (1889-90); Edhem (1915-16); Refik (1921-23).

14. yüzyılın ortasından itibaren altın sikkeler Akdeniz havzasındaki en iyi uluslararası ödeme aracı haline gelmişti.[21] Ayrıca, gümüş paraların sürekli değerden düşmesiyle karşılaştırdığımızda altın sikkelerin istikrarı altını hesap birimine dönüştürmekteydi. Venedik dukası uzun zamandır Doğu Akdeniz piyasalarına hükmetmişti. Dukadan sonra tasarlanan Osmanlı altın sikkelerini basma kararında kuşkusuz altının artan bulunabilirliği ve Osmanlı ekonomisinin büyüyen parasal ihtiyaçları rol oynamıştır. Bu hareketin siyasi nedenleri de vardı: bu aslında, gelişen Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu Akdeniz'de Venedik'in denizlerdeki ve ticari üstünlüğüne karşı çıkma niyetine işaret ediyordu. Bununla birlikte, ancak, Osmanlılar ülkedeki duka ve diğer yabancı sikkelerin dolaşımına müdahale etmediler.

Osmanlı denetimindeki Balkanlar'da 15. ve 16. yüzyıllarda sınırlı miktarda altın çıkarılmıştı. Bunun yanında, Mısır ve Sudan'dan gelen bol altın stoklarına Osmanlıların ulaşmasını sağlayan Mısır'ın fethiydi. Mısır'dan gelen vergi gelirleri daha çok sultaninin Mısır uyarlaması olup, Memluk dönemi eşrefisinin yerini alan şerifi olarak adlandırılan altın sikkeler halinde alınmaktaydı.[22] Sonuç olarak, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar Osmanlı topraklarında altın nispeten boldu.

---

[21] Spufford (1988) s. 814 ve sonrası.

[22] Mısır şerifisinin altın içeriği genellikle daha düşüktü ve duka ile İstanbul sultanisinin karşısında daha düşük değerde mübadele edilirdi. Mısır şerifisinin 16. yüzyıl başlarındaki kur değerleri için bakınız Tablo 5: 2.

Tablo V: 3
Diğer Sikkelerin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1477-1584

	Venedik duka (altın)	Mısır eşrefi (altın)	Macar engurissiye (altın)	İspanya 8 real (gümüş)	Hollanda taler (gümüş)
1479	45.5	42.5	42-43		
1481	47				
1491	52	50			
1500	54	52	52		
1512	55	50-55	53	40	35
1526	59				
1550	60				
1566	60		57		
1582	60 (resmi) 65-70 (piyasa)		57 (resmi)	40-42?	

NOTLAR:

(1) Venedik dukasının ağırlığı 1526'da 3.559'dan 3.494 grama düşürüldü. Ayarı ise değişmeden 0.996'da kaldı. Bu yeni standart 18. yüzyılın sonuna dek devam etti. Bu dönemde dukanın ve sultaninin kur değerleri hemen hemen aynıdır.

(2) Osmanlı fethinden sonra Memlûk eşrefisinin yerini alan Mısır şerifisinin sultaniyle aynı değerde olması istenmiştir. Ancak, Kahire'nin şerifileri ağırlık olarak çoğunlukla daha düşüktü ve bunun yanısıra sultani ve duka karşısında daha düşük değerlerle mübadele edilmekteydiler.

(3) İspanyol reali ve Hollanda taleri hakkında daha çok bilgi için, Tablo V: 6'ya bakınız.

Kaynaklar: Sahillioğlu (1958), s. 140-64 ve (1983).

Böylece 1477'den sonraki Osmanlı para düzenini kabaca çift metallik olarak tanımlamak mümkündür. Devlete senyoraj ödemeleri için hem gümüş hem de altın para basmak amacıyla darphaneler açık tutulmaktaydı. Hükümet tüm metal sikkelerin ödeme aracı olarak kabul edileceği resmi değerleri duyurmaktaydı. Yabancı sikkeler için de aynı şekilde resmi değerler konmaktaydı. İdareten, ekonomi benzer bir biçimde işlemekteydi. Yabancı sikkeler gibi *akçe* ve sultani de piyasa kur değerleri esasında el

değiştirmekteydi. [23] (23) *Akçe*nin gümüş içeriği 1480'ler ve 1580'ler arasında nispeten istikrarlı kaldı. (bakınız Tablo V: 2).[24]

Gelişen Osmanlı devletinin tam anlamıyla bir imparatorluk haline gelmesiyle birlikte, *akçe* ve sultaniye dayalı nispeten basit Osmanlı para düzeni de giderek daha karmaşık hale gelmekteydi. Her biri farklı bir ekonomik güce bağlı, yeni elde edilen bölgeler zaten kendi başlarına iyi kurulmuş bir para sistemine sahipti. İktisadi bozulma ve olası sosyal kargaşa korkusundan Osmanlı hükümetleri bu sistemlere çoğu zaman dokunmadı. Bu bölgelerde darp edilen sikkeler sultanın adını taşımaya başlamasına rağmen, başkentteki Osmanlı yetkilileri, İstanbul merkezli odaklı *akçe*/sultani düzeninden uzak kalan, gelişen parasal yapıları tam olarak denetleyemedi. Ayrıca, imparatorluğun çoğu kısmında yabancı sikkeler yaygın bir şekilde ve hükümet müdahalesinin herhangi bir biçimiyle karşılaşmadan dolaşımdaydı.

Batı ve İç Anadolu'yla birlikte Balkanlar *akçe*/sultani düzenindeki çekirdek bölgeler olarak kaldı.[25] Öte yandan, Diğer yandan, Avusturya, Polonya, Macar ve Alman sikkeleri, merkezden uzak Eflak, Boğdan ve Macaristan'da, Osmanlı sikkelerine göre daha geniş ölçüde kullanılmaktaydı.[26] Kırım'la ilgili olarak, İstanbul parasal konularda nüfuzunu hatırı sayılır ölçüde kullanmıştı. Zira, bu bölgeden getirilen tarımsal ürünlerin fiyatlarının başkent hayatı üzerindeki rolü büyüktür. Fakat gene de Kırım'da sikkeler yerel hanlar adına darp edilmekteydi.[27]

Osmanlılar Mısır'ı ele geçirdiklerinde, 15. yüzyılın ilk zamanlarında yapılan *medin, nisf*, veya *nısf* (yarım) fidda olarak adlandırılan gümüş sikkelere sahip oldular. Daha sonra bu birim *pare* veya *para* olarak adlandırılmaya başlandı ve 18. yüzyılın sonlarına dek Mısır'daki esas gümüş standardı olarak kaldı. Tablo V: 4'de gösterilen Mısır *para*sının kur değerlerinin ve yasal gümüş içeriğinin de ispatladığı gibi, İstanbul, Mısır'daki para politikasını bir hayli etkilemeye çalıştı. 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına dek, *para*nın gümüş içeriği geniş ölçüde *akçe*ye bağlıydı.[28] 16. yüzyıl boyunca medin de Arabistan ve Yemen'de dolaşımdaydı. Diğer Osmanlı sikkeleri de 1520'lerden 17. yüzyılın ortalarına dek Yemen'de darp edilmiş ama iktisadi olarak pek

---

[23] Çift metallilik üzerine kısa ve öz bir tartışma için bakınız Reed (1930).

[24] Karşıt olarak, Akdağ bu dönemde akçenin gümüş içeriğinin, maden kıtlığından ve hükümetin darphaneleri denetiminin yetersizliğinden ötürü sürekli dalgalandığını öne sürmektedir. Akdağ (1974).

[25] Balkanlar'daki Osmanlı darphaneleri, akçeler Bosna'daki Banya-luka kadar batıda darp edilmesine rağmen Sırbistan ve Makedonya'ya yerleştirilmişti. Numizmatik bulguların ışığında Osmanlıların akçeleri sadece Şam'ın kuzeyinde arada sırada bastıkları ortaya çıkmaktadır. (bu son nokta için Kenneth M. Mackenzie'ye minnettarım) Ayrıca bakınız Erüreten (1985).

[26] Beldiceanu (1959), Maxim (1975), Gedai (1988), Sahillioğlu (1983).

[27] Sahillioğlu (1958), s. 92-93.

[28] Mısır parası için Raymond (1973-74) ve Tablo 5:4'de bahsedilen diğer kaynaklara bakınız.

önemli gözükmüyordu.[29] 16. yüzyıla dek Mısır ve Anadolu arasında parasal bir geçiş bölgesi olarak kalan Suriye'de *akçe medin*le birlikte dolaşımdaydı.

Doğu Anadolu'dan Irak'a, İran'a komşu olan bölgeler, Osmanlı devleti için özellikle hassastı. Osmanlı darphaneleri bu bölgede numizmatikçilerin dirhem dediği, Osmanlı belgelerinde ve yerel nüfusta ise adından şahi olarak söz edilen bir sikke üretti. Ağırlığı ve gümüş içeriği İran'ın şahisine benzemekteydi.[30] Siyasi faktörlerin Safevi İran'ının yakınında ayrı bir parasal bölgeye sahip olma stratejisinde payı bulunmaktaydı. Belki daha da önemlisi doğuyla olan ticaret 16. yüzyıl boyunca muazzam ticari açıklar ortaya koymuştu ve madenlerin dışa akışı daha çok bu bölgede meydana gelmişti. Şahinin darp edilmesi bu nedenle, Osmanlının başarısız olan doğuya akan madenleri denetleme çabasının bir parçası olarak yorumlanabilir.[31] Şahi veya dirhem 1730'lara kadar Bağdat'ta basılmaya devam etti.

Son olarak, kuzeybatı Afrika'da İstanbul'la olan siyasi ve ekonomik bağlar oldukça zayıftı. Kare şeklindeki küçük nasriler gibi yerel sikkeler dahi Osmanlı hükümdarının ismini taşısa bile Cezayir'de, Tunus'ta ve Trablus civarındaki bölgelerde mevcut para düzeninin üzerinde İstanbul çok az etki sağlayabilmiştir. Söz konusu bölgelerde Avrupa sikkeleri yaygın bir şekilde dolaşımdaydı.[32]

16. yüzyıl bo0yunca Osmanlı ekonomisi diğer etkin güçlerin etkisi altına girdi ki, bunun tüm Akdeniz havzası ve ötesi için uzun vadeli sonuçları söz konusudur. Tek bir şey yüzünden, 16. yüzyıl, batı Akdeniz bölgelerinde ve aynı şekilde doğuda iktisadi faaliyetlerin ve nüfus miktarının bir hayli arttığı bir dönemdi. Balkanlar'da ve Anadolu'da kentsel ve kırsal arasındaki ekonomik bağlar bölgesel ve uzun mesafeli ticaretin artmasıyla birlikte güçlendi.

---

[29] Poop et al. (1988)

[30] 1520'lerden başlayan bu sikke 4 gramdan daha ağırdır, 7 veya 7.5 akçe karşılığındadır. 1580'lerde, İran ve İstanbul'daki tağşişlerin ardından, şahi'nin gümüş içeriği yaklaşık olarak 2 gr'dan fazlanın yarısı olarak indirilmişti: Sahillioğlu (1958), s. 89-91 ve (1983), Maxim (1975) Steensgaard (1973), s. 419-21.

[31] Üç para biriminin arasında, akçe, medin veya para ve şahi coğrafi bakımdan aşırı miktarda üst üste binme söz konusudur. Örneğin, Diyarbakır ve Halep'deki darphaneler bu üç sikkeyi de basmakta ve belirli bir miktardaki diğer darphaneler de 16. yüzyılın ikinci yarısında iki tanesini basmaktaydı. Schaendlinger (1973), s. 99-105.

[32] Sadok (1987), s. 77-83; Valensi (1985) 7.

Tablo V: 4
Mısır'ın Para veya Medini, 1524-1798

	Gümüş içeriği (gr)	Saf gümüş içeriği para/akçe	Venedik dukası karşısında kur değeri	Venedik dukası karşısındaki kurlarına bakarak para/akçe kuru
1524	1.05	1.4	?	-
1564	0.73	1.1	41	1.5
1582	?	?		1.5
1584	?	?	43	1.5
1588	?	?	85	1.4
1618	?	?		3.0
1641	?	?		2.0
1670	?	?	90	2.8
1685	0.54	2.4	105	2.9
1688	0.52	3.1	105	2.9
1705	0.44	3.1	130	2.3
1720	0.35	2.7	120	3.1
1740	0.34	2.8	160	2.8
1760	0.18	2.0	168	2.8
1789	0.14	2.7	235	2.9
1798	0.079	1.5	350	2.7

NOTLAR: * üste bakınız, n 5

(1) *Para*nın gümüş içeriği yasal standardını yansıtır. Dolaşımdaki sikkeler genellikle daha az gümüş içerirdi: 19. yüzyılda *para*, yasal standarttan yüzde 20 ila 30 arasında daha az gümüş içerirdi.

(2) 2. sütun, *para*nın gümüş içeriğiyle akçeninki arasındaki oranı verir. Akçenin gümüş içeriğiyle ilgili veriler Tablo V: 2, 5: 5 ve 5: 7'den alınmıştır.

(3) 1525 ve 1685 yılları arasında paranın gümüş içeriği hakkında pek az şey bilinir. Resmi Osmanlı kayıtları baz alınarak hazırlanan Sahillioğlu (1983), İlave Tabloların gösterdiği gibi *medin*in standardı 1524'de yüzde 84'ü saf gümüş şeklinde 1.224 gram olarak hazırlandı. Aynı kaynaklar ışığında, 1564'de *medin*in standardı yüzde 70'i saf gümüş biçiminde 1.054 gramdı. Braudel (1972), I, s. 539'da ifade edildiği gibi (Hammer'a dayanarak) 1566'da (veya daha önce) Mısır'da %30'luk enflasyon olup olmadığı ve İstanbul'daki 1585-86 tağşişinin medin üzerinde etkisinin bulunup bulunmadığı konularında henüz yargıya varılmamıştır.

(4) 4. sütundaki değerler, akçenin duka karşısındaki kur değerini paranın duka karşısındaki kur değerine bölerek hesaplanmıştır. İstanbul akçesinin ve kuruşunun duka karşısındaki kur değerleri Tablo V: 3, V: 6 ve V: 7'den alınmıştır.

(5) 1582, 1618 ve 1641 için kur değerleri yine de İstanbul'daki resmi değerleri yansıtmaktadır. 16. yüzyılın sonuna dek, medin ve akçe arasındaki resmi kur değerinin 1 medin= 1.5 akçe eşitliğine bağlı kaldığı görünmektedir. Bu dönemdeki akçenin gümüş içeriği Tablo V: 2 ve V: 5'de gösterilmektedir.

Kaynaklar: büyük ölçüde Raymond (1973-74) cilt 1'e dayanır; ayrıca Sahillioğlu (1983), İlave Tablolar ve (1958), sayfa 84-88; Hansen (1981), s. 513; Shaw (1962).

Sözgelimi, Suraiya Faroqhi, 16. yüzyılda gerek Balkanlar'da gerekse de Anadolu'da sadece uzun mesafeli ticaretin değil, bunun yanında dönem dönem düzenlenen bölgesel panayırlarında arttığını göstermiştir. Bu yönelimler kırsal ve kentli nüfusun para talebinde ve kullanımında bir büyüme olduğuna işaret etmektedir.[33]

Büyük miktarlarda altın ve özellikle gümüş 1520'lerden sonra Amerika'dan Eski Dünya'ya gelmeye başlamıştı. Potosi madenlerinden gelen gümüşler iri sikkeler halinde darp edildi ve Avrupa'nın bunları baharat, elbise ve diğer doğu malları için ödeme aracı olarak kullanmayı tercih etmesiyle birlikte, aşamalı olarak Asya'ya yöneldi. Çoğunlukla guruş olarak adlandırılan (groschen veya grosso'dan sonra) bu sikkeler 1550'ler kadar erken bir zamanda Balkanları dolaşmaya başlamıştı.[34] Diğer bir deyişle, 16. yüzyılın ortasında büyüyen sadece para talebi değildi, zira bu talep ancak artan gümüş arzlarıyla karşılanabilirdi. Söz konusu dönemde Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren darphanelerin sayısındaki dikkate değer artış, Osmanlı ekonomisindeki çoğalan para miktarına işaret etme adına güçlü kanıtlar sağlamaktadır.[35]

Ancak birçok şekilde, Orta Doğu bu gibi kıtalararası külçe akışında sadece transit bir bölgeydi. Avrupa'yla olan ticaret fazla verdiği için Osmanlı devleti büyük miktarlarda akan gümüşü hevesle kabul etti. Ancak bununla birlikte bu aynı gümüşün İran ve Hindistan'a akmasını bu bölgelerdeki ticaret açığından dolayı engelleyemedi.[36] Ödeme biçimleri altın ve gümüşün nispi değerlerindeki Doğu-Batı farklılığına dayanırdı. Büyük miktarda gümüşün Amerika'dan gelişiyle, altın karşısında nispi fiyatı Avrupa'da düşmüştü. Gümüşün nispi fiyatı Asya'da daha yüksek seyrettiği için Doğuya gittikçe Avrupa ticaret açıkları gümüş olarak ödenmeye devam etmişti.

Gümüş akışının sonuçları üzerinde yaygın bir tartışma vardır. Hamilton'dan beri bir taraf 16. yüzyılda tüm dünyayı saran enflasyonun tamamen ya da daha çok parasal bir olgu olduğunu ve madenlerin artan

---

[33] Faroqhi (1979).

[34] Bu üç sikke hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için yukarıdaki metne bakınız.

[35] Gümüş sikkeler Osmanlı topraklarında en az 43 şehirde basılırken, faaliyet halindeki darphanelerin sayısı I. Süleyman (1520-66) zamanında doruk noktasına ulaşmıştı. Erüreten (1985) ve Schaendlinger (1973), s. 96-113.

[36] Spooner (1972), Ch2, Braudel ve Spooner (1967) ve Braudel (1972), 1.

mevcudiyetinden ötürü meydana geldiğini öne sürmektedir. Tartışmadaki diğer taraf, tarımsal ürünlerin fiyatlarının mamul malların fiyatlarından daha hızlı yükseldiğini göstermiş ve enflasyonu açıklarken nüfus büyümesi ve baskısı gibi reel sebeplerin üzerinde durmuştur.

Bu problem, özellikle de Fernand Braudel'in Akdeniz'in doğusu ve batısı arasındaki güçlü bağlantıları göstermesinden sonra Osmanlı imparatorluğu tarihçilerini düşündürmektedir. Önemli bir çalışmada, Ö.L. Barkan 16. ve 17. yüzyılın başlarında gıda fiyatlarındaki yükselmenin kapsamını ve nedenlerini incelemeye çalışmıştır.[37] Bulguları, *akçe* cinsinden İstanbul'daki gıda fiyatlarının 1490 ve 1580 arasında üç katına çıkmış olduğunu göstermektedir. *Akçe*nin gümüş içeriğinin çoğunlukla istikrarlı olmasından dolayı gümüşün gramajı cinsinden gıda fiyatları bu dönemde benzer bir artış gösterdi. Elimizdeki bulguların da vurguladığı gibi gıda fiyatları 1585'den sonra daha keskin bir biçimde yükseldi ve bu yükselişler Osmanlı parasının bu tarihten sonraki dramatik tağşişiyle ilişkiliydi. (*Akçe*nin gümüş içeriği için Tablo V: 2 ve V: 5'e bakınız).

Barkan'ın çalışmaları 1580'lere kadar süren Osmanlı enflasyonunun nedenleri hakkındaki tartışmaları çözmemişti. Söz konusu artış, nüfus baskısı gibi reel değerlerden dolayı olabileceği gibi, Osmanlı mallarına artan talep vasıtasıyla fiyat devriminin Avrupa'dan Osmanlı topraklarına sıçramasındanda kaynaklanabilir. Hatta her iki unsur da bu hususta etkili olmuş olabilir. Cevap vermeden tarım, imalat ve nüfustaki yönelimlerle birlikte fiyatların tarihi hakkında da öğrenilecek daha çok şey vardır.

1580'lere dek Osmanlı fiyat yükselişinin nedeni ne olursa olsun, söz konusu fiyat hareketlerinden devlet maliyesinin olumsuz yönde etkilendiğine dair önemli kanıtlar bulunmaktadır. Zira en önemlisi, devlet gelirlerinin ekseriyeti satın alma gücü enflasyonla birlikte düşen akçeye sabitlenmişti.[38] Dahası, oluşturduğu gelirleriyle birlikte bölgesel genişlemedeki yavaşlama ve daha büyük sürekli bir ordu besleme ihtiyacı 1570'ler ve 1580'lerdeki mali sıkıntıları şiddetlendirdi. Üstüne üstlük, Safevi İran'ıyla olan uzun ve maliyetli savaş devlet maliyesinde şiddetli bir gerilemeye yol açtı. Bunun yanında, görünüşe bakılırsa, 1584'te İran'da benzer olumsuz gelişmelerin altında önemli bir tağşiş/devalüasyon olmuştur.[39] İran'daki tağşişin, Osmanlı tarafındaki

[37] Barkan (1975).

[38] İnalcık (1951, 1978). Gümüşün bulunabilme imkanının nasıl arttığına ve fiyatlardaki artışların Osmanlı tağşişlerini ne şekilde etkilemiş olabileceğine ilişkin bir tartışma için bakınız Çizakça (1976-77); daha yeni bir bakış açısına göre, Sundhaussen (1983). Kafadar (1986) 16. yüzyılın sonlarındaki parasal çalkantılar ve bu çalkantıların Osmanlı düşüncesi üzerindeki etkileri için daha detaylı bir çalışma sağlar.

[39] İran'daki tağşişin kesin tarihi kanıtlanmayı beklemektedir. Braudel (1972), 1, s. 540 bunu Osmanlı hareketinin hemen öncesine yerleştirir; Steensgaard (1972), s, 449 bunu zaman olarak

tağşişin zamanını ve kapsamını belirlemede önemli bir rol oynamış olması mümkündür.[40]

Osmanlı tağşişinin/devalüasyonunun tam zamanını hâlâ daha saptanamamıştır.[41] 1584'ten sonraki bir zamanda başlanmıştı, belki 1585 ya da 1586'da. Söz konusu tağşiş, o ana dek yapılmış olanların en büyüğüydü, hatta Osmanlı tarihinin en büyüklerinden biriydi. 1584'e kadar 450 *akçe* 100 Tebriz dirheminden basılırken, 1586'dan sonra 800 *akçe* yasal olarak aynı miktardan basılmaya başlandı. Diğer bir deyişle, *akçe*nin gümüş içeriği yaklaşık yüzde 44 oranında düşürülmüştü. *Akçe*nin duka ve sultani karşısındaki resmi kur değeri bu doğrultuda 60'dan 120'ye düşürüldü (Tablo V: 2 ve V: 3 ile şekil V: 1'e bakınız sayfa 1062). Bu tağşiş/devalüasyon sadece Osmanlı para tarihinde değil aynı zamanda iktisadi ve mali tarihinde de bir dönüm noktasını meydana getirir. Osmanlı parası için yeni bir istikrarsızlık çağının başlangıcına işaret eder.[42] Sabit oranlı vergilerdeki artış tağşişe ayarlanmadığından, uzun dönemli iktisadi ve mali sonuçlarla birlikte timar düzeninin istikrarsızlığında, bu önemli bir rol oynadı. 1585-86 tağşişi ve fiyat tarihiyle ilgili olarak öne çıkan pek çok soru çözülmemiş olarak kalmaktadır.

1586-1690 OSMANLI PARA DÜZENİNDE İSTİKRARSIZLIK

17. yüzyılın para tarihi bir önceki yüzyıla göre keskin karşıtlıklar gösterir. 16. yüzyıl; nispeten mali istikrarla ve iktisadi büyümeyle birlikte altın ve gümüşün bollaşmasına bağlı olarak ekonominin büyüyen parasallaşmasıyla öne çıkmıştı. Bu yönelimlerin hepsi 1580'lerden sonra tersine döndü. 17. yüzyıl boyunca mali krizler tekrar eden bir sorun olarak kaldı. Celali isyanları gibi iç problemlere genellikle dış savaşlar eşlik etmekteydi. Avusturya ve İran'a karşı yürütülen seferleri Girit için Venedik'le yapılan uzun ve maliyetli savaş ve Avrupa'daki bozgunlara öncülük eden II. Viyana kuşatması takip etmişti.

---

biraz daha geriye götürme eğilimindedir ve İnalcık (1951) iki tağşişin aynı zaman etrafında olduğunu belirtir.

[40] Külçe noksanlığıyla karşı karşıya kalan Osmanlı hükümeti madenlerin Doğuya doğru özellikle de İran'la olan sınıra doğru dışa akışı konusunda hassastı. İran'daki tağşişe Osmanlı İmparatorluğu'nda uyum gösterilmemiş olsaydı, İran'a gümüşler hızla akar ve savaşın mali zorluklarına tuz biber ekerdi. Yakın bir zaman önce, Kafadar (1991) bu külçe akışlarının Osmanlı tağşişlerini anlamak adına oldukça önemli olduğunu vurguladı.

[41] Basit bir deyişle, tağşiş bir para birimindeki maden içeriğinin azalmasıyla ilgilidir. Devalüasyon sabit kur rejimlerinde bir para biriminin diğer paralar karşısında değerinin düşmesi demektir. Açık olarak, ikisi ilişkilidir. Bir tağşiş çoğunlukla 1585-86 olayındaki gibi bir devalüasyon gerektirir.

[42] İnalcık (1980). İnalcık Akdeniz'e doğru geniş ölçüde gümüş akışının karşısındaki resmi altın/gümüş oranını yenileme isteğinin tağşiş kararında rol oynadığınıda öne sürmektedir. İnalcık (1978), s. 90-96. Yeni bir makalede, Kafadar (1991) parasal karışıklıklarının ve 1585 tağşişinin Osmanlı bilinci üzerindeki etkilerini tartışır.

Ayrıca, göründüğü gibi nüfus ve iktisadi faaliyetlerdeki uzun dönemli artışlar 16. yüzyılın sonlarında durma noktasına gelmişti. Sosyal ve siyasal büyük değişikliklerle birleşen hem kentsel hem de kırsal iktisadi faaliyetler 17. yüzyılda düşmese de durgunlaşmıştı. Kimi bölgelerdeki istisnalara rağmen, kentsel-kırsal arasındaki ekonomik bağlantıların, uzun mesafeli ticaret ve kredilerin bu yönelimlerden bütün olarak olumsuz yönde etkilendiği düşünülebilir. Bu durgunluk 1580'lerden sonra iktisadi faaliyette aşağı doğru bir yönelim olmadıysa şayet paranın kullanım talebini azaltmış olmalıydı.

Aynı zamanda, yine de 17. yüzyılda timar düzeninin düşüşü ve önemi artan iltizamla birlikte, bu değişikliğin kapsamı, bölgeden bölgeye bir hayli değişiklik göstermesine rağmen kırsal vergilerin büyük bir kısmı para biçiminde toplanmaya başlandı.[43] Dahası, ayni olarak toplanan vergiler dahi paraya çevrilmek ve kırsal merkezlerle başkente gönderilmek durumundaydı. Sonuç olarak, iltizamın genişlemesi hem kırsal hem de kentsel ekonomilerce para talebinin artmasına yol açtı.

Kıtalararası gümüş akışı ve devletin şiddetli mali zorlukları sonucu ortaya çıkan problemler nedeniyle 1580'lerden 1640'lara kadar olan dönem *akçe* için olağanüstü istikrarsızlığa sahne oldu. Gümüş içeriği keskin bir biçimde sık sık dalgalanmaktaydı. Ayrıca, hükümetin evvelki sikkeleri toplamada ya da her tağşişten sonra resmi kur değerlerini ayarlamada her zaman başarılı olmamasından dolayı eski *akçe*lerin kırık versiyonları genellikle yeni versiyonlarıyla birlikte dolaşımdaydı ki, bu daha sonraki karışıklıklara öncülük edecekti. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, gümüş sikkelerin taklitleri bu ortamda çoğalmaktaydı. Bu problemler ne zaman ekonomi üzerinde olumsuz etkilerle kriz boyutlarına varsa devlet *akçe* için yeni bir standart kurma girişiminde bulunurdu. Tashih-i sikke (sikkenin düzeltilmesi) olarak adlandırılan bu operasyonlar 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarında gerçekleştirildi.[44] Üst üste yapılan tağşişlerin *akçe*yi oldukça küçük bir sikke haline dönüştürmesi nedeniyle 1624'den başlayarak köken olarak bir Mısır sikkesi olan para İstanbul ve diğer *akçe* bölgelerinde darp edilmeye başlandı.[45] (Tablo V: 5 ve V: 6'da

---

[43] Örneğin Suraiya Faroqhi, İç Anadolu'daki Konya'da buğday ve arpa üzerindeki öşür haricindeki tüm vergilerin 17. yüzyılın başlarında para olarak toplandığının görüldüğünü belirtir. Faroqhi (1984), böl. 8. Bu örnek timar düzeni hüküm sürdüğünde büyük ihtimalle önceki durumdan önemli bir değişikliği temsil eder.

[44] Çürük, hurda, züyuf gibi terimlerin hepsi akçelerin alt-standartlarını belirtmek için kullanılmaktaydı. Tedavüldeki akçeler için kullanılan diğer sıfatların arasında kalb (taklit), sağ (gerçek), atik (eski) ve cedid (yeni) de vardır. Sahillioğlu (1958), (1965a); Gerber (1982); Mantran (1969, s. 233-71. Her tashih-i sikkeden sonra yeni narh defterleri, akçe için yeni standartları kullanan büyük miktarlardaki ürünlerin hükümet kontrolündeki fiyatlarının detaylı listesini sağlaması için ilan edilirdi. Kütükoğlu (1983).

[45] Kolerkılıç (1958) s. 57; Schaendlinger (1973) s. 110. Kahire'de darp edilen paranın gümüş içeriği ve akçeyle ilişkileri için yukarıdaki Tablo 5:4'e bakınız.

gösterilen gümüş içeriğini ve kur değerlerini Tablo V: 2 ve V: 3'dekilerle karşılaştırınız ve ayrıca şekil V: 1'e bakınız.)

17. yüzyılın en önemli parasal gelişmelerinden bir tanesi darphane faaliyetlerindeki düşüş ve bir çok darphanenin kapatılmasıdır. Nümizmatik bulgular, yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde imparatorlukta sadece bir avuç darphanenin açık kaldığını göstermektedir. Karşılaştırırsak şayet 16. yüzyılın ortasında kırktan daha fazla sayıda darphane aktif durumdaydı.[46] Bu değişikliğin sebepleri yeterince tartışılmamıştır. Ancak, Michel Morineau'nun kapsamlı çalışmasının daha önceki çalışmalara karşıt olarak 17. yüzyılda Amerika'dan Avrupa'ya gelen değerli maden miktarının gerçekte artmış olduğunu gösterdiğinden olası bir neden olarak Amerika'dan gelen gümüş akışının miktarında bir düşüş şu an göz önünde tutulmayabilir.[47] Bunun yanında, Osmanlı devletinin söz konusu dönemde gümüş arzını karşılamakta gittikçe daha da zorlandığına dair hatırı sayılır ölçüde kanıt mevzu bahistir. Devletin mali krizi ve ucuz Amerikan gümüşlerinin gelmesiyle bir çok gümüş madeninin kapanması dahil hepsinin birden gümüş kıtlığında payı vardı. 17. yüzyılda çoğu maden yeniden açılmadı. Bundan başka, varsa şayet dış ticaret açıklarının rolüne ve madenlerin imparatorluktan dışa akışının sonuçlarına, dış ticaretle ilgili ampirik bir fikrin oluşturulması imkansız olmasına rağmen dikkat edilmesi gerekir. Sonuç olarak, 17. yüzyılın başlarında *akçe*nin aşırı istikrarsızlığı ve neticede paraya olan güvenin azalması darphane faaliyetlerinin azalmasına ve imparatorluğun bir çok kısmında *akçe*nin fiilen kayboluşuna katkıda bulunmuş olabilir.

Hükümet ekonominin para talebini karşılayamadığında veya karşılamadığında, bu ihtiyaç giderek Avrupa sikkelerince karşılanmaya başladı. Yabancı sikkeler 14. yüzyıldan beri Osmanlı topraklarında dolaşımda olmasına rağmen, bunlar 17. ve 18. yüzyılın başlarında niteliksel olarak artık farklı bir rol oynamaktaydılar. Osmanlı sikkeleri ortadan kaybolduğunda, resmi işlemler *akçe* cinsinden karşılanmaya devam etmekteydi, fakat *akçe* bir hesap biriminden fazla çok az şey ifade etmekteydi. Başka bir deyişle, parasal büyüklüklerin ortaya konduğu ve dolaşımdaki sikkelerin değerlerinin ölçüldüğü görünmez bir hesap birimiydi. Yabancı sikkeler tedavüldeki paranın önde gelen biçimleriydi.[48] Yerel mahkeme kayıtları, Avrupa ticari raporları ve seyyahların gözlemleri bu konu hakkında oldukça bol bulgular sağlar.

---

[46] Örneğin IV. Mehmet'in kırk yıllık hanedanlığında (1648-87), akçe ve parayı basmış olan sadece altı yer bilinirdi: İstanbul, Belgrad, Diyarbakır, Halep, Kahire ve Şam. Schaendlinger (1973), s. 112-13.

[47] Morineau (1985).

[48] "Hesap birimi" teriminin tartışması için bakınız Braudel ve Spooner (1967), s. 377-83 ve Spufford (1988), ek 2.

Balkanlardan Mısır'a kadar tedavüldeki daha önemli gümüş sikkelerden biri de Hollanda taleriydi. Esedi guruş ya da aslanlı guruş olarak bilinirdi, üzerinde iki aslan yazısı vardı.[49] Neredeyse daha önemlisi ise riyal guruş olarak adlandırılan İspanyol 8-realiydi (*reales de a ocho*), 25.6 gram saf gümüş içeren büyük bir sikkeydi. Riyal guruş 16. ve 17. yüzyıllarda gerçekte dünya ekonomisinde en geniş ölçekte kullanılan sikkeydi. Polonya zolotası veya isolettesi gibi başka paralar da vardır ki söz konusu bu iki para daha sonra Hollandalı ve İngiliz tüccarlarca taklit edilip Doğu Akdeniz piyasalarına sokulmuştur.

Balkanlardaki altın Macar sikkesiyle birlikte Venedik altın dukası en önemli altın sikkeler olarak kalmıştı.[50] Osmanlı devleti bu sikkelerin dolaşımını sınırlamaya çalışmadı. Aslında, çoğu zaman ödemelerin Avrupa sikkeleriyle yapılmasını talep etmekteydi. Ayrıca hazinenin hangi değerlerden bu sikkeleri kabul edeceğini düzenli olarak açıklamaktaydı. (Tablo V: 6'ya bakınız).

Yüzyılın ortalarına doğru para kıtlığı çekildiğinde, Avrupa sikkelerinin taklitleri veya tağşişe uğramış versiyonları Akdeniz piyasalarına hücum etmek için yük gemileriyle varmaya başlamıştı. Hollandalıların, İngilizlerin, Venediklilerin ve Fransızların hepsi bu kârlı ticarette yer almaktaydılar. Avrupalı gözlemciler nasıl bu kadar kolayca değeri düşürülmüş sikkelerin kabul edildiği konusunda genellikle kuşkuluydular. Yerel piyasalar bunların düşük olan gerçek değeri konusunda kesinlikle habersiz değildi. Çünkü Osmanlı hükümeti istikrarlı bir para sağlayamamıştı, ancak, bu değeri düşürülmüş sikkeler önemli primlerde kabul edildi. Aslında, Avrupalı kalpazanlar yerel para yokluğunun avantajlarını kullanıyorlardı. Günlük işlemler için para sağlama hizmeti karşılığında, önemli kazançlar elde etmekteydiler. Tağşişe uğramış bu sikkelerin yerel piyasalarda bir hayli karışıklığa ve istikrarsızlığa neden olduğunu söylemeye gerek dahi yok.

Yabancı sikkeler sadece *akçe* bölgelerinde hüküm sürmemekteydi, bunun yanında Balkanlardan Irak'a, Mısır'dan Tunus'a tüm imparatorlukta yer almaktaydı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, paranın alternatif biçimlerine olan güven ve bunların borç verme aracı olarak rolü, para kıtlığıyla doğru orantıda

---

[49] Groschen'in yerel uyarlaması, gross veya grosso için bir ufaklık ve onüçüncü yüzyıldan beri pek çok Avrupa ülkesinde gümüş sikkeler için kullanılan bir terim olan guruşu çoğu Avrupa ülkesi gümüş sikkeler için kullanır. Arap eyaletlerinde ebukelb, belki de aslanlar köpeklere benzetildiği için esedi guruş olarak adlandırılırdı.

[50] Mantran (1962) s. 233-71; Sahillioğlu (1965a), s. 38-53 ve (1965b); Masson (1896), s. 492-94; Spooner (1972) böl. 1; Tunus için bakınız Baubaker (1987), s. 77-83 ve Valensi (1985), böl. 7.

artmıştır.[51] Poliçeler ve çok yanlı borç ödeme mekanizmaları Avrupa'yla olan uzun mesafeli ticaretin idaresinde giderek daha yaygın hale gelmekteydi.[52]

Bakır sikke 17. yüzyılda darbedildi fakat kısıtlı miktarlarda kullanıldı.[53] Ancak, yüzyılın sonlarına doğru, savaş baskısında kısa bir dönem mali gelirleri arttırmak için İstanbul'da büyük miktarda mangır basıldı. Her mangır bir *akçe* değerindeydi ve hükümet bu sikkeleri ödeme aracı olarak kabul etmekteydi. Enflasyondan ve kalpazanlıktan ötürü bu uygulama üç yıl sonra durduruldu.[54]

Tablo V: 5
Gümüş Akçe ve Altın Sultani/Şerifi, 1584-1690

	100 dir kesilen akçe	Akçenin ağırlığı (gr)	Sultaninin ağırlığı (gr)	Kur sultani akçe	Altın/gümüş oranı (Hesaplanan)
1584	450	0.68	3.517	60	10.4
1586	800	0.38	3.517	120	11.8
1596	1400?			220	
1600	950	0.32	3.517	120	10.0
1612	950	0.32		120	
1618	1000	0.31	3.517	150	11.8
1621	1000	0.31		150	
1623	?			210	
1624	1900?	0.17	3.517	310	
1625	1000	0.31	3.517	130	10.3
1632	1400	0.22	3.517	220	12.3
1636	?			240	
1640	?			250	
1641	1000	0.31	3.490	160	12.7
1659	1250	0.26	3.490	180	11.9
1669	1400	0.23	3.490	225	13.3
1672	1400	0.23	3.490	270	16.0
1683	1400	0.23	3.490	270	16.0

[51] Jennings (1973) 17. yüzyılda Kayseri'de hem kentsel hem de kırsal nüfus tarafından geniş ölçüde kredi ve faiz kullanımını belgelerle kanıtlamıştır.

[52] Geçtiğimiz yıllarda Frank Perlin Hindistan'ın kırsal bölgelerindeki para kullanımı 17. ve 18. yüzyılda durmadan genişlediğini güçlü bir biçimde öne sürmüştü. Analizleri sömürge öncesi Hindistan'da paranın hatırı sayılır geniş ölçüdeki sosyal ve ekonomik rolü üzerinde bir hayli aydınlatıcı olmuştur. Günümüzde, benzer gelişmelerin aynı zamanda Osmanlı Orta Doğusunda da görülüp görülmediği açık değildir. Örneğin, bakınız Perlin (1987).

[53] 17. yüzyılda bakır sikke basan Osmanlı darphanelerinin kısa listesi için, bakınız Schaendlinger (1973), s. 106-15. Arşivlerde, akçenin tağşişi ve daha küçük sikkelere duyulan ihtiyaçtaki düşüş bu yönelimin başlıca nedenleri olarak belirtilmektedir. Ancak, akçenin ortadan kaybolması ve gümüş noksanlığının ışığında, diğer açıklamalar dikkate değerdir. Gümüşün azalmasından sonra 17. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Avrupa'da bakır sikkelerin geniş ölçüde kullanılıyor olması da önemlidir. Spooner (1972) böl. 1.

[54] Sahillioğlu (1982).

NOTLAR:

(1) Tablo V:1'in 1, 3 ve 1, 4 notlarına bakınız.

(2) Bu özellikle akçe için istikrarsız bir dönemdi. Daha önceki sikkelerin geri çekildiği bir dönemde yapılan sürekli tağşişlerden ötürü, farklı gümüş içerikli sikkeler aynı zamanda tedavül edilmeye başlandı. Taklit sikkelerin yaygınlaşması da sorunlara eklendi. Bunun yanında akçenin gümüş içeriğine dair arşivsel bilgiler seyrektir. Bu sebeplerden ötürü, sütun 1 ve sütun 2 deki değerler yaklaşık olarak kabul edilmeli.

(3) Sütun 4'de sunulan kur değerleri imparatorluğun çoğu bölgesinde uygulanan resmi değerleri ve İstanbul'daki piyasa değerlerini yansıtmaktadır. İmparatorluk içinde piyasa kur değerleri bölgeden bölgeye değişmektedir. Yeni sikkeler ve kur oranlarındaki değişiklikler genellikle taşraya belirli bir gecikmeyle ulaşabilmekteydi. Örneğin, Ankara'da sultani karşısındaki akçenin kur değerleri İstanbul'daki 1585-86 tağşişine rağmen 1593'e kadar 60 akçede kalmıştı. Ergenç (1978-79)

(4) 1624 yılı tağşiş için olağanüstü kötü bir yıldı. Sultani karşısındaki piyasa değeri, İstanbul'daki mahkeme kayıtlarından elde edilen verilere göre 270 akçeden 400 akçeye düşmüştür. Elimizdeki söz konusu veriler ışığında, akçenin gümüş içeriğinin 0.19 gramdan aşağı yukarı 0.13 grama düştüğü ortaya çıkmaktadır. Bu ani düşüş yıl sonunda sikkede yapılan büyük bir düzeltmeyle sonuçlandı. 1624 için sunulan ağırlık ve kur değerleri burada söz konusu yıl için ortalamadır.

(5) Elde bulunan verilerin niteliğinden dolayı, burada hesaplanan altın/gümüş oranları yaklaşık değerler olarak alınmalı. Bu oranlar sayesinde diğer değerler üzerinde dolaylı bir kontrol de sağlanabilmektedir. Sütun 4'de verilen resmi kur değerlerinin akçenin değişen gümüş içeriğiyle uyumlu olmadığından dolayı sütun 5'de verilen altın/gümüş oranındaki kısa vadeli değişiklikler önemli değildir. Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı bu dönemde 11.7'den 15.0'a çıkmıştır. Braudel ve Spooner (1967) sayfa 459.

Kaynaklar: Sahillioğlu'na dayanır (1965a), sayfa 38-53, (1965b, 1983).

Tablo V: 6
Avrupa Sikkelerinin Akçe Cinsinden Kur Değerleri, 1584-1731

	Venedik dukası	İspanyol 8 real (riyal guruş)	(esedi/aslanlı) guruş	Polonya zolotası
1584	60			
1588	120	80	70	
1600	125	78	68	48
1618	150	100		
1624	310	240		
1625	120	80	70	50
1632	220	110	100	70
1641	168	80	70	
1650	175	90	80	
1659	190	88	78	48
1668	250	110	100	66
1683	300	130	120	
1691	300-400		120-160	88-107

1698	300-400	120-160		88
1708	360			
1725	375	181	144	88
1731	385	181	144	88

NOTLAR:

(1) Tablo V: 5'deki not 2, 3 ve 2, 4'e bakınız.

(2) Burada sunulan kur değerleri imparatorluğun çoğu bölgesinde uygulanan resmi değerleri ve İstanbul'daki piyasa değerlerini yansıtmaktadır. Piyasa değerleri imparatorluk içinde bölgesel farklılıklar göstermektedir.

(3) Dukanın altın içeriği Tablo V: 3'deki not 1'de verilmiştir. 1640'larda dukanın kur değerleriyle sultani arasında birincisi lehine yüzde 5'e ulaşan bir fark ortaya çıkmıştır. 1660'lara gelindiğinde bu fark 10'a çıkmıştır. Sök konusu farkın ne ölçüde sultaninin altın içeriğinin azalmasından kaynaklandığı bilinmemektedir.

(4) İspanyol 8-reali istikrarlı bir sikkeydi ve 25.6 grama yakın saf gümüş içermekteydi. Göründüğü gibi diğer sikkelerin gümüş içeriği dalgalanmakta ve burada sunulan kur değerlerinin doğruladığı gibi zaman içersinde azalmaktaydı. Hollanda talerinin gümüş içeriği ise en azından yüzde 74-77 oranında düşmüştü. Yüzyılın sonlarında zolota yüzde 60'lık gümüş ihtiva etmekteydi.

(5) 1961'den başlayarak devlet ek gelir oluşturabilmek için kendisine yapılan ödemelerde kabul ettiği sikkelerle, ödeme yapmak için kullandığı sikkelere farklı kur değerleri uygulamaya başladı. Sikkelerin kabul edilen değerleri piyasa değerlerine daha yakın olduğu anlaşıldı.

1690-1844 : YENİ OSMANLI KURUŞU VE TAĞŞİŞİ

*Akçe*nin düşüşü Osmanlı idaresine ciddi zorluklar çıkarmıştı. Para üzerinde denetim olmaksızın Osmanlı devletinin ekonomi üzerindeki kontrolü bir hayli azalmıştı. Ayrıca, kendi parası bulunmadığı için devlet, zor zamanlarda tağşişi mali gelir elde etmek amacıyla kullanamamaktaydı. Belki hepsinden önemlisi, para düzenindeki istikrarsızlığın ve yabancı sikkeler üzerindeki artan güvenin ciddi siyasi etkilerinin olmasıydı.

Maddi güç gerektiren savaşlar silsilesi 17. yüzyılın sonlarına doğru esmeye başladığında, devlet Osmanlı kuruşu olarak adlandırılan yeni bir hesap birimi etrafında yeni bir düzen kurmaya çalıştı. Bu sistemde, 1 kuruş 40 paraya veya 120 *akçe*ye eşitti. Yeni düzende, ilk gümüş sikke takımı 1690'da darp edildi.[55]

[55] Sahillioğlu (1965a), s. 91. Bu sikkeler II. Süleyman'ın tahta çıkış tarihi olan hicri 1099 (1687-88) tarihini taşımaktaydı, bunların en büyükleri 6 dirhem ya da yaklaşık olarak 19.2 gr. ağırlığındaydı. Daha sonra 1703'de 8 dirhem veya yaklaşık olarak 25-56 gram ağırlığında olan daha büyük bir sikke ve küçük parçaları darp edildi. 1690'ın ilk büyük sikkesinin bir kuruş

Eskiden sıkça başvurulan saf gümüşten sikke basma prensibi de, şayet daha önce değilse, 1690'dan sonra terk edildi. İlk kuruş ve kesirlerinin aşağı yukarı yüzde 45 ila 60 arasında değişen gümüş içerikli metal alaşımından basılmakta olduğu gözükmektedir.[56] (bakınız Tablo V: 7).

Tablo V: 7
Gümüş Kuruş ve Kuru, 1690-1844

	Ağırlık (gr)	Yaklaşık ayarı	Saf gümüş içeriği (gr)	Venedik dukası karşısındaki kuru	Hesaplanan altın/gümüş oranı
1690	29.5	0.60-0.68	18.9	2 k. 60 ak.	13.6
1696	28.2	0.60-0.68	18.1	2 k. 60 ak.	13.0
1708	25.6	0.56-0.68	15.9	3 k.	13.7
1720	26.4	0.52-0.58	14.5	3 k. 20 ak.	13.2
1731				3 k. 25 ak.	
1740	24.1	0.52-0.58	13.7	3 k. 80 ak.	14.4
1752				3 k. 108 ak.	
1758				3 k. 105 ak.	
1766	19.2	0.52-0.58	10.6	4 k.	12.2
1772	19.2	0.46-0.56	9.8	4 k. 15 ak.	11.6
1780	18.5	?		4 k. 70 ak.	
1788	15.2	0.46	7.0	5 k. 60 ak.	11.1
1790	12.6	0.46	5.9	5 k. 90 ak.	9.7
1794	12.6	0.46	5.9	7 k.	11.8
1800	12.6	0.46	5.9	8 k.	13.5
1810	10.0	0.46	4.6	10-11 k.	13.9
1824	4.0	0.60	2.4	16-18 k.	11.4
1829	1.5	0.83	1.25	30-32 k.	11.1
1834	2.0	0.44	0.86	45 k.	11.1
1844	1.2	0.83	1.0	50-52 k.	14.6
1844					
1922	1.2	0.83	1.0		15.09

olarak mı tasarlandığı veya sadece zolota veya yaygın Polonya sikkesinden ayırmak için cedid(yeni)-zolota olarak adlandırılacak 30 sikke para mı olduğu açık değildir. Nümizmatik kataloglar 1690'da darp edilen 6 dirhem sikkenin ilk Osmanlı kuruşu olduğunu ve 1703'de Osmanlı kuruşunun ağırlığının 8 dirhem olarak yenilendiğini gösterir. Sahillioğlu (1965a) s. 94-122. Tablo 5: 7'deki kuruşun gümüş içeriğine dair hesaplamalarımız ikinci argümana dayanır. İlk Osmanlı kuruşuna, standartları Hollanda talerininkilere yaklaşan kadar esedi kuruş denirdi. Yazımında bir hayli karışıklığa yol açan Osmanlı kuruşunun bu terimi sonuçta yasaklanmıştır. Sahillioğlu (1983).

[56] 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyıldaki kuruşun gümüş içeriğini daha açık bir biçimde belirleyebilmemiz için ilave bulgular gereklidir.

NOTLAR:

(1) 1 Osmanlı kuruşu= 40 para = 120 akçe

(2) Elimizdeki verilerin sınırlı olması nedeniyle kuruşun altın içeriğine ilişkin değerler, özellikle 1780'e kadar yaklaşık değerler olarak kabul edilmelidir.

(3) 17. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında, yeni kuruş sikkelerin basılmadığı durumlarda, kuruşun gümüş içeriği 30 para (zolata), 60 para (2 zolata) ve 2 parça kuruş gibi tedavüldeki diğer büyük sikkelerden hesaplanmıştır.

(4) Dukanın altın içeriği için Tablo V: 3'deki not 1'e bakınız. Burada sunulan kur değerleri hem imparatorluğun çoğu bölgesindeki resmi değerleri hem de İstanbul'daki piyasa değerlerini yansıtmaktadır. Piyasa değerleri imparatorlukta bölgesel farklılıklar göstermekteydi.

(5) Elimizdeki verilerin sınırlı olması nedeniyle, burada hesap edilen altın/gümüş oranları yaklaşık değerler olarak alınmalı. Bu oranlar sayesinde diğer değerler üzerinde dolaylı bir kontrol sağlanabilmektedir. Sütun 4'de verilen resmi kur değerleri değişen gümüş içeriğine genellikle ayak uyduramamasından dolayı sütun 5'de verilen altın/gümüş oranındaki kısa dönemli değişiklikler önemli değildir. 1844 yılının tashih-i sikke operasyonu bu oranı resmi olarak 15.09 olarak saptar. Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 18. yüzyılın ilk yarısında 15 civarında kalmıştı. Braudel ve Spooner (1967) s. 459.

(6) 17. ve 18. yüzyıllardaki gümüş Mısır parası için Tablo V: 4'e bakınız.

Kaynaklar: Sahillioğlu (1965a), s. 68-122 ve (1983); Sultan (1977); Krause ve Mishler (1984); Artuk ve Artuk (1974); Schaendlinger (1973), s 63-74; Beajuour (1800), s. 366-72; Svoronos (1956), s. 82-3, 114-18; Genç (1975); ve arşivsel notlar Mehmet Genç tarafından sağlanmıştır.

Bu dönemde gümüş sikkelerin basımının giderek merkezileşmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Faaliyet halindeki darphanelerin sınırlı sayıda olması, 17. yüzyılda başlayıp devam eden bir durumdu. 18. yüzyılın ortasından sonra, kuruş ve kesirleri neredeyse sadece İstanbul'da darp edilmekteydi. Kırsal bölgelerdeki darphaneler sınırlı sayıda bakır sikke basmaktaydı. Bağdat'taki darphane sadece ara sıra kullanılırken, kuruş tipindeki sikkeler Balkanlar'da ya da Suriye'de darp edilmemekteydi. Bunun yanında, Kahire, Trablus, Tunus ve Cezayir'deki darphaneler düzenli olarak yerel kullanım için bakır, gümüş ve altın sikke basma işlemine devam etmekteydiler.[57]

Altın sikkelere gelince, sultani veya şerifi iki yüzyıldan fazla bir süredir, dukaya yakın bir standartta kalarak çok az değişmişti. Ancak, 17. yüzyılın sonlarında bu durum değişti. Sultaninin yerine, 1697 ve 1728 yılları arasında tuğralı, cedid İstanbul, zincirli, fındık ve zer-i mahbub olarak adlandırılan birkaç yeni sikke kabul edildi. Hepsi fakat daha çok bunların sonuncusu duka

[57] Schaendlinger (1973) s. 112ff.

standardına yakın bir şekilde üretilmişti. Aynı ad ve standartlarda sikke darp edilmesi için Mısır'a fermanlar da gönderilmişti.

Ne var ki, Mısır sikkelerinin altın içeriği İstanbul'daki karşılıklarının içeriğinden sürekli daha az oluyordu.[58] Sonraki yıllarda, hem İstanbul'da hem de Kahire'de basılan sikkelerin altın içeriği dalgalandı ve düştü. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, kesik ve katlarıyla sadece fındık ve daha küçük zer-i mahbub ile Mısır'daki karşılıkları tedavülde kalmıştı. Bu sikkeler 19. yüzyıl başlarına kadar basılmaya devam etti. İstanbul fındıkı yüzyılın büyük bölümünde dukaya düşük bir değerden, Macar altın sikkesine (ongari) ise hemen hemen başa baş mübadele edilirdi (Tablo V: 8'e bakınız).

Kuruş İstanbul'a yakın bölgelerde öne çıkarken Osmanlı devleti bu sikkeyi vilayetlere yerleştirebilmek için uğraşmaktaydı. Bir yandan, para basma işlemlerinin 18. yüzyılda bir hayli arttığına dair bulgular mevcuttur. Balkanlar'daki madenlerin önemi düşerken, bu yönelim Anadolu, Gümüşhane, Keban ve Ergani'deki yeni gümüş madenlerinin operasyonlarını yansıtmaktaydı. Anadolu'daki madenlerin yıllık verimi 1730'larda 25-40 tona ulaşmıştı ki bu devlet hazinesine bir hayli destek sağlamıştı. Ancak, paranın dönemsel kıtlığının taşrada devam ettiği gözükmektedir. Dahası yeni sikkelerin gümüş içeriği sürekli dalgalanmaktaydı ki bu bir hayli karışıklığa neden olmakta ve Osmanlı sikkelerine olan güveni yıpratmaktaydı. Sonuç olarak, Avrupa sikkelerine olan rağbet devam etmekteydi. Söz konusu sikkelerin nüfuzu, İstanbul'dan uzaklaşıldıkça artmaktaydı. İmparatorluğun birçok köşesinde, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı kuruşu esas para haline gelmemişti.[59]

Mısır'da para temel gümüş sikke ve hesap birimi olarak kalmaktaydı. Zayıf siyasi bağlara rağmen, gümüş içeriği İstanbul tarafından kontrol edilmekteydi. Tağşiş oranı 18. yüzyılda İstanbul kuruşunun değerden düşürüldüğü oranı oldukça yakından takip etmişti. (Tablo V: 4'e bakınız) İspanyol reali, Hollanda taleri, Venedik dukası ve Alman taleri Mısır'da önemli rol oynamaya devam etmekteydi.[60] Diğer yandan Suriye'de, İstanbul'da darp edilen kuruş ve kesirleri temel gümüş parayı oluşturmaktaydı. Ayrıca, Mısır'ın parası (mısriye) ve Avrupa sikkeleri yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı. Benzer bir şekilde, İstanbul ve Kahire'nin altın sikkeleri Venedik dukasıyla birlikte

[58] Sonuç olarak, Kahire'de basılan altın sikkelerin kur değerlerinden genellikle ayrı olarak bahsedilir. 18. yüzyıl altın sikkeleri için bakınız Sahillioğlu (1965a), s. 94-122; Pere (1968); Artuk ve Artuk (1974); Krause ve Mishler (1984); Mısır altın sikkeleri için ise bakınız Raymond (1973-74), I, Ch 1; Walz (1983); Krause ve Mishler (1984).

[59] 18. yüzyıl boyunca Balkanlar'daki parasal koşullar için örneğin bakınız Svoronos (1956), s. 82-83, 114-18 ve Beaujour (1800), s. 366-72. Yeni kuruş tipindeki sikkeler 1780'lerin sonunda özerk Kırım'da darp edilmeye başlandı: Ağat (1982).

[60] 18. yüzyılın üçüncü çeyreğine dek kuruş Mısır'da basılmadı. Raymond (1973-74), 1 Ch 1, 18. yüzyıl Mısır para düzeni için en iyi kaynaktır.

kullanılmaktaydı. Daha büyük olan Suriye'de elbette bölgesel değişimler söz konusuydu.[61]

Tablo V: 8

Diğer Sikke ve Para Birimlerinin Kuruş Cinsinden Kur Değerleri, 1720-1844

	Fındık (altın)	Zer-i mahbub İstanbul (altın)	Macar (altın)	İngiliz sterlini
1720	-	-	3 k.	
1736	3 k. 40 ak.	2 k. 90 ak.	3 k. 20 ak.	5-7 k.
1758	3 k. 105 at.	2 k. 90 ak.	3 k. 80 ak.	
1768	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	8 k.
1774	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	9-10 k.
1780	4 k.		3 k.	
1788	5 k.	3 k. 60 ak.	5 k.	11 k.
1798	7 k.	5 k.	7 k.	15 k.
1805	8 k.	5 k. 60 ak.	8 k.	15-17 k.
1810	9 k.	6 k. 60 ak.	9 k. 75 ak.	19 k. 90 ak.
1816				19 k.
1820	11 k.	8 k.	13 k.	25 k.
1822	11 k.		15 k.	40 k.
1825				53.5 k.
1828				57-62 k.
1830				75-77.5 k.
1832				87-94 k.
1834	33 k. 60 ak.		45 k.	98-100 k.
1844				108-11 k.

NOTLAR:

(1) Burada sunulan kur değerleri resmi ve piyasa değerlerini içermektedir. Sunulan piyasa değerleri çoğunlukla İstanbul için geçerlidir. Altın sikkeler için verilen değerler çoğunlukla resmi değerlerdir. İngiliz sterlini için verilen kurlar piyasa kurlarıdır.

(2) Fındık altını yaklaşık olarak 3.5 gramdı ve zer-i mahbub ise 2.6 gramdan daha ağır gelmekteydi. Burada sunulan kur değerlerinin doğruladığı gibi, bu iki sikkenin altın içeriği zaman içersinde azalmıştır.

(3) Fındık, zer-i mahbub ve Mısır'ın diğer altın sikkeleri daha az altın içerirdi ve İstanbul'daki karşılıklarına karşı daha düşük bir değerden mübadele edilirdi. Örneğin, İstanbul'da 1731'de İstanbul tuğralısı için resmi değer 3k. ve İstanbul zincirlisi için ise 3k. 40ak. idi. Aynı yılda, İstanbul'da Mısır tuğralısı için resmi

[61] Filistin'de 18. yüzyılda dolaşımda olan sikkeler için, örneğin, bakınız Cohen (1973).

değer 2 k. 75 ak. ve Mısır zincirlisi için 2 k. 90 ak. idi. Bu da göstermektedir ki Mısır sikkelerinin değeri yüzde 15-20 daha azdı.

(4) Macar altın sikkesinin 3.47 gram ağırlığındaydı.

(5) İngiliz sterlininin ilk kur değeri yukarıda 1740 için sunulmuştur. 18. yüzyılın çoğunda, İngiliz sterlini esas olarak altına bağlıydı. Reed (1930)

Kaynaklar: Berlin (1931); Baykal (1967); Pere (1968); Michoff (1971); Artuk ve Artuk (1974); Issawi (1980).

Tunus ve Cezayir'de bölgelerde darp edilmiş gümüş sikkeler, 19. yüzyıla kadar Osmanlı sultanının adını taşısalar da çoğunlukla İstanbul standartlarından bağımsızdı. Bununla birlikte, altın sikkelerde İstanbul standardı daha yakından takip edilmekteydi. İspanyol 8-reali, Venedik dukası gibi Avrupa sikkeleri hem Tunus'ta hem de Cezayir'de geniş biçimde dolaşımdaydı.[62] İmparatorluğun farklı kısımlarında yoğunlaşan para noksanlığıyla birlikte, Avrupa sikkelerinin tağşişe uğramış türleri gemilerle yerel piyasalara girmekteydi. Para noksanlığı poliçelerin özellikle de Avrupa'yla olan ticarette önemli bir rol oynamasına yardım etmekteydi.

Kuruş 18. yüzyılın sonlarına dek nispeten istikrarlıydı. Tablo V: 7 ve V:8'de özetlenen bulguların gösterdiği gibi kuruşun gümüş içeriği 1700 ve 1760'ların sonları arasında neredeyse yüzde 40 oranında düşmüştü. Mehmet Genç'in ileri sürdüğü gibi yüzyılın erken zamanlarında uzayan barış dönemleri vardı.[63] Ayrıca, gümüş madenlerinden elde edilen gelirler devlet maliyesi için bir hayli destek sağlamaktaydı. Sonuçta, bu dönem için açıklanmasına ihtiyaç duyulan konu, paranın nispeten istikrarlı kalması değil, gümüş içeriğinin düşmesidir. Artan para talebi 1760'lara kadar kuruşun tağşişi için önemli bir etken olabilir. Balkanlar'ın sahil bölgeleriyle Avrupa arasındaki genişleyen ticaret, tarımın ticari hale gelmesinin artması ve ticaretin daha çok yapıldığı bölgelerde tarımsal vergilerin yarısının veya yarısından fazlasının para biçiminde toplanması para kullanımının büyümesine katkıda bulunmaktaydı.

Bunun yanında, 1760'ların sonlarından başlayarak Osmanlı imparatorluğu yıpratıcı savaşlara girmekte ve kuruşun tağşişi ivme kazanmaktaydı. Kuruş 1760'ların sonlarından 1808'e kadar gümüş içeriğinin yüzde 50'sine yakınını yitirmişti. II. Mahmud döneminde (1808-39) değer olarak daha da keskin bir biçimde düşmüştü. Söz konusu otuz yıl boyunca, kuruşun gümüş içeriği 5.9 gramdan toplam yüzde 85 bir tağşiş oranıyla 1 gramdan daha da aza düşmüştü. Gayet açıktır ki II. Mahmud dönemi Osmanlı tarihindeki en keskin tağşişe şahit olmuştur. (şekil 5: 1'e bakınız) kuruşa göre her biri farklı ve çoğunlukla daha düşük gümüş içeriği olan, birbiri ardına basılan on takım gümüş sikke, ile

[62] Tunus'ta 18. yüzyıldaki para düzenine dair bir çalışma için bakınız Valensi (1985), böl. 7. Ayrıca Baubaker (1987), s. 77-83; İsmail Galib (1889-90); Ölçer (1970) ve Schaendlinger (1973), s. 112ff.

[63] Genç (1984).

birlikte kat ve kesikleri, bu otuz yıl içersinde üretilmişti. Altın sikkeler de hem biçim hem de altın içeriği bakımından sıklıkla değiştirilmekteydi. Her biri çeşitli altın içeriklerine sahip rumi, adli ve hayriye olarak adlandırılan yeni altın sikkeler ve diğerleri ilk kez bu dönemde basıldı.[64] Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, elimizdeki bulguların göstermiş olduğu gibi bu ayrıca enflasyonun en üst noktaya ulaştığı dönemdi.[65] Devletin içinde bulunduğu mali kriz bu çarpıcı durumun en temel sebebiydi. 1760'ların sonları ve 1840'lar arasında Osmanlı imparatorluğu Avusturya, Rusya, Fransa, Mısır ve diğerlerine karşı sıkça çıkan savaşlarla meşguldü. Üstüne üstlük, içerdeki siyasi problemler ve askeri seferlerde devlet maliyesini aynı şekilde zor duruma sokmuştu.[66]

1844-1914 : YENİ BİR ÇİFT METALLİ DÜZENDEN "TOPAL" ALTIN STANDARDINA

Osmanlı iktisat ve para tarihi açısından, 19. yüzyıl önceki yüzyıllardan oldukça farklı bir dönemdi. Bir taraftan, yönetim ve ekonomide, parasal ve mali meselelerde Batı örnek alınarak yapılmış olan önemli ıslahat hamleleri bu dönemde belirleyiciydi. Aynı zamanda, dünya piyasalarına açılmanın yaşandığı ve dış ticaretin hızla genişlediği (özellikle Avrupa'yla) bir dönemdir. İmparatorluğun çekirdek bölgelerinde dış ticaretin 1840'lar ve 1. Dünya Savaşı arasında on kattan daha fazla arttığı hesaplanmıştır.[67] Bu süreç liman ve demiryollarının inşası ve Avrupa sermayesiyle modern bankacılık kurumlarının kurulmasıyla kolaylaşmıştı. Sonuç olarak, tarımın pazarlara açılması Makedonya'da, Batı Anadolu'da ve Suriye sahilleri boyunca aniden artmıştı. Kırsal nüfus sadece ticari tarımsal ürünlerin üreticisi olarak değil aynı zamanda ithal pamuklu dokumaların alıcısı olarak da pazara yönelmekteydi. Bu gelişmeler, imparatorlukta ticaretin arttığı bölgelerde paraya ve para kullanımına olan talebi bir hayli arttırmıştı.

19. yüzyılın başlarından itibaren, parasal istikrar, reform ve ticari gelişme için hem Osmanlı hükümeti hem de Avrupalı ilgililerce önemli bir ön gereklilik olarak algılanmaktaydı. Sık rastlanan tağşiş ve istikrarsızlık dönemlerinden sonra, 1844'de başka bir tashih-i sikke işlemine başlandı ki bu işlem altın lira ve gümüş kuruşa dayanan, 1 altın lira= 100 gümüş kuruş eşitliğiyle, yeni bir çift

---

[64] II. Mahmud dönemindeki Osmanlı sikkeleri için bakınız Ölçer (1970); Krause ve Mishler (1984); Sultan (1977); Pere (1968); Artuk ve Artuk (1974).

[65] Dönemin detaylı bir fiyat tarihine girişilmemiştir. Fiyat değişikliklerine dair bir bakış için bakınız Issawi (1980), s. 321-37.

[66] Cezar (1986) bu karmaşık dönemin mali zorlukları ve reformları hakkında ayrıntılı bir inceleme sağlar.

[67] Issawi (1980), böl. 3; Pamuk (1987), böl. 1

metallik düzen kurmaktaydı.[68] Altın lira, gümüş kuruş ve genellikle mecidiye olarak adlandırılan gümüş 20 kuruş temel paralar haline gelmişti. Bu tarihten sonra, mali gelirleri arttırma vasıtası olarak tağşiş uygulaması terk edildi. İstanbul'da basılan tüm gümüş ve altın sikkeler 1922'ye kadar bu standartlara uydu. Ayrıca, küçük birimlerden oluşan bakır sikkeler günlük işlemler için darp edilmeye devam etmekteydi. Aynı amaçla 1910'da nikel sikkeler de piyasaya sürüldü.

Ancak, parasal istikrar mali güçlüklerin sonu demek değildi. Yüzyıl boyunca, Osmanlı devleti mali problemlerini çözmek amacıyla çeşitli yöntemlere başvurmuştu. Bu çabaların parasal düzen için önemli etkileri olmuştu. Mali gelirleri arttırmak için 1840'da kullanılmaya başlanan tek yöntem İstanbul bölgesinde dolaşımda olan faiz geliri sağlayan kaime-i muteber-i nakdiye veya kısaca kaime olarak adlandırılan kağıt para basmaktı. Sayıları 1852'ye kadar sınırlı kaldığı için, kalpazanlık problemlerine rağmen kaime makul bir biçimde iyi performans göstermişti. Ancak, Kırım savaşı sırasında, çok sayıda kaime basılmış ve altın lira cinsinden piyasa değerleri itibari değerlerinin yarısına kadar düşmüştü. Bir altın lira, kaime olarak 200-220 kuruş ile mübadele edilmeye başlamıştı. Neticede, kağıt paradaki bu ilk deneyim büyük bir enflasyon dalgasıyla sonuçlanmıştı. Nihayet kaimeler 1860'ların başında Osmanlı Bankası'ndan elde edilen kısa vadeli kredilerin yardımıyla tedavülden kaldırılmıştı.[69]

Bütçe açıklarıyla ilgili olarak Kırım Savaşı esnasında başlayan, Osmanlı hükümetinin uyguladığı diğer bir yöntem ise Avrupa mali piyasalarından borçlanmaktı.

Tablo V: 9
Diğer Para Birimlerinin
Osmanlı Altın Lirası Cinsinden Kurları, 1850-1914

	1850	1914
İngiliz Sterlini	1.10	1.10
Fransız Frangı	0.0433	0.044
Avusturya Florini/Kroneri	0.11	0.046
Alman Markı	-	0.0542
Rus Rublesi	0.175	0.116
Mısır Lirası	1.0	1.146
ABD Doları	0.229	0.229

[68] Gümüş kuruş yüzde 83'lük ayarda ve 1.2027 gr ağırlığındadır. 1.0 gr saf gümüş içerir. Altın lira 7.216 gr. ağırlığında, 22/24 veya yüzde 91.67 ayarında ve 6.6 gr. altın içerir. Sonuçta 1844'deki tashih-i sikke 15.09'da resmi altın/gümüş oranını oluşturmuştur. Ferid (1914); Eldem (1970) s. 225-29; Ölçer (1966).

[69] Davison (1980).

NOT:

1844 ve 1878 yılları arasında bir altın lira 7.216 gr. ağırlığında ve 22/24 veya yüzde 91.67 ayarında ve 6.6 gr altın içerirdi. Altın lira aynı zamanda her biri 1.0 gr. saf gümüş içeren 100 gümüş kuruşa eşit kabul edilmekteydi. Tam altın/gümüş oranı böylece 15.09 olarak kabul edilmişti. 1878'den sonra gümüşün bulunabilirliği azalmış ve Osmanlı parası için altın tek standart haline gelmişti.

Kaynaklar: Tate's Modern Cambisit, A Manual of Foreign Exchanges and Bullion, 9.b, Londra 1958; "The Statistical Abstract for the Principal and Foreign Countries" A&P'de, 1914; Eldem (1970), s. 225-26.

Gelecek yirmi yılda, Londra, Paris, Viyana ve diğer yerlerden oldukça elverişsiz koşullar altında büyük miktarda borç alındı. 1873 mali krizi Avrupa piyasalarından deniz aşırı borçlanmayı durdurduğunda, Osmanlı hükümeti borç ödemelerinde moratoryum ilan etmek zorunda kaldı. Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı maliyesi üzerindeki Avrupa kontrolünü sağlama almak için 1881'de kuruldu.[70]

Fransız ve İngiliz sermayesiyle 1863'te Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasından sonra, imparatorluktaki para basma tekeli bu kuruma devredildi. Osmanlı Bankası bu tekeli, 1. Dünya Savaşı'na kadar sadece sınırlı bir miktarda kağıt banknot basarak daha muhafazakar bir biçimde kullandı. Altına dönüştürülebilen bu banknotlar daha çok İstanbul'a yakın bölgelerde dolaşımdaydı.

Devletin mali bir önlem olarak dönüştürülebilir olmayan kağıt paraya başvurmasının iki farklı nedeni vardı. Rusya'yla süren 1877-78 savaşı 1873-76 kriziyle zaten oldukça tehlikeli bir hal alan mali problemleri daha da ağırlaştırmıştı. Bu koşullar altında, kaimeler savaşı finanse etmeye yardım etmesi için bir kez daha basıldı. Ancak, devlet bazı ödemeleri kağıt parayla yapmayı kabul etmesine rağmen, fazla sayıda olmalarından ötürü iki sene içinde itibari değerlerinin dörtte birine düştüler. Aynı şekilde, 1. Dünya Savaşı'nda, dönüştürülebilir olmayan paralar düzenli olarak dolaşımdaydı ve mali gelirlerin en temel kaynaklarından biriydi. 1917'ye gelindiğinde, bir altın lira altı kağıt liraya eşitti. Bir kez daha, kaime kullanımı, kağıt para cinsinden fiyatlarda hatırı sayılır bir artışla sonuçlanmıştı.

[70] Blaisdell (1929) bu konuda klasik bir duruş sergiler. Dış borçlanmayla büyüyen sermaye akışı büyüklükleri için bakınız Pamuk (1987), böl. 4, ek 3.

Tablo V: 10

Osmanlı Para Birimi ve Kur Değeri, 1326-1914: Bir Özet

	Akçenin ağırlığı (gr)	Venedik dukası karşısında kur değeri	Kuruşun saf gümüş içeriği	Venedik dukası karşısında kur değeri	Gümüş içeriği	Kur
1326	1.15	n.a.			157.5	n.a.
1410	1.15	30			157.5	180.0
1444	1.01	39-40			138.4	136.7
1481	0.77	47			105.4	114.9
1512	0.73	55			100.0	101.9
1550	0.73	59			100.0	91.5
1582	0.68	65			93.2	83.1
1588	0.38	120			52.1	45.0
1625	0.31	130			42.5	41.5
1669	0.23	225			31.5	24.0
1687			18.9	2 k. 60 ak.	24.0	18.0
1708			15.9	3 k.	20.2	15.0
1740			13.7	3 k. 80 ak.	17.4	12.3
1766			10.6	4 k.	13.4	11.3
1788			7.0	5 k. 60 ak.	8.9	8.2
1810			4.6	10-11 k.	5.8	4.3
1834			0.86	45 k.	1.1	1.0
1844			1.0	50-52 k.	1.3	0.9
1914			1.0	n.a.	1.3	n.a.

NOTLAR:

(1) 1 Kuruş = 120 Akçe

(2) 17. yüzyılın sonuna kadar akçenin yüzde 90 saf gümüşten darp edildiği varsayılmaktadır (sütun 1). Diğer yandan sütun 3 kuruşun saf gümüş içeriğini gösterir. Sütun 5 de bu doğrultuda ayarlanmıştır.

(3) Sütun 2 ve sütun 4 akçe ve kuruş cinsinden Venedik dukasının kur değerlerini vermektedir. Sütun 2 ve sütun 4'ün tersinin alınmasıyla sütun 6 çıkarılmıştır.

(4) Diğer kaynak ve detayların yanında eldeki verilerin sınırlamaları ve niteliği için, bu bölümdeki diğer tablolara bakınız.

1870'lerde altınla bağlantılı olarak gümüşün değeri, bir çok ülkenin altın standardını benimsemesiyle neticelenerek dünya piyasalarında aniden düştü. Osmanlı devleti de çift metalli düzeni terk etmeye zorlanmaktaydı. 1878'de gümüş ve altın arasındaki bağ kesildi ve Osmanlı parasının standardı olarak altın kabul edildi. Devlet de geniş birimlerde gümüş sikke, özellikle 20-kuruş mecidiye, darp etmeyi durdurdu. Ama yine de, 1916'ya dek sınırsız miktarda

gümüş sikkeyi ödeme olarak kabul etmeye devam etti. Esas desteği altından, kısmi desteği de gümüşten alarak, Osmanlı para düzeni " topal " standardın bir başka örneği haline geldi. Gümüş fiyatlarının dünya ölçeğinde düşmesiyle, bu politika hatırı sayılır miktarda gümüşün yurda girmesi ve gümüş sikke kalpazanlığıyla sonuçlandı. Vilayetlerde ise gümüş kuruşun değeri düşmüştü, genellikle de 120 kuruş ve daha fazla tutardan altın lira karşısında mübadele edilmekteydi. Gümüş üzerindeki altın için prim, İstanbul'dan uzaklaştıkça çoğunlukla artmaktaydı.[71] Adrien Billiotti'nin önceki hesabını ileriye götüren Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam para arzının 1914 yılında Osmanlı sikkeleri, kağıt banknotlar ve yabancı bazı sikkeler dahil, aşağı yukarı 50 milyon lira olduğunu hesaplamıştır. Dolaşımdaki altın sikkeler bu miktarın yaklaşık üçte ikisi olarak hesaplanmıştır.[72]

Avrupa'yla olan ticaretin büyümesi de ayrıca temel Avrupa paralarının, özellikle İngiliz sterlini ve Fransız frankının imparatorluğun pek çok kısmında dolaşımını ve kabul edilmesini hızlandırdı. Bu bağlamda sözgelimi, mevsimsel göçlerden ötürü Trabzon bölgesinde Rus sikkeleri dolaşımdaydı. Bunun yanında, Avusturya paraları ve Rusya rublesi Balkanlar'da; İran'ın altın tümenleri ve gümüş kranları ile Hint rupisi Irak'ta; Maria Teresa talerleri ise Yemen'de dolaşımdaydı.[73] (diğer paraların kur değerleri için, Tablo V: 9'a bakınız).

1882'deki İngiliz işgaline kadar Mısır parası Osmanlı lirasıyla eşit düzeyde kalmıştı. Mısır sikkesi 1. Dünya Savaşı'na kadar sultanın ismini taşımayı sürdürdü. Kuzey Afrika'daki başka yerlerde gümüş ve altın sikkeler sultanın ismiyle, siyasi bağlar zayıf olmasına rağmen, basılmaya devam etmişti. (Cezayir'de 1830 Fransız işgaline kadar ve Konstantinopolis'de 1837'ye dek; Trablus'da 1840'a ve Tunus'da 1881'e kadar).[74]

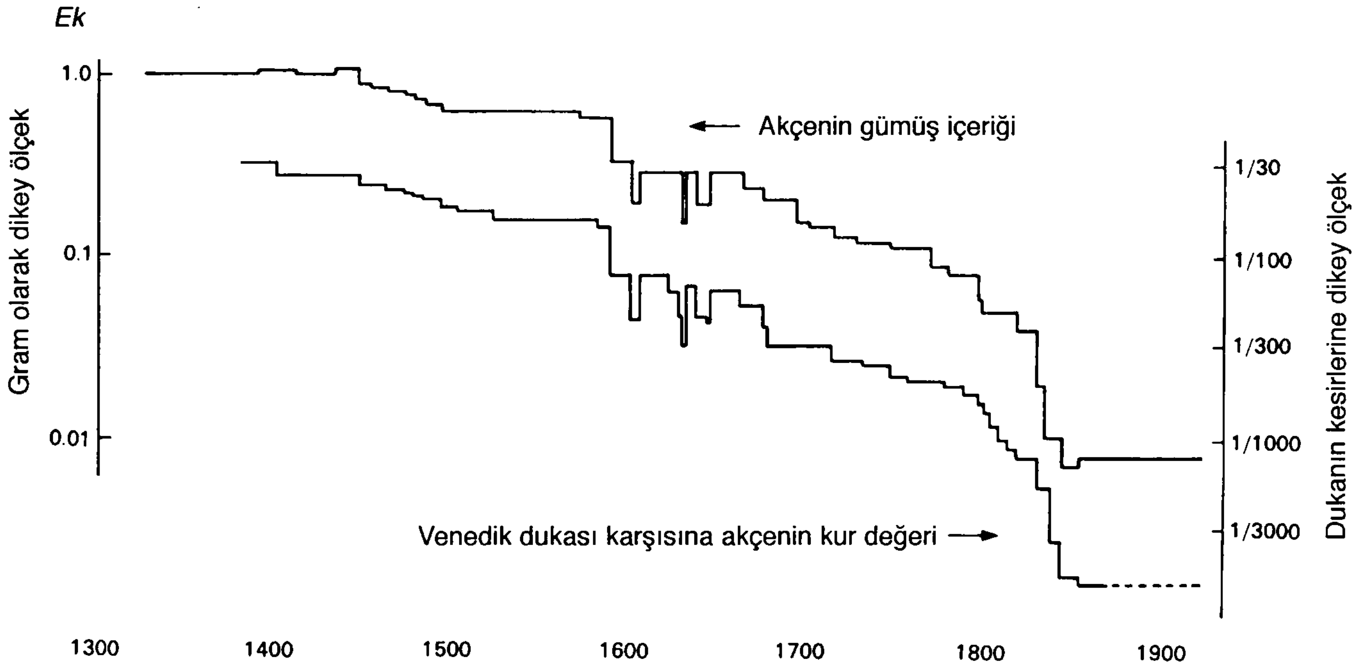
---

[71] Biliotti (1909); Ferid (1914); Kuyucak (1947); Tekeli ve İlkin (1981), böl. 2.

[72] Biliotti (1909) ve Eldem (1970), s. 228-29. Daha sonraki yayımlanmamış bir yazısında Eldem 10 faktörlü bir nikel ve bakır sikkenin miktarını 1970'deki bölümde yer alan tahminin abarttığını vurgulamıştır. Burada verilen şekil bu yanlışa göre ayarlanmıştır. Bakınız 5 Eldem, "Cihan Harbi, Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında Osmanlı Ekonomisi," yayımlanmamış ve tarih düşülmemiş yazı, s. 148.

[73] Cohen (1976); Gerber ve Gross (1980); Eldem (1970), s. 226-27.

[74] Schaendlinger (1973), s. 129-55; Ölçer (1970).

Şekil V: 1 Osmanlı akçesi ve kur değeri 1326-1914 (1 kuruş = 120 akçe).
Üstte, akçenin gümüş içeriği (sol ölçek). Aşağıda, Venedik dukası karşısında akçenin kur değeri (sağ ölçek).
Kaynak: Bu bölümdeki tablolara dayanır

Bibliyografya

Ağat, Nurettin (1982). "Kırım Hanlarının Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler," İlk üç makalenin tıpkıbasımı, *The Turkish Numismatic Society Bülten,* No. 7, 6-43.

Akdağ, Mustafa (1974). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* I: 1243-1453; II: 1453-1559, İstanbul.

[Altınay], Ahmet Refik (1921-23). "Osmanlı İmparatorluğunda Meskûkat," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* XIV (1340 H/1921-22), 358-79; XV (1341 H/1922-23), 1-39, 107-27, 227-54.

Artuk, İbrahim (1980). "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke," içinde Osman Okyar ve Halil İnalcık, eds., *Social and economic history of Turkey (1071-1920),* Ankara, s. 27-33.

Artuk, İbrahim ve Cevriye Artuk (1974). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu,* II, İstanbul.

Ashtor, Eliyahu (1971). *Les metaux precieux et la balance des payements du Proche-Orient a la Basse Epoque,* Paris.

Babinger, F. (1956). "Goldpragungen im 15. Jahrhundert unter Murad II und Mehmed II", *SF,* XV, 550-53.

Barkan, Ömer Lütfi (1975). "The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East," *IJMES,* VI, 3-28.

Baykal, Bekir Sıtkı (1967). "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler," *Bl,* No. 7-8, 49-77.

Beaujour, Felix (1800). *A view of the commerce of Greece... from 1787 to 1797,* trans. From the French, London.

Beldiceanu, N. (1959). "La crise monetaire Ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautes Roumaines," *SF,* XVI, 70-86.

Beldiceanu, N. And Irene Beldiceanu-Steinherr (1988). "Les informations les plus anciennes sur les florins ottomans," *The Turkish Numismatic Society*, s. 49-58.

Belin, M. (1931). *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler,* Fransızca'dan çeviren: M. Ziya, İstanbul.

Billiotti, Adrien (1909). *La Banque Imperiale Ottomane,* Paris.

Blaisdell, Donald C. (1929). *European financial control in the Ottoman Empire,* New York.

Boubaker, Sadok (1987). *La régence de Tunis au XVIIe siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditeranéen, Marseille et Livourne,* Zaghouan.

Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II,* 2 cilt., London.

Braudel, Fernand and Frank Spooner (1967). "Prices in Europe from 1450 to 1750", in E.E. Rich and C.H. Wilson, eds., *The Cambridge economic history of Europe,* IV, s, 374-486.

Cezar, Yavuz (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat'a Mali Tarih).* İstanbul.

Cipolla, Carlo M. (1963). "Currency depreciation in medieval Europe," *ECHR,* XV, 413-22.

Cohen, Amnon (1973). *Palestine in the eighteenth century,* Jerusalem.

Cohen, David (1976). "La circulation monetaire entre les principautes Roumaines et les terres Bulgares (1840-78)," *Bulgarian Historical Review,* IV (2), 55-71.

Çizakça, Murat (1976-77). "Osmanlı Ekonomisinde Akçe Tağşişinin Sebebleri Üzerinde Kısa Bir İnceleme," *Boğaziçi University Journal, Administrative Sciences and Economics,* IV-V, 21-27.

Davison, Roderic (1980). "The first Ottoman experiment with paper money," in Osman Okyar and Halil İnalcık, eds., *Social and economic history of Turkey (1071-1920),* Ankara, s. 243-51.

Edhem, Halil (1915-16/1334H). *Meskukat-ı Osmaniyye,* İstanbul.

Eldem, Vedat (1970). *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* İstanbul.

Ergenç, Özer (1978-79). "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerine Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler," s. 86-97.

Erüreten, Metin (1985). "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", *The Turkish Numismatic Society Bülten,* No. 17, 12-21.

Faroqhi, Suraiya (1979). "Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks", *JESHO,* XXII, 32-80.

—— (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650,* Cambridge.

Ferid, Hasan (1914/1330H). *Nakid veİtibar-ı Milli, I: Meskukat,* İstanbul.

Gedai, Istvan (1988). "Turkish coins in Hungary in the 16th and 17th centuries," *The Turkish Numismatic Society,* s. 102-19.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," in O. Okyar and H.Ü. Nalbantoğlu, eds., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar,* Ankara, s. 231-96.

—— (1984). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt,* Ankara, 4, 52-61.

—— (1989). "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi,* 3. Dizi, I.

Gerber, Haim (1982). "The monetary system of the Ottoman Empire," *JESHO,* XXV (3), 308-24.

Gerber, Haim and Nachum T. Gross (1980). "Inflation or deflation in nineteenth-century Syria and Palestine," *JEH,* XL, 351-57.

Godinho, Vitorino M. (1969). *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles,* Paris.

Hamilton, Earl J. (1934). *American treasure and the price revolution in Spain, 1501-1650,* Cambridge, Mass.

Hansen, Bent (1981). "An economic model for Ottoman Egypt: the economics of collective tax responsibility," A.L. Udovitch, ed., *The Islamic Middle East, 700-1900: studies in economic and social history,* Princeton, N.J., s. 473-520.

İnalcık, Halil (1951). "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle," *B,* XV, 629-90.

—— (1959). "Osmanlılar'da Raiyyet rüsumu," *B,* XXIII, 575-608.

—— (1965). "Dar al-Darb," *EI²,* II, 117-19.

—— (1970). "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy," in Michael Cook, ed., *Studies in the economic history of the Middle East,* London, s. 207-18.

—— (1978). "The impact of the Annales School on Ottoman studies and new findings," *R,* I(3/4), s. 69-96.

—— (1980). "Military ond fiscal tansformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *AO,* VI, 283-337.

—— (1981). "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler," *Bl,* X (14), 1-91.

İsmail Galib, (1889-90/1307H). *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniyye,* İstanbul.

Issawi, Charles (1980). *The economic history of Turkey, 1800-1914,* Chicago.

Jennings, Ronald C. (1973). "Loan and credit in early 17th century Ottoman judicial records," *JESHO,* XVI (2-3), 168-216.

Kafadar, Cemal (1986). "When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: the boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century," Doktora tezi, McGill University.

—— (1991). "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience Ottomane du déclin," *Annales, ESC,* II, 381-400.

Kolerkılıç, Ekrem (1958). *Osmanlı İmparatorluğunda Para,* Ankara.

Krause, Chester, L. And Clifford Mishler with Colin R. Bruce II (1984). *Standard catalog of world coins*, 10th ed., 101a, Wis.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İstanbul.

Kuyucak, Hazım Atıf (1947). *Para ve Banka,* Cilt I, İstanbul.

Mantran, Robert (1962). *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle,* Paris.

Masson, Paul (1896). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle,* Paris.

Maxim, Mihai (1975). "Considerations sur la circulation monetaire dans les pays roumains et l'Empire Ottoman dans le seconde moitié du XVIe siècle", *RESEE,* XIII, 407-15.

—— (1983). "O lupta monetara in sec. Al XVI-lea: padişahi contra aspru," *Cercetari Numismatice* (Bucharest), V, 129-52.

Michoff, Nicolas V. (1971). *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie,* VI, Sofia.

Morineau, Michel (1985). *Incroyables gazettes et fabuleux metaux: les retours des trésors americains d'après les gazettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles),* New York and Paris.

Ölçer, Cüneyt (1966). *Son Altı Osmanlı Padişahı Zamanında İstanbul'da Darp Edilen Gümüş Paralar,* İstanbul.

—— (1970). *Sultan II. Mahmud Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları,* İstanbul.

—— (1975). *The ornamental copper coinage of the Ottoman Empire,* İstanbul.

Pamuk, Şevket (1987). *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: trade, investment and production,* Cambridge.

Pere, Nuri (1968). *Osmanlılarda Madeni Paralar,* İstanbul.

Perlin, Frank (1987). "Money-use in late pre-colonial India and the international trade in currency media," in John F. Richards, ed., *The imperial monetary system of Mughal India,* Delhi. s. 232-74.

Poop, V., R. Puin and H. Wilski (1988). "Ottoman coins of the Yemen," in *The Turkish Numismatic Society* (1988), s. 251-62.

Raymond, André (1973-74). *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle,* 2 vols., Damascus.

Reed, Harold (1930). "Bimetallism and monometallism," in *Encyclopedia of social sciences,* 1st ed., II, s. 546-49.

Richards, J.F. (1983), ed. *Precious metals in the later medieval and early modern worlds,* Durham, N.C.

Sahillioğlu, Halil (1958). "Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme",Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Kütüphanesi.

—— (1962-63). "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları," *İFM,* XXIII (1-2), 145-218.

—— (1965a). "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740," Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

—— (1965b). "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici," *Bl,* 1 (2), 227-34.

—— (1975). "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak "Kitabü'l-Kadı" ve "Süftece'ler," O. Okyar ve H.Ü. Nalbantoğlu, eds., *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar,* s. 103-44.

—— (1982). "Bakır Para Üzerine bir Enflasyon Denemesi (H 1099-1103/1687-91)", *The Turkish Numismatic Society Bulten,* 10, 7-40.

—— (1983). "The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history," içinde, Richards, ed., s. 269-304.

Schaendlinger, Anton C. (1973). *Osmanische Numismatik,* Braunschweig.

Shaw, Stanford J. (1962). *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517-1798,* Princeton, N.J.

Spooner, Frank C. (1972). *The international economy and monetary movements in France,* Cambridge, Mass.

Spufford, Peter (1988). *Money and its use in medieval Europe,* Cambridge.

Steensgard (1973). *Carracks, caravans and companies, the structural crisis in the European-Asian trade in the early seventeenth century,* Copenhagen.

Sultan Jem, (1977). *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, a detailed catalogue of the Jem Sultan collection,* 2 vols., Thousand Oaks, Calif.

Sundhaussen, Holm (1983). "Die 'Preisrevolution' im osmanischen Reich wahrend der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts," *SF,* XLII, 169-81.

Svoronos, N.G. (1956). *Le commerce de Salonique au XVIII*e *siècle,* Paris.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1981). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası,* Ankara.

Toprak, Zafer (1988). "İktisat Tarihi," Sina Akşin, ed., *Türkiye Tarihi,* III: *Osmanlı Devleti, 1600-1908,* İstanbul, s. 191-246.

The Turkish Numismatic Society (1988). *A Festschrift presented to İbrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Mumismatic Society,* İstanbul.

Valensi, Lucette (1985). *Tunisian peasants in the eighteenth and nineteenth centuries,* London and New York.

Walz, Terence (1983). "Gold and silver exchanges between Egypt and Sudan, 16th-18th centuries," içinde Richards ed., s. 305-28.

Watson, Andrew M. (1967). "Back to gold and silver", *EcHR,* XX, 1-34.

Dizin

(Dizinde geçen kelimeler 1. ve 2. ciltleri kapsamaktadır. Bu kelimelerin ciltleri, Romen rakamlarıyla **kalın** (**I/, II/**) olarak belirtilmiştir. *İtalik* (*eğik*) olarak geçen kelimeler terimleri belirtmektedir.)

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NUN
EKONOMİK VE SOSYAL TARİHİ

Cilt 2
1600-1914

Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk

Elinizdeki eser, hem Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi alanını özetliyor, hem de yeni bilgi ve perspektiflere açılıyor.
Altı yüzyıllık Osmanlı tarihinin bölümlenmesinde, 1300-1600 arasındaki klasik çağ, otokratik ve merkeziyetçi yönetimi, emir ve kumanda ekonomisi ile, belirgin ve kendi içinde bütünlüklü bir dönemdi; buna karşılık daha sonraki "gerileme" döneminde, bu geleneksel siyasî kuruluşun yapıtaşları bir dönüşüm sürecine girdi.

Yayınladığımız bu ciltte, 17., 18. ve 19. yüzyıllar her biri, konunun uzmanı olan, Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk tarafından bağımsız olarak hazırlanmış; buna karşılık eserin tümünde, her dönemin siyasal, ekonomik ve toplumsal yönlerini kucaklayan, ortak bir planla, yaklaşım birliği sağlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki –bugüne kadar tarihçilerce küçümsenen– ekonomik önemi, elinizdeki çalışmada, dramatik bir vurguya kavuşuyor. Diğer yandan yazarlarımız, Akdeniz ve Osmanlı ticaretinin küresel bağlamda değişen önemine de parmak basıyorlar.

Dış ticarete bakışımız, Osmanlıların dünya ekonomisinde ne kadar dinamik bir rol oynadıklarını haklı olarak vurguluyor. Yazarlarımız, toprak mülkiyeti, nüfus, ticaret, imalât, ulaşım, taşımacılık ve tarımsal işletme tarzlarının incelenmesi üzerinde de önemle eğiliyorlar.

Bu kitapta, Doğu'daki Osmanlı süper gücü, çağdaş Avrupa'nın biçimlenmesine de önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. İmparatorluğun, Batı ile 16. yüzyıldan sonra yoğunlaşan ilişkileri ağırlıklı bir yer tutmaktadır.

Özetlersek, bu eserde, mümkün olan her noktada yeni perspektiflerden hareketle ve gerek özgün arşiv malzemelerine, gerekse bu kaynakları kullanarak yapılmış en son çalışmalara dayanarak, Osmanlı toplumsal ve ekonomik gerçekliğini, küresel bağlamı içinde yorumlanmaya çalışılmıştır.

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS

EREN

ISBN 975637205-2

